

UDK:1(09)709

Maftuna ABBASOVA,
Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali o'qituvchisi (PhD)
Husniya ABDUXOLIQOVA,
Ijtimoiy yo'nalishi 3-bosqich talabasi

JTSBMQTMOI Samarqand filiali dotsenti, p.f.n A.Abdumannotov taqrizi asosida

O'SMIRLIK DAVRI INQIROZI – IJTIMOY ALOQA SUB'EKTI SIFATIDA

Аннотация

Ushbu maqolada o'smirlik davri mazmun-mohiyati, inqiroz tushunchasi, o'smirlik davrida uchraydigan inqirozlar, o'smirlik davrida o'z-o'ziga baho berish tizimining rivojlanish xususiyatlari, ularning ong va dunyoqarashining shakllanishi, o'smirlik yoshdagi bolalarning yosh va psixologik xususiyatlari, o'smirlik davriga xos "og'ish"lar, shuningdek ular bilan ishlashning zamonaviy yo'nalishlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, inqiroz, yosh psixologiyasi, stress, xulq buzilishlari, shaxs shakllanishi, ta'lim-tarbiya.

ПОДРОСТКОВЫЙ КРИЗИС КАК ПРЕДМЕТ СОЦИАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация

В данной статье рассмотрены сущность подросткового возраста, понятие кризиса, кризисы, возникающие в подростковом возрасте, особенности развития системы самооценки в подростковом возрасте, формирование его сознания и мировоззрения, возрастные и психологические особенности, «отклонения» обсуждаются характерные для подросткового возраста, а также современные способы работы с ними.

Ключевые слова: подростковый возраст, кризис, психология молодежи, стресс, нарушения поведения, формирование личности, образование.

ADOLESCENT CRISIS AS A SUBJECT OF SOCIAL COMMUNICATION

Annotation

In this article, the essence of adolescence, the concept of crisis, crises that occur during adolescence, the characteristics of the development of the self-evaluation system in adolescence, the formation of their consciousness and worldview, the age and psychological characteristics, "deviations" typical of adolescence, as well as modern ways of working with them are discussed.

Key words: adolescence, crisis, youth psychology, stress, behavior disorders, personality formation, education

Kirish. Har qanday jamiyatning rivojlanishi uning kelajagiga bog'liq. Kelajakni yoshlar bilan birgalikda, ularning yangi dunyoqarashi asosida qurish maqsadga muvofiqdir. Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat. Shu boisdan ham davlatimiz rahbari tomondan yosh avlodni shakllantirishning dastlabki pallasida ta'lim-tarbiya masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bugun dunyo aholisining 30 foizdan ko'prog'ini yoshlar tashkil etmoqda. Ushbu foizlarning ko'p qismini o'smirlar tashkil qiladi. Bugun biz aynan mana shu o'smirlar va ularning inqirozlari haqida fikr yuritimiz.

Shaxs shakllanishi jarayonida turli omillar ta'siri ostida rivojlanadi. Insonning o'ziga va butun dunyoga munosabati o'smirlik davri qanday o'tishiga bog'liq. O'smirlik har bir insonning rivojlanishidagi ruhiy mehnatga bo'lgan ehtiyojga mos keladi – bu har bir shaxs duch keladigan va har bir jamiyat yechimini ta'minlashi kerak bo'lgan ehtiyoj.

O'smirlik – bu balog'atga etishish va bolaning psixologik yetukligining qiyin davri. O'z-o'zini anglashda sezilarli o'zgarishlar ro'y beradi: kattalar tuyg'usi, kattalar bo'lish hissi paydo bo'ladi. Ehtirosli istak bor, agar bo'lmasa, hech bo'lmaganda paydo bo'lish va kattalar deb hisoblanishni xohlaydi. O'zining yangi huquqlarini himoya qilish uchun o'smir o'z hayotining ko'p sohalarini ota-onasi nazoratidan himoya qiladi va ko'pincha ular bilan ziddiyatga tushadi.

O'smirlik – inson rivojlanishidagi muhim davr va ko'plab psixiatrik kasalliklar paydo bo'ladigan vaqt.

O'smirlik davri – bu organizmning tez va notekis o'sishi va rivojlanishi, organizmning intensiv o'sishi, mushak apparati takomillashuvi, skeletning ossifikatsiyasi jarayoni sodir bo'lgan davr. Yurak va qon tomirlarining nomuvofiqligi, notekis rivojlanishi, shuningdek, endokrin bezlarning faolligi ko'pincha vaqtinchalik qon aylanishining buzilishiga, qon bosimining oshishiga, o'smirlarda yurak tarangligiga, shuningdek, asabiylashish, charchoq, bosh aylanishi va yurak urishida ularning qo'zg'aluvchanligining oshishiga olib keladi. O'smirning asab tizimi har doim ham kuchli yoki uzoq muddatli ta'sirga dosh bera olmaydi va ularning ta'siri ostida ko'pincha tormozlanish yoki aksincha, kuchli qo'zg'alish holatiga o'tadi.

O'smirlik davri 10-11 yoshlardan 14-15 yoshlargacha bo'lgan davrni tashkil etadi. Hozirgi o'smirlar o'tmishdoshlariga nisbatan jismoniy, aqliy va siyosiy jihatdan bir muncha ustunlikka ega. Ularda ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o'sish oldiroq namoyon bo'lmoqda. O'smirlik – bolalikdan kattalikka o'tish davri bo'lib, fiziologik va psixologik jihatdan o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. O'smirning asosiy faoliyati ta'lim bo'lib, bu davrda bola nafaqat bilim olish ko'nikmalari va usullarini egallaydi, balki o'zini yangi ma'nolar, motivlar va ehtiyojlar bilan boyitadi, ijtimoiy munosabatlar ko'nikmalarini egallaydi.

O'smirlik davrida vujudga keluvchi eng asosiy psixologik o'zgarish – kattalik hissining paydo bo'lishidir. Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik taraqqiyoti juda

tezlashadi, hayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilishi ortadi, xarakteri shakllanadi, ma'naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi. O'smirlik yoshi dunyoqarash, e'tiqod, prinsip, o'zligini anglash, baholash kabi shaxs xususiyatlari shakllanadigan davr hisoblanadi. O'smir ulg'aygan sari unda "Ideal Men", "Axloqiy Men", "Haqiqiy Men" singari shaxsga oid tizim, dunyoqarash, e'tiqod va boshqalar shakllana boradi, undagi o'zi to'g'risidagi tasavvurlar ancha aniq va barqaror bo'lib qoladi. O'smir o'z faoliyatini muayyan prinsip, e'tiqod va shaxsiy nuqtai nazari asosida tashkil qila boshlaydi.

Qadimgi adabiyotlarda "o'smirlik inqirozi" atamasi tez-tez paydo bo'ldi. Xo'sh, o'smirlik inqirozi nima, u qanday xususiyatlar bilan belgilanadi? Eng avvalo, inqiroz atamasiga to'xtalib o'tsak.

Inqiroz – bu insonning o'zidan va tashqi dunyo bilan munosabatlaridan uzoq muddatli noroziligi tufayli yuzaga keladigan ruhiy buzulish holati. Inqiroz - bu insonning eng asosiy, hayotiy qadriyatlarini va ehtiyojlariga ta'sir qiladi, insonning ichki hayotida ustunlikka aylanadi va kuchli hissiy tajribalar bilan birga keladi. O'smirlik inqirozi barcha yosh inqirozlari bilan solishtirganda eng uzoq davom etadi.

O'smirlik davriga xos "og'ish"larning xilma-xilligi uni klas-sifikatsiya qilish masalasi dolzarbligidan dalolat beradi. Mazkur muammo bilan shug'ullangan olimlarning tadqiqot ishlari qancha bo'lsa, uni klassifikatsiyalashga nisbatan urinishlar ham shuncha miqdordadir. Biz o'smirlik davriga xos "og'ish"larni klassifikatsiya qilishda V.V. Kovalev va O.D. Sosyukalolar tomonidan taklif qilingan ko'p qirrali tasnifga yondashishni "og'ish"larni anglashning muayyan tizimligi bo'is ham o'rinni, deb tan oldik. Lekin mualliflarning fikricha, mazkur klassifikatsiya "og'ish"lar dinamikasini va ijtimoiy adaptatsiya muammolarini hal qila olmaydi.

O'smirlik inqirozi zamonaviy dunyoda bolalarning eng dolzarb muammolaridan biridir. Bu amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar tufayli ularga qo'yilayotgan zamonaviy yangi talablarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Mamlakatimizda so'nggi yigirma yillikda ijtimoiy-iqtisodiy sohada, sog'liqni saqlashda ro'y berayotgan jarayonlar aholi, ayniqsa, bolalar salomatligi holatida ham sifat, ham miqdor jihatdan sezilarli o'zgarishlarga olib keldi. Balog'at yoshida kortizol darajasi ko'tariladi. Rivojlanayotgan o'smir miyasi ko'pincha bolalar va kattalarga nisbatan haddan tashqari stressga javob berishini anglatadi. Bu haddan tashqari stress reaksiyasi ko'plab o'smirlar o'zlarining his-tuyg'ulari va ijtimoiy vaziyatlarni qayta ishlash va ularga javob berish davriy qiyinchiliklariga hissa qo'shadi. Biroq, agar o'smirlar o'smirlik davrida doimiy stressni boshdan kechirsa, bu keying hayotda muammolarga olib kelishi mumkin. Masalan, o'smirlik davridagi stressli hodisalar va ruhiy tushkunlik o'rtasida kattalarga qaraganda ancha kuchli bog'liqlik mavjud. O'smirlarni stress omillari bilan kurashishda qo'llab-quvvatlash ularga stress reaksiyalarini yaxshiroq tartibga solishga va keyingi salbiy oqibatlarining oldini olishga yordam beradi. Bundan tashqari, o'smirlar inqirozlar ularning hayotiga qanday salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini yaxshiroq tushunish uchun kognitiv, ijtimoiy va hissiy ko'nikmalarini rivojlantirmoqda. O'smirlar katta miqdordagi stressni boshdan kechiradilar, ammo bugungi kunda ota-onalar bunga qandaydir tarzda e'tibor bermaydilar. Biz kattalar kabi o'smirlarning ham hayotida sezilarli o'zgarishlar ro'y bermoqda. Ularning yengish qobiliyatlarini cheklangan, hayotni kattalarga qaraganda kamroq ko'rgan va bu talablarni boshqarishda nisbatan tajribasiz. Yoshlar stressining ba'zi sabablari:

- Do'stlari bilan muammolar
- Ota-onalarning salbiy qarashlari
- Ularning imijiga ishonchsizlik
- Maktab baholari haqida qayg'uradi

Yashash joyini yoki maktabini o'zgartirish
Balog'at yoshidagi tanadagi o'zgarishlar
Darsdan tashaqari yuklar

O'smirlik inqirozi o'z-o'zini anglashning yangi darajasining paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lib, uning o'ziga xos xususiyati o'smirlarda o'zini faqat o'ziga xos fazilatlariga ega shaxs sifatida bilish qobiliyati va ehtiyojining paydo bo'lishidir. Bu o'smirda o'z-o'zini tasdiqlash, o'zini namoyon qilish va o'z-o'zini tarbiyalash istagini keltirib chiqaradi. O'z-o'zini anglashni rivojlantirish mexanizmi – bu aks ettirish. O'smirlar o'z fe'l-atvorining salbiy xususiyatlarini tanqida qiladilar, ular boshqa odamlar bilan do'stlik va munosabatlariga xalaqit beradigan xususiyatlar haqida qayg'uradilar.

Darhaqiqat, o'smirlik davridagi inqirozlarning ta'siri odatda, o'smirlar inqirozdan kelib chiqadigan ma'noga qarab farqlanadi. Kattalar sifatida biz o'smirlar boshdan kechirayotgan inqirozlarning ma'nosini tushunishimiz va inqiroz ularning rivojlanishiga qanday qiyinchiliklar tug'dirishini tushunish uchun ular bilan ishlashimiz kerak. Ularni darsdan bo'sh vaqtlarini samarali rejalashtirishiga va xohish-istaklarini to'g'ri yo'naltirishga faol jalb etish masalasiga ham alohida e'tibor qaratishimiz lozim. Shu o'rinda bu sohada 2020 yil 23 sentabrda tasdiqlangan "Ta'lim to'g'risida"gi qonunda ham belgilab qo'yilgan. Jumladan: Bolalarning ehtiyojlarini qanoatlantirish, bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, shuningdek tijorat tashkilotlari madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport yo'nalishidagi maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlarini tashkil etishi mumkin. Maktabdan tashqari ta'lim bolalarga uzluksiz ta'lim berishning tarkibiy qismi sifatida ularning iste'dodi va qobiliyatini rivojlantirishga, ma'naviy ehtiyojlarini qanoatlantirishga qaratilgan. Maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari jumlasiga bolalar, o'smirlar ijodiyoti saroylari, uylari, klublari va markazlari, "Barkamol avlod" bolalar maktablari, bolalar-o'smirlar sport maktablari, bolalar musiqa va san'at maktablari, studiyalar, axborot-kutubxona hamda sog'lomlashtirish muassasalari kiradi. Maktabdan tashqari ta'lim berish tartibi ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organi tomonidan belgilanadi.

Xulosa. Xulq buzilishlarni psixologik tasniflash o'smirlar muammosi bilan shug'ullanuvchilar uchun o'smirlarning tarbiyasidagi "qiyin"lik omillarini doimiy tarzda qayd qilib borish ular bilan amalga oshiriladigan amaliy faoliyatni engillashtiradi. O'smirlik davriga xos buzilishlarning dinamikasini aniqlash esa turli masalalarni echish, jumladan, ekspert xulosasini tuzish, ular bilan olib boriladigan reabilitatsion, profilaktik chora-tadbirlarning individual rejasini tuzishga imkon beradi.

Shunday qilib, xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, ijobiy sifatlar, ehtiyojlar va intilishlar har bir yoshda, jumladan, ma'lum darajada yoldan ozgan o'smirda ham bo'ladi. O'smirlar hamma narsani bilishga qiziqadilar. Ko'pchilik o'smirlar boshqalardan yomonroq bo'lishni xohlamaydilar va o'z muhitida ko'zga tashlanib turishga hamda boshqalardan nimalar bilandir farq qilishga intiladilar. O'smirlarning hammasi g'ayratli va faoldirlar, biroq, o'zlarining kuch-quvvatlarini qayoqqa yo'naltirishni hamma vaqt ham bilavermaydilar. Qoida tariqasida, inqirozning borishi ko'p jihatdan faqat tarbiya uslubiga va kattalarning o'ziga bog'liq. Ota-onalar o'smir bilan munosabatlarini butunlay buzmasliklari uchun bir necha yillar davomida sabr-toqatli bo'lishlari kerak. Tabiatda hamma narsaning o'ziga xos naqshlari bor. Bosqichlar bir-birini almashtirgandan so'ng, o'smirlik inqirozi tugaydi. Binobarin, ularni bevosita natijalari bilan xursand qiladigan xilma-xil foydali va qiziqarli ishlar bilan band qilish kerak. O'smirlar, garchi hamma vaqt ham bunga tayyor emasliklariga qaramay, mustaqillikka intiladilar.

Ammo ko'pincha mustaqil ish-harakatlar uchun ularning imkoniyatlari bo'lmaydi. Demak, ularni mustaqil faoliyatga yaxshiroq tayyorlash va ularga mustaqil ishlarni ishonib topshirish hamda muvaffaqiyatli bajarilishini hamma vositalar bilan ta'minlash kerak. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, o'smirlar psixikasida ijobiy tomonlar yetarli darajada mavjuddir. Bu ijobiy tomonlardan foydalanib va ularni rivojlantirish, salbiy ishtiyoq, mayli, ishlar va xatti-harakatlarni yo'qotish kerak. Katta o'smirlar asta-sekinlik bilan bevosita ishlari va xatti-harakatlarining natijalarini hamda oqibatlarini oldindan ko'ra boshlaydilar. Ularda o'z-o'zini tuta bilish, matonat paydo bo'ladi, qarorlari birmuncha qat'iy bo'la boshlaydi, iroda tarkib topadi. Ular o'zlarining faoliyatlarida ishtiyoq va istaklardan ko'ra ko'proq sog'lom fikrga asoslanadigan bo'ladi. Kattalarga nisbatan qo'pol munosabatning paydo bo'lishi, noxush xulq-atvor alomatlari, o'smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar, uning tengdoshlari va turli jamoalardagi mavqei, kattalar bilan

munosabati, maktab va oilasidagi munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir. Mana shu ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish yoli bilan o'smirlarning xulq-atvoriga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatish mumkin. So'zim nihoyasida Yurtboshimizning yosh avlod tarbiyasiga oid ma'noli so'zlarini keltirib o'tmoqchiman: "Bizni hamisha o'ylantirib keladigan yana bir muhim masala – bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon shiddat bilan o'zgaryapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug' zotlarning avlodimiz, degan da'vat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o'zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan", deya ta'kidlaydi Prezidentimiz.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqidan.
2. Mirziyoyev Sh. 15-iyun kuni Toshkentda bo'lib o'tgan "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofliqini asrash – davr talabi" mavzuidagi anjumanda so'zlagan nutqidan. 2017.
3. Waltereit R, Uhlmann A, Roessner V. Bolalar va o'smirlar psixiatriyasi. 183-bet, 2018.
4. <https://zelenyugol.ru/uz/uteplenie/podrostkovyi-krisis-i-ego-osobennosti-podrostkovyi-krisis/>
5. Do'stmuhammedova, Tillashayxova, Baykunosova, Ziyavitdinova – Umumiy psixologiya, 119-bet. Toshkent 2020.
6. Nishanova Z, Jalilova S, Karimova Sh, Alimbaeva Sh – Yosh davrlari va pedagogik psixologiya, 147-bet. Toshkent 2013.
7. Komilova N.G. "Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi" Uslubiy qo'llanma .Toshkent 2008
8. <https://fingernal.ru/uz/design/chto-takoe-podrostkovyi-krisis-podrostkovyi-krisis-nachalnye/>
9. <https://lex.uz/docs/-5013007>

УДК:174.4

Зарина АБДУАЗИМОВА,

*Доцент и.о. доктор философских наук (PhD) кафедры «Социальных наук»
университет АЛЬФРАГАНУС» негосударственное высшее учебное заведение*

По рецензии Кодировой Д.С Профессор и.о. доцент кафедры «Этики и эстетики» Национального Университета

SPECIFICS OF PROFESSIONAL ETHICS OF A LAWYER

Annotation

The article analyzes the main areas of professional ethics of a lawyer, as well as defines the specifics of a lawyer and the concept of law. Law, like the state, is a product of social development. It arose in a state-organized society as the main regulator of social relations. Among the general social functions of law are cultural-historical, educational, social control, information-orienting, and the evaluation function is the basis for the formation of the specificity of professional activity. The article provides for the features of the professional ethics of a lawyer and the formation of its directions.

Key words: Law, ethics, societies, social environment, professional duty, responsibility, moral character.

СПЕЦИФИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЭТИКИ ЮРИСТА

Аннотация

В статье проанализированы основные направления профессиональной этики юриста, а также даётся определения специфики юриста и понятию право. Право, как и государство, является продуктом общественного развития. Оно возникло в государственно-организованном обществе как основной регулятор общественных отношений. К числу обще-социальных функций права относятся культурно-историческая, воспитательная, социального контроля, информационно-ориентирующая, и оценочная функция является основой формирования специфичности профессиональной деятельности. Статья предусматривает особенности профессиональной этики юриста и формирования её направлений.

Ключевые слова: Право, этика, общества, социальная среда, профессиональный долг, ответственность, моральный облик.

HUQUQSHUNOS KASBIY ETIKASINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotasiya

Maqolada huquqshunos kasbiy etikasining asosiy yo‘nalishlari tahlil qilinadi, shuningdek, huquqshunosning o‘ziga xos xususiyatlari va huquq tushunchasi aniqlanadi. Huquq ham davlat kabi ijtimoiy taraqqiyot mahsulidir. U davlat tomonidan tashkil etilgan jamiyatda ijtimoiy munosabatlarning asosiy tartibga soluvchisi sifatida vujudga kelgan. Huquqning umumiy ijtimoiy funksiyalariga madaniy-tarixiy, ta‘lim, ijtimoiy nazorat, axborot va huquq kabi xususiyatlar kiradi va baholash funksiyasi kasbiy faoliyatning o‘ziga xosligini shakllantirish uchun asosini tashkil etadi. Maqolada huquqshunos kasbiy etikasining xususiyatlari va uning yo‘nalishlarini shakllantirish metodlari ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Huquq, axloq, jamiyat, ijtimoiy muhit, kasbiy burch, mas‘uliyat, axloqiy xarakter.

Введения. В каждой профессии есть свои нравственные проблемы. Но среди всех профессий можно выделить группу таких, в которых они возникают особенно часто, которые требуют повышенного внимания к нравственной стороне выполняемых функций. Профессиональная этика имеет значение, прежде всего для профессий, субъектом которых является человек. Там, где представители определенной профессии в силу ее специфики находятся в постоянном или даже непрерывном общении с другими людьми, связанном с воздействием на их внутренний мир, судьбу, с нравственными взаимоотношениями, существуют специфические «нравственные кодексы» людей этих профессий, специальностей.

Поскольку сфера профессиональной деятельности юриста очень широка, то нравственно-правовая позиция и должностная юридическая находятся в постоянном взаимовлиянии, принуждая совершать трудный нравственный выбор. Итак, предметом юридической этики является отношение специалиста, профессионала к смыслу и ценностям права, законодательных норм, правил и реализация этого отношения в профессиональной деятельности. Юридическая этика - меняющееся значение. Его изменения определяются, прежде всего, изменениями самого человека, его, взглядов, а также

особенностями и предметом юридической профессии, которая имеет тенденцию к расширению, внедрению в иные виды профессиональной деятельности. Таким образом, профессиональная этика юриста формируется на основе взаимосвязи и взаимообусловленности правовых и нравственных принципов, норм, правового и нравственного сознания.

Юридическая этика – это профессиональная этика, которая является практическим выражением и воплощением этики права у профессионала. Необходимо различать эти два понятия. Юридическая этика обусловлена спецификой профессиональной деятельности юриста, особенностями его нравственного и социального положения. Для нее характерна особо тесная связь правовых и моральных норм, регулирующих его профессиональную деятельность. Субъектом юридической этики является специалист, непосредственно реализующий в профессиональной практике свое отношение к законодательской и правоприменительной институциональной деятельности. Закон может быть использован по-разному: это относится не к закону, а к юристу, который по-своему его толкует и применяет. У субъекта правовой этики на первое место выходит ценностное отношение к праву; его роль в нормативном правотворчестве минимальна и очень

опосредована. У субъекта юридической этики на первом месте знание нормативных документов и умение их практически применить.

Литературный обзор. 1. Соответственно, главным отличием профессиональной юридической этики выступает её нацеленность на определённую профессиональную группу, определённое профессиональное сообщество. Юридическая этика, таким образом, может пониматься как «применение общих понятий о нравственности в сфере юридической деятельности, существует и мнение, что она охватывает специфические нравственные нормы профессиональной деятельности» [1].

Внеслужебного поведения юристов» «вид профессиональной этики, представляющий собой совокупность правил поведения работников юридической профессии, обеспечивающих нравственный характер их трудовой деятельности и внеслужебного поведения, а также научная дисциплина, изучающая специфику реализации требований морали в этой области «наука о требованиях к морально-нравственным качествам работников юридической сферы, о культуре юридической деятельности» «раздел профессиональной этики, предметом изучения которого являются особенности проявления морали в юридической сфере жизни общества» [2].

2. Для юриста, профессиональная деятельность которого протекает в среде межличностного общения, помимо профессиональных знаний требуется владение высоким уровнем культуры общения, умений вести диалог, основанный на нравственных принципах и началах. Другими словами, юридическая этика выступает неотъемлемой частью профессиональной юридической деятельности. Важно отметить, что к профессиональной деятельности юриста прилагаются абсолютно все моральные требования, присущие данному обществу. Более того, принимая во внимание высокую социальную значимость юридической профессиональной деятельности, к представителям данного профессионального сообщества предъявляются повышенные моральные требования, поскольку, по словам А.М. Шадже: «Люди, решающие судьбы других, требующие от них соблюдения закона и морали, должны иметь на это не только формальное, служебное, но и моральное право» [3].

3. Если главной задачей этики как области научного познания выступает формирование, развитие морали, главной задачей профессиональной этики выступает формирование профессиональной морали. В свою очередь, профессиональная мораль может пониматься как «исторически сложившаяся совокупность нравственных предписаний, норм, заповедей, кодексов о должном поведении представителей определенных профессий» «совокупность нравственных норм и ценностей, которыми представитель конкретной профессии руководствуется при исполнении своих обязанностей» [4].

4. Оптимизация процессов формирования морали и нравственности как одной из актуальных целей профессионального обучения требует выявления структуры морали как комплексного феномена. Следует отметить, что в современной научной литературе единый подход к выделению структурных компонентов морали существенно варьируется [5].

5. Принимая во внимание сущность профессиональной этики юриста, развитие морали как одну из приоритетных целей современной системы профессионального обучения.

В рамках данного исследования особый интерес представляет индивидуальное моральное сознание,

которое понимается как «субъективная сторона нравственности, особенностью которой является восприятие всех явлений с точки зрения ценности». Результат усвоения личностью уже сложившихся в той или иной социальной среде, представлений о должном» «совокупность чувств, настроений, а также идей, ценностей, отражающих представление субъекта о должном поведении людей в обществе» [6].

Социальные нормы – это правила поведения общественного характера, регулирующие взаимоотношения людей и деятельность организаций в процессе их взаимодействия.

Мораль – один из основных способов нормативной регуляции действий человека в обществе; особая форма общественного сознания и вид общественных отношений; предмет специального изучения этики.

Методология исследования. Метод право в правовом регулировании общественных отношений в данной области носит в мере второстепенный характер, поскольку формы и сам характер правового воздействия определяются сущностью регулируемых отношений. Это, конечно, не отрицает классификационного значения метода правового регулирования. Однако по сравнению с предметом правового регулирования он носит второстепенный, вспомогательный характер. Вопрос о методе правового регулирования и его роли в формировании и характеристике той или иной отрасли права является в настоящее время дискуссионным. Нередко в это понятие вкладывается различное содержание. Мораль регулирует поведение и сознание человека во всех сферах общественной жизни: в труде, быту, политике, науке, в семейных, личных, внутригрупповых и международных отношениях, в отношениях человека с природой. Принципы морали имеют специально-всеобщее значение и распространяются на всех людей, фиксируя в себе то общее и изначальное, что делает возможным сами эти особые требования и составляет ценностный базис общества, культуру межличностных взаимоотношений.

Мораль отражает целостную систему воззрений на социальную жизнь, содержащих в себе то или иное понимание сущности общества, истории, человека и его бытия. Поэтому господствующие в данный момент права и обычаи могут быть оценены моралью с точки зрения ее общих принципов, идеалов, критериев добра и зла, и моральное воззрение может находиться в критическом отношении к фактически принятому образу жизни.

В реальности нормы общечеловеческой нравственности никогда не исполняются целиком, безоговорочно во всех случаях без исключения. В морали оцениваются не только практические действия людей, но их мотивы, побуждения и намерения. В связи с этим в моральной регуляции важна способность личности самостоятельно без повседневного внешнего контроля, определять и направлять свою линию поведения в обществе.

Право, как и государство, является продуктом общественного развития. Оно возникло в государственно-организованном обществе как основной регулятор общественных отношений. Право – это система норм и правил поведения, которые исходят от государства, сформулированы в специальных государственно-нормативных актах, охраняются от нарушений силой государственного принуждения и выражают волю и интересы либо большинства общества, либо определенных его слоев.

Признаками права являются: общеобязательная нормативность, выражение норм в законах или других нормативно-правовых актах, признаваемых государством;

право действует через дозволения, через субъективное право; право обеспечивается государственной властью, которая участвует вправо образовании, в охране права.

К числу обще социальных функций права относятся «культурно-историческая» воспитательная, социального контроля, информационно-ориентирующая, и оценочная. Каждая функция, каждая норма права несет в себе элемент нравственности.

Право выполняет нравственно-информационную функцию, закрепляя в своей системе норм все нравственные ценности общества, в том числе, права и свободы граждан, их общественные формирования. Право выполняет и нравственно-стимулирующую функцию, указывая пути, средства совершенствования нравственных качеств. каждая правовая норма направлена на достижение нравственных целей права, на реализацию функций.

Анализ и результаты. Содержание право и правоотношений — это субъективные права и обязанности, т.е. права и обязанности, принадлежащие субъектам в каждом конкретном правовом правоотношении. Эти права и обязанности зависят от категорий субъектов указанных правоотношений, целей, видов и характера законодательства и профессионализма или квалифицированных работ и мероприятий. История развития цивилизации свидетельствует, что мораль и право, как составные части культуры общества органически связаны друг с другом. Соотношение морали и права — один из ключевых вопросов в этике. Мораль и право взаимно-обусловлены, дополняют и взаимно-обеспечивают друг друга в регулировании общественных отношений. Это объясняется тем, что правовые законы воплощают в себе принципы гуманизма, справедливости, равенства людей. Другими словами, законы правового государства воплощают в себе высшие моральные требования общества. Правовая система государственно организованного общества закрепляет жизненно важные для всего общества требования морали, нравственную культуру населения страны. Нравственная основа права является важной составной величиной общей регулятивной потенции права. Профессиональная мораль юриста выступает как особенная по отношению к общему — общечеловеческой морали. Общие принципы и нормы морали, выражая закономерные и устойчивые связи

личности и общества, проявляются через профессиональную специфическую мораль, претерпевая при этом определенные изменения в соответствии с особенностями данной деятельности. Вместе с тем нормы общечеловеческой морали не исчерпывают всего содержания профессиональной морали, ибо всякое общее лишь приблизительно охватывает отдельные предметы. Профессиональная мораль включает в свое содержание наряду с общим и специфическое — те нравственные дополнительные требования, которые предъявляются к людям именно данной профессии.

Заключения. Подводя итог профессиональное право, этика правоотношение обычно возникает, изменяется и прекращается на основании не одного, а совокупности юридических фактов, образующих фактические составы. При этом для каждой профессии и комплексов характерны свои фактические составы и специфика юриста, которая утверждает, объективности и ценности самобытности человека является основополагающей. Традиционно-общинный уклад взаимодействий этих двух стихий являются динамичным. Так как, сами по себе прогрессирующие. Подводя итог можно определит, что профессиональная мораль юриста выступает как особенная по отношению к общему — общечеловеческой морали. Общие принципы и нормы морали, выражая закономерные и устойчивые связи личности и общества, проявляются через профессиональную специфическую мораль, претерпевая при этом определенные изменения в соответствии с особенностями данной деятельности. Вместе с тем нормы общечеловеческой морали не исчерпывают всего содержания профессиональной морали, ибо всякое общее лишь приблизительно охватывает отдельные предметы. Профессиональная мораль включает в свое содержание наряду с общим и специфическое — те нравственные дополнительные требования, которые предъявляются к людям именно данной профессии. И в заключении хотелось бы отметить, особенностью профессиональной деятельности юриста является гласность ее осуществления или результатов, контроль общественности, общественного мнения, оценка ими справедливости, нравственности или безнравственности деятельности профессиональных участников судопроизводства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Есикова М.М. Профессиональная этика юриста: учебное пособие для студентов направлений подготовки 40.03.01, 40.05.01 всех форм обучения / М.М. Есикова, О.А. Бухарина, В.А. Скребнев, Г.Л. Терехова. - Тамбов: Изд-во ФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2015. - 85 с. - С. 19
2. Носков И.Ю. Профессиональная этика юриста: учебник для бакалавриата и специалитета / И.Ю. Носков. — М.: Издательство Юрайт, 2018.,
3. Шадже А.М. К вопросу о содержании и значении юридической этики/ А.М. Шадже // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. - 2008. - № 8. - С. 319 - 326. - С. 320
4. Сорокотягин И.Н. Профессиональная этика юриста: учебник для СПОИН. Сорокотягин, А.Г. Маслеев. — 2-е изд., доп. — М.: Издательство Юрайт, 2016. — 328 с.
5. Корнакова С.В. Основы этики. Профессиональная этика юриста: учебник / С.В. Корнакова. — Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2012. — 308 с.
6. Носков И.Ю. Профессиональная этика юриста: учебник для бакалавриата и специалитета / И.Ю. Носков. — М.: Издательство Юрайт, 2018. — 277 с.

UDK 159.9.072

Dilbar ABDULLAYEVA,

Toshkent davlat pedagogika universiteti professori v.b psixologiya fanlari doktori (DSc)

E-mail: dilbar3007@inbox.ru

P.f.d, professor B.Umarov taqrizi asosida

THE MANIFESTATION OF THE ETHNOPSICOLOGICAL FACTOR IN THE MOTHER-CHILD RELATIONSHIP

Аннотация

The article discusses the expression of ethnic identity in the relationship between mother and child, the differences in approaches that reflect the priority strategy of mothers belonging to two ethnic groups in their relationship with their children. Also, the article presents empirical data on the analysis of the research methods and comparative approaches conducted to investigate the importance of the ethnopsychological factor.

Keywords: mother, child, attitude, approach, value, cooperation, emotional closeness, symbiosis, infantilization, authoritarianism, cooperation, ethnopsychological characteristic

ПРОЯВЛЕНИЕ ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ФАКТОРА В ОТНОШЕНИЯХ МАТЕРИ С РЕБЕНКОМ

Аннотация

В статье рассматриваются проявления этнической идентичности в отношениях между матерью и ребенком, различия подходов, отражающих приоритетную стратегию матерей, принадлежащих к двум этническим группам, в отношениях со своим ребенком. Также в статье представлены эмпирические данные анализа методов исследования и сравнительных подходов, проводимых для изучения значения этнопсихологического фактора.

Ключевые слова: мать, ребенок, отношение, подход, ценность, сотрудничество, эмоциональная близость, симбиоз, инфантилизация, авторитаризм, сотрудничество, этнопсихологическая характеристика

ONANING BOLA BILAN MUNOSABATIDA ETNOPSIXOLOGIK OMILNING NAMOYON BO‘LISHI

Аннотация

Maqolada ona bilan bola munosabatlarida etnik o‘ziga xoslikning ifodalanishi, ikki etnik guruhga mansub onalarning farzand bilan munosabatdagi ustuvor strategiyani aks ettiruvchi yondashuvlardagi tafovutlar haqida fikr boradi. Shuningdek maqolada etnopsixologik omilning ahamiyatini o‘rganish yuzasidan tashkil etilgan izlanish nayijalari, amalga oshirilgan qiyosiy yondashuvlar tahlil qilingan empirik ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: ona, farzand, munosabat, yondashuv, qadriyat, hamkorlik, hissiy yaqin olish, simbioz, infantilizatsiy, avtoritarizm, kooperatsiya, etnopsixologik xususiyat.

Kirish. Respublikamizda so‘nggi yillarda oila instituti bilan bog‘liq muammolar o‘ta dolzarb muammo sifatida e’tirof etilib, uning zarur huquqiy-me’yoriy asoslari yaratildi. Jumladan, 2023 yil 30 aprel kuni referendum orqali qabul qilingan yangi Konstitutsiyaning «Oila, bolalar va yoshlar»ga bag‘ishlangan 14-bobining 77-moddasida «Ota-onalar va ularning o‘rmini bosuvchi shaxslar o‘z farzandlarini voyaga yetguniga qadar boqishi, ularning tarbiyasi, ta’lim olishi, sog‘lom, to‘laqonli va har tomonlama kamol topishi xususida g‘amxo‘rlik qilishga majburdirlar»[1] deb belgilanganligi hamda «2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi»[2] da «bolalar tarbiyasida oilani yakkalab qo‘ymaslik» zarurligi, bu borada ijtimoiy hamkorlikni alohida maqsad darajasida belgilanganligi, oilani har jihatdan qo‘llab-quvvatlash, shu jumladan, unda sog‘lom muhit, farzandlar kamolotga erishishini ta’minlaydigan ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlar yaratilishi masalalari davlat va jamiyat diqqat markazida turganini ko‘rsatadi hamda ushbu muammo doirasidagi ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan yangicha nazariy yechimlarni topish uchun mustahkam asos bo‘la oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Barcha ijtimoiylashtirish institutlari orasida oila o‘zining alohida maqomi bilan ajralib turadi. Uning ijtimoiylashtirish funksiyasi hayotning ilk bosqichlarida ayniqsa kuchli namoyon bo‘lsa ham, aslida butun hayot davomida insonga

hamrohlik qilib keladi. Oiladagi ijtimoiylashuv jarayoni bolaning keyinchalik turli ijtimoiy guruhlariga muvaffaqiyatli moslashishini belgilovchi omil ekani [6], ayrim yosh davrlarida uning ijtimoiylashtirish funksiyasi ayniqsa yaqqol namoyon bo‘lishi [4], ayni vaqtda oilaning bu vazifasi zamonaviy yoshlar hayotida susayib borayotgani tadqiqotlarda tashvish bilan qayd etilmoqda [5].

Demak, oila etnomadaniy xususiyatlar translyatori sifatida namoyon bo‘lar ekan, uning hayotida etnopsixologik o‘ziga xoslik har jabhada namoyon bo‘lib turishini kutish o‘rinli. Xususan, etnopsixologik xususiyatlar ota-ona va farzand munosabatlarida yaqqol ifodalanishi tabiiy. Chunki bir tomondan, ota-ona va farzandlar munosabatlari oilaviy hayotning salmoqli qismini tashkil etadi, ikkinchi tomondan, oila har doim milliy hayot tarzi elementlarini konservativ saqlab keluvchi asosiy makon sifatida namoyon bo‘ladi. Shunday ekan, ota-ona bilan bola munosabatlarida etnik o‘ziga xoslikning ifodalanishini taxmin qilish qiyin emas. Bu jarayon ayniqsa, ona bilan bo‘lgan munosabatda yaqqol ifodalanadi

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda qo‘yilgan vazifalardan kelib chiqib, o‘zbek va rus onalari o‘rtasida A.Y.Varga va V.V.Stolinning «Ota-ona munosabati so‘rovnomasi» o‘tkazildi va natijalar qiyosiy tahlil qilindi hamda Student t-mezoniga ko‘ra hisoblash usullari orqali qayta ishlandi[3].

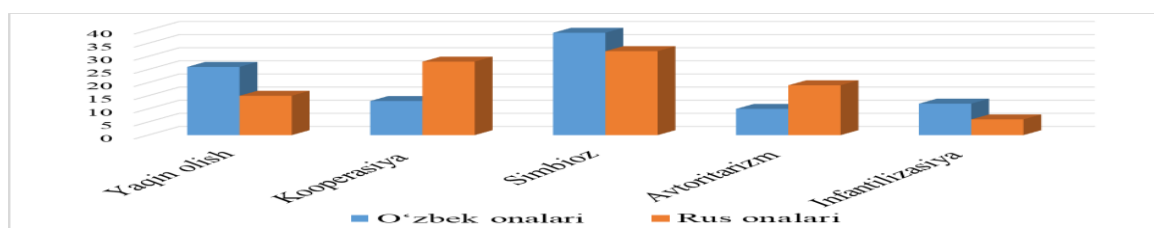
Bu yerda avvalo shuni ta'kidlab o'tish kerakki, qiyosiy o'rganish uchun aynan titul etnos bo'lgan o'zbek millati o'zini identifikatsiya qiluvchi sinaluvchilar bilan rus millati vakillari qatoridagi onalar tanlab olinishida mamlakatimiz etnik tarkibida o'z milliy-madaniy xususiyatlariga ko'ra farqlanuvchi eng ko'p sonli etnos aynan ruslar ekanini izohlanadi. Xususan, davlat statistika qo'mitasining so'nggi ma'lumotlari bo'yicha (2021-yil 1-yanvar holatiga) tojiklar, qozoqlar, qoraqalpoqlardan keyin son jihatdan ruslar eng katta etnosni tashkil etadi[3]. Tadqiqotning asosiy maqsadi, ya'ni o'zbek oilalarida ona va bola munosabatlari xususiyatlarini o'rganib, shu jumladan, bunda milliy-madaniy omilning rolini ko'rib chiqish uchun obyektiv tafovutlanish darajasi nisbatan yuqori, ya'ni tili, yashash tarzi, diniy tasavvurlari, urf-odat va an'analariga ko'ra, boshqacha aytganda, aynan etnosning betakror jihatlari aks ettiruvchi alomatlar bilan o'zbeklardan tojik, qozoq va qoraqalpolarga qaraganda ko'proq farqlanib turadigan etnos sifatida rus millati vakillari tanlandi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotda qo'yilgan vazifalardan biri, ya'ni ona-farzand munosabatlarining etnik mansublik bilan bog'liq jihatlari o'rganishda aynan o'zbek va rus sinaluvchilarini jalb etar ekanimiz, bu yerda muhim bir jihatni nazardan qochirmasligimiz kerak. Gap shundaki, tadqiqot mamlakatimizda istiqomat qiluvchi onalar va bolalar o'rtasida o'tkazilgan. Har bir insonning psixologik xususiyatlari ko'plab omillar ta'sirida shakllangan voqelik

ekan, tabiiyki, ko'p vaqtdan buyon vatanidan ayri yashayotgan, boshqa bir etnik guruhlariga qo'shni bo'lib qolgan millat vakillari o'z katta etnosi bilan ma'lum darajada farqlanishini kutish mumkin. Boshqacha aytganda, hayotiy kuzatishlar ham, mantiqiy mulohazalar ham, bir millat vakillari tubdan farq qiluvchi ikki xil tarixiy-madaniy makonda yashashi ortidan ular o'rtasida ma'lum tafovutlar kelib chiqishi mumkinligini tasdiqlaydi. Shunday ekan, o'zbek va rus onalarining farzand bilan munosabatlarini qiyosiy o'rganish haqida gap ketar ekan, avvalo, bu natijalarni aynan mamlakatimiz miqiyosida ekstrapolyatsiya qilish lozimligini ham ta'kidlab o'tishimiz to'g'ri bo'ladi.

Ayni vaqtda, albatta, garchand ikki xil muhitda yashashga qaramay umumiy til, urf-odat, an'ana va marosimlar (shu jumladan, an'anaviy diniy marosimlar) borasida katta etnos bilan birlikni saqlab qolayotgan etnik guruh o'zgacha madaniy sharoitda ham o'zining tub etnopsixologik xususiyatlarini saqlab qolishini hisobga olgan holda tadqiqotimizda aynan etnopsixologik omilning ahamiyatini tekshirish yuzasidan izlanish tashkil etildi, qiyosiy yondashuv amalga oshirildi.

Ikki etnik guruhga mansub respondent onalarning farzand bilan munosabatdagi ustuvor strategiyani aks ettiruvchi yondashuvlardagi tafovutni statistik ahamiyatlilik darajasini tekshirish bir qator umumiy jihatlardan tashqari farqlar ham mavjudligini ko'rsatdi.

1-rasm. O'zbek va rus onalarining farzandga munosabatidagi ustuvor yondashuvlar ko'rsatkichlari (% hisobida)

O'zbek va rus onalarining bola bilan munosabatda ko'proq ixtiyor beradigan uslublarini qiyosiy o'rganishda dastlab e'tiborimizni tortgan jihat, o'zbek onalari uchun bolani hissiy yaqin olish, simbioz va infantalizatsiya ko'rsatkichlari yuqoriligidir. Albatta, o'zbek milliy tarixida onalarning bola uchun jonini fido qilishi, farzand uchun hamma narsaga tayyorligi haqida ko'plab hikmatlar, hayotiy misollar mavjud. Biroq zamonaviy hayotimizda tobora ko'payib borayotgan salbiy hodisalar (farzand savdosi, bolani jiddiy shikast yetkazish darajasida jismoniy azoblash, uning joniga qasd qilish va h.) ni tushuntirishga kelganda, fikrimizcha, aynan yaqin olish strategiyasining simbiotik va infantal munosabat 1-jadval

Farzandga munosabatdagi yetakchi yondashuv borasida o'zbek va rus onalarining qarashlaridagi tafovut ko'rsatkichlari

fonida o'zining bunyodkor kuchini yo'qotishi bilan bog'liq. Boshqacha aytganda, agar yaqin olish munosabati bolani o'ziga to'liq bog'lab olish (simbioz) yoki uni hech narsani e'lay olmaydigan, ojiz deb tushunish bilan uyg'unlashsa, natija ijobiy bo'lmasligi ham mumkin.

Rus onalari esa farzand bilan munosabatda kooperatsiya va avtoritarizm uslublariga o'zbek onalariga qaraganda yuqoriroq o'rin berishi qayd etildi. Bu holat ehtimol, nisbatan kam sonli rus oilasida ona bir yoki ikki bolaga shaxsan ko'proq vaqt ajratishi, unga hamkorlikni, faqat o'zining shartlariga asoslangan hamkorlikni taklif etishga ko'proq tayyorligi bilan bog'liq bo'ladi.

Qiyosiy tahlil shkalalari	Sinaluvchilar guruhlari		Styudent t-mezoni
	O'zbek onalari	Rus onalari	
	M1	M2	
Yaqin olish	22,4	20,6	1,05
Kooperatsiya	4,3	7,8	2,72**
Simbioz	5,6	3,2	2,64**
Avtoritarizm	3,1	3,4	0,73
Infantalizatsiya	5,1	3,7	2,04*

Izoh: *- $p \leq 0,05$, ** - $p \leq 0,01$.

Ikkikamchi statistik qayta ishlov natijalariga ko'ra ikki etnik guruh onalarining bolaga munosabat uslublariga ixtiyor berish borasidagi ko'rsatkichlari, yaqin olish ($t=1,05$; $p \geq 0,05$) shkalasi bo'yicha ahamiyatli farqlanmasligi aniqlandi. Ayni vaqtda kooperatsiya ($t=2,72$; $p \leq 0,01$), simbioz ($t=2,64$; $p \leq 0,01$) va infantalizatsiya ($t=2,04$; $p \leq 0,05$) shkalalari bo'yicha ahamiyatli statistik tafovut aniqlangan. Jumladan, kooperatsiya va avtoritarizmga ko'proq rus onalari, simbiotik va infantalizatsiyalashgan munosabatga o'zbek onalari ixtiyor berishi kuzatildi. Bundan esa, o'zbek onalari bolani har

narsadan asrash, uni imkon qadar o'ziga bog'liq holatda saqlab, turli noxushliklardan ehtiyot qilishga intilishi, rus onalari muayyan qattiqqo'llikka asoslangan sheriklikni ta'minlashga o'tishi tushuniladi.

Ehtimol, bu yerda yevropalashgan oilaviy munosabatlarda erkin yondashuv qadriyatlarini ustunlik qilish ortidan, balki, onalar bolalarning haddan tashqari meyorlardan chiqmasligini ta'minlash yo'li sifatida o'zi tashabbuskor bo'lib chiqadigan hamkorlik strategiyasini tanlashi mumkin.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, ikki etnik guruh onalarining farzand bilan munosabatda ustunlik qilishi kerak bo'lgan yondashuv va taktika borasidagi qarashlarini qiyosiy o'rganish natijalari yuzasidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Oila hayotida milliy-madaniy omilning rolini ko'rib chiqish uchun obektiv tafovutlanish darajasi nisbatan yuqori, ya'ni til, yashash tarzi, diniy tasavvurlari, urf-odat va

an'alariga ko'ra, boshqacha aytganda, aynan etnosning betakror jihatlarini aks ettiruvchi alomatlar bilan titul etnosdan ko'proq farqlanib turuvchi etnik guruh vakillarini obyekt sifatida tanlash maqsadga muvofiqdir.

2. O'zbek va rus onalarining bolaga munosabatda namoyon etiladigan yondashuvlar borasidagi tafovutlari asosan farzand bilan hamkorlikda faoliyatni tashkil etish imkoniyatlari sohasida jamlangan.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - Toshkent: «O'zbekiston» 2023. -<https://lex.uz/acts/20596>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/5841063>
3. <https://www.gazeta.uz/ru/2021/08/20/ethnic-groups/>
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi - Toshkent: «O'zbekiston» 2023. - <https://lex.uz/acts/20596>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/5841063>
6. Abdullayeva D.U. O'zbek oilalarida ona va bola munosabatlarining ijtimoiy-psixologik asoslari: Avtoreferat diss... ixtisoslik 19.00.05 – Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya. Toshkent, TDPU. 2022. – 68 b.
7. Алишерава Ч. Б. Роль семьи в процессе социализации подростков // Национальная ассоциация ученых. – 2022. – № 79-1. – С. 10-13.
8. Потар Е.Д., Кабакин М.Д., Катрич Я.М. Снижение роли института семьи в жизни современной молодежи // Цифровая наука. – 2021. – № 12. – С. 53-60.
9. Резник Н. А. Семья как фактор социализации личности ребенка // Педагогика: история, перспективы. – 2021. – Т. 4, № 6. – С. 45-52.

UDK:37.01

Abdumajid ABDUMANNOTOV,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti dotsenti
Munira JABBAROVA,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti magistranti

JTSBMQTMOI Samarqand filiali dotsenti F.Eshnazarova taqrizi asosida

BO'LAJAK TARBIYACHILARDA MA'NAVIY- AXLOQIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISH

Аннотация

Mazkur maqolada axloqiy tarbiya, yoshlarni tarbiyalash metodlari va shakllarini ishlab chiqish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, tarixiy manbalarda ta'lim-tarbiya sohasining ta'limiy-axloqiy yo'nalishida yozilgan manbalar tahlili, ularning mazmun-mohiyatini asoslab berilgan. Shuningdek, bo'lajak tarbiyachilarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: tarbiyachi, ma'naviy sifat, axloqiy sifat, pedagogik jarayon.

ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩИХ ПЕДАГОГИКОВ

Аннотация

В данной статье проведены исследования по вопросам развития нравственного воспитания, методов и форм воспитания молодежи, анализ написанных в образовательно-этическом направлении области образования источников в исторических источниках, их содержание и сущность. оправданы. Также представлены сведения о педагогических условиях формирования морально-этических качеств у будущих педагогов.

Ключевые слова: педагог, духовные качества, нравственные качества, педагогический процесс.

FORMATION OF SPIRITUAL-MORAL QUALITIES IN FUTURE EDUCATORS

Annotation

In this article, the researches conducted on the development of moral education, methods and forms of educating young people, the analysis of the sources written in the educational and moral direction of the field of education in historical sources, and their content and essence are justified. Also, information about the pedagogical conditions for the formation of moral and ethical qualities in future educators is presented.

Key words: educator, spiritual quality, moral quality, pedagogical process.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev 2021 yil 19 yanvar kuni ma'naviy-ma'rifiy ishlar, yoshlar tarbiyasi tizimini tubdan takomillashtirish masalalari bo'yicha videoselekt yig'ilishida so'zlagan nutqida "Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir. Biz Yangi O'zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi – bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot, ikkinchisi – ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlariga asoslangan kuchli ma'naviyat". [2].

Pedagog olim M. Quronov ta'kidlaganidek: "Bu metodologik yondashuvning chuqur tarixiy, siyosiy va ilmiy-pedagogik asosi bor. Biz kuchli ta'lim – tarbiya, ma'naviyatga tayanib, ikki renessansni ko'rgan, qurgan millatimiz. O'sha asrlarda iqtisodiyot rejali emas, bozor iqtisodiyoti edi. O'shanda ma'naviyatimiz kuchli edi. Demak, biz kuchli iqtisodiyot bilan kuchli ma'naviyat birlashganda ikki marta yuksalib ko'rganmiz. Kuchli iqtisodiyot, kuchli ma'naviyat, ikki qudrat birlashib Yangi O'zbekistonni barpo qiladi. Chunki, kuchli ma'naviyat sohibi bo'lgan yigit-qiz garchi jussasi kichik bo'lsada, kuchli karakterli, prinsipial, qudrat sohibi bo'ladi"[5].

Ma'naviyatsiz odam hazrat Alisher Navoiyning tili bilan aytganda "Ahli sur'at" bo'ladi. U hayot, voqea, narsalarning ma'nolarini emas, sirtiga sur'atiga qarab xulosa qiladi, o'zining mustaqil fikriga ega bo'ladi. Shuning uchun har bir davlat xizmatchisining kuchli ma'naviyatli shaxs bo'lishi yangi kuchli O'zbekistonni barpo qilishning ma'naviy-mafkuraviy shartidir.

Ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk, jismoniy sog'lom, mustaqil fikriga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish jahon talablari darajasiga javob bera oladigan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash oliy ta'lim oldida turgan asosiy vazifalardan biridir. Bugungi kunda mamlakatimizda ikki yuzdan ortiq oliy ta'lim muassasalari faoliyat ko'rsatmoqda. So'nggi yillarda oliy ta'limga qamrov darajasi 9 foizdan 38 foizga oshdi [4]. Ayniqsa, xotin-qizlarni oliy ma'lumot olishlari uchun yetarli shart-sharoitlarni yaratish davlat siyosatining ustivor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu bejiz emas. Sababi, haqiqiy Alpomishlarni, Barchinoylarni jismoniy sog'lom, dunyoqarashi keng, ma'naviy jihatdan yetuk bo'lgan onalar tarbiyalaydi, voyaga yetkazadi.

Davlatimiz rahbarining ta'lim turlarining dastlabki bosqichi bo'lgan maktabgacha ta'lim va tarbiyaga bo'lgan e'tibori bugungi kunda strategik vazifalardan biriga aylandi. Aniqrog'i, "So'nggi olti yilda bolalarni maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish darajasi 27 foizdan 70 foizga yetishishi natijasida bugungi kunda 2 millionga yaqin bola bog'chaga bormoqda. Kelgusi besh yillikda qamrovini 80 foizga yetkazish uchun 600 ming yangi bog'cha o'rni kerak. Bu juda katta marra. Bog'chalarning sonini ko'paytirish, ulardagi ta'lim va tarbiya sifatini tubdan yaxshilash bo'yicha besh yillik dastur qilinadi"[4].

Muhtaram Prezidentimiz tomonidan qo'yilgan ushbu vazifalarni bajarish ko'p jihatdan tarbiyachilar zimmasiga ma'suliyatli vazifalarni yuklaydi. Bugun oliy ta'lim muassasasining auditoriyasida o'tirgan talaba ertangi mutaxassis. Kelajak avlodlarning taqdiri ularning qo'lga

ishonib topshiriladi. Shu bois, bo'lajak tarbiyachilarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Shu maqsadda 2019 yil 31 dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 1059-sonli qarori qabul qilindi. Unga muvofiq tarbiyaga tizimli yondashuv, bunda oila, maktabgacha ta'lim, umumiy ta'lim, o'rta maxsus kasb-hunar va OTMLari, mahallalarning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini to'liq yuzaga chiqarish va ular orasida milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyaning ilmiy-metodik uzviyligini yangi darajaga ko'tarish nazarda tutilgan [3].

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun malakali kadrlar asosan pedagogika universitetlarining hamda pedagogika institutlarning maktabgacha ta'lim fakultetlarida tayyorlanmoqda. Bakalavriyat va magistratura yo'nalishlarida tegishli o'quv reja va dasturlar asosida, ta'lim berishning zamonaviy texnologiyalari vositasida raqobatbardosh kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yilgan.

Bugungi kunning asosiy vazifalaridan biri oliy ta'lim muassasalarida, shu jumladan, maktabgacha ta'lim yo'nalishlarida tahsil olayotgan bo'lajak tarbiyachilarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bo'lajak tarbiyachida iymon-e'tiqod, insonparvarlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik, to'g'rilik, halollik, mehr-oqibatlilik, sadoqatlilik, do'stlik, birodarlik, mehnatsevarlik, ota-onani qadrlash, ma'rifatparvarlik kabi sifatlarni shakllantirishni davr taqazo qilmoqda. Chunki qalbi ezgulik bilan sug'orilgan, "Halollik vaksinasi" bilan shakllangan iymon- e'tiqodi butun shaxslargina millat, Vatan, xalq taqdiriga befarq bo'lmaydi, ma'suliyatni his qiladi, kelajak avlod taqdiri ana shunday insonlar qo'liga topshirishimiz lozim. Bu fikrlar hayot sinovlaridan o'tgan haqiqat.

Shu o'rinda talaba-yoshlarda ma'naviy- axloqiy sifatlarni shakllantirishga oid allomalarimizning hikmatli so'zlarini keltirishni lozim topdik. Imom al Buxoriy o'z hadislarida "Hayo yaxshilikni keltiradi, ya'ni hayo bor joyda yaxshilik bo'ladi", Ibn Sinoning ta'kidlashicha "Sabrlik, donolik va jasurlikka ega bo'lgan odamda yaxshilik, ezgulik mustahkamlanadi, ma'naviy boylik ortadi", Yusuf Hos Hojibning fikricha "Insonning ulug'ligi aql-idrok so'zlash qobiliyati, bilim, o'quv hunarga egaligigadir", Mahmud Qoshg'ariy "Insonning ruhiy olami, ma'naviyati ilm-fan, ma'rifat va madaniyat bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Ahmad Yassaviy "Komillikka intilgan odam ko'p kulfatlarni boshidan kechiradi, turli alam va izzatlariga duch keladi. Ammo undagi abadiyatga bo'lgan ishonch ana shu qiyinchiliklarda tug'iladi va o'z mureddiga erishadi" deb aytgan. Alisher Navoiyning fikricha "Odob odamning oliyanob fazilatlaridan biridir. Odobli kishi ochiq yuzli, xushmuamalali, yoqimli bo'ladi. Bunday kishilar uchun ikkiyuzlamachilik, qo'pollik yoddur. Odobli odam doimo hurmat va izzatdadir. Ota-ona, aka-uka, opa-singilni, do'stlarni hurmat-izzat qilmoq har bir odobli kishini burchidir", deb ta'kidlagan [6].

Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Muhimi bugungi talaba ushbu mag'zi to'q, hayotiy hikmatli so'zlarni chuqur o'rganib hayotda unga amal qilishlari lozim. Shuningdek, kelajakdagi faoliyatida ham atrofdegilarga o'rnak bo'lishi lozim.

Tarbiyachining pedagogik faoliyati yuqori darajada bo'lishligi kerak. Pedagog yosh avlodni tarbiyalash uchun yuqori ma'lumotli, kerakli bilimlarni egallab, kerakli adabiyotlarni tanlay oladigan, ilmiy adabiyotlar bilan ishlay oladigan, ilg'or tajribali pedagoglarning tajribasini o'rganib, o'z ishiga tadbiq eta oladigan bo'lishi;

- Pedagog bolalarni kuzata oladigan, ularning xulqi, xatti-harakati sabablarini to'g'ri tahlil qilib, unga ijobiy ta'sir etuvchi vositalarni topa olishi;

- Yosh avlodni kerakli bilim, malaka, ko'nikmalardan xabardor qilish uchun pedagogning nutqi ravon, aniq, mantiqiy, ixcham bo'lishi lozim.

Ta'lim berishda texnikaviy vositalardan samarali foydalana olishi kerak. Bolalar bilim, malaka, ko'nikmalarni yaxshi o'zlashtirib olishlari uchun ularni faollashtirib savollardan foydalanishi;

- Tarbiyachi o'ziga yuklangan vazifani bajarish uchun bolalarda o'sha faoliyatiga nisbatan qiziqish uyg'ota olish, ularning diqqatini jalb qilib, faolligini o'stirish, bolalarning xulqini, xatti-harakatini haqqoniy baholay olishi;

- Har bir faoliyat uchun kerakli materiallarni oldindan tayyorlab qo'yishi; - Kun tartibini to'g'ri tashkil eta bilishi, bolalar jamoasiga undagi har bir a'zoni e'tiborga olgan holda rahbarlik qila bilish;

- Bolalarning ruhiy va jismoniy holatini aniqlay bilishi va buni bolalar bilan amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiyaviy ishlarida e'tiborga olishi;

- Tarbiyachi ota-onalar bilan muntazam ravishda suhbatlar, uchrashuvlar o'tkazib, axborot almashtirib turishi;

- Pedagog bolalarga nisbatan hayriyohlik munosabatda bo'lishi, har bir bola uchun qulay sharoit yaratishi;

- Kun tartibida olib borgan ta'lim-tarbiya ishini tahlil qila bilishi va uni yanada yaxshilash yo'llarini topa olishi kerak.

Talaba-yoshlarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarbiyalash masalalari respublikamizning pedagog olimlaridan O.Musurmonova, M.Ochilov, R.Mavlonova, M.Quronov, S.Nishonova, S.Bulatov, D.Roziyeva, M.Inomova, N.Ortiqov, X.Ibragimov, N.Shodiyev, Sh.Mustafoyev, M.Solihova, H.Hakimovlar tomonidan muayyan darajada o'rganilgan [5].

Bo'lajak tarbiyachilarda ma'naviy- axloqiy sifatlarni shakllantirishda ijtimoiy gumanitar fanlarning, shuningdek maktabgacha ta'lim yo'nalishida o'qitilayotgan "Umumiy pedagogika", "Maktabgacha pedagogika", "Nutq o'stirish metodikasi", "Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi" kabi fanlarning imkoniyatlari yetarli.

Bundan tashqari auditoriyadan tashqari o'tkaziladigan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, uchrashuvlar, davra suhbatlari bo'lajak tarbiyachilarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarbiyalashga bevosita xizmat qiladi.

Ammo bo'lajak tarbiyachilarda ma'naviy- axloqiy sifatlarni shakllantirish davr talabidan orqada qolmoqda. Bu jarayonni takomillashtirish uchun quyidagilarga e'tiborni qaratish lozim:

Bo'lajak tarbiyachilarda ma'naviy- axloqiy sifatlarni shakllantirish bugungi talablar asosida alohida tadqiqot obo'kti sifatida o'rganilishi lozim;

Bo'lajak tarbiyachilarda ma'naviy- axloqiy sifatlarni shakllantirishda zamonaviy yondashuvlardan foydalanishi;

Bo'lajak tarbiyachilarda ma'naviy- axloqiy sifatlarni shakllantirishda bilimli, tajribali, yuqori saviyaga ega bo'lgan professor-o'qituvchilarning dars mashg'ulotlarini olib borishni ta'minlash;

Bo'lajak tarbiyachilarda ma'naviy- axloqiy sifatlarni shakllantirishga oid o'quv, uslubiy, qo'llanmalar, uslubiy tavsiyalar tayyorlanishi va talabalarga yetkazib berilishi kerak;

Talabalarda ma'naviy- axloqiy sifatlarni shakllantirishda mehnat faxriylari, shoir va yozuvchilar, olimlar va san'at ahillari bilan uchrashuvlarni tizimli ravishda yo'lga qo'yishi;

Talabalarda ma'naviy- axloqiy sifatlarni shakllantirish uchun ularni tarixiy obidalarga, muzeylarga, muqaddas qadamjolariga sayohatlarni tashkil etish;

Odob-axloq, shaxs ma'naviyatini shakllantirishga oid asarlar muhokamasini yo'lga qo'yish kabi vazifalar amalga oshirilsa, bo'lajak tarbiyachilarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishdek davlat buyurtmasi bajarilgan, davlatimiz

rahbarining va Vazirlar Mahkamasining yoshlarda ma'naviy-axloqiy sifatlarini tabiiylashga oid qaror va farmonlarning ijrosi ta'minlangan bo'ladi.

Zero, Prezident Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Ma'naviy yo'nalishlarimiz iqtisodiy yo'nalishlardan o'n

qadam oldinda yurish kerak. Ana shunda biz hozirda qilayotgan katta-katta rejalarimiz, dasturlarimiz amalga oshadi".

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. T:" O'zbekiston", 2021 yil
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev 2021 yil 19 yanvar kuni " Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirishni, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish" masalalariga bag'ishlangan yig'ilishdagi nutqi \ Xalq so'zi 2021 yil 21 yanvar, t =13 (7793)
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining " Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2021- yil 31- yanvar 1059-sonli qarori
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga murajaatnomasi.2022 yil 20.12.
5. Ibragimov. X, Quronov M. Umumiy pedagogika . T" Sahhof" 2023, 416 b.
6. Zunnunov A. va boshqalar. Pedagogika tarixi-T: "Sharq", 2002- 192.b.

UDK 159.923.3

Nilufar ABDURASULOVA,
2nd-year doctoral student, UzSWLU
E-mail: bahrom9205@bk.ru

Based on the review of D. Teshaboyeva, Professor of the University, Doctor of Philology

FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE DISCURSIVE COMPETENCE AMONG STUDENTS OF SECONDARY SCHOOLS

Annotation

This article explores the critical process of developing foreign language discursive competence among secondary school students. Discursive competence goes beyond mere language proficiency, encompassing the ability to engage in meaningful communication and navigate various discourse styles. The article delves into the significance of fostering this competence in the educational context, shedding light on its impact on student's academic and professional success. The article ultimately emphasizes the need for a comprehensive and student-centered approach to foreign language education, aiming to equip students with the skills necessary for effective communication in diverse linguistic contexts.

Keywords: foreign language education, discursive competence, secondary school students, language proficiency, pedagogical approaches, assessment methods, communication skills, student-centered approach, technology in language education.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНОСТЯЗЫЧНОЙ ДИСКУРСИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ОБУЧАЮЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Аннотация

В данной статье исследуется критический процесс развития иноязычной дискурсивной компетентности у учащихся средних школ. Дискурсивная компетентность выходит за рамки простого владения языком и включает в себя способность участвовать в осмысленном общении и ориентироваться в различных стилях дискурса. В статье рассматривается значение развития этой компетентности в образовательном контексте, проливается свет на ее влияние на академические и профессиональные успехи студентов. В конечном итоге в статье подчеркивается необходимость комплексного и лично-ориентированного подхода к обучению иностранному языку, направленного на то, чтобы вооружить студентов навыками, необходимыми для эффективного общения в различных языковых контекстах.

Ключевые слова: иноязычное образование, дискурсивная компетентность, учащиеся средних школ, владение языком, педагогические подходы, методы оценивания, коммуникативные навыки, лично-ориентированный подход, технологии в языковом образовании.

O'RTA TA'LIM MAKTAB O'QUVCHILARI O'RTASIDA CHET TILI DISKURSIV KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqola o'rta maktab o'quvchilari o'rtasida chet tilining diskursiv kompetentsiyasini rivojlantirishning muhim jarayonini o'rganadi. Diskursiv kompetentsiya oddiy tilni bilishdan tashqariga chiqadi, mazmunli muloqot qilish va turli xil nutq uslublarini boshqarish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Maqolada ta'lim kontekstida ushbu kompetentsiyani rivojlantirishning ahamiyati, uning talabalarning akademik va kasbiy muvaffaqiyatlariga ta'siri yoritilgan. Maqolada, oxir-oqibatda, chet tilini o'qitishga har tomonlama va talabalarga yo'naltirilgan yondashuv zarurligi ta'kidlanadi, bu talabalarni turli til kontekstlarida samarali muloqot qilish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan qurollantirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: chet tili ta'limi, diskursiv kompetentsiya, o'rta maktab o'quvchilari, til bilimi, pedagogik yondashuvlar, baholash usullari, muloqot qobiliyatlari, o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuv, til ta'limida texnologiya.

Introduction. In an increasingly interconnected world, proficiency in foreign languages is not only a valuable skill but a vital asset for personal, academic, and professional growth. Secondary school education serves as a crucial phase in shaping students' linguistic abilities, and within this context, the development of discursive competence emerges as a focal point. Discursive competence extends beyond the traditional bounds of language proficiency, encompassing the ability to engage in meaningful communication, comprehend various discourse styles, and navigate the complexities of linguistic interaction. This article delves into the multifaceted landscape of forming foreign language discursive competence among secondary school students, exploring its significance, theoretical underpinnings, and practical implications for educational institutions. [1] While language proficiency remains a fundamental aspect of foreign language education, the

significance of discursive competence lies in its capacity to empower students with the tools necessary for effective communication in diverse contexts. Discursive competence involves not only linguistic proficiency but also the ability to understand and produce language in different communicative situations. In the globalized era, where communication transcends borders, students equipped with discursive competence are better prepared to interact with people from various linguistic and cultural backgrounds.

Moreover, the development of discursive competence aligns with broader educational objectives, fostering critical thinking, analytical skills, and cultural awareness. The ability to engage in meaningful discourse requires students to synthesize information, evaluate perspectives, and express their thoughts coherently – skills that extend beyond the realm of language and contribute to overall cognitive development.

As secondary school education serves as a foundational period for skill acquisition, integrating discursive competence into language learning becomes imperative for preparing students to navigate an increasingly interconnected and multicultural world. Understanding the theoretical underpinnings of discursive competence is essential for educators seeking to implement effective pedagogical strategies. [2] Scholars such as Dell Hymes and Mikhail Bakhtin have contributed significantly to the conceptualization of discursive competence, emphasizing the sociocultural and contextual aspects of language use. Hymes' communicative competence framework broadens the scope of language learning by incorporating not just grammatical and lexical knowledge but also pragmatic and sociolinguistic competence. This holistic approach recognizes that effective communication involves more than the correct application of language rules; it requires an understanding of cultural nuances, social contexts, and communicative appropriateness.

Bakhtin's dialogic theory further enriches the understanding of discursive competence by highlighting the dynamic and interactive nature of language. According to Bakhtin, language is a tool for social interaction, and meaning emerges through dialogue. Applying this theory to language education implies that fostering discursive competence involves creating opportunities for students to engage in authentic conversations, debates, and collaborative activities that mirror real-life communicative situations. Effective pedagogy is paramount in nurturing discursive competence among secondary school students. [3,4] A student-centered approach, which actively involves learners in the language learning process, is essential for the development of meaningful communication skills. One successful pedagogical strategy involves integrating project-based learning into the curriculum. Projects that require students to research, collaborate, and present findings in the target language not only enhance linguistic proficiency but also promote the application of language skills in authentic contexts.

- **A literature review.** The formation of discursive competence in foreign language education is a dynamic field of study, rooted in theoretical frameworks that emphasize the multifaceted nature of language use. This literature review explores key contributions from scholars in the field, shedding light on the theoretical foundations and practical implications that inform the development of discursive competence among secondary school students. [5] Dell Hymes' concept of communicative competence, introduced in the 1970s, has been instrumental in broadening the understanding of language proficiency beyond mere grammar and vocabulary. Hymes proposed a holistic framework that encompasses not only grammatical competence but also sociolinguistic, discourse, and strategic competence. Sociolinguistic competence, in particular, aligns closely with the notion of discursive competence, emphasizing the ability to understand and produce language in various social contexts.

Hymes' framework underscores the importance of considering language as a tool for communication, a perspective that resonates profoundly in the context of fostering discursive competence among secondary school students. Mikhail Bakhtin's dialogic theory has significantly influenced discourse analysis and the conceptualization of discursive competence. Bakhtin proposed that meaning emerges through dialogue, emphasizing the interactive and dynamic nature of language. This perspective challenges traditional views of language as a static system and encourages educators to create learning environments that mirror real-life communicative situations. [6, 7] In the context of foreign language education, Bakhtin's ideas advocate for pedagogical approaches that prioritize authentic interactions, collaborative activities, and the negotiation of meaning. By

incorporating dialogic principles into language instruction, educators can lay the groundwork for the development of discursive competence among secondary school students. The application of project-based learning (PBL) in language education has gained prominence as a pedagogical approach that aligns with the principles of discursive competence. [8]

In summary, the literature on the formation of discursive competence in foreign language education provides a rich tapestry of theoretical insights and practical approaches. From the foundational concepts of communicative competence to the dialogic principles of Bakhtin, and the application of technology and multicultural exposure, scholars and educators alike continue to explore innovative ways to cultivate discursive competence among secondary school students. As the field evolves, the challenge remains to integrate these insights into effective pedagogical practices that empower students to communicate meaningfully in a globalized and interconnected world.

- **Research methodology.** To comprehensively explore the formation of discursive competence among secondary school students in the context of foreign language education, a mixed-methods research approach will be employed. This methodological framework combines qualitative and quantitative research methods, allowing for a nuanced understanding of the multifaceted nature of discursive competence. The study will involve a diverse sample of secondary school students from different cultural and linguistic backgrounds.

To complement the interview data, classroom observations will be conducted in a subset of language classes. These observations will focus on pedagogical strategies, the integration of technology, and the implementation of interactive activities that aim to foster discursive competence. Observations will be guided by an observation protocol designed to capture the dynamics of classroom discourse and how teachers facilitate language learning experiences that contribute to discursive competence development. A structured survey will be administered to the entire sample of participants to gather quantitative data on their self-perceived levels of discursive competence. The survey will include Likert-scale questions related to their confidence in various communication contexts, the perceived impact of specific pedagogical approaches, and the role of technology in their language learning journey. Objective measures of language proficiency will be obtained through standardized language assessments. These assessments will gauge participants' grammatical accuracy, vocabulary proficiency, and pragmatic competence. By triangulating self-reported data from surveys with objective measures of language proficiency, the study aims to provide a comprehensive understanding of the relationship between perceived discursive competence and actual language proficiency. Qualitative data from interviews and observations will be subjected to thematic analysis to identify recurring patterns and themes related to discursive competence development.

Quantitative data from surveys and language proficiency assessments will be analyzed using statistical methods to examine correlations between self-reported discursive competence, language proficiency levels, and other demographic variables. [11] The research will adhere to ethical guidelines, ensuring informed consent from participants, confidentiality of data, and the voluntary nature of participation. Institutional review board (IRB) approval will be sought to ensure the ethical integrity of the study. By employing a mixed-methods approach, this research methodology aims to provide a comprehensive and holistic understanding of the factors influencing the formation of discursive competence among secondary school students in the context of foreign language education.

- Analysis and results. The analysis of data collected through a mixed-methods approach offers valuable insights into the formation of discursive competence among secondary school students engaged in foreign language education. By combining qualitative and quantitative data, this study aims to uncover the interplay between pedagogical approaches, cultural exposure, and language proficiency in shaping students' ability to engage in meaningful discourse. Analysis of interview data reveals that students perceive certain pedagogical strategies as particularly influential in enhancing their discursive competence. Interactive activities such as debates, role-playing, and group discussions emerge as key elements in fostering authentic language use. Students express a preference for classrooms that encourage active participation, providing them with opportunities to apply their language skills in real-life scenarios. Cultural exposure is identified as a significant factor contributing to the development of discursive competence. Students who have been exposed to diverse cultural content, including literature, films, and authentic materials from the target culture, report a heightened ability to navigate different discourse styles. Observations confirm that classrooms incorporating cultural elements into language instruction create a more immersive and engaging learning environment. Quantitative data from surveys are subjected to correlation analysis to examine the relationship between self-perceived discursive competence and objective measures of language proficiency.

Preliminary findings suggest a moderate positive correlation, indicating that students who perceive themselves as more discursively competent tend to demonstrate higher levels of language proficiency. However, further analysis is required to explore the specific dimensions of language proficiency that contribute most significantly to perceived discursive competence. Survey data also reveal students' preferences for specific pedagogical approaches. Results indicate a strong preference for project-based learning and technology-enhanced activities, with a statistically significant association between engagement in these activities and self-reported discursive competence. This highlights the potential of innovative teaching methods in nurturing not only language proficiency but also the ability to engage in varied discourse. The integration of qualitative and quantitative findings allows for a nuanced understanding of the factors influencing discursive competence. Triangulation reveals that while self-perceived discursive competence aligns with certain dimensions of language proficiency, the qualitative insights highlight the role of pedagogical strategies and cultural exposure in shaping students' confidence and ability to navigate diverse discourse styles. The combined analysis underscores the importance of a holistic approach to foreign language education.

Integrating pedagogical approaches that prioritize interactive and culturally rich experiences can significantly contribute to the development of discursive competence.

Furthermore, the study suggests the need for a nuanced understanding of the relationship between self-perceived competence and objective proficiency, emphasizing the value of both dimensions in assessing students' language abilities. This study is not without limitations. The sample size, while diverse, may not capture the full spectrum of secondary school language learners. Additionally, self-reported data is subject to biases, and future research could benefit from more extensive objective assessments of discursive competence. Future research endeavors could explore the longitudinal development of discursive competence, examining how these skills evolve over an extended period. Comparative studies across different educational contexts and language pairs may also provide insights into the generalizability of findings.

All in all, the analysis of data from this mixed-methods study reveals a complex interplay of factors influencing the formation of discursive competence among secondary school students engaged in foreign language education. Pedagogical strategies, cultural exposure, and the dynamic relationship between self-perceived competence and objective proficiency contribute to the multifaceted nature of discursive competence development. These findings have implications for educators, curriculum designers, and policymakers, emphasizing the importance of a comprehensive approach to language instruction that goes beyond traditional measures of proficiency to nurture students' ability to engage in authentic discourse.

- Conclusion/Recommendations. The findings underscore the pivotal role of innovative pedagogical approaches, such as project-based learning and technology integration, in enhancing not only language proficiency but also the development of versatile discursive competence. Cultural exposure emerges as a key contributor, emphasizing the importance of integrating authentic cultural content into language instruction to foster an immersive and engaging learning environment. Educators are encouraged to incorporate interactive and culturally rich activities into their classrooms, ensuring students are not only linguistically proficient but also adept at navigating diverse discourse styles. A student-centered approach that values both self-perceived competence and objective proficiency can foster a holistic development of discursive competence. Future research should delve into the longitudinal development of discursive competence, exploring how these skills evolve over time and across different language learning contexts. Additionally, comparative studies could shed light on variations in discursive competence formation based on cultural and linguistic factors, contributing to a more nuanced understanding of effective language education strategies. Ultimately, the study and its recommendations advocate for a holistic, dynamic approach to language education that prepares students to communicate effectively in an interconnected and diverse global landscape.

REFERENCES

1. Hymes, D. H. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics* (pp. 269-293). Penguin.
2. Bakhtin, M. M. (1986). *Speech genres and other late essays*. University of Texas Press.
3. Farrell, T. S. C. (2002). The role of grammar instruction in a communicative approach. *TESOL Quarterly*, 36(2), 269-275.
4. Nunan, D. (1989). *Designing Tasks for the Communicative Classroom*. Cambridge University Press.
5. Thorne, S. L., & Reinhardt, J. (2008). 'Bridging Activities,' *New Media, and Intercultural Learning: A Microanalysis of One Teacher's Mediations*. *The Modern Language Journal*, 92(4), 577-591.
6. Byram, M., & Zarate, G. (1997). *Definitions, objectives, and assessment of socio-cultural competence*. Council of Europe, Language Policy Division.
7. Genesee, F. (1987). *Learning through two languages: Studies of immersion and bilingual education*. Newbury House.
8. Kaplan, R. B. (1966). Cultural thought patterns in intercultural education. *Language Learning*, 16(1-2), 1-20.
9. Cummins, J. (1979). Cognitive/academic language proficiency, linguistic interdependence, the optimum age question, and some other matters. *Working Papers on Bilingualism*, 19, 121-129.

10. Council of Europe. (2001). Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment. Cambridge University Press.
11. Warschauer, M., & Meskill, C. (2000). Technology and second language learning. University of Hawaii Press, p 25-36.
12. Ellis, R. (2003). Task-based language learning and teaching. Oxford University Press.
13. Ellis, R. (2005). Planning and task performance in a second language. John Benjamins Publishing, p 111-116.
14. VanPatten, B., & Benati, A. G. (2010). Key terms in second language acquisition. Continuum International Publishing Group.

UDK: 297.1(584.4)

Muhammadjon ABDUHAMIDOV,
*O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi doktoranti
Islomshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent v\h*

O‘zbekistondagi islom sivilizatsiyasi professori Z.Munavvarov taqrizi asosida

ANALYSIS OF EVENTS ABOUT AQID IN THE IX-X CENTURIES AND THE PLACE OF ABULKASIM SAMARKANDI IN THEM

Annotation

This article provides an analysis of works written in the 9th-10th centuries about religious doctrines, especially the life of Imam Abulkasim Hakim Samarkandi, one of the famous scientists of his time, one of the first exponents of the teachings of Moturidi, and one of the students of Imam Moturidi, in this direction scientific activity and comparative analysis of his works on dogmatic views.

Key words: Koran, Hadith, Aqidah, knowledge, Hanafi, Moturidi, Ashari, disagreements, people of Sunnah, knowledge of al-Azam.

АНАЛИЗ СОБЫТИЙ ОБ АКИДЕ В IX-X ВЕКАХ И МЕСТО АБУЛКАСИМА САМАРКАНДИ В НИХ

Аннотация

В данной статье дан анализ произведений, написанных в IX-X веках о вероучениях, особенно жизни имама Абулкаси́ма Хаки́ма Самарканди, одного из известных учёных своего времени, одного из первых выразителей учения Мотури́ди, и один из учеников имама Мотури́ди, в этом направлении научная деятельность и сравнительный анализ его работ, посвященных догматическим взглядам.

Ключевые слова: Коран, хадисы, акида, знание, Ханафит, Мотури́ди, Ашари, разногласия, люди Сунны, знание аль-Азама.

IX-X ASRLARDA AQIDAGA OID YOZILGAN ASARLAR TAHLILI VA UNDA ABULQOSIM SAMARQANDIY O‘RNI

Annotatsiya

Mazkur maqolada IX-X asrlarda aqidaga oid yozilgan asarlar tahlili, ayniqsa, bu yo‘nalishda o‘z davrining taniqli olimlaridan biri bo‘lgan, moturidiylik ta‘limotining ilk namoyondalaridan, Imom Moturidiyning shogirdlaridan biri bo‘lgan Imom Abulqosim Hakim Samarqandiy hayoti, ilmiy faoliyati hamda uning aqidaviy qarashlarga bag‘ishlab yozilgan asarlarini qiyosiy tahlili ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Qur‘on, hadis, aqida, ilm, hanafiy, Moturidiy, Ash‘ariy, ixtilof, ahli sunna, savod al-a‘zam.

Kirish. IX-X asrlarda Samarqandda “Dor al-juzjoniya” va “Dor al-iyodiya” aqidaviy maktablari faoliyat olib borgan [7]. Bu ikki maktab biri-biridan naqliy dalillar, ta‘vil masalasida ixtilofda bo‘lganidan qat‘i nazar, vakillarining barchasi hanafiy-moturidiy aqidasi tarqatib qilgan. “Dor al-juzjoniya” Abu Mansur Moturidiy va uning ustozlari faoliyat olib borgan bo‘lsa, “Dor al-iyodiya” maktabi vakillarining barchasi Abu Mansur Moturidiyga shogird bo‘lishgan.

Quyida “Dor al-iyodiya” maktabida faoliyat olib borgan bir nechta olimlarning asarlarini tahlil qilishga harakat qilinadi. Bu o‘rinda Abu Mansur Moturidiy asarlari haqida yozilmaganining sababi – allomaning asarlari bugungi kunga kelib kompleks tadqiq qilib bo‘lingan.

Shuni alohida ta‘kidlash joizki, IX-X asrlarda yozilgan asarlarda ko‘tarilgan mavzular asosan Abu Hanifaning aqidaviy qarashlari asosida yoritilgan. Bu davrda yozilgan eng mashhur asar sifatida Hakim Samarqandiyning “Kitob as-savod al-a‘zam” asarini ta‘kidlash lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. 1. “Kitob as-savod al-a‘zam” [13] xalq tilida “Savod al a‘zam” nomi bilan shuhrat qozongan. Bu asar Hakim Samarqandiy tomonidan somoniylar davrida rasmiy hokimlar talabi bilan yozilgan. Ushbu kitobga Haviy Ibrohim Hilmiy ibn Husayn “Salam al-ahkam ala savod al-a‘zam” nomi bilan sharh yozgan [4].

Hakim Samarqandiy ushbu risolasining boshida nima uchun unga “Kitob as-savod al-a‘zam” deb nom berganini asar boshida quyidagicha fikr bilan dalillaydi:

Olamlarning robbi Allohga hamdu sanolar va Sayyidimiz Muhammad (s.a.v.)ga, ahllari va as‘hoblariga salovtlar bo‘lsin. Mendan Nabiy (s.a.v.)ning tutgan yo‘llari haqida so‘rasangiz, men shunday javob beraman: “U yo‘l mustaqim (barqaror) bo‘lgan yo‘ldir, Nabiy (s.a.v.) bu haqda shunday deganlar: “Muso (a.s.) ummati undan so‘ng yetmish bir firqaga bo‘linib ketdi va yetmishtasi halok bo‘ldi, faqat bir firqa najot topdi, Iso (a.s.) ummati undan so‘ng yetmish ikki firqaga bo‘linib ketdi va yetmish bittasi halok bo‘ldi, faqat bir firqa najot topdi. Bas, mening ummatim ham mendan keyin yetmish uch firqaga bo‘linib ketadi va yetmish ikkitasi halok bo‘ladi, faqat bittasi najot topadi.

Rasululloh (s.a.v.)dan so‘rashdi: Ya Rasululloh, u qaysi firqa? Rasululloh (s.a.v.) javob berdilar: U ahl as-sunna va-l-jamo’a va ana o‘sha as-savod al-a‘zamdir”. Yana Rasululloh (s.a.v.): “Kimda kim jamoadan ajralib chiqsa va unga xilof ish tutsa, uning darajasi bo‘ynidan Islomning soqit bo‘lishi bilan barobar bo‘ladi”, dedilar.

As-savod al-a‘zam alomati insonning asarda bayon etilgan oltmish bir xislatda zohir bo‘ladi”.

“As-savod al-a‘zam” asari ko‘zdan kechirilganda undagi quyidagi xususiyatlarni ko‘rsatib o‘tish mumkin:

Hakim Samarqandiy risolada aqid muammolarining deyarli barchasini aytib o'tgan, jumladan, keyingi davrda yozilgan Aqidga doir risolalarining yozilishiga zamin yaratib bergan, risolada ashyoning (narsalar) haqiqati, ma'lumot olish yo'llari va olamning mohiyati kabi kalomiy mavzularga o'rin berilmagan, mavzularni belgilangan bir tartibda tuzmagan, mavzuga oid barcha masalalar bir hil yerda bahs qilinmagan, turli yerlarda farqli hajmlar bilan bayon qilingan, risola moturidiya kalom maktabining mutaqaddim davridagi asosiy manbalaridan biri hisoblangan, risolada boshqa ko'plab aqidaviy manbalarda o'rin olmagan ba'zi fiqhiy masalalar ham ochib berilgan, Hakim Samarqandiy, aqidaviy mavzularni ba'zan ixcham shaklda, ba'zan batafsil tarzda dalillar bilan aytib o'tgan, masalalarni aqliy dalillardan ziyoda naqliy dalillar bilan qo'llab-quvvatlagan va deyarli barcha kalomiy masalalarda Qur'onga suyangan, Hakim Samarqandiy, aqidaviy masalalarni o'zining mazhab tushunchasi bo'yicha sharhlashga harakat qilgan.

2. "Risola fi al-iman". To'liq nomi "Risola fi al-iman juz' min al-iman" deb atalgan ushbu risolaning muallifi ham Hakim Samarqandiydir. Risola atigi ikki sahifadan iborat bo'lib, 1872 yili "Kitob as-savod al-a'zam" asarining nashriga ilova qilinib chop etilgan. Ushbu risolaning nodir toshbosma nusxasi Anqara universiteti Ilohiyot fakulteti manbalar fondida 237.4 inventar raqami ostida saqlanadi.

Risolada imonning qalb bilan tasdiq va til bilan iqrora bo'lishining sharti, amallar imonning juzi emasligi hamda imonning kamaymasligi va ko'paymasligi haqidagi masalalar bayon etilgan. Shu yo'sinda xorijiy [9] va mu'tazililarga [8] hamda Imom Shofiiyning imon masalasidagi qarashlariga raddiya berilgan [5]. Ko'rinib turibdiki, ushbu risola ham mazmun-mohiyati jihatidan hanafiy va moturidiy aqidasi ifodalab berishga bag'ishlangan.

Mazkur risola ikki sahifadan iborat bo'lib imonning ruknlari Abu Hanifa aqidasi ko'ra yoritilgan va Imom Shofiiyga ko'ra, amallar imonning rukni, asli emasligi haqidagi fikrlari bayon qilingan.

Muallif ushbu asarida imon masalasida quyidagicha xulosa keltirib o'tgan:

Kimki (shahodat kalimasiga) guvohlik bersa, amal va e'tiqod qilsa, u haqiqiy muxlisdir (taqvodor mo'min). Kimki (shahodat kalimasiga) guvohlik bersa, amal qilsa-yu lekin barchasiga e'tiqod qilmasa (imon keltirmasa), u munofiqdir. Kimki (shahodat kalimasiga) guvohlik bersa-yu, lekin amal qilmasdan e'tiqod qilsa, u fosiqdir [14].

Demak, yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, Hakim Samarqandiy ham ruknlarga amal qilmagan insonni Abu Mansur Moturidiy aqidasi muvofiq imonida qolishini ta'kidlanmoqda.

Shuningdek, asarda imon bilan islom bir narsa ekani haqida so'z boradi. Olim ushbu fikriga "Oli Imron" surasi, 85-oyatni dalil keltirgan [14].

"Kimki islomdan o'zga dinni istasa (ixtiyor etsa), undan (u din) sira qabul qilinmagay va u oxiratda ziyon ko'ruvchilardandir" [11].

Olim imon bilan islom bir xil ma'noni ifodalashiga "Zoriyot" surasi, 35-36-oyatlarni dalil keltiradi:

"Bas, Biz u joydagi mo'minlardan bo'lmish kishilarni chiqarib yubordik. U joyda (Lut xonadonidan) o'zga musulmonlarni topmadik" [11].

Ushbu masalaning yoritilishidagi dalillarga e'tibor berilsa, moturidiya ta'limotining eng obro'li vakili – Abu Muin Nasafiy ham "Bahr al-kalom" asarida shu oyatlarni dalil keltirganiga guvoh bo'lish mumkin [1].

Demak, hajm jihatidan mo'jazgina bo'lgan ushbu risolaga Abu Muin Nasafiydek olim murojaat qilganidan uni ham to'liq hanafiya-moturidiya aqidasi muvofiq tarzda yozilgan manba deb e'tirof etish mumkin.

3. "Al-Masoil al-ashariya al-iyodiya". O'z davrida "Masoiil min asl ad-din" nomi bilan ham tanilgan ushbu asar ham kichik risola shaklida bo'lib, hozirgi davrgacha yetib kelgan [2]. Turk tadqiqotchisi Shukru O'zgen tomonidan turk tiliga tarjima qilingan.

4. "Jumal usul ad-din" [6]. Abu Mansur Moturidiyning shogirdi Abu Salama Muhammad ibn Muhammad Samarqandiy qalamiga mansub ushbu asarga keyinchalik Ibn Zakariyo Yahyo ibn Ishoq "Sharh jumal usul ad-din li Abi Salama Samarqandiy" nomli sharh yozgan.

Mazkur asarning tarkibiy tuzilishiga ahamiyat berilsa, u turlicha, ya'ni bir tizimga solinmagan holda berilganiga guvoh bo'lish mumkin. Asarda ko'tarilgan masalalarni S.Kutlu quyidagicha tartibga solgan:

Ma'lumot olish yo'llari, Uluhiyat va isboti vojib, Allohning sifatleri, imon masalasidagi tortishuvlar, qazo va qadar masalasi, amr (buyruq), nahiy (qaytarish), al-va'd val va'id (mukofot va jazo), imomat (rahbarlik) masalasi.

Hakim Samarqandiyning "Kitob as-savod al-a'zam" asari kabi "Jumal usul ad-din" asari ham o'z davrida islom dinining asosiy tamoyillarini xalqqa o'rgatish maqsadida somoniylar amirining rasmiy buyrug'i bilan yozilgan [4.]. Asarda asosan Imom Moturidiyning aqidaviy qarashlari yoritilgan.

5. "Al-as'ila va al-ajviba". Ushbu asar Moturidiyning yana bir shogirdi Abul Hasan Ali ibn Said Rustug'foni (vaf. 350/961 y.) qalamiga mansub/ Mazkur asarda Allohga imon keltirmagan insonlar uchun "mezon" va "hasanot" bo'lish-bo'lmasligi, Odam payg'ambarning jannatdan yer yuziga tushirilishi, imon Alloh tomonidan ato etilishi yoki kasbiy bo'lishi, farishtalarning savob yoki jazoga sazovor bo'lish-bo'lmasligi kabi masalalarga javoblar berilgan. Asar yettita savol-javobdan iborat.

"Al-as'ila va al-ajviba" asari bo'yicha shuni aytish mumkinki, mazkur asar qo'lyozmasi bilan tanishishdan oldin, uni yirik bir asar sifatida tasavvur qilingan edi. Lekin qo'lyozma tadqiq qilinganda u kichik bir savol-javobdan iborat risola ekaniga guvoh bo'lindi. Asar matni juda ham tushunarsiz iboralar bilan yozilgan va olim bu asarida aslida nimani ko'zlagani, kim unga savol bilan murojaat qilgani mavhum bo'lib qolgan. Shu nuqtai nazardan ham ushbu risolani moturidiya ta'limotida muhim bir ahamiyat kasb etgan manba sifatida qarashga asos yo'q. Lekin Abu Hasan Ali ibn Said Rustug'foniyning mazkur risolasidan farqli ravishda "Al-Favoid" nomli asari ham bugungi kungacha yetib kelgan.

6. "Al-Favoid". Ta'kidlanganidek, ushbu asar ham Abu Hasan Ali ibn Said Rustug'foni qalamiga mansub. Uning nodir qo'lyozma nusxasi Istanbulning Sulaymoniy kutubxonasi Yangi Jome bo'limida 547 raqam bilan saqlanayotgan Ahmad ibn Muso Keshiyning (vaf. 550/1155 y.) "Majma' al-havodis va an-navozil" nomli asarining qo'lyozmasi ichida saqlanmoqda [3]. Asarda ro'za, namoz, imon, oila qurish, axloq kabi asosan fiqhiy masalalar bayon qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Turk tadqiqotchisi Axmet Akning ta'kidlashicha, ushbu asar moturidiya ta'limotiga oid ilk asar hisoblanadi. Asarni ko'zdan kechirsak, uning chiqargan xulosasi asosli ekaniga guvoh bo'lamiz. Chunki asarning olti joyida Moturidiydan dalillar keltirilgan: to'rt joyi Moturidiy bilan bog'liq bo'lsa, ikki joyida to'g'ridan-to'g'ri uning fikrlaridan iqtiboslar keltirilgan [3].

Mazkur asarni tadqiqotchilar fiqhiy manba sifatida e'tirof etishadi. Lekin unda fiqhiy masalalar bilan bir qatorda aqidaviy mavzular ham yoritilgan. Asar o'sha davrdagi an'anaga xos bo'lgan savol-javob uslubida yozilgan va unda aqidaviy masalalar ijtimoiy munosabatlar nuqtai nazardan yoritilgan. Quyida asarda ko'tarilgan ba'zi masalalarga to'xtalib o'tiladi.

Asarda musulmonning “masjidga birinchi bo‘lib kirishi, jamoatning oldida turishi va masjididan oxirgi bo‘lib chiqish fazilati” haqida tushuntirish berilgan.

Asarda keltirilishicha, Rustug‘foniylar Payg‘ambar (s.a.v.)dan, “Erkaklar uchun (jamoat namozida) eng xayrli saf birinchisi, eng yomoni esa oxirgisidir. Ayollar uchun esa eng xayrli saf, eng yomoni birinchisi”, degan hadisni misol keltirib, ushbu masala haqida so‘rashganda, Rustug‘foniylar shunday javob bergan:

“Bu hadisdan murod, aslida masjid ichiga birinchi bo‘lib kirish fazilatidir. Lekin kimki Alloh va uning rizosi uchun riyo va kibrsiz holatda masjidga birinchi bo‘lib kirsayu, lekin xoh birinchi qatorda, xoh oxirgi qatorda turib namozini ado etsa Alloh tarafidan eng yaxshi mukofotga loyiq ko‘rilgan bo‘ladi”.

“Voqea” surasi, 10-12-oyatlarda shunday deyiladi:

“(Uchinchi toifa ezgu ishlarda) o‘zib-o‘zib ketgan zotlardir. Aynan o‘shalar (Allohga) yaqin zotlardir. Nozne‘mat bog‘larida” [11].

“Al-Favoid” asarida ushbu masalaning yoritilishida quyidagi keltirilgan rivoyat e‘tiborga molik:

Rivoyat qilinishicha, Hakim Samarqandiy va Abu Mansur Moturudiy bir masjidga jamoatda edilar. Hakim Samarqandiy Abu Mansur Moturudiydan avvalroq masjididan chiqadi va Moturudiydan uzr so‘rab shunday deydi:

“Masjiddan sizdan oldin chiqishim sababi, aslida sizdan o‘zimni ustun qo‘yish emas, balki sizni mendan darajangiz ustun bo‘lishini istaganimdir. Chunki fazilat (savobning ko‘pi) masjididan kechroq chiqqan kishiga beriladi. Shuning uchun fazilatni o‘zimdanda ko‘ra sizga tegishini xohlading. Agar bu maqom masjidga kirayotganimizda ham shunday bo‘lganida, xuddi shu ishni takrorlagan bo‘lar edim” [3].

Rustug‘foniylar mazkur rivoyatni misol keltirib shunday xulosani bildiradi: “Ushbu rivoyatdan ko‘rinib turibdiki, haqiqiy fazilat aslida namozda birinchi safda turishlik emas, balki masjidga avval kirib, oxiri chiqishdadir”.

Tahlil va natijalar. Asarda keltirilgan ayrim masalalarga ahamiyat berilsa, Rustug‘foniylar mu‘taziliylarga keskin munosabatda bo‘lib ularga biroz keskin munosabatda bo‘lganiga guvoh bo‘lish mumkin.

Asarda Rustug‘foniylar, “ahl as-sunna va-l-jamoa bilan mu‘tazila vakillari o‘rtasida o‘zaro nikoh qurish mumkinmi?”, degan savol beriladi.

Olim shunday javob beradi: Bunday bo‘lishi mumkin emas. Chunki bizga ko‘ra mu‘taziliylar kofirdir.

Rustug‘foniylar keyin bir mu‘taziliylarning yahudiy va nasroniylar so‘ygan go‘shetni yegani va mu‘taziliylar bo‘lmagan musulmon so‘ygan go‘shetni yemagani va u uning murtdaligi sababli so‘ygan go‘shetni yemaganini misol keltiradi. Rustug‘foniylarning aytishicha, bu yerda mu‘taziliylar uning yo‘lida bo‘lmagan musulmonni yahudiy va nasroniylardan ham past sanagan. Olim bu bilan mu‘taziliylarni keskin qoralaydi va ularning dindan chiqqaniga Rasululloh (s.a.v.)dan “Qadariylar ummatimning majusiylaridir”, degan hadisni dalil keltiradi.

“Al-Favoid” kitobi bo‘yicha aytish mumkinki, asarda muallif tomonidan biroz keskinlik kayfiyati sezilib turadi.

Lekin har qanday masalada u moturidiya ta‘limotidan chetga chiqib ketmagan. Yuqoridagi ma‘lumotlardan kelib chiqib, Rustug‘foniylarning “al-Favoid” asarini chindan ham Moturidiya aqidaviy qarashlarini o‘zida aks ettirgan va mazkur ta‘limot bo‘yicha bahs yuritilgan dastlabki asar deb hisoblash mumkin.

Movarounnahrda IX-X asrlarda hukmronlik qilgan somoniylar davrida siyosiy va ijtimoiy muhit ilm ahlilarining serqirra ijod qilishlariga katta zamin yaratib bergan. Aynan shu sulola hukmronlik qilgan davrda o‘lkada bag‘rikenglik siyosati ustuvor bo‘lgan. Mahalliy aholi o‘rtasida e‘tiqod masalalarida o‘zaro ixtilof yuzaga kelsa, sultonlarning o‘zi bu ixtiloflarning barham topishida bosh-qosh bo‘lishgan.

Somoniylar davrida hanafiya aqidasi ta‘sirida Movarounnahrda “Dor al-juzjoniya” va “Dor al-iyodiya” maktablari tashkil etilgan. “Dor al-juzjoniya” maktabida ko‘plab mutakallim olimlar orasida Abu Mansur Moturudiy yetishib chiqqan. Keyinchalik bu maktab ta‘sirida “Dor al-iyodiya” maktabi vujudga keldi.

Abu Mansur Moturudiy davrida kalom ilmiga oid yozilgan asarlar tahlil qilinganda, yuqorida tahlil qilgan abadiyotlarning barchasi “Dor al-iyodiya” vakillari qalamiga mansub asarlar edi. Ularda faqat Abu Mansur Moturudiy ilmiy merosiga nisbatan naqliy dalilga ko‘proq ahamiyat berilgan, xolos. Lekin birorta asarda Abu Mansur Moturudiy fikriy qarashi va shaxsiyatiga salbiy munosabat bildirilmagan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Hakim Samarqandiy IX asrning ikkinchi yarmi – X asrning birinchi choragida yashab ijod qilgan. Ushbu davrdagi Movarounnahr hududida mavjud siyosiy-ijtimoiy va madaniy muhit shakl-shubhasiz allomaning dunyoviy qarashlari va ilmiy salohiyati rivojiga katta ta‘sir o‘tkazgan.

Islom ilmlarining rivoji va ulamolarning hayotida sezilarli o‘ringa ega bo‘lgan o‘sha davrdagi ko‘plab siyosiy-ijtimoiy vaziyatlarni misol keltirish mumkin. Shulardan biri Hakim Samarqandiy yashagan davrda Movarounnahrda siyosiy jarayonlarning ilm-fan taraqqiyoti, xususan hanafiy mazhabi va moturidiya ta‘limoti rivojiga katta ta‘sir ko‘rsatgan.

XI-XII asrlarda Movarounnahrda islom ilmlari qatorida kalom ilmi ham rivojlanib, Samarqand, Buxoro, Nasaf (Qarshi), Kesh (Shahrisabz), Ustrushona (Jizzax), Termiz, Shosh (Toshkent) kabi shaharlar nomiga nisbat berilgan bir necha yuzlab allomalar yetishib chiqdi. Mazkur shaharlarda shakllangan o‘ziga xos ilmiy muhit o‘lkaning boshqa shahar va qishloqlaridan insonlarni o‘ziga jalb etdi. Ushbu shaharlarda ilm olib, yashab faoliyat olib borgan olimlar ham keyinchalik Samarqandiy, Buxoriy, Nasafiy, Keshiy, Ustrushoniy, Termiziy va Shoshiy nomi bilan tanildi.

Hakim Samarqandiy yashagan davr Movarounnahr ijtimoiy-siyosiy hayotida keskin o‘zgarishlar yuz bergan vaqtga to‘g‘ri keldi. Abulqosim Samarqandiy shunday vaziyat hukm surgan davrda yashab, o‘z ilmiy faoliyatini olib bordi. U o‘z zamonasining yetuk olimlaridan ilm o‘rgandi.

Olimlikning asosiy belgilaridan biri uni o‘z davri va keyingi asrda yashagan olimlar tomonidan e‘tirof etilishidir. Bu belgini Hakim Samarqandiyning shaxsiy axloqiy sifatleri, ilm va ulamolarning nazdida tutgan o‘rni haqidagi ko‘p olimlarning e‘tirofida ko‘rish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Abul Mu‘in Nasafiy. “Bahr al-kalom”. Qo‘lyozma. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondi. Inv. № 4008/II.
2. Abul Hasan Rustug‘foniylar. “Al-As‘ila va al-ajviba”. Qo‘lyozma. – Istanbul: Sulaymoniy kutubxonasi, Mulla Murod bo‘limi. Inv. № 1829. – B. 251 a-b.
3. Ahmad ibn Muso Keshiy. “Majma‘ al-Havodis va an-navozil”. Qo‘lyozma. – Istanbul: Sulaymoniy kutubxonasi, Yangi Jome‘ bo‘limi. Inv. № 547. – B. 313b, 317b.
4. Ahmet, Ak. “Büyük türk âlimi mâturîdî ve mâturîdîlik”. Monografiya. – Istanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008.
5. Kutlu, Sönmes. “Turklerin islamaşma suresinde murçeye ve tesirleri”. – Ankara: 2000. – B. 287.

6. Muminov A. Rol i mesto xanafitskix ulama v jizni gorodov sentralnogo Mavaraannaxra (II-VII/VIII-XIII vv.). diss. na soisk. dok. istr. nauk. –Tashkent: Kab. Min. R. Uz. TIU, 2003. – B. 59.
7. Oqilov S. “Abu Mansur al-Moturidiy ilmiy merosi va moturidiya ta’limoti”. Monografiya. – Toshkent: “Hilol-Nashr”, 2020. – B. 6-9.
8. Oqilov S. “Kalom (Aqoid)”. O’quv qo’llanma. –Toshkent: “Hilol-Nashr”, 2019. – B. 35-52.
9. Sagdiyev X. “Protevorechivoye veroucheniye zabludnix grupp”. In Sborniki konferensiy NIS Sosiosfera (No. 12, pp. 86-91). Vedecko vydavatel'ske centrum Sociosfera-CZ sro. – B. 88-90.
10. Uvatov U. “Abul Mu’in an-Nasafiy hayoti va merosi. –Toshkent: “Ma’naviyat”, 2003. – B. 13.
11. Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. – Toshkent. Toshkent islom universiteti, 2018. – B. 61.
12. G’iyosov A. “Imom A’zam Abu Hanifaning “Vasiyat Abi Hanifa” asari”. –Toshkent: “Hilol-Nashr” nashriyoti. 2019.
13. Hakim Samarqandiy. “As-Savod al-A’zam”. Toshbosma. – Istanbul: 1872.
14. Hakim Samarqandiy. “Risala fi al-iman”. Toshbosma. Ankara universiteti, Ilohiyot fakulteti fondi. Inv. №: 237.4. – B. 39.

Kamoliddin ABLAQULOV,
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filiali o'qituvchisi
E-mail: kamoliddin1987@umail.uz

p.f.f.d (PhD), dotsent T.N. Jo'rayev taqrizi asosida

INFORMATIKA FANINI O'QITISHDA BULUTLI TEXNOLOGIYADAN FOYDALANISH METODIKASI

Annotatsiya

Hozirgi kunda axborot hajmining keskin kengayib borayotganligi o'quvchilar uchun ham, pedagoglar uchun ham fanni o'rganishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishni taqazo etadi. Informatika ta'limi jarayonida turli-tuman pedagogik texnologiyalardan foydalanib, samarali natijaga erishish uchun o'qituvchi o'zining pedagogik faoliyatini oldindan loyihalashtirishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shuni hisobga olgan holda informatika o'qituvchisining pedagogik faoliyatini bir butun model ko'rinishiga ya'ni bulutli (cloud) texnologiya yordamida ixchamlashtirish maqsadga muvofiqdir. Bulutli texnologiyalar ma'lumotlarni qayta ishlash texnologiyalari bo'lib, unda kompyuter resurslari internet foydalanuvchisiga onlayn xizmat sifatida taqdim etiladi. Ushbu maqolada informatika fanini o'qitishda bulutli texnologiyadan foydalanish metodikasi bo'yicha o'qitish usullari va metodlari haqida ma'lumotlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Informatika, bulutli texnologiya, virtual texnologiyalar, innovation o'qitish usullari, axborot hajmi, pedagoglar, axborot texnologiyalari, didaktik o'yinlar, kompyuter texnologiyalari.

МЕТОДОЛОГИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОБЛАЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ КОМПЬЮТЕРНЫХ НАУК

Аннотация

Сегодня быстрорастущий объем информации требует использования инновационных педагогических технологий в обучении науке как студентами, так и педагогами. Для достижения эффективного результата использования различных педагогических технологий в процессе компьютерного образования учителю целесообразно заранее планировать свою педагогическую деятельность. Учитывая это, педагогическую деятельность учителя информатики целесообразно сконденсировать в целостную модель, то есть с помощью облачных технологий. Облачные технологии — это технологии обработки информации, при которых компьютерные ресурсы предоставляются пользователям Интернета в виде онлайн-сервисов. В данной статье описаны методы и методы обучения с использованием облачных технологий в преподавании информатики.

Ключевые слова: Информатика, облачные технологии, виртуальные технологии, инновационные методы обучения, объем информации, педагоги, информационные технологии, дидактические игры, компьютерные технологии.

METHODOLOGY OF USING CLOUD TECHNOLOGY IN EDUCATION OF COMPUTER SCIENCE

Annotation

Today, the rapidly expanding amount of information requires innovative pedagogical technologies in learning science for both students and pedagogues. To achieve an effective result using various pedagogical technologies in the process of computer education, the teacher should plan his pedagogical activities in advance. Taking this into account, it is advisable to condense the pedagogical activity of the computer science teacher into a whole model, that is, with the help of cloud technology. Cloud technologies are information processing technologies in which computer resources are provided to Internet users as online services. This article describes the methods and methods of teaching using cloud technology in the teaching of computer science.

Keywords: Informatics, cloud technology, virtual technologies, innovative teaching methods, information volume, pedagogues, information technologies, didactic games, computer technologies.

Kirish. Prezidentimiz tomonidan so'nggi yillarda ta'lim tizimidagi olib borilgan islohotlar natijasida Respublikaning barcha nuqtalaridagi maktablarga zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalari yetkazib berilmoqda. Respublikamizda ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilganligi ta'lim tizimi sifatini yuqori sa'viyaga olib chiqishni talab etmoqda.

Bugun Yangi O'zbekiston hayotining barcha sohalari chuqur islohotlar maydoniga aylangan. Bu jarayonda ijtimoiy sohaning asosi hisoblangan ta'lim tizimidagi o'zgarishlar haqida to'liqlanib so'zlamalikning iloji yo'q. Mamlakatimizda so'nggi yillarda ta'lim tizimining barcha bosqichlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etish bo'yicha amaliy ishlar hal qiluvchi bosqichga kirdi.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek: "Farzandlarimiz maktabdan qanchalik bilimli bo'lib chiqsa, yuqori

texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyot tarmoqlari shuncha tez rivojlanadi, ko'plab ijtimoiy muammolarni echish imkoni tug'iladi. Shunday ekan, Yangi O'zbekiston ostonasi maktabdan boshlanadi desam, o'ylaymanki, butun xalqimiz bu fikrni qo'llab-quvvatlaydi". [1].

O'qitish va o'rganish ta'limning ikkita tarkibiy qismidir. Yaxshi ta'limni baholashning eng mashhur ko'rsatkichi o'quvchilarning o'rganish miqdori va informatika bo'yicha innovatsion o'qitish usullaridir. Shu bois, hozirgi vaqtdagi zamonaviy ta'lim nazariyasi doirasida axborot-ta'lim muhiti asosida ta'lim jarayoni ishtirokchilarining o'zaro hamkorligini amalga oshirishning innovatsion shakllari, usullari va texnologiyalarini yaratish borasida faol ilmiy izlanishlar hamda ta'lim jarayonining markazida internetga ulangan kompyuterda joylashgan zamonaviy tarmoq texnologiyalari yordamida amalga oshiriladigan pedagogik hamkorlik ishlari rivojlanib bormoqda [2-3]. Bunday ishlarni

amalga oshishiga eng asosiy me'zon bo'lgan "Informatika" fanining o'rni beqiyosdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Informatika fanini o'qitishda bulutli muhitdan foydalanish metodikasi bo'yicha Tolipov O.Q., Barakayev M., Sharipov Sh.S., Tojiyev M., Ziyomuhammadov B., Ahrarov Sh.S. va boshqalar shug'ullanishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Informatika – kompyuter texnologiyalari yordamida axborotni to'plash, saqlash, qayta ishlash, uzatish, tahlil qilish va baholash usullari va jarayonlari haqidagi fan bo'lib, ulardan qaror qabul qilishda foydalanish imkonini beradi [4]. Informatika algoritmlar, hisoblash nazariyasi, axborot nazariyasi va avtomatlashtirish, apparat va dasturiy ta'minotni loyihalash va joriy etishni qamrab oladi.

Informatika fanini o'qitishdagi bu nazariya bulutli texnologiyalar yordamida ma'lumotlar bazasi ustida qanaqa ishlarni amalga oshirish mumkin va mumkin emas, aniq hisoblash va axborot muammolarini maksimal samaradorlik bilan qanday hal qilish mumkin hamda ular qanday shaklda bo'lishi kerak – kabi savollarga javob beradi. Bunda bulutli texnologiyalarni o'rni va ahamiyati qanday darajada ekanligini ma'lumotlar bazasidagi ma'lumotlarni saqlash va tiklash, odamlar bir-biri bilan qanday o'zaro ma'lumot almashadi, qolaversa, bilimlarini bayon qilishadi, bularning barchasi qanday amalga oshadi va natijasi qanday tartibda bo'ladi, bu jarayonlarni barchasi bugungi kun talabidir. Shu sababli yangi virtual texnologiyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan fan bo'yicha maktab dasturini uning mazmuni bilan bog'liq modernizatsiya qilish – bu katta zaruriyat hisoblanadi [5].

Bulut infratuzilmali axborot texnologiyalar tashkilotlarining innovatsion modeli hisoblanib, u alohida ajratilgan apparat va tarmoq resurslaridan hamda dasturiy taminotdan tashkil topgan bo'lib, shu bilan birga masofadagi provayderlar yordamida ma'lumotlarni bir nuqtadan boshqa nuqtada uzatish imkoniyatiga egadir [6].

Fanning tarixiga nazar soladigan bo'lsak, informatika fanining eng dastlabki asoslari zamonaviy raqamli kompyuter ixtirosidan oldin paydo bo'lgan. Abakus kabi bir nechta arifmetik muammolarni hisoblash uchun mashinalar antik davrdan beri mavjud bo'lib, ko'paytirish va bo'lish kabi hisob-kitoblarni bajarishda yaqindan yordam bergan. Bunga 1642 yilda Blez Paskal va 1673 yilda Gotfrid Leybnitslar birinchi ishlaydigan mexanik kalkulyator, 1820 yilda Tomas de Kolmar o'zining soddalashtirilgan qo'shish mashinasini, 1822

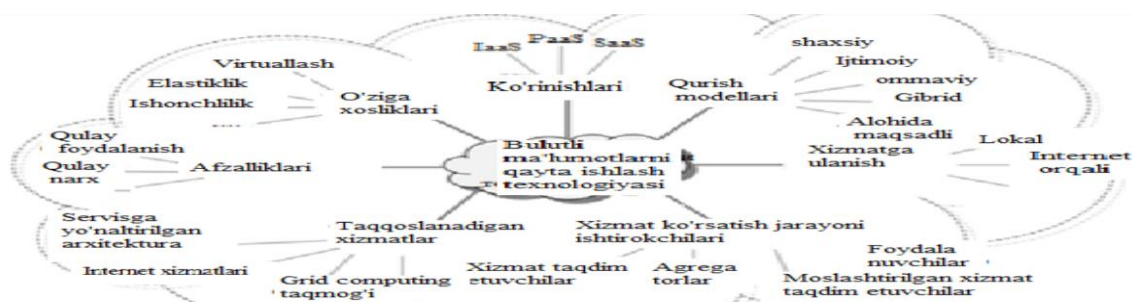
yilda Charlz Bebbijlar birinchi avtomatik mexanik kalkulyatorni, hamda birinchi dasturlashtiriladigan o'zining analitik dvigateli g'oyasini ilgari surdilar [7].

Bu yerdagi hisoblashlar nazariyasi hisoblashning mavhum modellari va ular yordamida hal qilinadigan masalalarning umumiy sinflariga tegishli bo'lganligi kriptografiya va kompyuter xavfsizligi sohalariga xavfsiz aloqalari hamda xavfsizlik zaifliklarining oldini olish vositalarini o'rganishni o'z ichiga oladi. Avtomatlashtirilgan qurilmalarda juda katta hajmdagi ma'lumotlar saqlanadi hamda ular boshqa tizimlar bilan hamkorlikda ish olib boradi. Bu yerda ma'lumotlar tuzilmalari informatika fani uchun markaziy tugun bo'lib hisoblanadi. Ma'lumotlar bazasini boshqarishda dasturlash tili nazariyasi asosiy rol o'ynaydi. U dasturlash hisoblash jarayonlarini turli usullarini ko'rib chiqadi va ma'lumotlar bazasida omborlarini boshqarish bilan bog'liq muammolarni hal etadi.

Sinfda informatika haqida gapirganda, o'quvchilarga bulutli texnologiyani bugungi kundagi barcha ulkan muvaffaqiyatli cho'qqilari haqida batafsil ma'lumotlarni berib o'tish zarurdir. Fanning asosi bo'lgan kompyuter, internet orqali bugungi kunda dunyoning istalgan joyidan turli xil ko'rinishdagi axborot almashish hamda ma'lumotlarni faol va nofaol ko'rinishda saqlash imkoni borligini yetkazish lozim. Sababi, axborot hajmining keskin kengayib borayotganligi o'quvchilar uchun ham, pedagoglar uchun ham fanni o'rganishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishni taqazo etadi. Informatika ta'limi jarayonida turli-tuman pedagogik texnologiyalardan foydalanib, samarali natijaga erishish uchun o'qituvchi o'zining pedagogik faoliyatini oldindan loyihalashtirishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shuni hisobga olgan holda informatika o'qituvchisining pedagogik faoliyatini bir butun model ko'rinishiga ya'ni bulutli (cloud) texnologiya yordamida ixchamlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda tizimda yaratilgan bulutli (cloud) texnologiya buning barchasiga yaqindan yordam beradi.

Bulutli texnologiyalarning o'zi – bu ma'lumotlarni qayta ishlash texnologiyalari bo'lib, unda kompyuter resurslari internet foydalanuvchisiga onlayn xizmat sifatida taqdim etiladi. Bu yerda "bulut" so'zi barcha texnik tafsilotlarni yashiradigan murakkab infratuzilmaning metaforasi sifatida ishlatiladi [8].

1-rasm. Bulutli ma'lumotlarni qayta ishlash texnologiyasi

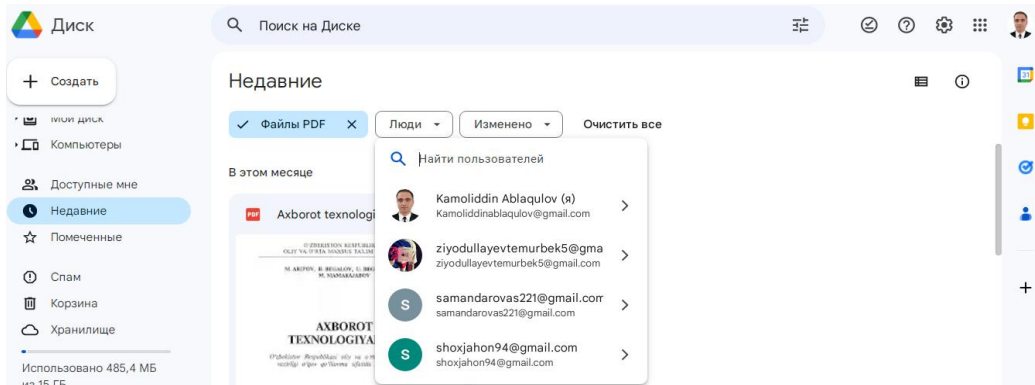
Tahlil va natijalar. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining bugungi kundagi rivojlanish tendensiyalari hamda yirik kompaniyalarning avtomatlashtirish darajasini tobora o'sib borishi juda katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash va saqlash jarayonlarini amalga oshirilishida samarali va mukammal texnologik yechimlarni tashkil etilishini talab qilmoqda. Bunda saqlash va qayta ishlash markazi (inglizcha, "data center") – ixtisoslashtirilgan arxitektura hisoblanib, server (xosting) va tarmoq vositalaridan tarkib topadi, unga foydalanuvchilar internet kanallari yordamida bog'lanadilar [9-10]. Shu bilan birga

qayta ishlash markazining asosiy maqsadi – axborot texnologiyalari infrastrukturasi shonchililigiga, resurslariga kirish soddaga bo'lishligiga, xavfsizligi ta'minlanishiga va boshqarilishiga qo'yilgan talablar ta'minlangan holda tarmoq quvvatlarini birlashtirish hamda ularga egalik qilish xarajatlarini kamaytirish hisoblanadi [11].

Bunda avvalo, o'qituvchilar tomonidan "informatika" faniga tegishli bo'lgan barcha o'quv me'yoriy hujjatlar, dars ishlanmalari, ko'rgazmali qurollar, turli xil materiallar, mavzularni tushunarli tarzda soddaga ko'rinishda turli xil slaydlarda namoyon qilib joylashtiriladi. Unda har bir

o'qituvchi va o'quvchilar bu tizimdan istalgan vaqtda o'zida qulay bo'lgan joyda foydalanishi mumkin. Masalan, 2-rasmda

Google Diskda joylashtirilgan bulutli texnologiyadan foydalangan jarayonlar namoyon qilingan.

2-rasm. Google disk bulutli texnologiyasida yaratilgan ma'lumotlar

Bu tizim nafaqat o'qituvchiga, qolaversa, barcha o'quvchilarga a'lo darajada xizmat qiladi. O'qituvchi uchun har bir dars zamon talabiga mos holda o'quvchilarga informatika fanini qiziqarli tarzda o'tishiga va o'qituvchining barcha me'yoriy hujjatlarining elektron shaklli tizimda yig'ilib borilishi barchaga qulayliklar olib keladi. O'qituvchi bulutli texnologiya yordamida o'quvchilarga mavzu yuzasidan topshiriqlar berib borishi mumkin. Bu tizim fan o'qituvchilari uchun ancha qulayliklarni yaratib, ularning ishini yengillashtiradi, hujjatlarni qog'ozda emas, elektron shaklda yuritilishini ta'minlaydi. Bu bilan vertual ta'lim tizimida informatika fani o'qituvchisi faqatgina fan o'qituvchisi emas, balki ta'limda va boshqaruvda axborot texnologiyalaridan foydalanishning samarali tashkil etuvchisi bo'lib hisoblanadi. Shunday ekan, bu yerda darslarni qiziqarli tarzda o'tish va ijodkorlikni oshirish eng asosiy masalalardan biri bo'lib hisoblanadi.

O'qituvchi bulutli texnologiyadan foydalan holda informatika darsini o'tar ekan unda bir nechta ta'lim texnologiyalarini qullashi mumkin. Masalan, aqliy hujum, zegizak usuli, BBB (Bilaman, Bilib oldim, Bilishni xohlayman), interfaol, didaktik o'yinning g'oyasi va shunga o'xshash bir nechta metodlarni qo'llashi mumkin.

Bulardan didaktik o'yin tenologiyasini ko'radigan bo'lsak unda quyidagi amallar bajariladi. Ya'ni, "Informatika" fanidan didaktik o'yinlarni tayyorlash va o'tkazishda: g'oya, tashkil etish, o'tkazish va tahlil qilish kabi bosqichlarni inobatga olish lozim:

1. Bu yerda didaktik o'yinning g'oyasi quyidagi ko'rinishda namoyon bo'ladi. Unda birinchi bo'lib, og'ir va eng mas'uliyatli bosqichlari hisoblanib, bu bosqichlar quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topgan bo'ladi:

- dars turini tanlash;

- dars mavzusini tanlash;
- guruhni tanlash;
- vaqt chegaralarini aniqlash;
- o'yinning shakli va turini tanlash jarayonlari kiradi.

2. O'yinda quyidagilarga ahamiyat berish lozim:

- o'quvchilarning o'yin tarkibi, o'yinda ishlatiladigan tarkibiy material bilan tanishtirib chiqish;

- o'yinning borishi va qoidalarini tushuntirish hamda uni o'qituvchi o'yin qoidalariga, asosan o'quvchilarning harakatiga, qoidalarining bajarilishiga e'tibor berish zarur bo'ladi;

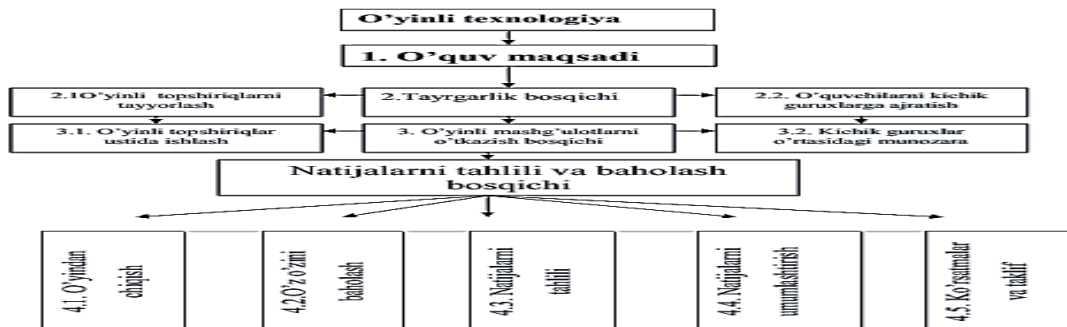
- o'yin harakatlarini ko'rsatish, bu bosqichda o'qituvchi oldindan o'quvchilarga xatti-harakatlarni to'g'ri bajarilishini namoyish etadi va bu bilan aks holda o'yin kerakli natijaga olib bormasligini tushuntirib o'tadi;

- o'qituvchining o'yindagi rolini, uning o'yin ishtirokchisi yoki hakam sifatida o'yinda qatnashishi lozim;

- o'qituvchining o'yinda bevosita qatnashishi, bu o'quvchilar yoshi, ularning tayyorgarlik darajasi, didaktik o'yin topshiriqlari va o'yin qoidalarining murakkabligi bilan belgilanadi, o'yinda ishtirok etib, o'quvchilar faoliyatini boshqaradi;

- o'yinning yakuniy natijasini aniqlash - bu o'yin boshqaruvida masuliyatli bosqich hisoblanadi, chunki o'quvchilar erishgan natijalari bo'yicha o'yin samaradorligini aniqlashga va o'quvchilarning mustaqil o'yin faoliyatida qiziqish bilan yondoshishiga undaydi. O'yin oxirida o'qituvchi yakuniy natijani e'lon qiladi.

3. Didaktik o'yinlarning so'nggi bosqichi o'yinni tahlil qilish bilan yakunlanadi. Xulosada nimaga erishildi?, nimaga erishilmadi? - kabi savollarga yetarlicha javob olinadi. Darsda o'yinli o'qitish texnologiyasini bosqichma-bosqich tashkil etish jarayonini quyidagi ko'rinishda ifodalangan [12]:

3-rasm. O'yinli o'qitish texnologiyasi

Har bir darsda ta'lim texnologiyalaridan foydalanilgan holda qiziqarli va ajoyib tarzda shakllanib o'tishi uchun yuqorida keltirilgan har bir metod oldindan elektron tarzda

tayyorlanib, bulutli texnologiyada saqlab borilsa, bundan barcha o'qituvchilar dars davomida o'zlarining darslarida bemalol qo'llay oladilar. Bunda mashg'ulotlarning tarbiyaviy,

ta'limiy va rivojlantiruvchi maqsadlari asosida mashg'ulotning har bir bosqichi uchun o'quv topshiriqlari, savollari, ularning didaktik maqsadlarini aniqlash va shakllantirish nazarda tutilgan [13].

Informatika fanini o'qitishda pedagogik strategiya, metodlardan foydalanish, dars rejalari, ko'rgazmali qurollar, tarqatma materiallar, har xil ko'rinishdagi prezentatsiyalar va boshqa materiallarni yaratish, bepul o'quv dasturlar, o'quvchilar topshirgan nazorat natijalarining tahlili, multimedia vositalari asosida animatsiya elementlari [14], qolaversa, resurslarni tizimda joylashtirish, bugungi kunning muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Bunday muammolar har bir yosh o'quvchining ijodiy qobiliyatlarini aniqlash, ularni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan sinovdan o'tkazilgan strategiyadir. Chunki, hozirgi zamonning o'qituvchisi zamon

bilan hamnafas bo'lmas ekan, bu texnologiyalar asri uni hech qachon shu kunning ulkan mehnatini inobatga olmaydi [15].

Xulosa va takliflar. Darslar davomida bulutli texnologiyadan foydalanish ham o'qituvchilar, ham o'quvchilar uchun vaqtni tejaydi. O'quvchilar bundan keyin zarur bo'lganda qulayliklardan foydalanishlari mumkin, ya'ni kompyuter sichqonchasini bosish orqali o'tilgan darslarni qayta ko'rib chiqish imkoniyatiga ega bo'lishlari mumkin. Shu bilan birga, bu bulutli texnologiya, kasallik yoki boshqa sabablarga ko'ra, dars qoldirgan o'quvchilar uchun doimo fanlarni o'zlashtirishda xabardor bo'lishini kafolatlaydi. Bu o'quvchilarni katta hajmli darsliklarni olib yurishdan ozod qiladi va ularga o'zlari uchun qulay bo'lgan vaqt, joy va tezlikda o'rganish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Mahmudov N. Ta'lim tizimi va yangicha yondashuvlar // Yangi O'zbekiston gazetasi, 20-avgust 2021y.
2. https://www.researchgate.net/publication/361098759_Informatika_fanida_virtual_talim_tehnologiyalari
3. Abduqodirov A.A., Shibarshova L.I., R.X.Hamdamiyov, S.I.Raxmonqulova O'qituvchilarning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalar bo'yicha kompetentligi muammo va yechimlar // Vazirlik tizimidagi oliy ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasalari miqyosida ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Toshkent. 2012. 170-182 b.
4. https://uz.wikipedia.org/wiki/Informatika#cite_note-1
5. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. – М.: ИИО РАО, 2010. 140 с.
6. <https://mathshistory.st-andrews.ac.uk/Biographies/Pascal>
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Informatika>
8. Джураев, М.К. Ta'limda bulutli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi // Молодой ученый. 2022. № 6 (401). С. 286-289
9. Randles, M., Lamb, D. and Taleb-Bendiab, A. A Comparative Study into Distributed Load Balancing Algorithms for Cloud Computing // 24th International Conference on Advanced Information Networking and Applications Workshops, 2010. pp. 551-556.
10. <https://mathshistory.st-andrews.ac.uk/Biographies/Pascal>
11. Zhang Z. and Zhang X. A Load Balancing Mechanism Based on Ant Colony and Complex Network Theory in Open Cloud Computing Federation // Proceeding of 2 nd International Conference on Industrial Mechatronics and Automation (ICIMA), May, 2010. pp. 240-243.
12. https://uniwork.buxdu.uz/resurs/12695_2_1F78141C8FE347CFO75407B8659AEF4B14CF9DE.pdf
13. Tojiyev M., Ziyomhammadov B. O'ralova M. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat fanining o'quv mashg'ulotlarini loyihalash. Toshkent. 2012 «Tafakkur- bo'stoni». 224 b.
14. Kenjabayev A.T., M.M.Ikramov, A.Sh. Allanazarov Axborot -kommunikatsiya texnologiyalari: o'quv qo'llanma.- Toshkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti 2017. 408 b.
15. <https://lib.jdpu.uz/storage/uploads/files/bulitli%20texnologiyalar.delov.pdf>

Zohid ALIMARDONOV,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti dotsenti, (PhD)

P.f.d (DsC) R.Zamilova taqrizi asosida

JAMOAT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA KURSANTLARING MUAMMOLI KOMMUNIKATIV VAZIYATLARGA TAYYORLIGI OMILLARI

Annotatsiya

Maqolada jamoat xavfsizligini ta'minlash kursantlarning muammoli kommunikativ vaziyatlarga tayyorligining omillarini o'rganishga qaratilgan. Unda emotsional to'siqlarning kursantlarning muloqot jarayoniga ta'sirining psixologik jihatlari ko'rsatib berilgan. Shuningdek, kursant shaxsida emotsional to'siqlarni kommunikativ kompetentlikning ustuvor strategiyalari bilan aloqadorlik masalasi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: muloqot, shaxslararo munosabatlar, emotsional to'siqlar, kasbiy faoliyat, kommunikativ kompetentlik, tobe, agressiv, kompetent, salbiy emotsiyalar, g'azab, qo'rquv, stress, empatiya, irodasizlik.

ФАКТОРЫ ГОТОВНОСТИ СТУДЕНТОВ К ПРОБЛЕМНЫМ КОММУНИКАЦИОННЫМ СИТУАЦИЯМ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация

Целью статьи является изучение факторов готовности курсантов подготовки по общественной безопасности к проблемным коммуникативным ситуациям. Показаны психологические аспекты влияния эмоциональных препятствий на процесс общения курсантов. Также раскрывается вопрос о связи эмоциональных препятствий в личности курсанта с приоритетными стратегиями коммуникативной компетентности.

Ключевые слова: общение, межличностные отношения, эмоциональные барьеры, профессиональная деятельность, коммуникативная компетентность, подчиненный, агрессивный, компетентный, отрицательные эмоции, гнев, страх, стресс, сопереживание, нежелание.

FACTORS OF STUDENTS' READINESS FOR PROBLEM COMMUNICATION SITUATIONS IN ENSURING PUBLIC SAFETY

Annotation

The article aims to study the factors of public safety training cadets' readiness for problematic communicative situations. It shows the psychological aspects of the impact of emotional obstacles on the communication process of cadets. Also, the question of connection of emotional obstacles in the personality of the cadet with priority strategies of communicative competence is revealed.

Keywords: communication, interpersonal relations, emotional barriers, professional activity, communicative competence, subordinate, aggressive, competent, negative emotions, anger, fear, stress, empathy, unwillingness.

Kirish. Hozirgi kunda shaxslararo muloqot jarayonidagi kompetentlik inson bilan bog'liq faoliyatlarining har qanday sohasida kuzatilishi tabiiy hisoblanadi. Ayniqsa, "inson-inson" tizimidagi kasblar doirasida faoliyat olib boradigan mutaxassisning yuqori kasbiy darajasining asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaraladi. Natijada jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari bo'lajak ofitserlarining kasbiy tayyorgarligini tashkil etishda innovatsion yondashuvlarni qo'llash lozimligini ko'rsatadi. Bu esa, ayniqsa, jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari ofitserlari uchun muhim ahamiyatga ega.

Jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari bo'lajak ofitserlari kasbiy mahoratining eng muhim xususiyatlaridan biri bu turli xil sharoit va vaziyatlarda boshqa harbiy xizmatchilar bilan samarali hamkorlik qilish qobiliyatiga ega bo'lishidir. Darhaqiqat, kommunikatsiya, muloqot jamoat xavfsizligi bo'linmalari ofitserlari kasbiy faoliyatining asosidir. Tanlagan kasbining muvaffaqiyati ko'p jihatdan jamoat xavfsizligi universiteti bo'lajak ofitserlarining kasbiy faoliyatga samarali moslashishini ta'minlaydigan kommunikativ, tashkilotchilik, refleksivlik, empatiya hamda ko'nikma va qobiliyatlariga bog'liq.

Tadqiqot metodologiyasi. Muammo yuzasidan ilmiy manbalarni tahlil qilish harbiy xizmatchilarning qo'l ostidagi va o'zidan yuqori lavozimda faoliyat olib boradigan

qo'mondonlar bilan o'zaro munosabatlarida yuzaga keladigan ziddiyatli holatlarni yoritishga xizmat qiladi. Bu asosan harbiy jamoani maqsadga muvofiq va samarali boshqarishda yaqqol namoyon bo'ladi. Ta'kidlash joizki, qo'mondonning kommunikativ malakasi bo'linmadagi faoliyatning turli tomonlarini muvofiqlashtiradi va muvaffaqiyatli qo'llab-quvvatlashning zaruriy shartidir [4].

Emotsional to'siqlar – g'azab, qo'rquv, hasad yoki tushkunlik kabi muloqot vositalarini tanlashda yomon maslahatchilar. Bunday emotsiyalar ma'lum bir nuqtai nazardan eng jiddiy va kuchli dalillarni idrok etish va adekvat baholash qobiliyatini susaytiradi. Yoqimli emotsiyalar boshqa insonlarni ijobiy nuqtai nazardan idrok qilishga hissa qo'shadi.

Ma'lumki, emotsiyalar odatda ijobiy va salbiyga bo'linadi. Shunga ko'ra, inson ijobiy emotsiyalarni boshdan kechirishga va salbiy his-tuyg'ulardan qochishga intiladi.

Salbiy emotsiyalarning asosiy sababi norozilik hissi, shaxslararo nizolar, "stresslar" hisoblanadi. A.V.Mudrik ta'kidlaganidek, muloqot jarayonining natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatadigan salbiy emotsiyalar to'sig'ini bir nechta to'siqlarga bo'linishi mumkin.

Bu, birinchi navbatda, azob-uqubat yoki qayg'udan kelib chiqadigan muloqot to'sig'idir. Bu yerda fojiali voqealar, umidsizliklar, muhim masalada muvaffaqiyatsizlik, o'z mavqeidan norozilik, shaxsiy maqomdan norozilik va og'riqli

jismoniy va asabiy hislar mavjud. Ushbu to'siq voqealarga javoban ham, ularning oldidan ham paydo bo'lishi mumkin [2].

Shuningdek, A.V.Mudrik shunday yozadi: "Mazkur turdagi salbiy emotsiyalar tomonidan yaratilgan muloqot to'sig'i voqelikka nisbatan yanglish qarashlar va noto'g'ri baholarni keltirib chiqaradi. Ko'pincha bularning barchasi tajovuzkorlikda yoki umuman muloqot jarayoniga kirishmaslik, yolg'iz qolish istagida namoyon bo'ladi. Bunday salbiy his-tuyg'ularga e'tibor bermaslik bezovtalikni va hatto ko'proq tajribani ortishiga olib keladi va e'tiborning kuchayishi, ishtirok etish va qulaylik ko'pincha faqat g'azabni keltirib chiqaradi.

Kuchli g'azab va qo'rquv tufayli yuzaga keladigan muloqot to'sig'ini yengib o'tish qiyin. Ushbu emotsiyalar odatda ma'lum bir ehtiyojni qondirish uchun kutilmagan (rasmiy, bezovta qiluvchi) to'siqlarga javoban tug'iladi. Ular qoniqishdan mahrum bo'lish, haqorat qilish, majburlash, istalmagan ishni qilishga undash natijasi bo'lishi mumkin" [2].

Muloqot jarayonida insonning g'azabi, g'ayrati, hemotsional salohiyati, energiyasi va jasorati, qat'iyatligi ko'p marta oshishi mumkin. Biroq, bu holda, odatda, ehtiyotkorlik bilan hisoblash, oldindan o'ylash va moslashuvchanlik rad etiladi. U qattiq so'zlarga va tajovuzkor harakatlarga moyil. Unga qarshi chiqqan sherik o'ziga xos "chaqmoq" ga aylanadi hamda unga barcha g'azab to'kiladi.

Yu.V.Kasatkinaning fikriga ko'ra, salbiy emotsiyalar qo'rquv, uyat va aybdorlik kabi to'siqlarni ham o'z ichiga olishi kerak. Ushbu salbiy emotsiyalarning barchasi suhbatning yomon tomonga o'zgarishiga olib keladi. Ularning sub'ektiv-shaxsiy o'rinlanishi xulq-atvor, tarbiya, munosabat, motivlar stereotiplar, shuningdek, shaxslar patopsixologiyasining xususiyatlari bilan ta'minlanishi mumkin.

Ikkinchi holda, ushbu sifatning tashuvchilari ishbilmonlik muloqotlari sub'ektlaridan ko'ra, ko'proq psixiatr va psixoterapevt obyekti bo'lishi kerak [1].

Muloqot jarayonida ko'pincha kayfiyatning buzilishi bilan bog'liq to'siqlari namoyon bo'ladi. Bu qayg'u yoki azob-uqubatlarga qaraganda kamroq o'tkir, ammo afsuski, tez-tez uchraydigan salbiy emotsiyalar majmuasini anglatadi. Insonlarning kayfiyati juda ko'p sabablarga ko'ra o'zgaradi: yomon ob-havoning yomonlashuvi va farovonlik, umidsizlik va amalga oshmagan orzular, ular uchun boshqalarning 1-jadval

Kursantlarda kommunikativ kompetentlik va emotsional munosabatlar o'rtasidagi to'siqlar o'rtasidagi aloqadorlik (Jamoat xavfsizligi tizimi yo'nalishlari)

Emotsional munosabatlardagi to'siqlar	Kommunikativ kompetentlikning ustuvor strategiyalari		
	Tobelik	Kompetentlik	Agressivlik
O'z emotsiyalari, hissiyotlarini boshqara olmaslik	-0,01	-0,05	-0,08*
O'z emotsiyalarini to'g'ri namoyon qila olmaslik	-0,09*	0	-0,009
O'z emotsiyalarining rivojlanmaganligi, irodasizligi	-0,11**	-0,04	-0,05
Salbiy emotsiyalarning ustunligi	-0,14**	-0,03	-0,05
Insonlar bilan emotsional yaqinlik o'rnatishni istamaslik	-0,03	0,01	0,05

Jadvaldagi natijalarga ko'ra, o'z emotsiyalari, hissiyotlarini boshqara olmaslik agressivlik bilan qarama-qarshi ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi aniqlandi ($r=-0,08$; $p\leq 0,05$). O'z navbatida kursantlarda o'z emotsiyalari, hissiyotlarini boshqara olmaslik ularda agressivlikning verbal, jismoniy, bevosita va bilvosita kabi turli ko'rinishlarini namoyon bo'lishiga olib keladi. Ma'lumki, suhbat jarayoni tomonlarning o'zaro bir-birlarini tushunishlari, qo'llab-quvvatlashlari negiziga qurilishi lozim. Bu esa o'z navbatida muloqot ishtirokchilari o'rtasida bir-birini tushunmaslik, qo'llab-quvvatlamaslik eng asosiysi suhbat jarayonidan qoniqmaslik ularda salbiy emotsiya, tajovuzkorlik shakllanishiga sabab bo'ladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, kursantlarda kommunikativ kompetentlikni shakllanishiga emotsional

beparvoligi va o'zlarining loyqadligi sezilmaydi. Yomon kayfiyatning sabablari orasida ko'pincha jismoniy harakatsizlik – past jismoniy faollik natijasida yuzaga keladigan jismoniy farovonlikning yomonligi ham mavjud. Yomon kayfiyat «fiziologik omil» ga aylanadi: metabolizmning past jadalligi, tananing ohangining pasayishi, og'riq. Yomon kayfiyat to'g'ridan to'g'ri hayotning past madaniyati, uning yomon tashkil etilishi bilan bog'lash mumkin. Yomon kayfiyatga ega bo'lgan odam yomon ishchi va undan ham yomonroq suhbatdoshdir [3].

Salbiy emotsiyalarning asosiy manbalaridan biri shaxslararo munosabatlardagi to'qnashuvlardir. Janjal, mojaro, qarama-qarshilik har bir kishi uchun salbiy emotsiyalarni keltirib chiqaradi.

Shunday qilib, tadqiqot muammosi bo'yicha psixologik ishlarni tahliliy ko'rib chiqish shuni ko'rsatdiki, zamonaviy ijtimoiy psixologiyada emotsional to'siqlar jamiyat tomonidan ruxsat etilgan va hatto rag'batlantiriladigan xulq-atvorlarga to'sqinlik qiladigan ichki to'siqlar sifatida tushuniladi.

Shaxslararo muloqotning emotsional to'siqlari orasida azob-uqubatlardan kelib chiqadigan to'siq, tog'ga asoslangan to'siq, g'azab va g'azabdan kelib chiqadigan to'siq, qo'rquv, uyat va aybdorlik kabi uchlik majmuasining to'sig'i, nutq va til to'siqlari, salbiy emotsional to'siqlari va boshqalar.

Idrok va bilish mexanizmlarining ba'zi xususiyatlarini hisobga olgan holda, inson turli xil hayotiy muloqot vaziyatlarida o'zaro tushunish darajasini oshirishga qodir. Bu insonlar o'rtasidagi munosabatlarda barqarorlikni saqlash imkoniyatini sezilarli darajada oshiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, hatto barqaror munosabatlarda ham ko'pincha turli xil mojarolar, qarama-qarshiliklar va shunga o'xshash narsalar paydo bo'ladi. Tushunmovchilikka va natijada nizolarga olib keladigan to'siqlarni yengib o'tish qobiliyati munosabatlarni saqlash va yaxshilash uchun zarur qadamdir.

Jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishi kursantlarida kommunikativ kompetentlik shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi psixologik omillarni o'rganishga asosiy e'tiborni qaratdik. Buning uchun tadqiqot uchun tanlab olingan sinalluvchilar guruhida V.V.Boykning "Emotsional munosabatlar o'rtasidagi to'siqlarni aniqlash" metodikasi o'tkazildi. Mazkur metodika bo'yicha olingan natijalar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilindi.

munosabatlar o'rtasidagi to'siqlarning ta'sirini o'rganish muhim hisoblanadi. Shu bois tadqiqotda olingan natijalarga e'tiborimizni qaratadigan bo'lsak, o'z emotsiyalarini to'g'ri namoyon qila olmaslik tobelik bilan qarama-qarshi ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi ($r=-0,09$; $p\leq 0,05$). Natijalardan ko'rinadiki, tobe xulq-atvoriga ega bo'lgan insonlarda o'z emotsiyalarini to'g'ri namoyon qila olmaslik xususiyati yetarli darajada namoyon bo'lmasligini ko'rsatadi. Ta'kidlash joizki, kursantlar o'zlarida kechadigan salbiy emotsiyalarni ongli ravishda tushunib yetmasliklari hamda ayrim o'rinlarda boshqara olmasliklari bilan tavsiflanadi. Shu nuqtayi nazardan olganda, tobe xulq-atvoriga ega bo'lgan kursantlarda o'ziga va o'zga insonlarga bo'lgan salbiy emotsiyalarni ifodalash malakasi sust rivojlanganligidan dalolat beradi.

Metodika natijalariga ko'ra, o'z emotsiyalarining rivojlanmaganligi, irodasizligi tobelik bilan yuqori darajada ontogentik munosabatga ega ekanligi qayd etildi ($r=-0,11$; $p\leq 0,01$). O'z-o'zidan ko'rinadiki, kursantlarda o'z emotsiyalarini rivojlanmaganligi, irodasizligi ularni o'zga shaxslarga nisbatan tobeligini ortishga olib keladi. Shuning bilan birga ularda tobe xulq-atvor ortishi muloqot jarayonida suhbatdoshiga nisbatan hech qanday emotsiya, ifodali mimikalarni qo'llamasligini anglatadi.

Emotsional munosabatlar o'rtasidagi to'siqlardan salbiy emotsiyalarning ustunligi tobelik bilan qarama-qarshi ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi ($r=-0,14$; $p\leq 0,01$). Unga ko'ra, kursantlarda tobe xulq-atvorning ortishi ularda salbiy emotsiyalarni pasayishiga olib kelsa, aksincha salbiy emotsiyalarning ortishi ularda tobe xulq-atvor kuchayishiga olib kelishi tajriba natijalariga asosanib aniqlandi. Nazarimizda, kursantlarda o'zlariga berilgan funksional vazifalarini sitqidildan bajarishlari, javobgarlik, mas'uliyatlilik kabi sifatlarni rivojlanishi o'z-o'zida ularda tobe xulq-atvorni shakllanishiga turtki bo'ladi. Shuning bilan birga ularda ko'proq introvert sifatlarining ustuvorlik qilishi qaysidir ma'noda salbiy emotsiyalarni jilolashga nisbatan moyillikni oshirishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, kommunikativ ko'nikmalardan adolatli va adalatsiz tanqidga,

provokatsion xulq-atvorlarga javob berish, tengdoshidan so'rash, o'zingizga nisbatan hamdardlik va qo'llab-quvvatlashni qabul qilish, boshqalar bilan muloqot qilish, boshqalarning muloqotga kirishishiga bo'lgan urinishiga javob berish, yordam so'rash va yordam ko'rsatish kabi kommunikativ ko'nikmalar nizoli xulq-atvor tiplari bilan o'zaro aloqadorlikka ega bo'lmasdan mustaqil hodisa ekanligi aniqlandi.

Yuqorida keltirilgan empirik natijalar va ularning tahlillari asosida quyidagi xulosalarga kelamiz:

1. Kommunikativ kompetentlikni tobe xulq-atvor orqali namoyon etishga urinish kursantlarning muloqot vaziyatida o'z emotsional holatini to'g'ri ifodalay bilmasligi omili sifatida gavdalanadi.

2. Kursantlarda muloqot malaka va kommunikativ ko'nikmalari riojlangani ular o'z emotsional kechinmalarini mukammal boshqarishlari kafolati bo'la olmaydi, bunda psixofiziologik darajada o'zini o'zi nazorat qilishning ahamiyati yuqori bo'lishi kutiladi.

3. Nizoli vaziyatlarda kursantlarning oqilona muloqot taktikasini tanlash nafaqat kommunikativ kompetentlik balki shaxsning umumiy yo'nalganligi, uning ideallari, e'tiqodi, ustuvor motivlari, dunyoqarashi xususiyatlariga borib taqaladi.

ADABIYOTLAR

1. Ключева Н.В. Учим детей общению. Характер, коммуникабельность/Н.В. Ключева, Ю.В. Касаткина.- Ярославль: Академия развития, 1996.-553с.
2. Мудрик А.В., Общение как фактор воспитания школьников/ А.В. Мудрик.- М.: Педагогика, 1994.- 543с.
3. Пономареева М.А. Эмпатия как профессионально важное качество эффективного руководителя/ М.А. Пономареева. //Вопросы психологии.- 2005.- №2.-20-22с.
4. Сыромятников И.В. Формирование коммуникативной компетентности у будущих офицеров в процессе профессиональной подготовки в вузе. Инновации в образовании. 2003

Zebiniso ALLAYAROVA,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Xorijiy tillar kafedrasi mudiri, dotsent v.b.

E-mail: zebinisoallayarova@51gmail.com

O'zDJTU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

INCREASING THE EDUCATIONAL STATUS OF THE UZBEK LANGUAGE AS A STATE LANGUAGE IS A FACTOR IN RAISING A MATURE GENERATION EXAMPLES OF THE WORKS OF BERUNI, IBN SINA, AL KHORAZMI, ALISHER NAVAI

Annotation

Language is the spiritual wealth of the nation. Language is not only a tool for problems, but also a people's culture, traditions, lifestyle, and history. Eastern thinkers recommend to the orator to study the language in depth, to master its vocabulary and grammar, to learn to speak logically, to pay equal attention to the internal and external appearance (form and content) of the speech, to be fluent and expressive. They set the tasks of being able to make a secret speech, using language resources appropriately and purposefully. Eastern thinkers, first of all, as civilized people, studied the science of oratory, expressed instructive thoughts about the power of words, and followed the rules of this oratory. In order to develop our speech culture, it is necessary to study the views of Eastern thinkers on speech etiquette.

Key words: language, state language, status, eloquence, science, logic, generational education, manners of speech, cultured and enlightened person, spirituality of youth, poetry and prose works

ПОВЫШЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО СТАТУСА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА КАК ГОСУДАРСТВЕННОГО – ФАКТОР ВОСПИТАНИЯ ЗРЕЛОГО ПОКОЛЕНИЯ ПРИМЕРЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ БЕРУНИ, ИБН СИНЫ, АЛЬ ХОРЕЗМИ, АЛИШЕРА НАВАИ

Аннотация

Язык – духовное богатство нации. Язык – это не только инструмент решения проблем, но и культура, традиции, образ жизни и история народа. Восточные мыслители рекомендуют оратору углубленно изучать язык, овладеть его словарным запасом и грамматикой, учиться говорить логически, уделять равное внимание внутреннему и внешнему виду (форме и содержанию) речи, быть беглым и выразительным. Перед ними ставятся задачи уметь произнести тайную речь, правильно и целенаправленно используя языковые ресурсы. Восточные мыслители, прежде всего, как цивилизованные люди, изучали науку ораторского искусства, высказывали поучительные мысли о силе слова и следовали правилам этого ораторского искусства. Для развития нашей речевой культуры необходимо изучать взгляды восточных мыслителей на речевую этикет.

Ключевые слова: язык, государственный язык, статус, красноречие, наука, логика, поколенческое воспитание, манера речи, культурный и просвещенный человек, духовность молодежи, поэтические и прозаические произведения.

O'ZBEK TILINI DAVLAT TILI SIFATIDAGI TARBIVAVIY MAQOMINI OSHIRISH – BARKAMOL AVLODNI TARBIVIALASH OMILI BERUNIY, IBN SINO, AL XORAZMIY, ALISHER NAVOIY ASARLARI MISOLIDA

Annotatsiya

Til – millatning ma'naviy boyligidir. Til nafaqat muammola vositasi – balki xalqning madaniyati, urf-odati, uning turmush tarzi, tarixidir. Sharq mutafakkirlari notiq oldiga tilni chuqur o'rganish, uning lug'aviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli so'zlashni o'rganish, nutqning ichki va tashqi ko'rinishiga (shakl va mazmuniga) birday e'tibor berish, ravon va ta'sirchan nutq tuza bilish, til boyliklarini o'rinli va maqsadga muvofiq ishlatish vazifalarini qo'yadilar. Sharq mutafakkirlari avvalo o'zlari madaniyatli shaxs sifatida notiqlik ilmini o'rganganlar, so'z qudrati haqida ibratli fikrlar bildirganlar va bu notiqlik qoidalarga rioya qilganlar. Nutqiy madaniyatimizni rivojlantirishimiz uchun ham Sharq mutafakkirlarining nutq odobi haqidagi qarashlarini o'rganmoq lozim.

Kalit so'zlar: til, davlat tili, maqomi, notiqlik, ilm, mantiq, avlod tarbiyasi, nutq odobida, madaniyatli va ma'rifatli inson, yoshlar ma'naviyati, nazmiy va nasriy asarlari.

Kirish. Ona tili – millatning ruhidir. Til – davlat timsoli, mulki. Tilni asrash, rivojlantirish – millatning yuksalishi demak. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan mustahkamlab qo'yilgan. Shu tariqa o'zbek tili mustaqil davlatimizning Bayrog'i, Gerbi, Madhiyasi qatorida turadigan, qonun yo'li bilan himoya qilinadigan muqaddas davlat ramziga aylandi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi xalqimizning milliy mustaqillikka erishish yo'lidagi muhim qadamlaridan biri bo'lgan edi. Istiqol yillarida mamlakatimizda barcha sohalarda bo'lgani kabi tilimiz taraqqiyotida ham muhim o'zgarishlar yuz berdi. O'zbek tilining xalqaro miqyosda obro'si oshdi. "Davlat tili haqida"gi

qonun ona tilimizning bor go'zalligi va jozibasini to'la namoyon etish bilan birga, uni ilmiy asosda rivojlantirish borasida ham keng imkoniyatlar yaratdi. Olimlar va mutaxassislar tomonidan ilm-fan va turli sohalarga oid ensiklopediya va lug'atlar, darslik va o'quv qo'llanmalari chop etildi. Mumtoz adabiyotimiz namunalari, sakson mingdan ziyod so'z va so'z birikmasini, fan, texnika, sanoat, madaniyat va boshqa sohalarga oid atamalarini, shevalarda qo'llaniladigan so'zlarni o'z ichiga olgan besh jildlik "O'zbek tilining izohli lug'ati" bu borada amalga oshirilgan ishlarning eng muhimlaridandir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sharqda va'xonlik-balog'a, balog'at (chechanlik, notiqlik) deb

yuritilgan va notiqlik san'ati rivojlanishi bilan nutq oldiga qo'yilgan talablar ham murakkablashib bordi. Buyuk allomalardan Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Abu Ya'qub Sakkokiylar ham tilga, lug'atga, so'z odobi, grammatika va mantiqshunoslik ilmiga doir asarlar yozganlar, boshqa sohalarga doir yozgan asarlarida ham nutq madaniyati masalalariga katta e'tibor berganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Mana shunday Sharq mutafakkirlaridan biri Abu Rayhon Beruniy. Butun umrini ilm-fanga baxshida etgan olim Xorazmdagi notinchliklar tufayli bir muddat Jurjonda-shoh Qobus huzurida istiqomat qiladi, ilmiy asarlar yaratadi. Qobusga bag'ishlab "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarlarini yozdi. Beruniy "Geodeziya" asarining kirish qismida fanlarning paydo bo'lishi, tarmoqlanib ko'payishi haqida so'z yuritib, har bir fan inson hayotidagi zaruriy ehtiyoj tufayli paydo bo'ladi deb fikr bildiradi. Olimning fikricha – grammatika, aruz va mantiq shu zaruriy ehtiyoj hosilasi, mevasi. Inson nutqi o'z tuzilishiga ko'ra rost va yolg'oni ifodalashi mumkin. Bu munozaraga sabab bo'ladi. Bu munozaralar jarayonida inson rostni yolg'ondan ajratib oladi, rostni yolg'ondan ajratadigan mezon yaratadi. Bu mantiq fani hisoblanadi. Mantiqning sillogizmi (qiyosi) rostni yolg'ondan ajratish vositasi bo'ladi. Nutqdagi shubhali o'rinlar sezilsa ular "mezon" asosida tuzatiladi. Abu Rayhon Beruniy mantiq ilmini o'rganmasdan uni malomat qiladiganlarga achinib shunday yozadi: "Agar u dangasalikni tashlab oromga berilmadan gap bilan bog'lanib keladigan nahv (grammatika), aruz (she'r o'lchovi) va mantiq (logika) ni mutolaa qilganda edi, so'z (nutq) zotan, nasr va nazmga ajralishini bilgan bo'lardi". Beruniy nutqning nazm va nasr ko'rinishlari borligini ko'rsatadi. Nutqning bu turlari ma'lum qoidalar asosida shakllanadi. Nasr nahv (grammatika) qonun-qoidalar asosida, nazm aruz talabiga binoan tuziladi. Aytilgan so'zning meyorini o'lchovi va xatosini tuzatuvchi aniq ikkita mezon-nahv nasrda va aruz nazmda bo'lib qoldi, grammatika umumiyroq bo'lib, u nazmni ham, nasrni ham o'z ichiga qamrab oladi. Sharqda, ayniqsa Movarounnahrda va'zxonlik "Qur'on"ni targ'ib qilish bilan mushtarak holda olib borilgani barchaga ma'lum. Shuning uchun ham so'zning ahamiyati, ma'nosi va undan maqsadga muvofiq foydalanish borasida qadimdan ko'p yaxshi fikrlar bayon etilgan. Abu Rayhon Beruniy ham bu sohada samarali ijod etgan. 152 asarning muallifi bo'lgan Beruniydan bizgacha o'ttizga yaqin asar saqlanib qolgan. "Geodeziya" asarida olim shakl va mazmun birligiga ham katta ahamiyat beradi. Shakl mazmunga xizmat qilishi kerak deb hisoblaydi mutafakkir. Mazmunsiz har qanday shakl ham el orasida e'tibor qozonmaydi. Shuning uchun ham nutqning ikkala shaklida-ham nasriy, ham nazmiy shaklida mazmun bosh mezon hisoblanadi. Nutq o'zining har ikki shaklida ham so'zlovchi o'z oldiga qo'ygan ma'noni (fikrni) ifodalashi shart. Olim yozadi: "So'ngra so'z mana shu ikki qismda (nasr va nazmda) ham so'zlovchi maqsad qilgan ma'nodan iborat bo'lib qoladi". Nasriy yoki nazmiy nutqda mazmun bor yoki yo'qligini bilish tuzilgan gaplarni bir-biri bilan qiyoslash orqali aniqlanadi. Bu vazifani esa mantiq fani o'z bo'yniga oladi: " ... agar (biror) ma'noga ega (jumlar) tuzilib, ular (bir-biri) bilan qiyos qilinsa ularda (ma'lum) ma'no topiladi yoki u inkor qilinadi". "Xullas, yaxshi nutq tuzish uchun nahv, aruz mantiq fanlari hamkorligidan foydalanishi zarur bo'ladi. Ularning birortasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasining buzilishi, qolgan ikkitasiga ta'sir qilmay iloji yo'q". Olim o'z fikrlarini davom ettirib, har qanday tilning o'z grammatik qurilishi, grammatikasi, o'z tartib-qoidalari bo'lishi, bu qoidalar shu tilda tuzilgan nutq uchun ahamiyati beqiyosligi aytib, bu qoidalar boshqa tillar uchun nozarur bo'lishi mumkin deydi. Ammo olim har bir tilning afzalligi o'sha tilda so'zlovchilar uchun zarurdir deb hisoblaydi. Beruniy balog'a san'atini arab

tiliga xosligi haqida gapirib, bunday nutq texnikasi arablar uchun fazilat ekanligini bayon etadi. Chunki arab tilida balog'a (notiqlik) ning mavjudligi Qur'on targ'ibotida arab nutqining ziynati sanaladi. Notiqlik san'atidan foydalangan kishining yuqori mansabga erishuvi va boshqa bir kishining kambag'allikka yashashiga balog'a aybdor emas deb aytadi. Boshqa tillarda balog'ani egallaganlarning obru topmasliklariga sabab, balki balog'aning arablar tilidan boshqa tillarga ko'chirishda bozor yurishmaganidir, ya'ni notiqlik ilmini har tomonlama chuqur o'rganmaganligidir deydi. Shuningdek, Beruniy "Hindiston" asarida hindlarda Voyakarona deb ataladigan til ilmi borligini, bu ilm-ular so'zlarini tuzatadigan nahv, xat yozishda balog'atli, nutq so'zlashda fasohatli, yetuk va usta qiladigan ishtiqoq ilmidan iboratdir deb ma'lumot beradi. Alisher Navoiy, Sa'diy Sheroziy, Husayn Voiz Koshifiy kabi Sharq allomalari ijodida ham nutq odobi qoidalari mufassal bayon etilgan.

Tahlil va natijalar. Til – millatning ma'naviy boyligidir. Til nafaqat muammola vositasi – balki xalqning madaniyati, urf-odati, uning turmush tarzi, tarixidir. Ta'lim muassasalarida ham, butun jamiyatda ham ehtiyoj tobora ortib borayotgan tarbiyaning umumiy konsepsiyasida ma'naviyat tarbiyasiga alohida o'rin berilishi zarur. Zero Muhtaram Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "Yangi O'zbekistonni barpo etish – bu shunchaki xohish-istak, subyektiv hodisa emas, balki tub tarixiy asoslarga ega bo'lgan, mamlakatimizdagi mavjud siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy vaziyatning o'zi taqozo etayotgan, xalqimizning asiy orzu-intilishlariga mos, uning milliy manfaatlariga to'la javob beradigan obyektiv zaruratdir"[1]. Lekin bu tarbiyani ko'r-korona, tasodifiy olib borish mumkin emas, ayniqsa, butun bir avlod tarbiyasi haqida gap ketganda – ijtimoiy tarbiya tizimi uchun aniq usul, vositalar va texnikalar zarur. Yoshlar ma'naviyatini shakllanishida ona tili va u orqali vujudga kelgan xalq og'zaki ijodi va adabiy janrlar vositasida yaratilgan obrazlar beqiyos hissa qo'shadi. Masalan, Alpomish dostonidagi Alpomish jasurlik, Barchinoy go'zallik va sadoqat, Qorajon esa do'stlik ramzi sifatida xalqimiz tafakkurida ildiz otgan. Shuningdek, ona tilimiz shakllanishi uchun tamal toshini qo'ygan Alisher Navoiy asarlari orqali tilimizning imkoniyatlari to'liq namoyon bo'ladi. Buyuk shoir, mutafakkir Alisher Navoiyning boy va bebaho merosi asrlar mobaynida ajdodlarimizni ezgulikka, mehr-muruvvatga, tinchlik va do'stlikka da'vat etib kelgan. Bobur Mirzo yozadi: "...turkiy til bila to she'r aytibdurlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas. Bu haqda shoirning o'zi "Lisonut-tayr" da:

Nazmu nasrim kotibi taxminshunos

Yozsa, yuz ming bayt etar erdi qiyos,-

deb yozgan edilar. Buyuk so'z ustasi Alisher Navoiy o'zbek adabiy tilini dunyoga tanitib qolmasdan, balki beqiyos so'z ustasi bo'lgani uchun ham jahon adabiyotining tengsiz namoyandasidir. Olamda turkiy yoki forsiy tilda so'zlovchi biron – bir inson yo'qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e'tiqod bilan qaramasa.[2] Buyuk mutafakkir va alloma Mir Alisher Navoiy butun dunyoni o'z qalami bilan egallab oldi. Buyuk o'zbek shoiri O'zbekiston Qahramoni Abdulla Oripov quyidagi misralari orqali bobomizga ta'rifida naqadar haq ekanligiga imonimiz komil:

Besh asrki nazmiy saroyini,
Titratadi zanjirband bir sher
Temur tigi etmagan yerni,
Qalam bilan oldi Alisher.

Darhaqiqat, she'rda keltirilgandek nazmiy va nasriy asarlari bilan butun dunyoni egallab olgan Alisher Navoiy asarlari yosh avlodni barkamol, ma'naviy yetuklikka erishgan, barcha insoniy xislatlar egasi qilib tarbiyalashda muhim o'rin egallaydi. Allomaning asarlari nafaqat miqdor

jihatidan, balki mazmun-mohiyati bo'yicha ham beqiyos ahamiyat kasb etadi. Uning badiiy va ilmiy asarlari yuzlab olimlar tomonidan o'rganilgan, tadqiq etilgan. Navoiy lirikasida odam va olam, hayot va uning go'zalliklari, mehnatsevarlik, go'zallikka shaydo qalblarning o'z Vataniga, yoriga bo'lgan otashin muhabbati ulug'lanadi. Adibning lirik asarlarida odam va olam, hayot va uning go'zalliklari o'quvchilarga ravon va sodda qilib yetkazib beriladi. Yosh avlodni ma'nan yuksaklikka erishishida atrofdegilarga doimo yaxshilik qilish, ezgulik urug'ini keng olamga tarqatish bu esa o'z navbatida o'ziga va oila a'zolariga yaxshilik bo'lib qaytishi haqida asarlaridagi qahramonlar, she'riy misralarida o'z ifodasini topadi. Masalan, «Nazm ul - javohir» («Gavharlar tizmasi») asari, asosan, tasavvuf g'oyalari orqali talqin qilinadi:

Farzand ato qilligin chu odat qilgay,
Ul odat ila kasbi ko'p rivoyat qilgay,
Har kimki atoga ko'p rioyat qilgay,
O'g'lidin anga bu ish siroyat qilgay[3].

Adib otaga xizmat kilishning sharofatini birinchi ikki misrada ko'rsatib bermoqda. Keyingi misrada esa yana shu fikrga qaytilgandek ko'rinadi, ammo endi natijada ayirma bor. Har kim ekanini o'radi, deganlaridek, otaga qilingan hurmat va ehtirom, albatta qaytadi, ammo uni qaytaruvchi odam

mutlaqo boshqa bo'ladi. Mana shu boshqa odam esa keyingi avlod vakili – otasiga yaxshi munosabatda bo'lgan.

Xulosa va takliflar. Mavzuni xulosalar ekanmiz, Sharq mutafakkirlari notiq oldiga tilni chuqur o'rganish, uning lug'aviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli so'zlashni o'rganish, nutqning ichki va tashqi ko'rinishiga (shakl va mazmuniga) birday e'tibor berish, ravon va ta'sirchan nutq tuza bilish, til boyliklarini o'rinli va maqsadga muvofiq ishlatish vazifalarini qo'yadilar. Jumladan, Odam — tili bilan boshqa hayvonlardan imtiyozlidir. Uning tili orqali boshqa odamlardan afzalligi bilinadi. Til — shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa — tilning ofatidir. (Alisher Navoiy)

Tilning vazifasi shuki, unda kishi bir narsani aytganda boshqasi haligining maqsadini darhol anglashi kerak. (Abu Rayhon Beruniy)

Tiliga hokim bo'lmagan insondan – do'st, ko'ziga hokim bo'lmagan insondan – yor bo'lmas. (Jaloliddin Rumiy). Sharq mutafakkirlari avvalo o'zlari madaniyatli shaxs sifatida notiqlik ilmini o'rganganlar, so'z qudrati haqida ibratli fikrlar bildirganlar va bu notiqlik qoidalariga rioya qilganlar. Nutqiy madaniyatimizni rivojlantirishimiz uchun ham Sharq mutafakkirlarining nutq odobi haqidagi qarashlarini o'rganmoq lozim.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi.- T.: O'zbekiston nashriyoti 2021
2. "O'zbekiston milly ensiklopediyasi" Toshkent 2017
3. Alisher Navoiy. Nazm ul-javohir Toshkent. 2014

Salomat ALMARDANOVA,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

TerDU dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi, X. Sharafutdinova taqrizi asosida

KASBIY SHAKLLANISH VA KASBIY O'ZLIKNI ANGLASHNING PSIXOLOGIK MOHIYATINI O'RGANISH

Annotatsiya

Ushbu maqola kasbiy shakllanish va kasbiy o'zlikni anglashning psixologik mohiyatini o'rganish, talabalar kasbiy shakllanishida koping strategiyani rivojlantirish va kasbiy shakllanishda koping strategiya rivojlantirish psixologik muammolari haqida yozilgan.

Kalit so'zlar: kasb, shakl, psixologik, mohiyat, talaba, strategiya, rivojlantirish.

STUDY OF THE PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF PROFESSIONAL FORMATION AND PERCEPTION OF PROFESSIONAL IDENTITY

Annotation

This article is written about the study of the psychological essence of professional formation and professional self-awareness, the development of coping strategies in the professional formation of students, and the psychological problems of developing coping strategies in professional formation.

Key words: profession, form, psychological, essence, student, strategy, development.

ИЗУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СУЩНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ФОРМИРОВАНИЯ И ВОСПРИЯТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация

Данная статья написана об исследовании психологической сущности профессионального становления и профессионального самосознания, разработке копинг-стратегий в профессиональном становлении студентов, а также психологических проблемах формирования копинг-стратегий в профессиональном становлении.

Ключевые слова: профессия, форма, психологическая, сущность, студент, стратегия, разработка.

Kirish. Shaxsning ijtimoiy mohiyatini psixologik tahlil etish uning hayoti davomida o'z-o'zidan, o'zaro munosabatlardan, o'zi yashab turgan jamiyat va undagi siyosiy, madaniy, iqtisodiy va mafkuraviy jarayonlardan qanoatlanishi muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, o'z kasbiy faoliyatini anglashi, unga munosabati, o'z kasbini sevishi, egallagan kasbi va kasbiy faoliyatidan qanoat hosil qilishi uning jamiyat a'zosi sifatida kasblar olamida o'z o'rnini to'g'ri tanlash, o'z ijtimoiy kasbiy rolini kasbiy mehnatga jamoaga va o'ziga bo'lgan munosabatini ang'ay olishi inson hayotining muhim komponentlari sanaladi. Ba'zan shaxsda o'z kasbiy faoliyatidan uzoqlashish, kasbiy holatidan qoniqmaslik hissi paydo bo'lib, majburiy qolatda kasb (mutaxassislik) ni va ish joyini almashtirish hollari uchraydi. Bizning nazarimizda bunday xolat aynan o'zini kasbiy anglash darajasi past bo'lgan insonlarda kuzatiladi.

Talabani kasbga bo'lgan munosabatini o'rganish, uning o'zi tanlagan kasbga munosabatini aniqlash, kasbiy yutuqlarini va kamchiliklarini to'g'ri tahlil qilish, kasb tanlash yoki tanlagan kasbini o'zgartirish qarorini qabul qilish, kasbiy o'sishni aniqlash va korrektsiyalash boshqa kasbga xos bo'lgan masalalarni qal etishni o'z ichiga oladi. Mazkur muammolar ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, talabani kasbiy o'zligini anglashini tashkil etadi. Bu murakkab psixologik hodisa bo'lib, mazkur jarayonga psixologiyada yagona ta'rif mavjud emas. Shu tufayli talabalarda kasbiy shakllanish kontseptsiyasini tadqiqotchi psixologlar turlicha tushuntirishgan.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Kasbiy kasbiy shakllanish muammosining turli jihatlarini tushuntirish ilmiy tadqiqotlarda o'z aksini topadi. Jumladan, shaxs rivojlanishi va kasbiy shakllanishi jarayonlarining o'zaro bog'liqligi

E.F.Zeer, E.A. Klimov, T.V.Kudryavtsev, N.V.Kuzmina, A.K. Markova, L.M. Mitina, Yu.P.Povarenkova, E.I. Rogovlarning asarlarida o'z aksini topgan. Shuningdek, shaxsning faoliyatda shakllanishi muammosi B.G.Ananyev, L.I.Antsiferova, A.G.Asmolov, L.I.Bojovich, L.S.Vygotskiy, A.N.Leontiev, V.N.Myasishchev, S.L.Rubinshtein, A.V.Petrovskiy, K.K.Platonov kabi etakchi psixolog olimlarning tadqiqotlarida ko'rib chiqilgan.

Tahlil va natijalar. Yuqorida keltirilgan nazariy yondashuvlar asosida talabalar kasbiy shakllanishi jarayoniga quyidagi mualliflik ta'rifini ishlab chiqdik: - "Talabalarining kasbiy shakllanishi talabani hayotiy o'zni va rolini belgilovchi asosiy jarayon bo'lib, uning kasbiy o'z-o'zini anglashni rivojlantirish, kasbiy muhim ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiy fazilatlarini takomillashtirish va o'z-o'zini tarbiyalash, shuningdek, kelajakdagi kasbga bo'lgan shaxsiy, qadriyatli-motivatsion munosabatni shakllantirish shuningdek, individual-kasbiy xususiyatlari, fazilatlarini va imkoniyatlarini faollashtirish hamda ichki zahiralardan foydalanish jarayoni, hamda kasbiy madaniyat va uni rivojlanishning asosiy elementi sifatida talabalardagi o'zgarishlar, kasbiy qobiliyatlarining rivojlanishi, muammolarni aniqlash va ularni hal etishda kasbiy malakalardan o'rinli foydalanish bo'yicha o'z potentsialini takomillashtirish tushuniladi." Bizning tadqiqotimizda asosiy e'tibor kasbiy shakllanish jarayonida talabalarining kasbiy o'z-o'zini anglash, kasbiy o'z-o'zini adekvat baholash, shaxsiy imkoniyatlari hamga ichki va tashqi zahiralardan foydalanish ko'nikmasini shakllantirishga qaratildi.

Talabalar kasbiy shakllanishida koping-strategiyani rivojlantirishda, o'z-o'zini adekvat baholash, o'zini yuksaltirish motivlarini psixologik jihatdan rivojlantirish

muhimligiga ko'ra "Talabalar kasbiy shakllanishida koping-strategiyani faollashtirishning psixologik modeli."ning 1-blokida aniqlovchi tajriba olib borildi.

Talabalarda koping-strategiyaning shakllanganligi va ulardan ta'lim jarayonida kasbiy shakllanish maqsadida foydalanish darajasini aniqlash uchun «Talabalar koping-strategiya komponentlaridan foydalanish dinamikasi» nomli ijtimoiy-psixologik so'rovnoma ishlab chiqildi. Dastlabki "Talabalar koping-strategiya komponentlaridan foydalanish dinamikasi" nomli ijtimoiy-psixologik so'rovnoma (N=432)

tadqiqotlarimiz «Talabalar kopping-strategiya komponentlaridan foydalanish dinamikasi» nomli ijtimoiy-psixologik so'rovnoma asosida olib borildi.

Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan «Talabalar koping-strategiya komponentlaridan foydalanish dinamikasi» nomli so'rovnoma o'n ikkita savolnomadan iborat bo'lib, inson rasbiy shakllanishi jarayoni hamda bu jarayonda koping-strategiya elementlariga xos bo'lgan savollar kiritildi.

1-jadval

№	Savollar	Ha	Yo'q	Boshqa javob
1	Bo'lajak kasbingizni o'zingiz mustaqil tanladingizmiq	165	144	123
2	Tanlagan kasbingiz o'zingizga yoqadimiq	221	122	89
3	Fanlarni qanday baholarga o'zlashtirasizq	81	149	202
4	Tanlagan kasbingiz sizdan qanday xususiyatlarni talab qilishini bilasizmiq	131	182	119
5	Sizda kasbingizda yuqori marralarga erishish istagi bormiq	155	97	180
6	Egallayotgan kasbingizning mazmuni va ijtimoiy ahamiyatini bilasizmiq	104	188	140
7	Tanlagan kasbingizga mos qobiliyatlarga egamisizq	203	91	138
8	Oliy ta'limda o'qish sizga yoqadimiq	245	78	109
9	Qayta kasb tanlash imkoniyati berilsa uni o'zgartirasizmiq	169	158	105
10	Kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallash sizga qiyinchilik tugdiradimiq	248	101	83
11	O'quv faoliyatidagi qiyinchiliklarni engil bartaraf etasizmiq	126	265	41
12	Tanlagan kasbingizdan faxrlanasizmiq?	201	83	148

Tadqiqot ishimizda "Talabalar koping-strategiya komponentlaridan foydalanish dinamikasi" so'rovnomasidan olingan ma'lumot bo'yicha shadvalda keltirilgan ko'rsatkichlarni psixologik jihatdan izoqini keltirib o'tamiz.

Birinchi

"Bo'lajak kasbingizni o'zingiz mustaqil tanladingizmiq" savoliga tanlab olingan 432 nafar respondentlardan "qa" javobini 165 nafar 38,2 foiz talaba tanlagan. Ushbu sinaluvchilarda o'z kasbiga xos bo'lan xususiyatlar qaqida ma'lumotga egalik, aynan shu kasbiy faoliyatga nisbatan qavas va qaziqishning mavjudligini ifodalaydi. 144 nafar 33,3 foiz sinaluvchi "Yo'q" javobini tanlagan bo'lib, ta'lim olayotgan mutaxassisligini o'zi mustaqil tanlamaganligi unda bu kasbiy faoliyatga nisbatan ma'lumotning yo'qligi yoki etarli emasligi, o'zining kasb tanlash borasidagi shaxs xususiyatlari qaqida psixologik bilimning mavjud emaslii qolati bilan izoqlanadi. Respondentlarning 123 nafar 28,5 foizi "Boshqa javob" sifatida umumlashtirilgan javobni tanlagan bo'lib, bo'lajak kasbini tanlash atrofda gilarining maslaqati, yaqin o'rtiq yoki dugonasining shu kasbni tanlagani kabi omillar sababli tanlaganini bildirishgan.

Ikkinchi "Tanlagan kasbingiz o'zingizga yoqadimiq" savoliga sinaluvchilarning 221 nafar 51,2 foizi "qa" javobini tanlagan bo'lib, bu sinaluvchilarda ta'lim olayotgan mutaxassisligi bo'yicha shaxsning kasbiy sifatlariga nisbatan o'zlarida simpatiyaning mavjudligi, shu kasbning o'ziga yoqish darajasini anglaganligidan dalolat bildiradi.

Sinaluvchilarning 122 nafar 28,2 foizi "Yo'q" javobini tanlagan bo'lib, qatto oliy ta'lim muassasaning bitiruvchi kursida ta'lim olayotgan talabalarda bu javobni ko'rish mumkin. Tanlagan kasbining o'ziga yoqadigan jiqatlari bo'lmaganligi sababli shu kasbga oid bilimlarni egallashda qiyinchilik va muammolarni bartaraf etishda muammodan qochish bilan cheklanib qolayotganliklari bilan qam izoqlash mumkin.

Tanlangan respondentlarning 89 nafar 20,6 foizi "Boshqa javob"ni qayd etishgan. Bunga ko'ra sinaluvchilarda tanlagan kasbi o'ziga yoqish yoki yoqmasligini belgilash uchun ma'lum bir fikrni tanlashda mavqumlikning borligini, o'zining kasb qaqidagi fikrlarini mustaqil bildirishda olishda muammoning mavjudligini ko'rsatadi.

Uchinchi "Fanlarni qanday baholarga o'zlashtirasizq" savoliga tanlangan sinaluvchilarning 81 nafar 18,75 foizi "5" baqoga o'qishlari bildirishgan. Mutaxassislik fanlarini a'lo baqolarga o'zlashtirish jarayonida talabalarining shaxsiy qyotiy nuqtai nazari, faol va teran fikrlashi, ularning intilishlari, ichki ruqiy imkoniyatlari qamda kasbni egallash jiqatlari namoyon

bo'ladi. 149 nafar 34,50 foiz sinaluvchilar fanlarni "4" baqoga o'zlashtirishlarini bildirishgan, o'qish va dars mashqulotlari materiallarini o'zlashtirish uchun avvambor shu fanga qiziqish ustun bo'lishi, egallanayotgan kasbning nazariy jiqatlarini mukammal o'zlashtirish uchun eng yaxshi omillardan biri bo'lib qisoblanganligi aniqlandi.

Sinaluvchilarning 202 nafar 46,75 foizi fanlarni "3" baqoga o'zlashtirishlarini bildirishgan. O'qishga nisbatan o'zlashtirishning bu darajasi o'qish jarayoni negizida o'zlarini shaxs sifatida shakllanishlari yuzasidan bilimlarining kamligi, ijodiy izlanish ko'nikmasi, mustaqil fikrlash uquvi va kasbiy malakalarni egallashda sustkashlik bilan yondoshishlaridan dalolat beradi.

To'rtinchi-"Tanlagan kasbingiz sizdan qanday xususiyatlarni talab qilishini bilasizmiq" savoliga sinaluvchilarning 131 nafar 30,3 foizi "qa" deb javob berishgan va kasbning bilimdonlik, intizomlilik, maqoratlilik kabi xususiyatlarni keltirib o'tishgan.

Tanlangan respondentlarning 182 nafar 42,2 foizi "Yo'q" deb javob berishgan, tanlagan kasblarining shaxsdan qanday xususiyatlar talab qilinishi, kasbni egallash uchun o'zlarining shaxs xususiyatlarini takomillashtirishni istamasliklari, xulq-atvroridagi nuqsonlarni anglashda dangasalik qiladilar.

Sinaluvchilarning 119 nafar 27,5 foizi "Boshqa javob"ni tanlash mobaynida egallayotgan kasbi ulardan qanday xususitlarni talab qilishiga nisbatan o'zlarining "bilmadim", zaruriyat bo'lsa o'rganib olaman" kabi javoblarni yozishgan. Ushbu javoblari orqali o'z kuchlariga ishnmaslik, qobiliyatini namoyon qilishga imkonsizligini bildirishgan.

Beshinchi-"Sizda kasbingizda yuqori marralarga erishish istagi bormiq" savoliga respondentlarning 155 nafar 35,8 foizi "qa" tasdiq javobini bayon qilishgan. bu javob rqli ular kasblari orqali marralarga erishlari uchun o'zlarining oldiga aniq maqsad quya bilishliklarini, maqsadga erishish yo'lida duch keladigan muammolarga o'z imkoniyati va qobiliyatiga mos qolda yondoshishlarini bildiradi.

Sinaluvchilarning 97 nafar 22,5 foizi "Yo'q" inkor javobini belgilashgan. bu sinaluvchilarda egallayotgan kasbida yuqori natijalarga erishlariga shubqa bilan qarash mavjud. Voqelikni qaqqoniyilgiga emas, o'zining odatlariga ko'ra aks ettirganliklari sababli qam yutuqqa erishish mening qo'limdan kelmaydi degan fikr shakllangan.

Respondentlarning 180 nafar 41,7 foizi "Boshqa javob"ni tanlashgan. Kasbda yuqori marrani egallash borasida o'zi to'qrisida noto'qri tasavvurga ega ekanliklari, ularini

yutuqqa undovchi samimiy fikr va tanqidlarni bildirilganda bu fikrlarni to'g'ri qabul qila olmasliklarida ko'rinib turadi.

Oltinchi-«Egallayotgan kasbingizning mazmuni va ijtimoiy ahamiyatini bilasizmi?» savoliga 104 nafar 24,1 foiz sinaluvchilar “qa” tasdiq javobini berishgan. Bu sinaluvchilarda kasbning mazmuni kasbiy layoqat, zeqnlilik, kasbiy tayyorgarlik, kasbda erishgan natijasi kabi omillar tanlangan kasbning ijtimoiy aqamiyatini oshirishi mumkinligi to'qrisidagi javoblari bilan izoqlangan.

Sinaluvchilarning 188 nafar 43,5 foizi “Yo'q” javobini tanlashgan. Bunday javobni bildirgan sinaluvchilarda kasbiy faoliyat samaradorligini tashkil etuvchi mazmun, kasbiy

muvaffaqiyati olib boruvchi ijtimoiy aqamiyatli omillar qaqida ma'lumotlarning etarli emasligi bilan izoxlanadi.

Xulosa. Jamiyatimizda olib borilayotgan ko'p qirrali islohatlar eng avvalo ta'lim sifatini yaxshilash, etuk mutaxassis kadrlar tayyorlash asosida jamiyatimizni taraqqiyotiga, uni mustahkamlanib borilishiga, jamiyatda inson qadriga va mehnatini hurmatlanishiga, dunyo hamjamiyatida rivojlangan jamiyatlar qatoriga ko'tarilishiga va shu kabilarni amalga oshirishga qaratilgandir. Davlat muassasalari va jamoat tashkilotlari kundalik faoliyatining uzviy qismiga aylangan taqdiridagina kutilgan natijani berishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: в 2 т.— М. : Педагогика, 1980. — с. 279-284.
2. Ахторов В.У. Олий та'лим муассasalari psixologik salomatligini ta'minlashning psixologik-pedagogik omillari. Dissertatsiya ishi avtoreferati. Toshkent. 2022 y.
3. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. В двух томах. Т.1. – С-Петербург: СПбГУ, 2007. С.232.
4. Бездухов, А.В. Понятийный способ оформления морального и нравственного сознания учителя [Текст] /А.В. Бездухов //Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: Матер. XXXI междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2013. – С.82-88.
5. Белоусова, Т.Л. Духовно-нравственное развитие и воспитание младших школьников. Методические рекомендации [Текст]/ Т.Л.Белоусова. – М., 2011. – С. 15-19.
6. Григорьева, М.В., Ткачева, М.С. Психолого-педагогическое взаимодействие участников образовательного процесса [Текст]: учеб.-метод. пособие / М.В. Григорьева, М.С. Ткачева. – Саратов: «Научная книга», 2017. – 202 с.

UDK:371.373.167.1

Surayyo ARZIQULOVA,
SHDPI, Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrasini mudiri v.b., erkin izlanuvchi

PhD F.Отамуродов тақризи асосида

KREDIT-MODUL TIZIMI SHAROITIDA TALABALARNING O'Z-O'ZINI PERSONALLASHITIRISH JARAYONINI TASHKIL ETISHNING O'ZIGA XOSLIGI

Аннотация

Maqolada oliy ta'limning vazifasi talabalarning ilmiy dunyoqarashini, zamonaviy kasbiy bilimlar tizimini shakllantirish, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, shuningdek, bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyat jarayonida uzluksiz o'z-o'zini tarbiyalashga tayyorlash muhimligi xususida tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: Kredit-modul tizimi, o'z-o'zini personallashtirish, o'quv jarayoni, ijodiy rivojlanish, o'qituvchi, talaba.

ЛИЧНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА САМОПЕРСОНАЛИЗАЦИИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация

В статье рассматривается роль высшего образования с точки зрения важности формирования научного мировоззрения студентов, современной системы профессиональных знаний, развития творческих способностей, а также подготовки будущих специалистов к непрерывному самообразованию в процессе профессиональной деятельности.

Ключевые слова: Кредитно-модульная система, самоперсонализация, образовательный процесс, творческое развитие, преподаватель, студент.

PERSONALITY OF ORGANIZING THE PROCESS OF SELF-PERSONALIZATION OF STUDENTS UNDER THE CONDITIONS OF THE CREDIT-MODULE SYSTEM

Annotation

The article examines the role of higher education in terms of the importance of forming a scientific worldview of students, modern professional knowledge system, developing creative abilities, as well as preparing future specialists for continuous self-education in the process of professional activity.

Key words: Credit-module system, self-personalization, educational process, creative development, teacher, student.

Kirish. Ilmiy-texnikaviy inqilob, axborotning tez "qarishi" bilimlarni doimiy ravishda to'ldirishni taqozo etadi. Biroq, o'qitishning oqilona usullarini o'z-o'zidan shakllantirish, kitob bilan ishlash – o'qituvchining to'g'ri rahbarligisiz asosiy ma'lumot manbai, tajriba ning sekin va samarasiz davom etishiga olib keladi. Hamma talabalar ham darslik bilan ishlay olmaydi. Ayniqsa birinchi kurs talabalariga bu jarayon murakkabdir. Kitob bilan ishlashning birinchi asosiy vazifasi uning ma'nosini aniqlash va o'qilgan materialni o'zlashtirishdir. Ikkinchisi, o'qilganni tushunishdir. Uchinchisi, o'qilgan narsadan xotira uchun zarur bo'lgan xulosalar chiqarish va nihoyat, to'rtinchisi, yangi kitob nimani o'rgatganligi haqida ma'lumot berishdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Bu vazifalar o'qituvchi-pedagog faoliyatini o'z ichiga olgan o'quv jarayonida hal etiladi.

O'quv jarayoni – bu odamlar tomonidan asrlar davomida to'plangan va ilmiy bilimlar tizimi, hukmlar, qoidalar va boshqalar shaklida ifodalangan ijtimoiy-tarixiy tajribani uzatish va o'zlashtirishning maxsus shaklidir.

O'quv jarayoni – o'qituvchi va talaba faoliyatining talabalarni ilmiy bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish bo'yicha umumiy maqsadga erishishga qaratilgan murakkab birligidir[1,2,6].

Ijodiy rivojlanish - talabaning ishi shunday faoliyatni o'z ichiga oladiki, u o'qituvchining bevosita ishtirokisiz, lekin uning ko'rsatmasi bo'yicha, uning rahbarligi, nazorati, nazorati ostida bajaradi. Mustaqil ishlarni tashkil etish har qanday mavzuda ikkita o'zaro bog'liq vazifani hal qilishga qaratilgan bo'lishi kerak:

1. O'quvchilarning kognitiv jihatdan mustaqilligini rivojlantirish

faoliyat, ya'ni bilimlarni mustaqil egallashga o'rgatish;

2. Talabalarni o'quv va amaliy faoliyatda bilimlardan mustaqil foydalanishga o'rgatish.

Mustaqil ishlash ko'nikmalariga ega bo'lgan, o'quv materialini faolroq va chuqurroq o'zlashtirgan talaba ijodiy mehnatga, o'z-o'zini tarbiyalashga va uzluksiz ta'limga yaxshi tayyorlanadi.

O'qish bu sahifalarni behuda "yutish" emas, balki faol, kognitiv jarayonni maqsadli nazorat qilishdir.[1]

Shuning uchun darslik bilan mustaqil ishlashni o'rganmoqchi bo'lgan talaba o'qituvchi bilan bir qator o'quv va mantiqiy vazifalarni hal qilishi kerak:

shu jumladan o'qituvchi tomonidan berilgan savolga javob berish uchun ma'lumotlarni tanlash;

o'quv matnida asosiy va ikkinchi darajali narsalarni ajratib ko'rsatish;

matn rejasini tuzish;

tushunchalar, naqshlar, nazariy tamoyillar ustida ishlash;

o'rganilayotgan materialni guruhlash va tasniflash;

o'rganilganlarni umumlashtirish va minimallashtirish, olingan bilimlarni qo'llash va ularni xotirada mustahkamlash.

Mulohaza va takliflar. Talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish va nazorat qilish, tajriba shuni ko'rsatadiki, o'z bilimlarini muntazam ravishda to'ldirishga qodir bo'lgan oliy ma'lumotli shaxsni tayyorlashni takomillashtirish bilan bog'liq muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish imkonini beradi[2,4]bu:

birinchi kurs talabalarining moslashish muddatlarini qisqartirish;

mustaqil ishlarni, kundalik tartibni tartibga solish, eng ko'p yaratish

shaxsning barkamol rivojlanishi uchun qulay sharoitlar;

qonun hujjatlarini kechiktirish holatlarining qisqarishi talabalar topshiriqlarni o'rganish va ularning sifatini oshirish;

talabalarni ommaviy tadbirlarga, ilmiy-tadqiqot ishlariga kengroq jalb etish;

doimiy ravishda o'z-o'zini tarbiyalashga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish;

ta'lim samaradorligi va ta'lim sifatini oshirish.

Ma'lumki, o'quv materialini o'zlashtirish, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, talabalarining bilish qobiliyatini rivojlantirish o'zlashtirish maqsadiga mos keladigan mashqlar tizimini mustaqil bajarish jarayonida, ya'ni o'zlashtirish jarayonida sodir bo'ladi. Mustaqil ish jarayoni ularning tayyorgarligi darajasiga, ta'lim muassasasining darajasiga va profiliga qarab mustaqil ishlarning har xil turlari qo'llaniladi va ularning mazmuni ham o'zgaradi. Mamlakatimiz universitetda eng ko'p qo'llaniladiganlari quyidagilardir[5].

Talabalarining mustaqil ish turlari:

o'quv materialini darsliklar, o'quv qo'llanmalar va boshqa manbalar yordamida o'rganishni mustahkamlash va chuqurlashtirish;

fanning alohida mavzu va bo'limlarini mustaqil o'rganish;

grafik, hisob-kitob va boshqa individual uy vazifalarini bajarish;

seminar, amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishlari, kollokviumlar, bilimlarni oraliq nazorat qilish, nazorat va mustaqil ishlarga tayyorlash;

kurs ishlari va loyihalarni amalga oshirish;

tadqiqotlarni amalga oshirishda ishtirok etish.

Mustaqil ish jarayoni nafaqat o'quv materialini o'rganish, takrorlash va mustahkamlash, ya'ni tor ta'lim muammolarini hal qilish, balki talabalarining ijodiy ishlarini, izlanish, izlanish qobiliyatlarini rivojlantirish, maqsadga erishishda qat'iyatlik, mehnatsevarlik, hayotda zarur, samarali mehnat faoliyati kabi fazilatlarini shakllantirishdir.

Talabalarining mustaqil ishini tashkil etishning muhim bosqichlaridan biri bu rejalashtirishdir. Rejalashtirishda talabalarining bilish faoliyati, miqdori, mazmuni va vaqti inobatga olinadi. Rejalashtirish talabalar uchun ham, o'qituvchilar uchun ham auditoriyadagi bo'sh vaqtni tartibga solish imkon beradi, kerakli ish hajmi oshadi. Uzman olganda, mustaqil ishlarni rejalashtirish, tizimligini ta'minlaydigan sharoit yaratadi, bu esa mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga yordam beradi, ijtimoiy foydali mehnatda ishtirok etish uchun vaqtni bo'shatadi va shaxsning har tomonlama barkamol rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratadi.[5,6] Talabalarining mustaqil ishlarini rejalashtirishda quyidagi asosiy vazifalar hal qilinadi:

talabalarga mustaqil ishlash ko'nikmalarini o'rgatish;

seminarlar mazmuni va vaqtini belgilash;

amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishlari, kurs ishlari va loyihalari;

soni, mazmuni va vaqtini aniqlash;

kollokvium, mustaqil va nazorat ishlari, individual;

topshiriqlar, oraliq bilimlarni tekshirish;

talabalarining barcha turdagi mustaqil mashg'ulotlarga sarflagan vaqtini aniqlash;

vazifalar tizimini ishlab chiqish, talabalar sarflangan vaqtni hisobga olgan holda mustaqil ishlarni nazorat qilish.

Tadqiqot metodologiyasi. Talabalarining mustaqil ishlashga mas'uliyatli munosabatini rivojlantirish, ularni amalga oshirishga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish usullaridan

biri turli darajadagi pedagogik ta'lim muassasalariga joriy etishdir. Pedagogik fanlarni o'rganish uchun bunday sxemani qo'ldagicha akkreditatsiya qilish kerak:

1) bo'lajak o'qituvchilarni bevosita umumiy ta'limdagi o'quv jarayonining muayyan bosqichi bilan tanishtirish; muassasa (propedevtika kursi);

2) tavsiya etilganlarni mustaqil o'rganish asosida ko'rganlarini tahlil qilishdan talabalarining mustaqil ishi adabiyot;

3) talabalarining ta'lim muassasasiga tashrif buyurish jarayonida tanishgan mavzularini o'qituvchi tomonidan nazariy asoslash, ularni suhbatga, muhokamaga va shunga o'xshashlarga jalb qilish.

Oliy ta'limni isloh qilishning ushbu sohasiga e'tibor, olimlarning klassik an'anaviy ta'lim tamoyillariga asoslangan va universitet o'qituvchilari duch keladigan barcha qiyinchiliklarni qayta ishlashga qodir bo'lgan ilmiy-pedagogik formulani topishga bo'lgan barcha urinishlari muvaffaqiyatli bo'lmagani bilan izohlanadi. Shu paytgacha, hozirgacha. Bugungi kunda mavjud ta'lim nazariyalarini zamonaviy pedagogik amaliyot talabalariga muvofiqlashtirish, ularga ko'proq bilim berish zarur.

Ta'limning kredit-modul tizimi bo'yicha Oliy maktabning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilib, shuni xulosa qilishimiz mumkin, bugungi kunga qadar mamlakatimizda ta'limning kredit-modul tizimini joriy etish uchun hali qulay sharoitlar yaratilmagan. Ushbu muammoni hal qilish uchun universitet

quyidagi shartlar talab qilinadi:

1. Respublikamizning barcha ta'lim muassasalarida me'yoriy-huquqiy bazani yaratish;

2. Ta'lim muassasalarining har birida yetarli moddiy-texnik bazaning mavjudligi;

3. Kredit-modulli ta'lim tizimini samarali amalga oshirish metodikasi, uslub va usullarini ishlab chiqish;

4. Ta'lim tizimi infratuzilmasini va uni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish.

Xulosa. Shunday qilib, oliy o'quv yurtlarida kadrlar tayyorlashni tashkil etishning kredit-modul tizimini muvaffaqiyatli joriy etish uchun, birinchi navbatda, mustaqil ishlarni tashkil etish va o'tkazish masalalarini hal etish zarur:

O'z-o'zini tarbiyalash faoliyati qobiliyati sub'ektni o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati maqsadi, uni amalga oshirish shartlari va usullari o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish qobiliyatidir.

Bularga quyidagilar kiradi:

– axborot-tahliliy (axborotni olish va qayta ishlash qobiliyati (ma'lumotnoma-kutubxona apparati, bibliografik, manba ma'lumotnomalari, shu jumladan kompyuter ma'lumotlar banklaridan foydalanish); tezislar, axborot materiallariga sharhlar, rejalar, konspektlar va ommaviy nutqlarning matnlarini tuzish);

– faoliyatni o'z-o'zini tashkil etish qobiliyati (mustaqil ishini rejalashtirish, uning natijalarini bashorat qilish; maqsad, faraz, uni tekshirish usullarini shakllantirish; natijalarni qayta ishlashning turli usullaridan, shu jumladan matematik statistikadan foydalanish);

– reflektiv qobiliyatlar (o'z-o'zini tarbiyalash faoliyatidagi qiyinchiliklarni aniqlash, ularning tabiatini aniqlash, kelajakdagi faoliyatni modellashtirish, tanqidiy fikrlashning rivojlanishini baholash).

2. Bir dasturdan ikkinchi dasturga o'tishda talabalarining harakatchanligini oshirishga yo'naltirilgan, modulli o'qitish texnologiyalari va kredit ta'lim birliklari (kreditlar) uyg'unligiga asoslangan ta'lim jarayoni modeli sifatida kredit-modulli ta'lim tashkilotining pedagogik salohiyati, uning olingan ta'lim sifati uchun mas'uliyati, turli mamlakatlardagi turli ta'lim muassasalarida natijalarning ob'ektiv tan olinishini ta'minlash, o'qituvchi rahbarligida talabalarining o'z-o'zini

tarbiyalash faoliyati jarayonida amalga oshiriladigan quyidagi funktsiyalar bilan bog'liq:

– kognitiv (o'z-o'zini tarbiyalash faoliyatiga hissa qo'shadi; kognitiv va aqliy faoliyatni yangilash vositasi bo'lib xizmat qiladi);

– yo'naltirilgan (maqsad, reja, harakatlarni amalga oshirish vositalari to'g'risidagi g'oyalar tizimini shakllantirishni, qadriyat va munosabatlarni shakllantirishni ta'minlaydi);

– refleksiv (o'z-o'zini tarbiyalash faoliyatining orttirilgan tajribasini va o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati ko'nikmalarini (kognitiv, amaliy, motivatsion-qiyamli) tushunishga yordam beradi);

– rag'batlantirish (talabani o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini tarbiyalash, o'zini o'zi amalga oshirishga undaydigan motivlarning mohiyatini belgilaydi);

– kommunikativ (o'z-o'zini tarbiyalash faoliyatining shakllanishi, saqlanishi, sifat jihatidan o'zgarishiga sabab bo'ladi);

3. O'qitishni tashkil etishning kredit-modul tizimida talabani o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati ko'nikmalarini shakllantirishning jarayonli modeli jarayonning borishini, maqsadli ko'rsatkichlarini, o'z-o'zini tarbiyalashning o'ziga xos xususiyatlarini bashorat qiladi:

– tabiiy, maqsadli, boshqariladigan va ilg'or bo'lgan nuh faoliyati uzluksizlik, barqarorlik xususiyatiga ega;

– motivatsion-maqsadli, mazmun-operativ, natija-baholash bosqichlarini amalga oshirish mantiqiyliigi va ketma-ketligini aks ettiradi.

Tashkiliy ta'limning krash-modul tizimi talabani o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati ko'nikmalarini shakllantirish omili bo'lgan pedagogik shartlar:

– talabani har xil turdagi mustaqil ishlarga (qayta ishlab chiqaruvchi, qayta tuzilma-variantiv, evristik, ijodiy) jalb qilish;

– o'z-o'zini o'qitish faoliyatining individual loyihalarini ishlab chiqish;

– "talaba motivlarini shakllantirishda ijobiy dinamikani" ta'minlash;

– o'z-o'zini ta'lim faoliyati ko'nikmalari;

– kontent birliklarini me'yorlashtirishga yo'naltirilgan kreditlar bo'yicha baholashga dialektik alternativa sifatida talabani o'z-o'zini o'qitish faoliyatining shakllangan ko'nikmalarini diagnostika qilishning ob'ektiv usullaridan foydalanish (maqsadli pedagogik kuzatish, portfelni ko'rib chiqish, o'z-o'zini o'qitish faoliyati mahsulotlarini tekshirish).

– o'z-o'zini ta'lim faoliyatida talabani o'zini o'zi baholash va o'zini o'zi nazorat qilish shakllarini ishlab chiqadi;

– talabani mustaqil faoliyatini o'zgaruvchan uslubiy ta'minot bankini yaratish, talabani o'z-o'zini ta'lim faoliyati uchun texnologiyalarni tanlashi uchun maydon yaratish.

4. Talabalarning o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati ko'nikmalarini shakllantirish omili sifatida o'qitishni tashkil etishning kredit-modul tizimidan foydalanish metodikasi o'z ichiga oladi:

xalqaro, rus tili talabalar tomonidan o'rganish asosida bilimlarni boyitish (huquqiy, maxsus, gumanitar).

talabalar tomonidan xalqaro deklaratsiyasi, Boloniya jarayoni mazmunini asoslash jarayonida qabul qilingan qonunlarni o'rganish asosida bilimlarni boyitish (normativ, maxsus, gumanitar);

ilmiy sharhlar, davriy matbuotda muammoning munozarali muhokamasi,

talabani ularni rivojlantirish subyekti rovida ishtirok etishini, aks ettirishni amalga oshirishni o'z ichiga olgan texnologiyalarni (tanqidiy fikrlash, interfaol, muammoli vaziyatlar yaratish, ko'nikmalarni shakllantirish jarayonini algoritmlash, portfolio, amaliy ishlar) amalga oshirish;

fanning maqsadi, tadqiqot maydoni, asosiy nazariy bo'limlar, mavzular ko'rsatilgan fanlar o'quv rejalari majmuasi bilan o'qitishni tashkil etishning kredit-modul tizimida talabani o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati ko'nikmalarini shakllantirish jarayonini ilmiy-metodik ta'minlash.

o'z-o'zini o'qitish faoliyati uchun tadqiqot va loyiha topshiriqlari, ularni amalga oshirish muddatlari, asosiy va qo'shimcha adabiyotlar ro'yxati;

– tadqiqot va loyihalash ishlarining uslubiy tavsifi, mustaqil o'rganishni talab qiladigan nazariyalar ro'yxati, o'rganish modellari tavsifi, amaliy savollar, vazifalarni taqdim etish shakllari (maqola, guruhda ma'ruza, davra suhbatida, ilmiy anjumanda va amaliy konferentsiya);

– aks ettirish usuli;

– "hayot orqali o'rganish" loyihasi taqdimoti;

– kasbiy martaba pasportini ishlab chiqish

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

1. O'qitishni tashkil etishning kredit-modul tizimida o'z-o'zini tarbiyalashning mehnat qadriyat sifatidagi ustunlik rolini anglash asosida "talabani o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati qobiliyati" tushunchasiga aniqlik kiritildi.

2. Talabani o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati ko'nikmalarini shakllantirishda ta'limni tashkil etishning kredit-modul tizimining pedagogik imkoniyatlari ochib berildi.

3. O'qitishni tashkil etishning kredit-modul tizimida talabani o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati ko'nikmalarini shakllantirishning jarayon modeli tuzilgan.

4. Talabani o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati ko'nikmalarini shakllantirish omili sifatida o'qitishni tashkil etishning kredit-modul tizimidan foydalanish modelini amalga oshirish samaradorligini ta'minlovchi pedagogik shart-sharoitlar belgilandi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqotning nazariy ahamiyati quyidagilardan iborat:

1. Talabani o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati ko'nikmalarini shakllantirish omili sifatida ta'limni tashkil etishning kredit-modul tizimi g'oyasi bilan oliy kasbiy ta'lim nazariyasini boyitish.

2. Texnologik jihatdan amalga oshiriladigan va talabani o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan o'qitishni tashkil etishning kredit-modul tizimining o'zgaruvchan shakllari va vositalarini aniqlash orqali oliy kasbiy ta'lim didaktikasi mazmunini konkretlashtirish.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, u quyidagi natijalarni taqdim etadi, sinovdan o'tgan va amaliyotda qo'llaniladi:

– ta'limni tashkil etishning kredit-modul tizimi bo'yicha bakalavriat ta'lim yo'nalishida o'quv jarayonini tashkil etishning namunaviy nizomlari ishlab chiqildi;

– turli darajadagi o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmalariga ega bo'lgan talabalar uchun metodik ta'minotning tabaqalashtirilgan modullari yaratildi (tadqiqot dasturlari, kurs ishlari uchun mavzular, bitiruv loyihalari);

– tanlangan gumanitar texnologiyalar (portfolio, keys-stadi, modulli, tanqidiy fikrlash);

– ta'limni tashkil etishning kredit-modul tizimi uchun o'quv va o'quv hujjatlari ishlab chiqildi;

2-kursga tayyorgarlik bosqichida 1-kurs uchun o'quv rejalari va o'quv-uslubiy majmualar tayyorlandi;

kafedralarning o'quv-uslubiy bazasi to'ldirildi;

kafedralar uchun o'quv-uslubiy hujjatlarni ishlab chiqish bo'yicha istiqbolli reja tuzildi.

tadqiqot konsepsiyasini ishlab chiqishda muallifning shaxsiy ishtiroki, tadqiqot natijalarini bevosita sinovdan o'tkazish va pedagogik faoliyat amaliyotiga joriy etish.

ADABIYOTLAR

1. Коджаспирова Г.М. Технические средства обучения и методика их использования. – Учеб. Пособие для учеников высш. Пед. Учеб. Заведений. – М.: издательский центр “Академия”, 2001. – 256 с.
2. Применение новых информационных технологий в образовательном процессе/ С.П. Новиков//Педагогика. –2003. - №9. с. 25–28.
3. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования/Е.С. Полат. – М: Издательский центр “Академия”. – 1999. – с.224.
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие/ Г.К. Селевко, – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
5. Асмолов А.Г. Психология личности. М.: Смысл, 2010. 447 с.
6. Ахметшина Ю.В. Развитие социально-личностной компетенции студентов в ВУЗе. Хабаровск: Хабаровская государственная академия экономики и права, 2012. 156 с.

Zamira ATAMURATOVA,
Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: zamira.atamuratova@gmail.com

Ma'mun NTM dotsenti, PhD. M.Qalandarova taqrizi asosida

ВЛИЯНИЕ УРОВНЯ САМООЦЕНКИ НА ЧУВСТВО ВИНЫ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В данной статье показаны результаты исследования, объясняющего, как проявление чувства вины у личности связано с уровнем самооценки в определенный возрастной период, в частности, в подростковом возрасте. В исследовании использовалась методика “самооценки” Дембо-Рубинштейна. Также в исследовании приводится анализ результатов, на основании которых рекомендуется проводить тренинги по совершенствованию личности у подростков.

Ключевые слова: вина, подросток, самооценка, понятие “Я”, зрелая личность, здоровье, интеллект, способности, характер, авторитет среди сверстников, умелые руки, внешность, уверенность в себе, стремление, тренинг.

THE INFLUENCE OF SELF-ESTEEM ON THE FEELING OF GUILT IN ADOLESCENTS

Annotation

This article shows the results of a study explaining how the manifestation of guilt in a person is associated with the level of self-esteem at a certain age period, in particular, in adolescence. The study used the Dembo-Rubinstein “self-assessment” technique. The study also provides an analysis of the results, on the basis of which it is recommended to conduct trainings on improving the personality of adolescents.

Keywords: guilt, teenager, self-esteem, the concept of “I”, mature personality, health, intelligence, abilities, character, authority among peers, skillful hands, appearance, self-confidence, aspiration, learning.

O‘SMIRLARDAGI AYBDORLIK HISSIGA O‘Z-O‘ZINI BAHOLASH DARAJASINING TA‘SIRI

Annotatsiya

Mazkur maqola shaxsda aybdorlik hissi namoyon bo‘lishining ma‘lum bir yosh davridagi, xususan, o‘smirlik davrida o‘z-o‘zini baholash darajasi bilan bog‘liq ekanligini izohlovchi tadqiqot natijalarini ko‘rsatib beradi. Tadqiqotda Dembo-Rubinshteynning “O‘z-o‘zini baholash” metodikasidan foydalanilgan. Shuningdek tadqiqot natijalar tahlili keltirilib, shu asosda o‘smirlarda shaxsni barkamollashtiruvchi trening mashg‘ulotlarini o‘tkazish tavsiya qilingan.

Kalit so‘zlar: aybdorlik, o‘smir, o‘z-o‘zini baholash, “Men” konsepsiyasi, yetuk shaxs, sog‘lik, aql, qobiliyat, xarakter, tengdoshlar orasida obro‘, mohir qo‘llar, tashqi qiyofa, o‘ziga ishonch, intilish, trening.

Aybdorlik psixologik fenomen sifatida shaxsda har tomonlama o‘zgarishlar bilan kechadigan va ijtimoiy normalar ta‘sirida rivojlanadigan hissiy-emotsional holat hisoblanadi [2]. Shaxsda aybdorlik hissining rivojlanishi yuqori ko‘rsatkichi axloqiy yetuklik belgisi, shuningdek, shaxs o‘zini baholash darajasining pasayishi bilan izohlanadi. Bu esa ayniqsa, o‘smirlik yosh davrida shaxs o‘zini to‘la namoyon etish qobiliyatining yetishmasligi hamda o‘quv fanlarini o‘zlashtirish ko‘rsatkichining pasayishi bilan kechadi. Bu borada ko‘pgina xorij psixologlari tadqiqotlarida ham misollar keltirib o‘tilgan.

Tadqiqotchilar Kats va Zigler (1967) fikricha, aybdorlikni his etish shaxsning umumiy ulg‘ayishi va murakkab kognitiv fikr yuritish qobiliyati bilan uzviy aloqador. Mualliflar 5, 8 va 11-sinf o‘quvchilaridan so‘rov o‘tkazganlar. Berilgan savollar real “Men”, ijtimoiy “Men” va ideal “Men”larning o‘zaro ta‘siri va darajasini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, real va ideal “Men” o‘rtasidagi o‘zaro murosalilik darajasi sinalluvchining Yoshi va intellect koeffitsentiga bevosita aloqador ekan. Ularning fikricha, yosh o‘tgan sayin odam kognitiv differentsiatsiya va o‘zini-o‘zi tanqid qilish qobiliyatiga ega bo‘ladi, bu esa aybdorlikni his etish qobiliyatining rivojlanishiga sharoit yaratadi. Mualliflar natijalarga tayangan holda, real va ideal “Men” konsepsiyalari o‘rtasidagi yanada yuqori murosalilik va aybdorlikni his etish qobiliyatining yanada rivojlanganlik darajasi shaxs yetukligini belgilaydi, deb ta‘kidlaydilar. Yetuk inson o‘ziga nisbatan ko‘proq

intilishlar qo‘yadi, shu orqali aybdorlikni his etishga moyilroq bo‘ladi [1].

Ekzistensial-gumanistik psixologiya vakillari (J. Byudjental, 1998; R. Kochunas, 2002; R. Mey, 2001; I. Yallom, 2000; P.F. Collaizzi, 2002; E. Van Deurzen, 1999; M.Lukas, 2004; D.V. Morano, 1973 va boshqalar) esa aybdorlik fenomenini Ideal tushunchasi, ya‘ni odamning o‘zini-o‘zi takomillashtirish ehtiyoji bilan bog‘lashadi.

Ekzistensial-gumanistik psixologiya tarafdorlari izohlagan fikrlar natijasiga ko‘ra biz o‘z tadqiqotimizda sinalluvchilarning o‘ziga bahosi va intilishlar darajasi orasidagi tafovutning aybdorlik hissini olib kelishi mumkin bo‘lgan omil sifatida tahlil qilib ko‘rdik. Tadqiqot uchun Dembo-Rubinshteynning “O‘z-o‘zini baholash” metodikasini tanlab olib, o‘smir yoshdagi sinalluvchilarda tahlil qilib ko‘rdik.

Dembo-Rubinshteyn metodikasidan tekshiriluvchining o‘z-o‘zini baholashi va intilish darajasini, shuningdek, bu ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi arifmetik ayirma sifatida belgilanadigan o‘z-o‘zini baholash va intilish darajasi orasidagi tafovutni aniqlash uchun foydalaniladi. Me‘yorda intilish darajasi o‘z-o‘zini baholash darajasidan yuqori bo‘lishi kerak, chunki bu shaxsning rivojlanishi, takomillashtirishini rag‘batlantiradi.

Har qanday odam o‘z qobiliyati, imkoniyatlari, fe‘l-atvori va boshqalarni baholaydi. Har bir sifatning rivojlanish darajasi, insoniy shaxs tomonlarini shartli ravishda vertikal chiziq tarzida tasvirlash mumkin, past nuqtasi eng past

rivojlanishni, yuqorisi esa – eng oliysini ramzi bo'ladi. Yettita shunday chiziq taklif qilinadi va ular belgilaydilar.

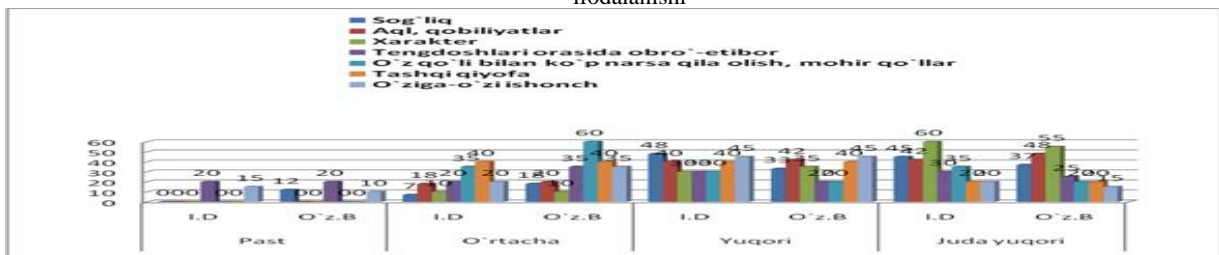
Tekshirish protsedurasi: tekshiriluvchiga 7 ta vertikal shkala (har birida 10 ta bo'lak bo'yicha) dan iborat blank (ilovaga qarang) va quyidagi mazmundagi yo'riqnomaga taklif qilinadi: "har bir chiziqda (-) bilan o'zingizda bu sifatning rivojlanishini, vaqtning ayni lahzasida o'z shaxsingizning tomonlarini qanday baholashingizni belgilang. Shundan keyin krest bilan (x) bu sifatlar, tomonlar rivojlanishining qanday darajasida o'zingizdan qoniqish hosil qilishingiz yoki o'zingiz uchun faxr hissini tuyushingizni belgilang".

Ishlov berishda shkalaning bitta bo'laki 10 ball deb qabul qilinadi. O'z-o'zini baholash darajasi past nuqtadan chiziqqacha (-) o'rtacha arifmetik ayirma sifatida hisoblanadi. Xuddi shunga o'xshash intilish darajasi pastki nuqtadan krestgacha (x) o'rtacha arifmetik ayirma sifatida hisoblaniladi. Intilish qilishning o'z-o'zini baholash ahamiyati jadval bo'yicha aniqlanadi:

Shkalarlar	Past		O'rtacha		Yuqori		Juda yuqori	
	I.D	O'z.B	I.D	O'z.B	I.D	O'z.B	I.D	O'z.B
Sog'liq	-	12	7	18	48	33	45	37
Aql, qobiliyatlar	-	-	18	20	40	42	42	48
Xarakter	-	-	10	10	30	35	60	55
Tengdoshlari orasida obro'-e'tibor	20	20	20	35	30	20	30	25
O'z qo'li bilan ko'p narsa qila olish, mohir qo'llar	-	-	35	60	30	20	35	20
Tashqi qiyofa	-	-	40	40	40	40	20	20
O'z-o'ziga ishonch	15	10	20	35	45	45	20	15

Izoh: I.D.- intilish darajasi; O'z.B. – o'z-o'zini baholash darajasi

Dembo-Rubinshteynning "O'z-o'zini baholash" metodikasi yordamida eksperimental tadqiqotimiz tahlilining gistodrammada ifodalanishi

O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra o'z-o'zini baholashda "Sog'liq" rivojlanishini baholash past darajada 12% sinaluvchilarda, o'rta daraja 18% sinaluvchilarda, yuqori daraja 33% sinaluvchilarda va juda yuqori darajada esa 37% sinaluvchilarda qayd etildi. Sog'liq shkalasining intiluvchanlik ko'rsatkichlari bo'yicha esa past darajada baholash kuzatilmadi, o'rta darajada 7% sinaluvchilarda, yuqori darajada 48% sinaluvchilarda va juda yuqori daraja 45% sinaluvchilarda baholash kuzatildi.

O'z-o'zini baholashda "Aqliy qobiliyat" shkalasi bo'yicha past darajada baholash kuzatilmadi, o'rta darajada baholash 20% sinaluvchilarda, yuqori darajada baholash 42% sinaluvchilarda va juda yuqori darajada baholash 48% sinaluvchilarda qayd etildi. Aqliy qobiliyatga intiluvchanlik ko'rsatkichlari esa past darajada baholash kuzatilmadi, o'rta darajada baholash 18% sinaluvchilarda, yuqori darajada baholash 40% sinaluvchilarda va juda yuqori darajada baholash 42% sinaluvchilarda aniqlandi.

"Xarakter xususiyatlari" shkalasi bo'yicha o'z-o'zini past darajadagi ko'rsatkich kuzatilmadi, o'rta darajadagi ko'rsatkich 10% sinaluvchilarda, yuqori darjadagi ko'rsatkich 35% sinaluvchilarda aniqlandi va juda yuqori ko'rsatkich 55% sinaluvchilarda qayd etildi. Bu shkalaning o'z-o'zini baholashda intiluvchanlik ko'rsatkichlari bo'yicha past darajadagi ko'rsatkich kuzatilmadi, o'rta darjadagi ko'rsatkich 10%, yuqori darjadagi ko'rsatkich 30% sinaluvchilarda aniqlandi, juda yuqori darjadagi ko'rsatkich 60% sinaluvchilarda qayd etildi.

O'z-o'zini baholash va intilish darajasi o'rtasidagi tafovut bu ko'rsatkichlar orasidagi arifmetik ayirma sifatida aniqlanadi. O'z-o'zini baholash va intilishdarajasi o'rtasidagi tafovutning quyidagi qiymati ajratiladi:

- zaif tafovut – 0 dan 7 ballgacha;
- o'rtacha tafovut – 8 dan 22 ballgacha;
- kuchli tafovut – 22 balldan yuqori.

O'z-o'zini baholash – insonning o'z-o'zini, o'z qobiliyati, ma'naviy sifatleri, harakatlari va boshqa odamlar orasidagi o'rnini baholash demakdir. O'z-o'zini baholash insonning intilishdarajasi, ya'ni u o'z oldiga qo'ygan maqsadlarning qiyinlik darajasi bilan zich bog'liq. Intilish darajasi o'z-o'zini baholashdan yuqori bo'lishi kerak, chunki bu shaxs rivojlanishini rag'batlantiradi [3].

Bizning eksperimental-psixologik tadqiqotimiz Qoraqalpog'iston Respublikasi Beruniy tumani 65-umum ta'lim maktabida tahsil olayotgan o'quvchilarda olib borildi. Uning natijalari quyidagi jadvalda aks ettirilgan:

"Tengdoshlari orasidagi obro'" shkalasi natijalariga ko'ra, o'z-o'zini baholashda past ko'rsatkich 20%, o'rta korsatkich 35%, yuqori ko'rsatkich 20% va juda yuqori ko'rsatkich 25% sinaluvchilarda qayd etildi. O'z-o'zini baholashda intiluvchanlik bo'yicha past ko'rsatkich 20% sinaluvchilarda kuzatildi, o'rta korsatkich 20%, yuqori ko'rsatkich 30% va juda yuqori ko'rsatkich ham 30% sinaluvchilarda kuzatilishi aniqlandi.

O'z-o'zini baholashda "Mohir qo'llar" shkalasi bo'yicha past darajada baholash kuzatilmadi, o'rta darajada baholash 60% sinaluvchilarda, yuqor darajada baholash 20% sinaluvchilarda va juda yuqori darajada baholash 20% sinaluvchilarda qayd etildi. Mohir qo'llar intiluvchanlik ko'rsatkichlari esa past darajada baholash kuzatilmadi, o'rta darajada baholash 35% sinaluvchilarda, yuqori darajada baholash 30% sinaluvchilarda va juda yuqori darajada baholash 35% sinaluvchilarda aniqlandi.

"Tashqi ko'rinish" shkalasi bo'yicha o'z-o'zini baholashda past darajadagi ko'rsatkich kuzatilmadi, o'rta darajadagi ko'rsatkich 40% sinaluvchilarda, yuqori darjadagi ko'rsatkich 40% sinaluvchilarda aniqlandi va juda yuqori ko'rsatkich 20% sinaluvchilarda qayd etildi. Bu shkalaning o'z-o'zini baholashda intiluvchanlik ko'rsatkichlari bo'yicha past darajadagi ko'rsatkich kuzatilmadi, o'rta darajadagi ko'rsatkich 40% ekanligi aniqlandi, yuqori darajadagi ko'rsatkich 40% sinaluvchilarda aniqlandi va juda yuqori darajadagi ko'rsatkich 20% sinaluvchilarda qayd etildi.

O'z-o'zini baholashda "O'ziga ishonch" shkalasi bo'yicha past darajada baholash 10% kuzatildi, o'rta darajada

baholash 35% sinaluvchilarda, yuqor darajada baholash 45% sinaluvchilarda va juda yuqori darajada baholash 15% sinaluvchilarda qayd etildi. O'ziga ishonch shkalasining intiluvchanlik ko'rsatkichlari esa past darajada baholash 15% kuzatildi, o'rta darajada baholash 20%, yuqori darajada baholash 45% sinaluvchilarda va juda yuqori darajada baholash 20% sinaluvchilarda aniqlandi.

Xulosa qilib aytganda, Dembo-Rubinshteyn "O'z-o'zini baholash" metodikasi natijalarida sinaluvchilar o'z-o'zini baholashi va intilish darajasi tengdoshlar orasida obro' va mohir qo'llardan boshqa barcha shkalalar bo'yicha past

ko'rsatkich qayd etilganligini kuzatamiz. Ushbu holat o'smirlik yosh davridagi sinaluvchilarda o'z-o'zini baholashi va intilish darajasi pasayishi, bu orqali ularda aybdorlik hissi namoyon bo'ish holati kuchayib ketishini izohlaydi. Ushbu tahlilga ko'ra, sinaluvchilarda o'z-o'ziga bo'lgan bahoni oshirish orqali biz ularda namoyon bo'ladigan aybdorlik hissi darajasini pasaytirishga erishishimiz mumkin. Biz o'z tadqiqotimiz natijalariga tayangan holda o'smirlarda o'z-o'zini baholash darajasini adekvatlashtirish va oshirishga qaratilgan trening mashg'ulotlari va autotrening mashqlari orqali ulardagi aybdorlik hissini korreksiyalashimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Izard K.E. Psixologiya emotsiy. – SPb.: Piter, 369-409b.
2. Ilin E. P. Emotsii i chuvstva San-Peterburg 2001.
3. Karamyanyan M.X., Nurullaeva B.B., Bondareva E.V., Djumaniyazova M.X., Gazieva F.E. Eksperimental psixologiya. [Matn]: darslik. – Toshkent: Bookmany print, 2023.
4. D. Mayers Psixologiya/ Pervod s anglikiy I.A. Karpikov, V.A. Starovoytova, M.V. Drako. – Mn.: OOO "Poppuri", 2001. St.828.
5. Экзистенциальная психология. Экзистенция. / Ред. Р.Мэй. М.: ЭКСМО-Пресс, 2001.
6. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. М.: Независимая фирма «Класс», 1999.
7. Deurzen E. Van. Existential Counselling and Psychotherapy in Practice. London: Sage, 2002.
8. Мэй Р. Происхождение экзистенциальной психологии. // Экзистенциальная психология. Экзистенция. / Ред. Р.Мэй. М.: ЭКСМО, 2001, с. 9-41.
9. Бьюдженталь Дж. Искусство психотерапевта. СПб.: Питер, 2001.
10. Кочюнас Р. Экзистенциальная терапия в группах. // Московский психотерапевтический журнал №2, 2002, с. 139-161.

Olimjon AXMADJONOV,
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: ahmadjanovlimjon498@gmail.com

NamMTI dotsenti, PhD S.N. Abdullayeva taqrizi asosida

ANALYSIS OF SCIENTIFIC THEORIES OF MODERNIZATION OF THE SOCIAL SYSTEM

Annotation

In this article, the author promotes ideas about the existing social system today, about the problems in it and what should be paid attention to in order to further improve the system, Talking about the creation of an orderly, holistic system in a deeper understanding of people's society and existence, and the modernization of today.

Key words: Social system, approach, essence, inextricable connection, autopoetics, theory of reference systems, dynamic process, permanent activity, entropy, process.

АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ТЕОРИЙ МОДЕРНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация

В этой статье автор продвигает идеи о существующей социальной системе сегодня, о проблемах в ней и о том, на что следует обратить внимание для дальнейшего совершенствования системы, Говоря о создании упорядоченной, целостной системы в более глубоком понимании людьми общества и бытия, и модернизации сегодняшней.

Ключевые слова: Социальная система, подход, сущность, неразрывная связь, автопоэтика, теория референтных систем, динамический процесс, перманентная деятельность, энтропия, процесс.

IJTIMOY TIZIMNI MODERNIZATSIYALASHNING ILMYI NAZARIYALARI TAHLILI

Аннотация

Ushbu maqolada muallif bugungi kundagi mavjud ijtimoiy tizim, undagi muammolar va tizimni yanada takomillashtirish uchun nimalarga e'tibor berish kerakligi borasidagi fikrlarni ilgari surib, insonlar jamiyat va borliqni chuqurroq anglab tushinishlarida tartibli, yaxlit tizim yaratish, bugungi kundagisini esa modernizatsiya qilish haqida so'z yuritadi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tizim, yondashuv, mohiyat, uzviy bog'liqlik, autopoetik, referent tizimlar nazariyasi, dinamik jarayon, permanent faoliyat, entropik, jarayon.

Kirish. Jamiyatning barcha sohalarini, jumladan, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ma'naviy, ijtimoiy hayot, fan, sa'nat va boshqalar yirik sotsial tizimlarning tarkibiy elementlari sanaladi. Ijtimoiy tizim murakkab ichki tuzilishga ega bo'lib, tartibli, yaxlit, uzviy aloqadorlikdagi axborot almashinuvi asosida shakllangan ijtimoiy munosabatlar birligini tarkib toptiradi.

«Tizim» (sistema) so'zi yunoncha «systema» – ya'ni, har biri alohida element sifatida amal qilishi mumkin bo'lgan qisimlardan tuzilgan hamda birga harakatlanuvchi yaxlitlikni anglatadi. Shu boisdan tizim – bu bir-biri bilan uzviy munosabatda bo'lgan, o'zaro aloqador elementlarning bir butun yig'indisidir.

Tizim mohiyati hususida antik davrdan boshlab hozirgi kunga qadar ko'plab yondashuvlar ilgari surib kelingan. Ilm-fanda tizimli yondashuv borasidagi keng ko'lamlı munozaralar XX asrning ikkinchi choragidan boshlangan yondashuvlar ayniqsa, e'tiborga loyiq. Xususan XX asrning 40-yillarida avstriyalik biolog va faylasuf Lyudvig fon Bartalanfning (1901-1972) «tizimli harakat» nazariyasi shakllandi[1]. Olim turli fan ilmiy qarashlari asosida «tizimlar umumiy nazariyasi»ni yaratishga intildi. Rossiyalik tadqiqoti V.Dorofeyev bu xususda fikr bildirib: «XX asrning 40-yillarida taniqli biolog Lyudvig fon Bartalanfi tizimli yondashuv – insonlar tomonidan tashqi dunyoni idrok qilish jarayonini anglashda eng qulay vosita ekanligini tushuntirdi deb ta'kidlaydi. Zero, Bartalanfi tomonidan asoslangan tizimli yondashuv inson tomonidan butun atrof-muhit, tashqi dunyo bilan uzluksiz aloqani his qilish vositasi sifatida o'rtaga chiqdi».

Voqelikka tizimli yondashuv usuli nafaqat tabiiy, balki ijtimoiy fanlarni, xususan sotsiologiyani ham qamrab oldi. Zotan, sotsiologiya mustaqil fan sifatida paydo bo'lgandan buyon olimlar jamiyat va unda sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayon va hodisalarni mohiyatini teran anglashga intiluvchi pozitiv farqdir. Shu boisdan har bir jarayon yoki xodisadan pozitiv mohiyat izlovchi sotsiologiya uchun ham tizimli yondashuv eng maqbul usuldir. Zero hayotdagi barcha jarayonlarni anglash jamiyatni organizm sifatida tushunish uchun ham o'z-o'zini rivojlantiradigan, a'zolarining o'zaro muvozanatini saqlab turish salohiyatini nomoyon qiladigan bir butunlik tizim mohiyatini ifoda etadi. Bunday bir butunlik aynan tizimli yondashuv sifatida maydonga keldi.

Tashqi dunyoni idrok qilish jarayonida kishilararo o'zaro munosabat davomidagi axborot almashinuvi muhim rol o'ynaydi. Demak, tizimli yondashuv asosida kishilararo sotsial kommunikatsiyaning bosh elementi bo'lgan axborot almashinuvi jarayoni yotadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. E.Dyurkgeym tizimning ijtimoiy mohiyatiga aniqlik kiritish maqsadida sotsial xatti-harakat hodisasiga e'tibor qaratgan edi. Bu nazariyaning keyingi rivojiga T.Parsons va N.Smelzer tomonidan katta hissa qo'shildi. Xususan, T.Parsons E.Dyurkgeym konsepsiyasini rivojlantirib, «Ijtimoiy tizimlarning tuzilmali differentsiatsiyasi evolyutsion xususiyat kasb etishi»ni asoslab berdi[2].

T.Parsonsning muhim hizmati sotsiologiya faniga ijtimoiy tizim tushunchasini kiritgani bo'lib, uning 1937 yilda yaratilgan «Sotsial xatti-harakat strukturasi» kitobida xatti-harakat belgisi sifatida qo'lanildi. O'shandan buyon ijtimoiy tizimlar nazariyasi umumiy sotsiologiyaning yangi tarmog'i

sifatida rivojlanib bordi. T.Parsons fikricha, «Har qanday mavjudlik tizimli faoliyat asosida barqaror ijtimoiy tuzilmani hosil qiladi». Olimning 1951 yilda yaratilgan «Ijtimoiy tizimlar» asarida tuzilma va tizim bir-birini to'ldiruvchi va biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydigan tushunchalar sifatida ta'riflanadi. Bu tushunchalar inson va jamiyat ijtimoiy hayotining asosiy ikki ustqurmasi, ya'ni, muayyan shakl va o'zgaruvchan mazmun birligini ifoda etadi. O'zgaruvchan mazmun komponentlaridan biri ijtimoiy tizim a'zolari o'rtasidagi o'zaro kommunikatsiya yoki axborot almashinuvi jarayonidir. Shu bois, T.Parsons fikricha, tizim uni shakllantiruvchi faktorlarning muloqot doirasiga aylanishi va mustaqil holda rivojlanib borishi mumkin[3].

T.Parsons jamiyatning taraqqiyotini ta'minlashda to'rt elementni ya'ni, biologik organizm, ijtimoiy organizm (tizim nuqtai nazaridan), shaxs va madaniyatning rolini alohida ko'rsatadi. Ularning bir-biri bilan funksional bog'liqlikda harakatlanishi esa jamiyatning majudligini ta'minlaydi. Ushbu to'rt element ichida shaxs hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, shaxs o'z ehtiyojlari, qadriyatli mo'jallari bois individual hulq-atvorni namoyon etadi va shu orqali tizimning tartibli harakatlanishiga turtki bo'ladi. Tizimning afzalligi jamiyatda sodir bo'layotgan voqea va jarayonlar, ya'ni sotsial voqelikni tartibga solib turishi orqali barqarorlikning ta'minlab berishda namoyon bo'ladi. Zero, tizim ijtimoiy voqelikni tartibga solish davomida sotsial institutlarning shakllanishiga ham turtki beradi. Shu tariqa, jamiyatning har bir elementi ijtimoiy tizimning tarkibiy qismini tashkil etadi.

Tizimli yondashuv bilish jarayonining universal vositasi sifatida zamonaviy murakkab dinamik jarayonlarni bir butunlikda anglashda tengi yo'k metoddir. 1972 yildayoq faylasuflar tomonidan: «O'rganilayotgan obyektlarga tizimli yondashuv hozirgi vaqtda umumilmiy tamoyil maqomiga ega bo'lib bormoqda; barcha maxsus fanlar ularning rivojlanganlik darajasi va ichki ehtiyojlaridan kelib chiqqan xolda tizimli yondashuvdan foydalanadi» – deb ta'kidlanganligi ushbu yondashuvning ilm-fan dunyosida ommalashayotganligini belgisi edi.

Tuzilmali – funksionalizmning yevropacha maktabi vakillaridan G.Spenser, B.Malinovskiy, A.Radkliff-Braunlar ijtimoiy tizimlarning o'xshash va farqli jihatlari, tizimning samaralifunksionalligini ta'minlashdagi muammolar, tizim doirasida sodir bo'layotgan ijtimoiy o'zaro aloqa va munosabatlarning xususiyatlari kabi muammolarni alohida o'rganganlar. Xususan, G.Spenser jamiyatni biologik organizmga o'xshatar ekan, uning alohida qismlari (ta'lim, davlat va boshqalar) ni tirik organizmning tana qismlari (yurak, asab tizimi va boshqalar) bilan solishtiradi va ularning har biri yaxlit bir butunlikni tashkil etishini isbotlaydi. Spenser biologik organizmlar kabi, jamiyatning eng oddiy shakllari ham murakkab bo'laklardan iborat, deb e'tirof etadi.[4]

B.Malinovskiy va A.R.Radkliff-Braunlar «tuzilma» va «funksiya» tushunchalarining kontent asoslarini yaratadilar. Bunda mualliflar «funksiya» bevosita dinamikani anglatishi, dinamika esa o'z o'rnida tizim ekanligini uqitradilar. Zero, jamiyat yaxlit tizim sifatida uning tarkibiy qismlari bir-biri bilan yaxlitlikni hosil qiluvchi aloqadorlikni o'rnatishni talab etadi. Shu tariqa, Radkliff-Braun ushbu nazariyani turli jamiyatlar tahlilida ilk bor qo'llagan dastlabki olimlardan biri bo'ldi.

X.Abels tizimning tarkibiy elementlarini o'rganar ekan, elementlarni quydagicha tavsiflaydi:

- tarkibiy elementlarning tuzilmaviy aloqasi;
- maqsadga yo'naltirilganlik;
- tarkibiy qismlarning yaxlitlikka bo'ysundirilganligi;
- uzoq muddatli barqaror va muvozanatlangan voqeilik;
- atrof-muhitdagi o'zgaruvchanlik va aloqadorlik kabi xususiyatlarning yig'indisidir, deb izohlaydi. Darhaqiqat,

tizim o'zaro aloqadorlikda bo'lgan birliklarning yig'indisi sifatida ularning birgalikda amal qilishdagi mutanosibligini ta'minlaydi.

Demak, ijtimoiy tizimlarga oid diskurslar ijtimoiy-gumanitar fanlarning fundamental nazariyalaridan bo'lib, bir tomondan, shaxslar, kichik guruhlar, turli jamoalar o'rtasidagi axborot almashinuvi, aloqalar va munosabatlarni tartibga solish vositasi sifatida qabul qilinsa, ikkinchi tomondan, ularni ilmiy o'rganish usuli sifatida nomoyon bo'ladi. Demak, M. Leske, G. Redlov, G.Shtilerlar ta'biri bilan aytganda: «ijtimoiy tizim – bu kommunikatsiyalar majmuasi»dir [5].

Tahlil va natijalar. Ushbu maktab vakillarining ilmiy kuzatishlari asosida shaxs ijtimoiy tizimning ajralmas komponenti va muhim elementi ekanligi asoslab beriladi. Tuzilma va funksiya tizimning mohiyati va dinamik xususiyati bois bir-birini to'ldiruvchi yaxlit jarayonni hosil qilishi tasdiqlandi. Ushbu yondashuvlar esa o'z o'rnida jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi barcha komponentlar faoliyatini turli darajalarda (makro, mezo, mikro) batafsil tahlil qilish imkonini berdi. Mazkur maktab vakillarining xulosalariga binoan, aynan dinamik jarayonlar jamiyat hayotiyiligini ta'minlaydi. Dinamik jarayonlar harakati esa tizim orqaligina sodir bo'ladi.

Keyinchalik ushbu nazariya R.Merton tomonidan ham rivojlantirilib jamiyatda yuz beruvchi turli dinamik jarayonlarning yig'indisi va ko'p sonli elementlarning tartibli majmuidan iborat yaxlit tizim ekanligiga asoslanadi. Yuqorida qayd etilgan olimlar jamiyat haqidagi har qanday ma'lumotni ijtimoiy tizimning funksionallik yoki nosozligi nuqtai nazaridan talqin qilish mumkinligi masalasida yakdil ekanligi aniqlanadi. Mazkur yakdillik XX asrning 50- yillarida sotsiologiyadagi yirik maktablardan biri bo'lgan tuzilmali-funksionalizm yo'nalishiga asos solinishiga olib keldi.

Zamonaviy bosqichda nemis sotsiologi N.Luman ijtimoiy tizim tushunchasiga berilgan ta'riflarni yanada takomillashtirdi va ijtimoiy tizim umumiy nazariyasi va tizimli tahlil metodikasi modernizatsiyasiga hissa qo'shdi. Uning asosiy nazariy fikrlari «Ijtimoiy tizimlar: umumiy nazariya» (1984) va «Jamiyatning jamiyati» (1997) kabi ishlarida o'z aksini topdi[6].

N.Luman ijtimoiy tizimning biologik tizimlardan mohiyat e'tiboriga ko'ra farq qilishini alohida qayd etadi. N.Luman jamiyatda o'zaro aloqadorlikda sodir bo'luvchi kommunikatsiya ya'ni axborot almashinuvi jarayoni tizimli tarzda kechishini faqat ijtimoiy tizimlar nazariyasi doirasida o'rganish maqsadga muvofiqligini ko'rsatib beradi. Shu tariqa, N.Luman jamiyatni o'zini o'zi anglovchi autopoetik tizim sifatida talqin qildi. «Autopoiesis» atamasini mashhur neyrobiolog olim Xumberto Maturanadan «qarz»ga oladi va ijtimoiy tizimlar nazariyasini takomillashtirishda ilk daf'a qo'llaydi. Uning fikricha, ijtimoiy tizimlar nafaqat dinamik jarayon sifatida permanent faoliyat yuritishda davom etadi, balki tizimlar parchalanib ham turadi. Bu biologik tizimlarda o'lim bilan teng hodisadir. Ijtimoiy nuqtai nazardan esa, jamiyat yaxlit tizim hamda shu tizim ichidagi boshqa ijtimoiy tizimlari sifatida cheklangan bo'lib va uning barbod bo'lish ehtimoli yuqoridir.

Shunday qilib, sotsiologiya fanida tizim kategoriyasi tahlilining rivojlanishi quyidagi uch bosqichda kechdi.

Birinchii bosqichda jamiyat tabiatshunoslik nuqtai nazaridan bir xilligi, o'xshashligi yoki hatto biologik organizmga teng ekanligi bilan ajralib turgan. Jamiyat tirik organizm kabi, bir-biriga bog'liq va o'zaro aloqador qismlardan tashkil topganligini e'tiborga olish zarur, shunga ko'ra, sotsiologiya fanining vazifasi ushbu o'zaro bog'liqlikni o'rganishdan iborat. Ushbu bosqichda sotsiologlar tizim nafaqat yopiq va shuning uchun entropik, ya'ni farqlarning yo'qolishiga moyil, balki ochiq, ya'ni zaif ihotalangan, degan xulosaga kelgan edilar.

Ikkinchi bosqichda «tizim» tushunchasi asosan bir-biri bilan o'zaro bog'liq qismlardan tashkil topgan murakkab obyektlarning xatti-harakatlarini aks ettiruvchi abstraksiya sifatida tavsiflandi. Vazifalar qismlarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishdan, turli tizimlar va kichik tizimlarning o'zaro ta'sirini hisobga olgan holda o'zgartirildi. Shu bilan birga, tizimli yondashuvni takomillashtirish tizim chegaralari va favqulodda xususiyatlar muammolari paydo bo'lishiga olib keldi. Tizim nafaqat elementlar va ular o'rtasidagi aloqalar to'plami, balki favqulodda xususiyatlariga ega elementlar va ular o'rtasidagi aloqalar faol amal qiluvchi hamda yangilanib turuvchi ichki birlikka ega yaxlitlikdir.

Uchinchi bosqichda referent tizimlar nazariyasi shakllantirildi. Ushbu nazariyaga muvofiq tizim tashqi muhitdan farqlanadi va u o'z chegaralarini mustahkam tutadi. N.Luman fikriga ko'ra, jamiyat o'z-o'zini tiklovchi va o'zini o'zi anglovchi bunday tizimning namunasidir[7]. U doimo o'zini tashqi muhitdan ajratib turadi. Bu esa unga unikal «tizim» sifatida qaralishiga asos bo'ladi. Bunday ijtimoiy tizimning elementlari kishilar va ularning xatti-harakatlariga emas, balki o'ziga xos yaxlitlikka ega kommunikatsiyadir. Dunyoda sodir bo'ladigan har qanday kommunikatsiya jamiyatga tegishli va jamiyat kommunikatsiya orqali aniqlanadi: kommunikatsiyadan tashqarida esa jamiyat yo'q.

Bunday jamiyatni N.Luman “butun dunyoga xos jamiyat” deb ataydi.

Xulosa va takliflar. Tizimning elementlari xatti-harakatlarga (hodisalarga) bo'linuvchi kommunikatsiyalar bo'lgani uchun, struktura elementlarning o'zaro munosabatlari bo'lishi mumkin emas. Hodisalar bir zumda sodir bo'ladi: ular ular uzoq vaqtga cho'zilmaydi. Shuning uchun hodisalarning bir-biriga munosabati tarzida namoyon bo'lgan struktura barqaror emas. O'zini o'zi yaratuvchi tizimning tarkibi tizimdagi shartli ravishda cheklangan munosabatlardan iborat bo'ladi. Ya'ni struktura tizim barqarorligi omili emas, balki uning yangilanishi asosidagi mustahkamlanish omiliga aylanadi. Tizimning elementlari doimo o'zgarib turadigan voqealar qatoridan iborat bo'lgani uchun tizimning bo'linishi ham doimiy va uzluksiz jarayondir.

N.Luman, ijtimoiy tizimning bunday ta'rifi sotsiologiyada voqelikni tizimli yondashuv asosida rivojlantirish uchun barcha to'siqlarni bartaraf etishi va shu bilan sotsial olamni tavsiflash uchun mantiqan maqbul bo'lgan yondashuvni yaratishi mumkin, deb hisoblaydi.

Yana shuni xulosa qilishimiz mumkinki, tizim bir joyda to'xtab qoladigan jarayon emas. Insoniyat tarraqiy etishda davom etar ekan, tizim ham zamonga xos yangilanishlarga muhtoj bo'lib boraveradi.

ADABIYOTLAR

1. Людвиг фон Барталанфи. Системный подход: Москва: Прогресс Традиция, 2004. – С. 154
2. Парсонс Т.О. О структуре социального действия.-Москва: Академический проект, 2002.-С. 56
3. Парсонс Т. Социальные системы. // Вопросы социальной теории. 2008. Том 2. Вып 1(2). – С. 42.
4. Спенсер Г. Основания социологии Пер. с англ. Ч.1-2 СПб., 1899.-С.34.
5. Леске М., Редлов Г., Штилер Г. Почему имеет смысл спорить о понятиях: Пер.с нем. М.,1987.
6. Луман.Н. Социальные системы очерк общей теории Пер с нем/ И.Д.Газиева, под ред. Н.А.Головина. – Санкт Петербург: Наука,1984. –630с.
7. Луман, Н. Теория общества //Н. Луман Теория общества: сборник КАНОН пресс, Кучково поле Пер. с нем., англ. под ред. А.Ф. Филиппова. – М.: – 1999. – С. 201.

UDK:324

Yodgorbek AXMEDOV,
Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti v.b., p.f.f.d (PhD)
E-mail: axmedov.y._2023@mail.ru

Navoiy davlat pedagogika instituti professori, p.f.d (DSc) A.Axmedov taqrizi asosida

FORMATION OF ENVIRONMENTAL COMPETENCIES OF STUDENTS IN PHYSICS BASED ON AN INTERDISCIPLINARY APPROACH

Annotation

This article explains the methodology for the formation of students' environmental competencies in physics based on an interdisciplinary approach. When teaching some physics subjects related to the section of molecular physics and thermodynamics, aspects that may be related to other disciplines and everyday life are identified.

Keywords: physics, ecological worldview, ecological competence, interdisciplinary approach, environmental education, environmental education, environmental sustainability.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ ПО ФИЗИКЕ НА ОСНОВЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО ПОДХОДА

Аннотация

В данной статье объясняется методика формирования у учащихся компетенций экологического характера по физике на основе междисциплинарного подхода. При преподавании некоторых предметов физики, относящихся к разделу молекулярной физики и термодинамики, выявляются аспекты, которые могут быть связаны с другими дисциплинами и повседневной жизнью.

Ключевые слова: физика, экологическое мировоззрение, экологическая компетентность, междисциплинарный подход, экологическое образование, экологическое воспитание, экологическая устойчивость.

O'QUVCHILARNING FIZIKA FANIGA OID EKOLOGIK KOMPETENSIYALARINI FANLARARO YONDASHUV ASOSIDA SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'quvchilarning fizika faniga oid ekologik xarakterga ega kompetensiyalarni fanlararo yondashuv asosida shakllantirish metodikasi izohlangan. Fizikaning molekulyar fizika va termodinamika bo'limiga oid ba'zi mavzularini o'qitishda boshqa fanlar va kundalik turmush bilan bog'lash mumkin bo'lgan jihatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: fizika, ekologik dunyoqarash, ekologik kompetensiya, fanlararo yondashuv, ekologik ta'lim, ekologik tarbiya, ekologik barqarorlik.

Kirish. Hozirgi vaqtda insoniyat oldida turgan eng muhim va zudlik hal qilinishi lozim bo'lgan global muammolardan biri bu so'zsiz ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish masalasidir. Ushbu masalaning yechimi esa, insonlarning dunyoqarashi bilan juda kuchli aloqadorlikka ega. Chunki, aynan insonda shakllangan dunyoqarash, uning kelgusi hayotini boshqaruvchi va hal qiluvchi asosiy omil hisoblanadi. Shuning uchun, Yer yuzi aholisining aksariyat qismini tashkil etuvchi yoshlarning ekologik dunyoqarashini tarbiyalashga buning uchun ularda ekologik kompetensiyalarni shakllantirishga jiddiy e'tibor qaratish lozim. Tabiiyki, bu muhim vazifa ta'lim-tarbiya muassasalarida amalga oshiriladi. Bog'cha, maktab, akademik litsey, o'quv texnikumlari va oliy ta'lim muassasalarida uzluksiz ekologik ta'limni samarali amalga oshirish lozim.

Ma'lumki, tabiatning obyektiv qonuniyatlarini anglashda fizika fani muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga, aynan fizika fanini o'qitishda o'quvchilarning ekologik kompetensiyalarini shakllantirishning keng imkoniyatlari mavjud. Ushbu jarayonda esa fanlararo yondashuvdan samarali foydalanish muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki, fanlararo bog'lanish o'quvchilarda atrof-olamdagi tizimlar orasidagi o'zaro ichki va tashki bog'lanishlarni, aloqadorliklarni, sabab-oqibat munosabatlarini ongli anglashga o'rgatib, ularda integratsion tafakkurlash xususiyatlarini shakllantiradi.

XXI asrda fizika fani imkoniyatlaridan texnologik va amaliy tadqiqotlarda keng ko'lamda foydalanish, uni fan-texnika taraqqiyotining asosiy quroliga aylantirdi. Lekin, o'z navbatida bu texnika taraqqiyoti ekologik tanglikni yuzaga keltirdi. Texnika jonsiz, ammo uning tabiatga salbiy ta'siri natijasida kelib chiqadigan ekologik inqirozlariga texnika emas, balki, uni yaratuvchi va boshqaruvchi insoniyat sababchidir. Mana shu jarayonni ongli ravishda anglatotgan insoniyat endilikda, tabiatda bo'lgan munosabatlar tizimini o'zgartirishga harakat qilmoqda. Bu ham o'quvchilarda fizika faniga oid ekologik kompetensiyalarni shakllantirish metodikasini ta'limga qo'yilgan zamonaviy talablar asosida takomillashtirishni taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Fizika o'qitishda ekologik ta'limni amalga oshirish bo'yicha mamlakatimizda jiddiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumaladan, E.O. Turdiqulov, Yu.G'.Mahmudov, X.B. Norbo'tayev, N.Bozorova, N.U. Nishonova, Sh.B. Ochilov va boshqalarning ilmiy tadqiqot ishlarida fizikani o'qitishda o'quvchilarga ekologik ta'lim berishning mazmuni, metodikasi, shakli, vositalari, ekologik ta'limning tarixiyligi, uzluksiz ekologik ta'lim konsepsiyasi va davlat ta'lim standartiga mos holda ishlab chiqishdek pedagogik muammolar o'z aksini topgan [1, 2, 3, 4, 5, 6].

B.M.Mirzaaxmedov, E.V.Ogorodnikova ishlarida esa fizikaning politexnik jabxalarida ekologik ta'limning

yoritilishi ko'rib chiqilgan, E.Hakimov ishida esa, o'quvchilarning biosfera haqidagi tushunchalarini shakllantirishda fizika fanining tutgan o'rnini asoslab berilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlarida ekologik ta'limning pedagogik asoslari akademik I.D.Zverov, A.N.Zaxlebniy, A.V. Xutorskiy, umumta'lim maktablarida tabiiy fanlarni o'qitishda ekologik ta'limning ayrim jihatlari A.B.Rubin, I.G.Shmatko, ekologik ta'limning maqsad va vazifalari, prinsiplari, mazmuni, shuningdek, o'quvchilarda nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish kabi pedagogik muammolar I.D.Zverev, V.N.Maksimova tomonidan tadqiq etilgan.

Xorijlik olimlardan ta'limga kompetensiyaviy yondashuv, kompetentlik bo'yicha Dj. Raven, V. Xutmaxer, S.Ye. Shishovlar, ekologik kompetensiyalarni rivojlantirishning empirik metodologiyasi, shakllantirish uchun o'quv muhitini yaratish hamda ularni baholash metodlari G. Chetham va M. Danielslar tomonidan yoritib berilgan.

I.D.Zverev T.I Suraveginoyning fanlararo tavsifga ega bo'lgan muammolarni yechishda o'quvchi muammoli yondashuvda "fanlararo bilishning asosiy usuli – bilimlarni bir fan sohasidan boshqasiga o'tkazish hisoblanadi"[7].

E.O.Turdiqulovning "Tabiiy fanlarni o'qitish jarayonida o'quvchilarga ekologik ta'lim berish" nomli doktorlik dissertatsiyasida maktab o'quvchilarining ekologik ta'lim-tarbiyasiga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqot ishida ekologik ta'limning mustaqil tizimini yaratish zaruriyati konsepsiyasi ko'rsatib o'tilgan. Shu bilan birga uning maqsad va vazifalaridan ko'ra fizika kursidagi ekologiya masalalari tahlil etilgan. Bunda, u fanlarning barcha tabiiy-ilmiiy siklini tahlil qilgan ekan, fizikani tabiiy fanlar orasida fanlararo aloqadorlikning o'rnatilishiga olib kelishini ta'kidlaydi. Shu bois, tadqiqot ishida o'quvchilarning tabiatni muhofaza qilishda bajaradigan ishlariga alohida to'xtalib o'tilgan[1].

Tadqiqot metodologiyasi. Fizikani fanlararo o'qitishda quyidagi asosiy yo'nalishlar ajratib olinadi: bir nechta o'quv fanlariga tegishli bo'lgan umumiy tushunchalar, atamalar va ta'riflarni bir xil qilib tanlash va tushuntirish; turdosh o'quv fanlarida o'rganiladigan savollarni takroran o'rgatmasdan, bittasini mukammal o'rgatish; o'quvchilarda ilmiy tushunchalarni rivojlantirish va umumlashgan ko'nikma va malakalarni rivojlantirishda uzviylikni ta'minlash; turli fanlar (fizika, kimyo, biologiya, geografiya va h.k.) da o'rganiladigan hodisalarning o'zaro bog'liq ekanligini ko'rsatish; umumiy fanlararo kompetensiyalarni shakllantirishda yagona yondashuvni amalga oshirishni shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalaridan innovatsion ta'lim, interfaol ta'lim va muammoli ta'lim texnologiyalari asosida darslar tashkil etish.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim mos ravishda o'quv materiallaridagi asosiy fizik nazariya va qonunlarni amaliyotda qo'llay olish bilan yuqori darajada ahamiyatli ekanligi belgilanadi.

Biz ushbu maqolada o'quvchilarning fizika faniga oid ekologik kompetensiyalarini fanlararo yondashuv asosida shakllantirish metodikasini molekulyar fizika va termodinamika bo'limiga oid ba'zi tushunchalar misolida ochib beriladi.

Broun harakatiga oid materiallarni o'rganishda o'quvchilarga bu harakatni sodda, lekin ko'rgazmali ravishda quyidagicha tushuntirish mumkin. Sinfqa puflangan bir nechta sharlarni qo'yib yuboraylik. O'quvchilar uni tutib o'ynasin. Shunda masalan, qizil shar 2 sekunddan keyin qayerda bo'lishini ayta olamizmi? Albatta yo'q. Chunki, sharlarning harakati tasodifiy bo'lib, tartibsiz holda bo'ladi. Tabiatdagi barcha narsalar golografik tuzilishga ega bo'lanligi sababli, ularda umumiy qonuniyatlar, albatta, bajariladi. Faqat turli voqea-hodisalar orasidagi o'xshashlikni aniqlash kerak xolos.

Shunda yo'l orqali o'quvchilarda biror jarayoning haqiqiy manzarasini ko'ra olish ko'nikmasi shakllandi. Yuqoridagi misoldan kelib chiqib, molekulyar harakatning tartibsizligi ularning o'zaro to'qnashishlari tufayli bo'lar ekan, degan xulosaga kelish mumkin. Bu brouncha harakatining haqiqiy manzarasini anglatadi. Shuningdek, atmosferamizda brouncha harakat qiladigan zararli chang va gaz zarrachalar sonining oshishi atrof-muhitning ekologik holatiga salbiy ta'sir etishini o'quvchilarga aytib o'tish hamda ularni kamaytirish yo'llari(daraxt ekish, xazonlarni yoqmaslik, suvni ifloslantirmaslik) bilan tanishtirish lozim. Agar inson tanasida brouncha harakatlanayotgan zararlilar, molekulyar soni ortib ketsa, uning sog'ligi jiddiy salbiy o'zgarishlarga olib kelishi mumkinligi o'quvchilarga ta'kidlab o'tiladi.

Diffuziyaga oid darslikdagi materiallar bayon etilgach, o'quvchilarga ekologik kompetensiyaga oid quyidagi fikrlar bayon etiladi.

Ko'plab ishlab chiqarish korxonasi va tashkilotlari, avtotransport vositalarining faoliyati natijasida chiqarilayotgan zararli gazlar, changlar, tutunlar, har xil bakteriyalar diffuziya yo'li bilan atmosfera havosiga tarqaladi. Bunday havodan nafas olgan jonli organizmlar turli darajada zaharlanmoqda. Ma'lumki, inson va hayvonlar nafas olganda kislorod aralash havo organizmga kirib, diffuziya tufayli o'pkadan qonga o'tadi va kishi hayotini ta'minlab turadi. Agar havoda zararli chang va gazlar miqdori ko'p bo'lsa, tirik organizm zaharlanadi va hatto halok bo'lishi ham mumkin. Toza havoning inson sog'ligi uchun naqadar muhimligini bilish maqsadida quyidagi faktorni keltirish kifoya. Inson ovqatsiz besh hafta, suvsiz besh sutka, havosiz esa atiga besh minut yashashi mumkin xolos. Agar inson bir kunda 1 kg ovqat iste'mol qilsa, 2,5 litr suv ichadi, 12 kg havo iste'mol qiladi. Tabobat ilmining sultoni, vatandoshimiz ibn Sino "inson chang bo'lmasa, ming yil yashaydi" deb bashorat qilganligi o'quvchilarga aytiladi.

Diffuziya hodisasi faqat gazlarda emas, balki suyuqliklarda ham sodir bo'ladi. Bunda darslikdagi tajribalar qilib ko'rsatilgach, o'quvchilar diqqati quyidagilarga tortiladi: korxonasi va tashkilotlar hamda aholi tomonidan suv havzalari(daryo, dengiz, ko'l, ariq, zovur)ga tashlanadigan chiqindilar, diffuziya yo'li bilan uni ifloslantirib, suv o'simliklari va hayvonlarni nobud bo'lishiga, zaharlanishiga sabab bo'lmoqda. Shuningdek, bu iflos suv bilan sug'oriladigan daraxtlar va qishloq xo'jalik ekinlari ham diffuziya orqali zaharlanadi. Ularni iste'mol qilgan insonlar ham zaharlanmoqda.

O'rmon, mevali daraxtlar paxta va poliz ekinlariga har xil kimyoviy og'itlarni, dori vositalari sepilganda diffuziya natijasida havo ham ifloslanadi va meva tarkibiga u yoki bu yo'l bilan kiradi. Bu tarzda uzluksiz zaharli moddalar sepih biosferaning tozaligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki bunday moddalar zararli hashoratlar bilan birga foydali hashoratlarni, hayvonlarni, qushlarni ham halok etadi. Dars yakunida o'quvchilarga ekologik nuqtai nazaridan diffuziyani hisobga olgan holda anima ish qilishlari zarurligi aytiladi. Bu materiallarni o'quvchilarga bayon etishda, botanika, geografiya fanlaridan olgan bilimlariga tayaniladi va boshqa fanlarni o'rganishlarida nimalarga e'tibor birishlariga diqqatlari tortiladi.

Moddalarning turli agregat holatlarini o'qishda vaqtga qarab o'quvchilar diqqati quyidagilarga tortiladi: tabiatda suv yilning har qanday faslida, har qanday turli haroratida uzluksiz aylanishda bo'ladi. Har bir joyda bug'lanayotgan suv miqdori bilan havoda mavjud bo'lgan suv bug'i miqdori o'rtasida dianmik muvozanat holati mavjud bo'lishi misol tariqasida tushuntiriladi. Ana shunday muvozanat holatiga hayvonlar, qushlar, o'simliklar hatto inson ham moslashib, o'rganib qolgan. Lekin, inson o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida olib borayotgan hayotiy faoliyati bu muvozanat buzmoqda.

Hayot manbai bo'lmish suvning tabiiy ravishda uch xil agregat holat (qattiq, suyuq, gaz)da bo'la olishi biosferaning tabiiy muvozanatini saqlashda katta ahamiyatga ega. Masalan, muzliklar (qattiq holat)daryo, dengizlar manbai, suv (suyuqlik holati) esa tirik orgnizmlarning atrof-muhit bilan modda, energiya, maydon va axborot almashinuvidagi asosiy faktor, bug' (gaz) esa biosferadagi suvning almashinuvini, normal iqlimni saqlashda asosiy rol ni o'ynaydi. Birgina suv moddasining o'zi biosferadagi barcha jarayonlarning asosini tashkil etadi, huddi tabit unga hayot manbasi bo'lish uchun o'z gacha xususiyatlarni inom qilgandek. Shundan so'ng o'quvchilarga suvdan oqilona foydalanish borasida takliflar, ko'rsatmalar beriladi.

Ichki yonuv dvigatellari. Bug' turbinasi mavzusini o'tkanda sanoat, qishloq xo'jaligi, yo'l va uy-joy qurulish tarmoqlarining rivojlanishida mashina-mexanizmlar alohida ahamiyatga ega ekanligiga e'tibor beriladi. Ayniqsa, mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan yengil va yuk transport vositalarining son hamda sifat jihatdan ortishi nafaqat yuqorida aytilgan tarmoqlarning balki, aholining talablarini har tamonlama qondirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga transport vositalari sonining ortishi o'z navbatida ularning atrof-muhitga ko'rsatadigan salbiy ta'sirlari miqdorining ham oshishiga sabab bo'lmoqda. Ma'lumki, avtomobillar harakatlanganda, shovqin kuchayadi, ko'plab yoqilg'ilar sarflanadi hamda ular to'liq yonmaganligi uchun atrof-muhit havosiga zararli moddalarni chiqaradi. Ekologlarning aniqlashicha shahar havosini ifloslanishida hamda haroratning oshishida yo'lovchi tashuvchi transport vositalari asosiy manba bo'lib xizmat qilar ekan. Avtomobil motori ishlaganda 200 dan ortiq zararli kimyoviy birikmalar ekomuhitni ifloslantiradi. Bir yilda 15 ming.km yurgan avtomobil 4350 kg kislorod yutib, atmosfera havosiga 530 kg is gazi va boshqa zararli gazlar chiqarib, uni ifloslaydi. Inson uchun eng xavfli is gazidir. Har 1 m3 havodagi is gazining miqdori 0,03 milligramdan ortib ketsa, hayot uchun xavli bo'ladi. Soatiga 80-90 km tezlik bilan harakatlanuvchi yengil avtomobil 300-350 kishi uchun zarur miqdordagi kislorodni sarflaydi. Hozirgi vaqtda ko'pchilik aholisi zich bo'lgan shaharlarda avtomobillar soni shu qadar ortib ketganki, ko'chalarda odam yurishi eng yuqori miqdorga yetganda, ularning nafas olish og'irlashadi, salomatligida salbiy

o'zgarishlar sodir bo'ladi. Ko'chalarda mashinalar tirbandligidan ularning harakatlanish tezligi goh oshib, goh kamayib, goh nolga teng bo'lib qoladi. Aynan shu vaqtda avtomobillar motoridan zaharli gazlarning chiqishi ular tekis harakatlangandagiga nisbatan juda yuqori bo'lar ekan. Avtomobil bekatlari va avtoturargohlarda ham zararli moddalarning konsentratsiyasi ancha yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'ladi. Agar avtomobil tekis harakatlansa, uning motorlaridan chiqadigan zararli gazlar miqdori kamroq bo'ldi. Har bir haydovchi bu holatni bilishi zarur ekanligi o'quvchilarga aytiladi. Shuningdek, avtomobillarining ekologiyaga ko'rsatadigan salbiy ta'sirlar miqdorini kamaytirish hamda avtofalokatlarini oldini olish maqsadida mamlakatimizda avtotransport vositalarining texnik ko'rikdan o'tkazish ishlari samarali amalga oshirilayotganligi haqida ma'lumotlarni aytish mumkin. Bundan tashqari, benzin va solarka yoqilg'isidan gaz yoqilg'isiga o'tkazish tadbirlari ekomuhit muvozanatini saqlashda o'zining samarasini ko'rsatmoqda.

Bug' turbinasi haqida o'quvchilarga darslikdagi ma'lumotlarga qo'shimcha qilib quyidagilarni aytish mumkin: bug' turbinasi boshqa mashina va mexanizmlarga nisbatan ancha afzalliklarga ega. Masalan: trubina ancha ixcham, ish bajarganda bug'dan hosil bo'lgan suv toza bo'ladi, bu esa bug' qozonlarini suv bilan ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga ancha miqdordagi suv tejaladi. Atrof-muhit ifloslanmaydi. Trubinalar n FIK 30 -35 % gacha yetadi va h.k.

Shu tarzda fizikaning barcha mavzulariga oid ekologik kompetensiyalarni fanlararo yondashuv asosida o'quvchilarda shakllantirish mumkin. Buning uchun ushbu yondashuvning umumiy algoritmik tizimini puxta o'rganib olish va undan ta'lim jarayonlarida samarali foydalanish bo'yicha malakaga ega bo'lish lozim.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, biz ushbu maqolada olib borilgan tahlillar, qo'llanilgan yondashuvlar va chiqarilgan xulosalardan fizika ta'limi jarayonlarida samarali foydalanish ekologik kompetentlikka ega bo'lgan yoshlarni yetishib chiqishida muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada, o'z faoliyatini tabiat va jamiyat manfaatlar bilan uyg'un holda tashkil etadigan va olib boradigan avlod shakllanib, ekologik barqarorlikka erishish imkoniyatlarimiz yanada kengayadi.

ADABIYOTLAR

1. Турдикулов Э.А. Экологическое образование учащихся в процессе изучения предметов естественно научного цикла (физические аспекты экологического образования): автореф. дис.. док. пед. наук. –М.; –1982. -38 с.
2. Mahmudov Yu.G', Omonov N.T., Ismatov I.Sh., Xolmirzayev Z.J. Atom va yadro fizikasini kimyo bilan bog'lab o'qitishda innovatsion texnologiyalar //–T.; Noshirlik yog'dusi, 2015. – 60 b.
3. Norbutayev X.B. Maktab o'quvchilarida ekologik tafakkurni fanlararo shakllantirish metodikasi (biologiya va fizika fanlari misolida): dis... ped. fan. nom. –T.; –2012. –163 b.
4. Bozороva N.Sh. Talabalarda ekologik madaniyatni shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari: ped. fan. nom. avtoreferat. –T.; 2006. -22 b.
5. Nishonova N.O'. Umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarining ekologik madaniyatini shakllantirish: avtoref. dis... ped. fan. nom. –T.; –2001. – 21 b.
6. Sh.B.Ochilov. Fizikani fanlararo o'qitishda o'quvchi ekologik kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyalari: dis...p.f.f.d.(PhD).-S.;-2021. -137 b.
7. Зверев И.Д., Суравегиной Т.И. Экологическое образование школьников // Под. ред.– М.; Просвещение, 1988. – 158 с.

UDK:324

Malohat AXMEDOVA,
Toshkent Amaliy fanlar universiteti dotsenti
Mustafo ABDULLAYEV,
Toshkent Amaliy fanlar universiteti tadqiqotchisi

P.f.f.d (PhD) D.Abdullaeva taqrizi asosida

MODUL-KREDIT TIZIMI UCHUN MUSTAQIL ISH VAZIFALARNING INTENSIVLIGI TOPSHIRIQLAR TUZISH VA FOYDALANISH USULLARI

Аннотация

Chaqiriqqa qadar boshlang'ich tayorgarlikni tashkil etish va uni o'qitish ta'limda talabalarning mustaqil o'quv topshiriqlarini rivojlantirishda kredit-modul tizimiga o'tishning amaldagi holati va istiqbollari, oliy ta'lim muassasalarini ilg'or jahon tajribalari asosida kredit-modul tizimining tamoyillari, ta'lim oluvchi, ta'lim natijalarini tan olinishi. Ta'lim traektoriyasini mustaqil shakllantirish imkoniyatini yaratilishi va akademik mobillik, baholarning to'planib borilishi, Professor-o'qituvchi, talabalarning chaqiriqqa qadar boshlang'ich tayorgarlikni tashkil etish va uni o'qitish faniga qiziqishi, hamda aniq belgilangan baholash tizimini joriy etilishi maqsadga muvofiq ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: metodika, pedagogik xususiyatlar, oliy ta'lim, chaqiriqqa qadar boshlang'ich tayorgarlik, tashkil etish, o'qitish metodikasi, zamonaviy o'qitish talablari, o'quv topshiriqlari, nutqiy kompetensiya.

ИНТЕНСИВНОСТЬ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ЗАДАНИЙ ПО МОДУЛЬНО-КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЕ МЕТОДЫ СОЗДАНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗАДАНИЙ

Аннотация

Современное состояние и перспективы перехода к кредитно-модульной системе в организации допрофессиональной начальной подготовки и разработке самостоятельных учебных заданий для студентов, лучшие мировые кредитно-модульной системы высших учебных заведений на основе опыта, признание системного опыта, принципов, студентов, результатов обучения. Желательно до созыва создать возможность для самостоятельного формирования образовательного направления и академической мобильности, сбора оценок, организации начальной подготовки и заинтересованности преподавателей и студентов в преподавании, а также введение четкого определенной система оценок. полностью оправдано.

Ключевые слова: методика, педагогические особенности, высшее образование, допризывная начальная подготовка, организация, методика обучения, современные требования к обучению, учебные задачи, речевая компетентность.

INTENSITY OF INDEPENDENT WORK TASKS FOR THE MODULE-CREDIT SYSTEM METHODS OF CREATING AND USING ASSIGNMENTS

Annotation

The current state and prospects of transition to the credit-module system in the development of students' independent educational tasks in the organization of pre-vocational primary training and its teaching, the credit-module of higher education institutions based on the best world experiences system principles, learner, recognition of educational results. It is desirable to create the possibility of independent formation of the educational trajectory and academic mobility, the accumulation of grades, the interest of professors and students in the organization and teaching of primary training before the convocation, as well as the introduction of a clearly defined evaluation system it is justified

Key words: methodology, pedagogical features, higher education, pre-convocation primary training, organization, teaching methodology, modern teaching requirements, educational tasks, speech competence.

Kirish. Talabalarning mustaqilligini rivojlantirish uchun, bizning fikrimizcha, talabalarning mustaqil o'quv faoliyatiga tayyorlik darajasini aniqlash kerak; iloji bo'lsa, ushbu darajani oshirish va shunga mos ravishda talabalarning individual xususiyatlarini, tayorgarlik darajasi va zarur motivatsiyani hisobga olgan holda mustaqil ishlarni tashkil etish, Chaqiriqqa qadar boshlang'ich tayorgarlikni tashkil etish va uni o'qitish ta'limda talabalarning mustaqil o'quv topshiriqlarini rivojlantirish. Shaxsiy mustaqillikni rivojlantirish mezonlarini mustaqil ish uchun taklif qilinadigan vazifalarning intensivligi, shuningdek o'zini o'zi tashkil etish sharoitida bajariladigan vazifalarning ma'lum bir intizom bo'yicha taklif qilingan vazifalarning umumiy soniga nisbatan foizi deb hisoblash mumkin. Bundan tashqari, ish qiziqish bilan amalga oshirilishi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shunday qilib, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish "mustaqil ish" kabi

tushunchani aniqlashga asosiy yondashuvlarni aniqlashga imkon berdi, ya'ni:

– auditoriya darslarida va darsdan tashqari vaqtlarda ular tomonidan amalga oshiriladigan talabalarning individual va guruhli bilim faoliyati turlari (R. Nizamov, N. Sagina); – o'qituvchi rahbarligida bajariladigan turli xil o'quv vazifalari (P.Pidkasistiy, M.Xarunov, N.Nikandrov); – talabalarning o'quv faoliyatini boshqarish o'qituvchi yo'qligida va uning bevosita yordamisiz amalga oshiriladigan ishlarni tashkil etish tizimi (V. Graf, I. Ilyasov, N. Sagina); – talabalar ishi, ular asosida tuzilgan maxsus individual o'quv dasturiga muvofiq amalga oshiriladi talabalarning individual xususiyatlari va bilim imkoniyatlarini hisobga olish (S.Arxaangelskiy, L.Derkach, I.Shaydur, A.Chiz); – o'quv faoliyatining o'ziga xos turi, uning asosiy maqsadi mavzuning mustaqilligini shakllantirish va shu bilan birga uning ko'nikma, bilim va

ko'nikmalarini shakllantirish bilvosita barcha turdagi mashg'ulotlar mazmuni va usullari orqali sodir bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Chaqiriqqa qadar boshlang'ich tayorgarlikni tashkil etish va uni o'qitish ta'limda talabalarning mustaqil o'quv topshiriqlarini rivojlantirish, kredit-modulli o'qitish tizimida talabalarning mustaqil ishi o'qitishni tashkil etishning asosiy shakli bo'lib, shu jumladan individual va jamoaviy o'quv faoliyati turlari, shuningdek, o'qituvchi rahbarligida talabalarning individual xususiyatlari va bilim qobiliyatlarini hisobga olgan holda, auditoriyadan va maktabdan tashqari auditoriyalarda amalga oshiriladi, ammo o'qituvchi rahbarligida, ammo o'qitmasdan uning bevosita ishtiroki. Talabalarning mustaqil ishini maqsadi nafaqat talabalarning bilimlarini mustaqil ravishda to'ldirish va ilmiy ma'lumotlar oqimida yerkin harakat qilish qobiliyatini shakllantirish, balki yerkin demokratik jamiyatda o'z-o'zini o'rganish va o'zini o'zi anglashning zarur sharti sifatida faoliyat va mustaqillikni rivojlantirishdir. ta'kidlash kerakki, Boloniya jarayoni sharoitida talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- 1) o'quv materialining asosiy qismi mustaqil o'rganish va o'rganish uchun taqdim etiladi;
- 2) mustaqil ishlash uchun maxsus didaktik materiallar yaratish;
- 3) alohida fanlarni individual o'rganish tartibi va individual o'rganish jadvali, o'quv materialini shaxsiy sur'atda o'rganish;
- 4) o'qituvchining vazifalarini o'zgartirish (tashkil etish, boshqarish, maslahat berish, nazorat qilish);
- 5) talabani pozitsiyasini o'zgartirish (o'quv materialini ustida ishlash rejimida tashabbuskorlik, o'z ishini mustaqil rejalashtirish, rejalashtirilgan individual rejani amalga oshirish [1] uchun javobgarlik va boshqalar.).

Universitet talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishi kredit-modulli o'qitish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanishni ko'ramiz.

Mustaqil ish talabalarni o'qitish va tarbiyalashning yeng muhim elementi sifatida qaraladi. Bunday holda, o'qituvchi bilimlarni tarjimonidan o'quv jarayonining boshqaruvchisiga aylanadi, talabalarning bilish faoliyatini tashkil qiladi va boshqaradi. Mustaqil ishlarning samaradorligi uning vakolatli tashkiloti tomonidan belgilanadi. Talabalar mustaqil ishlarining (TMI) asosiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi: muvaffaqiyatning psixologik shartlari, fanlarni kasbiy yo'naltirish, talabani cheklangan vaqt byudjeti.

Tadbirning o'tkaziladigan joyi va vaqtiga, o'qituvchining rahbarligi va nazorat qilish uslubiga qarab, pedagogik sikl mavzulari bo'yicha TMI quyidagi turlarga bo'linadi: asosiy auditoriya darslari davomida mustaqil ish (ma'ruzalar, seminarlar, laboratoriya ishlari); nazorat ostida mustaqil ish rejalashtirilgan konsultatsiyalar, ijodiy aloqalar, testlar va imtihonlar shaklida o'qituvchi; talaba o'quv va ijodiy xarakterdagi uy vazifalarini bajarganda auditoriyadan tashqari mustaqil ish.

Tizimli ravishda TMI ikki qismga bo'lish mumkin: o'qituvchi tomonidan tashkil yetilgan va talaba o'z xohishiga ko'ra, o'qituvchining bevosita nazoratisiz tashkil yetadigan mustaqil ish (ma'ruza, laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik, testlar, kollokviumlar va boshqalar.), TMI boshqarish, avvalambor, ushbu ikki qismni birlashtirish jarayonini optimallashtirish qobiliyatidir [2].

- **Manbalar va metodlar.** O'qituvchi tomonidan beriladigan topshiriqlarning mazmuni har bir fanning ish dasturida tavsiflanishi mumkin va ushbu kurs bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirishga, yuqori kurslarda yesa fanlararo aloqalarni o'zlashtirishga qaratilgan. Uni amalga oshirish vaqti ma'lum bir fan bo'yicha mustaqil

ishlash uchun o'quv dasturida belgilangan me'yordan oshmasligi kerak. Shu munosabat bilan, hatto o'quv dasturini ishlab chiqish bosqichida ham, talabani auditoriyadan va maktabdan tashqari ishlariga ajratilgan vaqtni belgilashda, Orgsrlarning shaklini hisobga olish kerak, chunki uning turli shakllari, tabiiyki, har xil vaqt xarajatlarini talab qiladi [3].

Talabalarni mustaqil ishlashga maqsadli o'rgatish kerak. Bunday mashg'ulotlarga o'quv faoliyatini o'zi modellashtirish, talabalar tomonidan maqbul kun tartibini aniqlash, o'quv materiallari bilan oqilona ishlashni anglash va izchil ishlab chiqish, yuqori tezlikda o'qish texnikasini o'zlashtirish, turli harakatlar uchun rejalar tuzish, yozuvlar yozish, o'quv va amaliy vazifalarni belgilash va hal qilish kiradi. Buni fakultativ mashg'ulotlarda va fakultativ kurslarda muvaffaqiyatli bajarish mumkin. Chaqiriqqa qadar boshlang'ich tayorgarlikni tashkil etish va uni o'qitish ta'limda talabalarning mustaqil o'quv topshiriqlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Agar texnologik tomon haqida gapiradigan bo'lsak, TMI tashkil etish quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga olishi mumkin: mustaqil ish maqsadlarini tanlash texnologiyasi.

Maqsadlarni tanlash uchun asoslar davlat ta'lim standartida belgilangan maqsadlar va kelajakdagi o'qituvchilik kasbiga, kasbiy nazariya va tizimlarga, texnologiyalarga kirishni aks yettiruvchi kurslar uchun maqsadlarni aniqlashdir.

Tanlangan maqsadlar maqsadlar taksonomiyasini aks yettiradi, masalan: kasbiy o'z-o'zini tarbiyalash manbalari bilish, mustaqil ishlarni tashkil etishda o'z-o'zini tarbiyalashning turli shakllaridan foydalanish. Bundan tashqari, mustaqil ishning maqsadlari kasbiy va pedagogik o'zini o'zi tarbiyalashga tayyorlik tuzilishiga, shu jumladan motivatsion, kognitiv, faoliyat tarkibiy qismlariga mos kelishi kerak [4].

Tahlil va natijalar. TMI tarkibini tanlash texnologiyasi. Mustaqil ish mazmunini tanlash uchun asoslar Davlat ta'lim standarti, o'z-o'zini tarbiyalash manbalari (maxsus ilmiy adabiyotlar, tajriba, introspeksiya), talabalarning individual psixologik xususiyatlari (o'rganish qobiliyati, o'rganish qobiliyati, aql-idrok, motivatsiya, o'quv faoliyatining xususiyatlari). Vazifalarni loyihalash texnologiyasi. Mustaqil ish uchun vazifalar turli darajadagi maqsadlarga mos kelishi, har bir taklif qilingan fanning mazmunini aks yettirishi, talabalarning bilim faoliyatining har xil turlari va darajalarini o'z ichiga olishi kerak. Nazoratni tashkil etish texnologiyasi. U nazoratni sinchkovlik bilan tanlash, bosqichlarni aniqlash, nazoratning alohida shakllarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Pedagogika oliy o'quv yurtlarida talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishning asosiy shakllari quyidagi parametrlar bilan belgilanadi: fanning mazmuni; ta'lim darajasi va talabalarning tayyorgarlik darajasi; talabalarning mustaqil ishlarida ish yuklamasini soddalashtirish zarurati. Ushbu parametrlarga asoslanib, o'qituvchi tomonidan beriladigan topshiriqlarning klassik shakllari: tezislar; semestr topshiriqlari; kurs ishlari; kurs loyihalari; bakalavr, mutaxassis, magistr attestatsiyasi hujjatlari.

TMI dagi muhim tashkiliy momentlardan biri nazorat ishlarini mustaqil bajarish uchun vazifalarni tayyorlash bo'lib, uni tayyorlashda o'qituvchi quyidagi mezonlarga asoslanadi. Har bir topshiriqning ko'lamini shunday bo'lishi kerakki, materialni puxta bilgan holda, talaba nazorat ishi uchun ajratilgan vaqt ichida vazifaning barcha savollariga javobni yozma ravishda bayon qilishga vaqt topishi kerak yedi. Barcha vazifalar taxminan bir xil qiyinchilik bo'lishi kerak. Barcha muammoli xilma-xillik bilan har bir topshiriq juda aniq javoblarni talab qiladigan savollarni o'z ichiga olishi kerak. Har bir topshiriqda o'quv adabiyotlarida mustaqil o'rganiladigan material bo'yicha savol bo'lishi kerak.

O'qilgan ma'ruza materiallari bo'yicha cheklangan miqdordagi savollar bilan to'liq bir xil savollarga ega bo'lgan ikki yoki undan ortiq vazifalar bo'lmasligi kerak. Maxsus adabiyotlar bilan mustaqil ishlashga o'rgatish talabalar va o'qituvchilar ishini ilmiy tashkil etish tomonlaridan biridir. Unda foydalanilgan kasbiy yo'naltirilgan adabiyotlar sifatiga ma'lum talablar, shuningdek o'quv jarayonini uslubiy tashkil etish talablari ko'zda tutilgan [5].

Birinchisi, o'z-o'zini o'rganish uchun mo'ljallangan matn materialini sinchkovlik bilan tanlash orqali ta'minlanadi. Ikkinchisi maxsus adabiyotlar bilan mustaqil ishlash vazifalari va ko'nikmalari tizimini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Quyidagi ko'nikmalarni ajratish mumkin. Birinchidan, axborot manbalarini qidirish qobiliyati, bir yoki bir nechta manbalarda kerakli ma'lumotlarni tanlash, tanlangan (tavsiya yetilgan) nashrlarda yo'naltirish. Ikkinchidan, talabalarni qiziqtirgan bosma materiallarda mavjud bo'lgan ma'lumotlarni semantik qayta ishlash ko'nikmalari. Uchinchidan, har xil turdagi yozuvlar (reja, mavhum, mavhum va boshqalar) yordamida undan keyingi foydalanish uchun ma'lumotni yozma ravishda yozib olish qobiliyati. Yangi bilimlarni olish va ularni mustaqil egallash ko'nikmasini o'zlashtirish talabani turli mashqlarni bajarishi, tahliliy ishlarni bajarishi, tarqatma materiallar bilan ishlash asosida amalga oshiriladi.

Zimnyayaning ta'kidlashiga ko'ra, talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etishning navbatdagi jihati turli tanlovlar va pedagogik olimpiadalar o'tkazishdir. Ularni amalga oshirish jarayonida tashkiliy masalalarni hal qilish mumkin: o'zingizni o'lchash, bilimingizni sinab ko'rish, yangi narsalarni o'rganish istagi. Bu talabalar faoliyatiga ongli ravishda g'ayratli va kasbiy yo'naltirilgan xarakter beradi [6].

O'qituvchi bilan muntazam muloqotda bo'lish imkoniyatlari cheklangan sirtqi va kechki ta'lim shakllari talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlarini alohida ta'kidlash zarur. Fanlarni o'rganish, nazorat va kurs ishlarini yozish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar, shubhasiz, fanni o'rganish bo'yicha mustaqil ishlarini tashkil qilishning samarali vositasidir. Ammo ushbu ko'rsatmalarining bajarilishini nazorat qilishning samarali tizimini yaratish muhim omil hisoblanadi.

Hajmli auditoriya va mustaqil ishlarning to'g'ri kombinatsiyasini ta'minlash. O'quv dasturini nafaqat alohida kurslarni o'rganish ketma-ketligi, balki auditoriya va mustaqil ishlarning oqilona nisbati nuqtai nazaridan maqbul ravishda tuzish kerak. Bu yerda kurs loyihalari va ishlari, hisoblash va grafik ishlar va boshqa vazifalar kabi har xil mustaqil ishlarning murakkabligini to'g'ri aniqlash muhim rol o'ynaydi. Bunday rejeni tayyorlashdan oldin talabani vaqt byudjetini jiddiy o'rganish, uslubiy adabiyotlar bilan jihozlash va ta'lim tizimidagi milliy an'analarini hisobga olish kerak [7]. TMI ni boshqarish o'qituvchi uchun o'z-o'zidan maqsad bo'lmasligi kerak, balki talabani o'quv faoliyatida rag'batlantiruvchi omil bo'lishi kerak.

Panfilovaning ta'kidlashicha, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limining asosiy vazifasi mintaqa, mamlakat iqtisodiyoti uchun raqobatbardosh o'rta darajadagi mutaxassisni tayyorlashdir. Bugungi kunda kasb-hunar ta'limida yangi davlat ta'lim standartlarini muvaffaqiyatli joriy etish asosida mutaxassislarni tayyorlashda vakolatlariga asoslangan yondashuv qo'llaniladi. Kompetentlik yondashuvi talabani nafaqat mutaxassis, o'z sohasidagi professional, balki shaxs va jamoa va jamiyat a'zosi sifatida har tomonlama o'qitish va tarbiyalash g'oyasi bilan bog'liq [8]. Ushbu yondashuvning mohiyati nafaqat talabaga kasbiy vazifalarni bajarishda bilim, ko'nikma, amaliy tajriba to'plamini o'tkazish, balki uflarni rivojlantirish, fanlararo qobiliyat, individual ijodiy yechimlar qobiliyati, o'z-o'zini o'rganish, shuningdek gumanistik qadriyatlarini shakllantirishdir.

Umumiy kompetensiyalar-muayyan malaka darajasida faoliyatni amalga oshirishni ta'minlovchi bitiruvchining ijtimoiy va shaxsiy sifatleri majmuini bildiradi [9]. Umumiy vakolatlarining asosiy maqsadi bitiruvchining muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini ta'minlashdir.

O'rta darajadagi mutaxassislarni tayyorlashda yangi yondashuv tufayli ish natijasiga yerishish uchun, ya'ni nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalarga ega, balki har qanday mehnat sharoitlariga, texnologiyalarning o'zgarishiga, qonunchilikdagi o'zgarishlarga moslasha oladigan mutaxassisni tayyorlash zarur umumiy vakolatlarini shakllantirishga katta e'tibor berish. Ya'ni, o'quv jarayoni nafaqat aniq bilimlarni olishga, balki ushbu bilimlarni o'qituvchisiz mustaqil ravishda olish qobiliyatini shakllantirishga, nafaqat kasbiy faoliyat doirasida o'ziga xos ko'nikmalarni shakllantirishga, balki har qanday sharoitga moslasha oladigan shaxsni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. kasbiy vazifalarni hal qilish.

Shu maqsadda federal ta'lim standartida nafaqat o'qituvchi rahbarligida, balki kelajakda rejalashtirish va malakasini oshirish, ularning shaxsiy kasbiy traektoriyasi bo'yab rivojlanish uchun mustaqil ravishda rivojlanishga qodir bo'lgan ko'p qirrali shaxsni shakllantiradigan kompensatsiyalar ro'yxati (ko'nikmalar, bilimlar, tajribalar to'plami) mavjud. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, savol tug'iladi: umumiy kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik jarayonni qanday tashkil etish kerak, umumiy kompetensiyalarni shakllantirish uchun qanday sharoitlar mavjud? Talabani mustaqil auditoriyadan tashqari ishlari o'quv faoliyati turi sifatida umumiy kompetensiyalarni shakllantirishga yordam beradimi? Avvalo, fanni o'rganish traektoriyasini loyihalashda o'qituvchi o'quv va dastur hujjatlarini tuzadi.

Ushbu faoliyat o'qituvchiga qaysi mavzularni o'zlashtirish kerakligini, mavzularni o'zlashtirish natijasida talabalar qanday bilim, ko'nikma va amaliy tajribaga ega bo'lishlari kerakligini, mustaqil auditoriyadan tashqari ishlarning qaysi turlari talabaga intizomni, fanlararo majmuani, kasbiy modulni o'zlashtirishda yeng muvaffaqiyatli yordam berishini aniqlashga imkon beradi [10]. Zotan, bu bosqichda talabaga mustaqil auditoriyadan tashqari ishlarning bir qismi sifatida berilgan topshiriq qanday maqsadni ko'zlashini aniq anglash kerak. Va o'qituvchining vazifasi nafaqat mavzu doirasida o'zlashtirilgan kasbiy kompetensiyalarni, balki talaba maqsadga yerishishi uchun zarur bo'lgan shaxsni shakllantiradigan umumiy kompetensiyalarni ham hisobga olishdir.

Xulosa va takliflar. Chaqiriqqa qadar boshlang'ich tayorgarlikni tashkil etish va uni o'qitish ta'limda talabalarining mustaqil o'quv topshiriqlarini rivojlantirish Oliy ta'lim tizimining hozirgi rivojlanish bosqichi global o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Bo'lajak mutaxassisni shakllantirishning kompetensiyaga asoslangan modeliga o'tish, nazariy bilimlar majmuasining aloqasiga emas, balki kompetensiya orqali ifodalangan ta'lim natijalariga e'tibor qaratish. Talabalarni sertifikatlash bo'yicha davlat ta'lim standarti talabalariga muvofiq kirish va joriy nazoratni, shuningdek oraliq sertifikatlashni o'tkazish uchun baholash fondlari mablag'lari yaratiladi. Natijada, o'quv jarayonining diqqat-e'tibori nazorat va baholash komponentiga o'tadi, bu yesa o'quv jarayonini tizimli ravishda kuzatib borish, diagnostika qilish va tuzatishga imkon beradi.

Agar biz vakolatlarini baholash haqida gapiradigan bo'lsak, unda biz uchun hali ham muammo bo'lib qolmoqda, chunki mavjud baholash tizimini o'zgartirish kerak. Mutaxassislarni tayyorlashning kompetensiya modelini shakllantirishda ta'lim yutuqlari sifatini doimiy ravishda kuzatib borish va talabani shaxsiy fazilatlarini, ijodiy

xususiyatlarini shakllantirishga imkon beradigan innovatsion baholash vositalaridan faol foydalanish kerak.

Nazariy jihatdan kasbiy kompetensiya – bu maxsus faoliyatni rivojlantirish, uni tahlil qilish usullari va kasbiy ta'lim jarayonida uni rivojlantirish mexanizmi va amaliyotda professionallikni shakllantirish natijasidir. Yempirik ravishda, kasbiy kompetensiya xodimning kasbiy faoliyatni

rivojlantirish sharoitida turli darajadagi murakkablikdagi kasbiy vazifalarni hal qilishga tayyorligi bilan tavsiflanadi va professionalning ideal modeli sifatida taqdim etiladi. Zamonaviy ta'lim makonida portfellar, testlar, holatlar va ballarni baholash tizimi kabi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish darajasini baholash vositalari qo'llaniladi.

ADABIYOTLAR

1. Топольский В.А. О проблемы организации самостоятельной работы студентов университета в процессе кредитно-модульной системы обучения /. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 3.
2. Axmedova M.E. Rasulova G.K. Kredit-modul tizimida o'zbek tili ta'limda mustaqil o'quv topshiriqlari tuzish va ulardan foydalanish metodikasi. Uslubiy ko'rsatma, "Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi", MCHJ. Toshkent – 2022. 83 bet.
3. Usmonov B.Sh, Habibullaev R.A. Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil qilish. O'quv qo'llanma. T. "Tafakkur" nashriyoti, 2020 y. 120 bet.
4. Axmedova M.E. Mustaqil topshiriqlar bilan ishlash va ularni baholash metodikasi (modul-kredit tizimida tilshunoslik fanlari misolida). // Metodik qo'llanma, Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi", MCHJ. Toshkent - 2022. 121 bet.
5. Джон Дьюи. Общество и его проблемы. Денвер,— Перевод с английского: И. И. Мюрберг, А. Б. Толстов, Е. Н. Косилова. — М., 2002.
6. Зимняя И. А. ключевые компетенции-новая парадигма результата образования // высшее образование сегодня. 2003.№5. Ковалевский И. Организация самостоятельной работы студента //Высшее образование в России № 1 , 2000, с. 114-115.
7. Щербакова, Е.В. Особенности организации самостоятельной работы студентов по педагогическим дисциплинам / Е. В. Щербакова. — Текст : непосредственный // Актуальные вопросы современной психологии : материалы I Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, март 2011 г.). — Челябинск : Два комсомольца, 2011. — С. 139-141. — URL: <https://moluch.ru/conf/psy/archive/30/84/> (дата обращения: 12.04.2022).
8. Панфилова, Т.Б. самостоятельная внеаудиторная работа, как механизм формирования общих компетенций / Т. Б. Панфилова. - Текст: непосредственный // молодой ученый. — 2016. — № 17.1 (121.1). - С. 37-46.
9. Хуторский А.В. ключевые компетенции и образовательные стандарты. Доклад на отделении философии образования и теории педагогики РАО 23 апреля 2002. Центр " Эйдос "[электронная публикация] URL: www.eidos.ru/news/compnet.htm
10. Axmedova M.E. Modul-kredit tizimida mustaqil topshiriqlar tuzishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. "Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi", MCHJ. Toshkent - 2022. 173 bet.

UO*K 004.421.2

Laziza AXTAMOVA,
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti, tayanch doktorant
axtamovalaziza@gmail.com

BuxMTI dotsenti M.M. Nafasov taqrizi asosida

DASTURLASHGA OID TOPSHIRIQLARNI TEKSHIRISHDA INTROSPEKSIYA TIZIMLARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Maqolada asosiy e'tibor talabalarning dasturlashga oid amaliy topshiriqlarini "o'zi tekshiruvchi tizimlar"ni tatbiq etgan holda tekshirishga qaratilgan. Introspeksiya tizimlarida ta'lim jarayonida foydalanishning talaba va o'qituvchiga ta'sir jihatlarini, imkoniyatlari hamda ularning ishlash algoritmlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: dasturlash, introspeksiya, algoritm, model, mashinali o'rganish, avtomatik tekshirish.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИСТЕМ САМОАНАЛИЗА ПРИ ПРОВЕРКЕ ЗАДАНИЙ ПО ПРОГРАММИРОВАНИЮ

Аннотация

Основное внимание в статье уделяется проверке практических заданий студентов по программированию с применением "самопроверяющихся систем". Рассмотрены аспекты воздействия, возможности использования в образовательном процессе систем самоанализа на ученика и преподавателя, а также алгоритмы их функционирования.

Ключевые слова: программирование, самоанализ, алгоритм, модель, машинное обучение, автоматическая проверка.

USING INTROSPECTION SYSTEMS WHEN CHECKING PROGRAMMING ASSIGNMENTS

Annotation

The main attention in the article is paid to the verification of practical tasks of students in programming using "self-checking systems". Aspects of the impact, the possibility of using introspection systems in the educational process on the student and teacher, as well as algorithms for their functioning are considered.

Keywords: programming, introspection, algorithm, model, machine learning, automatic verification.

Kirish. Bugungi tez rivojlanayotgan dunyoda ma'lumotni samarali qayta ishlash va almashish qobiliyati har qanday sohada muvaffaqiyat qozonish uchun juda muhimdir. Bu, ayniqsa, real vaziyatlarda o'z bilimlarini tahlil qilish va qo'llashni talab qiladigan amaliy topshiriqlarga doimo duch keladigan talabalar uchun to'g'ri keladi. Talabalarga ushbu jarayonda yordam berish uchun amaliy muammolarni yanada samarali hal qilishga yordam beradigan introspeksiya tizimini yaratish uchun algoritmlar va ma'lumot almashish modellari ishlab chiqilgan.

Ushbu tizimning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bu ma'lumotlarni qayta ishlash va tartibga solish uchun algoritmlardan foydalanishdir. Algoritmlar muammolarni hal qilish uchun bosqichma-bosqich protseduralar yoki formulalardan foydalaniladi va ular introspeksiya tizimida hal qiluvchi rol o'ynaydi, bu esa o'quvchilarga qiyin vazifalarni kichikroq, boshqariladigan bosqichlarga ajratishga yordam beradi. Oldindan belgilangan algoritmlar to'plamiga rioya qilgan holda, talabalar o'zlarida mavjud bo'lgan ma'lumotlarni muntazam ravishda tahlil qilishlari va amaliy vazifalarga qanday yondashish bo'yicha ongli qarorlar qabul qilishlari mumkin.

Materiallar va metodlar. Algoritmlardan tashqari, ma'lumot almashish modellari ham o'z-o'zini tahlil qilish tizimining ajralmas qismidir. Ushbu modellar talabalarga tizim ichida ma'lumot almashish va uni qayta ishlash qanday amalga oshirilishini tushunish uchun asos yaratadi hamda ularga vazifani tushunishga yordam beradigan munosabatlarni aniqlashga imkon beradi. Ushbu modellardan foydalangan holda talabalar o'zleri ishlayotgan ma'lumotlarni chuqurroq tushunishlari va amaliy muammolarni hal qilish uchun yaxshiroq strategiyalarni ishlab chiqishlari mumkin.

Bundan tashqari, introspeksiya tizimi o'z ish faoliyatini doimiy ravishda yaxshilash uchun mashinali

o'rganish algoritmlarini ham o'z ichiga oladi. Ushbu algoritmlar ma'lumotlarni tahlil qilish, ulardan saboq olish, so'ngra ushbu tahlil asosida prognozlar yoki qarorlar qabul qilish uchun mo'ljallangan. Mashinali o'rganishdan foydalangan holda, tizim o'quvchilarning individual, o'ziga xos ehtiyojlari va afzalliklariga moslasha oladi, ular amaliy topshiriqlarni bajarishda tegishli yordam va yo'l-yo'riq ko'rsatadi.

Umuman olganda, talabalar uchun amaliy topshiriqlarni o'z-o'zini tahlil qilish tizimidagi ma'lumot almashish jarayonlarining algoritmi va modellari haqiqiy muammolarni hal qilishda tizimli va samarali yondashuvni ta'minlash uchun ishlab chiqilgan. Algoritmlar, modellar va mashinali o'rganishdan foydalangan holda, ushbu tizim talabalarga ma'lumotni samarali tahlil qilish va akademik va kasbiy faoliyatida asosli qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan vositalarni taqdim etishga qaratilgan. Texnologiyalar yanada rivojlanib borar ekan, ushbu tizimlar yanada takomillashib borishi mumkin, bu esa talabalarga qiyin amaliy muammolarni hal qilishda yanada ko'proq yordam beradi.

Natijalar. Odatda dasturlashni o'rganishda talabalarning amaliy topshiriq masalalariga nisbatan taklif etayotgan yechim yoki qarorlarini tekshirishning ikkita usuli qo'llaniladi. Dastlab, "diqqat bilan qarash" yetarli - o'qituvchi dastur matniga diqqat bilan qarab, uning to'g'riligi yoki noto'g'riligi to'g'risida hukm chiqaradi. Dasturlar murakkablashgani sayin, bu usul deyarli samarasiz bo'lib qoladi. Kichkina xatoni sezish juda qiyin bo'lishi mumkin va talabalar ko'pincha bunday xatolarga yo'l qo'yishadi. Ba'zan, aksincha, dastur matnida umuman hech narsa aniq emas, lekin u ishlaydi.

Ikkinchi usul esa dasturni sinab ko'rish. Dastur o'qituvchi tomonidan 2-3 marta ishga tushiriladi va agar u to'g'ri ishlagan bo'lsa, u to'g'ri deb hisoblanadi. Bunday

yuzaki test, albatta, barcha mumkin bo'lgan holatlarni hisobga olishga imkon bermaydi va ko'pincha talaba to'g'ri qaror qabul qilgan deb tushuniladi.

Biroq, sinov jarayoni avtomatlashtirilishi mumkin. E'tibor beradigan bo'lsak, bu o'qituvchini almashtirish uchun mo'ljallangan navbatdagi "vosita" emas, balki o'qituvchining yechimni tekshirish bo'yicha sof mexanik ishini kompyuterga o'tkazish bo'yicha harakatni amalga oshirmoqchimiz. Shu bilan birga, o'qituvchi ko'p vaqtini tekshirishga emas, uning yordamiga muhtoj bo'lgan talabalarga ajratishi, ulab bilan ko'proq ishlash imkoniyatini yaratishimiz mumkin.

Dasturlashga oid amaliy topshiriqlarni o'zi tekshiruvchi tizimni tatbiq etish orqali yechimni tekshirish jarayoni ancha yuqori sifatga ega bo'ladi: agar biz dasturni qo'lda faqat 2-3 ta testda ishlatishimiz mumkin bo'lsa, u holda avtomatik tekshiruvdan foydalanganda testlar soni kattaroq tartib bo'lishi mumkin. Qoida tariqasida, dasturning deyarli barcha variantlarini va ayniqsa, alohida holatlarni sinab ko'rish uchun 10-12 ta test yetarli. Bunday holda, avtomatik tizim tomonidan bunday miqdordagi testlarni o'tkazish odatda 1-2 daqiqadan ko'proq vaqtini oladi.

Talaba muammoni hal qilganiga ishonganida, u maxsus dasturiy ta'minot (avtomatik tekshirish tizimi) yordamida qarorni tekshirishga yuboradi. Qaror avtomatik ravishda tuziladi, talaba dasturiga kirish sifatida taqdim etiladigan oldindan tayyorlangan testlar to'plamidan boshlanadi, shundan so'ng dastur tomonidan berilgan natijalar tahlil qilinadi. Agar barcha javoblar to'g'ri bo'lsa, unda dastur to'g'ri deb hisoblanadi, bu haqda o'quvchiga xabar beriladi. Agar dastur biron bir testda to'g'ri ishlamagan bo'lsa, unda bu haqda o'quvchiga ham xabar beriladi. Bunday holda, sabab xabar qilinadi (jbro paytida xato, noto'g'ri javob, vaqt chegarasidan oshib ketish va boshqalar). Xato sodir bo'lgan testni o'quvchiga yetkazish yoki yetkazmaslik o'qituvchi tomonidan hal qilinadi.

Muhokama. Shunday qilib, aytaylik, ba'zi testlarda talabani dasturi to'g'ri ishlamaydi. Bunday holda, biz juda noyob o'quv holatini olamiz. Biz qarorda xato borligini bilamiz, lekin qayerda ekanligi haqida hech qanday maslahat bermaymiz. Bu yerda o'qituvchining keyingi harakatlarini ikkita varianti mumkin.

Birinchi variant: talabaga test natijasida aniqlangan xatolik haqida xabar beriladi. Bunday holda, tuzatuvchidan foydalanib, talaba o'z dasturining nima uchun noto'g'ri ishlashini osongina aniqlay oladi.

Talabalarga tuzatuvchidan foydalanishni o'rgatish juda muhimdir. Talaba uchun tuzatuvchi "oyna" rolini o'ynaydi. Aytishimiz mumkinki, dastur talabani muammoni qanday hal qilish kerakligi haqidagi fikrlarini bayon qilishdir. Tuzatuvchi sizga talaba nima demoqchi bo'lganini, aslida nima deganini va bularning barchasi nimaga olib kelishini taqqoslashga imkon beradi. Ya'ni, ma'lum ma'noda, bu yechimdagi zaif tomonlar va xatolarni ko'rishga imkon beradi. Dasturdagi xatolarni bartaraf etish orqali talaba o'z fikrlarini tartibga soladi. Shunday qilib, dasturlashni o'rganishning eng muhim maqsadlaridan biriga erishiladi: talaba qat'iy mantiqiy fikrlashni, o'z fikrlarini aniq ifoda etishni o'rganadi.

Ikkinchi variant: test natijasida aniqlangan xatolik haqida talabaga xabar qilinmaydi. Bunday holda xatoni qidirish ancha qiyin. Xatoni bartaraf etishdan oldin, talaba o'z dasturi to'g'ri ishlamaydigan qismini topishi kerak. U muammoni holatini hisobga olinmagan holatlar qolmaganligini tahlil qilishi kerak. U turli xil testlarni o'ylab topishi, dasturini ishga tushirishi, unga berilgan natijalarni tahlil qilishi kerak. Qaysidir ma'noda, rollar o'zgaradi: agar bundan oldin talabadan uning dasturi to'g'ri ishlashi talab qilingan bo'lsa, endi unga ushbu dasturni "qo'lga olish" vazifasi yuklatilgan, chunki bunday noto'g'ri ish topilmaguncha, xatoni bartaraf etish haqida gapirish mumkin emas.

Ushbu yondashuv bilan talaba o'z mehnati mahsulotlariga tanqidiy munosabatda bo'lishni, barcha mumkin bo'lgan holatlarni tahlil qilishni o'rganadi. Shuni ta'kidlash kerakki, bu nafaqat dasturlash uchun, balki inson faoliyatining deyarli har qanday sohasi uchun juda muhim mahoratdir.

Avtomatik tekshirish tizimidan foydalanishda texnik talablardan biri shundaki, vazifalar barcha mumkin bo'lgan cheklovlarni ko'rsatgan holda juda qat'iy shakllantirilishi kerak. Shuningdek, tizimdan foydalanganda talabalardan kirish va chiqish ma'lumotlari formatlariga juda qattiq rioya qilish talab etiladi, aks holda avtomatik tekshirish mumkin bo'lmay qoladi. Biroq, bu tizimdan foydalanishning afzalliklaridan biri: talabalar texnik topshiriq talablariga aniq rioya qilishga odatlanib qolishadi va bu dasturchi uchun juda qimmatli mahorat maktabiga aylanadi.

Biroq, tavsiflangan sxema ishlashi uchun tizim talaba uchun ma'lum bir "vakolat"dan foydalanishi kerak. Aks holda, tekshirish tizimidan xato haqida javob olgandan so'ng, talaba o'z dasturida xato izlash o'rniga, "testlarda xato bor", "sizning tizimingiz umuman noto'g'ri" va hokazo deb aytishni boshlashi mumkin.

Talabalar tizimning "vakolatini" shakllantirishlari uchun, tizimdan foydalanishning boshida, xato bo'lsa, o'quvchiga noto'g'ri testni ko'rsatish kerak. Sinovlarning to'g'riligiga alohida e'tibor berilishi, testlardagi xato tufayli barcha testlardan o'tmaydigan mutlaqo to'g'ri dasturda xato izlash mantiqsiz bo'lishi mumkin. Agar bu holat ikki yoki uch marta takrorlangan bo'lsa, unda shundan so'ng talabani o'z dasturiga tanqidiy munosabatda bo'lishga majbur qilish va unga "noto'g'ri javob" kelganda xato izlash deyarli imkonsiz bo'ladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkin-ki, agar tizimning "vakolatini" shakllantirilgan bo'lsa, unda "vazifa hisobga olingan" degan xabarni olgan payt talaba uchun juda qadrlil bo'ladi. Ko'pincha, qo'lda tekshirish paytida talaba dasturni uzoq vaqt yozadi va o'qituvchi uni ba'zi oddiy holatlarda ishga tushiradi. Avtomatik tekshirishda, birinchi navbatda, talaba uning yechimi haqiqatan ham yuqori sifatli tekshirilganligini biladi va deyarli barcha holatlar hisobga olinganligi sababli, muammo to'g'ri hal qilinadi. Ikkinchidan, endi dastur uni tekshirishga yuborish uchun yozilmoqda ("men shunday yozdim, lekin hech kim bunga muhtoj emas" degan umidsizlik paydo bo'lmaydi).

ADABIYOTLAR

1. Zakirova F.M., Nafasov M.M. Ta'lim jarayonida mobil ilovalardan foydalanishning pedagogik asoslari // Academic research in educational sciences. 2022. №4. – C. 917-925.
2. Nafasov M.M. The effectiveness of the use of mobile technologies in the educational process //EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). – 2020. – C. 142-166.
3. Nafasov M.M., Akhtamova L.A., Sadullaeva F.A. Technology of creating educational mobile applications // Academic research in educational sciences. 2022. №4. – P. 926-933.
4. Nafasov M.M. O'zbekiston sharoitida ta'limiy mobil ilovalardan foydalanish //innovation in the modern education system. – 2022. – T. 2. – №. 18. – C. 857-860.
5. Akhtamova L.A. Forms of conducting an electronic learning course. Academic research in educational sciences 2 (1).
6. Лях Т.В., Зюбин В.Е., Гаранина Н.О. Автоматизированная верификация алгоритмов управления сложными технологическими объектами на программных имитаторах // Вестн. НГУ. Серия: Информационные технологии. 2018. Т. 16, № 4. С. 85–94.

Ma'murjon AHADOV,

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, pedagogika fanlari doktori (DSc)

Prof., k.f.d G.Ixtiyarova taqrizi asosida

YANGI RENESSANS SHAROITIDA KIMYO TA'LIMIDA FAN VA ISHLAB CHIQRISHNING DOLZARB MASALALARI

Аннотация

Bugun yangi O'zbekistonni yaratish maqsadida barcha sohalar qatori ta'lim tizimida ham tub islohotlar olib borilmoqda. Ta'lim islohotlari orqali O'zbekistonda yangi Uyg'onish davri uchun poydevor yaratish o'z-o'zidan yangi Renessans sharoitida kimyo ta'limi sohasini rivojlantirish, fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi hamkorlikning ustuvor yo'nalishlarini belgilab olishni taqozo etadi. Shunday ekan, biz mazkur maqolada kimyoni o'qitishda fanni kompetensiyaga yo'naltirish orqali talabalarda fan va ishlab chiqarish uyg'unligini ta'minlash metodikasini keltirib o'tganmiz.

Kalit so'zlar: fan va ishlab chiqarish, kompetensiya, soat batareykasi, banan, elektronlarni his qilish, tish pastasi, tanga metallari.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ НАУКИ И ПРОИЗВОДСТВА В ХИМИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ В НОВОМ РЕНЕССАНСЕ

Аннотация

Сегодня в целях создания нового Узбекистана проводятся фундаментальные реформы в системе образования, а также во всех сферах. Создание фундамента нового периода возрождения в Узбекистане посредством образовательных реформ само по себе требует развития сферы химического образования в условиях нового возрождения, а также определения приоритетов сотрудничества науки и промышленности. Поэтому в данной статье мы представили методику обеспечения гармонии науки и производства у учащихся путем направления науки на компетентность в преподавании химии.

Ключевые слова: наука и производство, компетентность, часовая батарейка, банан, электрон, зубная паста, монетные металлы.

CURRENT ISSUES OF SCIENCE AND PRODUCTION IN CHEMICAL EDUCATION IN THE NEW RENAISSANCE

Annotation

Today, in order to create a new Uzbekistan, fundamental reforms are being carried out in the education system as well as in all areas. Creating a foundation for a new renaissance period in Uzbekistan through educational reforms in itself requires the development of the field of chemical education in the context of a new renaissance, as well as setting priorities for cooperation between science and industry. Therefore, in this article, we have presented the methodology of ensuring the harmony of science and production in students by directing science to competence in teaching chemistry.

Key words: science and production, competence, watch battery, banana, electron, toothpaste, coin metals.

Kirish. Ta'lim jarayoniga kompetensiyaviy yondashuv bu – o'quvchilarga egallagan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z shaxsiy, kelgusida kasbiy va ijtimoiy faoliyatida amaliy qo'llay olishni shakllantirishda yo'naltirilgan ta'limdir.

O'quvchining kompetensiyasi – o'quvchilar egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini kundalik hayotida duch keladigan amaliy va nazariy masalalarni yechishda foydalanish va amaliyotda qo'llay olish qobiliyati hisoblanadi.

Maktab kimyo ta'limini zamonaviy rivojlanish talablariga moslashtirish fanlardan elektron ta'lim resurslarini takomillashtirish, o'quvchilarning elektron manbalar bilan faol muloqotini ta'minlash, mustaqil ta'limini amalga oshirish va o'z-o'zini baholash, zaruriy ma'lumotni operativ izlab topish va yuzaga kelayotgan muammolarni hal etishda undan foydalanish kompetensiyalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Shu nuqtai nazardan ta'lim sifati ko'rsatkichlaridan biri kompetentlik hisoblanadi. U faqatgina bilim va ko'nikmalar yig'indisi bo'libgina qolmay, o'quvchilarning egallagan bilimlarini mobilashtirish va aniq vaziyatlarda tajribada qo'llay olishi bilan tavsiflanadi.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'qitishning asosiy mohiyati kasbga yo'naltiruvchi fanlardan tashkil qilingan ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar tomonidan egallagan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z

shaxsiy hayoti davomida, shuningdek, kelgusi kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida qo'llay olish kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirish sanaladi. O'quvchilar kelgusi hayoti davomida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o'z o'rini egallashi, mazkur jarayonda duch keladigan muammolarning yechimini hal etishi, eng muhimi o'z sohasi, kasbi bo'yicha raqobatbardosh bo'lishi uchun zaruriy tayanch kompetensiyalarga ega bo'lishi lozim [2].

O'quvchilarda shakllantiriladigan kompetensiyalar uch darajaga ajratiladi:

- tayanch kompetensiyalar;
- umumiy (predmetli) kompetensiyalar;
- xususiy kompetensiyalar.

Kompetensiya – bu kutilgan natijaga olib keluvchi faoliyat belgisidir. U bilim mahsuli bo'lib, mutaxassis tomonidan uni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir.

Kompetensiyaning bilimdan farqi shundaki, vazifani amaliy bajarilmasdan turib, uni aniqlab ham, baholab ham bo'lmaydi. Malaka kompetentlikning muhim mezon bo'lib, u turli holatlarda, shu qatori muammoli vaziyatlarda ham bir necha bor qo'llash natijasida namoyon bo'ladi.

Amaliy kompetentlik – bilim mahsuli bo'lib, amaliyotda qo'llay bilish

qobiliyati. Shuningdek, kompetensiya, bilimdan farqli, amaliy faoliyatsiz namoyon

bo'lmaydi va uni baholay olish mumkin emas.

Kasbiy kompetentlik – kasbiy faoliyatga oid masalalarni hal etishda bilim va

ko'nikmalarni amaliy tajribada samarali qo'llay olish qobiliyatidir.

Tibbiyot, farmakologiya, ovqatlanish va toksikologiya kabi sohalar bizning tanamizga kiradigan kimyoviy moddalar bizning salomatligimiz va farovonligimizni saqlab qolish uchun tananing kimyoviy tarkibiy qismlari bilan qanday o'zaro ta'sir qilishiga alohida e'tibor beradi.

Kimyo darslarida foydalanish uchun fan ma'lumotlari orqali ishlab chiqarishning bog'liqligini keltirib o'tami:

Elektronlarni his qilish

1-qadam. Sharni shishirib, gilamga ishqalang.

2-qadam. Sharni boshingiz ustida ushlab turing, shunda u sochlaringizga yopishib qolishini ko'rasiz.

Bu nima hisobidan bunday bo'lyapti?

Sharni ishqalash sirtga ko'plab elektronlarni olib keladi. Bu unga kichik musbat elektr zaryad beradi, bu esa sharni sochlaringizga yopishtiradi. Bu "qisqa muddatli elektr" deb ataladi.[1]

Uyda tish pastasini qanday tayyorlash mumkin?

Bir piyola ichiga 1/2 chashka xona haroratidagi kokos yog'ini qo'shib boshlang. Keyin 4 osh qoshiq soda qo'shing. 15 tomchi yalpiz efir moyi tushiring.

Yaxshi, yumshoq pasta hosil bo'lguncha aralashiring. Tish pastasini havo o'tkazmaydigan idishga o'tkazing.

Bananni uzoq vaqt o'z holida saqlash va tashishda qanday moddadan foydalanilishini bilasizmi? Bu etilen gazi

buning uchun banan maxsus polietilen xaltlarga joylanadi va etilen gazi bilan to'ldiriladi so'ng maxsus qutilarda tashiladi. Agar etilen gazi chiqib ketsa bananni 2 kundan ortiq saqlab bo'lmaydi. bananlarni taxminan 12 ° C haroratda saqlash kerak, chunki ular juda issiq bo'lsa, tezroq pishadi.

Tangalar yasash uchun qanday 4 ta elementdan foydalaniladi? Bugungi kunda tangalar yasash uchun ishlatiladigan bronza qotishmasi odatda 95% mis, 4% qalay va 1% ruxdan iborat. Yangi tanga, Sacagawea dollari oltin tangaga o'xshaydi. U aslida marganets misining tashqi qatlami (mis, sink, marganets va nikel qotishmasi) bilan o'ralgan misning ichki yadrosidan qilingan.

Kumush oksidi (soat) batareyasi kumush oksidni musbat elektrod (katod) sifatida, ruxni salbiy elektrod (anod) sifatida, shuningdek, ishqoriy elektrolitni, odatda natriy gidroksidi (NaOH) yoki kaliy gidroksidni (KOH) ishlatadi. Kumush katodda Ag(I) dan Ag gacha qaytariladi, rux esa Zn dan Zn (II) gacha oksidlanadi.

Soat batareyalarida simob, litiy yoki kumush oksidi mavjud. Biroq, aksariyat mamlakatlarda simob batareyalarini sotish taqiqlangan. Bugungi kunda litiyum soat batareyalarida eng keng tarqalgan kimyoviy moddadir. Ushbu maqolada keltirilgan sog'liq va xavfsizlik ma'lumotlariga amal qilishdan oldin sog'liq muammolari bo'yicha shifokor bilan maslahatlashish juda muhimdir.

Simob ko'pincha soat batareyalarida ishlatiladi, chunki u batareyaning kengayishiga va portlashiga olib keladigan ichki gazlarning to'planishiga to'sqinlik qiladi. Kimyoviy modda batareyalarni almashtirish kerak bo'lgunga qadar uzoqroq ishlashga imkon beruvchi barqaror muhitni ishlab chiqaradi.

Simob juda zaharli hisoblanadi, shuning uchun so'nggi yillarda ba'zi kompaniyalar simob ta'sirining toksikligi haqida jamoatchilik tashvishi tufayli soat batareyalarida foydalanishni bosqichma-bosqich to'xtatdilar.

Lityum batareyalar ko'proq turlarga ega. Har xil turlar orasidagi asosiy farq katod materialidir. Bozorda olti turdagi lityum batareyalarni topasiz. Bularga quyidagilar kiradi:

Lityum marganets oksidi

Lityum kobalt oksidi

Lityum temir fosfat

Lityum nikel marganets kobalt oksidi

Lityum titanat

Lityum nikel kobalt alyuminiy oksidi

Lityum marganets oksidi soat akkumulyatorlari orasida eng mashhuridir. Ushbu material bilan ishlash xavfsizroq va uchuvchan emas. U boshqa turlarga qaraganda yuqori kuchlanish ishlab chiqaradi, ammo u barcha lityum batareyalar ichida eng qisqa xizmat muddatiga ega (ikki-uch yil).

Agar siz soat batareyalarida qanday kimyoviy moddalarni topish mumkinligi haqida qiziqqan bo'lsangiz, endi bilasiz. Siz topadigan uchta kimyoviy moddalar simob, kumush oksidi va lityumdir. Simob ushbu uchta kimyoviy moddaning eng zaharlisi bo'lib, aksariyat mamlakatlarda taqiqlangan.

Boshqa tomondan, kumush oksidi va lityum xavfsizroq variantlardir. Shunga qaramay, ularni ehtiyotkorlik bilan davolash kerak, chunki ular teriga, ko'zlarga va oshqozon-ichak traktiga (agar yutib yuborilsa) tegsa, sog'liq uchun jiddiy xavf tug'diradi.

Kumush oksid ishqorli soat batareyalarini ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan asosiy kimyoviy moddadir. Kumush past zaharlilik darajasiga va akkumulyator bo'linmasiga suv oqib chiqishi natijasida korroziyaga yuqori qarshilikka ega. Ushbu kimyoviy moddalar faqat sizib chiqsa,

zararli bo'ladi. Shuning uchun, soatingiz batareya bo'limi muhrlanganligini ta'minlash juda muhimdir.

Olib borilgan tadqiqot ishi davomida quyidagi yechimlarni taklif qilaman.

1. Kimyoga oid boshlang'ich qiziqishlarni bolaga kichik sinflardan berib borish kerak. Masalan, boshlang'ich sinflarda "Atrofimizdagi kimyo", "Kimyo nima haqida" nomli to'garak tashkil qilish mumkin. Bunday to'garaklarda bolalar uchun qiziqarli va sodda kimyoviy tajribalarni o'tkazsa, hayotiy misollar bilan o'rtoqlashsa bo'ladi. Masalan uy sharoitida tuz, shakar, limon kislotasidan kristall o'stirish yoki uyda choy sodasi, limon kislotasi, shakar va suvdan shirin gazli suv tayyorlash kabi tajribalar boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun juda maroqli.

2. Kimyo darsliklarining tilini soddalashtirish kerak. Miqdor emas, sifatga e'tibor qaratish lozim. Darsliklarda matn va tasvirlar mutanosibliigi ta'minlanishi, har bir darslikka undagi tajribalar aks ettirilgan videolar ilova qilinishi kerak.

3. Laboratoriya xonalaridan muzey sifatida foydalanishga chek qo'yib, ulardagi noyob «eksponat»larni bolalar qo'lga topshirish vaqti keldi. Ya'ni, laboratoriyalar haqiqiy tajriba maydonlariga aylanishi kerak.

Xulosa. Hozirgi zamon maktab o'qituvchisining kasbiy bilimdonligi va qobiliyati mezonlariga quyidagilar kiradi: ijtimoiy, uslubiy va ixtisoslik bilimdonligi hamda bilish, tushuntira olish, kuzatuvchanlik, nutq, tashkilotchilik, obro' orttira olish, to'g'ri muomala qila olish, kelajakni ko'ra bilish va diqqatni taqsimlay olish qobiliyatlari.

ADABIYOTLAR

1. Ahadov M.Sh. "Kimyoni o'qitishda zamonaviy texnologiyalar" Darslik. Navoiy-2022. 352-b.
2. Ixtiyarova G., D.Bekchanov, M.Ahadov. "Kimyoni o'qitishda zamonaviy texnologiyalar" o'quv qo'llanma. Toshkent 2019.272-b.
3. Ahadov M.Sh. «Kimyo ta'limidagi uzviylik va uzluksizlikni takomillashtirish metodikasi» Monografiya. Toshkent-2023.207-B.
4. Qorayev S. (2016). Fanlararo uzviylik va o'zaro aloqani ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlari. «Ta'lim, fan va innovatsiya», 2(2), 45- 50.
5. O.C. Габриелян. Теория и методика обучения химии. - Москва: (Академия), 2009.
6. Raxmatullayev N.G'., Omonov H.T., Mirkomilov Sh.M. Kimyo o'qitish metodikasi. – Toshkent: "Iqtisod – Moliya", 2013
7. Olimova Q.T. Maxsus fanlardan o'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishning nazariy-uslubiy asoslari.:Dissertatsiya-T.:TDPU; 2005-212b.
8. Hayitov A.G'. Umumiy o'rta ta'limda informatika va hisoblash texnikasi asoslarini o'qitishni kompyuterlashtirish nazariyasi hamda amaliyoti Dissertatsiya-T.:TDPU; 2006 161 b.
9. Sorokin, I.O. "Integratsiya" tushunchasining nazariy asoslari va uni amalga oshirish tamoyillari / I. O. Sorokina // Rossiya va chet ellarda menejment. - 2008. -№ 2. 3-6 betlar.

Nargiza BUTAYEVA,

O'zRIIV 2-sonli Toshkent akademik litseyi "Umumta'lim fanlar" kafedra mudiri, fizika fani o'qituvchisi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti K.Suyarov taqrizi asosida

“IONLASHTIRUVCHI NURLANISHLARNING INSON ORGANIZMIGA TA’SIRI MAVZUSINI INTERFAOL METODLAR ORQALI TUSHUNTIRISHNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo’llash borasida katta tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar, ya’ni, interfaol metodlar bilan samarali yutuqlarga erishilmoqda. Ushbu ilmiy maqolada “Ionlantiruvchi nurlanishlarning inson organizmiga ta’siri” mavzusini interfaol metodlar bilan tushuntirish samaradorligiga qaratilgan. Tibbiyot o’quv dargohlarida talabalarga ushbu mavzuni zamonaviy pedagogik texnologiya metodlari bilan tushuntirish oson va tez o’zlashtirishga ijobiy yordam beradi

Kalit so’zlar: Ionlashtiruvchi nurlar, radioaktivlik, rentgen nurlanish, teri saratoni, determinatsion ta’sir, interfaol metod, kislород effekti.

«ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБЪЯСНЕНИЯ ВЛИЯНИЯ ИОНИЗИРУЮЩЕГО ИЗЛУЧЕНИЯ НА ОРГАНИЗМ ЧЕЛОВЕКА ЧЕРЕЗ ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ

Аннотация

Сегодня в ряде развитых стран эффективно продвигается использование современных педагогических технологий, гарантирующих эффективность образовательного процесса, в основе которых лежит большой опыт, т. е. интерактивные методы», направленные на эффективность объяснения. тему интерактивными методами. Объяснение этой темы студентам медицинских вузов методами современной педагогической технологии положительно поможет им легко и быстро ее освоить.

Ключевые слова: Ионизирующие лучи, радиоактивность, рентгеновское излучение, рак кожи, детерминированный эффект, интерактивный метод, радиационное воздействие.

"EFFECTIVENESS OF EXPLANATION OF THE INFLUENCE OF IONIZING RADIATION ON THE HUMAN ORGANISM THROUGH INTERACTIVE METHODS

Annotation

Today, in a number of developed countries, effective progress is being made with the use of modern pedagogical technologies that guarantee the effectiveness of the educational process, which form the basis of great experience, i.e., interactive methods." aimed at the effectiveness of explaining the topic with interactive methods. Explaining this topic to students in medical schools with modern pedagogical technology methods will positively help them to master it easily and quickly.

Key words: Ionizing rays, radioactivity, X-ray radiation, skin cancer, deterministic effect, interactive method, radiation effect.

Kirish.

• Ionlashtiruvchi nurlanish har qanday kimyoviy bog’lar energiyasiga nisbatan juda katta energiyaga ega.

• Radiatsiya nurlanish oluvchi biologik obyekt tarkibi nisbatan hayot uchun muhim ahamiyatga ega bo’lgan, mikroo’lchamdagi strukturalardan tashkil topgan;

Ionlantiruvchi nurlanish biologik organizm to’qima hujayralari strukturasi tashkil qiluvchi moddaga bevosita va bilvosita ta’sir mexanizmi asosida ta’sir ko’rsatadi. Hujayraning proliferativ halokatini tasvirlovchi modellardan biri, hujayra halokatini belgilovchi kritik hodisa-DNK molekulasida sodir bo’ladigan qo’shaloq uzilishlardir degan farazga asoslanadi. Haqiqatdan ham qo’sh spiralning bitta ipida yuzaga keladigan uzilishlar reparatsiya tufayli tezlik bilan o’z holiga keltiriladi va shu tufayli bunday uzilishlar hujayraning nurdan zararlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega emas deb hisoblanadi.

Umuman, miqdoriy radiobiologiya konsepsiyalari hujayra halokati yoki unda mutatsiyaning kelib chiqishini test-effekt sifatida qabul qiladi. Ammo, tashkillanganlikning yuqori darajalarida esa, masalan, to’qimalar, organlar va tarkibiy qismlarning o’zaro o’ziga xos ta’sirlashishidan kelib chiqadigan effektlarning dozaga bog’liqligi haqida so’z

borganda miqdoriy qonuniyatlardan anchagina chetlanishlar qayd etildi.

Nurlantirilgan birikmalarda yuz beradigan radiatsion kimyoviy o’zgarishlarning avj olishi, ko’p hollarda, reaksiya muhitida kislorodning bor yo’qligiga bog’liq bo’ladi. Kislorodning makromolekular radiatsion-kimyoviy chiqishiga ko’rsatadigan ta’siri, uning hujayra, to’qimalar, ko’p hujayrali organizmlar singari murakkab sistemalarga ko’rsatadigan ta’siriga o’xshab ketadi.

Qoidaga ko’ra, kislorodning modifikatsiyalash ta’siri, nurdan zararlanishning kuchaytirilishidan iborat bo’lib, kislorod effekti deb ataladi. Kislorod effekti fermentlarning radiatsion-kimyoviy aktivlanishi, makromolekular, tirik hujayralar hamda ko’p hujayrali murakkab organizmlarning zararlanishida ko’zga tashlanadi. Ushbu effekt, biologik obyektlar kislorodli muhitda nurlantirilganda seziladi.

Kislorod effekti, kislorodning erkin radikallar (masalan R^o) bilan ta’sirlashishi natijasida paydo bo’ladigan perokis radikali (ROO) bilan shartlangan. «Suvdagi» kislorod, suv radiolizi mahsulotlari bilan ta’sirlashib, o’ta aktiv radikallar (NO₂, O₂) hosil qiladi. Kislorod effektining o’lchov birligi sifatida, kislorodning kuchaytirish koeffitsiyenti (KKK) ishlatilib, u kislorod mavjud sharoitda, bir xil nur dozasi ishlatib hosil qilingan effektning, kislorodsiz sharoitda o’sha

xil nur dozasi ishlatib olingan effektga nisbatan necha marta kuchayganligini ko'rsatadigan kattalikdir.

Bundan tashqari, kislorodli va kislorodsiz muhitda, bir xil radiobiologik effektga sabab bo'luvchi, ikki xil dozalar nisbati ham ishlatiladi. Quritilgan nuklein kislotalar preparatlari uchun KKK kattaligi 1, 5-2, 2 ni tashkil etadi.

Suvli muhitda kislorod effektning ro'yobga chiqishi, bir qator omillarga bog'liq. Ulardan, radioprotektorlar, ayniqsa, sulfogidril guruhlarga ega birikmalar muhim ahamiyatga ega. Bunda, kislorod, mazkur birikmalarga nisbatan, raqobatchi ingibitor sifatida namoyon bo'ladi. Tirik organizmlar nurlantirilganda qayd etiladigan kislorod effektining mexanizmi to'la izohlangan emas. Ammo, hujayradagi birikmalar miqdori bilan KKK aro qayd etilgan bevosita aloqadorlik, kislorod effektining namoyon bo'lishida, radioprotektorlar bilan kislorod o'rtasida raqobatli munosabatning yuzaga kelishidan darak beradi.

Mashg'ulotlarini tashkil etishda pedagoglar o'quv axborotlarini tashkil etishda pedagoglar o'quv axborotlarining talabalar bilim, ko'nikma, malaka va o'quv axborotlarining malaka va tajribalriga tayangan holda ularni qiziqitira oladigan, fikrlashga, ijodiy yondashishga undaydigan imkoniyatga ega bo'lishini ta'minlashga alohida e'tibor qaratish zarur. Eng muhimi pedagoglar o'quv mashg'ulotlarining nafaqat axborot berish, balki rivojlantirish xarakteriga ega bo'lishlariga e'tiborni qaratish zarur. Shuningdek muhokama qilinayotgan masala, muammo, o'rganilayotgan mavzu yuzasidan talabalarning mustaqil fikr bildirishlari (noto'g'ri bo'lsada, fikr bildirishlari)ga imkon berish, nima bo'lganda ham ularni o'ylashga fikrlashga undash shaxsga yo'naltirilgan ta'limga xos muhim belgilardan biri sanaladi. Mavzuni tushuntirib bo'lgach o'qituvchi talabalarga BBB metodi boyicha topshiriq beradi. "Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilib oldim" metodi Ushbu metod o'quvchi-talabalarga muayyan mavzular bo'yicha bilimlari darajasini baholay olish imkonini beradi.

O'qituvchi o'quvchilarga quyidagi jadvalni tarqatib chiqadi:

№	Savollar	Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim
1	Ionlantiruvchi nurlarning biologik ta'siri o'rganilish tarixi	+	+	1902-yilda esa - Gudman tomonidan odam organizmida rentgen nurlanishi ta'sirida yuzaga kelgan 172 ta kuyish holatlari haqida ma'lumotlar o'plangan. 1902-yilda G.Friben tomonidan V.K.Rentgen kashf qilgan X ~ nurlanish ta'sirida odam organizmida teri saratoni kasalligi rivojlanishi qayd qilingan.
2	2. Ionlantiruvchi nurlarning ta'sir xillari va belgilari tahlili		Nurlanish dozasi biologik ta'sir effekti qiymatini standart nurlanish dozasi bilan solishtirish asosida olingan qiymat hisoblanadi.	
3	Kislorod effekti va KKK.	+	+	Kislorodning modifikatsiyalash ta'siri, nurdan zararlanishning kuchaytirilishidan iborat bo'lib, kislorod effekti deb ataladi.

1. Ionlantiruvchi nurlarning biologik ta'siri o'rganilish tarixi.

2. Ionlantiruvchi nurlarning ta'sir xillari va belgilari tahlili.

3. Kislorod effekti va KKK.

3 ta savolga talabalar, har biri alohida o'zining fikrini jadvalga yozib beradi. O'qituvchi esa fikrlarni umumiyashtirib, baholaydi.

Xulosa: qilib shuni aytish mumkinki, BBB u bilan talabalar umumiy ma'lumotdan biladigan va bilmoqchi bo'lgan ma'lumotlarni yaqqol ajratib oladi va shunga qarab o'z kamchiliklarini yanada izlanishlar orqali to'ldirib boradi.

Bu metod Toshkent tibbiyot akademiyasining Davolash ishi 104-guruh talabali bilan tajriba tariqasida olib borildi va samarali natijalarga erishildi.

Metodni qo'llash jarayonida o'quvchi-talabalar bilan guruhli yoki ommaviy ishlash mumkin. Guruh shaklida ishlashda mashg'ulot yakunida har bir guruh tomonidan bajarilgan faoliyat tahlil etiladi. Guruhlarning faoliyatlari quyidagi ko'rinishda tashkil etilishi mumkin:

1) har bir guruh umumiy sxema asosida o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi

2) guruhlar umumiy sxemaning alohida bandlari bo'yicha o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi

Metoddan foydalanish uch bosqich asosida amalga oshiriladi, ya'ni:

1. O'quvchi-talabalarining o'rganilishi rejalashtirilayotgan mavzu bo'yicha tushunchalarga egalik darajalari aniqlanadi.

2. O'quvchi-talabalarining mavzu bo'yicha mavjud bilimlarini boyitishga bo'lgan ehtiyojlari o'rganiladi.

3. O'quvchi-talabalarni mavzuga oid ma'lumotlar bilan batafsil tanishtiriladi. Bosqichlar bo'yicha amalga oshirilgan harakatlarning to'liq tafsiloti quyidagicha: – o'quvchi-talabalar guruhlarga biriktiriladi;

– o'quvchi-talabalarining yangi mavzu bo'yicha tushunchalarga egalik darajasi o'rganiladi; – o'quvchi-talabalar tomonidan qayd etilgan tushunchalar loyiha-ning 1-bandiga yozib boriladi;

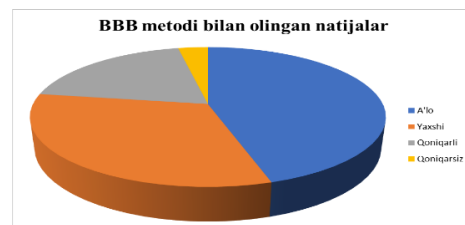
– o'quvchi-talabalarining yangi mavzu bo'yicha mavjud bilimlarini boyitishga bo'lgan ehtiyojlari sifatida bayon etilgan tushunchalar loyiha-ning 2-bandiga yozib qo'yiladi;

– o'qituvchi o'quvchi-talabalarni yangi mavzuga oid umumiy ma'lumotlar bilan tanishtiradi;

– o'quvchi-talabalar o'zlashtirgan yangi tushunchalar aniqlanadi;

– bayon etilgan yangi tushunchalar loyiha-ning 3-bandiga yozib qo'yiladi;

– mashg'ulot yakunida yagona loyiha yaratiladi.

Ushbu maqola № AM-II3- 2019062031 "Yadro energetikasi", "Yadro tibbiyoti va texnologiyalari", "Radiatsion tibbiyoti va texnologiyalari" fanlari bo'yicha bakalavr va magistrlar uchun multimediyali darsliklarni yaratish" nomli innovatsion loyiha doirasida yozib tayyorlangan materiallarning pedagogik tahlili asosida yozilgan bo'lib, darsliklar mualliflariga minnatdorchilik bildiramiz.

ADABIYOTLAR

1. Axmedov I.A., Saidxo'jyeva N.S. Radiatsiya xavfsizligi. Toshkent 2019
2. Radjabova G.G., Bekmurodova G.A., Fayziyeva N.A., Norbutayeva M.Q. Umumiy va tibbiy radiobiologiya. 2020. (145-150 bet)

3. Bexzod Sodiqovich YULDASHEV, Satimboy Rajapovich POLVONOV, Erkin Xojiyevich BOZOROV “AMALIY YADRO FIZIKASI”2019
4. Bozorov E.X. va boshqalar. Tajriba natijalarini hisoblash metodlari. Toshkent. 2018.400
5. Tolipov O‘.Q. Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. –T.: «Fan», 2006. Ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami. –T.: 2005.
6. Bozorov E.X, Zaredinov D.A va boshqalar.Dozimetriya va radiatsion xavfsizlik. Toshkent. 2020.
7. Bozorov E.X. va boshqalar. Amaliy yadro fizikasi. Toshkent. 2017.
8. Bozorov E.X. va boshqalar. medizina elektronikasi. Toshkent. 2019.
9. Madashev L.G., Provzer A.A. Fizika atoma i yadra
10. Komochkov M.M. Dozimetriya ioniruzuyushix izlucheniye.Uchebnoe posobiy studentov VUZov.50.
11. Asranov S. Yangi pedagogik texnologiyalar va ularning imkoniyatlari

UDK:091

Lazizxon GAFUROV,

Toshkent shahar ichki ishlar akademiyasi Tergov faoliyati 3-o'quv kursi 323-guruh kursanti

E-mail: Gafurovlazizxon01@gmail.com

Yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd) Murodov Baxtiyor Baxodirovich taqrizi asosida

WE FIGHT AGAINST DRUG ADDICTION

Аннотация

In today's developing world, one of the global problems affecting the entire humanity is the epidemic of drug addiction. It is not wrong to say that the illegal circulation of such substances and its negative complications. In this article, the reforms implemented by the international community in the fight against drug addiction, the adopted laws, as well as the experience of developed countries in this matter are detailed.

Key words: addiction, crime, law, psychotropic, drugs, drug addiction, demand, government, information, vice, nation.

МЫ БОРЕМСЯ С НАРКОМАНИЕЙ

Аннотация

В современном развивающемся мире одной из глобальных проблем, затрагивающих все человечество, является эпидемия наркомании. Не будет ошибкой говорить о незаконном обороте таких веществ и его негативных последствиях. В данной статье подробно рассмотрены реформы, реализуемые международным сообществом в борьбе с наркоманией, принятые законы, а также опыт развитых стран в этом вопросе.

Ключевые слова: наркомания, преступность, закон, психотропные вещества, наркотики, наркомания, спрос, власть, информация, порок, нация.

GIYOHVANDLIKKA QARSHI KURASHAMIZ

Аннотация

Bugungi rivojlanayotgan dunyoda butun insoniyatni lahzaga keltirayotgan global muommolardan biri giyohvandlik vabosidir. Bunday moddalarning noqonuniy aylanishi va uning salbiy asoratlari desak xato bo'lmaydi. Mazkur maqolada Xalqaro hamjamiyatning giyohvandlikka qarshi kurashish borasida amalga oshirilayotgan islohatlar, qabul qilingan qonunlar, shuningdek rivojlangan davlatlarning ushbu masaladagi tajribasi atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar: Giyohvandlik, jinoyat, qonun, psixotrop, vositalar, narkomaniya, talab, hukumat, axborot, illat, millat.

Kirish. Giyohvandlik (Narkomaniya) – (yunoncha narke – karaxlik, maniya – telbalik, jahl, shodhurralik) narkotik ta'sirga ega bo'lgan moddalarini iste'mol qilish orqali kelib chiqadigan kasallik. Ushbu kasallik giyohvandlik va psixotrop moddalarni surunkali qabul qilish natijasida vujudga keladi va odam tanasini normal faoliyat yuritishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Narkomaniya kasalligi XXI asrda vujudga kelgan illat emas, balki bu uzoq tarixga ega bo'lgan kasallik. Bu kasallikka qarshi kurashish borasida xalqaro say harakatlar dastlab Birlashgan Millatlar Tashkiloti tashabbusi bilan boshlangan. Hozirgi kunda bu tashkilotning anti-giyohvandlik to'g'risida uchta hujjat mavjud bo'lib, ular birgalikda global giyohvandlik nazorati rejimining xalqaro huquqiy asosini tashkil etadi. Ushbu shartnomalarning maqsadi psixofaol moddalarning faqatgina tibbiy va ilmiy maqsadlardagina foydalanishni taminlash va ularning noqonuniy iste'molda bo'lishini cheklashdan iborat.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 1961 yil qabul qilingan Giyohvandlik moddalari to'g'risidagi "Yagona Konvensiya" qabul qilingan. Ushbu Konvensiyaning asosiy maqsadi giyohvandlik moddalariga egalik qilish, ulardan foydalanish, sotish, tarqatish, sotib olish va ishlab chiqarish masalarini tartibga solishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. 1988 yil 20 dekabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan narkomaniyaga qarshi kurashish borasida yana bir muhim hujjat qabul qilingan bo'lib, u giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarni g'ayriqonuniy ravishda muomlagga kiritishga qarshi kurashi to'g'risidagi Konvensiyadir. O'zbekiston Respublikasi ushbu Konvensiyani 1995-yil

ratifikatsiya qilgandan so'ng Konvensiyada belgilangan muayyan majburiyatlarga ega bo'ldi. Bulardan biri, Konvensiyaning 3-moddasiga ko'ra a'zo davlatlar sanab o'tilgan giyohvandlik bilan bog'liq jinoyatlarni milliy qonunchiligida ham jinoyat deb topilishini taminlash majburiyatiga ega.

Giyohvandlik vositalarining noqonuniy aynalishi, nazorat qilishning yana bir huquqiy asosi Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan va 2000 yil 15-noyabr kuni BMTning Bosh Assambleyasining 55-sessiyasida qabul qilingan .Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi konvensiyasidir. Konvensiyaning 2-moddasi "I"b bandiga muvofiq, "Nazorat ostida yetkazib berish" tushunchasi har qanday jinoyatni tergov qilish va uni sodir etishda ishtirok etgan shaxslarni aniqlash maqsadida noqonuniy yoki shubhali yuklarni bir yoki bir davlatga tegishli organlarni habardor qilgan holda ularning nazorati ostida olib kirish, tashish yoki olib chiqishga yo'l qo'yiladigan usulni anglatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Endilikda, yuqorida sanab o'tilgan xalqaro normativ hujjatlarning monitoring qilish maqsadida alohida giyohvand moddalarni nazorat qilish bo'yicha xalqaro kengash tuzildi. Ushbu Kengashning roli 1961 va 1971 yillardagi Konvensiyalarda aniq belgilangan. Ushbu konvensiyalarda belgilangan shartlarni a'zo davlatlar tomonidan bajarilishini manitor qilish uning asosiy vazifasidir. Kengash doimiy ravishda davlatlar bilan diplomatik aloqalar olib borib, jiddiy giyohvand moddalarni suuistemol qilish va noqonuniy savdosi holatlari va shartnomani amalga oshirishdagi muammolarni hal etish uchun tartib-qoidalar o'rnatadi. Bularga manfaatdor hukumatlar bilan maktublar almashish, hisobotda

muammolarni ko'rsatish, tegishli mamlakatlarga missiyalar yuborish va o'z navbatida ushbu missiyalarning xulosalarini yuritish kiradi. Shu nuqtai nazardan, kengash ko'pincha ba'zi hukumatlardan tushuntirishlar berish yoki konvensiyada belgilangan talablarni bajarmasligi aniqlansa, unda bunday holatni bartaraf etish bo'yicha choralar ko'rishni so'raydi. Kengashning tadqiqotlariga ko'ra giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish talab va taklif bilan bog'liq bo'lganligi sababli, nafaqat nazorat qilish, dori vositalarini ishlab chiqarish va tarqatish, balki bu vositalari bozorining o'sish sur'atlarini sekinlashtirishga qaratilgan iste'molchi talabini kamaytirish kerak. Giyohvand moddalarni nazorat qilish bo'yicha Kengash o'z faoliyatini INERPOL bilan hamkorlikda olib boradi. Interpolga kelgan barcha so'rovlarning qariyb 60 foizi giyohvand moddalar bilan bog'liq va bu tashkilot tomonidan yuborilgan bir millionga yaqin xabarning 80 foizi Evropaga tegishli.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi ham xorij davlatlari bilan birgalikda giyohvandlik vositalari, psixotrop vositalarning noqonuniy muomalada bo'lishiga qarshi kurashmoqda. Buning yaqol misoli 2018-yil 1-oktabr kuni O'zbekiston Respublikasi hukumati va Hindiston Respublikasi hukumati o'rtasida tuzilgan bitimni aytishimiz mumkin. Bu bitimning asosiy maqsadlari:

a) giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar va prekursor kimyoviy moddalarning noqonuniy muomalasiga qarshi kurashish;

b) jinoiy daromadlarni legallashtirishning oldini olish va noqonuniy muomaladan olingan yoki unda foydalanilgan mol-mulklarni ta'qib qilish, aniqlash, muzlatish, olib qo'yish va musodara etishda hamkorlik qilish;

s) giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar, prekursorlar, asosiy kimyoviy moddalarning noqonuniy muomalasiga jalb etilgan shaxslarni aniqlash maqsadida nazorat ostida yetkazib berishdan lozim darajada foydalanish uchun bir-birlariga ruxsat berish va ko'maklashish;

d) giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar va ularning prekursorlari noqonuniy muomalasiga qarshi kurash sohasida o'z davlatlari milliy qonunchiligining mavjud me'yoriy-huquqiy hujjatlari to'g'risida axborot almashish va kelgusida ushbu qonunchilikka kiritiladigan har qanday o'zgartirish va qo'shimchalar haqida bir-birlarini xabardor qilishdan iborat.

Olimlarning fikricha giyohvandlik asr vabosidir. Zero bugungi kun o'smirlari xatto bunday yomon illatga o'ralashib bormoqda.

Xulosa va takliflar. Hozirgi globallashtirish davrida insoniyat oldida turgan eng katta og'riqli muammo bu giyohvandlik va psixotrop vositalarni noqonuniy muomlada bo'lishidir. Bu muammoni bartaraf etish uchun Birlashgan Millatlar Tashkiloti, giyohvandlik vositalariga qarshi kengash va albatta O'zbekiston Respublikasi hukumati astoydil harakat qilmoqa. Shunday ekan biz o'sib kelayotgan yosh avlodga bu illatning og'riqli asoratlari to'g'risida oilada, mahallada, ta'lim dargohlarida tushuntirish ishlari olib borishimiz zarur. Zero bizning millatimiz bunday illatdan aziyat chekmasin.

ADABIYOTLAR

1. Ichki ishlar vazirligi akademiyasi axborotnomasi. -Toshkent, 2019.
2. «Giyohvandlik vositalari to'g'risida»gi BMT Yagona Konvensiyasi. -Nyu York, 1961.
3. «Psixotrop moddalar to'g'risida»gi BMT Konvensiyasining I, II, III va IV bandlari. -Vena, 1971.
4. «Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning g'ayriqonuniy muomalasiga qarshi kurashish to'g'risida»gi BMT Konvensiyasi. -Vena, 1988.
5. O'zbekiston Respublikasi hukumati va Hindiston Respublikasi hukumati o'rtasidagi "Giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar va prekursorlarning noqonuniy muomalasiga qarshi kurashish bo'yicha o'zaro hamkorlik to'g'risida"gi bitim. -Dehli, 2018.

UDK:091

Farxod DJO'RAYEV,
Respublika ma'naviyat va ma'rifat markazi huzuridagi
Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti tadqiqotchisi
Email: fahoddjoraev306@gmail.com

Falsafa fanlari doktori O'.Tilavov taqrizi asosida

HARBIY KADRLARDA G'OYAVIY KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHNING GERMANIYA TAJRIBASI

Аннотация

Maqolada harbiy xizmatchilar faoliyatini takomillashtirishning g'oyaviy yo'nalishlari o'rganilib, rivojlangan davlatlar tajribasi asosida milliy amaliyotni rivojlantirish tendensiyalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: harbiy xizmatchilar, g'oyaviy-mafkuraviy barqarorlik, milliy xavfsizlik, xalqaro tajriba, milliy amaliyot.

НЕМЕЦКИЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ НАВЫКОВ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Аннотация

В статье рассматриваются идеологические направления совершенствования деятельности военнослужащих, а также выделяются тенденции развития отечественной практики на основе опыта развитых стран.

Ключевые слова: военнослужащие, идеологическая устойчивость, национальная безопасность, мировой опыт, отечественная практика.

THE GERMAN EXPERIENCE OF DEVELOPING INTELLECTUAL SKILLS IN MILITARY PERSONNEL

Annotation

The article discusses the ideological directions for improving the activities of military personnel, as well as highlights the trends in the development of domestic practice based on the experience of developed countries.

Key words: military personnel, ideological stability, national security, world experience, domestic practice.

Kirish. Doimiy rivojlanib borishni, modernizatsiya qilishni taqozo qiladigan muhim sohalardan biri – bu harbiy sohadir. Rivojlangan mamlakatlar o'zining harbiy takomili uchun milliardlab mablag' sarflamoqda. Buning obyektiv sababi bor albatta. Mintaqada va jahonda tinchlikni ta'minlash, o'z fuqarolarini tashqi va ichki xavf-xatarlardan himoya qilish milliy xavfsizlikni ta'minlash va barqaror taraqqiyotga erishish vositasidir. Shu sabab, mudofaa tizimi rivojini yanada yuksaltirish mamlakat mudofaa va xavfsizlik strategiyasini ishlab chiqish va muntazam yangilab borishni shartlab qo'yadi. Bugungi kunda mudofaa strategiyasini to'g'ri va maqsadli yaratish nafaqat, milliy armiyani zamonaviy qurol-aslahalar va askarlar bilan ta'minlash balki, Qurolli Kuchlarning g'oyaviy ko'nikmalarini rivojlantirish, mafkuraviy saviyasini milliy manfaatlardan kelib chiqib shakllantirishni taqozo etmoqda. Shu sababdan, harbiy kadrlarda g'oyaviy ko'nikmalarni rivojlantirishning xalqaro-empirik tajribasini o'rganish va uning eng muhim strategik yo'nalishlarini milliy tajribada qo'llash natijadorlikka sabab bo'ladi.

Harbiy sohadagi jarayonlar, umumiy o'zgarishlarni kuzatib boruvchi, tadqiq etuvchi ekspertlarning fikriga ko'ra, bugungi kunda mudofaani mustahkamlashga bo'lgan yondashuvlar o'zgarib bormoqda. Ya'ni, milliy armiyani zamonaviy qurollar bilan ta'minlash, turli hududlar va iqlim sharoitlarida o'quv mashg'ulotlarni o'tkazish, zamonaviy qurol-aslahalarni turli maydon va sharoitlarda sinovdan o'tkazish, fan va texnika yutuqlaridan harbiy maqsadlarda foydalanish va mamlakat harbiy-sanoat kompleksini yanada rivojlantirish kabi islohotlar qatorida harbiy xizmatchilarning fikrlashi, dunyoqarashi, Vatanparvarligi, milliy qadriyatlar va milliy ruh bilan sug'orilganligi, ma'naviy-ruhiy tayyorgarligi bilan bilan ham belgilanmoqda.

Mudofaa tizimini yanada yuksaltirishning xalqaro tajribasida quyidagi tendensiyalar ustuvorlik kasb etmoqda:

Harbiy xizmatchilarning axloqiy va kasbiy tayyorgarligining yuqori darajasi va uni muntazam oshirish borishga bo'lgan intilish;

o'z mamlakatidagi milliy xususiyatlar hamda qadriyatlarini kasbiy faoliyatida aks etishini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyoj;

o'z kasbidan faxrlanish va harbiy tizimning bir bo'lagi ekanligidan qoniqish tuyg'usi;

milliy an'analar va o'zi faoliyat olib boruvchi harbiy qism va umuman mamlakat Qurolli Kuchlar an'analariga sadoqat tuyg'ularining yuqori darajasi.

Shu bilan birga, tizim rivojiga to'sqinlik qilayotgan holatlarni aniqlash va bartaraf etish bo'yicha ham olib borilayotgan ilmiy izlanishlar ham faol ko'lam kasb etib bormoqda. Mazkur izlanishlar quyidagi yo'nalishlarda olib borilmoqda:

harbiy xizmatchilarni moddiy rag'batlantirish va bu orqali ularning ruhiy imkoniyatlarini rivojlantirishga doir izlanishlar;

askarlarning ijtimoiy himoyasi, ularning ijtimoiy-ma'naviy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan tadqiqotlar;

tizimdagi milliy, diniy va irqiy ixtiloflarning mavjudligi va uni bartaraf etishga bo'lgan yondashuvlar;

qulaylikka, shinam sharoitlarga moslashish natijasida jangovar kayfiyatning yo'qolishi;

mamlakatdan tashqaridagi harbiy operatsiyalarda qatnashish jarayonida jangovar ruhning pasayishi, tushkunlik, befarqlik kayfiyatining mavjudligi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng qayta shakllangan aksariyat Yevropa davlatlari Qurolli kuchlarining faoliyatida AQSH harbiy an'analarini kuzatish mumkin. Urushda mag'lub bo'lgan va amalda ikki mamlakatga bo'lingan, 1989 yilda

qayta birlashgan Germaniya ham bundan mustasno emas. Shu sababdan, nemis Qurolli kuchlarida ham AQShda bo'lgani kabi mamlakat mudofaa salohiyatini yanada yuksaltirishning asosiy jihatlardan biri sifatida harbiy xizmatchilarning axloqiy jihatlariga katta e'tibor mavjudligini kuzatish mumkin.

Tadqiqotchi YE.A.Bezrukova nemis armiyasidagi axloqiy tamoyillarni o'rganib, uning quyidagi o'ziga xos tomonlarini ko'rsatadi[1]:

Vatanga muhabbat, vatanparvarlik;

Xodimlar o'rtasidagi o'zaro hurmat, qo'l ostidagilarga g'amxo'rlik;

Askarning shaxsiy qadr-qimmatini hurmat qilish va unvonini ijobiy xislatlariga qarab oshirib borish;

qo'l ostidagilarni taqdirlash va jazolashda adolat;

or-nomus, halollik, vijdon, fuqaroviy hamjihatlik;

jasorat, sabr-bardosh, chidamlilik;

o'ziga yuklatilgan vazifalarni bajarishda shaxsiy namuna ko'rsatish;

yovuzlikni kechirish va saxiylik ko'rsatish qobiliyati;

mag'lub bo'lgan dushmanga rahm-shafqat;

mahalliy aholi hayoti va farovonligi haqida qayg'urish;

harbiy intizomni mustahkamlash;

quyi saflarda jasorat va qat'iyatni rag'batlantirish;

Xudoga ishonish, dindorlik.

Harbiy xizmatchilar ma'naviy-ruhiy imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiluvchi yuqorida ko'rsatilgan jihatlar Germaniyaning ikkinchi jahon urushi davrida olingan achchiq hayotiy tajribasidan kelib chiqib joriy etilgan desak haqiqat bo'ladi. Chunki, nemis armiyasining urushdagi mag'lubiyati sabablaridan biri sifatida milliy uyushqoqlik, mafkuraviy hamjihatlik yetarli darajada bo'lmaganligi bilan izohlanadi. Shu sabab, hozirgi kunda Germaniya Qurolli kuchlarini barcha jabhalarda raqobatbardosh bo'lishini ta'minlash umummilliy vazifaga aylangan. Kadrlar salohiyatiga bo'lgan munosabat nemislarining ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga qaratayotgan yuksak e'tiborida namoyon bo'ladi. Qozog'iston Mudofaa vazirligi xodimi D. Alimjanov Bundesver Germaniya Oliy harbiy qo'mondonligining zobitlarni tayyorlashga berayotgan ahamiyatini quyidagi ma'lumotlarda keltirib o'tadi: «Ofitserlikka nomzod 17 yoshdan 25 yoshgacha bo'lgan, to'liq bo'lmagan va to'liq o'rta ma'lumotga ega bo'lgan, tibbiy ko'rikdan, «ishonchlik» testidan va harbiy xizmatga kasbiy yaroqlilik testlaridan o'tgan Germaniya fuqarosi bo'lishi mumkin. Nomzodlarni tanlash Bundesver harbiy xizmatchilari va harbiy bo'lmagan yoshlar orasidan amalga oshiriladi. Ofitser kadrlarning harbiy kasbiy va ma'naviy-axloqiy ta'lim-tarbiyasi Bundesver universitetlarida amalga oshiriladi. Talabalar soni Bundesver bo'linmalari ehtiyojlari bilan aniq belgilanadi»[2].

«Bundesver talabalari va kursantlari ko'plab gumanitar fanlarni o'rganadilar: xavfsizlik asoslari, iqtisodiyot va jamiyat, harbiy huquq, sotsiologiya, davlat va xalqaro huquq, harbiy geografiya, siyosatshunoslik, xristian etikasi, boshqaruv nazariyasi, falsafa, pedagogika va psixologiya, tarix, shaxs shakllanishi nazariyasi, jamiyat taraqqiyoti nazariyasi, iqtisodiyot, adabiyot va san'at, chet tillari va boshqalar»[2]. Kadrlar tayyorlashda ijtimoiy-gumanitar fanlar salmog'ining yuqori darajasi harbiy xizmatchilarning kelajakda haqiqiy jasur va mard, Vatanning sadoqatli himoyachisi, ma'nan yetuk, tashqi salbiy ta'sirlardan muhofazalangan harbiy kadr bo'lib yetishishlarini ta'minlaydi.

D. Alimjanovga ko'ra Germaniyada harbiy xizmatchilarning barcha yo'nalishlarda mukammal kadr bo'lib shakllanishi quyidagi uch bosqichni qamrab oladi[2]:

1) Tayyorgarlikning birinchi bosqichida – Qurolli kuchlar shtabida xizmat qilish uchun ofitserlarni boshlang'ich tayyorlash kursi, maxsus tayyorgarlik va malaka oshirish kursi, Qurolli Kuchlar turidan qat'i nazar, barcha uchun

yagona dastur asosida o'tkaziladi. Dasturning asosiy mazmunini davlatning harbiy xavfsizligi, boshqaruv tizimini tashkil etish va rivojlantirish, falsafiy tayyorgarlikdan o'tish, mafkuraviy talablarni o'zlashtirishni nazarda tutadi;

2) tayyorgarlikning ikkinchi bosqichi – Qurolli kuchlar tizimida xizmat qilish uchun kasbiy o'quvlar, xalqaro munosabatlar va xalqaro xavfsizlik, texnik, taktik, qo'mondonlik umumsiyosiy strategik dasturlarini o'z ichiga olgan holda amalga oshiriladi;

3) o'qitishning uchinchi bosqichi - maxsus tayyorgarlik va malaka oshirish kurslari katta ofitserlar, generallar shuningdek, davlat xizmatchilari NATOga xizmat qilish uchun tayinlanishdan oldin kurslarda o'qitiladi.

Harbiy xizmatchilar ta'lim-tarbiyasining eng muhim jihatlariga e'tibor qaratish, ularning qiziqishlari, talab va ehtiyojlarini o'rganish va amalga oshirish tizim rivojiga xizmat qilishini anglagan holda Bundesver harbiy siyosati gumanitar siyosat sifatida jahonda alohida o'rin va mavqega ega. Mualliflar U. Xoffman, T. Engelxofflarning ta'biricha, «Bundesverda gumanitar-siyosiy, ma'naviy-mafkuraviy tayyorgarlik tizimli yo'lga qo'yilgan hamda kompleks choratadbirlar va harakatlar majmui bo'lib, «Tarbiyaviy vazifalarning o'zaro munosabatlari konsepsiyasi» tomonidan boshqariladi»[3].

Harbiy xizmatga chaqiriluvchilarni xizmatdan ozod etish bo'yicha bir qator imtiyozlar bo'lishiga qaramasdan yoshlar o'z xohish-irodalarini namoyish qilib, ixtiyoriy ravishda muddatli harbiy xizmat o'tashga intiladilar. Bu tizimdagi yaratilgan ma'naviy-ruhiy barqarorlik va mafkuraviy targ'ibotning hosilasidir.

«Amaliylik, puxtalik, tartib-intizom va aniqlik kabi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan milliy psixologiya harbiy qismlarda yuksak ma'naviy-ruhiy muhitni ta'minlash, xizmat vaqtida zarur harbiy tartibni saqlashga ta'sir etishini anglatadi. Nemislarida jamoaviylik tuyg'usi rivojlangan, bu harbiy xizmatchilarga favqulodda vaziyatlarda jamoa bo'lib harakat qilishga yordam beradi. G'arb ekspertlari nemis askarlarini baholab, ular guruh harakatlarida juda kuchli ekanligini ta'kidlaydilar, lekin ayni paytda ular individual, jamoadan tashqarida bo'lgan ruhiy zaiflik va tashabbusning yetishmasligini ko'rsatadilar»[4].

Aksariyat mutaxassislar Bundesverdagi milliy-ruhiy barqarorlikka havas bilan qaraydilar. Bunday barqarorlikning sababini esa ikkita jahon urushida mag'lub bo'lgan, ayrim siyosatchilarning shaxsiy ambitsiyalari, mantiqdan uzoq maqsadlari evaziga boy berilgan milliy xususiyatlarni qayta tiklash, nemis xalqining tartib-intizomli, mehnatkash, ma'nan yetuk qiyofasini jahonga ko'rsatishga bo'lgan ishtiyoqda ko'radilar. O'z navbatida, mamlakat harbiylari ham tabiatan tinchlikni istovchi, barqarorlikni ta'minlash yo'lida o'z fidokorligini namoyon qila oluvchi harbiy prototipini ko'rsatishni istaydilar. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan anglashimizcha, ular o'z maqsadlariga erishganlar deb aytilish uchun asoslar yetarli.

Harbiy xizmatchilarning ruhiy barqarorligi ular faoliyat yuritadigan muassasadagi ma'naviy ishlarining samarali olib borilishiga bevosita bog'liq. Rossiyalik tadqiqotchi R Starkov Germaniya harbiy qismlaridagi ma'naviy-ma'rifiy va ko'ngilochar tadbirlarning ahamiyati haqida to'xtalib quyidagi fikrlarni bildiradi: «Harbiy qism kuni bayrami, harbiy xizmatchilarning qasamyod qabul qilishlari, zamonaviy harbiy texnika va qurol-yarog'larning foydalanishga topshirilishiga bag'ishlangan tantanali tadbirlar va h.k. Shubhasiz, harbiy an'analar harbiy qismlarni jipslashtiradi, ma'naviy-ruhiy va ruhiy salomatlikni oshiradi»[5]. Olimning qayd etishicha, diniy an'analar va rituallarning harbiylar faoliyatida mavjud bo'lishi ularning ruhiy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Barcha dunyo dinlarida mavjud bo'lgan ezgulik, adolat kabi tushunchalarining

harbiylar tafakkurida aks etishi tizim rivoji uchun xizmat qiladi.

«Shaxsiy tarkibning ma'naviy va psixologik holatini mustahkamlashga faol hissa qo'shadigan harbiy cherkov xizmati Bundesverda 1956 yil avgustda Mudofaa vaziri tomonidan imzolangan rasmiy hujjat asosida tashkil etilgan. 1957 yil iyul oyida qabul qilingan «Armiya ma'naviy xizmati to'g'risida» gi qonun ham mavjud bo'lib, u qo'mondonlarga harbiy ruhoniylar tomonidan shaxsiy tarkibga siyosiy va mafkuraviy ta'sir ko'rsatish bilan bog'liq asosiy masalalar bo'yicha o'z nuqtai nazarini taqdim etish imkoniyatini beradi»[5].

«Bundesverdagi harbiy cherkov xizmatiga yevangelist va katolik harbiy yepiskopi rahbarlik qiladi. Ular Mudofaa vazirligi bilan kelishilgan holda tegishli diniy idoralar tomonidan tayinlanadi. Xodimlarning diniy ta'limini tashkil etish uchun mas'ul bo'lib, bir vaqtning o'zida fuqarolik yepiskoplari funksiyalarini bajaradilar»[5].

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, diniy an'ana va qadriyatlar harbiy tizimdagi umumiy dunyoqarash shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ruhoniylar harbiy xizmatchilarning qiziqishlari, oilaviy munosabatlari, shaxsiy hayotidagi o'zgarishlarni tahlil qilish, ularga yo'l-yo'riq ko'rsatish, ma'naviy ko'nikmalarni oshirish kabi vazifalarni bajarish asosida tizim barqarorligiga muayyan darajada hissa qo'shishadi. Albatta mazkur holat empirik tajribada o'z natijalarini berganligi tarixiy manbalardan mavjud. Qadimgi davrlardan hozirgi vaqtgacha yirik sarkardalarning o'z qo'shinini ruhlantirishda din omili yetakchi ahamiyat kasb etgan. Starkovga ko'ra, «Bundesverning oddiy askaridan tortib yirik ofitserlarining ma'naviy-ruhiy holati Germaniyaning kuchiga barqaror ishonch, davlat oldidagi o'z harbiy burchini

sifatli bajarishi, kasbiy bilimlarini yuqori darajada anglab yetishi, hissiy muvozanat bilan tavsiflanadi»[5].

Fikrimizcha, harbiy soha vakillari ma'naviy-mafkuraviy tafakkurini rivojlantirishning nemis tajribasi quyidagi omillarni o'zida aks ettirgan:

Germaniya harbiy xizmatchilarining o'z xizmat burchlarini bajarishda liberal qadriyatlarining o'ziga xos o'rni mavjud. Mazkur qadriyatlar kuchli intizomning umumiy yo'nalishlariga soya solmaydi va aksincha rag'batlantiradi;

Harbiy kasbni tanlash yoki muddatli harbiy xizmatni o'tash uchun mamlakat fuqarolariga berilgan imtiyozlar harbiy xizmatni o'tashga bo'lgan qiziqish va ishtiyoqni pasaytirmaydi;

Xizmatdan iste'foga chiqqan harbiylar hukumat chaqiriq bilan chiqqan vaziyatda (urush holati, favqulodda vaziyatlar chog'ida) ixtiyoriy ravishda harbiy xizmatni davom ettirishga tayyor ekanliklarini ko'rsatishadi. Mazkur holat tizimdagi mafkuraviy muhitning barqarorligini ko'rsatadi;

Bundesver tajribasidan shuni anglash mumkinki, diniy an'analar, rituallar harbiy xizmatchilar takomilini oshiruvchi asosiy omillardan biridir.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, jahonning yetakchi armiyalarida olib borilayotgan ijtimoiy-ma'naviy islohotlar tadqiqotchilarda shunday tasavvurni shakllantirmoqdaki, g'oyaviy tafakkurni yuqori bosqichga olib chiqmasdan turib zamon talablariga javob beradigan Qurolli kuchlarni barpo etib bo'lmaydi. Yangi dunyoda g'oya kuchli, butun jamiyatni birlashtiruvchi, ijtimoiy rivojlanishning motivatsion va safarbarlikka yetaklovchi vosita maqomidadir. Faqatgina jamiyatni ezgu maqsadlar sari boshlovchi kuchli g'oya orqali milliy maqsadlarga erishish hamda, milliy manfaatlarini himoya qilish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Безрукова Е.А. Мораль как основа для выполнения военнослужащими своего воинского долга. Социально-экономические явления и процессы. № 3-4 (025-026), 2011. С-473
2. Алимжанов Д. Подготовка военных кадров: зарубежный опыт. <https://sarbaz.kz/analytics/podgotovka-voennyh-kadrov-zarubegnyu-opyt-172421724>.
3. Hartmann U., Engelhaupf H., Droge Th. Von der Erziehung zur Bildung: Über den pädagogischen Umgang mit Erwachsenen in der Bundeswehr// Information für die Truppe, 1995. — № 4. — S. 6.
4. Морально-психологическое состояние военнослужащих Бундесвера. URL: <http://www.soldiering.ru/psychology/moral/>.
5. Старков Роман Валериевич. Совершенствование военно-патриотического воспитания курсантов факультетов среднего профессионального образования вузов Министерства Обороны Российской Федерации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Москва – 2015. С-50.

Айсулу ЕЛМУРАТОВА,
Доцент Нукусский филиал УзГУФВС
E-mail: aysuluelmuratova@gmail.com

УзНУ Пс.(PhD) доцент З. Абидова

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ У СПОРТСМЕНОВ РАЗНОГО ПОЛА

Аннотация

Психологическая защита играет важную роль в осуществлении саморегуляции психических состояний индивида, что особенно актуально и важно для спортсменов. В рамках нашего исследования были изучены комплексы механизмов психологической защиты спортсменов разного пола, выявлены личностные особенности спортсменов, благодаря которым снижается вероятность прибегания в стрессовых ситуациях к не конструктивным формам поведения. Установили гендерные различия в развитии навыков самоорганизации и управления своей внешней и внутренней активностью.

Ключевые слова: субъектные свойства личности, локус контроля, экстерналы, интерналы, осознанная саморегуляция поведения, механизмы психологической защиты, конструктивное преодоление неудач.

FEATURES OF FORMING AN INDIVIDUAL SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL SAFETY IN ATHLETES OF DIFFERENT SEX

Annotation

Psychological protection plays an important role in the self-regulation of an individual's mental states, which is especially relevant and important for athletes. Within the framework of our research, complexes of mechanisms of psychological protection of athletes of different sexes were studied, personal characteristics of athletes were revealed, due to which the likelihood of resorting to non-constructive forms of behavior in stressful situations is reduced. Gender differences were established in the development of self-organization skills and management of their external and internal activities.

Key words: subjective personality traits, locus of control, externals, internals, conscious self-regulation of behavior, psychological defense mechanisms, constructive overcoming of failures.

TURLI JINSIY SPORTSHILARDA PSIXOLOGIK XAVFSIZLIK INDIVIDUAL TIZIMINI SHAKLLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Annatsiya

Psixologik himoya shaxning ruhiy holatini o'z-o'zini tartibga solishda muhim rol o'ynaydi, bu ayniqsa sportchilar uchun dolzarb va muhimdir. Tadqiqotimiz doirasida turli jinsdagi sportchilarni psixologik himoya qilish mexanizmlari komplekslari o'rganildi, sportchilarning shaxsiy xususiyatlari aniqlandi, buning natijasida stressli vaziyatlarda konstruktiv bo'lmagan xatti-harakatlar shakllariga tahlil qilindi. Bundan tashqari o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish va ularning tashqi va ichki faoliyatini boshqarishda gender farqlari aniqlandi.

Kalit so'zlar: shaxning sub'ektiv xususiyatlari, nazorat qilish joyi, tashqi, ichki, xulq-atvorni ongli ravishda o'zini o'zi boshqarish, psixologik himoya mexanizmlari, muvaffaqiyatsizliklarni konstruktiv bartaraf etish.

Столкновение спортсмена с миром спортивного совершенствования, частые удачи и поражения могут вызывать субъективно болезненные кризисы развития. В динамике данных кризисов у атлетов происходят радикальные изменения в представлениях и установках, изменение желаний, привычек и ролей – и все это на фоне эмоциональной неустойчивости, ведущей к появлению психогенных реакций. Переход от субъективного переживания неудачи к переживанию успеха рассматривается личностью как желанный и может быть достигнут, как минимум, двумя способами: реальными преобразованиями и достижениями или включением так называемого защитного поведения. В настоящее время число исследований защитного поведения у людей, включенных в спортивную деятельность, не многочисленно, но существует явная потребность в изучении данного феномена, так как защитное поведение, с одной стороны, может облегчить сложность осуществления саморегуляции и самоорганизации индивида, снизить влияние неблагоприятных внутренних и внешних факторов на личностные переживания, с

другой стороны, предрасположенность к защитному поведению будет препятствовать продуктивной деятельности, а также тормозить личностное и профессиональное развитие спортсмена. Значимость для спортсменов конструктивного преодоления неудач обуславливает актуальность исследования условий, повышающих ее вероятность и снижающих предрасположенность к защитному поведению. Поэтому актуальность нашего исследования заключается в изучении наличия у спортсменов предпосылок для того, чтобы стать субъектами своей жизни, достичь эмоциональной устойчивости, которая является одним из важных психологических факторов надежности, эффективности и успеха деятельности в экстремальной обстановке. Целью исследования являлось изучение влияния субъектных свойств личности (локуса контроля и осознанной саморегуляции поведения) на формирование индивидуальной системы психологической защиты у спортсменов разного пола.

В процессе исследования были использованы следующие методики: методика диагностики «Уровня

субъективного контроля» Дж. Роттера, которая позволяет выявить уровень субъективного контроля, с помощью методики «Стиль саморегуляции поведения - 98» можно выявлять индивидуальный профиль различных регуляторных процессов и уровень развитости общей саморегуляции как регуляторных предпосылок успешности овладения новыми видами деятельности, тест-опросник «Индекс жизненного стиля» Р. Плутчика в адаптации Л. И. Вассермана, О. Ф. Ерышева, Е. Б. Клубовой и др. позволяет диагностировать всю систему защит, выявить ведущие, основные механизмы.

В исследовании приняли участие 120 спортсменов, из них 79 респондентов мужского пола и 41 респондент женского пола, в возрасте от 18 до 24 лет. Было выявлено, что большинство исследуемых спортсменов являются экстерналами (табл. 1). Они считают, что, в основном, важных событий в их жизни не было результатом их собственных действий и чувствуют свою собственную ответственность за эти события и за то, как складывается их жизнь в целом. При первичном исследовании локуса контроля у респондентов, занимающихся спортом, обнаружили средние показатели по шкале интернальности в области неудач, в профессиональной сфере и сфере здоровья. Это свидетельствует о том, что у спортсменов развито чувство субъективного контроля по отношению к отрицательным событиям и ситуациям, что проявляется в склонности обвинять самих себя в различных неприятностях и страданиях. Высокий показатель интернальности в семейных отношениях указывает на то, что спортсмены считают себя причиной значимых ситуаций, возникающих в их семьях. Выявлены статистически достоверные различия показателей в области неудач между юношами и девушками. Более высокие показатели юношей по этой шкале говорят о развитом чувстве субъективного контроля по отношению

Таблица 1
Средние значения показателей локуса контроля

Среднее значение Названия шкалы	Выборка в целом	Юноши	Девушки	Достоверность различий
Общая интернальность	5,06±1,45	5,13±1,51	4,90±1,33	-
Интернальность в области достижений	5,59±1,63	5,46±1,58	5,90±1,74	-
Шкала интернальности в области неудач	5,10±1,71	5,42±1,60	4,35±1,79	P<0,05
Шкала интернальности в семейных отношениях	6,40±1,68	6,60±1,66	5,90±1,65	-
Шкала интернальности в области производственных отношений	4,56±1,71	4,54±1,62	4,60±1,96	-
Шкала интернальности в области межличностных отношений	5,76±1,93	5,73±1,87	5,85±2,13	-
Шкала интернальности в отношении здоровья и болезни	5,44±2,14	5,52±2,26	5,25±1,86	-

Профиль мужчин характеризуется преобладанием защит по типу отрицания, проекции, замещения. Женщины-спортсменки чаще используют отрицание, компенсацию и реактивные образования и меньше прибегают к вытеснению. Кроме того, женщины достоверно чаще применяют реактивные образования, чем мужчины. Анализ полученных данных позволил выделить отрицание, компенсацию, проекцию и замещение как основные способы защитного поведения спортсменов. В зависимости от динамических особенностей психики спортсмена и характера воздействия среды образование некоторых механизмов защиты может быть слабо выражено (вытеснение). В то время как другие защитные механизмы (отрицание, компенсация, проекция и замещение) будут использоваться очень интенсивно и оказывать значительное влияние на индивидуальное поведение. Примечателен тот факт, что для женщин-спортсменок наиболее свойственно предотвращать

к отрицательным событиям и ситуациям, что проявляется в склонности обвинять самого себя в неудачах, неприятностях и страданиях.

Исследуемые девушки более склонны приписывать ответственность за подобные события другим людям или считать их результатом невезения. Полученные показатели осознанной саморегуляции поведения (табл. 2) свидетельствуют о том, что практически все показатели они, то есть навыки планирования, моделирования, программирования, оценки результатов, самостоятельность и, наконец, общий уровень саморегуляции, имеют среднюю степень выраженности (за исключением гибкости, которая выражена в большей степени).

У юношей и девушек среднюю степень развитости имеют самостоятельность и все регуляторные процессы, а высокий уровень выраженности – такое регуляторное свойство, как гибкость. Статистически недостоверными являются различия между всеми средними значениями показателей осознанной регуляции поведения, за исключением гибкости и оценивания результатов. Девушки в большей степени, нежели юноши, обладают развитой и адекватной оценкой себя и результатов своей деятельности и поведения, они более склонны к изменению системы саморегуляции в связи с изменением внешних и внутренних условий. Как видно из таблицы 3, по результатам эмпирического исследования мы составили усредненный профиль эго-защит. Анализ данного профиля показал, что защитное поведение спортсменов включает все восемь защитных реакций. Установлено, что, в общем, профиль психологических защит, полученный по средним значениям, говорит о том, что для людей, занимающихся спортом, характерно доминирование в профиле эго-защит отрицания и компенсации и недоминирование вытеснения.

выражение неприятных или неприемлемых для них мыслей, чувств или поступков путем преувеличенного развития противоположных стремлений. Иными словами, происходит как бы трансформация внутренних импульсов в субъективно понимаемую их противоположность. В задачу исследования входило сопоставление показателей локуса контроля, осознанной саморегуляции поведения с показателями психологических защит с помощью вычисления коэффициента корреляции Пирсона. Установлены достаточно многочисленные корреляционные связи показателей осознанной саморегуляции поведения с показателями психологических защит.

Сравнительный анализ корреляционных связей в обеих выборках позволяет сделать вывод о том, что у мужчин больше связей и они преимущественно наблюдаются между диспозиционными предпосылками субъектности и механизмами защиты; получается, что

мужчины ориентированы на преодоление стресса через саморегуляцию своего поведения. Преобладание отрицательных корреляционных связей показателей интернальности и предрасположенности к защитам указывает на значимость формирования у респондентов внутреннего локуса контроля. Развитость и адекватность самооценки, сформированность и устойчивость субъективных критериев оценки успешности своих достижений в стрессовой ситуации может быть фактором сдерживания неприемлемых форм поведения и коррекции поведения в соответствии с ситуацией и, как следствие, особенностей спортивной деятельности, где часто спортсменам приходится скрывать истинное отношение к своим результатам. Потребности продумывать способы своих действий и поведения для достижения намеченных целей, детализированность и развернутость разрабатываемых программ помогают осознавать себя

ключевой фигурой в решении проблемы. Готовность личности брать решение на себя и нести ответственность за свои поступки в меньшей степени вызывает напряжение и приводит к уменьшению вероятности активного использования защит. В то же время мобилизация личностных и когнитивных возможностей для реализации собственной активности, для достижения субъектно принятых целей способствует активному функционированию копинг-стратегий. Это, в свою очередь, может уменьшить стремление личности к автономности в организации собственной активности и снизить её способность самостоятельно планировать деятельность и поведение. Интернальность и развитая осознанная регуляция поведения уменьшают возможность прибегания в стрессовых ситуациях к не конструктивным формам поведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агеев В.С., Дубова Т.Ф., Рыжонкин Ю.Я. Тип объяснения причин неудачи и эффективность спортивной деятельности // Вестник Московского университета. – Серия 14 “Психология”. – 1987. – № 3. – С. 42-49.
2. Абаскалова Н.П. Здоровью надо учить. - Новосибирск, - 2000. - 326 с.
3. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуации и психологическая защита // Психологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 3-19.
4. Батурич Н. А. Психология успеха и неудачи в спортивной деятельности. – Омск, 1988. – С. 25-40.
5. Ендропов О.В. Валеологические аспекты двигательной активности человека. - Новосибирск, - 1996. - 230 с.
6. Ильинич В.И. Физическая культура: примерная программа для высших учебных заведений. - М., - 2000. - 72 с.
7. Ксенофонтова Е. Г. Исследование локализации контроля личности – новая версия методики «Уровень субъективного контроля» // Психол. журнал. – 1999. – № 2. – С.103-113.
8. Моросанова В. И. Индивидуальный стиль саморегуляции. – М.: Наука, 1998. – 192 с.
9. Моросанова В. И., Коноз Е. М. Стилевая саморегуляция поведения человека // Вопросы психологии. – 2000. – № 2. – С. 118-128.
10. Попов С.Н. Лечебная физическая культура. - М., - 2004. - 416 с.
11. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социальнопсихологическая диагностика развития личности и малых групп. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с.

UDK: 94 (575) (093) 930.2 (575.1)

Ziyovuddin JO‘RAYEV,
O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi doktoranti
E-mail:juraev741@mail.ru

O‘zMU professori, t.f.d. (DSs) X.Bo‘riyeva taqrizi asosida

ABULHASAN MOVARDIY ILMIY MEROSIGA OID “KITOBUL HAJJ”IDA QUR’ONSHUNOSLIK MASALALARI

Аннотация

Mazkur maqolada 964-1058 yillarda yashagan Abulhasan Movardiyning “Kitobul hajj” asarida ta’kidlangan “Ka’batulloh”, “Baytulloh”, “Masjidul Haram”, “Masjidi Nabaviy”, haj, umra, tavof, sa’y, qiron, ifoza, qudum, Arafot, Muzdalifa, Mino kabi maskanlarda ziyorat amallari, qurbonlik, ydi qurbon /qurbon hayiti kabilarning ijtimoiy, fiqhiy, shari’at ahkomlari, siyosiy-huquqiy ta’limotlari tarixi, shu asosda yoritilgan asarlar taraqqiyotiga salmoqli hissa bo‘lib qo‘shilgan ilmiy merosi tasniflangan. **Kalit so‘zlar:** “Ka’batulloh”, “Baytulloh”, “Masjidul Haram”, “Masjidi Nabaviy”, Haj, Umra, Tavof, Sa’y, Qiron, Ifoza, Qudum, Qur’on, Islom, Ahkom, al-Movardiy, huquq, saylov, sunna, imomat, sulton.

ВОПРОСЫ КОРАНОИЗВЕДЕНИЯ В «КИТАБУЛЬ ХАДЖЕ» ПО НАУЧНОМУ НАСЛЕДСТВУ АБУЛХАСАНА МОВАРДИ

Аннотация

«Кабатулла», «Байтулла», «Масджидуль Харам», «Масджиди Набави», Хадж, Умра, Таваф, Саи, Киран, Ифоз, Кудум, Арафат освещены в творчестве Абулхасана Моварди, жившего в 964-1058 гг.. Муздалифа, Мина, история социальных, фиксских, шариатских постановлений, политико-правовых учений о паломничестве, жертвоприношениях, жертвоприношениях и т.д.

Ключевые слова: “Кабатуллох”, “Байтуллох”, “Масжидуль Харам”, “Масжиди Набави”, Хаж, Умра, Таваф, Саи, Киран, Ифаза, Кудум, Коран, Ислам, Ахкаам, Маварди, право, сунна, имамат, султан.

ISSUES OF QUR’aN STUDIES IN “KITABUL HAJJ” ON THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ABULHASAN MOVARDI

Annotation

"Ka'batullah", "Baytullah", "Masjidul Haram", "Masjidi Nabavi", Hajj, Umrah, Tawaf, Sai, Kiran, Ifoz, Qudum, Arafat are highlighted in the work of Abulhasan Movardi who lived in 964-1058. , Muzdalifa, Mina, the history of social, fiqh, shari'a rulings, political-legal doctrines of pilgrimages, sacrifices, sacrifices, etc.

Key words: “Ka’batulloh”, “Baytulloh”, “Masjidul Haram”, “Masjidun Nabaviy”, Haj, Umra, Tavof, Sa’y, Ifoza, Qiron, Qudum, Qur’an, Islam, Ahkom, al-Movardi, laws, government, sunna, Imamat, Sultan.

Kirish. Al-Imom Abi al-Hasan Ali ibn Muhammad bin Habib al-Movardiy al-Basriy (bundan so‘ng: Abulhasan Movardiy) (964 – 1058 yy) ilmiy merosiga oid “Hoviyyul kabiir fi fiqhi mazhabil imomish shofe’iy roziyallohu ‘anhu va huva “Sharhu muxtasaril Muzanniy” (Buyuk fiqhiy qomus (bundan so‘ng “al-Hoviyyul kabiir”)): Shofe’iy mazhabi fiqhiga oid Muzanniyning muxtasar asariga sharh”) deb nomlangan asar muallifi sifatida jahonda tan olingan.

Abulhasan Movardiyning “al-Hoviyyul kabiir” [1] asari 20 juz bo‘lib uning mutlaq 4-juzi “Kitobul hajj” [2] /“Haj kitobi”ga bag‘ishlangan, unda haj ziyorati bilan bog‘liq barcha ikir – chikirlari o‘rganilib, muammolar hal etib berilganini ko‘rish mumkin. Keyingi davr bu sohaga oid asarlari undan iqtiboslar olganiga ishonchingiz komil bo‘lishi tabiiy albatta.

Abulhasan Movardiyning mazkur asariga oid XXIII bobdan iborat 4-mujalladi to‘la ravishda “Haj va umra” masalalariga muvofiq holdagi nashri Bayrut–Lubnon: Dorul kutub ‘ilmiyya” nashriyotida XX asr oxirgi chorakida chop ettirilgan. Asar, 392 betdan iborat (Bundan so‘ng: Abulhasan Movardiy. al-Hoviyyul kabiir.) “Kitobul hajj” nomli kitobi shayx Ali Muhammad Mu‘avvaz va shayx Odil Ahmad Abdulmajidlar tomonidan tadqiqot o‘tkazilgan va nashrdan chiqarilgan. Nashr uchun “al-Azhar” universiteti ustozlaridan doktor Muhammad Bakr Ismo‘il hamda Abdulfattoh Abu Sunnatlar tomonidan taqriz va taqdimlar berilgan.

Asarning tarkibiy tuzilishi: Arab tilida haj lug‘aviy ma’nosi bayoni haqida; Hajning vojib bo‘lishida e’tiborga olinadigan 5ta sharti haqida; I.Masala: Kishi umri davomida bir bora haj qilishi mumkin. Islomda musulmon kishining zimmasida bundan boshqa vojibi /majburiyati yo‘qligi haqida. “Istito‘at” atamasining 12ta qismga bo‘linishi haqida;

I.Bob. Haj qilish imkoniyatlari va albatta “Rasul mol” /sarmoyaning bo‘lishi haqida.

II.Bob. Haj ibodatini bajarish vaqtining farzlik bayoni va u vaqt hamda hajning qanday holatlarda farz bo‘lish tarixi haqida.

III.Bob. Haj va ‘umra vaqtining bayoni.

IV. Bob. Shubhasiz ‘umra ibodati ham Haj ibodati kabi vojib amal hisoblanishi haqida.

V. Bob. ‘umra ibodati qachon joiz bo‘lmaydi, qachonki bir (tatovvu’, mustahab, sunnat, vojib) amal ikkinchi (farz amal bo‘lgan hajj) bilan bir vaqtga to‘g‘ri kelib qolishi haqida.

VI.Bob. “Ifrod haji”ni ‘umra ibodati davomida bajarish bayoni.

VII.Bob. Haj qilish maqsadida mashhur Haj oylarida Haramga kelib tamattu’ ‘umrasini ado qiluvchi shaxsning ro‘za tutib berishi.

VIII.Bob. Hajning Miyqotlari.

IX. Bob. Ehrom(Hajni niyat qilish) va Talbiya(Allohga hamdu sano, takbir, tahlil).

X. Bob. Muhrim /ehromdagi kishining kiyimiga va o'zi (badani)ga xushbo'ylik surtishdan chetlanish haqida.

XI.Bob. Makka shahriga kirish.

XII. Bob. Arafotga (arafa kuni) yetib kelolmaganlar haqida.

XIII. Bob. Yosh bola qachonki balog'atga yetsa, Qul qachonki ozodlikka erishsa, Zimmiy /musulmon yurtida shartnoma asosida yashovchi qachonki Islomni qabul qilgani sababli qaytadan ehrom bog'laydilar /haj va 'umrani niyat qilishadi.

XIV.Bob. Mazkur safar chog'ida ikki haj yoki ikki 'umra uchun ehromga kirishi mumkinmi va unga aloqador narsalar haqida.

XV. Bob. Haj uchun ijaraga berish va uni vasiyat qilish haqida.

XVI.Bob. Ov qilish jarayonida qasddan yoki xatoan /tasodifan ehromdagi hojini qatl etish /o'ldirib qo'yish haqida.

XVII. Bob. Ov jinoyatlari uchun jazolar.

XVIII. Bob. Qush (Uchuvchi jonzot)larni ovlab o'ldirish jazosi haqida.

XIX. Bob. Ehromdagi kishining o'ldirishga haqli bo'lgan /ruxsat etilgan holat (jonivor)lari.

XX. Bob. "al-Ihsor" /qamalda (Hajga boruvchi musofirlarning) qolganlik holati haqida.

XXI.Bob. "abd" /Qul xojasining ruxsatisiz ehrom bog'lashi va ayol kishi erining ruxsatisiz ehromga kirishi haqida.

XXII. Bob. "Ma'lum va mashhur kunlar" va "sanoqli kunlar" haqida.

XXIII. Bob. Hidoyat nazri (Alloh sizni haq yo'l – Islom diniga yo'naltirgani uchun 1ta jonivorni (Makkada) qurbon qilish) haqida.

Abulhasan Movardiy ilmiy merosiga oid "Hoviyyul kabiir" asaridagi "Kitobul hajj"ida Qur'oni karim suralari va oyatlarini muayyan "Haj va umra" mavzular kesimi bo'yicha ijtimoiy, siyosiy, huquqiy jihatlardan shar'iy-huquqiy ahkomlariga qiyoslash asosida ilk bor ilmiy istifodaga kiritgan. Haj va umra mavzusini ta'bir joiz bo'lsa, qilni 251 bo'lakka bo'lib o'rganish orqali kerakli muammoni ilmiy asosda aqliy jihatdan adolatli tarzda hal etganini ko'rish mumkin.

Abulhasan Movardiy Quroni karimning quyidagi suralaridan Allohning buyurgan farzlaridan biri muqaddas Makka va Madina shaharlarida joylashgan ikki haramga umrda bir marta umra va haj /Makkadagi Ka'batulloh (Masjidul haram) va Madinadagi Rasululloh Muhammad s.a.v. (Masjidun nabaviy) harami ibodati /ziyorati mavzusiga daxldor, ijtimoiy, huquqiy, siyosiy ahamiyatga ega ba'zi oyatlariga shari'at ahkomlari jihatdan ahamiyat qaratgan.

Abulhasan Movardiy ilmiy merosiga oid "al-Hoviyyul kabiir" asaridagi "Kitobul hajj"ida Allohning kalomi bo'lgan Quroni karim: 1.2. Baqara; 2.3. Oli Imron; 3.4. Niso; 4.5. Moida; 5.6. An'om; 6.7. A'rof; 7.9. Tavba; 8.16. Nahl; 9.17. Isro; 10.20. Toho; 11.22. Hajj; 12.26. Shu'aro; 13.34. Sabaa; 14.39. Zumar; 15.48. Fath; 16.52. Tur; 17.53. Najm; 18.71. Nuh; 19.75. Qiyomat; 20.89. Fajr; 21.94. Sharh; 22.95. Tiin kabi suralaridan ilmiy-amaliy jihatlardan samarali foydalanishni maqsad qilgan, haj ziyoratiga safarga otlanganlarga dasturilamal bo'ladigan asar yaratishga erishgan. Mazkur ilmiy maqolada, Qur'oni karimning quyidagi suralari va oyatlari kitob betlari bo'yicha aniqlanib tartilga keltiriladi. Abulhasan Movardiyning "al-Hoviyyul kabiir" asaridagi "Kitobul hajj"ida mavzuga oidlik tamoyili bo'yicha keltirilishi Quroni karim ketma-ketlikdagi 22ta surasi aralash holda qayd etilgan: 1.22. Hajj; 2.2. Baqara; 3.3. Oli Imron; 4.53. Najm; 5. 17. Isro; 6.48. Fath; 7.9. Tavba; 8.7.

A'rof; 9.94. Sharh; 10.4. Niso; 11.20. Toho; 12. 52. Tur; 13.5. Moida; 14.26. Shu'aro; 15.75. Qiyomat; 16.39. Zumar; 17.34. Sabaa; 18.6. An'om; 19.95. Tiin; 20.16. Nahl; 21. 89. Fajr; 22. 71. Nuh kabi suralardagi oyati karimalardan "Haj va umra" mavzulari turkumlashtirilgan masalalariga oydinlik kiritish maqsadida kerakli huquqiy oyatlarni ixroj /ajratib olingan 59ta oyatidan ahkomi shar'iyaga ko'ra istinbot /siyosiy fiqh ilmini ishlab chiqishda quyidagicha taqsimlaganini ko'rish mumkin.

1. Quroni karim: 22. Hajj: 27(3 marta// "marta" so'zi bundan so'ng – m. shaklida beriladi), 36(5m.), 33(7m.), 78(2m.), 29(10m.), 28(9m.); (6ta oyat 36ta o'rinda asos vazifasini o'tagan)[3]. // (Abdulaziz Mansur: 22. Hajj: 25-33, 36, 37;)

2. Quroni karim: 2. Baqara: 196(58m.), 195(1m.), 197(15m.), 228(1m.), 189(5m.), 124(1m.), 125(4m.), 144(1m.), 184(1m.), 158(2m.), 199(1m.), 198(3m.), 203(2m.), 187(1m.), 275(1m.), 217(1m.); (16ta oyat 99 o'rinda tayanch vazifasini bajargan). // (Abdulaziz Mansur: 2. Baqara: 125, 126, 158, 189, 196-203;)

3. Quroni karim: 3. Oli Imron: 97(13m.), 85(1m.), 96(1m.); (3ta oyat 15 o'rinda ilmiy istifodaga kiritilgan). // (Abdulaziz Mansur: 3. Oli Imron: 97;)

4. Quroni karim: 53. Najm: 39(2m.); (1ta oyat 2 o'rinda istifoda etilgan).

5. Quroni karim: 17. Isro: 1(1m.), 22(1m.); (2ta oyat 2 o'rinda o'rganilgan).

6. Quroni karim: 48. Fath: 25(1m.), 27(5m.), 23(1m.); (3ta oyat 7 o'rinda).

7. Quroni karim: 9. Tavba: 28(1m.); (1ta oyat 1 o'rinda istinbot sifatida ilmiy istifodaga kiritilgan). // (Abdulaziz Mansur: 3;)

8. Quroni karim: 7. A'rof: 163(1m.), 12(1m.), 46(1m.); (3ta oyat 3 o'rinda).

9. Quroni karim: 94. Sharh: 4(1m.); (1ta oyat 1 o'rinda foydalanilgan).

10. Quroni karim: 4. Niso: 3(1m.), 64(1m.); (2ta oyat 2 o'rinda qayd etgan).

11. Quroni karim: 20. Toho: 12(1m.); (1ta oyat 1 o'rinda qo'llanilgan).

12. Quroni karim: 52. Tur: 1(1m.); (1ta oyat 1 o'rinda istifoda etgan).

13. Quroni karim: 5. Moida: 2(3m.), 3(2m.), 5(1m.), 95(49m.), 94(5m.), 96(7m.), 1(1m.); (7ta oyat 68 o'rinda ilmiy-qiyosiy o'rganilgan). // (Abdulaziz Mansur: 1, 2, 94-97;)

14. Quroni karim: 26. Shu'aro: 90(1m.), 64(1m.); (2ta oyat 2 o'rinda ishlatilgan).

15. Quroni karim: 75. Qiyomat: 37(1m.); (1ta oyat 1 o'rinda ilmiy tahlil etilgan).

16. Quroni karim: 39. Zumar: 65(1m.); (1ta oyat 1 o'rinda qayd etilgan).

17. Quroni karim: 34. Sabaa: 14(m.); (1ta oyat 1 o'rinda qiyoslangan).

18. Quroni karim: 6. An'om: 143(1m.), 144(1m.); (2ta oyat 2 o'rinda tahlillangan).

19. Quroni karim: 95. Tiin: 3(1m.); (1ta oyat 1 o'rinda taqqoslangan).

20. Quroni karim: 16. Nahl: 91(1m.); (1ta oyat 1 o'rinda istifodaga kiritilgan).

21. Quroni karim: 89. Fajr: 3(1m.), 1(1m.); (2ta oyat 2 o'rinda foydalangan).

22. Quroni karim: 71. Nuh: 16(2m.); (1ta oyat 2 o'rinda ilmiy istifoda etilgan).

Abulhasan Movardiyning mazkur asari ustozlari kirom mufassis Abdulaziz Mansur hazratlarining. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri" asari bilan ham yo'l-yo'lakay taqqoslandi, ulardagi farqlar quyidagicha: Qur'oni karim: 1.2. Baqara: 125, 126, 158, 189, 196-203; 2.3. Oli Imron: 97; 3.5. Moida: 1, 2, 94-97; 4.9. Tavba: 3; 5.14.

Ibrohim: 35, 37; 6.22. Hajj: 25-33, 36, 37; 7.28. Qasas: 57; 8.29. Ankabut: 67; Abulhasan Movardiyning mazkur asari 4-tom, Haj kitobidagi Qur'oni karim: 1.14. Ibrohim: 35, 37; 2.28. Qasas: 57; 3.29. Ankabut: 67 kabi suralar va oyatlar ilmiy istifodasida uchramadi.

XULOSALAR: Mazkur asarda "Haj va umra" masalalari o'ziga xos muammolarining yechimlarini tezkor hal etishga asoslangan bu suralar o'z navbatida qur'onshunoslikka ko'ra, Makka va Madinada nozil bo'lgan:

Makkiy (Mk.): 1.22. Hajj; 4.53. Najm; 5. 17. Isro; 8.7. A'rof; 9.94. Sharh; 11.20. Toho; 12. 52. Tur; 14.26. Shu'aro; 15.75. Qiyomat; 16.39. Zumar; 17.34. Sabaa; 18.6. An'om; 19.95. Tiin; 20.16. Nahl; 21. 89. Fajr; 22. 71. Nuh;

Madaniy (Md.): 2.2. Baqara; 3.3. Oli Imron; 6.48. Fath; 7.9. Tavba; 10.4. Niso; 13.5. Moida;

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar tahliliga ko'ra aytish mumkinki, Abulhasan Movardiy Quroni karimdagi 22ta suraning har biridan "Haj va Umra" ibodati mavzusiga daxldor sura va oyatlarini: 36, 99, 15, 2, 2, 7, 1, 3, 1, 2, 1, 1, 68, 2, 1, 1, 2, 1, 2, 2 martalab turli mavzularda ilmiy istifoda etgani holda jami 251 o'rinda ulardan istinbot sifatida siyosiy fiqh, haj va umra huquqi fanini ilmiy va amaliy jihatdan ishlab chiqqan, ularni 1- marta ilmiy muomalaga kiritgan, deyish mumkin. Masalan, asarda eng ko'p ilmiy taqqoslangan oyati karimalar: 2. Baqara surasining 196-oyatini 58marta; 5-Moida surasining 95-oyatini 49marta, 3.Oli Imron surasining 97-oyatini 13 marta, 22.Haj surasining 29-oyatini

10marta va hokozolarini shu tarzda ilmiy-amaliy tahlilga tortgan.

"Kitobul haj"da eng ko'p ilmiy istifodaga taxrij /olingan oyatlar 2.Baqara surasiga 99 marta, 5.Moida surasiga 68 marta, 22.Haj surasiga 36 marta alohida ajratib ilmiy-amaliy tahlilini nazariy jihatdan belgilab bergan. Shuningdek, Qur'oni karimning ba'zi suralari: – Mk.22. Hajj; Mk.53.Najm, Md.9.Tavba, Mk.94.Sharh, Mk.20.Toho, Mk.52.Tur, Mk.75.Qiyomat, Mk.39.Zumar, Mk.34.Sabaa, Mk.95.Tin, Mk.16.Nahl, Mk.71.Nuh kabilaridan 1tadan oyatinigina; – Mk.17. Isro, Md.4.Niso, Mk.26.Shu'aro, Mk.6.An'om, Mk.89.Fajr kabilaridan 2tadan oyatinigina; – Md.3.Oli Imron, Md.48.Fath, Mk.7.A'rof kabilaridan 3ta oyatinigina; – Mk.22.Hajj kabilaridan 6tadan oyatinigina; – Md.5.Moida kabilaridan 7tadan oyatinigina; – Md.2.Baqara kabilaridan 16ta oyatinigina ilmiy istifodaga kiritganin.

Demak, Abulhasan Movardiy haj va umraga bag'ishlangan alohida kitobi "Kitobul haj"ida 16ta Makkiy va 6ta Madaniy suralardan istinbot usulini qo'llagan holda huquqiy asoslarni ishlab chiqarish usullari: ixroj, taxrij, istinbot usulub /yo'li orqali islom fiqhi – islom huquqida, aynan haj va umra ziyorati masalalariga oid ijtimoiy, iqtisodiy, turkum muammolarni hal etib bergan va o'zgaras qonun-qoidalar asosida mustahkamlab qo'yg'an. Bu sohada u parallel tizim sifatida hadisi shariflar, zamon ulamolari fikrlari va shaxsiy ilmiy-amaliy faoliyatidan namunalarni asosli keltirib o'tgan, yetakchilik qilgan.

ADABIYOTLAR

1. Abulhasan Movardiy. "Hoviy al-kabiir fi fiqhi mazhabil imom ash-shofe'iy roziyallohu 'anhu va huva "Sharhu muxtasari al-Muzanniy" tasnif: al-Imom Abi al-Hasan 'ali ibn Muhammad bin Habib al-Movardiy al-Basriy. Al-mutavaffo: 450-hijriy sana. – Bayrut – Lubnon: Dorul kutub 'ilmiyya, 4 TOM. – 1-392 B.
2. أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي: الحاوي الكبير وهو شرح مختصر المزني. التصنيف: فقه شافعي. المؤلف: الإمام أبو الحسن الماوردي. المحقق: الشيخ علي محمد معوض. و الشيخ عدل أحمد عبدالموجود. الناشر: دار الكتب العلمية – بيروت. عدد الصفحات: 9592 (20 جزء). سنة الطباعة: 2009. بلد الطباعة: لبنان. الطبعة: الثالثة. // 4-جزء. – ص. 1-392. // كتاب الحج.
3. Abulhasan Movardiy. "Hoviy al-kabiir fi fiqhi mazhabil imom ash-shofe'iy roziyallohu 'anhu va huva "Sharhu muxtasari al-Muzanniy" tasnif: al-Imom Abi al-Hasan 'ali ibn Muhammad bin Habib al-Movardiy al-Basriy. Al-mutavaffo: 450-hijriy sana. – Bayrut – Lubnon: Dorul kutub 'ilmiyya, 4 TOM. – 1-392 B.
4. Абулхасан Мовардий. "Ховий ал-кабиир фи фикхи мазхабил имом аш-шофеъий розияллоху ʻанху ва хува "Шарху мухтасари ал-Музанный" тасниф: ал-Имом Аби ал-Хасан ʻАли ибн Мухаммад бин Ҳабиб ал-Мовардий ал-Басрий. Ал-мугаваффо: 450-ҳижрий сана. //Муҳаққик: аш-Шайх ʻАли Муҳаммад Муъавваз. Ва аш-Шайх ʻОдил Аҳмад ʻАбдулмавжуд. Ношир:– Байрут., Лубнон. Ат-Табаъату ас-Саанийя. Дорул кутуб ʻилмийя, 2009. – 9592 б. 20 жуз. Ж:4. Китоб ал-Ҳажж. – ББ.392.
5. Бурхонуддин Марғиноний. Ҳидоя шарху бидоятил мубтади (ибодатлар қисми: таҳорат, намоз, закот, рўза, ҳаж.) //Таржима ва изоҳлар муаллифи муаллифи: Аъзамжон Қамбаров., Акмалжон Икромжонов., Илҳомжон Бекмирзаев. – Тошкент: "Nilol-Nashr", 2022. 1-жилд, – 896 б. (– ББ. 644-885. Ҳаж китоби.)
6. Убайдуллоҳ Тоҷушшариъа. Мухтасар (Шариъат қонунларига қисқача шарх) /Ношир: Р.Зоҳид., А.Дехқон; – Тошкент: Чўлпон, 1994.–336 б.
7. Захириддин Муҳаммаб Бобур(ҳазиналари). Мубайян ва насрий баъни. – Тошкент: "SHARQ", 2014. – 448 б. (Китоб ал-ҳажж. – ББ.265– 365.).
8. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Кифоя (Шархи мухтасари виқоя). 2-жуз. – Тошкент: "Шарқ", 2008. – 534 б. (– ББ. 175–301. Ҳаж китоби).
9. Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. – Toshkent: 2018. – 618 b.
10. Абдулла Ориф. Ҳаж дафтари(Ҳикмат садолари /Эллик ҳадис). – Тошкент: "Шарқ", 1992. – 64 б.
11. Жўраев З.М. Мовардийнинг Шарқ давлатчилик таълимоти. – Тошкент. 2015. АНН Ўз М К. – 300 б.;
12. Juraev Ziyovuddin Muhitdinovich. The work "Al-Ahkom as-sultoniyya va-l-valoyat ad-diniyya" of Movardiy X-XI centuries. – LAPLAMBERT Academic Publishing. Cover image: www. Ingimage.com ISBN: 978-620-2-51928-1 2020, Maurits. -169 p.
13. Juraev Ziyovuddin Muhitdinovich. Journal of Critical Reviews. ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 3, 2020. Review Article. Al-Ahkom as-sultoniyya va-l-valoyot ad-diniyya in source classification of world manuscripts study of Abulhasan Mavardi product. – 438-450 bb. <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.03.82>. <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>. <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.03.82>.
14. Masalievna Oltinoy Masalievna (PhD)., Juraev Ziyovuddin Muhitdinovich (PhD) Email: masalievnaoltinoy@gmail.com. The Illumination of Bukhara Khans' Building Enterprise in the Some Historical Sources. TEST Engineering & Management. March - April 2020 ISSN: 0193-4120 Page No. 1803 – 1811. scopus.
15. Dzhuraev ZM (2017) Analysis of Mavardi's work «Ahkom» - as doctrines of governing a state from the political, social and legal point of view. ISJ Theoretical & Applied Science, 02 (46): 194-201. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-02-46-33> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2017.02.46.33> scopus.

16. Juraev Z.M. Classification of world manuscripts source study of Mavardi product "Ahkom" general characteristic of thesis. // – Rejuvenating Silkroad: past, present and future of turkey-Uzbekistan Relations. ISBN: 978-605-81541-3-3. – Istanbul. July 2019. ISBN: 978-605-81541-3-3. – P. 195- 199.
17. Juraev Z.M. The intention – a choice or the doctrine of election in Mavardi product «al-Ahkom-as-sultoniya-l-valoyot ad-diniya» // Rejuvenating silkroad: past, Present and future of Turkey-Uzbekistan Relations. SBN: 978-605-81541-3-3. – Istanbul July 2019. ISBN: 978-605-81541-3-3. – 224-232.
18. Ziyovuddin Muhitdinovich Juraev (Phd), Oltinoy Masalievna Masalieva (Phd). Eleven Ahmad Pilgrimage And Seal And Flag Of Victory. The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN – 2689-100x) Published: December 11, 2020 | Pages: 43-50 Doi: <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume02Issue12-09>. IMPACT FACTOR 2020: 5. 525 OCLC – 1121105668 editor@usajournalshub.com www.usajournalshub.com
19. Ringkasan doa. Manasik Haj dan Umrah. – Jakarta: – s. 20.
20. Doa dan dzikir manasik Haji dan Umrah. – Indonesia: – 2023 m. – 170 s.
21. أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي: الحاوي الكبير و هو شرح مختصر المزني. التصنيف: فقه شافعي. المؤلف: الإمام أبو الحسن الماوردي. المحقق: الشيخ علي محمد معوض. و الشيخ عدل أحمد عبدالموجود. الناشر: دار الكتب العلمية – بيروت. عدد الصفحات: 9592 (20 جزءاً). سنة الطباعة: 2009. بلد الطباعة: لبنان. الطبعة: الثالثة. //4-جزء. – ص. 1-392. /كتاب الحج.
22. أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي //الافتتاح في الفقه الشافعي: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي المتوفي سنة 450هـ. //حقيقه و ص. 84؛ باب ما يحرم في – ص. ؛ باب صفة الحج، – علقه عليه نسخة وحيدة في العالم خضر محمد خضر. مجاز في الشريعة من جامعة الأزهر. /كتاب الحج، ص. 88-91. – الأحرار،
23. محمد بن صالح العثيمين. صفة الحج و العمرة. – مدينة المنورة: دار الانصار للنشر والتوزيع. هـ. 1436 – م. 2015.
24. عبدالعزيز بن عبدالالله بن باز ر. هـ. صفة العمرة و أحكام الزيارة و آدابها. – ص. 20.
25. عبدالله أحمد الرافعة. مناسك الحج و العمرة و زيارة المدينة المنورة علي المذاهب الأربعة. – المدينة المنورة. – ص. 96.
26. محمد بن صالح العثيمين. دليل الحاج والمعتمر و زائر مسجد الرسول الله ص. ع. و. – ص. 95. هـ. 1435.

Madinahon JURAYEVA,
Doctoral student (PhD) of UWED
Madinaxon.apple@gmail.com

Doctor of political science, professor R.F. Farmonov

ON THE ROLE OF THE UNITED NATIONS IN MODERN TIMES INTERNATIONAL RELATION

Annotation

The article attempts to understand the role of the UN in modern international relations on the basis of a retrospective and systematic analysis of its activities.

Keywords: UN, international relations, reform, governance

О РОЛИ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

В статье предпринята попытка понять роль ООН в современных международных отношениях на основе перспективного и системного анализа ее деятельности.

Ключевые слова: ООН, международные отношения, реформирование, управление.

BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTINING HOZIRGI ZAMON XALQARO MUNOSABATLARIDAGI ROLI TO‘G‘RISIDA

Annotatsiya

Maqolada BMTning zamonaviy xalqaro munosabatlardagi rolini uning faoliyatini istiqbolli va tizimli tahlil qilish asosida tushunishga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: BMT, xalqaro munosabatlar, islohotlar, boshqaruv.

Introductory part the United Nations is the most important instrument of global governance aimed at maintaining peace and security, developing cooperation between States and solving international problems. However, since its foundation, the UN has faced a number of institutional and political problems that make it difficult for its effective functioning and adaptation to the changing conditions of global politics. The relevance of this topic is due to the need for comprehensive reforms to improve the effectiveness of the UN and expand its capabilities in solving modern problems.

International relations of the modern era are characterized by a variety of complex relations between states, States and international organizations, between international organizations, as well as between all the designated subjects and not so often encountered today nations and peoples who do not have their own statehood, but are fighting for its acquisition. All other subjects of international relations are an even more special case, so we will not touch on them in this article.

Central to this multi-level system of relations today is the relationship between the largest international forum called the United Nations and numerous international and regional organizations that claim to be exceptional in ensuring international peace and security. In the context of the deep UN crisis that has been going on for decades, this issue is of particular importance.

What role does the United Nations play today? International regional organizations, as well as blocs of states earlier, during the Cold War era, were created without violating the UN Charter, since this document does not prohibit the creation of regional defense alliances.

The functions and powers of the Security Council, in accordance with the UN Charter, are as follows:

- to maintain international peace and security in accordance with the principles and objectives of the UN;
- investigate any dispute or any situation that may lead to international conflicts;
- recommend methods of settlement of such disputes or conditions for their resolution;
- to develop plans for the creation of an arms regulation system;
- to determine the existence of a threat to peace or an act of aggression and recommend measures to be taken;
- to call on Members of the Organization to apply economic sanctions or other measures not related to the use of force to prevent or stop aggression;
- take military action against the aggressor;
- recommend the admission of new members;
- To carry out the trusteeship functions of the United Nations in "strategic areas";
- To make recommendations to the General Assembly on the appointment of the Secretary-General and, together with the Assembly, to elect judges of the International Court of Justice.

At its meetings, the Security Council adopts binding resolutions on issues within its competence. If there is a threat to peace and security, the Security Council should take measures to resolve the conflict situation and propose peaceful ways to resolve disputed issues. If it comes to armed violence, the Security Council is obliged to take steps to stop it.

Resolutions of international organizations, meaninglessly porn, refer to new sources of international law. However, it is also indisputable that the question of the significance of resolutions (decisions and recommendations) of intergovernmental organizations concerning interstate relations has not yet been sufficiently investigated. First of all, it is a question of which resolutions of international organizations are recognized as a source of international law.

The article examines the modern approaches of Russian and domestic researchers to the role of the United Nations at the beginning of the XXI century. Particular attention is paid to the analysis of obstacles to the reform of the UN and the further successful functioning of the organization.

The main part in accordance with the UN Charter, only the Security Council has the legitimate right to use force to restore peace and suppress aggression. The Security Council may also resort to coercive measures to ensure the implementation of its decisions. These can be economic sanctions, an arms embargo, and, if absolutely necessary, the Security Council can authorize collective military actions, as happened in 1991, when a resolution was adopted on the use of force against Iraq, which occupied the territory of Kuwait.

Institutional problems of UN reform.

One of the key institutional problems of UN reform is the structural weakness of the organization. The main reason for this is that the UN structure was created after the Second World War and, although the world has changed significantly since then, the UN continues to function according to the principles laid down in its foundation more than seven decades ago. The structural weaknesses of the UN are manifested in various aspects of the organization's work, such as the distribution of power between its bodies, decision-making mechanisms and the representation of member countries. In particular, the Security Council, which is the central UN body responsible for maintaining international peace and security, is facing criticism due to its inability to adequately respond to modern challenges. This is due to the fact that its structure and decision-making process are based on the principle of the "Winners" of the Second World War, granting the five permanent members of the Security Council (USA, Russia, China, Great Britain and France) the right of veto[1].

The General Assembly, which theoretically is the most democratic and comprehensive UN body, in practice has a limited role and opportunities to influence international decisions. Its recommendations are often ignored or face obstacles to implementation due to the dominance of strong countries and influential groups.

The usefulness of the coexistence of the UN and regional organizations, especially if it is accompanied by their mutually beneficial cooperation, is not in doubt. But one cannot ignore the heterogeneity of the international system, especially the difference in political regimes. Even today, when it would seem that almost the entire world is moving confidently along the path of building democracy, it should be recognized that at the national level, democratic regimes are inherently deeply different. The creation of many regional organizations (such as NATO or formerly ATIS) took place outside the United Nations, as the iron curtain had already been drawn at the time of its creation. From the very beginning, the UN was extremely limited in its ability to influence regional international relations in any way. For example, the UN could not interfere in Eastern European national processes in the second half of the twentieth century, because the leaders of Eastern European states recognized by Western governments were under the serious influence of the Soviet Union or were supported by it.

Any influence on them by an international organization (not just the UN) would be contrary to the letter of the UN Charter, which prohibits "any interference in internal affairs" in the name of protecting the sovereignty of States. The establishment of any regime, even one that is profoundly dictatorial in its essence, is automatically protected by the principle of international law, which stipulates respect for State sovereignty and states the fundamental difference between internal and international affairs.

For more than 60 years of its activity, the United Nations has had the opportunity to address at least one regional (intra-block) problem. We are talking about the Hungarian events of 1956, in which the Soviet Union was legally guilty of aggression – at least to the extent that the government of Ya. Kadar and his appeal for help to the Soviet Union were considered the result of a conspiracy and manipulation by the USSR[2]. On the contrary, since the counter-revolutionary government of I. Nagy was illegal under the communist system (and, as a result, illegitimate under the conditions of its coming to power), the government of J. Kadar became legitimate and legitimate. Thus, it can be concluded that the UN cannot come to the aid of a people who, against their will, tolerate a government established through foreign intervention or under its protectorate[3].

The events of the last decade (Afghanistan, Iraq, Libya) are the clearest example of this. Most often, a legitimate Government is protected by international law from foreign invasion. Any attempt to overcome this "defense" will inevitably lead to war. In this regard, the most illustrative example of UN intervention in the sphere of "regional (intra-block) security" is: politicians – the Korean crisis. When the North Korean army crossed the 38th parallel, at the initiative of the US representative, the Security Council was immediately assembled, demanding that the North Korean government withdraw its troops and offering, after refusing, UN member states to come to the aid of the victim of aggression (the South Korean government). Circumstances favored this first attempt by the UN to force an aggressor State to comply with international law. Since the Soviet Union allowed the UN Security Council to legitimize a military action, which the United States, and this can be safely judged now, would have carried out in any case (as usual), even if the UN had not existed at all or it would have been paralyzed by the use of a veto (which happens quite often in the practice of the Organization's activities). The course of events did not correspond exactly to what might have happened if the UN had fully realized F.'s dream. Roosevelt. It was easy to convince Congress and public opinion in the United States, citing the need to ensure compliance with international law.

The enthusiasm would have been less fervent if President Truman or Secretary Acheson had had to explain the weighty but prosaic reasons for their actions that dictated their decision: the urgent need to confirm in the eyes of the world community the inviolability of the American guarantee and the inevitable loss of prestige if South Korea was eliminated by a North Korea that defied the UN's decisions (by refusing to allow observers sent to guarantee the holding of free elections, etc.). This is despite the fact that the government of North Korea at that time was not recognized by the UN at all.

June 25, 1950 The Soviet Union challenged the United States, which could not be accepted by them without disastrous consequences for itself. It is significant that the armies, which consisted mainly of American and South Korean divisions, were called UN armies (UN Armed Forces), theoretically implementing the policy of the UN General Assembly[4]. The participation of British, Turkish, and French soldiers on the side of South Korea gave the troops the character of a foreign legion. In the end, the fate of Korea was decided not on the rostrum of the UN General Assembly, but on the battlefield.

The UN had an impact on the nature of the event, its moral significance, but not on its root cause, course, or results. The UN has had the greatest impact on relations between regional organizations (formerly known as blocs) and third world countries, primarily between European metropolises and their protectorates or colonies. It would be naive to think that empires were destroyed in New York. Whatever the definition

of these processes – "liberation of peoples" or "disintegration of European empires" - may sound, they have numerous and deep causes: the weakening of the mother countries, the desire of the peoples for independence, the effectiveness of the guerrilla struggle, and finally, the anti-colonialism of the two great Powers[5]. But the role of the UN is to provide a platform to the representatives of countries opposed to colonialism, it has amplified the echo of anti-imperialist propaganda, influenced the character and perhaps accelerated the pace of decolonization in the twentieth and early twenty-first centuries, the UN enabled the States of Africa, Asia, and Latin America to play "big politics."

"It should be remembered, however, that history is not written in New York, but within each state, where political regimes are born and die through various methods of infiltration and subversion, and new ones are coming to replace them, gaining international legitimacy.

Solutions and proposals on global issues

Solving global problems by uniting the world community is one of the goals and objectives of the UN, so the international organization works in 70 areas. In 2015, the UN formulated "Sustainable Development Goals" that could help achieve a better future for all.

The great achievement of the UN was the conclusion of the Paris Climate Agreement in 2015. The main purpose of this document is to prevent the average global temperature of the pre-industrial indicator from exceeding by more than 1.5 degrees Celsius. Now this indicator is already 1.1 degrees. The Paris Agreement is historic in its way: it was ratified by 189 parties, which account for 96.98% of emissions.

Neither the UN partition plan nor the cease-fire orders would have ensured the existence of the State of Israel, or even the survival of the Jews of Palestine, without the victories of the Haganah forces. But part of the story is written at the UN headquarters, and representatives of small states often have the illusion that this part is significant. Since a two-thirds majority is required to pass General Assembly resolutions, the great Powers are forced to constantly court

representatives of small countries in order to achieve a favorable outcome of the vote.

Analysis and results being legally equal to the great Powers under the UN Charter, small countries can take pride in the fact that they solve historical problems by voting. In fact, if there were no UN, why would the presidents of many African states be able to leave their capitals, get to know the world and participate in world diplomacy? The UN embraces potentially all of humanity, seeks to create a global community, reflects its current division into States and symbolizes its desire for unity. As a result, under the guise of decolonization and the "Balkanization" of Africa, the so-called Afro-Asian group in the UN grew so much that by the end of the 20th century a new pole of international relations (we can call it the countermodern South) was formed[6]. Today, the "third world" is a geographical concept rather than a political one. Neither during the Cold War nor today can the UN have a "common will".

A minority submits to the interests of the majority only when vital interests are not affected. In fact, both regional organizations (blocs) and great and small states pursue the same policy in the UN as they do outside it. Each actor presents their ideas or demonstrates their aspirations and strives to ensure that their interests are protected. It can be concluded that the UN has not changed, but only slightly comp.

Conclusion/Recommendation. An analysis of the resolutions of international organizations that can and should be recognized as sources of international law allows us to adjust, first of all, to the variety that is referred to as sources of international law in an arbitrary manner. In the international legal doctrine, this type of resolutions of international organizations is called the regulations of international organizations. For example, the UN Rules of Procedure of the UN General Assembly, the Provisional Rules of Procedure of the UN Security Council, the Rules of the International Court of Justice, the Rules of the UN Administrative Tribunal.

LITERATURE

1. Борисова А. Р., Войтоловский Ф. Г., Журавлева В. Ю. Подходы России и США к проблемам глобального управления и реформированию ООН // ИМЭМО РАН. 2016. № 1 (50). С.7–23.
2. <https://www.immemoran.ru/org/>
3. Нешатаева Т.Н. МОП. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. 2-е изд.- 2009. С. 91.
4. <https://www.immemoran.ru/org/>
5. Правила процедуры в многосторонней дипломатии. – М. Международные отношения. 2008.
6. <https://www.un.org/>

Xumora ZIYAVUTDINOVA,
Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi, PhD
E-mail: ziyavutdinovaxumora@gmail.com

Dotsent, p.f.n N.Shomurotova taqrizi asosida

OILADAGI NOSOG'LOM PSIXOLOGIK MUHIT OILAVIY ZO'RAVONLIKNING YUZAGA KELTIRUVCHI OMIL SIFATIDA

Аннотация

Mazkur maqolada oilaviy zo'rvonlik shuningdek, er-xotin o'rtasidagi zo'rvonlik muammosi, uning o'rganilishi, zo'rvonlik kelib chiqishida nosog'lom psixologik muhit zo'rvonlikni keltirib chiqaruvchi omil ekanligi, bu muammoni oldini olish bo'yicha xulosa va takliflar beriladi. Oilada ayollarga nisbatan zo'rvonlikning er-xotin o'rtasidagi munosabatlarda namoyon bo'lib, bunday zo'rvonlikning o'ziga xosligi er-xotinning gender farqlari, erkaklarning dominant pozitsiyasi va ayollarning xatti-harakatlari ustidan nazorat qilish natijasidir kelib chiqadi.

Kalit so'zlar: oilaviy zo'rvonlik, ayollarga nisbatan zo'rvonlik, noqulay ijtimoiy vaziyat, qarama-qarshilik, kelishuv, muurosaga kelish, bo'yin tovlash, hamkorlik.

НЕЗДОРОВАЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СРЕДА В СЕМЬЕ ЯВЛЯЕТСЯ ПРИЧИНЫМ ФАКТОРОМ СЕМЕЙНОЕ НАСИЛИЯ

Аннотация

В данной статье насилие в семье также является проблемой насилия между супругами, ее исследование, тот факт, что нездоровая психологическая среда является фактором, вызывающим насилие в возникновении насилия, даются выводы и предложения по предотвращению данной проблемы. Насилие в отношении женщин в семье проявляется во взаимоотношениях между супругами, а специфика такого насилия является результатом гендерных различий пары, доминирующего положения мужчин и контроля над поведением женщин.

Ключевые слова: насилие в семье, насилие в отношении женщин, неблагоприятная социальная ситуация, конфронтация, приспособление, компромисс, уклонение, сотрудничество.

UNHEALTHY PSYCHOLOGICAL ENVIRONMENT IN THE FAMILY IS A CAUSING FACTOR OF DOMESTIC VIOLENCE

Annotation

In this article, family violence is also the problem of violence between spouses, its study, the fact that an unhealthy psychological environment is a factor that causes violence in the origin of violence, conclusions and suggestions on how to prevent this problem. is given. Violence against women in the family is manifested in the relationship between the spouses, and the specificity of such violence is the result of the gender differences of the couple, the dominant position of men and the control over the behavior of women.

Keywords: domestic violence, violence against women, unfavorable social situation, confrontation, adaptation, compromise, evasion, cooperation.

Kirish. Jahonda oilalardagi zo'rvonlikning oldini olish usullarini o'rganishning dolzarbligi, bu hodisa odamlarning shaxsiy va ijtimoiy hayotiga ta'sir ko'rsatishi bilan bog'liq bo'lib, tenglik, ijtimoiy rivojlanish va demokratik jamiyatni qurishda haqiqiy to'siqdir[1]. Hozirgi vaqtda gender tengligi tinchlik va bag'rikenglik qadriyatlarini tarqatish, inson qadr-qimmatini hurmat qilish, zo'rvonlikdan voz kechish tamoyillari sifatida zamonaviy jahon taraqqiyotining yagona qiymat birligi sifatida rasman tan olinmoqda. Shu munosabat bilan zo'rvonlik muammosini o'rganish uchun yangi ijtimoiy yondashuvni amalga oshirish, ijtimoiy nizolarning shartlari va oqibatlarini, ularni oldini olish va zo'rvonlikni hal qilish usullarini tushunish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot markazlarida zo'rvonlikni, xususan oilaviy zo'rvonlikni ijtimoiy-psixologik jihatdan o'rganish, diagnostik tadqiq qilish orqali zo'rvonlikni oldini olishga qaratilgan zarur taklif va tavsiyalarni berish bilan bog'liq muammolar ilmiy tadqiq etib borilmoqda. Ijtimoiy rivojlanish masalalari doirasida inson huquqlarini himoya qilish, ayollarning zo'rvonlikdan ozod bo'lish huquqlarini amalga oshirish, ijtimoiy munosabatlarni

insonparvarlashtirishga qaratilgan huquqiy-me'yoriy asoslar yaratilmoqda[3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xorijiy adabiyotlarini tahlili shuni ko'rsatadiki, so'nggi ellik yil ichida G'arbda oilaviy zo'rvonlik muammosi bo'yicha muhim empirik ma'lumotlar to'plangan. Xususan, J.Giles-Sims va J.P.Deshner zo'rvonlik va uning kelib chiqish sabablari, M.A.Straus, R.J.Gelles, S.K.Steinmetz zo'rvonlikning rivojlanishi va G.Hotaling, D.B.Sugarman, B.Mcloy, E.Aldarondo boshqalar tomonidan zo'rvonlikning xavf omillari, L.E.Walker oilaviy zo'rvonlik dinamikasining ayollarga ta'siri, D.Kalmuss oilaviy zo'rvonlikning avlodan-avlodga uzatilish qonuniyatlari, D.G.Dutton, A.Holtzworth-Munroe, G.L.Stuart, G.Hutchison zo'rvon erkaklarning individual-psixologik xususiyatlari, N.S.Jacobson, S.A.Lloyd zo'rvonlik xolatlarida shaxslararo munosabatlarni tadqiq etganlar.

Zo'rvonlik insoniy munosabatlardagi tajovuzkorlikning namoyishi sifatida tushunilishi kerak. Shunga qaramasdan, har birimiz turli vaziyatlarda ma'lum darajada tajovuzkor harakatlarni amalga oshiramiz. Shuning uchun "zo'rvonlik" atamasi qasddan, maqsadga yo'naltirilgan

xatti-harakatlarda ifodalangan, agressivlikning haddan tashqari shakli bo'lib, bu yo'q qilish yoki zararlashga qaratilgan, insonga jismoniy yoki ruhiy zarar yetkazish uchun qasddan dushmanlik qilish istagi bilan ifodalanadi. Shunday qilib, "zo'ra vonlik" va "tajovuz" so'zlari sinonim emas. Birinchisi faqat destruktiv ma'noda, ikkinchisi ham destruktiv ham konstruktiv ma'noga ega. Agressivlikni sportda, hazil-mutoyibada, imperativ ohangda, dominant xulq - atvorda sublimatsiyalash mumkin. Zo'ra vonlikni esa qayta yo'naltirish yoki almashtirish mumkin.

L.V.Serdyukning ta'kidlashicha, "zo'ra vonlik – shaxsga (yoki bir guruh shaxslarga) uning irodasiga qo'shimcha ravishda yoki unga qarshi amalga oshiriladigan va unga organik, fiziologik va ruhiy jarohat yetkazishi, erkinligini cheklashi mumkin bo'lgan tashqi qasddan va noqonuniy ta'sir ko'rsatishdir [10].

Zo'ra vonlikning bir turi – oilaviy zo'ra vonlik bo'lib, bu er-xotin o'rtasidagi munosabatlarda zo'ra vonlikni namoyon bo'lishidir. Bunday zo'ra vonlikning o'ziga xosligi er-xotinning gender farqlaridan kelib chiqadi. Oilaviy zo'ra vonlik tushunchasi nafaqat rasman ro'yxatdan o'tgan juftliklar uchun, balki sobiq er-xotinlar uchun ham amal qiladi. Oilaviy zo'ra vonlik va boshqa turdagi zo'ra vonlik o'rtasidagi asosiy farq shundaki, oilaviy zo'ra vonlik oila a'zolari o'rtasida, uy sharoitida, yopiq ijtimoiy muassasada sodir bo'ladi. R.E.Dobash, R.P.Dobash oilaviy zo'ra vonlikka shunday ta'rif beradilar, oilaviy zo'ra vonlik-erkaklarning dominant pozitsiyasi va ayollarning xatti-harakatlari ustidan nazorat qilish natijasidir [11].

Psixologlar va sotsiologlar zo'ra vonlik turlarining ikkita tasnifi qabul qilinadi va ko'pincha qo'llaniladi.

Birinchi tasnif zo'ra vonlik harakatlarining tabiatiga asoslanadi va zo'ra vonlikning jismoniy, jinsiy, psixologik (emotsional) va iqtisodiy kabi turlarini o'z ichiga oladi.

Ikkinchi tasnif esa zo'ra vonlik ob'yektining xususiyatlariga qaratilgan bo'ladi, ya'ni yosh xususiyatlari (bolalar yoki qariyalarga nisbatan zo'ra vonlik), jins xususiyatlari (ayollarga yoki erkaklarga nisbatan zo'ra vonlik), sog'liq holati (nogiron yoki muomalaga layoqatsizlarga nisbatan zo'ra vonlik), oilaviy munosabatlar (qarindoshlar o'rtasidagi munosabatlar), etnik kelib chiqishi, kasbi, ijtimoiy mavqei jihatidan va b.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda kuzatish, suhbat metodlari, «O'zbek Oilalaridagi oilaviy zo'ra vonlikni o'rganish» bo'yicha mualliflik so'rovnoma, A.Bass va

A.Darkning «Agressivlik darajasini o'rganish» so'rovnoma, A.Tomas va R.Kilmanning «Mojaroli vaziyatda yetakchi xatti-harakatni aniqlash» metodikasi, A.Volkovanning «Oiladagi rollar va nikohga da'vogarlikni aniqlash» testi, A.Neugartenning «Hayotdan qoniqlik indeksi» test-so'rovnoma, R.Lazarusning «Kopping-test» so'rovnoma, L.Kulikovning «Ruhii holatni tashxislash» metodikasidan hamda tadqiqotdan olingan empirik ma'lumotlarning validligi va ishonchligini aniqlashda ma'lumotlarni matematik-statistik qayta ishlash SPSS dasturidan foydalanildi, metodikalar korrelyatsiyasi Spirmening r-korrelyatsiya koeffitsienti, ishonch darajasidagi ahamiyatli farqlarni aniqlovchi Mann-Uitnni -U mezonlari bo'yicha amalga oshirilgan.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, zo'ra vonlikka uchragan ayollarning turmush o'rtog'larida o'rta yosh, ma'lumot darajasi o'rta va bunday oilalarda er va xotin o'rtasidagi yosh farqi ham katta. Turmush o'rtog'ining ishlamasligi, oilaning umumiy oylik daromadining pastligi va erining spirtli ichimliklar yoxud giyohvand moddalarni iste'mol qilishi eksperiment guruhidagi oilalarning o'ziga xos xususiyatlar xisoblanadi. Olingan natijalar M.A.Straus, R.J.Gelles, S.K.Steinmetzlarning ma'lumotlariga to'g'ri keladi, ular 2143 ta oilalar o'rtasida o'tkazilgan so'rov davomida erkakning ayolga nisbatan zo'ra vonligi bilan ajralib turadigan oilalarda er ko'pincha yarim kun ishlagan yoki ishsiz ekanligini aniqladilar [7]. C. Mirlees-Black tadqiqotlarida oilaning ijtimoiy-iqtisodiy holati va zo'ra vonlik o'rtasidagi munosabatlarga oid natijalar mavjud [8].

Oilada erkakning past ijtimoiy-iqtisodiy holati ayollarga nisbatan jismoniy zo'ra vonlikni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy omillardan biridir. Bu natija oilaviy zo'ra vonlik hodisasini kelib chiqishini tushuntirib beruvchi Goodening resurs nazariyasiga mos keladi. Nazariyaga ko'ra ko'proq resurslarga ega bo'lgan oila a'zosi ko'proq kuchga ham ega bo'ladi. Shuningdek, oila a'zosi qanchalik ko'p resurslarga ega bo'lsa, u boshqalar bilan munosabatlarda kamroq kuch ishlatadi, chunki oilaviy zo'ra vonlik ko'pincha boshqa manbalar etarli bo'lmaganda yoki yo'q bo'lganda qo'llaniladi. Demak, o'rta ma'lumot darajasiga ega bo'lgan, kam maoshli ish, jamiyatdagi obro'sining pastligi va shaxslararo munosabatlarda sust bo'lgan erkak munosabatlardagi ustun mavqei saqlab qolish uchun kuch ishlatishga majbur bo'ladi.

1-jadval. Tajriba va nazorat guruhlaridagi ayollar oilalarining ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarining o'rtacha qiymatlaridagi sezilarli farqlar.

Parametrlar nomi	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
1. Erkanning Yoshi	32,1*	35,99*
2. Erkakning ta'lim darajasi	3,16*	3,63*
3. Erkak va ayol o'rtasidagi yosh farqi	1,76*	4,1*
4. Erkakning ish bilan bandligi	0,7*	0,88*
5. Oilaviy hayotdagi stressli voqealar	3,36***	1,99***
6. Erining spirtli ichimliklarni iste'mol qilish chastotasi	4,5*	2,59*
7. Erining giyohvand moddalarni iste'mol qilish chastotasi	1,26*	1*
8. Erining ota-onasi bilan kelisha olmaslikning mavjudligi	0,44**	0,2**

Izoh: * - p<0,05, ** - p<0,01, *** - p<0,001.

Oilada erkakning spirtli ichimlik iste'mol qilishi chastotasidagi farqlar O. V. Barnett va R. V. Faganlarning tadqiqot natijalariga mos keldi. Mazkur olimlar tadqiqot natijalariga ko'ra zo'ra von erkaklarning tez-tez va ko'p miqdorda spirtli ichimliklar iste'mol qilishlari aniqlangan [5]. H.Рымашевскаяning tadqiqotlarida ham jismoniy zo'ra vonlik bilan bog'liq mojarolarning aksariyati erkakning spirtli ichimliklar iste'mol qilishining natijasi ekanligi aniqlagan [4].

Olingan natijalarni sharhlashda spirtli ichimliklarning xulq-atvoriga murakkab fiziologik ta'siri va ijtimoiy-madaniy jihatlarni o'z ichiga olishini hisobga olish kerak. Tadqiqotchilar R.M.Tolman va L.V.Bernet alkogolizm va

oilaviy zo'ra vonlik o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, spirtli ichimliklar ta'siri, shuningdek, ota-ona oilasida zo'ra vonlikning mavjudligi, shaxsiy muammolar, o'zaro munosabatlarning o'ziga xos shakllari xamda oilaning ijtimoiy-iqtisodiy xolati ayollarga nisbatan zo'ra vonlikni keltirib chiqaruvchi determinantlar ekanligini aniqlaganlar [6].

Tadqiqotimizdagi eng yuqori darajadagi farqlar (r<0,001) "oilaviy hayotda stressli hodisalarning mavjudligi" parametriga bo'yicha aniqlangan. Mazkur parametr bo'yicha ayollarga nisbatan zo'ra vonlik mavjud bo'lgan oilalarda ayol yoki erining ishdan ayrilishi yoki boshqa ishga o'tishi, farzandi yoki boshqa oila a'zolarining og'ir kasalligi, yashash

joyini o'zgartirishi, oila daromadining keskin kamayishi, homiladorlik yoki farzand ko'rish, farzandlarning maktabda yoki boshqa ta'lim muassasasida sodir etgan huquqbuzarliklari, er yoki xotinning qonun bilan bog'liq muammolari kabi holatlar mavjud. Eksperimental guruh oilalarida tez-tez uchraydigan erining ota-onasi bilan xotining munosabatlarida kelisha olmaslik" mavjudligi ham qo'shimcha stress omili sifatida qaralishi mumkin.

Xulosa va takliflar.

1. Noqulay ijtimoiy vaziyat (erining ishlamasligi, oilaning umumiy daromadining pastligi) ayolga nisbatan zo'ravonlik harakatlariga olib keladigan shaxslararo munosabatlarni shakllantiradi.

2. Ayolning ota-ona oilasida kuzatilgan salbiy xulq-atvor modellari

3. Erning ota-ona oilasida shaxslararo o'zaro munosabatlarning salbiy namunalarning mavjudligi ayolga nisbatan zo'ravonlik xatti-harakatlarining shakllanish ehtimolini oshiradi.

4. Oilada ayolga nisbatan zo'ravonlikning mavjudligi bir-biriga mos kelmaydigan xulq-atvor shakllarini, jumladan, "kooperativ" va "tajovuzkor" kabi qarama-qarshi xatti-harakatlarning shakllanishiga yordam beradi. Jiddiyroq va davriy zo'ravonlikka duchor bo'lgan ayollar ko'proq muvofiqlik, kelishuv, hamkorlik va murosaga kelish istagi bilan bog'liq xatti-harakatlarni namoyon qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. 2017-2021 – yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning 5 ta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy uslubiy risola. // -Toshkent, Ma'naviyat, 2017.
2. O'zbekiston Respublikasining oila kodeksi. // URL:<http://www.lex.uz>.
3. "Xotin – qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni // URL:<http://www.lex.uz>.
4. Римащевская Н., Ванной Д., Малышева М., Куббинс Л., Мещеркина Е., Писклакова М. Окно в русскую частную жизнь. Супружеские пары в 1996 г. - М.: Academia. - 1999. - 272 с.
5. Barnett O.W., Fagan R.W. Alcohol use in male spouse abusers and their female partners//Journal of family violence. - 1993. - Vol. 8. - № 1. p. 1-25.
6. Tolman R.M., Bennet L.W. A review of quantitative research on men who batter//Journal of interpersonal violence. - 1990. - P. 87-118.
7. Straus M.A., Gelles R.J., Steinmetz S.K. Behind closed doors. Violence in the American family. - NY.: Sage Publications, 1988. - p.
8. Mirrleas-Black C. Domestic violence: findings from a new British crime survey self-completion questionnaire/London, Home Office, 1999. - 67 p.
9. Ziyavutdinova X.Sh. Oilaviy zo'ravonlik muammosining ilmiy-nazariy asoslari // O'quv-uslubiy qo'llanma. - Andijon: "Hayot nashri-2020", 2022. – 40 b.
10. Сердюк Л.В. Насилие. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. М., 2002. С. 179
11. Dobash R.E., Dobash R.P. How theoretical definitions and perspectives affect research and policy/Family violence: research and public policy issues/Ed. By D.J.Besh arov. - 1990. -P. 108-129.

UDK 372.8

Iroda IMINAXUNOVA,
Farg'ina jamota salomatligi tibbiyot instituti dotsenti, PhD
E-mail: iiminahunova86@mail.ru

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori M.Boltayeva taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF POSITIVE MOTIVATION IN MEDICAL STUDENTS IN LEARNING ENGLISH IN THE PROCESS OF SELF STUDY

Annotation

In this article, in recent years, due to the quantitative and qualitative expansion of many professional contacts, the distribution of educational, methodological and scientific literature, as well as the freer exchange of information, it has become possible to fully enrich various specialists from other countries. The relations of this multifaceted and systematic communication to the international level are shown.

Key words: pedagogical leadership, self-education, principle, effectiveness, component, consistency, model recommendation, process.

MUSTAQIL TA'LIM JARAYONIDA INGLIZ TILINI O'RGANISHDA TIBBIYOT TA'LIM TALABALARIDA IJOBIY MOTIVATSIYANI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada so'nggi yillarda ko'plab kasbiy aloqalarning miqdoriy va sifat jihatidan kengayishi, o'quv, uslubiy va ilmiy adabiyotlarni tarqatish, shuningdek, erkinroq ma'lumot almashish tufayli boshqa mamlakatlardan turli xil mutaxassislarni to'liq boyitish imkonini paydo bo'ldi, bu ko'p qirrali va tizimli aloqaning xalqaro darajasiga munosabatlari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: namunaviy tavsia, o'z-o'zini tarbiyalash, izchillik, printsip, komponent, samaradorlik, pedagogik etakchilik, jarayon.

РАЗВИТИЕ ПОЗИТИВНОЙ МОТИВАЦИИ У СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПРОЦЕССЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается важность изучения иностранных языков. В последние годы благодаря количественному и качественному расширению многих профессиональных контактов, распространению учебной, методической и научной литературы, а также более свободному обмену информацией стало возможным всестороннее обогащение различных специалистов из других стран. Показаны связи этого многопланового и системного общения с международным уровнем.

Ключевые слова: педагогическое руководство, самообразование, принцип, эффективность, компонент, системность, модель рекомендация, процесс.

Kirish. Jahonda tibbiy ta'lim tizimini takomillashtirish maqsadida olib borilayotgan keng islohotlar, jumladan Yevropa tibbiy ta'limi sifatini oshirishni ta'minlash maqsadida qabul qilingan Bolonya deklaratsiyasi g'oyalari, Yevropa Kengashining "Chet tilini bilishning umumiy kompetentsiyalari: o'rganish, o'rgatish va baholash" malaka talablari asosida bo'lajak shifokorlarni chet tili mutaxassislarini tayyorlash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Keyingi yillarda ingliz tilini o'rganish orqali tibbiyotda mutaxassislik fanlar integratsiyasini yo'lga qo'yish masalalari: Amerikaning National Board of Medical Examiners (NBME) kengashida tibbiy ta'limda tibbiyotga doir didaktik materiallarni qo'llash masalasi, Koreyada yoshlarni mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirish (Seoul National University Centre for Health Systems Research, KOSHA, KASP); o'quv-dasturiy va metodik materiallar yaratilgan, talaba va talabalarining o'zaro munosabatlari, ta'lim muassasalari reytinglari aniqlangan (JOICFP, JSHEP); tibbiyot bilan zamonaviy Yevropa tibbiyoti yutuqlari o'zaro muvofiqlashtirilgan, (School of Public Health and Primary Care, Peking Union Medical College and School of Public Health); (Healthy Lifestyle), inson salomatligi muhofazasi va salomatlikni mustahkamlash (Health Promotion) va salomatlik pedagogikasi (Health Education) bo'yicha davlat ta'lim

standartlari yaratilgan hamda pedagogik mazmuni takomillashtirilgan.

Tibbiyot oliy o'quv yurtlarida "Ingliz tili" fanining o'rni ba'zan yetarlicha baholanmaydi. Lekin bu fan bilimli mutaxassisni shakllantirishda katta imkoniyatlarga ega. Motivatsiya, bizningcha, yetakchi omil bo'lib, talabarni ta'lim faoliyatiga undaydigan omil bo'lishi kerak. Bu holda asosiy narsa talabani kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish jarayonida erishmoqchi bo'lgan yakuniy natijani aniqlash va shakllantirish bo'ladi. Shuning uchun bizning tadqiqot ob'ekti tibbiyot oliy o'quv yurtlarida ingliz tilining o'zi, predmeti esa uning mohiyati, mazmuni, usullari, shakllari, vositalari va boshqalar. Tibbiyot oliy o'quv yurtlarida ingliz tilini o'rganishda, albatta, til o'rganish uchun motiv bo'lib xizmat qiladigan ma'lum omillar mavjud; ular, ko'proq darajada, qandaydir o'ziga xoslikka ega

– Kommunikativ muloqot qilish istagi mavjudligi, aloqalarni rivojlantirish va aloqalarni o'rnatish tufayli paydo bo'ladi. Ingliz tilidagi adabiyotlarni o'qish zarurati ham muhimdir. Kelajakda konferensiyalarda qatnashish, maqolalar yozish, professional jamoalarda qatnashishda tilni bilish kasbiy zaruratga aylandi.

– Til o'rganish negizida mutaxassislikga yo'naltirilgan til o'rganish yotadi.

- Estetik– inson motivatsiya nazariyasiga ko'ra o'zini o'zi rivojlantirish zarurligini his qiladi, bunga yangi bilimlarni egallash orqali erishish mumkin.

- Mintaqashunoslik talabalari boshqa mamlakatlarda tibbiy amaliyot va amaliyot o'tashga qiziqish bildirmoqda.

- Instrumental motivlarning umumiy guruhi: fuqarolik (o'rganish jamiyat hayotiga tayyorgarlikdir); kognitiv (kommittatsiyalarni egallash); [4]

Turli tadqiqotlarning mavjud ma'lumotlariga asoslanib, biz tibbiyot talabalari orasida ingliz tilini o'rganish motivatsiyasi ancha past darajada degan xulosaga keldik. Shu bilan birga, ushbu yo'nalishdagi talabalar o'rtasida kasbiy faoliyatga yo'naltirish mustaqil ta'lim faoliyatining eng xarakterli motivlarini ajratib ko'rsatish mumkin: kommunikativ (bo'lg'usi shifokor hamkasblari bilan muloqot qilishi kerak va tajribadan o'rganish va tilni bilish talab qilinadi); ish istiqbollari motivlari (ingliz tilini bilish ko'proq imkoniyatlar beradi va mutaxassis sifatida ishga joylashish va kelajak uchun ancha keng istiqbollarni ochadi); imtihonda yuqori ball olish motivi (masalan, talabalar imtihonga tayyorlanayotganda xorijiy manbalardan foydalanishlari mumkin); nufuzli lavozimni egallash, shu jumladan chet elda yoki istiqbolli stajirovkadan o'tish motivi.

Bizning fikrimizcha, ingliz tilini o'qitishda turli xil pedagogik texnologiyalar orasida blok-modul texnologiyalari katta ahamiyatga ega (A.Maslou)[1]. O'zgaruvchi komponentning strukturasi protsessual va natijaviy-baholovchi mavjud bo'lgan tarkib blokidan iborat (H.Hekkauzen)[2]. Shu bilan birga, blokning mazmunini talabaning o'zi mavjud sozlamalariga qarab o'zgartirish qobiliyati sizga kommunikativ yondashuvning asosiy tamoyillarini amalda amalga oshirishga imkon beradi: aloqa, yangilik, individuallik, funktsionallik va boshqalar.

Shuni ta'kidlashni istardimki, bugungi kunda bunday texnologiyalarni jamlash mustaqil, darsdan tashqari mashg'ulotlar uchun vaqtni ko'paytirish bilan birga, dars soatlarini qisqartirish tendentsiyasi tufayli muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Masalan, "Tibbiyotda xorijiy til" fanining mazmun jihati mavzu modulni majmuasi bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, har bir modulning strukturasi invariant komponentga (sinfdagi ish va keyingi darsdan tashqari mustaqil ishning bir qismi), mazmunli o'zgaruvchan qismga ega bo'lib, uning hajmi va ishlash darajasi talabaning ingliz tilini o'rganishga bo'lgan motivatsiyasiga bog'liq.

Shu bilan birga, shuni tushunish kerakki, motivatsiyaning asosiy mezoni talabalarda ingliz tilini o'rganish jarayoniga ijobiy munosabatni shakllantirishdir. Shu nuqtai nazardan, ingliz tili o'ziga xos xususiyatlarni ko'rsatadi, chunki u ona tilidan farq qiladigan me'yor va qoidalarni o'z ichiga oladi. Ingliz tili tibbiyot maktabidagi boshqa fanlardan tubdan farq qiladi, buni talabalarining o'zlari ham, o'qituvchilar ham intuitiv va ongsiz ravishda his qilishadi. Ingliz tilini fan, intizom sifatida o'rganishdagi muhim farqlardan biri shundaki, boshqa fanlar murakkab vositalar majmuasidan foydalangan holda o'rganiladi, mutaxassislik boshqa yondashuvni o'z ichiga oladi: eng sodda va eng osonidan eng murakkabgacha.

Biroq, tibbiyot oliy o'quv yurtlarida ingliz tilini o'rgatishda talabalar hali ham ma'lum lingvistik qiyinchiliklarni boshdan kechirishlari mumkin, masalan: leksik; fonetik; grammatik[1].

Keling, ingliz tilini o'rganishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarning asosiy guruhlarini (turlarini) qisqacha ko'rib chiqaylik. Shunday qilib, leksik qiyinchiliklar so'z va iboralarni qo'llash imkoniyati bilan bog'liq; fonetik qiyinchiliklar – talaffuz bilan bog'liq qiyinchiliklar (ammo, ta'lim maqsadlarida, bu qiyinchiliklar tibbiyot talabalariga 1-jadval.

kerak bo'lgan asosiy ko'nikma nutq emas, balki o'qish ekanligi sababli ayniqsa ahamiyatli emas); nutqni yasashda, ayniqsa, fe'l zamonlarini qo'llashda ham grammatik qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Biz uchun, shuningdek, ingliz tilini, ayniqsa ingliz tilini xalqaro asosiy til sifatida bilish shaxsning har tomonlama rivojlanishi uchun, shu jumladan, kasbiy pozitsiyadan ham, madaniy komponent pozitsiyasidan ham muhimligini ta'kidlash kerak. Boshqa odamlarning ijtimoiy-madaniy muhiti bilan tanishish shakli hamda buning uchun tibbiyot oliy o'quv yurtlarida ingliz tilini o'rganishda to'liq va muvaffaqiyatli o'zlashtirilishida, albatta, shaxsning hayotiy manfaatlarini tizimiga kiritilishi kerak.

Yuqorida qayd etilgan tamoyillarga e'tibor qaratgan holda, mustaqil ta'lim jarayoni zamonaviy axborot texnologiyalari, shuningdek, pedagogika sohasidagi so'nggi amaliy ishlanmalardan foydalanish bilan muqarrar ravishda bog'liqligini ta'kidlaymiz. Shu nuqtai nazardan, quyidagilarni ta'kidlash joiz: o'zaro hamkorlik texnologiyasi; axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT); dizayn usuli; case usuli va boshqalar. Shuni ta'kidlash kerakki, ular tufayli ingliz tilini o'rganish uchun motivatsiyaning dolzarb muammosi juda samarali hal qilindi, bu tibbiyot oliy o'quv yurtlarida talabalarining ingliz tilida so'zlashuvchi kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish darajasini sifat jihatidan oshirishga yordam beradi.

Tibbiy ta'lim talabalarining ta'lim motivatsiyasi juda murakkab va darhol ko'plab omillarga bog'liqligini qanday tushunish mumkin[2]. Shu bilan birga, ta'lim tizimining o'zida bir qator zaxiralar yaratilgan bo'lib, ular yordamida talabalarining motivatsion qiziqishini oshirish, shuningdek, butun yil davomida mutaxassislik til o'rganishga bo'lgan qiziqishini saqlab qolish jarayonini sifatli boshqarish mumkin. A.Maslouning fikricha motivatsiya nazariyasiga ko'ra, o'z-o'zini tarbiyalashga bo'lgan ehtiyoj muvaffaqiyatga erishish zarurati bilan chambarchas bog'liq. Shunday qilib, Ingliz tilini o'zlashtirgan yoki uni o'rganish jarayonida bo'lgan talaba ayniqsa muvaffaqiyatli o'rganish, professional hamjamiyatning boshqa a'zolari tomonidan e'tirofga sazovor bo'lishga undaydi. O'qituvchining roli, talabalar o'zlarining kasbiy darajasini oshirishni xohlashlarini va shu bilan kasbda ko'proq muvaffaqiyatga erishish va tan olinishini kutish bilan ingliz tilini o'rganishga ijobiy munosabatni shakllantirishdir. A. Maslou nazariyasiga ko'ra, yana shaxsning motivatsiyasini oshirish asosida o'quv jarayoniga ta'sir qilishning bir vaqtning o'zida bir nechta usullari (yoki usullari) taklif etiladi:

1) to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilish (o'qituvchi masala bo'yicha tushuntirishlar berishi yoki so'rashi, shuningdek, fan bo'yicha muayyan vazifani bajarishni talab qilishi mumkin;

2) parallel ta'sir (o'qituvchi jamoa – o'rganuvchi talabalar guruhi orqali harakat qilishi mumkin; shunday qilib, to'g'ridan-to'g'ri ma'lum bir Talabaga emas, balki guruhga qaratilgan, "jamiyat buni talab qiladi" degan tushunchani rag'batlantiradigan ta'sir;

3) bilvosita ta'sir qilish (o'qituvchi boshqa usullardan foydalanadi – o'yin faoliyati, ekskursiyalar, ijodiy vazifalar va boshqalar orqali.

Shuni ham alohida ta'kidlashimiz mumkinki, agar o'qituvchi talabaning shaxsiy manfaatlarini (ayniqsa, uning hayotiy maqsadlari va kasbiy yo'nalishini) hisobga olsa, u yetarli va etarli darajani shakllantira oladigan vositalar va vositalarning ancha katta arsenaliga ega bo'ladi.

Tibbiy ta'limda ingliz tilini o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini shakllantirish uchun 6 ta maxsus daraja mavjudligini alohida ta'kidlash lozim. 1-jadvalda ta'limga munosabat turlaridan kelib chiqib, quyidagi darajalarni aniqladik.

Ingliz tilini o'rganish uchun motivatsiyani shakllantirish darajalari

Daraja	Xarakterli
Salbiy munosabat	Talaba til o'rganishga qiziqish bildirmaydi. U berilgan vazifalarni bajara olmasligi mumkin, ammo ayb deyarli har doim tashqi sharoitlardir. Intizomni o'rganish bilan bog'liq noxush holatlardan qochishning barcha turlari, imtihongacha muammolardan doimiy qochishda namoyon bo'ladi. Mustaqil ishning yetishmasligi, o'qituvchining qattiq nazoratini talab qiladi.
Neytral (passiv) munosabat	Motivlar juda beqaror va o'zini turli yo'lar bilan, shu jumladan ta'lim natijalarida namoyon qilishi mumkin. O'rganishda mustaqil maqsadlar yo'q, mustaqil ishlash ko'nikmalari ham yo'q. Vazifani bajarish bilan bog'liq barcha vaziyatlarda passivlik namoyon bo'ladi. Qiziqish o'z hayoti bilan bog'liq individual mavzularda namoyon bo'lishi mumkin.
Ijobiy (amorfi, vaziyatli, ajratilmagan) munosabat	Til o'rganishga ongli qiziqish bor, lekin ko'pincha motivatsiya faqat ijobiy baho olish va muammolardan qochish bilan bog'liq. Motivlarning mumkin bo'lgan beqarorligi, ingliz tilini o'rganishning ijtimoiy ahamiyatini noto'g'ri tushunish. Yangi bilimlarni qabul qilish, lekin rad etish ham bo'lishi mumkin. Umuman olganda, tarbiyaviy vazifalar aniq, namuna bo'yicha topshiriqni bajarishga intilish mavjud. Mustaqil ishning oz miqdori bor, lekin faqat o'qituvchi tomonidan tavsiya etilganda va imtihonda og'irlik bo'ladi.
Ijobiy (kognitiv va aqli) munosabat	Rejalashtirilgan narsalarni o'rganishda mustaqillikning namoyon bo'lishi. Tibbiy bilimlarni nafaqat darsliklardan, balki xorijiy manbalardan olingan maqolalardan ham olish istagi. Tibbiyot ta'limi odatda ongli, eng yaxshi xorijiy tajribani o'rganish va qo'llash istagi.
Ijobiy (faol, ijodiy, faol) munosabat	Ingliz tilini o'rganish motivlari juda xilma-xildir, birinchi navbatda, mutaxassis bo'lish, kelajakda muvaffaqiyatga erishish. Vakolatlarni faol qo'llash, shu jumladan. Lingvistik, amaliy va talabalar faoliyatida. Ta'lim muammolarini hal qilishda ijodiy yondashuvning namoyon bo'lishi. Ilmiy bilish usullari va vositalaridan faol foydalanish. Prognostik munosabat ko'nikmalari, aks ettirishning yuqori darajasi va faoliyatni o'z-o'zini baholash qobiliyati mavjud. Ta'lim faoliyatidan o'z-o'zini tarbiyalash faoliyatiga bosqichma-bosqich o'tish.
Ijobiy (shaxsiy, samarali, mas'uliyatli) munosabat	Agar ichki kurash bo'lsa, unda qarama-qarshiliklar rahbar yoki kurator bilan muhokama qilinishi mumkin. O'zlarining olgan ta'lim darajasi uchun yuqori darajadagi mas'uliyat bor. Professional tibbiyot ta'limida shaxsiy integratsiya uchun yuqori motivatsiya. Tanlangan kasbiy sohada aloqalarga yuqori ehtiyoj. Hamkorlikning har qanday shakllarini faol idrok etish, ayniqsa faoliyatda yangi. Rivojlanishning faol sur'ati, yangi materialni o'rganishga doimiy intilish, bilim va muloqot qobiliyatlarini yaxshilash.

Motivatsiya darajalarining xususiyatlariga ko'ra, tibbiyot talabalari motivatsiyaning turli darajalarini ko'rsatishi mumkin. Shubhasiz, tibbiyot oliy o'quv yurtlarida ingliz tili o'qituvchisi uchun talabalarining ijobiy (kognitiv va ongli) munosabatidan past bo'lmagan darajaga erishishga intilishi kerak[3].

Xulosa qilib aytganda, faoliyatni tashkillashga tayyorgarlik (tashqi motivatsiya ustunlik qiladi); Faoliyatni ko'paytirishga tayyorgarlik (talabani harakatlarini mustaqil ravishda takrorlash); haqiqiy mustaqil faoliyatga tayyorgarlik (ichki motivatsiyaning ustunligi, o'zini o'zi boshqarishning yuqori natijasi).

Bularning barchasidan kelib chiqadiki, tibbiy ta'limda har bir talabani mustaqil ishga tayyorgarlik darajasini tezda

aniqlashi kerak. Buni amalga oshirish turli xil psixologik-pedagogik testlar, anketalar, suhbatlar va kuzatishlar, shuningdek, umuman olganda talabalar faoliyatini o'rganish, ularning o'quv faoliyatiga e'tiborni faollashtirishga sabab bo'ladi. Mustaqil ta'lim faoliyati quyidagi jihatlardan tavsiflanadi: kognitiv, motivatsiya, ong, mustaqillik, ixtiyoriylik, diqqatni jamlash, tashkiliylik va o'ziga xoslik, binobarin, agar talabani ingliz tilidagi bilimlari haqida gapiradigan bo'lsak, unda biz uning barcha faoliyatini ongli ravishda til materialiga murojaat qilish jarayoni sifatida tasavvur qilishimiz mumkin, shu bilan birga unga bo'lgan zaruratni his qiladi va uni o'zlashtirish tizimini belgilaydi.

ADABIYOTLAR

- Maslou A. Motivatsiya va shaxsiyat: Ingliz tilidan tarjima qilingan. - Sankt-Peterburg: Evroosiyo, 2008. - 352 b.
- Hekkausen X. Motivatsiya va faollik. - M.: Ta'lim, 2010. - 408 b. Kaplanova M. O'zbek maktabi o'qituvchisi shaxsining psixologik xususiyatlari: Dis. ...sharh. psixolog. Fanlar. - Toshkent, 1993. - 158 b.
- Ruxiyeva X.A. Talabalarining o'quv faoliyatini o'z-o'zini boshqarishning psixologik xususiyatlari: Dis. ... Psixologiya fanlari nomzodi. - Toshkent, 1993. - 132 b.
- Qosimova S. Talabalarining intellektual faolligini shakllantirishning pedagogik jihatlari: Dis. ...sharh. ped. Fanlar. - Dushanbe, 1978. - 196 b.
- Falsafa: ensiklopediya. so'zlar. / Ed. A.A. Ivin. - M.: Gardariki, 2004. - 1072 b.
- Davydov N.A. Pedagogika. - M.: IEP, 1997. - 134 b.
- Ibragimov X.I., Yo'ldoshev U.A., Bobomirzayev X. Pedagogika - psixologiya / o'quv qo'llanma. Toshkent: O'zbekiston failasufi milliy jamiyati, 2007. - 410 b.
- Inoyatov U.I., Muslimov N.A., Usmonboeva M., Inogomova D. Pedagogika: 1000 o'sha savolga 1000 o'sha javob / Met. kull. - T.: Nizomy nomidagi TDPU, 2012. - 193 bet.
- Sole N.V. Oliy matematika kursini o'qitishda talabalarining mustaqil ishlarini faollashtirish: Dis. ... samimiy. ped. Fanlar. - M., 2012. - 270 b. <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-samostoyatelnoy-raboty-pri-psihologo-pedagogicheskom-soprovozhdenii-studentov-zaochnogo-otdeleniya>

UDK: 1/14+37:004(062)

Nozimaxon IMOMOVA,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti v.b. (PhD)
F.f.d., dotsent B.G'aniev taqrizi asosida

THE CONCEPT OF COMMUNITY WELFARE AND ITS SPECIFIC SOCIAL-PHILOSOPHICAL CHARACTERISTICS

Annotation

In this article, it is explained that the new stage of the reforms being carried out in our country is the main ground for the radical improvement of the socio-economic conditions of our people. According to the results of the conducted research, it is scientifically proven that cocktail migration is the most important factor in increasing the income and standard of living of the population and ensuring the well-being of our society. Also, conclusions and suggestions are presented on the basis of comparative analysis, focusing separately on the impact of cocktail migration on the economic development.

Key words: migration, legal migration, illegal migration, emigration, unemployment, economically active population, labor migrants.

КОНЦЕПЦИЯ БЛАГОСОСТОЯНИЯ ОБЩЕСТВА И ЕГО ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Аннотация

В данной статье поясняется, что новый этап реформ, проводимых в нашей стране, является основной основой коренного улучшения социально-экономического положения нашего народа. По результатам проведенных исследований научно доказано, что коктейльная миграция является важнейшим фактором повышения доходов и уровня жизни населения и обеспечения благосостояния нашего общества. Также на основе сравнительного анализа представлены выводы и предложения, отдельно уделяя внимание влиянию коктейльной миграции на экономическое развитие.

Ключевые слова: миграция, легальная миграция, нелегальная миграция, эмиграция, безработица, экономически активное население, трудовые мигранты.

JAMIYAT FAROVONLIGI TUSHUNCHASI VA UNING O'ZIGA XOS IJTIMOYIY-FALSAFIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada, mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarning yangi bosqichi bugun xalqimizning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini tubdan yaxshilashda asosiy zamin ekanligi yoritilgan. O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, mehnat migratsiyasi aholi daromadlari va turmush darajasini oshirish va jamiyatimiz farovonligini ta'minlashda eng muhim omil ekanligi ilmiy asoslangan. Shuningdek, mehnat migratsiyasi iqtisodiy taraqqiyoti ta'siriga alohida to'xtalib qiyosiy tahlil asosida xulosa va takliflar taqdim qilingan.

Kalit so'zlar: migratsiya, qonuniy migratsiya, noqonuniy migratsiya, xorijga chiqish, ishsizlik, iqtisodiy faol aholi, mehnat migrantlari.

Kirish. Mehnatsevarlik o'zbek xalqining eng ajoyib va go'zal fazilatlaridan biridir. U qanday tuzumda yashamasin yaratishdan, mehnat qilib kun ko'rinshdan, farzandlarini ham yehnat qilishga o'rgatishdan to'xtamagan. Aholini mehnat migratsiyasi bozor iqtisodiyoti va jamiyatimiz farovonligi ta'minlanishini siyosatimiz talablariga mos ravishda yangi ko'rinishga ko'taradi va mehnatga yangi munosabatlarni shakllantiradi.

Jamiyatimiz sohalaridagi tarkibiy o'zgarishlarning migratsiya jarayonlarining rivojlanishiga ta'siri, Prezident Shavkat Mirziyoev taqdim etgan Yangi O'zbekistonning strategik ustuvor yo'nalishlari "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da belgilab berilgan. Shuningdek, O'zbekistonda keyingi islohotlarning muhim va maqsadli vazifalarini aks ettiruvchi 2022–2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi loyihasida belgilab berilgan ustuvor yo'nalishlardan biri "Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyili ilgari surilayotgani bejiz emas. Avvalo, Harakatlar strategiyasidagi har bir yo'nalishni taraqqiyotning yangi ko'rinishida mantiqiy asosda rivojlantirish hamda jamiyat farovonligini yangi ustuvor natijalarga erishish nazarda tutilmoqda.

Taraqqiyot strategiyasida ko'zda qonun ustuvorligini taminlash, konstitutsiyaviy islohotni hayotga izchil tatbiq etish, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish, ma'naviyatni rivojlantirish, shuningdek, global muammolarga O'zbekistonning munosabati, xavfsizlik va tashqi siyosat borasidagi muhim vazifalar qamrab olingan bo'lib, mazkur yo'nalishda olib borilayotgan islohotlar xalqimizni rozi qilishga hamda Yangi O'zbekistonning xalqaro maydonda keng e'tirof etilishiga xizmat qilmoqda. Bu esa mamlakatda amalga oshirilayotgan yangi bosqichdagi islohotlar, olib borilayotgan pragmatik ichki va tashqi siyosatning qanchalik to'g'ri va samarali ekanidan dalolat beradi.

Shu o'rinda yurtboshimizning "bir hayotiy haqiqatni ta'kidlamochiman – bugun zamon har qachongidan ham tezlashdi. Farovonlik oshgani sayin aholimizning talab va ehtiyojlari ham ortib bormoqda" [1] degan tamoyil asosida xalqimiz hayotini tubdan yaxshilash bo'yicha olib borayotgan keng ko'lamlil ijtimoiy islohotlarga guvoh bo'lamiz.

Mamlakatimizda aholi ehtiyojlarini ortishi mehnat migratsiyasini jadal suratda ortishiga sabab bo'lmoqda. Aholi migratsiyasi o'z navbatida jamiyatimiz iqtisodiyotiga va jamiyat farovonligiga sezilarli darajada hissa qo'shmoqda.

Hozirgi kunda mehnat migratsiyasini yangi ijtimoiy munosabatlarning tarkib topishi jarayonida ijtimoiy muhit falsafiy jihatdan tahlil qilish masalasi muhim ilmiy ahamiyatga egadir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Xalqaro mehnat migratsiya jarayoni ishtirokchilarini tavsiflovchi asosiy tushunchalarni talqin qilishda, aholi harakatining mohiyati va rolini tushunishda yagona yondashuvning yo'qligi turli nazariyalarni har tomonlama ko'rib chiqish va ulardan eng aniq ilmiy nazariyalarni aniqlashni taqozo etadi.

Bizning fikrimizcha migratsiya jarayonini talqin qilishda jamiyatning barcha sohalarini nuqtayi nazardan ilmiy tahlil etilishi davomida migratsiya mustqil fan (migratsiologiya) sifatida shakllanishi barcha sohalar migratsiyani ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, demografik xususiyatlari talqin etib, ular har tomonlama ilmiy tahlil qilinib tadqiqot natijalari, boshqa tarmoq sohalar o'rtasidagi aloqalarni ochib berishga xizmat qiladi.

Shu o'rinda, mehnat migratsiyasini asosiy yo'nalishlarini o'rganishda:

A.I. Kuzmini ilmiy tasnifiga nazar solsak, migratsiyani yettita asosiy yondashuvini – demografik, sotsiologik, tarixiy, huquqiy, psixologik, falsafiy va iqtisodiy yo'nalishlarini kuzatishimiz mumkin. Unda asosan muhojirlarning yangi ijtimoiy, madaniy va etnik muhitga moslashishi bilan bog'liq muammolarga qaratilgan nazariyalari ilgari surilgan. Donor va ratsipiet mamlakatlarning axoli potentsiali ko'p jihatdan migrantlar shaxslararo munosabatlarga, vatandoshlar jamoalarining mavjudligiga (diaspora), oilaviy va do'stlik rishtalariga, etnik guruhning migrant xalqining tarixiy an'analari bog'liqligi yoritilgan.

A.Sovi, A.Landrilar demografik holatni tahlil qilib, migratsion jarayonni aholi populyatsiyalarini (umumiy axoli soni) ortishi bilan bog'liq muammolarni o'rganagan.

Tarixiy yondashuv barcha davlatlar, mintaqalar va butun dunyoda migratsiya harakati tarixiga oid manbalar, shuningdek, mehnat migratsiyasi sohasidagi ilmiy tadqiqotlarda migratsion xarakterning rivojlanish tarixiga oid nazariyalari D.S. Shelestov, V.M. Kabuzan, V.A.Ionsev[8] kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

Shu o'rinda O'rta Osiyo xalqlari tarixiga oid sarkarda Amir Timur boshqaruvida, aniqrog'i, 1342—1405 yillar orasida Temur davlatini barpo etish, qo'shni mamlakatlar va xalqlar bilan bo'lgan munosabatlar, savdogar va sayyohlarga alohida e'tibor qaratilishi o'sha davrda shakllangan migratsiyaning barcha ko'rinishidagi xarakterlar Movarounnahrning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Psixolog V.I.Perevedentsev, T.I.Zaslavskaya, V.M.Moiseenkolar ilmiy yondashuvda migratsiyani xarakterlantiruvchi omillari bilan bir qatorda Shaxs va guruh o'rtasida sodir bo'ladigan munosabatlar, ularning xulq-atvorini o'rganishga urg'u berdi.

V.I. Mukomel, E.S. Painlarning huquqiy yondashuvi turli toifadagi muhojirlarning huquqiy himoyalanganligini aniqlashga qaratilgan. Xalqaro va ichki huquq normalarini tayangan holda migrantlarning asosiy huquqlarini tartibga soluvchi huquqiy normalar, qonun hujjatlarini ishlab chiqish va har ikki tomon manfaatlarini himoya qiluvchi siyosatni amalga oshirish imkoniyatlarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Iqtisodiy yondashuv universal hisoblanib, ushbu yondashuv doirasida migratsiyani o'rganagan rossiyalik

mutaxassislardan L.A.Abalkin, G.S.Vitkovskaya, J.A.Zaionchkovskaya, L.L.Rybakovskiy, A.V.Topilinlar xisoblanadi. Ularning ilmiy tadqiqotlarida migratsiya jamiyat ehtiyojlariga muvofiq mehnatga layoqatli aholining tartibga soluvchi omillaridan biri sifatida mehnat resurslarini ularning malaka darajasiga qarab qayta taqsimlash katalizatori, mehnat bozorida raqobatni oshirish va rivojlanishiga sabab bo'ladi.

Muhokama va natijalar

Biz, migratsiya harakatining qaysi turlari haqida so'z yuritmaylik, migratsion jarayonlarning baarchasida birlamchi ehtiyojlariga (tirikchilikka) bo'lgan iqtisodiy ehtiyoj bilan uzviy bog'liqligi ifodalanib, ya'ni iqtisod migratsiyasi birinchi navbatda mehnat migratsiyasini tashkil etadi. Mehnat migratsiyasi jarayonning mehnat bozorida taqsimlanadi.

Taraqqiyotning hozirgi bosqichida iqtisodiyotning oldida turgan dolzarb muammolardan biri mehnat bozorini shakllantirish va samarali rivojlantirishdir. Tadqiqotchi V.A.Pavlenkovning fikricha, bozor iqtisodiyotida mehnat bozori yollanib ishlashga loyiq kishilarning barchasini: ham yollanma mehnat bilan band bo'lganlar, ham band bo'lmaganlarni qamrab oladi. Ba'zi bir tadqiqotchilar mehnat bozorini ish haqi va daromadlarning erkin harakati orqali mehnatga talabni va ishchi kuchi taklifini o'zini-o'zi tartibga soluvchi mexanizm sifatida talqin qiladilar.

Jamiyat farovonligining o'ziga xos jihati shundaki, mamlakatdagi islohotlarning navbatdagi bosqichlaridan biri iqtisodiyotni rivojlantirish; iqtisodiyotni tiklash va yangi ish o'rinlari yaratishning mustahkam poydevori sifatida mahalliy xomashyo asosida mahsulot ishlab chiqarishni kengaytirishga qaratilgan. Mamlakatda jamiyatning hozirgi rivojlanishi ishchi kuchining iqtisodiyot tarmoqlari va jamiyat bo'yicha taqsimlanishi bilan tavsiflanadi, bu esa mehnat resurslarining davomiy taqsimlanishiga olib keladi.

Tadqiqotlar natijasiga ko'ra, 2000 yilda aholi orasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasida ish bilan band bo'lganlar soni 4,5 million kishidan ko'prog'ini tashkil etgan[9] bo'lsa, 2010 va 2021 yillarda esa bu ko'rsatkich 8,6 va 10,6 million kishini tashkil etdi[10]. 2000 yilga nisbatan ushbu sohada band bo'lganlar soni 6,1 million kishiga, ya'ni 2,35[5] marotaba ortdi. Mamlakat iqtisodiyotida band bo'lganlarning umumiy sonida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi 2020 yilda 73,8 foizni tashkil etdi, 2000 yilda esa bu ko'rsatkich 49,7 foiz band bo'lganlarni tashkil qilar edi.

Jamiyatimizni farovonligiga ulkan xissa qo'shgan qurilish sohasida 2020 yil oxirida 71 foizni (2000 yilda esa 38,4 foiz), sanoatda 25,8 foizni (2000 yil - 12,9 foiz) tashkil etdi. Bunda ishchi kuchiga bo'lgan potentsialni ortishi natijasida ichki migratsiya xarakati ortdishi bandlikning yuqori darajada ta'minladi. Ushbu faoliyatining barqarorligi hozirgi va kelajakda tashqi mehnat migratsiyasini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin.

Jamiyatimizda mehnat migratsiyasi jaddalik bilan ortib borishini sabablaridan biri aholi zichligi hisoblanadi. 2022 yil chorak holatiga ko'ra, O'zbekistonda doimiy aholi soni 35,4 mln kishini tashkil etib, 2021 yilga nisbatan 738,3 ming kishiga yoki 2,1 foizga o'sdi[10]. 2023 yil holatiga ko'ra mamlakatimizda doimiy aholi soni 36,372,276[6] tashkil qilmoqda.

Mamlakatimizda aholi zichligi — har kv. km.ga 78,9 nafar kishiga teng. Bu 2021 yilning 2022 yilning yakuniga (77,3 kishi) nisbatan 1,6 kishiga ko'pdir. Hududlar kesimida tahlil qilsak; (2.2. tablitsa)

2.2. tablitsa[11]

2022 yilda hududlar kesimi bo'yicha aholini zichligi ko'rsatkichi

№s	Hududlar	har kv. km.ga
1	Toshkent shahrida	6428,2
2	Andijon viloyatida	760,1
3	Farg'ona viloyatida	578,9
4	Namangan viloyatida	395,8
5	Samarqand viloyatida	241,5
6	Navoiy viloyatida	9,3
7	Qoraqalpog'istonda	11,7
8	Buxoro viloyatida	49,3
9	Jizzax viloyatida	68,4
10	Qashqadaryoda	119,8

* Jadval muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Demak, aholining eng yuqori zichligi Toshkent shahrida har kv. km.ga 6428,2 nafarni tashkil etadi. Eng past ko'rsatkichlar Navoiy viloyatida – 9,3 kishida qayd etilgan.

2022 yilning boshida aholi soni 35,27 mln kishini tashkil etgan bo'lsa, ikkinchi yarmida 130 mingga bordi. Aynan, shaharda aholi soni 18,02 mln kishini (jami aholining 50,9 foizi), qishloq aholisi esa 17,4 mln kishini (49,1 foiz) tashkil qildi. Mamlakatimizning zamonaviy taraqqiyoti, jadal suratlarda sanot markazlarini rivojlanishi natijasida qishloq aholisining migratsiyasi yangi ishchi kuchiga bo'lgan talabni ortishiga olib keldi.

Shu o'rinda, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatining bir qator tumanlaridan mamlakatimiz poytaxti Toshkent shaxri va Toshkent viloyatlariga sezilarli darajada aholi oqimi kirib keladi, bu esa ichki migratsiyani shakillantiradi va jamiyat iqtisodiy ijtimoiy sohasini rivojlanishiga olib keladi.

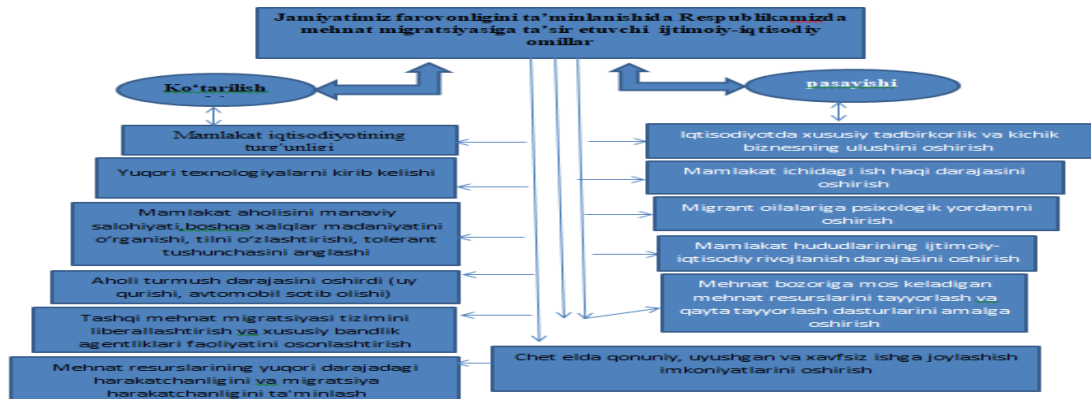
Shuni aloxida takidlash kerakki, respublikamizda 70-80 ming nafar yoshlar oliy o'quv yurtini tamomlamogda, lekin mutaxassisligi bo'yicha ish o'rinlarni yetarli emasligi, nisbatan ish xaqqini pastligi, mexnat bozorini torligi oliy ma'lumotli yoshlarni xorijiy mamlakatdalarida ish izlashiga sabab bo'ladi. Oqibatda oliy ma'lumotga ega bo'lgan shifokor va muhandislar, dasturchi hamda texnologlar chet mamlakatda mehnat migratsiyasini amalga oshirishi, intellekt ko'chishi «brain drain» jarayonlariga [12], ya'ni mamlakat ziyolilarining

muxojirlikka ketishiga sabab bo'lmoqda. Misol uchun, Yevropa yoki Amerika Qo'shma Shtatlarida axborot texnologiyalari sohasida dasturchining o'rtacha maoshi taxminan 6-10 mingdan ortiqni tashkil qilsa, Rossiyada bunday mutaxassisning oylik maoshi taxminan 1,5-2 ming dollarga boradi.

Respublikada keng ko'lamli investitsiya siyosati olib borilmoqda. Iqtisodiyot tarmoqlarni modernizatsiya qilish, jalb qilingan investitsiyalarning samaradorligini oshirish yo'lga qo'yilmoqda. Jumladan, tashqi (xorijiy kreditlar, migrantlar o'z oilalariga yuborgan mablag'lar va boshqalar) va ichki mablag' (axolining shaxsiy mablag'lari, tijorat banklari kreditlari, xususiy tadbirkorlik va boshqalar) hisobidan mamlakat yalpi ichki mahsulotida investitsiyalar ulushining ortishi kuzatilmoqda. Investitsiyalar ulushi 2020-yil natijalariga ko'ra mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi 37 foizga yetdi va dinamik o'sish tendentsiyasi kuzatildi [2], bu ko'rsatkich o'z navbatida jamiyatimizni turli sohalari rivojiga katta hissa qo'shmoqda.

Dissertant O'zbekistondagi bandlik darajasi, tashqi va ichki mehnat migratsiyasi jarayonlariga ta'sir ko'rsatuvchi muhim ijtimoiy-iqtisodiy omillarni tizimlashtirgan. Jamiyatimiz farovonligini ta'minlanishida mehnat migratsiyasi xarakatchanligini ko'tarilishi va pasayishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili o'tkazildi.

2.1.Jadval

*Jadval muallif tomonidan ishlab chiqilgan

“2022-2026-yillarda Yangi O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi”ning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mamlakatda bandlik va ihsizlik darajasini sezilarli darajada pasayishi, farovonlik darajasini oshirishi, tashqi mehnat migratsiyasini kamayishiga erishish kutilmoqda.

Xulosa. Mamlakatlarda migratsiya jarayonlarining rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilish natijasida quyidagicha xulosalarga kelish mumkin:

-2022–2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi loyihasida belgilab berilgan ustuvor yo'nalishlardan biri “Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyilidagi iqtisodiy o'zgarishlar, yangi ish o'rinlarni yaratish, yoshlar bandligini ta'minlash, aholi

farovonligini oshirish, mehnat migratsiyasini tartibga solish orqali xarakatni kamayishiga imkon berdi;

– O'zbekiston bilan tashqi mehnat migratsiyasi bo'yicha ishonchli hamkorlik qilayotgan mamlakatlar bilan yanada mustahkam aloqalarni yo'lga qo'yilishi talab etiladi. Shu o'rinda, hukumatimiz tomonidan chet eldagi mehnat muhojirlarimiz huquqlarini himoya qilishni takomillashtirish;

– O'zbekiston global migratsiya jarayonlari faol ishtirokchisi xisoblanadi. Shuni kuzatishimiz mumkinki, oxirgi 30 yil ichida O'zbekistonni doimiy yashash uchun tark etgan aholi soni 1,67 million kishini tashkil etadi

O'zbekistondan mehnat migratsiyasi jarayonlarini takomillashtirish, qonuniy migratsiyaning aniq va qulay mexanizmlarini yaratish orqali aholini noqonuniy

migratsiyadan saqlashga, mamlakatda emigratsiya hajmini kamaytirishga imkon beradi;

– Tadqiqotda migratsiya xarakatini ijobiy va salbiy jixatlari yoritilgan. Mamlakatda migratsiyani salbiy oqibatlarini, jumladan “aqlning ko‘chishi”, migrant bollarini psixologik xolati, ayrim oilalar er ko‘p yillar uzoqda yashaganligi oqibatida ajrimlarni ko‘payishi kabi xafni kamaytirish va ijobiy ta’sirlarni maksimal darajada oshirishga qaratilgan chora tadbirlarni kuchaytirish lozim;

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib, mamlakatdagi mehnat migratsiyasi jarayonlarining o‘ziga xos xususiyatlari

va tendentsiyalari, ularning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatiga ta’siri va uning oqibatida yuzaga keladigan ijobiy va salbiy holatlar har tomonlama tizimli ilmiy tahlilni talab qiladi. Muallifning fikricha, jamiyatimiz istiqboli uchun mehnat migratsiyasini davlat tomonidan tartibga solinishi, mamlakatning demografik rivojlanishi, mutaxassislarni yo‘qotish, pul aylanmasini oshirish, migrant bolalari psixologiyasidagi o‘zgarishlarni o‘rganish kabi ko‘plam masalalar bugungi kunning dolzarb muommolaridan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 20.12.2022
2. Shavkat Mirziyoyev: yalpi ichki mahsulotdagi investitsiyalar ulushi 37 foizga yetdi. <https://review.uz/post/savkat-mirziyev-dola-investicij-v-vvp-dostigla-37>
3. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. - Toshkent: «O‘zbekiston» NMIU, 2017. -592 b
4. Mirziyoev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. - T.: «O‘zbekiston» NMIU, 2018.–508b.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasi tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Qarori. PQ-4829-son 15.09.2020. <https://lex.uz/docs/4997972>
6. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi, <https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika/small-business-and-entrepreneurship> Davlat statistika qo‘mitasining statistik ma’lumotlari
7. Ўзбекистон республикаси давлат статистика қўмитаси маълумоти.2023й. <https://stat.uz/uz/>
8. Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. // Международная миграция населения: Россия и современный мир. Выпуск №3 – М., 1999. Стр. 39.
9. Имомова, Н. А. (2022). МАМЛАКАТИМИЗДА МЕХНАТ МИГРАЦИЯСИ ТИЗИМИНИ РАҚАМЛАШТИРИШ. Academic research in educational sciences, 3(4), 1093-1102.
10. Имомова, Н. А. (2022). МАМЛАКАТИМИЗДА МЕХНАТ МИГРАЦИЯСИ ТИЗИМИНИ РАҚАМЛАШТИРИШ. Academic research in educational sciences, 3(4), 1093-1102.
11. <https://www.gazeta.uz/uz/2022/05/06/population/>
12. <https://www.gazeta.uz/uz/2022/05/06/population/>
13. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/un_uzb_Labour_Migration_in_Uzbekistan_rus.pdf

Komil ISMADIYOROV,
Andijon davlat pedagogika instituti erkin tadqiqotchisi
kismadiyorov1987@gmail.com

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD, dotsent Jaloliddin Yusubov taqrizi asosida

BOLONIYA JARAYONI TARIXI VA AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Boloniya jarayonining tarixi va tadriji, unda ishtirok etuvchi davlatlarda amalga oshirilgan islohotlar hamda uning Yevropa integratsiyasiga ta'siri kabi masalalar yoritilgan. Boloniya jarayonining Yevropa va unga qo'shilgan davlatlar oliy ta'lim tizimidagi ahamiyati haqida fikr-mulohazalar ilgari surilgan. Shuningdek, Yevropa mamlakatlari bo'ylab yanada uyg'unlashgan oliy ta'lim tizimini rivojlantirish yo'lidagi ahamiyati, Yevropada oliy ta'limning ustuvor yo'nalishlari yoritib berilgan. Butun dunyo miqyosida oliy ta'limni isloh qilishda Boloniya jarayonining ahamiyati ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Boloniya jarayoni, Boloniya deklaratsiyasi, Lissabon konvensiyasi, xalqaro standartlar, harakatchanlik, shaffoflik va taqqoslanuvchanlik, diplomga ilova, ECTS, kredit o'tkazmalari.

HISTORY AND SIGNIFICANCE OF THE BOLONIA PROCESS

Annotation

This article covers issues such as the history and progress of the Bologna process, the reforms implemented in the countries participating in it, and its impact on European integration. Opinions have been put forward about the importance of the Bologna process in the higher education system of Europe and the countries joining it. Also, the importance of the development of a more harmonized higher education system across European countries, and the priorities of higher education in Europe are highlighted. The importance of the Bologna process in the reform of higher education worldwide is shown.

Key words: Bologna Process, Bologna Declaration, Lisbon Convention, international standards, mobility, transparency and comparability, diploma annex, ECTS, credit transfers.

ИСТОРИЯ И ЗНАЧЕНИЕ БОЛОНСКОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

В данной статье рассматриваются такие вопросы, как история и развитие Болонского процесса, реформы, реализованные в странах-участницах, и его влияние на европейскую интеграцию. Высказаны мнения о важности Болонского процесса в системе высшего образования Европы и присоединяющихся к ней стран. Также подчеркивается важность развития более гармонизированной системы высшего образования в европейских странах и приоритеты высшего образования в Европе. Показана важность Болонского процесса в реформировании высшего образования во всем мире.

Ключевые слова: Болонский процесс, Болонская декларация, Лиссабонская конвенция, международные стандарты, мобильность, прозрачность и сопоставимость, приложение к диплому, ECTS, кредитные переводы.

Shaxsni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalashda ta'lim masalasi jahonning ko'plab mamlakatlarida muhim vazifalar qatoridan o'rin olgan. Ta'lim inson, jamiyat, davlat manfaatlari yo'lidagi aniq maqsadlar sari yo'naltirilgan jarayon bo'lib, aniq maqsad va reja asosida shaxsga ta'sir etish vositasi hisoblanadi. Shuningdek, ta'lim maqsadli uzluksiz (umr bo'yi – beshikdan qabrgacha ilm izla) shaxsiy faoliyat xususiyatiga ega bo'lib, ta'limning ijtimoiy institut sifatidagi faoliyatining maqsadi esa jamiyatda millatning intellektual va axloqiy salohiyatini shakllantirishdan iborat.

Zamonaviy ta'lim inson hayotini doimo o'zgartirib, inson ma'naviy hayotining ajralmas qiymati sifatida xizmat qilmoqda. "Ko'pchilik davlatlarda global raqobat sharoitidagi yangi talablarga javob beruvchi, moslashuvchan ta'lim tizimini yaratishga qaratilgan tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Bularidan asosiy maqsad oliy o'quv yurtlarining va o'quv dasturlarining moslashish imkoniyatlarini kengaytirish bo'lib, ular akademik va tashkiliy tuzilmalarni isloh qilish, infrastrukturani, ta'lim metodlari va texnologiyalarini yangilash, pedagogik jarayonni takomillashtirish, o'qituvchilar tarkibi va sifatini yaxshilash orqali amalga oshirilmogda"[1].

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ko'plab sohalaridagi o'zgarishlar kabi oliy ta'lim tizimida ham

Yevropa mamlakatlarida oliy ta'limning birlashishi qaror topib bordi. Zero, Yevropa mamlakatlari oliy ta'lim tizimi Amerika Qo'shma Shtatlari ta'lim tizimiga nisbatan raqobatbardosh emas edi. Yevropa ta'limni takomillashtirish harakatlari yagona standartlar asosida 1957 yilda Rim shartnomasi imzolanishi bilan boshlandi. 1970 yillaridan boshlab oliy ta'lim sohasida Umumiyevropa siyosatini belgilash, Yevropa Ittifoqi davlatlarida oliy ta'lim muassasalarini baynalmilallashuvi yo'lidagi harakatlar olib borildi. Chunki shu davrga kelib Yevropada talabalarning harakatliligi ortib, talabalar chet elda oliy ta'lim olish imkoniyatlarini ko'proq izlay boshladilar. 1974 yilda oliy ta'lim sohasida Umumiyevropa siyosatini belgilab bergan dastlabki qaror qabul qilinib, keyinchalik yangi hujjatlar bilan bu qaror mustahkamlab borildi. Yevropa Ittifoqi davlatlarida oliy ta'lim muassasalarini baynalmilallashuvi yo'lidagi harakatlari davom etib, 1998-yilda Parijda Fransiya, Italiya, Germaniya va Buyuk Britaniya oliy ta'lim vazirlari tomonidan Sarbonna deklaratsiyasi imzolandi. Ushbu hujjat ham Yevropada oliy ta'lim uyg'unlashuvining jiddiy zaruriyat ekanligini tasdiqlab berdi.

Yangi ming yillikka kelib Yevropa hamda butun dunyoda oliy ta'lim sohasida misli ko'rilmagan o'zgarishlar yuz berdi. Nafaqat davlatlarning, balki jamiyatning ham oliy

ta'limga qo'yayotgan talablari doirasi jadallik bilan kengayib bordi. Hozirgi vaqtda oliy ta'lim jamiyatlar va iqtisodiyotning tobora ko'proq aholini o'qitish, noan'anaviy talabalar uchun yangi imkoniyatlar yaratish, tadqiqot va innovatsiyalarni rivojlantirish, mahalliy va mintaqaviy iqtisodiy muammolarga javob berish, oliy ta'limning barcha jabhalarida sifat va samaradorlikni oshirish kabi ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilishi talab etilmoqda. Oliy ta'lim sanoatlashgan jamiyatdan xizmat ko'rsatish va innovatsiyalar jamiyatiga o'tishning markaziga aylandi. Rivojlanayotgan global miqyosda oliy ta'lim endi ijtimoiy va siyosiy hayotda milliy raqobatbardoshlik va modernizatsiyaning asosiy omili sifatida markaziy o'rinni egalladi.

Boloniya jarayoni dunyoda yuz berayotgan global ijtimoiy o'zgarishlarga javoban raqobatbardosh bo'lish uchun ixtiyoriylikka asoslangan islohotlarda hamkorlikning Yevropacha javobi sifatida namoyon bo'ldi. "Shunday qilib, Boloniya jarayoni oliy ta'lim sohasida xalqaro boshqaruv va siyosatni ishlab chiqishning yangi modelini taqdim etadi. Jarayonni talabalar, oliy o'quv yurtlari, manfaatdor tomonlar va davlat organlarini umumiy loyiha bo'yicha munozaraga jalb qilish vositasi sifatida ham ko'rish mumkin. Mamlakatlar yirik moliyaviy va iqtisodiy muammolardan chiqish yo'lini qidirayotgan bir paytda Boloniya jarayoni yangi yo'nalishlarda harakat qilishi mumkin. Darhaqiqat, 2012-yil aprel oyida Buxarestda bo'lib o'tgan uchrashuvda vazirlar mamlakatlarni joriy iqtisodiy inqirozdan olib chiqishda oliy ta'lim muhimligini ta'kidladilar va Yevropada oliy ta'limning ustuvor yo'nalishlari sifatida uchta sohani – harakatchanlik, bandlik va sifatni belgiladilar"[2].

Yevropaning 29 mamlakati tomonidan Boloniya deklaratsiyasi imzolanishi bilan mintaqada Boloniya jarayoni boshlandi. Bugungi kunga kelib, Boloniya jarayonida 48 ta mamlakat ishtirok etmoqda. Ularning orasida MDH mamlakatlaridan Rossiya, Ukraina, Ozarbayjon, Moldova, Armaniston, Gruziya, Qozog'iston va Belarus Respublikasi ham bor. Shuni alohida ta'kidlash joizki, 2010-yilda Budapeshtda Qozog'istonning Boloniya deklaratsiyasiga qo'shilishi haqida yakuniy qaror qabul qilingan. Qozog'iston Yevropa ta'lim tizimining to'laonli a'zosi sifatida tan olingan Markaziy Osiyodagi ilk davlat hisoblanadi. Qo'shni mamlakat oliy ta'lim tizimida katta o'zgarishlar ro'y berganligi aynan Boloniya jarayoniga qo'shilganligi bilan izohlanadi. Xususan, hozirgi kunda Qozog'istonning 50 dan ortiq universitetlari Buyuk Britaniya, Irlandiya, Ispaniya, Chexiya, Germaniya, AQSh hamda boshqa bir qator davlatlarning yetakchi universitetlari bilan ikki diplomli qo'shma ta'lim dasturini amalga oshirib kelmoqda.

"Boloniya jarayoni – bu Yevropa mamlakatlari orasida oliy ta'limni uyg'unlashtirish, rivojlantirish jarayonidir. U tushunish oson bo'lgan va o'xshash oliy ta'lim darajalar tizimini yaratishni, ta'limda kredit-modul tizimiga o'tishni, ta'lim sifatini ta'minlashda erkin akademik harakatlanishni va Yevropadagi ta'lim hamkorligini o'z ichiga oladi. Qisqa qilib aytganda, bu Yevropa mamlakatlarining oliy ta'lim tizimlarini uyg'unlashtirish, har bir kishi uchun teng ravishda ta'limni ta'minlash, intellektual, madaniy, ijtimoiy, ilmiy va texnologik salohiyatni shakllantirish va mustahkamlash, ta'lim sifatini takomillashtirish jarayonidir"[3].

Boloniya jarayoni bu Yevropada uyg'unlashgan oliy ta'lim va yagona ilmiy makonni yaratishga qaratilgan ixtiyoriy hamkorlik jarayoni. Boloniya jarayoni Yevropa mamlakatlari bo'ylab yanada uyg'unlashgan oliy ta'lim tizimini rivojlantirish yo'lidagi muhim qadamdir. Boloniya jarayoni oliy ta'lim tizimida yagona Yevropa hududini yaratishga qaratilgan jarayondir. Boloniya jarayonining jozibadorligi shundaki, oliy ta'limning taqqoslanadigan, mos keluvchi va uyg'unlashgan tizimi yaratilganligi sababli tobora ko'proq mamlakatlar unga qo'shilmoqda.

Bugun Yevropa integratsiyasi chuqurlashib bormoqda: yagona iqtisodiy makon yaratildi, davlatlar chegaralari ochildi, yagona valyuta joriy etildi hamda Umumiyevropa mehnat bozori shakllanmoqda. Bunday chuqur integratsiyalashuv jarayonida bilimga asoslangan iqtisodiyot kelajakdagi raqobatbardoshlikning yagona yo'li sifatida ko'riladi. Globallashuv sharoitlarida barcha jamiyatlar, xususan, Yevropa mehnat bozori uchun ko'proq mos ko'nikmalarga ega bo'lgan ko'proq bitiruvchilarga ehtiyoj ortib boradi. Mamlakatlar ana shunday muammolarga duch kelgan bir paytda Boloniya jarayonining zamon ruhiga mos keladigan jozibadorligi yanada ortmoqda. Bunday sharoitda esa mamlakatlar Boloniya deklaratsiyasiga ixtiyoriy ravishda qo'shilishadi. Boloniya jarayoni bilan boshlangan universitetlar miqyosidagi integratsiyalashuv davlatlar darajasiga ko'tarildi. Boloniya jarayoni Yevropa tashabbusi sifatida boshlangan bo'lsa-da, shaffoflik va taqqoslanuvchanlikni ta'minlashga qaratilganligi bilan uning oqibatlarini boshqa mintaqalarga ham yoyilmoqda.

Boloniya bitimi orqali dunyoda oliy ta'limning Yevropaga xos tizimini ilgari surish ya'ni, "2010-yilga qadar Boloniya jarayonining asosiy maqsadi, oliy ta'limning Yevropa hududini o'ziga munosib o'ringa ega bo'lishini ta'minlashdan iborat bo'ldi. Boloniya jarayoni muayyan dasturlar asosida ijtimoiy o'lov, uzluksiz ta'lim, mehnatga layoqatlilik, markazda talabalarni o'qitish, ta'lim, tadqiqot va innovatsiyalar, mobillik, ma'lumotlarni yig'ish, shaffoflikning ko'p o'lovli vositalari, moliyalashtirish kabi asosiy ustuvor yo'nalishlarni belgilangan holda Yevropa oliy ta'lim tizimiga tatbiq etib borilmoqda"[4].

"Bugungi kundagi eng katta muammolardan biri oliy ta'limning butun dunyo bo'ylab taklif etilayotgan minglab dasturlari bilan shaffoflik va taqqoslanuvchanlikni ta'minlashdir. Globallashgan dunyoda talabalar ko'proq harakatchan; yuqori malakali ishchilar ham shunday. Bunday shaffoflikni qanday o'rnatish mumkin? Boloniya jarayoni Yevropa mamlakatlari bo'ylab yanada uyg'unlashgan oliy ta'lim tizimini rivojlantirish yo'lidagi muhim qadamdir. U umumiy darajalar tuzilmasini, akademik kreditlar bo'yicha umumiy tizimni, sifatni ta'minlashni, talabalarining harakatchanligini rag'batlantirishni va hokazolarni joriy etishni nazarda tutadi"[2]. Boloniya jarayoni qo'shilishni istagan mamlakatlar uchun ochiq bo'lib, xaritasi Yevropadan tashqarida ham kengayib bormoqda.

Boloniya jarayoni oliy ta'limni xalqarolashtirish yo'lida muhim qadam bo'ldi. Keyingi yigirma yil davomida xalqaro tashkilotlar va asosiy manfaatdor tomonlar yordamida Boloniya jarayoni ishtirokchilari (48 ta a'zo davlatlar) hamkorlikda tamoyillar, harakatlar, siyosat va vositalarning umumiy doirasini ishlab chiqdilar hamda turli xil tarkibiy islohotlar amalga oshirildi. Asosiy majburiyatlarni amalga oshirish - uch bosqichli tuzilma va ECTS, Lissabon tan olish konvensiyasi va Diplomga ilova, shuningdek, Yevropa standartlari va yo'riqnomalariga asoslangan QA tizimlari ishlab chiqildi hamda to'liq qabul qilish yo'lida harakatlar davom ettirilmogda.

Bugungi kunda Boloniya jarayoni ko'plab davlatlarda oliy ta'limda milliy darajadagi islohotlar zanjiriga turtki bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Boloniya jarayonining ta'siri Yevropa mamlakatlari yoki Boloniya deklaratsiyasini imzolagan mamlakatlar bilan chegaralanmaydi, balki Boloniya jarayoni akvotoriyasidan tashqarida bo'lgan bir qancha mamlakatlarda amalga oshirilmoqda. Xususan, Lotin Amerikasida Lotin Amerikasi va Karib havzasi oliy ta'lim hududini yaratish dasturi boshlandi. G'arbiy Afrikaning 15 mamlakati talabalarining mintaqalararo harakatchanligini qo'llab-quvvatlash bo'yicha kelishuv imzoladi. Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasida esa kredit transferini ishlab chiqish orqali Janubi-Sharqiy Osiyo oliy ta'lim makonini yaratish orqali oliy

ta'lim tizimi, sifat kafolati asosi, diplom ilovasi va tadqiqot klasterlari standartlashtirilmoqda. MDH mamlakatlaridagi uyg'unlashtirish choralari o'z universitetlarini xalqaro standartlarga, ta'lim tizimini esa G'arb standartlariga moslashtirishga harakat qilmoqda. Dunyoning turli mintaqalarida amalga oshirilayotgan bunday ko'plab tashabbuslar nafaqat Yevropa, balki butun dunyo miqyosida oliy ta'limni isloh qilishda Boloniya jarayonining ahamiyatini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Oliy ta'lim tizimini yangi sifat bosqichiga ko'tarish, oliy o'quv yurtlari tizimini yanada rivojlantirish, sohadagi mavjud muammolarni bartaraf etish, pirovardida ilm-fanning yirik o'choqlariga aylantirishga alohida e'tibor qaratamiz. Aholining oliy ta'lim bilan qamrab olinganlik darajasi muttasil oshirib boriladi".[5] O'zbekistonda ham

xorijiy tajribani o'rganish va amalga tadbiiq qilish, oliy ta'lim tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish maqsadida 2017 yildan boshlab kredit-modul tizimiga o'tish jarayoni amalga oshirilib kelmoqda. Shuningdek, 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasi"da[6] oliy ta'limni raqobatbardoshligi va ta'lim sifati oshishiga, Boloniya jarayoni ishtirokchi-mamlakatlari diplomlarini o'zaro tan olishga, o'qituvchi va talabalarning harakatchanligiga ko'maklashuvchi Boloniya deklaratsiyasiga qo'shilish masalasini ko'rib chiqish belgilab qo'yilgan. Xalqaro standartlar va tamoyillarni tan olish hamda baynalmilal ta'lim tuzilmalariga integratsiya orqali oliy ta'lim tizimida shaffoflikni, yetishtirib chiqarilayotgan kadrlarni raqobatbardoshligini ta'minlashga erishiladi.

ADABIYOTLAR

1. Muxtarov U. Oliy ta'limda kredit-modul tizimi: xorijiy tajriba va amaliyot (metodik qo'llanma. – Toshkent: "ILM-ZIYO-ZAKOVAT" nashriyoti, 2022 y. – b. 4.
2. David Crosier, Teodora Parveva. Boloniya jarayoni: Uning Yevropada va undan tashqarida oliy ta'lim rivojlanishiga ta'siri. Parij: "YUNESKO: Ta'limni rejalashtirish xalqaro instituti". 2013-yil.
3. Sharipova M. Boloniya jarayoni nima? Internet manba. 6-mart 2019-yil. <https://uzanalytics.com/jamiyat/> .
4. Стратегия и тенденции высшего образования в европейском союзе. <http://elibrary.ru/item.asp?id=17096313>.
5. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: O'zbekiston. 2021. – B. 230.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/3107036>.
7. The European Higher Education Area. - Joint Declaration of the Ministers of Education. - Bologna, 1999, 19 June.
8. Usmonov B.SH., Xabibullaev R.A. Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil qilish. O'quv qo'llanma. T.: «Tafakkur» nashriyoti: 2020-y.

UDK:159.922.1(045

Gulzoda ISHANKULOVA,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: gulzodaishankulova@gmail.com

Qarshi davlat universiteti professori v.b. M. Fayziyeva taqrizi asosida

OILAVIY MUNOSABATLAR BARQARORLIGIDA GENDER MUNOSABATLARNING PSIXOLOGIK TA'SIRI

Annotatsiya

Mazkur maqolada oilaviy munosabatlar, genderning psixologik ta'siri, ijtimoiy psixologik mexanizmlar va mualliflik so'rovnomasi orqali olingan natijalar va mavzuga doir yakuniy xulosalar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Shaxs, oilaviy munosabatlar, gender, gender tenglik, psixologik mexanizm, shaxslararo munosabatlar.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ ГЕНДЕРНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА СТАБИЛЬНОСТЬ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В данной статье представлены семейные отношения, психологические эффекты пола, социально-психологические механизмы, а также результаты, полученные с помощью авторского опросника, и окончательные выводы по теме.

Ключевые слова: Личность, семейные отношения, гендер, гендерное равенство, психологический механизм, межличностные отношения.

THE PSYCHOLOGICAL EFFECT OF GENDER RELATIONS ON THE STABILITY OF FAMILY RELATIONS

Annotation

In this article, family relations, psychological effects of gender, social psychological mechanisms and the results obtained through the author's questionnaire and final conclusions on the topic are given.

Key words: Personality, family relations, gender, gender equality, psychological mechanism, interpersonal relations

Kirish. Jahonda oiladagi shaxslararo va oilaviy munosabatlarda gender tenglik masalalari doirasida, oila a'zolarining ixtiyori va erkiga zid ravishda shaxsga ruhiy, jismoniy, kuch ishlatish yoxud emotsional tazyiq o'tkazish ortib bormoqda. Psixologik nazariyalarda "jins" va "gender" atamalarining differentsiatsiyasi mavjud bo'lib, ularning birinchisi insonning biologik-anatomik tuzilishiga tegishli. "Gender" atamasi bir vaqtning o'zida jamiyat tomonidan ayol va erkak xulq-atvor rollari, hissiy va aqliy xususiyatlar o'rtasidagi farqlarni yaratish bo'yicha ko'p qirrali ijtimoiy-madaniy jarayonni va shu bilan birga jinsning ijtimoiy konstruksiyasi tomonidan taqdim etilgan natijaning o'zini anglatadi.

Jahonda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarda shaxslararo munosabatlarda gender masalalarining psixologik xususiyatlari, uning ko'rinishlari oldini olishi, kelib chiqishi omillari, sabablarini aniqlash masalalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Oilada shaxslararo munosabatlarda yuzaga keladigan gender tenglik masalalariga oid va uni keltirib chiqaruvchi omillarning o'ziga xosligi, oilada shaxslararo munosabatlar jarayonida gender munosabatlarning buzilishida uchraydigan vaziyatlarda psixoprofilaktik yordam ko'rsatish, bugungi kunda ilmiy izlanishlarni yana ham chuqurlashtirishga imkon beradi [3]. Shu jixatdan olganda o'zbek oilalarida shaxslararo munosabatlar ta'siridagi gender tenglikning ijtimoiy-etnik xususiyatlari muammolarini ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan tadqiq etish zaruratini ilgari surmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shaxsdagi shaxslararo munosabatlar ta'siridagi gender tenglikni aniqlash jarayoni juda murakkab bulib, buni ijtimoiy psixologlar anchadan buyon tadqiq etib kelishmoqda. Ba'zi bir ijtimoiy psixologlar gender tenglikning buzilishi birovga atayin ziyon yetkazish, jismoniy yoki ijtimoiy zarar yetkazish, ba'zi

hollarda hujumkor obyektini yo'q qilish deb ta'riflaydilar. G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, X.K.Karimov, A.M.Jabbarov, F.A.Akramova, Z.A.Rasulova, A.M.Utepbergenov, N.A.Sog'inov, O'.B.Shamsiyev, N.X.Lutfullayeva, M.H.Fayziyeva, F.R.Ro'zikulov, R.N.Hikmatillayeva, Sh.S.Murotova, M.S.Tovbayeva, U.S.Saribayeva, M.S.Salayeva, X.U.Abdusamatov, S.Sh.Ummatova va boshqalarning olib borgan ilmiy izlanishlarida er-xotin munosabatlarida nizolar va ularning oila muhitiga, psixik rivojlanishiga ta'siri, ota-ona va bola munosabatlarining yoshga oid xususiyatlari, o'zbek oilalarida ota-ona va farzand munosabatlarining o'ziga xos etnopsixologik xususiyatlari kabi masalalar tadqiq etilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan Yu.M.Antonyan, I.A.Fetkulova, E.S.Fominix, Z.V.Lukovtseva, A.V.Moyorov, A.A.Maksimov, A.M.Matusyevich, Ye.D.Muxanova S.E.Retsa va boshqalar oiladagi zo'raonlikning kuch ishlatish shakllari sifatida urish, kaltaklash, yashash joyida sog'lom hayot tarzidan mahrum qilish kabi ko'rinishlarini ilmiy tadqiq etishgan.

Jahon olimlaridan aynan J.Archer, A.Bandura, R.A.Baron, K.Bartol, A.G.Bass, L.Berkowitz, K.Browne, M.Carlson, D.N.Daniels, D.Dollard, M.S.Feshbach, L.Fergus, R.B.Felson, M.Flood, Z.Freyd, R.G.Geen, M.F.Gilula, O.Kernberg, K.N.Lee, R.Loeber, A.Marcus-Newhall, M.A.Mattaini, N.E.Miller, F.M.Oehberg, W.C.Pedersen, D.R.Richardson, M.Stouthamer-Loeber, J.T.Tedeschi, J.S.Twyman, W.Chin va boshqalar agressiya va zo'raonlik ko'rinishlarini, oilaviy munosabatlardagi, oila a'zolarining aqliy ma'naviy va hissiy yaqinligi vaqtinchalik cheklashlar yopiqlik shaxslararo yaqinlik munosabatlarida gender munosabatlarining ijtimoiy psixologik masalalarini masalalarini o'rganishgan.

Tadqiqot metodologiyasi Devid N. Daniels, Marshall

F. Gilula va Frank M. Ochberglar agressiyaga: “Boshqa birovga jismoniy, ruhiy ziyon yetkazish maqsadida qilingan harakat, biror shaxs yoki obyektini yo‘q qilish maqsadidagi urinish deya, ta’rif berishadi.

Bu A.G.Bass tipologiyasidagi hamma turlarni o‘z ichiga oladi. Bu agressiya holatlari hammasi ham kriminal bo‘lavermaydi. Lekin, mualliflar, bunday zo‘ravonliklarni hammasini buzg‘unchi jismoniy agressiya, ya’ni atayin boshqa birovga yo obyektga zahmat yetkazish maqsadidagi harakat deb ta’riflashgan. Sababi, zo‘ravonlik avvaldan rejalashtirilgan yoki tasodifiy uzoq davom etuvchi yoki qisqa muddatli, juda tez sodir etiluvchi yoki o‘zini boshqara olmaydigan darajalarda ham bo‘lishi mumkin.

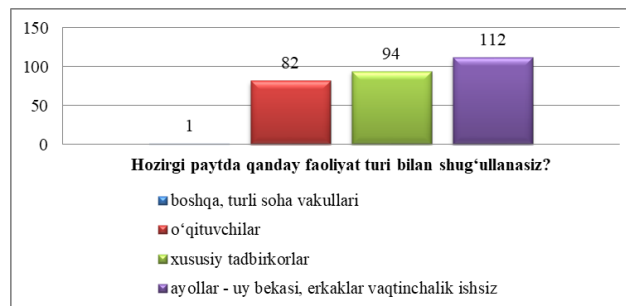
Shuningdek, R.A.Baron, tadqiqotlarida, “qachonki jinoyatchi qochishga urinsa, jinoyatchiga ziyon yetkazish niyatida va maqsadida harakat bajariladi hamda tan jarohati berish me’yori jamiyatni qoniqtiradi. Va aynan shunday yo‘l tutish ko‘pgina mamlakatlarda qonunlashtirilgan. Shunday yo‘l bilan jamiyatda bir qator qonuniy ishlar amalga oshiriladi va bunda hamma ham ushbu yondashuvni ma’qul deb hisoblamasa-da, boshqalar unga rioya qiladilar. Shu jihatdan qaraganda, aniq huquqiy qonun-qoidalar bo‘lmaganda qonuniy deb qarash yanayam murakkablashadi.

Z.Freyd, o‘zining “Ikki omilli instinkti” nazariyasida, odam tabiati o‘ziga xos ikki ayrim qismdan iborat deb taxmin qiladi. Hayot (eros) instinkti va o‘lim instinkti

(tanatos). “Eros” odamni huzur-halovatga va rohat-farog‘atga undaydi, “tanatos” esa o‘z-o‘zini buzish, halok qilish yo‘q qilishga qaratilgan bo‘lib, oqibatda insonning qarama-qarshi tabiati tufayli ular odamda ichki psixologik kelishmovchiliklar yuzaga keltiradiki, bu faqatgina boshqa odamga buzg‘unchi kuch bilan agressiyani chiqaradi. Shunday qilib, boshqaga qaratilgan agressiv harakat xuddi buzg‘unchilik (energiya kuchini ozod qiluvchi) mexanizmga o‘xshaydiki, harakatdagi insonning ichki psixologik tengligini (barqarorligini) himoya qiladi [2.86].

Tahlil va natijalar. Mamlakatimiz o‘zbek oilalarida shaxslararo munosabatlar ta’siridagi gender tenglikning ijtimoiy-etnik xususiyatlari oiladagi yuzaga kelishiga oilaviy munosabatlarni ta’sirini o‘rganish masalalari davlat va jamiyat oldida turgan muhim dolzarb vazifalardan sanalgani bois mazkur tadqiqotning ushbu bosqichida oiladagi zo‘ravonlik, uning turlari, sabablari, o‘rganish maqsadida dastlab maxsus tuzilgan ijtimoiy-psixologik so‘rovnomasida respondentlarning fikrlari o‘rganildi [1.24].

IPS yordamida olingan empirik ma’lumotlar, dastavval bizga, tinch hamda notinch oilalar kategoriyasini ajratishga imkon berdi. Keyingi navbatda esa oila a’zolaridan biri (odatda bu er yoki ota)ning iqtisodiy-ijtimoiy pozitsiyasini boy berishi va iqtisodiy tanglik vaziyatida rejalashtirilmagan farzandning tug‘ilishi natijasida shakllangan abyuzer shaxs xususiyatlari aniqlandi.

1-rasm. IPS ning 1-savoli yuzasidan respondentlar javobi (n=289)

IPS ning dastlabki “Hozirgi paytda qanday faoliyat turi bilan shug‘ullanasiz?” savoliga olingan natijalar quyidagicha. Jumladan, sinovlarda ishtirok etgan respondentlardan 112 nafari (38,75 foizi) hech qayerda ishlashmasa (ulardan ayollar – uy bekasi sanalsa, erkaklar – vaqtincha ishsiz yoki mavsumiy ish bilan shug‘ullanishadi), 94 nafari (32,53 foizi) ayni vaqtda xususiy tadbirkorlik bilan mashg‘uldir. Shuningdek, 82 nafari (28,37 foizi) tadqiqot

ishlari olib borilayotgan davrda pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanishi ma’lum bo‘ldi. Faqatgina 1 nafari (0,35 foizi) boshqa (nafaqada, 2-guruh nogironi) soha vakili hisoblanadi.

IPS ning “Quyida berilgan tasdiqlardan qay biri Sizning oilangiz moliyaviy holatiga yaqinroq keladi?” degan 2-savoliga respondentlarning javob ko‘rsatkichlari quyidagicha bo‘ldi 1-jadvalga qarang).

1-jadval.

IPS ning 2-savoli yuzasidan respondentlar javobi (n=289)

Shkalalar	Soni	Foizi
hatto oziq-ovqatga yetmaydi	1	0,35
oziq-ovqatga yetadi, ammo kiyim-kechak va uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni sotib olish muammoliroq	156	53,97
oziq-ovqat, kiyim-kechak va uzoq muddat foydalaniladigan maishiy buyumlar sotib olishga yetadi, ammo qimmatbaho narsalar (mashina, uy) xaridiga yetmaydi	116	40,14
biz hech qanday muammosiz, hamma narsani (shu jumladan, mashina yoki ko‘chmas mulk (uy) sotib ola bilamiz	16	5,54
Jami	289	100,0

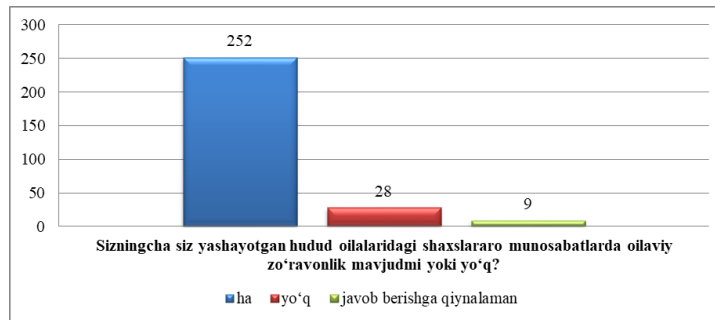
Aniqlanilishicha, faqatgina 1 nafar (0,35 foiz) sinaluvchi o‘z daromadi yoki oylik nafaqa puli (ijtimoiy yordamni ham qo‘shib hisoblaganda) “hatto oziq-ovqatga yetmasligi” ma’lum bo‘ldi. Sinaluvchi-ekspertlarning 156 nafari (53,97 foizi) o‘z daromadini “oziq-ovqatga yetadi, ammo kiyim-kechak va uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni sotib olish muammoliroq” deb hisoblaydi. 116 nafari (40,14 foizi) respondent o‘zining daromadini oila byudjeti rejasi asosida sarflasa “oziq-ovqat, kiyim-kechak va uzoq muddat foydalaniladigan maishiy buyumlar sotib olishga

yetadi, ammo qimmatbaho narsalar (mashina, uy) xaridiga yetmaydi” deb baholaydi. Sinaluvchilar ichida tadbirkorlik faoliyati, asosiy faoliyat turi sanalgan respondentlarimizdan 16 nafari (5,54 foizi) o‘z shaxsiy va (yoki) oilaviy moliyaviy imkoniyatlarini yuqori baholashib, “biz hech qanday muammosiz, hamma narsani (shu jumladan, mashina yoki ko‘chmas mulk (uy) sotib ola bilamiz” degan javobni berishgan.

Tadqiqot jarayonida sinaluvchilardan “Sizningcha siz yashayotgan hudud oilalaridagi shaxslararo munosabatlarda

oilaviy zo'rvonlik mavjudmi yoki yo'q?" deb so'ralganda, sinaluvchi ayollar va erkaklarning javoblari quyidagicha bo'ldi. Natijalarga ko'ra, jami 289 nafar sinaluvchilardan 252 nafar, ya'ni 87,2 foizi yashash hududlaridagi oilalarda oila a'zolarining o'zaro munosabatlarda oilaviy zo'rvonlik

mavjudligini tasdiqlab "ha" javobini, 28 nafar (9,7 foiz) sinaluvchi esa rad etib "yo'q" javobini, 9 nafari (3,1 foizi) ikkilanib, "javob berishga qiynalaman" javobini berishgan (2-rasmga qarang).

2-rasm. IPS ning 3-savoli yuzasidan respondentlar javobi (n=289)

"Sizingcha, kim ko'proq oiladagi shaxslararo munosabatlarda oilaviy zo'rvonlikka uchraydi?" degan savol yuzasidan, sinaluvchilarning 0,35 foizi (1 nafari) "erkaklar"ni,

177 nafari (61,25 foizi) "ayollar"ni, 111 nafari (38,40 foizi) "bolalar"ni uy zo'rvonligiga uchrashi ehtimolligini ta'kidlashgan (2-jadvalga qarang).

2-jadval.

IPS ning 4-savoli yuzasidan respondentlar javobi (n=289)

Sinaluvchi	Absolyut tanlov soni	Absolyut foizda
Erkaklar	1	0,35
Ayollar	177	61,25
Bolalar	111	38,40
Jami	289	100,0

Yuqoridagi boblardagi nazariy tahlillarimizdan ma'lumki, gender munosabatning asosiy sabablari oilada bir nechta determenantlar asosida yuzaga keladi. Shu bois sinaluvchilarning ijtimoiy tasavvurlarida oilada shaxslararo munosabatlarda gender tenglikning turi ko'proq sodir yetilishi o'rganildi. Bugungi kunda "Sizingcha oiladagi yuzaga keladigan gender tengsizlikning asosiy sabablari – bu ...?" savoli bilan murojaat qilinganida 101 nafari (34,9 foiz) sinaluvchi "Oilada ayolning erkakdan ko'proq pul topishi, er-xotin o'rtasida o'zaro ishonchning yo'qligi, ishonchsizlik keltirib chiqaradi" javobini qayd etishgan. 41 nafari (14,2 foiz) sinaluvchi "oilada ayolning qaynona va qaynoga haqoratlashi muntazam ruhiy zo'riqishni keltirib chiqaradi" deb hisoblaydi. Ayniqsa, er-xotin munosabatlariga uchinchi shaxsning, ya'ni qaynoga va (yoki) qaynotaning muntazam aralashuvi natijasida (odatda bu o'zbek oilalarida kelinlarga nisbatan sodir etiladi), yangi muhitga hali moslashib ulgurmagani kelin psixikasida "shaxs nevrotikizatsiyasi" sodir bo'ladi. Bu holat kun sayin ortib borishi va oilaning bir a'zosiga nisbatan zo'rvonlikning turli shakllarini (iqtisodiy, ma'naviy, jismoniy va hatto jinsiy) birvarakayiga qo'llanilishi konfrontatsiyani kuchaytirib jabrlanuvchi xulq-atvorida "individual depressiyaning maksimalashuvini" keltirib chiqaradi.

Tahlil natijalari va xulosalar. "O'zbek oilalarida

shaxslararo munosabatlar ta'siridagi gender tenglikning ijtimoiy-etnik xususiyatlari" mavzusi bo'yicha olib borilgan tadqiqot natijalari nazariy-amaliy jihatdan quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

1. Oilaviy munosabatlari muvaffaqiyatini saqlash va mustahkamlashda milliy qadriyatlar alohida o'rin tutadi. Milliy qadriyatlar oilaviy munosabatlardagi er-xotinning xatti-harakatlarini rag'batlantirish, hissiy va oqilona tartibga solish ijtimoiy-psixologik va amaliy ahamiyat egadir.

2. Tadqiqotda oilada shaxslararo munosabatlarda gender tenglik tushunchasining tarkibiy qismlari: gender tengsizlik bu majburlash, qo'rqitish bilan jabrlanuvchining sog'lig'i, hayotiga qarshi qaratilgan g'ayriijtimoiy harakat sifatida his qilish va boshqa shu kabi atamalar mohiyati ochib berildi. Shuningdek, haqoratlash, majburlash, zo'rlash, iqtisodiy cheklovlar qo'yish, muntazam ruhiy qiynoqqa solish kabi holatlar ham zo'rvonlik sifatida namoyon bo'lishi o'rganildi.

3. Oilaviy munosabatlarda yuzaga keladigan gender tengsizlik iqtisodiy ta'minotdagi kamchiliklar, fe'l-atvorning mos kelmasligi, bolalar tarbiyasiga munosabat ota-ona ugay bo'lgan oilalarda bo'lishi aniqlangan. Bu esa oilada sog'lom munosabatni shakllantirishga profilaktika va reabilitatsiya masalalarini qo'llash zaruratini yuzaga keltirdi.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayeva D.U. Ona va o'smir farzand munosabatlarida ijobiy muhitni ta'minlashda tasavvurlar psixokorreksiyasidan foydalanish. Psixol. fan. b-cha falsafa doktori (PhD). diss. avtoref. –T.:TDPU, 2019. – 26 b.
2. Karimova V.M. Oilaviy hayot psixologiyasi //O'quv qo'llanma. – T., 2006. – 142 b.
3. Umarov B.M. Oilaviy tarbiya saboqlari. –T.: "TASVIR NASHRIYOT UYI", 2019. - 52 b.

УДК:7.01(075.8)

Dilbar KADIROVA,
O'zbekiston Milliy universiteti professor v.b., f.f.n.
E-mail: dilbarkadirova1@gmail.com

(PhD) Z. Abduazimova taqrizi asosida

BADIIY USLUB ESTETIK MEZON SIFATIDA

Аннотация

Maqolada badiiy uslublarning estetik mezon sifatidagi o'rni, uslublar xususida mutafakkirlarning qarashlari tahlil qilingan, uslublar shartli ravishda tarixiy uslublar; milliy uslublar; zamonaviy turlarga bo'lingan holda alohida badiiy faoliyat turlarida o'rganilgan va badiiy uslublarning har bir davr estetik ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, badiiylikni yaratishdagi o'rni, hamda, ularni hayotga tadbiq etish va tushunishning muhimligi haqida fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Estetika, san'at, uslub, estetik ehtiyoj, klassitsizm, gotika, barokko, modern, xay-tek, milliy uslub, tarixiy uslub, zamonaviy uslub, badiiylik.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ СТИЛЬ КАК ЭСТЕТИЧЕСКИЙ КРИТЕРИЙ

Аннотация

В статье анализируется роль художественных стилей как эстетического критерия, взгляды мыслителей на стили, стили условно делятся на исторические, национальные и современные типы и изучаются в отдельных видах художественной деятельности, мысли и мнения о роли художественных стилей в создании искусства, исходя из эстетических потребностей каждой эпохи, а также о важности их применения и понимания в жизни.

Ключевые слова: Эстетика, искусство, стиль, эстетическая потребность, классицизм, готика, барокко, модерн, хай-тек, национальный стиль, исторический стиль, модерн, художественность.

ARTISTIC STYLE AS AN AESTHETIC CRITERION

Annotation

The article analyzes the role of artistic styles as an aesthetic criterion, the views of thinkers on styles, styles are conventionally divided into historical, national and modern types and are studied in separate types of artistic activity, thoughts and opinions about the role of artistic styles in the creation of art, based on the aesthetic needs of each era, as well as the importance of their application and understanding in life.

Keywords: Aesthetics, art, style, aesthetic need, classicism, gothic, baroque, modern, high-tech, national style, historical style, modern, artistry.

Kirish. Inson doim o'zining ijtimoiy qarashlari asosida vujudga kelgan, estetik hissiyotlarini badiiy aks ettirishga ehtiyoj sezib borgan, chunki anglangan va anglanmagan, tabiiy va madaniy, moddiy va ma'naviy, shaxsiy va shaxsiy – ijtimoiy ehtiyojlar, kishida faollikning turli shakllarini vujudga keltiradi. Demak, ehtiyoj motiv sifatida ish harakatga turtki beradi, ma'lum bir davr va undagi ijtimoiy sharoit esa, boshqa omillar qatorida fanda ham, san'atda ham yangi yo'nalishlarni yaratilishiga sabab bo'ladi[1].

San'atdagi ijodiy metodlarning yaratilishi, rivojlanining va transformatsiyasi har bir davrning g'oyaviy-badiiy vazifani hal etish uchun zarur bo'lgan-estetik ehtiyojlari asosida vujudga kelgan. San'at asarining bahosi, qadri birinchidan; avvalambor – uni yaratuvchining iqtidorligi, ikkinchidan; g'oyasi (san'atda doimo yangilanuvchi madaniyat)ning originalligi va samimiyligi bilan, uchinchidan; qonunlar, kanonlarning (an'anaviy madaniyatlar san'atidagi) mujassamlashuvi bilan va to'rtinchidan; oliy darajadagi mahorat bilan belgilanadi.

Reallik bilan to'qnashuv har vaqt shaxsning ma'naviy-ruhiy butunligi – mohiyati va mavjudligi orasida ziddiyatlar keltirib chiqaraveradi. Mana shu ziddiyatlarni idealdan ruh olgan holda bartaraf etish orqali qadam-baqadam idealga yaqinlashib, yangi-yangi ma'nolarni kashf etish va ularni o'z hayotiga, jamiyat hayotiga tatbiq etib borish - ijodning bosh shartidir. Buni biz tarixda eng asosiy uslubiy yo'nalishlarining

g'oyalarida, ideallarida, unda yuqorida keltirilgan uchlik-ezgulik, go'zallik va haqiqatning xususidagi an'anaviy qarashlarni ba'zida qisman, ba'zida esa butunlay o'zgarib ketishini kuzatamiz. Har bir davr va uning uslubiy yo'nalishlari ushbu uchlikka o'z falsafiy qarashlari va ideallaridan kelib chiqqan holda baho berdi.

Badiiy uslub: 1) Inson tasavvuri jarayonida moddiy va badiiy madaniyatning bir butunlik sifatida namoyon bo'lishi demakdir. 1) ma'lum bir tarixiy davrda kelib chiqqan estetik ehtiyojdir. 2) har bir uslub ob'ektning mazmuni, shakli, g'oyasi, mavzusi, syujeti, ishlanish texnikasi usullari, materiali, rangi, kompozitsiyasi singari, barcha tarkibiy qismlari orasidagi ichki aloqa tizimi bilan belgilanadi, bu-estetik yaxlitlikdir. 3) har bir uslubning avvalida-estetik ideal turadi, idealga intilish o'z navbatida yangi uslublarni keltirib chiqaradi, yoki avvalgilarini yanada sayqallaydi. 4) har bir uslubni qo'llash yuksak estetik didni, hissiyotni va intuitsiyani va albatta estetik bilimlarni talab qiladi. 5) har bir uslubning o'z go'zalligi, ezguligi va haqiqati mavjud va ular ushbu tushunchalarning umuminsoniy ideallarini boyitishga o'z hissasini qo'shadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Klassitsizm me'yorlari va qonunlari Nikolas Bualoning "She'riy san'at" (1674) risolasidagi she'rlarida o'z aksini topgan. Uning fikricha, san'atda idealga erishish uchun qat'iy qoidalardan foydalanish lozim. Bualoda antik san'at, estetik ideal sifatida ta'riflangan va yunon mifologiyasi syujetlariga amal qilish

tavsiya qilingan, ular hayotni ideal shaklda aks ettiradi-deb hisoblangan, asar uslubi esa, yuqori darajada va nafis, sodda va qat'iy bo'lishi kerak[2]. Klassik uslubning yana bir belgisi - dramatik san'atda ayniqsa qat'iy kuzatilgan joy, vaqt va harakat birligi prinsipi edi. Klassitsizm ruhida pesalarni yaratishga, Per Kornel, Rasin, Jan Batist Molerlar katta hissa qo'shganlar. Bualo she'riyatda (keng ma'noda san'atda) hammasi tabiiy bo'lishini soxtalikka yo'l qo'yib bo'lmasligini aytib, tabiatga taqlid qilish lozimligini uqtiradi. Lekin tabiat, to'g'ridan to'g'ri emas, tozalangan go'zallashtirilgan holda asarga olib kirilishi kerak. Uning nazdida, san'at asarida idealga aylanadigan badiiy qiyofa yaratish uchun, qat'iy adabiy-estetik qonun qoidalarga rioya qilishi shart. O'shanda san'atkor haqiqiy go'zallikni in'ikos ettirishga erishadi. Go'zallik esa, o'zini aqliy yondashuvda namoyon etadi[3].

Asar uslubi strukturasi Borev quyidagicha tizimlaydi:

Tematik va intanatsion umumiylik. 2 – milliy stilistik umumiylik. 3 – milliy-bosqichga oid uslub. 4 – badiiy yo'nalish uslubi. 5 – ijodkorning individual uslubi. 6 – ijod davri uslubi. 7 – asar uslubi. 8 – asar elementi uslubi. 9 – davr uslubi[4].

Tadqiqot metodologiyasi. Estetika nazariyasida tahlil olib borilayotgan tadqiqotlarni ikki qismga bo'lish mumkin. Birinchi turdagi tadqiqotlarda biror badiiy asarning o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan, badiiy maktablar qiyoslangan hamda turli davrlarning badiiy uslublari va an'analarini tadqiq qilingan. Ikkinchi turdagi tadqiqotlarga esa, san'atning turli ko'rinishlari va janrlarida mavjud bo'lgan umumiy va universal qonuniyatlarni topishga intilish, mazkur sohaning eng fundamental tushuncha va prinsiplarini shakllantirish kiradi. Mazkur maqolada ikkinchi yo'l, ya'ni "umumlashtirish" tanlandi. Ma'lumki, vujudga kelgan har qanday yangi-eskining ijobiy tamoyillarini o'zida saqlagan holda, uni konkretlashtiradi, yangi g'oyalar, qonunlar tushunchalar tizimi, fikrlar bilan boyitadi. Qiyoslash—narsa va hodisalarni umumiy o'xshash va farqli belgilarini o'zaro solishtirish orqali narsa va hodisalarni muayyan belgi va xususiyatlarini turkumlashtirish va bir tizimga solishdir. Bunda ularning an'analik va tafovutlilik xususiyatlari ham hisobga olinadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ma'lumki, birinchi ahamiyatga ega bo'lgan uslublar qadimgi sivilizatsiyalarda (Misr, Bobil)shakllangan bo'lib, ular o'sha davrda hukmronlik qilgan diniy-mafkuraviy me'yorlarga muvofiq ravishda vujudga kelgan. Estetika nuqtai nazaridan sitseron traktatlarida birinchi marotaba uslub tushunchasi paydo bo'lganligi va ishlab chiqilganligi bilan muhim ahamiyatga ega.

Qadimgi Misrda, Qadimgi Yunoniston va Rimda arxitektura va buyumlar muhiti o'zaro uyg'unlikda yaratilgan. Intererlarning, kiyim-kechak, mebel, idish va boshqa maishiy turmush jihozlarining shakli va bezaklariga qarab, ularning qaysi uslubda yaratilganligini bilib olish mumkin.

Ma'lumki, uslub – badiiy asarning genetik dasturi va uning hosilasi sifatida vujudga kelgan badiiy asarda-estetikaning tushunchalari bo'lmish estetik did, estetik zavq, badiiy ijod va idrok mezonlari, milliy mezonlar, davr mezonlarining estetik ideal qadriyatlar bilan organik uyg'unlashib ketishini kuzatamiz.

Biz shartli ravishda uslublarni 3 guruhga bo'ldik: tarixiy uslublar; milliy uslublar; zamonaviy uslublar. Biz ularni faqat bir faoliyat turiida emas, balki, san'at va dizaynning turli yo'nalishlaridagi umumiy jihatlariga to'xtalmoqchimiz.

Tarixiy uslublar. Ma'lumki, "gotika", "klassitsizm", "barokko" yoki "rokoko" ulublari haqida gapirganimizda, eng avvalo ma'lum tarixiy davrlarni nazarda tutamiz. Birgina

Barokko uslubining o'zi: musiqqa; rassomchilik; teatr; arxitektura; adabiyot; dizayn va modada o'z ifodasini topgan.

Gotika. Uyg'onish davri, o'rta asrlar(12-15 asrlar) Yevropa me'moriy uslubi hisoblanadi[5]. Gotika uslubi, sobor funksiyalari o'zgarganda shakllandi. Nafaqat diniy bino, balki dunyoviy hayotning markaziga, shaharning boyligi va qudratiga aylangan "Gotika" atamasi, Uyg'onish davri mafkurachilari tomonidan kiritilgan, chunki, ularga bu uslub, "roman", "klassik" uslublar bilan solishtirganda, "vahshiy" (gotlar – vahshiy qabilalardan biri) bo'lib tuyuldi. Gotika Uyg'onish davri Italiyada boshlanib, butun Yevropaga tarqalgan, 1425-1660 yillardagi gumanistik yo'nalishdir. Bu uslub, inson va uning faoliyatiga e'tibor berish va antik davrga bo'lgan qiziqishni qayta tiklash bilan, arxitektura binolarida kalonnalar va uzun uchli, qirrali gumbazlari bilan ajralib turadi.

Interer dizaynida gotika. O'rta asr uslubi, zamonaviy dizaynga ham muvaffaqiyatli ko'chib o'tdi. Interer dizaynida gotika uslubi, sirli muhit, antiqa dekorlarning mo'lligi (soyabonlar, ustunlar), to'q ranglar (kulrang, qora, ko'k) va och ranglar aralashmasidan foydalanishi bilan ajralib turadi. Eshiklarda arkalar, ko'p miqdordagi shamlar sirli muhit yaratadi.

Gotika uslubi liboslar dizaynida. Gotika kiyim uslubi, ko'p jihatdan ushbu uslubning asosiy elementlarini takrorlaydi – cho'zilgan chiziqlar, ulug'vorlik, ushbu uslubga xosdir. Liboslar dizaynidagi gotikada – kiyimdagi vertikal chiziqlarni, liboslarning tor va uzun bo'lishini ta'kidlash lozim. Vaqt o'tishi bilan bu uslub o'zgardi, pop-madaniyatga kirib keldi va endi biz ushbu uslubni, boy dekorga ega bo'lgan kiyimlar va rasmlar, dahshatli filmlarda kuzatamiz.

Barokko XVI-XVII asrlarda vujudga kelgan. Bu nom "notekis shakldagi marvarid" tushunchasidan kelib chiqqan, shuning uchun "g'ayrioddiy", "g'aroyib" ma'nolarini anglatadi[6]. Bu atama go'zallik va yaxshi didning tanazzuli deb hisoblangan. Barokko estetikasi, Baltasar Grasian-i-Marales (1601–1658), Emmanuele Tezauro (1592–1675), Matteo Peregrini (1642) Graciana kabi nomlar bilan ifodalanadi. Barokko estetikasi, kuchli dinamizm, ekspressivlik, badiiy shaklning murakkabligi, haddan ziyod bezakdorlik, normativlikning mavjud emasligi, hayratlantirish, kontrast, hamda, kuch va mahobat taassurotini yaratish bilan ifodalanadi. Ushbu uslub, ratsionalizm va klassikaga qarshi edi.

Arxitekturada barokko. Barokkoda, makon muvozanati, ritm buziladi, binolar "jonlanadi", me'morchilik shakllari bir-birini siqib chiqaradi. Asosiy xususiyatlar: keskin qarama-qarshiliklar, dinamizm, ifoda, fazoviy ko'lam, dabdaba, dekorativlik, fazoviy illyuziyalarni yaratish. Fasadlarni bezashda haykaltaroshlik, yorqin ranglar va ularning ritmik almashinuvidan faol foydalaniladi. Ushbu uslubda Vatikandagi me'morlar murakkab gumbazlar va hashamatli inshootlarni yaratdilar (Avliyo Pyotr sobori, Rim).

Interer dizaynida barokko. Bu uslubda, ichki makonning hashamatiga - baxmal, bronza, oltin, yorqin issiq ranglardan va ularga kontrast sifatida, "bordo" yoki, ko'k rang tuslaridan foydalanish orqali erishiladi. Dizayndagi ushbu uslub, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Liboslar dizaynida barokko. Ushbu hashamatli kiyim uslubi, XVII-XVIII asrlarda rivojlangan. Bu uslub, saroy xonimlari, mushketyorlarning liboslarida, oq rangga bo'yalgan sochlarida va boshqalarda o'z ifodasini topgan. Zamonaviy muzeylarda va fotosuratlarda ko'rish mumkin bo'lgan o'sha davrdagi liboslar, ajoyib hashamati va ulug'vorligi bilan ajralib turadi.

Ushbu uslublar ham ko'pgina faoliyat turlarida hanuzgacha qo'llanib kelmoqda, lekin bizga ma'lumki uslublarning eng asosiy mezonlari va qonuniyatlari klassikaga taalluqlidir.

Klassik san'at deb, antik davrlarda o'zining yuqori cho'qqilariga erishgan qadimgi Gresiya, va qadimgi Rim san'ati tushunilgan. Klassitsizm deyilganda, antik davr klassik san'ati merosida shakllangan va unga taqlid qilish natijasida yuzaga kelgan san'at tushuniladi[7]. Klassitsizm asarlariga xos bo'lgan xususiyatlar shundan iboratki: ifodalashning soddaligi, uyg'un va muvozanatlashtirilgan shakl, hissiyotlarni tutib turish, me'yor, yaxlitlik, mantiqiylik, mukammallik (shakllar uyg'unligi), tartib, qismlar proporsionalligi, muvozanat, simmetriya, qat'iy kompozitsiya va h.k. Yuqorida kuzatganimizdek, san'at tarixida uslublar nihoyatda ko'p, lekin hamma davrlarda ham eng asosiy qonuniyatlarini, modellarini, andozalarini, tayanch nuqtalarini va nihoyat me'yorlarni va estetik mezonlarni klassiklar yaratib ketganlar.

XVII asrda Fransiyada falsafa nihoyatda rivojlandi. Masalan, ratsionalizm oqimining asoschisi Dekartning fikricha, "haqiqatning bosh mezoni va manbai ongdur. Ya'ni, Dekart haqiqat manbai borliqda yoki tajribada emas, balki tafakkur qurilmalarida deb biladi. Shundan kelib chiqqan holda klassitsizmning asosiy tamoyillari belgilanadi. Ularga ko'ra, san'at aql tomonidan qat'iy tartibga solinishi kerak, badiiy asar aqlga muvofiq va aniq tahlilga imkon beradigan tarzda qurilishi lozim, san'at asarining kuchi tafakkur qudrati va mantig'i bilan belgilanadi"[8].

Davrning eng yirik san'atkorlari va mutafakkirlari — Gyote, Shiller, Lessing, Kant yangi insonparvarlik g'oyalarini ilgari surishdi. Russo tomonidan ilgari surilgan ozodlik va tabiiylik shiori Vena klassik maktabi kompozitorlari ijodida o'z talqinini topdi. Me'morchilik san'atida klassitsizm arxitekturasi poetikasi, ya'ni voqelikni badiiy tashkillashtirish quyidagilardan iborat: 1) binoga bayramona kayfiyat, bezaklar olib kirish va funksional bo'lmagan detallarni oz miqdorda qo'llanilishi; 2) "asosiy"ni ifodaviy ahamiyatini kuchaytirish uni "ikkinchi darajali"dan ajratib olish; 3) yaxlitlik, binoning tektonikligi; 4) frontalligi; 5) inshootlarning simmetrik-o'zakli va markaziy o'zakli kompozitsiyasi. 7) antik an'ana hukmronligi; 9) tabiiy muhit bilan o'ralgan arxitektura emas, arxitektura tomonidan tashkillashtirilgan muhit va h.k.[4]

Milliy uslublar. Badiiy uslubning tarixiy shakllaridan biri-milliy uslub bo'lib, unda u yoki bu millat, xalq badiiy madaniyatiga xos bo'lgan eng umumiy qoidalari mujassamlashgan bo'ladi. Milliy uslub xalq hayotining ijtimoiy tarixiy shart-sharoitlari asosida shakllanadi. Milliy uslubda milliy ruh, milliy madaniyat, urf-odat xususiyatlari bo'rtib ko'rinadi. Milliy uslubga - musiqaviy ohang, nazm yo'llari, ijrochilik, bezakli san'at naqshlari, ranglar jilosi, mavzu ohanglari, milliy suyetlar, badiiy tuzilma, xalq badiiy madaniyatiga xos janrlar, masalan, g'azallar, ertak-afsonalar, latifalar, dostonlar, maqol-matallar, xalq qissalari, qo'shiqlar, marsiyalar va boshqalar kiradi.

Masalan: milliy uslubdagi miniatyura san'ati (frans.-qizil bo'yoq)- badiiy usullari o'ta nafis bo'lgan kichik hajmli(mo'jaz) tasviriy san'at asari. Ushbu san'at turida O'rta Sharqda tasviriy san'at sohasida asosiy taraqqiyot yo'nalishini belgilab bergan. Behzod o'zidan oldingi rassomlarning an'alarini davom ettirib, ayni vaqtda badiiy uslubdagi shartlilikni saqlagan holda, uni yangi ijodiy uslublari bilan boyitdi. Uning qalamiga mansub "Otasi Majnun huzurida", "Bahrom xazina ustidagi ajdarni o'ldirmoqda", "Samarqandda masjid qurilishi" lavhalari voqelikning hayotiy va nozik tasvirini ifoda etadi.

Zamonaviy uslublar. Texnika va texnologiyalar va zamonaviylik uyg'unligini o'zida mujassamlashtiradi. Modern

– bu uslub qisman o'tmish yutuqlariga tayangan holda, ekletika tamoyilini davom ettiradi. Biroq, modern konsepsiyasi, boshqa uslublardan tubdan farq qiladi, zero bu uslub, boshqa yo'nalishlardan elementlarni shunchaki o'zlashtirmaydi, u birinchi navbatda, ularni zamonaviy usulda talqin qilishga harakat qiladi. Bir vaqlar klassik uslubning o'rniga kelgan bu uslub juda dadil va kreativ hisoblangan. Unda bir-biriga mos kelmaydigan kombinatsiyalar, ranglar, materiallar, faktura va shakllar birlashtiriladi va ajoyib natijaga erishiladi [9].

Xay-tek. Ushbu atama ingliz tilidagi yuqori texnologiya so'zining qisqartmasini o'zida namoyon qiladi va to'g'ridan to'g'ri ma'noda elektronika, atom energetikasi, aerokosmik texnikalarni ishlab chiqarish kabi yuksak rivojlangan tarmoqlarda texnologik jarayonlarni tasniflash uchun qo'llaniladi. Interer dizaynida bu uslub – zamonaviyligi, texnikaning va oynali ustki qismlarning ko'pligi, bilan ajralib turadi. Bu mukammallik darajasiga keltirilgan minimalizmdir. Doimiy texnologik taraqqiyot tufayli, ushbu yo'nalish muntazam takomillashib boradi. Metall buyumlar texnologiyalar, lampalar qancha ko'p bo'lsa, shuncha yaxshi hisoblanadi[10].

Xulosa va takliflar. Estetika san'atning paydo bo'lishi shartlarini, uning strukturaviy va farmal xususiyatlarini, go'zallikni va boshqa estetik kategoriyalar va ularning go'zallikka nisbatini, estetik hissiyot va uning o'ziga xos xususiyatlarini, san'at, dizayn, badiiy asar tuzilishi janrlari, usullari, ifoda vositalarini tadqiq etadi [10].

Estetik idealning, didning, g'oyaning va jamiyatning estetik ehtiyojining o'zgarishi, san'at tarixida turli uslublarning kelib chiqishiga sabab bo'lgan va ular san'at turlaridan atrof muhitni ko'rkamlashtirish maqsadida muhit olamiga, dizaynga, kundalik turmushimizga kirib kelgan. Masalan, dizaynda, go'zallik industriyasida, jihozlar va buyumlar olamida doim qaysidir uslub yetakchilik qilib kelib modaga aylanadi, yoki an'anaviy uslublar asosida uning yangi variantlari yaratiladi (gotika, renessans, barokko, klassitsizm, romantizm, ekletika, xay-tek, kantri va va b.). Ushbu maqolada bir qancha uslublarga alohida qisqacha to'xtalib, ularni turli san'at va faoliyat turlarida namoyon bo'lishini tahlil qildik va shunday xulosaga keldik-ki, san'at tarixida eng asosiy mezon va me'yorlarni klassiklar yaratganlar. Klassiklar tartibsizlikdagi tartibni me'yorlarni va mezonlarni ko'ra oldilar va ko'rsata oldilar. Bir so'z bilan aytganda, serqirra maqsadga muvofiqlikni birinchi o'ringa qo'yadilar. Olamga xos muayyan qonuniyat asosidagi tartibot san'atda ham bo'lishi lozim, deb bilgan klassika nazariyotchilari badiiy ijodda belgilangan qoidalarga og'ishmay amal qilishni talab etdilar. Ulardagi tartib, estetik me'yor va mezonlar nafaqat namuna, mukammallikning idealidir. Modernizmda go'zallik mezonlariga, me'yorlariga tartibga erkinlik berildi. Ushbu mezonlar klassik mezonlarning o'lchovi chegarasidan butunlay chiqib ketdi va go'zallikning sifatlariga yangi erkin shakllarda namoyon bo'la boshladi. Yangi miqdorga, tartibga yangi sifat berildi, ya'ni mazmunning shakllanishi yuz beradi. Eng asosiysi, qaysi uslubiy yo'nalish bo'lmasin, uning maqsadi yagonadir, u badiiylikni, go'zallikni va uyg'unlikni, jozibadorlikni va nafosatni yarata olishi kerak. Uslublar bugungi kunda nafaqat san'atda kuzatamiz, uslublar bizning atrof muhitimizni ham qamrab olgan va har bir madaniyatli inson ularni anglashi va farqlay bilishi o'z atrof muhitini estetik tashkillashtirishda ulardan foydalana olishi muhim.

ADABIYOTLAR

1. Kadirova D. "Badiiy uslublarning estetik mohiyati". "Falsafa va huquq". Toshkent. 2022.1.68. b.
2. Мамардашвили, Мераб Константинович. Эстетика мышления. Московская школа политических исследований, 2000.
3. Буало - Поэтическое искусство - StudFiles.net.

4. Боров Ю. Эстетика. Москва «Высшая школа» 2002. С. 133-136. С.281.
5. Bony, Jean. French Gothic Architecture of the Twelfth and Thirteenth Centuries. No. 20. Univ of California Press, 1983.
6. Sansieva, Anna V. "Ferdinando Fuga and Nicola Salvi: "Contro il Barocco" Architecture and the Threshold of Neoclassicism in the Italian Architecture in the First Half of the 18th Century." The Actual Problems of History and Theory of Art 10 (2020): 133-141.
7. Porphyrios, Demetri. "Classical architecture." (1991).
8. Quronov D., Raxmonov B. G'arb adabiy tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari . -Toshkent, 2008. -B.70.
- a. Lynton, Norbert, and Win Chester. The story of modern art. Oxford: Phaidon, 1980.
9. Kadirova D.S. "Nafosat falsafasining mohiyati maqsadi va vazifalari" Namangan Davlat Universiteti Axborotnomasi..Namangan.. 2022.12.194-195.

UDK:796/799:15(075)

Xolmurod KARIMOV,
Qarshi davlat universiteti dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi

Psixologiya fanlari doktori (DSc) B.Jo'rayev taqrizi ostida

SCIENTIFIC, THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF ENSURING INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL SECURITY OF PERSONALITY

Annotation

The article examines scientific, theoretical and methodological problems of ensuring information and psychological security of the individual. The theoretical and practical aspects of this problem are described, as well as the scientific research carried out by scientists in our country in this direction. The article also analyzes the concept of information and psychological security, its essence, issues of properly establishing cooperation between family, neighborhood and educational institutions in protecting young people from harmful information.

Key words: society, personality, youth, globalization, information, information and psychological security, moral threat, moral vacuum, virtual world, virtual culture, addiction, defense mechanism.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В статье исследуются научно-теоретические и методологические проблемы обеспечения информационной и психологической безопасности личности. Рассказывается о теоретических и практических аспектах данной проблемы, а также о научных исследованиях, проводимых учеными нашей страны в этом направлении. Также в статье анализируется понятие информационно-психологической безопасности, ее сущность, вопросы правильного налаживания сотрудничества семьи, соседства и образовательных учреждений в защите молодежи от вредной информации.

Ключевые слова: общество, личность, молодежь, глобализация, информация, информационно-психологическая безопасность, моральная угроза, моральный вакуум, виртуальный мир, виртуальная культура, зависимость, защитный механизм.

SHAXSDA AXBOROT-PSIXOLOGIK XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING ILMIY-NAZARIY VA METODOLOGIK MUAMMOLARI

Аннотация

Maqolada shaxsda axborot psixologik xavfsizlikni ta'minlashning ilmiy-nazariy va metodologik muammolari o'rganilgan. Unda mazkur muammoning nazariy va amaliy jihatlari, bu borada mamlakatimiz olimlari tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari haqida so'z borgan. Shuningdek, maqolada axborot-psixologik xavfsizlik tushunchasi, uning mazmun-mohiyati, yoshlarni zararli axborotlardan saqlashda oila, mahalla va ta'lim muassasalarining hamkorligini to'g'ri yo'lga qo'yish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: jamiyat, shaxs, yoshlar, globallashuv, axborot, axborot-psixologik xavfsizlik, ma'naviy tahdid, ma'naviy bo'shliq, virtual olam, virtual madaniyat, qaramlik, himoya mexanizmi.

Kirish. Mustaqil O'zbekiston davlatining paydo bo'lishi xalqimizning tarixiy g'alabasi bo'lib, o'tgan yillar mobaynida mamlakatimiz hayotining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarida ulkan ishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, xalqimiz tomonidan istiqloq yillarida bosib o'tilgan tarixiy yo'l, erishilgan ulkan yutuq va marralar, ularning mazmun va mohiyatini har tomonlama bilish, uni zamondosh ongiga singdirish va fuqarolarda mustaqil hayotda erishilgan natijalarni his qilib yashash tafakkurini shakllantirish bugungi tobora globallashib borayotgan jarayonlarga to'la zamonada katta ahamiyatga ega. Biz yurtimizda ochiq va erkin demokratik jamiyat qurish vazifasini o'z oldimizga maqsad qilib qo'ygan ekanmiz, dastlabki o'rinda axborot hurujlaridan himoyalash yo'llarini ishlab chiqishimiz va bu yo'lda har birimiz chinakam jonbozlik ko'rsatishimiz zarur bo'ladi. Buning uchun avvalambor, Vatanimiz taraqqiyotining mustaqkam poydevorlari bo'lmish yoshlar ongi va qalbida sog'lom hayot tarzini barpo etish, ularda o'z tarixidan faxrlanish tuyg'usini shakllantirish, milliy va umummilliy qadriyatlarga nisbatan ehtrom, izzat-ikrom singari ezgu fazilatlarini singdirishimiz muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, axborot xavfsizligi fenomeni keng qamrovli tushuncha bo'lib, uning mazmunini tahlil etish psixologiya, falsafa, sotsiologiya, siyosatshunoslik kabi fanlardagi o'zaro aloqadorlik tamoyiliga asoslaniladi. Tarixan har qanday davlatning shakllanishi va jamiyatda, siyosiy, ijtimoiy iqtisodiy manfaatlar va ularning mafkuraviy jabhada ifodalanishi bilan vujudga keladi. Zotan, ayni vaqtdan barqarorlik, rivojlanish bilan birga, muayyan xarakterdagi axborot-psixologik xavf-xatar, ma'naviy tahdidlar ham paydo bo'ladi. Ularga asoslangan holda, milliy xavfsizlik konsepsiyasini ishlab chiqish hamda amalga oshirish axborot xavfsizligini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi. Zotan, axborot-psixologik xavfsizligi ta'minlanmasdan shaxs, davlat, jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy, harbiy va boshqa sohalaridagi xavfsizligini himoya qilish qiyin. Ana shularni nazarda tutadigan bo'lsak, har qanday darajadagi xavfsizlikni ta'minlashda belgilovchi o'rin tutuvchi shaxs, uning axborot xavfsizligini ta'minlash muammolarini tadqiq-tahlil etish dolzarb vazifalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston psixologiyasida shaxsda axborot-psixologik xavfsizlikni

ta'minlashning ijtimoiy-psixologik muammolari bilan G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, B.M.Umarov, N.M.Dalimova, Sh.F.Mustafayeva, X.A.Ruxiyeva, R.S.Samarov, K.A.Xaydarov, L.A.Nigmatulina, U.D.Qodirov, S.Y.Qulatova va boshqalar shug'ullangan. Ularning keng qamrovli qarashlarida axborot xavfsizligi muammosining nazariy-metodologik masalalari, ochiq axborotlar tizimi va yoshlar, psixologik himoya, yoshlar va virtual olam, destruktiv kult tashkilotlar faoliyati, shaxsda kompyuter o'yinlariga qaramlikning psixologik diagnostikasini amalga oshirish va korreksiya qilish, kichik maktab yoshi, o'smirlik va ilk o'spirinlik yoshida kompyuter o'yinlariga qaramlik kabi masalalar chuqur o'rganilgan.

B.M.Umarov mazkur muammoga ko'p qirrali yondashishga harakat qiladi va bu borada muayyan muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritadi. Uning ta'kidlashicha, tezkor taraqqiyot odatiy tamoyillar qatori vaqt va makon mutanosibligiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Barcha faoliyat jarayonlarida yangicha yondashuv va rivojlanish strategiyalarining shakllanishi insonlar va mintaqalarning yakka-kidan yaxlitlikka yuz burishiga olib keldi. Bu esa o'z navbatida odamlarni ma'lum bir manfaatlarga xizmat qiladigan, olis-yaqin manbalardan tarqaladigan, turli ma'no-mazmundagi axborot bosimlarining doimiy ta'siri ostida yashashga majbur qilmoqda. Har bir axborot mazmuni, mohiyati, ta'sir etish darajasi, jamiyatga foydali yoki zararliligi, kishini ezgulikka yoki yovuzlikka da'vat etishi bilan "shaxs-jamiyat-davlat" mutanosibligiga ijobiy yoki salbiy ta'sir etadi [3].

S.Y.Kulatova o'zining ilmiy tadqiqot ishida voyaga yetmaganlarda axborot-psixologik xavfsizligini ta'minlashning shaxs xususiyatlarini o'rganish va ma'lum xulosalarga kelgan. Muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda voyaga yetmaganlarda axborotni saralab qabul qilish va qayta ishlash ko'nikmasini yetishmasligi tufayli axborot-psixologik xavfsizligini ta'minlashda shaxs o'zini-o'zi muhofaza qilish, o'zini anglash motivlarini shakllantirishga qaratilgan psixologik usullarni qo'llash orqali axborotni adekvat idrok etishga erishish mumkinligi asoslangan; kompyuter o'yinlari, ijtimoiy tarmoqdagi turli axborotlarga qiziqish sababli o'smirlarning internetga tobeklik namoyon bo'lishini aniqlashda bir semantik maydonda fazo, vaqtni idrok etishdagi ustivorliklarini taqqoslash imkonini beruvchi klaster modelini qo'llash orqali psixodiagnostik prognozni amalga oshirish zarurligi asoslanib, "virtual olamga qiziquvchanlik", "internetga o'rtiqcha ishtiqoq" kabi motivlarning ta'siri isbotlangan[2].

O.B.To'rayev o'z ilmiy tadqiqot ishida mamlakatimizda yoshlar axborot-psixologik xavfsizligi tizimini rivojlantirish jarayonlariga alohida e'tibor qaratgan. Muallifning ilmiy izlanishlariga e'tibor qaratsa, unda yoshlarning axborot-psixologik immunitetini ijtimoiy institutlar orqali shakllantirish uslubiyatini takomillashtirishda axborot-psixologik xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy algoritmini mustahkamlash zaruriyati asoslab berilganligiga guvoh bo'lamiz. Shuningdek, muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda axborot vositasida qonunga xilof ravishda yoshlarga ruhiy ta'sir ko'rsatilishidan hamda ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilishda ta'limni, madaniyat va san'atni, ommaviy axborot vositalarini rivojlantirish orqali yoshlarning ma'naviy-psixologik salohiyatini oshirib borish zaruriyatining asoslab berilganligi muhim ahamiyatga ega[4].

X.R.Haydarovanning ilmiy izlanishlari esa axborotlashgan jamiyat sharoitida ota-onalarning virtual-pedagogik madaniyatini rivojlantirish masalalariga qaratilgan. Muallifning fikricha, bugungi axborotlashgan jamiyat sharoitida aholining eng katta qatlami, yoshlar ham ota-onalar ham axborotlashishda birdek virtual olamda ishtirok etmoqdalar. Har bir ota-ona, ularning farzandlari hayotida virtual aloqalarning o'rni ularning turmush tarzi bilan uyg'unlashganini ko'rishimiz mumkin. Insonning bir kunlik hayotining ko'p qismi virtual olamda muloqot qilishga ketadi, axborot almashadi, muloqot qiladi, kerakli bo'lgan ma'lumotlarni oladi, tarqatadi va h.k. Bu kabi ma'lumotlar almashinuvda aksariyat yoshlar feyk ma'lumot va to'g'ri, asosli ma'lumotlarning farqiga har doim ham boraverishmaydi. Aynan yoshlardagi, hattoki ba'zi holatlarda kattalarda ham virtual madaniyat bo'lmaganligi, shakllanmaganligi sabab, virtual olam orqali turli tahdidlar sababchilariga aylanib, yoki bo'lmasa aldanib qolishmoqda[5].

U.L.Yoziyeva mazkur muammoga ko'p qirrali yondashadi va bu borada muayyan muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritadi. Uning ilmiy izlanishlarida ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarni zararli axborotlar tahdididan himoya qilishning takomillashtirilgan texnologiyasini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot ishida muallif tomonidan boshlang'ich sinf o'quvchilarini zararli axborotlar tahdididan himoya qilishning motivatsion, muhitga moslashish, refleksivlik pedagogik-psixologik xususiyatlarini ong-idrok-hissiyotning ratsionallik bilan uyg'unligini ta'minlash, yaqin kattalar (ota-ona, aka-uka, opa-singil, o'qituvchi) va sotsium (muhit, o'rtoqlar, qiziqish, ehtiyoj) omillari tizimlashtirish asosida aniqlanganligi hamda o'qituvchi va ota-onalarning o'zaro hamkorlik o'quvchilarni axborot tahdididan himoya qilish shakllarini ota-onalarning mediata'lim (axborot vositalari va Internet tarmog'i bilan ishlash) va virtual nazorat (o'quvchining axborot vositalari bilan ishlash jarayonini nazorat qilish, bola xulq-atvorini tuzatish) mexanizmlarini muntazamlilik, izchillik va uzluksizlik tamoyillariga ustuvorlik berish asosida takomillashtirilganligi muhim ahamiyatga ega[1].

Tahlil va natijalar. Biz ilmiy tadqiqot ishimizda virtual olamda axborot iste'molchisi bo'lgan yoshlar hулq-atvorida sodir bo'ladigan o'zgarishlar, ular shaxsida xulq og'ishining kelib chiqishi sabablari va unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish masalalariga alohida e'tibor qaratdik. Bunda "Shaxsda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar" so'rovnomasidan foydalandik. Tadqiqotda 153 nafar xulq og'ishiga ega bo'lgan voyaga yetmaganlarning ta'lim muassasalaridagi o'qish jarayonlariga ishtiroki, ularning ijtimoiy ahvoli, oilaviy shart-sharoiti va turmush tarzi o'rganildi.

Shaxsda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni o'rganish bo'yicha ijtimoiy-psixologik so'rovnoma natijalaridan ma'lum bo'lishicha, virtual olamda axborot iste'molchisi bo'lgan voyaga yetmaganlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar sifatida "Voyaga yetmaganlarning yosh davri xususiyatlari" (18,6%), "Oiladan uzoqlashish, ota-onalar bilan munosabatlarining yaqin emasligi" (15,3%), "Bolalarni qarovsiz qoldirish va ularning bo'sh vaqtlarini nazorat qilmaslik" (14,4%), "Tengdoshlar ta'siri va ulardan "ibrat" olish" (11,7%) holatlari yetakchi o'ringa ega bo'ldi. Ushbu holatlardan kelib chiqib, ota-onalar farzand ta'lim-tarbiyasi uchun mas'ul bo'lishi, ular bolalar faoliyatini, bo'sh vaqtlarida nimalar bilan mashg'ulliklarini kuzatib, nazorat qilib borishlari zarur, deb hisoblaymiz.

1-jadval

Xulqi og'ishgan voyaga yetmaganlarning ota-onalari bilan muloqoti ko'rsatkichlari (n=153)

№	Masalalar	Munosabatlar		
		Har doim, tez-tez	Aytish qiyin	Kamdan-kam hollarda

	soni	%	soni	%	soni	%
Ta'lim muassasasi va undagi o'qish faoliyati bilan bog'liq masalalar to'g'risida	32	21%	56	37%	65	42%
Ichki kechinmalari va his-tuyg'ulari to'g'risida	21	14%	45	29%	87	57%
Kelajak orzulari va rejalari to'g'risida	60	39%	23	15%	70	46%
Tevarak-atrofdagilar xatti-harakati va hulq-atvori to'g'risida	15	10%	96	63%	42	27%

Voyaga yetmagan xulqi og'ishganlarning ota-onalari bilan suhbat mavzulari ko'rsatkichlaridan ota-onasi bilan kamdan-kam suhbatlashishi mumkin bo'lgan masalalar "Kelajak orzulari va rejalari to'g'risida" (46%), "Ichki kechinmalari va his-tuyg'ulari to'g'risida" (57%), "Ta'lim muassasasi va undagi o'qish faoliyati bilan bog'liq masalalar to'g'risida" (42%) ekanligi, "Tevarak-atrofdagilar xatti-harakati va hulq-atvori to'g'risida" (63%) amalga oshiriladigan suhbatlar haqida aytarli biror bir fikr bildira olmasliklarini bildirdilar. Bundan ko'rinib turibdiki, har bir ota-ona farzand tarbiyasida o'zlarining burch va ma'suliyatlarini chuqur anglashi, oiladagi ma'naviy sog'lom muhitni yaratish ham ota, ham onaga bog'liq ekanligi, farzand tarbiyasida bir xilda mas'ullik bilan yondashishi muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar tomonidan o'z farzandi shaxsining noto'g'ri baholanishi va noto'g'ri idrok etilishi, unga nisbatan o'ylamasdan harakat qilish, shuningdek, ota-onaning xulq-atvori bolalardagi ko'pchilik og'ishlarning sababi hisoblanadi.

Bugungi hayotimizni internet tarmog'isiz tasavvur etish nihoyatda qiyin. Uning paydo bo'lganiga hali yarim asr bo'lmagan bo'lsada, shu davr mobaynida u butun jahonni qamrab olishga ulgurdi. Internet hayotimizning ajralmas qismiga aylangan bir paytda internet va undan to'g'ri foydalanish madaniyati haqida bong urishimiz bejiz emas, bugungi globalashuv davrida mafkuraviy tahdidlar kuchaygan bir paytda bu alohida zaruriyat kasb etadi. Bugun internet bag'rida shu qadar axborot jamlanganki, dab-durustdan unga murojaat etgan inson shoshib qolishi hech gap emas. Ba'zi paytlarda internet inson psixologiyasiga ta'sir o'tkazib, uni boshqarayotganligiga ham guvoh bo'lish mumkin. Masalan, har xil jangovar, dahshatli o'yinlar, pornografiklar rasmlar, bir-biri bilan chatda muloqot o'rnatish, ayrim keraksiz saytlardan foydalanish bularning barcha barchasi bevosita inson ongini zaharlamogda. Bunday omillarning, jumladan hayotimizda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavfning oldini olish, farzandlarimizni bu tahdidlardan asrash, salbiy oqibatlarini kamaytirish yo butunlay bartaraf etish maqsadida internetdan to'g'ri foydalanish malakasini egallash va uni keng targ'ib etish asosiy vazifamizga aylanib bormogda.

Darhaqiqat, internet xabarleri orasida mintalitetimizga to'g'ri kelmaydigan, milliligimizga qarshi bo'lgan maqolalarni ko'plab uchratishimiz mumkin. Aynan mana shunday paytlarda insonning yagona unga qarshi immuniteti bu uning mustaqil fikrga ega ekanligi hisoblanadi. O'z fikri va g'oyasiga ega inson birinchi ma'lumotni o'zi baholaydi, keyin esa unga o'z munosabatini bildiradi. Ayrim hollarda ko'rkona bitta yangilikni o'qib olib, uni odamlarga tarqatish, o'zidagi savodxonligi yetmagandek, boshqalarni ham shunga jalb qiladigan insonlar yo'q deb ayta olmaymiz. Har qanday taraqqiyot mahsulidan ikki xil maqsadda – ezgulik va yovuzlik yo'lida foydalanish mumkinligi, bu bir-biriga qarshi bo'lgan so'zlar o'rtasida kurash mavjudligini to'g'ri anglagan holda jamiyatni, uning har bir a'zosini axborot orqali yuzaga kelayotgan ruhiy tanglik, ma'naviy ozurdalik, boshqacha qilib

aytganda, buzg'unchi g'oyalarga ergashish kayfiyatidan saqlab qolish muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi davr yoshlari har xil yo'nalishdagi qadriyatlariga ega bo'lib, turli tashqi omillar, yigit va qizlarning ijtimoiylashuv jarayonlari mazkur qadriyatlar mazmuni yo'nalishini belgilaydi. Bunday sharoitda insonlarning hayotiy pozitsiyalari bir xilda shakllanmaydi. Ayrim yoshlar sharoitga tez moslashalar, boshqalarining hayot yo'lini topishi, o'zini namoyon qilishi juda murakkab kechadi. Voyaga yetmagan yoshlar kuch-g'ayratlari, imkoniyatlarini jamiyatning yanada taraqqiy topishi uchun zarur sohalar rivojiga yo'naltirish, shunga mos holda shakllanadigan xulq-atvor me'yorlarini tarkib toptirish psixologik-pedagogik ta'sir ko'rsatish va yordamning eng birinchi vazifalaridandir. Bunda, xususan, ularning aqliy salohiyatini to'g'ri o'zanga yo'naltirish va adekvat qadriyatlar tizimini shakllantirish mavjud rasmiy yoshlar tashkilotlari safiga ko'proq jalb etish, to'g'ri tarbiyalash ishlari bilan uyg'un holda olib borilishini taqozo etadi. Buning uchun yoshlarda axborot kommunikatsiya texnologiyalari orqali qilinayotgan mafkuraviy xurujlarga qarshi mafkuraviy kurashni kuchaytirishda internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirish, shuningdek, o'smirlar shaxs sifatlarini rivojlantiruvchi, axborot tahdidlariga dosh beruvchi xulq namunalarni shakllantiruvchi psixologik treninglardan foydalanish samarali natijalarni beradi.

Xulosa. Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimini maqsadga muvofiq tarzda tashkil etish, avvalo yoshlar ongida mafkuraviy bo'shliq paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik uchun ularni tashqi g'oyaviy ta'sir va xurujlardan himoya qilishning mustahkam mafkuraviy immunitetini shakllantirishni davrning o'zi talab qilmoqda. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad esa yoshlarni yot g'oyalar ta'siridan himoya qilish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalash, biz uchun yot bo'lgan "ommaviy madaniyat" o'quvchi-yoshlar orasiga kirib kelishiga qarshi choratadbirlarni amalga oshirish, umuman olganda ularda sog'lom mafkuraviy immunitetni paydo qilishga qaralishi muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur jarayonda oila, mahalla va ta'lim muassasalarining hamkorligini to'g'ri yo'lga qo'yish, ta'lim muassasalarining pedagog o'qituvchilarning ota-onalari bilan aloqalarni kuchaytirish, hozirgi globalashuv sharoitlarining salbiy oqibatlari yuzasidan ota-onalar o'rtasida tushuntirish ishlarini olib borish, yoshlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishda ularni yomon yo'llarga kirib ketishidan saqlashda maktabdan tashqari ta'limning shakllarini tubdan yangilash, ushbu sohadagi ilmiy va amaliy tadqiqotlarni yanada rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Zero, dunyoga yuz ochgan mamlakatimizda ham yaxshi, ham yomon ta'sirlar, xurujlar mavjudligi sharoitida shaxsning o'zini-o'zi psixologik jihatdan salbiy ta'sirotlardan himoya qila olish imkoniyatlarini kengaytirish eng dolzarb muammolardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Yoziyeva U.L. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarni zararli axborotlar tahdididan himoya qilishning takomillashtirilgan texnologiyasi (boshlang'ich ta'lim misolida). Ped. fan. bo'yicha falsafa doktori. diss. 2018, -146 b.
2. Kulatova S.Y. "Voyaga yetmagan bolalar tarbiyasida axborotning psixologik havfsizligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlari". Zamonaviy ta'lim / Sovremennoye obrazovaniye. 2020, №2, 49-56 b.
3. Umarov B.M., Karimov X. Ochiq axborot tizimlarida axborot- psixologik xavfsizlik: o'quv qo'llanma. – T.: 2012, -315 b.
4. To'rayev O.B. O'zbekistonda yoshlar axborot-psixologik xavfsizligi tizimini rivojlantirish jarayonlari. Sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya avtoreferati. –T., -58 b.
5. Haydarova X.R. Axborotlashgan jamiyat sharoitida ota-onalarning virtual-pedagogik madaniyatini rivojlantirish masalalari. Monografiya. –T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyat matbaa uyi". 2022, -216 b.

Shoira KUBAYEVA,

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Samarqand filiali dotsenti (PhD)

E-mail: shoiratoshmurodovna81@mail.ru

PhD G'. Otamurodov taqrizi asosida

TIL VA TAFAKKUR O'YINLARI: INNOVATSION FIKRLASH STIMULI

Аннотация

Ushbu maqola insoniyat jamiyati madaniyatining eng qadimiy faoliyat fenomeni hisoblangan o'yin hodisasi va uning tafakkur hamda tilga bog'liq konstruktiv xislatlariga bag'ishlangan. Maqolada til hamda tafakkur shakllarining o'yinli "harakatlari" yaratuvchanlik va kreativlikka olib kelishi, innovatsion tafakkurning yuzaga chiqishi o'yinning shunday xislatlari asosida amalga oshishi yoritib berilgan. Lingvistik hodisa hisoblangan til o'yinining sodir bo'lish mexanizmi falsafiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: til, tafakkur, innovatsiya, o'yin, innovatsion tafakkur, til o'yini, aqliy faoliyat, intellektual o'yin.

ЯЗЫК И ИГРЫ РАЗУМА: СТИМУЛИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация

Статья исследует древнейший деятельностный феномен игры, являющийся неотъемлемой частью культуры общества. Автор рассматривает роль игровых «действий» языка и форм мышления в стимулировании творчества и креативности, а также исследует, как появление инновационного мышления связано с аспектами игры. В статье также проводится философский анализ механизма языковой игры, рассматривая ее как явление в рамках языкового контекста.

Ключевые слова: язык, мышление, инновация, игра, инновационное мышление, языковая игра, мыслительная деятельность, интеллектуальная игра.

LANGUAGE AND MIND GAMES: STIMULATING INNOVATIVE THINKING

Annotation

The article explores the ancient activity phenomenon of play, which is an integral part of the culture of society. The author considers the role of game "actions" of language and forms of thinking in stimulating creativity and creativity, and also explores how the emergence of innovative thinking is related to aspects of the game. The article also provides a philosophical analysis of the mechanism of the language game, considering it as a phenomenon within the linguistic context.

Keywords: language, thinking, innovation, game, innovative thinking, language game, mental activity, intellectual game.

Kirish. Jahonda ro'y berayotgan global o'zgarishlar kompyuter inqilobi sharoitida inson tafakkurida noan'anaviy fikrlashga asos bo'ladigan o'yin modellarini shakllanishiga, virtual olamning ontologik asoslarini yaralishiga olib keldi. Hozirgi zamon jamiyatda sodir bo'layotgan bir qator o'zgarishlar, xususan, sohaviy faoliyat yo'l xaritalari, masofaviy virtual muloqot, "elektron hukumat" faoliyati, yangi ijtimoiy rollar (imidmeyker, moderatorlik) o'yin fenomenida sifat o'zgarishlarini yasamoqda. Bunday sharoitda o'yin ratsionalligidan tafakkurning samarali jarayoni sifatida foydalanish inson, jamiyat va sivilizatsiya taraqqiyotini, uning ayrim xislatlarini o'yin modeli va nazariyasi tushunchalari hamda tamoyillari asosida tadqiq qilish, shundan kelib chiqqan holda o'yin fenomenining polifunksional mohiyati va ijodiy mahsuldorlik ahamiyatini ko'rsatish dolzarb bo'lib qolmoqda.

Jahon falsafiy tadqiqotlar tizimida o'yin va tafakkurning korelyatsion bog'liqligini tadqiq etish, ularning intellektual-kreativ jihatlarini maxsus o'rganish ilmiy-amaliy va nazariy ahamiyatga egadir. O'yin jarayonida namoyon bo'ladigan innovatsiya, til hamda tafakkurda ma'no-mazmunlarning kombinatsiyasi va o'yini, ularning transformatsiyasi hozirgi zamon ijtimoiy-gumanitar fanlarida jiddiy tadqiq qilinmoqda. Kreativ va intellektual o'yinlarda semantik namoyon bo'ladigan innovatsiya, til, tafakkurda ma'nolar o'yini va transformatsiyasi hozirgi zamon falsafa va ijtimoiy-gumanitar fanlarda jiddiy tadqiqotlar predmetiga aylanib bormoqda. O'yin fenomenining zamonaviy falsafiy va ilmiy tadqiqotini innovatsion tafakkur metodologiyasi

asosida amalga oshirish, innovatsion-intellektual faoliyatning o'yinli xislatlarini ochib berish imkoniyatini beradi.

O'zbekistonda keng ko'lamdagi islohotlarni amalga oshirish barcha sohalarda innovatsion yondashuv va tafakkur tarzini shakllantirishni talab qilmoqda. «...Buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo'lsak, uni aynan innovatsion g'oyalar, innovatsion yondashuv asosida boshlashimiz kerak»ligi ta'kidlanmoqda [1]. Bunday vazifalarni amalga oshirish jarayonida asosiy faoliyat turiga aylanib borayotgan innovatsion g'oyalar va yondashuvlarni ishlab chiqishga nisbatan o'yin nazariyasi, unga oid konseptual modellar nazariy va metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun falsafada o'yin fenomenining mazmun-mohiyati, til va tafakkurning o'yinli xislatlari, ularning o'zaro kreativ aloqadorligining mazmunini ochib berish muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XXI asr falsafa va fanida o'yin g'oyasi, o'yinning mohiyati va tipologiyasi, o'yin va tafakkur o'rtasidagi bog'lanish jiddiy ontologik, epistemologik va konkret ilmiy sohaviy tadqiqotlar predmetiga aylanib bormoqda.

O'yin oliy turdagi jonotlar, shu jumladan, insonning universal faolligining bir ko'rinishidir. Inson qaysi faoliyat bilan shug'ullanmasin, ularning barchasi o'yin jabhasiga tortilishi mumkin. O'yin orqali inson o'zi va voqelikni anglaydi, o'zlashtiradi, tabiiy, shaxsiyatli va ijtimoiy fenomenlarga taqlid qiladi, u yoki bu rolni o'ynaydi. Innovatsion tafakkur ham o'yin jabhasiga tortilishi mumkin bo'lgan intellektual faoliyatning bir turidir.

Innovatsion tafakkur va o'yinni bir-biri bilan bog'laydigan ikki jihat mavjud: 1. Innovatsion tafakkurda o'yin jarayonlarining namoyon bo'lishi, ya'ni tafakkurda sodir bo'ladigan semantik-ma'noviy o'yinlar, obrazlar va tasavvurlarning o'ziga xos (qayerdadir determinlashtirilgan, qayerdadir xotik, virtual ko'rinishidagi) o'yini sodir bo'lishi;

2. Innovatsion tafakkurni shakllantiradigan intellektual o'yinlarni yaratish va ulardan foydalanish.

Shunday qilib, innovatsion tafakkur konsepsiyasi o'yin nazariyasi, uning asosiy tushunchalari va g'oyalari bilan boyitilishi imkoniyati borligini ko'rishimiz mumkin. Mazkur epistemologik imkoniyatning asosida ham tafakkur, ham til kommunikatsiyasi jarayonlarida o'yin yoki uni o'xshatadigan xislatning mavjudligi yotadi. Til kishilarning bir-biri bilan aloqa qilish vositasi va fikrning bevosita ifodasidir. Kishilar fikr ayirboshlamasa, umuman zarur moddiy boyliklarni ishlab chiqara olmagan, tabiat kuchlariga qarshi birgalikda kurasha olmagan bo'lur. Fikr ayirboshlash esa faqat til yordamida yuzaga chiqishi mumkin. Til tafakkurning borliq shakli, tafakkur esa tilning mazmunidir [2].

Tilning lingvistik va semantik xususiyatlarini o'rganar ekan, G'arb falsafasining yirik namoyondasi L. Vitgenshteyn o'tgan asrning o'rtalarida til o'yini konsepsiyasini ishlab chiqdi. Tafakkur, xususan, innovatsion tafakkurga xos bo'lgan intellektual-semantik o'yin g'oyasi ko'p jihatdan shu faylasufning ishlab chiqqan konsepsiyasiga asoslanadi.

Innovatsion tafakkurda o'yinning namoyon bo'lishi turli shakl va modellarda o'z ifodasini topadi. Innovatsion tafakkur va o'yin o'rtasidagi bog'lanishni, hozirgi zamon axborot va kompyuter inqiloblari sharoitida takomillashib borayotgan o'yin texnologiyalarida innovatsion tafakkurning namoyon bo'lishini o'rganish, uning ilmiy, evristik va amaliy samaradorligini tadqiq qilish falsafa va fanda dolzarb masala bo'lib turibdi. Yana bir jihati borki, innovatsion tafakkur konsepsiyasi bugungi kunda takomil nazariya darajasiga yetmagan ilmiy yo'nalish bo'lib turibdi. Bizningcha, mazkur yo'nalishning muhim istiqboliy tomoni innovatsion tafakkurni o'yin nazariyasi tushunchalari asosida o'rganish va shu orqali kreativ tafakkurning o'yinli xislatlarini tadqiq qilishdir.

Innovatsion tafakkurning psixologik zaminida obrazlar, ma'nolar va hukmlarning ixtiyoriy assotsiatsiyasi, bir-biriga semantik ta'siri, buning natijasida esa, til va tafakkur qoidalari, qonunlari doirasida yangi obrazlar va tasavvurlarni hosil bo'lishi yotadi [3]. Shu nuqta nazardan kelib chiqqan holda, innovatsion tafakkurda intellektual o'yin fenomeni (yoki holati) mavjud deyishimizga asos bor.

Noklassik falsafaning konseptual va metodologik yondashuv va vositalari asosida olib borilgan izlanishlar natijasida til o'yini konsepsiyasi yaratildi. Til o'yini fenomeni tilni o'rganishda, lingvistik kommunikatsiyani amalga oshirish imkoniyatini beradigan normativ qoidalarni o'rganishda katta ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Til o'yini, birinchi navbatda, intersubektiv kommunikatsiya (individlararo muloqot) ekan, til va tafakkurning o'zaro ta'siri maydonlarida namoyon bo'ladigan lingvistik va obrazli-semantik o'yinlarning roli va ahamiyatini tadqiq qilish oldingi o'ringa chiqadi. Mazkur muammoni o'rganish til o'yini va innovatsion tafakkur o'rtasidagi aloqadorlikni tadqiq qilish uchun yo'l ochib beradi.

Intellektual o'yin fenomeni to'g'risidagi tasavvur, o'z navbatida, til o'yini va tafakkur o'yini tushunchalari sintezi xususida bildirilgan mulohazalardan kelib chiqadi. Til va tafakkur esa ma'nolar stixiyasi, ularning (ma'nomazmunlarning) semantik o'yini makonidir. Umuman olganda, ijod, intellektual innovatsiya ma'nolar harakati, o'yinidan boshlanadi. "Madaniyatda, - deb ta'kidlaydi M.R. Jbankov, - har qanday innovatsiya dastlab ma'no va mazmunlarning o'ziga xos o'yini shaklida vujudga keladi" [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Til va tafakkur o'yini haqidagi dastlabki tasavvurlar til falsafasining noklassik paradigmasi doirasida shakllandi. Bu paradigmaning boshlang'ich tamal toshini nemis olimi va faylasufi Vilgelm fon Gumbold (1767- 1835) qo'ydi. Olim qiyosiy tilshunoslik yo'nalishiga asos soldi, tilning ijodiy mohiyati haqidagi g'oyani olg'a surdi. Gumboldning fikricha, til shunchaki, faoliyat mahsuli bo'lmasdan, balki ma'nolar olamini yaratuvchi faoliyatning o'zidir.

Noklassik falsafa yo'nalishi bo'lgan mantiqiy pozitivizmning yirik namoyondasi Lyudvig Vitgenshteyn (1889-1951) 1945 yilda "Falsafiy tadqiqotlar" asarida (1953 yilda chop etilgan) fanga birinchi bo'lib "til o'yini" tushunchasini kiritdi [5]. L. Vitgenshteynning g'oyasiga ko'ra, til o'yini individlar o'rtasidagi muloqotning ma'lum qoida va kelishuv (so'z va so'z birikmalariga ma'no berish, ma'noni yangilash, boyitish va h.k.) asosida amalga oshirishga qaratilgan lingvistik hodisadir. Til o'yini fenomeni so'z va ma'nolarni ishlatish qoidalaridan (ularni buzmaganda) ixtiyoriy foydalanish imkoniyatlarining mavjud bo'lishiga asoslanadi. Bu esa, o'z navbatida, til unsurlarini erkin (o'yin tarzida) ishlatishni, so'z o'yini va ma'nolar plyuralizmining sodir bo'lishini taqozo etadi, aks holda, til o'yin xislatlariga ega bo'lmagan qat'iy lingvistik algoritim ko'rinishini olgan bo'lar edi.

Tilning amal qilishida qat'iy algoritim bo'lgan taqdirda til unsurlari va vositalaridan ixtiyoriy foydalanish (masalan, so'z o'yini, metaforik ma'no berish holatlarida), ma'nolar plyuralizmi, til qoidalarini erkin ishlatish kabi imkoniyatlar yo'qoladi. Bunday holatda, tabiiyki, til o'yini hodisasi sodir bo'lmaydi.

Hozirgi zamon tilshunoslarining fikricha, so'zlashuvchi muloqot jarayonida so'z vositalari bilan "o'ynaydi" [6]. Postmodernizm ta'limotida til o'yini g'oyasi "matn o'quvchisi" tushunchasi asosida rivojlantiriladi. Bu g'oyaga ko'ra, o'qish jarayonida uchta tomon (matn o'quvchisi, matn va muallif) bir butunlikni tashkil qilib, kommunikatsiya va muloqot paytida til o'yinining cheksiz maydoni hosil bo'ladi [7]. Bu cheksiz semantik maydonda yangi obrazlar, ma'nolar, ideal modellar vujudga keladi.

Til va tafakkurning o'zaro bog'liqligini, ulardagi mantiqiy va grammatik tuzilmalar o'xshashligini hisobga olganimizda tafakkurda ham o'ziga xos semantik o'yinlar hosil bo'lishini tan olishga to'g'ri keladi. Zero, o'yin tushunchasiga berilgan talqinlarning birida o'yin jismoniy va intellektual faoliyat ko'rinishi bo'lib, u orqali inson o'zining aqliy va emotsional xislatlarini ro'yobga chiqarishi hamda ijodiy izlanish vositasi (yo'li, holati) ekanligi ta'kidlanadi. Til va tafakkur o'yinlari intellektni bir xil qolip yoki taxlitda faoliyat ko'rsatish doirasidan tashqariga chiqaradi, natijada, leksik va semantik ma'nolar maydonida "o'zga olamlar", "imkoniy olamlar" hosil bo'ladi.

Intellekt o'yinining eng muhim ko'rinishi yoki modeli inson tasavvurlarining mahsuldor o'yinidir. Intellektual mahsuldor o'yinning yorqin namunasi ilmiy bilishda qo'llaniladigan aqliy eksperimentdir. Bunda tadqiqotchi o'ziga xos intellektual o'yinni amalga oshirib, o'rganilayotgan obyektning xossalari va qiymatlarini aks ettiruvchi obrazlardan tashkil topgan semantik modelni tasavvurida real va ehtimoliy sharoitlarga qo'yadi, virtual kuchlar va ta'sirlar oqibatlarini tahlil qiladi, natijada, yangi texnologik, nazariy yoki amaliy xulosaga keladi. Tafakkurda innovatsiya, ya'ni yangilikning vujudga kelishi shu tarzda amalga oshadi.

Tahlil va natijalar. Tafakkur o'yini real va virtual obrazlarni, xususan, ulardagi ma'nolarni o'zgartirish, ixtiyoriy birlashtirish, ma'nolar sintezi va kombinatsiyasi shaklida sodir bo'lishi ham mumkin. Ya'ni, semantik obrazlar va ma'nolarni ma'lum induktiv yoki deduktiv qoidalar asosida o'zgartirish, ixtiyoriy birlashtirish yangi obrazning, fikrning hosil bo'lishiga

olib keladi. Shu tarzda amalga oshadigan tafakkur o'yini innovatsion tafakkur zaminini tashkil qiladi.

Adabiyotda semantik obrazlar, ma'nolar, ularning birikmalarini harakatga keltiradigan tafakkurning ikki turi mavjudligi ta'kidlanadi. Bular konvergent va divergent tafakkur turlaridir [8]. Konvergent tafakkurda ko'p xil va turdagi sharoitlar, masalalar ko'rib chiqiladi, birdan-bir to'g'ri yechimga kelinadi, qaror qabul qilinadi.

Innovatsion tafakkur uchun asos bo'ladigan tafakkur divergent tafakkurdir. Psixologlarning ta'kidlashlaricha, bu tafakkur teranlik xislatiga ega bo'lib, bir vaqtning o'zida turli semantik (ideal, ma'naviy) yo'nalishlarda obrazlar, tushunchalar, ularning mazmunlari tahlil qilinadi, taqqoslanadi, ijodkorda parallel fikrlash sodir bo'ladi, muammolarni yechish usullari va vositalari har xil variantlarda sinaladi, ishlatiladi, natijada, yangi yoki kutilmagan g'oya, yondashuv vujudga keladi. Shu bois, biz divergent tafakkurni konstruktiv tafakkur deb ham belgilashimiz mumkin.

Divergent tafakkurda intellektual o'yin holati ko'proq sodir bo'lib, unda ma'nolar, obrazlar va tushunchalarning konstruktiv kombinatsiyasi (chatishmasi), ularning ixtiyoriy tarzda taqqoslanishi va birikishi hamda har qanday o'yinda bo'lganidek, ma'lum (mantiqiy, stilistik) qoidalar asosida amalga oshadi. Shu kabi intellektual jarayonlar maydonida o'ziga xos semantik (ma'naviy, virtual, konseptual, metaforik va boshqa) o'yinlar sodir bo'ladi. Demak, innovatsion tafakkurda semantik unsurlar o'yin holatida bo'ladi, intellektual o'yin jarayoni esa grammatik, stilistik va mantiqiy qoidalarga (normalarga) bo'ysungan holda kechadi.

Shunday qilib, ijodiy intellektual faoliyat ijtimoiy ishlab chiqarish sohasi yoki jarayonning tarkibiy qismini tashkil qilganda jamiyatda uzluksiz moddiy-texnikaviy va ma'naviy-intellektual taraqqiyot sodir bo'ladi. Masalan, jamiyatda ijtimoiy sohalarida o'ynaladigan iqtisodiy o'yinlarda, asosan, raqobat muhiti ostida faoliyat olib boriladi. Bunda aniq belgilangan bir sharoitda insonning harakatlari va ma'lum bir vaziyat o'ynaladi. Natijaning ijobiy yakunlanishi o'z navbatida inson iste'mol qiladigan mahsulotlarning yangidan-yangi turlarini ishlab chiqarish muntazam amalga

oshiradigan jarayonga aylanib qoladi va buning ma'naviy zaminini tashkil qiluvchi ijodiy fikrlash ixtisoslashgan intellektual innovatsion faoliyat ko'rinishidagi mehnat darajasiga ko'tariladi. Mana shu tarzda aqliy faoliyat jabhasida ixtisoslashgan innovatsion tafakkur shakllanib boradi.

Xulosa va takliflar. O'yin va tafakkur uzviylikining mazkur xislatlaridan kelib chiqib quyidagi xulosalarni beramiz:

til va tafakkurning o'zaro ta'siri maydonlarida namoyon bo'ladigan lingvistik va obrazli-semantik o'yinlarni xususiyatidan kelib chiqib aytish mumkinki, til o'yini, birinchi navbatda, intersub'yektiv kommunikatsiya (individlarning muloqot) ekan;

til va tafakkur ma'nolar stixiyasi, ularning (ma'no mazmunlarning) semantik o'yini makonidir. Kreativlik, ijod, intellektual innovatsiya ma'nolar harakati va o'yinidan boshlanadi

til va tafakkur o'yinlari intellektni bir xil qolip yoki taxlitda faoliyat ko'rsatish doirasidan tashqariga chiqaradi, natijada, leksik va semantik ma'nolar maydonida yangi imkoniyatlar paydo bo'ladi;

tafakkur o'yini real va virtual obrazlarni, xususan, ulardagi ma'nolarni o'zgartirish, ixtiyoriy birlashtirish, ma'nolar sintezi va kombinatsiyasi shaklida sodir bo'lishi ham mumkin. Ya'ni, semantik obrazlar va ma'nolarni ma'lum induktiv yoki deduktiv qoidalar asosida o'zgartirish, ixtiyoriy biriktirish yangi obrazning, fikrning hosil bo'lishiga olib keladi. Shu tarzda amalga oshadigan tafakkur o'yini innovatsion tafakkur zaminini tashkil qiladi;

ta'lim jarayonida turli xil intellektual o'yinlardan keng foydalanish, o'quvchi yoshlarda mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi;

basharti, o'yin ishlab chiqarish jarayonida alohida muhim o'ringa ega ekan, ijtimoiy sohalarida o'ynaladigan iqtisodiy o'yinlarni sog'lom raqobat muhiti ostida olib borishni ta'minlovchi umumiy qoidalarni joriy qilishning amaliy usullarini ishlab chiqish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Т.2. Тошкент.: Ўзбекистон, 2018. Б-88.
2. Туленов Ж., Фафуров З. Фалсафа: Т.:Ўқитувчи, 1997,-173 б.
3. Қўшоқов Ш.С. Креативность как характеристика семантической виртуальности//Фалсафа ва фанлар методологияси муаммолари. – Тошкент, “MUMTOZ SO‘Z”, 2016. -32 б.
4. Жбанков М. Игра//Новейший философский словарь. –Минск: 1999. – С. 252.
5. Витгенштейн Л. Философские исследования //Новое в зарубежной лингвистике. Вып.XVI.- М.,1985.
6. Уварова Н.Л. Логико-семантические типы языковой игры: Автореф. дис.канд.филол.наук.–Горький, 1986.
7. Можейко М.А. Языковые игры //Новейший философский словарь. -Минск, 1999. – С.870.
8. Гуревич П.С. Мышление //Психологический словарь. -Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – С. 385.
9. Тураев, Б. О. Синергетическое мышление в современном понимании / Б. О. Тураев, И. И. Ризаев // Культура и антикультура : Сборник статей Международной научно-методологической конференции, Тюмень, 23 июня 2022 года / Отв. редактор Л.Л. Мехришвили. – Тюмень: Тюменский индустриальный университет, 2022. – С. 181-185.

Svetlana KULATOVA

Qarshi davlat universiteti katta o'qituvchisi

E-mail: kulatovasveta@gmail.com

Nigora RUSTAMOVA,

Qarshi davlat universiteti magistranti

E-mail: oltiyevbehruz@gmail.com

Qarshi davlat universiteti dotsenti (PhD) I.Jabborov taqrizi asosida

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Annotation

This article focuses on the communicative ability of children of primary school age and the problem of its formation, its manifestation and the factors that hinder it, as well as the psychological factors of developing communicativeness in children of primary school age.

Key words: ability, communication, ability, communication, speech, emotional-emotional, behavior, imagination, childhood.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАЦИИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В данной статье основное внимание уделяется коммуникативной способности детей младшего школьного возраста и проблеме ее формирования, ее проявления и факторам, препятствующим ей, а также психологическим факторам развития коммуникативности у детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: способности, общение, способность, общение, речь, эмоционально-эмоциональное, поведение, воображение, детство.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA MULOQATCHANLIKNI O'STIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada kichik maktab yoshdagi bolalarning muloqatchanlik qobiliyati va uning shakllanishi muammosi, uning namoyon bo'lishi va unga to'siq bo'luvchi omillar haqida to'xtalib o'tilgan, hamda kichik maktab yoshdagi bolalarda muloqatchanlikni o'stirishning psixologik omillari yoritilgan.

Kalit so'zlar: qobiliyat, muloqot, layoqat, kommunikatsiya, nutq, hissiy-emotsional, xulq-atvor, tassavvur, bolalik davr.

Kirish. Ma'lumki, muloqot insonlar o'rtasida axborot almashuv vositasi bo'lib, kichik maktab yosh davrida kommunikativ ko'nikmalarning shakllanishi bilan izohlanadi. Psixik taraqqiyot qonuniyatlariga ko'ra, kichik maktab yosh davri o'ziga xos yosh bosqichi bo'lib, unda bolada kognitiv, hissiy-emotsional, kommunikativ sohalar intensiv ravishda rivojlana boshlaydi. Ayniqsa, mazkur yoshda, tengdoshlar bilan qondiriladigan muloqot yetakchi ehtiyojga aylanadi. Bola talim jarayonida, tengdoshlar va kattalar bilan o'zaro aloqa o'rnatish orqali ijtimoiy tajriba hamda ijtimoiy munosabatlar tizimini o'zlashtiradi. Bu esa o'z-o'zidan ijtimoiylashuv jarayonini ta'minlaydi va kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatini yaratadi.

Inson tashqi dunyoning bir qismi bo'lib, u doimo boshqa odamlar bilan turli xil aloqalar va munosabatlarda bo'ladi, ya'ni u kommunikatsiya jarayonida doim faol sanaladi. Tadqiqotchi V.G.Krisko fikricha, kommunikatsiya - bu tirik tabiatdagi tizimlar o'rtasida ma'lumot almashish hodisasi[1]. Bundan farqli o'laroq, psixologiya fanida jamiyatning kommunikativ madaniyati tushunchasi ham mavjud bo'lib, u shaxslar tomonidan axborot almashish jarayonida shakllangan meyorlar, qoidalar va ko'nikmalarning o'zlashtirish jarayoni bilan tushuntiriladi. Kommunikatsiya tushunchasi mazmunini tahlil etishdan oldin avvalo, kommunikatsiya mavzusini o'z ichiga olgan muloqot tushunchasi mohiyatiga e'tibor qaratish lozim. Hozirga qadar amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kommunikatsiya tushunchasi turli fanlarda tadqiq etilgan va

turli nazariy qarashlarga ega ilmiy kategoriya hisoblanadi. Psixolog J.M.Glozmanning ta'kidlashicha, agar kommunikatsiya tushunchasi fanlararo tadqiqotlar predmeti bo'lsa, unda u odamlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarning birikmasidir, bu holat kommunikatsiya jarayonini o'rganishning dolzarbligini belgilaydi[2].

Demak, kommunikatsiya tushunchasi mazmunida odamlarning amaliy o'zaro munosabatlari va ular tomonidan faoliyatini rejalashtirish, amalga oshirish va uning nazorati kabilar mujassamdir. Agar munosabatlar «kommunikatsiya» tushunchasi orqali tushuntirilsa, unda kommunikatsiya deganda nutq va nutqsiz o'zaro ta'sir o'tkazish orqali amalga oshiriladigan va aloqada ishtirok etadigan shaxslarning kognitiv, hissiy-emotsional va xatti-harakatlar sohasidagi o'zaro munosabatlar jarayoni tushuniladi. Insonda nutqning rivojlanishini kommunikatsiya vositasi sifatida tushuntiradigan ko'plab nazariyalar mavjud. Eng mashhur nazariyalardan biri D. Vatson nazariyasi bo'lib, unga ko'ra bola konditsionerlik «filtrlovchi» usul bilan gapirishni o'rganadi. Bola tomonidan o'zlashtirilgan xulq-atvor reaksiyalari asta-sekin ichki xulqqa o'tib, u «ichki dialog»ni tashkil qiladi[3]. Bunda bola tomonidan ota-onaning nutqiga taqlid qilish holati ta'kidlanib, u kommunikatsiya jarayonining birlamchi ko'rinishi sanaladi.

Tadqiqotchi A.K.Bolotovanning fikriga ko'ra, axborotni o'zlashtirishda miyada ma'lum bir asos mavjud[4]. U insonga berilgan har qanday so'zning ma'nosini

o'zgartirishi shuningdek, boshqa so'zlarning ma'nolarini yaratishi uchun tug'ma qobiliyatini belgilaydi.

Demak, tadqiqotimizning maqsadi kichik maktab yoshdagi bolalarning muloqatchanlik qobiliyati va uning shakllanishi muammosi ekan, uning namoyon bo'lishi va unga to'siq bo'luvchi omillar haqida to'xtalib o'tishimiz zarur. Kommunikatsiya tushunchasi lotincha so'zdan olingan bo'lib, «aloqa», «axborot», «xabar berish» ma'nolarini anglatadi. YE.I. Rogov fikricha, aloqa tushunchasi mazmunida quyidagilar ajratiladi[5]:

1. Aloqa – ijtimoiy munosabatlarning semantik tomoni hisoblanadi;

2. Aloqa – ma'lumotlarni shaxs tomonidan boshqa shaxsga uzatish jarayoni;

3. Aloqa – insonlar o'rtasidagi madaniy birlik;

4. Aloqa – axborot almashuvchilarni bog'laydigan ma'lumot kanali;

5. Aloqa – ma'lumot berishdagi o'zaro ta'sir va qabul qilish qobiliyati;

Shkalalar	N	M (n=143)	Standart og'ish (n=143)
Harakat vaziyatlarini bilmaydigan	143	0,32	0,47
Harakat vaziyatlariga mos tushmaydigan	143	0,84	0,99
Harakat vaziyatlarini aniq biladigan	143	0,72	1,29
Kattalarga bo'lgan munosabatni bilmaydigan	143	0,02	0,14
Kattalarga bo'lgan munosabatni nisbatan biladigan	143	0,80	0,99
Kattalarga bo'lgan munosabatni aniq biladigan	143	1,82	1,73

Kichik maktab yoshdagi bolalar kommunikativ qobiliyatlarining psixologik xususiyatlariga ko'ra, Qarshi shahridagi umumiy talim o'quvchilarning kommunikativ imkoniyatlari natijalari shuni ko'rsatadiki, sinaluvchilar birinchi shkala bo'yicha 0,32 natijani qayd etgani va bu qiymat quyi darajani ko'rsatayotganligi namoyon bo'ldi.

Birinchi shkalaga ko'ra, sinaluvchilar o'zaro munosabatlarni deyarli tan olmaydigan va bunday holatlarda kattalar tomonidan berilgan vazifalarni ajratib bermaydigan bolalar uchun xosdir. Bunday toifadagi bolalar boshqa odamlar bilan muloqotga kirishishda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Ikkinchi shkala bo'yicha sinaluvchilar natijalari 0,84 ni tashkil etgan. Bu shkalaga ko'ra, o'zaro munosabatlarning barcha vaziyatlarini bilmaydigan va shunga mos ravishda kattalar tomonidan taqdim etilgan barcha vazifalarni ajrata olmagan bolalar uchun xos belgi sanaladi. Bunday bolalarning xatti-harakatlari har doim turli hil vaziyatlarga mos tushmasligi mumkin.

Uchinchi shkalaga ko'ra, sinaluvchilar natijalari 0,72 ni tashkil etgan. Bu faktor bo'yicha sinaluvchilardagi xususiyatlar quyidagilar bilan belgilanadi: harakatlanishning turli vaziyatlarini aniq biladigan, mazkur vaziyatlarda kattalarning vazifa va talablarini aniqlaydigan va o'zlarining xatti-harakatlariga mos keladigan bolalarga xos belgilarni qamrab oladi.

To'rtinchi shkala ya'ni kattalarga bo'lgan munosabatlarni aniqroq bilmaydigan faktorga ko'ra, katta yoshdagilarga bo'lgan munosabatni ifodalashning umumiy qabul qilingan meyorlari va usullarini yaqqol bilmaydigan bolalarga xosligi bilan belgilanadi. Keyingi omil ya'ni kattalarga bo'lgan munosabat haqida tasavvurga ega bo'lmagan xususiyatga binoan, tarbiyalanuvchilarda kattalarga nisbatan munosabat bildirishning umumiy qabul qilingan meyorlari va usullari to'g'risida yetarlicha aniq tasavvurga ega bo'lmagan bolalarga nisbatan namoyon qilinadi.

6. Aloqa – ma'lumotlarni uzatish va olish jarayoni;

7. Aloqa – insonlarning bir-biriga o'zaro ta'sir o'tkazishi, o'z fikrlari va qiziqishlarini almashish jarayonidir;

8. Aloqa – insonlarning kayfiyati va his-tuyg'ulari aks etgan xabar;

9. Aloqa – bir insonning boshqa insonga g'oya yetkazish jarayoni;

10. Aloqa – axborot oluvchi shaxsning bilimi, boshqalarga ijtimoiy munosabati va xulq-atvori kabilarni o'zgartiruvchi manba.

Yuqoridagi tasnifdan ko'rinadiki, mohiyatan aloqa fenomeni ma'lumot almashishdir jarayonidir. Mashhur rus pedagogi L.V. Mardaxayev ta'kidicha, aloqa bu shaxslararo munosabat shakli bo'lib, unda muloqot subyektlari turli rollarni bajaradi[6].

Bolalardagi kommunikativ imkoniyatlarni aniqlash metodikasi umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari (Studentning t-mezoni bo'yicha)

Tadqiqotdagi natijalarda kichik maktab yoshdagi bolalar kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirishning psixologik xususiyatlarini o'rganishda ma'lum darajada yuqori ahamiyatga ega bo'lgan ko'rsatkichlar aniqlandi. Chunki, maktabgacha yoshdagi bolalarda rolli o'yinlar kommunikativ qobiliyatlar rivojlanishini muhim va murakkab ekanligi bilan alohida xarakterlanadi. Tadqiqotdan olingan natijalar yuzasidan quyidagicha xulosalarni keltirish mumkin:

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining o'tkazilgan so'rovnomaga bo'yicha o'zaro korrelyatsion aloqalari guruhlararo bir-birlaridan katta darajada bilan farq qilmaganligi aniqlandi.

2. Kichik maktab yoshdagi bolalarda kommunikativ faoliyatga kirishish lar orqali ularda bir qancha xususiyatlar, ya'ni boladagi xulqiy kechinmalarga nisbatan hissiy kechinmalar va emotsional xulq-atvor kabi xususiyatlarining ustunroq kechishi, bola bilan kommunikativ aloqa o'rnatishda ularning ixtiyoriy darajada kognitiv xulq-atvor xususiyatlariga qaraganda, kognitiv xususiyatlari yaqqol sezilganligini kuzatish mumkin.

3. Kichik maktab yoshdagi bolalar kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirishning shaxslilik xususiyatlaridan yana bir sifat ko'rsatkichi aqliy-intellektual xususiyatlarining tarbiyalanuvchilarda yuqori chiqqanligi, ular boshlang'ich sinfga qadam qo'ygunga qadar ma'lum darajada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida boshlang'ich bilim va ko'nikmalarni egallaganligi bilan ajralib turadi.

4. Kichik maktab yoshdagi tarbiyalanuvchilarda ko'proq ota-ona, aka-uka, va buvi-bobolari bilan bo'lgan munosabatlari asosiy ustuvor masala sanalayotganligi, tarbiyachiga bo'lgan munosabat, liderlik, qarama-qarshilik va qiziquvchanlik bilan bog'liq munosabatlar esa birozgina pastroq darajada kuzatilayotganligi aks etgan. Ularda yaqinlari bilan munosabatlarning ijobiy hali maktab bosqichiga qadam qo'ymanligi bilan ham belgilanishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Krisko V. G. Sotsialnaya psixologiya: Sxemi i kommentarii. – M.: Izd-vo VLADOS – PRESS, 2001. – S.87.
2. Glozman J. M. Obsheniye i zdorovye v jizni lichnosti: Ucheb. posobiye dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniye. – M.: Izdatelskiy senti «Akademiya», 2002. – S.65.
3. Watson, D. The vicissitudes of mood measurement: Effects of varying descriptors, time frames, and response formats on measures of positive and negative affect / D. Watson // Journal of Personality and Social Psychology. - 1988. – P. 128.

4. Bolotova A.K. Sotsialniye kommunikatsii. Psixologiya obsheniya: Uchebnik i praktikum dlya SPO / A.K. Bolotova Y.M. Jukov, L.A. PetrovskaY. – Lyubersi: Yurayt, 2016. – S.126.
5. Rogov YE.I. Psixologiya obsheniya / YE.I. Rogov M.: Vlados, 2002. – S.115.
6. Slovar po sotsialnoy pedagogike: Ucheb. Posobiye dlya studentov vissh. ucheb. Zavedeniy / Avt. – sost. L.V. Mardaxayev – M.: Izdatelskiy sentr «Akademiya», 2002. – S.86.

УДК:323:329.735(575.1)

Nurmuhammad QARSHIYEV,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti v.b.
E-mail:nurmuxammad.qarshiev@mail.ru

PhD, dotsent Sh.Raximov taqrizi asosida

DIVERSITY OF IDEOLOGY OF POLITICAL PARTIES IS AN IMPORTANT FACTOR IN THE DEMOCRATIZATION OF SOCIETY

Annotation

In the political life of the countries of the world, the importance of democratization of society or its further development, the formation and development of a free civil society capable of providing a comfortable life for the population is increasing. It is convenient to implement this process by accelerating democratization, in which the participation of political parties is important. In recent years, the development of a free civil society, further democratization of the society, ensuring the broad participation of political parties in it, especially focusing on the diversity of their ideological activities, and reaching the coverage of the broad population layers have become important in our country.

Key words: political party, ideology, democratization, electorate, pluralism, civil society, constitution, idea, state.

РАЗНООБРАЗИЕ ИДЕОЛОГИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В политической жизни стран мира возрастает значение демократизации общества или его дальнейшего развития, формирования и развития свободного гражданского общества, способного обеспечить комфортную жизнь населения. Этот процесс удобно реализовать путем ускорения демократизации, в которой важно участие политических партий.

В последние годы важное значение приобрели развитие свободного гражданского общества, дальнейшая демократизация общества, обеспечение широкого участия в нем политических партий, особенно акцентируя внимание на многообразии их идеологической деятельности, достижение охвата широких слоев населения. в нашей стране.

Ключевые слова: политическая партия, идеология, демократизация, электорат, плюрализм, гражданское общество, конституция, идея, государство.

SIYOSIY PARTIYALAR MAFKURALARINING XILMA-HILLIGI JAMIYATNI DEMOKRATLASHTIRISHNING MUHIM OMILI SIFATIDA

Annotasiya

Dunyo mamlakatlari siyosiy hayotida jamiyatni demokratlashtirish yoki uni yanada rivojlantirish, aholi uchun faravon hayotni ta'minlashga qodir bo'lgan erkin fuqarolik jamiyatini shakllantirish va rivojlantirishning ahamiyati ortib bormoqda. Mazkur jarayonni, demokratlashtirishni jadallashtirish orqali amalga oshirish qulay hisoblanadi, unda siyosiy partiyalarning ishtiroki muhimdir. Mamlakatimizda ham so'ngi yillarda erkin fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, jamiyatni yanada demokratlashtirish, unda siyosiy partiyalarning keng ishtirokini ta'minlash, ayniqsa, ularning mafkuraviy faoliyatining xilma-xilligiga e'tibor qaratilib keng aholi qatlamlari qamroviga erishish muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Kalit so'zlar: siyosiy partiya, mafkura, demokratlashtirish, elektorat, plyuralizm, fuqarolik jamiyati, konstitutsiya, g'oya, davlat.

Kirish. Globallashuv sharoitida turli jamiyatlarda demokratiyani shakllantirish va uni rivojlantirishga ehtiyoj ortib bormoqda. Demokratiya eng avvalo fikrlar, mafkuralar, g'oyalar xilma-xilligi demakdir. Siyosiy partiyaviy faoliyat nuqtai – nazaridan qaraydigan bo'lsak, turlicha siyosiy qarashlar, turli manfaatlar shuningdek, rivojlanishning muqobil variantlarining mavjudligi, ilgari surilishi bilan izohlash mumkin.

Umuman zamonaviy jamiyatlarda plyuralizmning rivojlanganligi, o'zaro raqobat muhiti mavjud bo'lgan siyosiy jarayonlar siyosiy partiyalar faoliyatini doimiy ravishda rivojini, yangi bosqichga ko'tarilishi uchun faol harakat qilishini zaruriyatga aylantiradi.

O'zbekistonda ham taraqqiyotning yangi bosqichida siyosiy partiyalarning jamiyat hayotidagi, islohotlardagi ishtirokini kuchaytirish maqsadida bir qancha ishlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.M.Mirziyoevning "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz" deb nomlangan kitobida siyosiy partiyalar va deputatlar faolligini

oshirish, islohotlarni tashabbuskori bo'lishi lozimligini ta'kidlab o'tgan edi. Jumladan, "Ayni paytda bugun zamonning o'zi barchamizdan, birinchi navbatda siyosiy partiyalarning vakillari, deputat va senatorlardan mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamlil islohotlarning nafaqat ishtirokchisi, balki tashabbuskori va asosiy ijrochisi bo'lishni, boshqalarga na'muna ko'rsatishni talab etmoqda" [1] deb ta'kidlab o'tgan edi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon ilm fanida siyosiy partiyalar va ularning demokratiyani shakllantirish va rivojlantirishdagi ahamiyati beqiyosdir. Siyosiy partiyalar fuqarolik jamiyatini asosini tashkil etuvchi shuningdek, demokratiyani kafolatlovchi institut sifatida tadqiq qilish siyosatshunos olimlar orasida ommalashib bormoqda. Siyosiy partiyalar faoliyatini mafkuraviy jihatlarini tadqiq qilgan olimlar guruhini uchga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Birinchi guruhga siyosiy partiyalar ularning g'oyaviy mafkuraviy jihatlarini keng ko'lamda tadqiq qilgan g'arb olimlaridan J.Sartori, M.Dyuverje, M. Veber, R. Mixels, J.Brays, P.Meyr, B.Konstan, K.Louson, P.Merkl,

R.J.Shvartsenberg, K.Noyma, Dj. La Palombara, J.Kermomn, K. fon Boyma, D.Bouz, K.R.Popper, E.Toffler, Yu.Xabermaslar kabilarni keltirib o'tishimiz mumkin.

Ikkinchi guruh MDH mamlakatlari olimlari bo'lib ularga, K.S. Gadjiev, V.A. Gutorov, V.I. Kovalenko, A.A.Vilkov, Ye.T. Gaydar, Yu.V. Vasilenko, A.S. Karsova, V.V.Volnov, S.N.Mareevlarni kiritishimiz mumkin.

Siyosiy partiyalar faoliyatini, uning mafkuraviy jihatlarini o'rgangan o'zbek olimlaridan I.Ergashev, Sh.Paxrutdinov, N.Jo'raev, M.Qirg'izboev, T.Jo'raev, X.Odilqoriev, Sh.G'oyibnazarov, Q.Nazarov, A.Mo'minov, M.Usmonov, A.Qodirov, B.Yakubov, D.Razzoqov, J.Mavlonov, V.Qo'chqorov, Sh.Otaqulov, S.Berdiqulov, X.Axmudov, O'.Tilavov, U.Bo'taevlarni keltirib o'tishimiz mumkin.

Zamonaviy siyosatshunoslikda siyosiy partiyalar mavzusiga ko'p murojaat qilinadigan dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Ayniqsa siyosiy partiyalarni mafkuraviy faoliyatini tadqiq qilish o'ziga xoslik va murakkablik kasb etadi. Umuman mafkura bugungi globalashuv sharoitida kuchli ta'sir ega bo'lgan qudratli qurolga allaqachon aylanib ulgurdi. Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish lozimki mafkuraviy ta'sirining kuchayishiga yana bir muhim sabablardan biri zamonaviy axborot va internet texnologiyalarining rivojlanishidir. Endilikda dunyoning istalgan nuqtasidan boshqa nuqtasiga mafkuraviy ta'sirni tez va samarali amalga oshirish imkoniyati yanada kengaydi.

Siyosiy mafkura o'zi nima uning siyosiy fanlarda tutgan o'rni, roli nimadan iborat degan savollarga ko'plab olimlarning turli qarashlari mavjud. Masalan X.Odilqoriev va Sh. G'oyibnazarovga ko'ra "siyosiy mafkura – bu siyosiy va ijtimoiy rivojlanish jarayoniga nisbatan jamoaviy nuqtai nazarni aks ettiruvchi, ma'naviy ekspansionizm bilan ajralib turuvchi jamoaviy ongning alohida turi"[2].

Jamiyatni demokratlashtirish tushunchasi ham olimlar tomonidan keng muhokama markazidagi mavzulardan hisoblanadi. Eng avvalo demokratlashtirish nodemokratik jamiyatlarga demokratiyani olib kirish yoki rivojlantirish tushuniladi. Bu borada S. Xantingtonning quyidagi fikrlarini keltirib o'tishimiz lozim demokratiya "har qanday avtoritar tuzumning yagona qonuniy va yashovchan muqobilidir" [3]. Fikrimizcha aynan demokratlashtirishda siyosiy partiyalar muhim rol uynovchi institut hisoblanadi. Siyosiy partiyalarning ko'ppartiyaviylik asosidagi faoliyati jamiyatda fikrlar, g'oyalar, mafkuralar xilma-xilligi asosida demokratiyaga keng yo'l ochib beradi. Ko'pchilik rivojlangan jamiyatlarda siyosiy partiyalarga demokratiyani kafolatlovchi asosiy institut sifatida qarashadi.

Jamiyatni demokratlashtirishda partiya mafkurasi uning ko'ppartiyaviylik asosidagi xilma – hilligi muhim ahamiyat kasb etadi. Siyosiy partiyaning asosiy harakatlantiruvchi kuch bu uning mafkurasidir. Uning asosiy mohiyati ham ma'lum mafkura asosida elektoratni orqasidan ergashtira olishdir.

Partiya mafkurasi, olimlarning fikriga ko'ra, "voqelikni o'z loyihasiga muvofiq o'zgartirishga intiladigan faol o'zgartiruvchi va rag'batlantiruvchi tamoyilni" o'z ichiga oladi[4].

J.Sartori partiyalar tizimining ikki jihatini ayniqsa muhim deb hisobladi: partiyalar soni va mafkuraviy qutblanish darajasini[5].

Uning fikriga ko'ra, "qutblar orasida joylashgan yettita partiya tizimlari mavjud: "Birpartiyaviylik" (mono-mafkuraviy) tizim va "atomizasiya qilingan" (mafkuraviy xilma-xil) tizim. O'rta turlar – "gegemon partiya", "dominant partiya", "ikkipartiyaviy", "cheklangan plyuralizm" va "radikal plyuralizm" tizimlari bir yoki bir necha partiyalar faoliyatida g'oyaviy plyuralizmning rivojlanish darajasi va variantlarini ifoda etadi"[6].

Partiya mafkurasining ijtimoiy-siyosiy ong tizimidagi o'rniga zamonaviy nuqtai nazardan qarash hamda bu konsepsiyani batafsil tahlil qilgan olimlardan biri N.Mixalchenko bo'lib, unga ko'ra:

"Ijtimoiy guruhlar va qatlamlar jamiyatdagi o'z o'rnini tushunishi, o'z manfaatlarini ifodalash va himoya qilish vositalarini izlashi, maqsadlariga erishishi kerak. Mafkuralar nafaqat ularning ma'naviy tayanchi, balki borliqning vositasi, atributi sifatida ham harakatga keladi" [7] deb ta'kidlaydi.

O.Yu.Malinovga kura, "jamiyatda aylanib yuruvchi g'oyalar, dasturlar, ta'limotlar, konsepsiyalarni mikrosiyosat darajasida tahlil qilishning o'rnatilgan an'anasi yetarli emasligini ya'ni "boshlarda" nima borligini tushuntirish uchun asos sifatida yetarli emas"ligini aytib o'tadi[8].

Yuqoridagi fikr mulohazalar kelib chiqsak, siyosiy partiyalar mafkurasining xima –hilligi va ularning jamiyatni demokratlashtirishdagi ahamiyati beqiyos hamda bugungi kun siyosatshunosligining bahsli va dolzarb mavzularidan biri ekanligidan dalolat beradi.

- **Tadqiqot metodologiyasi.** Ushbu tadqiqotimizda bilishning dialektik, tizimli-tarkibiy, funksional, institutsional va boshqa umumiy ilmiy usullaridan, shuningdek, kompleks yondashuv metodologiyasi, tarixiylik yondashuvi metodologiyalaridan foydalanildi.

- **Tahlil va natijalar.** Siyosiy partiyalarning mafkuraviy xilma – hilligi va uning jamiyatni demokratlashtirishdagi ahamiyatiga tuxtalishdan oldin umuman siyosiy mafkura tushunchasi, mafkuraviy xilma – hillikning mohiyatiga tuxtalib o'tishimiz lozim. "Siyosiy mafkura - bu jamiyat qanday tuzilishi kerakligini tushuntiruvchi va ma'lum bir ijtimoiy tuzumning siyosiy va madaniy loyihalarini taklif qiladigan ma'lum bir ijtimoiy harakat, institut, ijtimoiy tabaqa yoki katta guruhning ideallari, tamoyillari, ta'limotlari, afsonalari yoki timsollarining ma'lum axloqiy majmuidir"[10]. Jamiyatni demokratlashtirishning asosiy shartlaridan biri sifatida mafkuraviy plyuralizmning mavjudligi va uning siyosiy partiyalar faoliyatida yaqqol namoyon bo'lishidir.

K.S.Gadjiev dunyoviylashgan jamiyatda bir xil an'anaviy din va mafkuralar rolini funksional ravishda bajaradigan yangi utopiyalar, afsonalar va mafkuralarining paydo bo'lishi bilan bog'liq xavf-xatarlarga e'tibor qaratadi. "Bir tomondan, har xil turdagi organik, an'anaviy, fundamentalistik, neototalitar, neo-avtoritar g'oyalar, ideallar, yo'nalishlar, ikkinchi tomondan universalistik, kosmopolit g'oyalar shakllanishi va tarqalishi uchun qulay zamin yaratilmog'da[10] deb ta'kidlaydi. Mazkur holatda yo'nalishini yo'qotgan omma uchun millatchilik, an'anaviylik va fundamentalizmning turli shakllari ohirgi bo'lmasa ham, munosib boshpana bo'lib chiqishi mumkin. Bundan kelib chiqadigan bo'lsak, mafkura jamiyatni muayyan yo'lga boshlovchi yoki yo'ldan adashtiruvchi kuchdir. Jamiyatda mafkuralarining xilma –hilligi uning oldida rivojlanishning qulay yo'llaridan birini tanlash imkoniyatini taqdim qiladi.

Mafkuraviy plyuralizm – muayyan davlat ijtimoiy – siyosiy taraqqiyotning qaysi yo'lidan borishi kerakligi xaqidagi turli fikrlar, baholar, qarashlar yig'indisidir. Ko'ppartiyaviylik – o'z mafkurasiga ega bo'lgan, bir – biridan farq qiluvchi siyosiy partiyalarning eng muhim ijtimoiy masalalarni hal etishda faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lgan davlatdir[11]. Mafkuraviy plyuralizmning prinsiplari turli adabiyotlarda turlicha talqin qilsada asosan, fuqarolarning siyosiy erkinliklarining ta'minlanganligi; ko'ppartiyaviylik; adolatli, erkin, shaffof saylovlar; siyosiy oppozitsiyaning mavjudligi; siyosiy partiyalar va harakatlarga teng imkoniyatlar yaratilganligi; so'z erkinligi; ochiqlik kabilarni keltirib o'tiladi.

Jamiyatni demokratlashtirishda ko'ppartiyaviylik tizimi, aynan mafkuraviy plyuralizmni ta'minlovchi

mexanizmni shakllantiradi. Ko'ppartiyaviylik tizimida jamiyatning turli qatlamlari manfaatlarini siyosiy partiyalar tomonidan ifodalaniishi, ijtimoiy qatlar, guruhlarining qarashlari g'oyalarning, mafkuralarning xilma –hilligini ta'minlaydi.

Ko'ppartiyaviylik tizimining quyidagi xarakterli xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin: 1) fikrlarni, manfaatlarini aniqlash va ularni uyg'unlashtirish; 2) Xalq irodasi tamoyiligi javob beradigan demokratik tuzumni qonuniylashtirish; 3) jamiyat oldida turgan vazifalarni amalga oshirishga qodir ijtimoiy kuchlarni tanlash qobiliyati; 4) Hokimiyatda partiyalarning almashinishi[11]. Yuqorida keltirib o'tganimizdek jamiyatni demokratlashtirishning asosiy sharti bu ko'ppartiyaviylikdir. Jamiyatda manfaatlarini aniqlash yoki shakllangan manfaatlarining parchalanishi, bo'linishi yangi g'oya va mafkuralarni vujudga keltirishi barobarida yangi siyosiy partiyalarni shakllanishiga imkon beradi.

Ko'ppartiyaviylik jamiyatda mafkuraviy xilma – hillikni rivoji siyosiy tizimni normal ishlashi uchun oppozitsiya muhitini paydo qilib uning asosida o'zaro nazorat, tiyib turish, hokimiyat almashinuvi mexanizmlarini qonuniy yo'l bilan ta'minlaydi. Demak, demokratlashtirishning asosini ko'ppartiyaviylik, ko'ppartiyaviylikning asosini mafkuraviy xilma-xillik tashkil qilgan holda demokratiya sharoitidagi siyosiy tizimning samarali faoliyatini ta'minlaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib demokratiyaning kafolati sifatida siyosiy partiyalarni, ko'ppartiyaviylikning sharti sifatida mafkuraviy xilma – hillikni keltirishimiz mumkin.

Ko'ppartiyaviylikdan boshqa partiyaviy tizimlar sharoitida g'oyaviy, mafkuraviy faoliyat to'g'risida tadqiqot

ishimizning navbatdagi qismlarida tuxtalib o'tishga harakat qilamiz.

- **Xulosa va takliflar.** Xulosa sifatida shuni aytib o'tishimiz lozimki, ko'ppartiyaviylik asosida siyosiy partiyalar mafkuralari xilma – hilligi jamiyatni demokratlashtirishning asosiy omili sifatida ko'rishimiz mumkin. Dunyo tajribasi shuni isbotladiki, jamiyatning sinfiy, tarkibiy bo'linishi unda turli qatlamlarning mavjudligi turli mafkuralarga ehtiyojni vujudga keltiradi. Shuningdek ijtimoiy qatlamlarning parchalanishi davomiy jarayon sifatida mafkuraviy xilma-hillikni kuchaytiradi. Mazkur jarayonlar fuqarolik jamiyatining eng siyosiy tashkiloti bo'lgan siyosiy partiyalar faoliyatida yaqqol namayon bo'ladi. Siyosiy partiyalarning mafkuraviy xilma – hilligi jamiyat taraqqiyotida rivojlanishning muqobil variantlarini ham taklif etish imkoniyatini kengaytiradi. Siyosiy partiyalarning g'oya va mafkuralarining bir – biri bilan yaqinligi, o'xshashligi yoki bir – biridan keskin farqlanishi muammolarini tadqiqotimizning navbatdagi qismlarida yoritib berishga harakat qilamiz.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagilarni taklif qilamiz:

Siyosiy partiyalar mafkuralarining xilma – hilligi jamiyatni demokratlashtirishda asosiy omil sifatidagi ahamiyatini ilg'or tajribalar asosida o'rganishni davom ettirish;

Mamlakatimiz siyosiy partiyalarining mafkuraviy jozibadorligini oshirish yuzasidan asosli taklif va tavsiyalar ishlab chiqish;

Mamlakatimizda mavjud siyosiy partiyalarning mafkuraviy faoliyatini tahlil qilish, ularning jamiyatni demokratlashtirishdagi hissasini baholash mezonlarini ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. “Ўзбекистон” НМИУ. 2017. –Б.549.
2. Одиқориев.Х.Т.,Фойибназаров.Ш.Ф. Сиёсий маданият – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2004.- 304 б.
3. Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order. – New York, 1996.
4. Зиновьев А.А. На пути к сверхобществу. М., 2008.
5. Wilhelm Hofmeister and Karsten Grabow. Political parties: functions and organisation in democratic societies.– Singapore: Konrad Adenauer Stiftung. 2011. P-92.p-11.
6. Акопов Г.Л., Кислицын С.А., Политология: учеб. Пособие – Ростов н/Д; Феникс, 2009. (Высшее образование). 213-стр.
7. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Киев, 2001.
8. Малинова О. Ю. Идеи как независимые переменные в политических исследованиях : в поисках адекватной методологии // Полис. 2010. № 3. С. 91.
9. Гаджиев К. Метаморфозы идеологии в условиях глобализации // Власть. 2011. № 11. С. 8.
10. https://ru.wikipedia.org/wiki/Политическая_идеология.
11. <https://work.vk.com/@thedogmaclub-ideologicheskii-pluralizm-i-mnogopartiinost-v-sovremennoi-r#:~:text=Идеологический>

UDK: 151:(575.1)

Obid QODIROV,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dosent

E-mail: obid.kodirov.79@mail.ru

Samarqand davlat Chet tillar instituti, p.f.d. A.I. Saidov taqrizi asosida

EFFECTIVE METHODS OF PREVENTING CRIMINALS IN TEENAGERS

Annotation

This article covers the issues of preventing young people from entering the path of delinquency. His determination to work in a very complicated situation where new social relations are forming in our republic, and his ability to choose the right path during the transition period became an important factor in maintaining stability in our country. He insists that continuous research is necessary in order to deepen the reforms that have begun to develop specific measures to create a healthy environment in all spheres of social life.

Key words: Crime, security, religious extremism, terrorism, violence, youth crimes, reforms, talented youth, drug addiction, alcoholism, various foreign ideas.

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРОФИЛАКТИКИ ПРЕСТУПНОСТИ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы предотвращения вступления молодых людей на путь правонарушений. Его решимость работать в сложнейшей ситуации, когда в нашей республике формируются новые общественные отношения, и его умение выбрать правильный путь в переходный период стали важным фактором сохранения стабильности в нашей стране. Он настаивает на том, что необходимы постоянные исследования для углубления начавшихся реформ, разработки конкретных мер по созданию здоровой среды во всех сферах общественной жизни.

Ключевые слова: Преступность, безопасность, религиозный экстремизм, терроризм, насилие, молодежная преступность, реформы, талантливая молодежь, наркомания, алкоголизм, различные зарубежные идеи.

O'SMIRLARDA HUQUQBUZARLIKLARINI OLDINI OLISHNING SAMARALI USULLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada yoshlarning huquqbuzarlik yo'liga kirib qolishini oldini olish masalalari yoritilgan. Respublikamizda yangi ijtimoiy munosabatlar shakllanayotgan juda murakkab bir sharoitda g'oyat qat'iyatlik bilan ish ko'rishi, o'tish davrida to'g'ri yo'lni tanlay bilganligi mamlakatimizda barqarorlik saqlanishning muhim omili bo'ldi. Ijtimoiy hayotning barcha sohalarida sog'lom muhit yaratish uchun aniq chora-tadbirlar ishlab chiqish boshlangan islohotlarni yanada chuqurlashtirish maqsadida tinimsiz izlanishlar lozim ekanligini talab qilmoqda.

Kalit so'zlar: Huquqbuzarlik, xavfsizlik, diniy ekstremizm, terrorizm, zo'rovonliklar, yoshlar jinoyatlari, iqtidorli yoshlar, giyohvandlik, ichkilikbozlik, turli yot g'oyalar, islohotlar.

Kirish. O'smirlarning huquqbuzarlik yo'liga kirib qolishiga quyidagilarni sabab qilib ko'rsatish mumkin. Yoshlarni foydali mehnatga jalb etish, tarbiyalash, huquqbuzarlik va jinoyatchilikning oldini olishga mutasaddi bo'lgan ta'lim muassasalari, o'zini-o'zi boshqarish organlari, voyaga yetmaganlar bilan ishovchi inspektorlarning kamligi, ta'lim muassasalarida psixolog kadrlarning yetishmasligi va boshqa mas'ul idoralarning faoliyatidagi jiddiy kamchiliklar va boshqalar sabab bo'ladi. Ayrim joylarda huquqiy-tarbiyaviy ishlarning susaytirib yuborilganligi, nazoratning sustligi, ish bilan ta'minlash kabi masalalarning qoniqarli hal etilmayotganligi yoshlar o'rtasida turli huquqbuzarliklar va jinoyatlar sodir etish, giyohvandlik va ichkilikbozlikka berilish, turli diniy aqidaparastlik g'oyalariga ergashish kabi salbiy holatlarni keltirib chiqarmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugun jinoyat ko'chasiga kirgan o'smir ertaga ulg'ayadi. Tahlillarning ko'rsatishicha, residiv jinoyatchilarning uchdan ikki qismi bolalik pallasidayoq jinoyatga qo'l urib ulgurgan bo'ladi. Demak, bugun voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilikni kamaytirmasak, ertaga umumiy jinoyatchilik ko'payishi tayin. Yana raqamlarga murojaat etsak, Rossiyada ham 16–17 yoshlilarga qaraganda 14–15 yoshlilar o'rtasida jinoyat sodir etish hollari ko'payganligi aytilmoqda. “Rossiya hududida

chet el fuqarolari yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tomonidan 2021 yilning yanvar-noyabriga nisbatan 9,8 foizga ko'proq jinoyatlar amalga oshirildi, shu jumladan, MDH mamlakatlari fuqarolari tomonidan 15,2 foizga ko'proq jinoyatlar qilindi”[10], — deyiladi IIV xabarida. Bu tashvishlanarli hol, albatta.

O'rganishlar natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, Samarqand viloyatida voyaga yetmaganlar sodir etgan jinoyatlar soni bir yilda 40 foizga ortgan. Senatning Yoshlar, madaniyat va sport masalalari qo'mitasi majlisida Samarqandda voyaga yetmaganlarning huquqbuzarligi ortgani aytildi [13]. Xususan, huquqbuzarlik 2021 yilda 1331 tani, 2022 yilda 3941 tani hamda 2023 yilning 8 oyi davomida esa 3128 tani tashkil etgan. Jinoyatlar soni esa 40 foizga ortgan.

2023 yilning 16 noyabr kuni Oliy Majlis Senatining Yoshlar, madaniyat va sport masalalari qo'mitasi majlisida «Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida»gi qonunning Samarqand viloyatidagi ijrosi yuzasidan olib borilgan o'rganish natijalari muhokama qilindi [11].

Majlisda qonun ijrosi bo'yicha Yoshlar ishlari agentligining Samarqand viloyati, Ichki ishlar, Maktabgacha va maktab ta'limi vazirliklari hududiy boshqarmalari rahbarlarining olib borgan ishlari yuzasidan axboroti eshitildi.

Unda ta'kidlanishicha, viloyatda voyaga yetmaganlar soni 1,5 mln nafardan ziyod (780 983 nafari o'g'il, 726 499 nafari qiz). Viloyatdagi 1263 ta umumta'lim maktabida qariyb 757 ming nafar o'quvchi ta'lim olmoqda. 2023 yilda 1345 ta «reyd» tadbiri o'tkazilib, voyaga yetmagan bolalarni nazoratsiz qoldirgan 57 nafar shaxsga nisbatan ma'muriy jazo choralarini qo'llanilgan.

Qo'mita tomonidan olib borilgan o'rganishlar davomida amalga oshirilgan ishlar bilan birga voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklar profilaktikasi borasida ayrim muammolar mavjudligi aniqlangan. Jumladan, viloyatda voyaga yetmaganlar tomonidan huquqbuzarliklar sodir etish holati ortib, 2021 yilda 1331 tani, 2022 yilda 3941 tani hamda 2023 yilning 8 oyi davomida esa 3128 tani tashkil etgan. Shuningdek, voyaga yetmaganlar orasida sodir etilgan jinoyatlar soni ham ortgan. Xususan, 2022 yilning 8 oyi davomida jinoyatlar soni 92 tani tashkil qilgan bo'lsa, 2023 yilning mos davrida bu ko'rsatkich 129 tani tashkil etib, 40 foizga ortganligini ko'rsatmoqda.

Profilaktik tadbirlar davomida 39 nafar maktab o'quvchisi pornografik, 58 nafari esa zo'rvonlik yoki shafqatsizlikni targ'ib etuvchi materiallar saqlagani aniqlangan. 2221 nafardan ortiq tarbiyasi og'ir bo'lgan bolalar bilan profilaktik suhbatlar olib borilib, 1853 nafar o'quvchining ota-onasiga nisbatan ma'muriy javobgarlik choralarini qo'llanilgan.

Kriminogen vaziyat og'ir deb belgilangan 76 ta ta'lim muassasasiga IIB rahbarlarining birlashtirilganidan maktablarning xabardor emasligi aytiladi. O'rganish davomida aksariyat ta'lim muassasalarida o'quv mashg'ulotlariga sababsiz hamda muntazam ravishda qatnashmayotgan voyaga yetmaganlar monitoringini olib borish yo'lga qo'yilmagani ham aniqlangan.

Majlis davomida «Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida»gi qonunni takomillashtirish yuzasidan ham fikrlar bildirildi. Xususan, mazkur qonunning 12 ta moddasida havolaki normalar mavjudligi aniqlandi. Ushbu moddalarda belgilangan normalar amalda tasdiqlangan norma ijodkorligi faoliyati talabga javob bermaydi. Majlisda qayd etilishicha, qonunda voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi bo'yicha belgilangan chora-tadbirlar sohani samarali tartibga solish imkonini bermayapti. Huquqni qo'llash amaliyotidan kelib chiqqan holda asosiy tushunchalar yetarli darajada yoritilmagan. Shu bilan birga, o'ziga nisbatan yakka tartibdagi profilaktika ishi olib boriladigan shaxslarning toifalari qatorini kengaytirish va huquqbuzarliklarga olib kelayotgan yangi holatlarni aks ettirish hamda ota-onalar yoki ularning o'rmini bosuvchi shaxslar mas'uliyatini aniq belgilash zarurati mavjudligi ham senatorlar tomonidan qayd etildi.

Tahlillarimizga ko'ra, jinoyatlarning kelib chiqish sababi ko'pchilik voyaga yetmaganlarning jismoniy hamda psixologik shakllanishida qarovsiz, nazoratsiz qolganligidandir. Xuquqbuzarlik sodir etgan voyaga yetmaganlarning aksariyatining ota-onalari xorijga ishlashga ketgan. Borlari ham farzand tarbiyasiga loqayd, e'tiborsiz, tarbiyada o'zi bo'larchilikka qoldirish yoki spirtli ichimlikka ruju qo'yib, odamiyligini, oilasi va farzandlari oldidagi mas'uliyatni unutganlardir. Bizning maqsadimiz yoshlarning jinoyat ko'chasiga kirib qolishining oldini olish ekan, avvalo, jinoyatga olib boruvchi omillarni sinchiklab o'rganishimiz va ularni o'z vaqtida bartaraf etishimiz lozim.

O'smirimizga bilim olishi, o'zlariga munosib kasbni egallashi va erkin mehnat qilishlari uchun zarur shuncha shart-sharoit yaratilganligiga qaramasdan, ayrim yoshlarimiz huquqbuzarlik, ya'ni jinoyat yo'lga kirib ketmoqdalar.

Eng xavfli tomoni shundaki, ba'zi yoshlarimiz butun insoniyatning tinchligi va xavfsizligiga tahdid soluvchi diniy

ekstremizm va terrorizm kabi jinoyatlarni sodir etayotgan shaxslar ta'siriga tushib qolishidir. Bu shaxslar asosan dindorlar, ziyolilar, ilmiy xodimlar, talaba-yoshlar o'rtasidan o'z tarafdorlarini tanlaydilar [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Olib borayotgan tadqiqotlarimiz yanada ishonchli va asosli bo'lishi uchun T.M.Axenbax so'rovnomasidan ham foydalandik. Ushbu so'rovnoma T.V.Kornilova, Ye.L.Grigorenko, S.D.Smirnovlar tomonidan tarjima qilinib, moslashtirilgan. L.S.Vigotskiy nomidagi N.M.S "DAR"(Moskva) va Yelsk Universitetining bolalar muammosini o'rganish markazida (Nyu-Xeven, AQSh) tarjima qilinib tadbir etilgan (versiya YeG-1-2.) [9].

So'rovnoma bolalar xulqini o'zgarishi va unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlab beradi. Undan ekspert sifatidagi mutaxassislar ota-onalar, pedagoglar yoki o'spirin bolalar bilan ishlashda keng foydalanish mumkin. Metodning asosiy maqsadi bolalar xulqidagi o'zgarishlarni kuzatishdan iborat.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanayotgan va jinoyat xatti-harakatlarga moyil voyaga yetmaganlarda (tajriba guruhidagilar) tengdosh voyaga yetmaganlarga nisbatan (nazorat guruhidagilar) quyidagi xususiyatlar: yopiqlik (Witholnave), somatik muammolar (somatization), xavotir (Anxiety depression), ijtimoiylashuvning buzilganligi (socialization), fikrlash yo'nalishining o'zgarishi (Thoughtproblem), diqqat-e'tiborga xos muammolar (attentionproblem), dedektiv xulq (ya'ni odamlarga va jamiyatga zarar keltiruvchi xulq), agressiya (aggression) Voyaga yetmaganlar xulq-atvoriga xos belgilangan me'yorlarga nisbatan yaqqolroq namoyon bo'lganligi kuzatildi [8].

Respublikamizda yangi ijtimoiy munosabatlar shakllanayotgan juda murakkab bir sharoitda g'oyat qat'iyatlik bilan ish ko'rishi, o'tish davrida to'g'ri yo'lni tanlay bilganligi mamlakatimizda barqarorlik saqlanishning muhim omili bo'ldi. Ijtimoiy hayotning barcha sohalarida sog'lom muhit yaratish uchun aniq chora-tadbirlar ishlab chiqish boshlangan islohotlarni yanada chuqurlashtirish maqsadida tinimsiz izlanishlar lozim ekanligini talab qilmoqda. Ayniqsa yoshlarning turli oqimlarga tushib qolmasligi uchun barcha imkoyatlarni ishga solish bugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarning ma'lum qismining hayotiy faoliyati ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmaydi va ular asosan bekorchilik yoki bo'sh vaqtlarida jinoyat yoki huquqbuzarlik sodir etishi olimlarimiz tomonidan ta'kidlab o'tilgan [12].

O'smirning eng muhim xususiyatlaridan biri – mustaqil fikrlashidir. Bu esa uning aqliy faoliyatida yangi davr boshlanganini bildiradi. Ular tomonidan sodir etiladigan har qanday xatti-harakat aktlari: aksilijtimoiy xulq-atvor, moslasha olmaslik kabilar o'tish davrining o'ziga xos xususiyatlari sifatida namoyon bo'ladi. Ular birinchi jinoyat harakatlarini amalga oshirgunlaricha dastlab uydun so'roqsiz chiqib ketish, uya kelmay qolish, ota-ona va kattalarning pandu nasihatlariga quloq solmaslik kabi odatlarga berilishi mumkin. Ayni shu paytda o'smirlar tarbiyasiga nihoyatda e'tiborli bo'lish talab etiladi.

O'smir nima sababdan jinoyat ko'chasiga kirib qolganini anglab yetish uchun, eng avvalo, uni qurshab olgan ijtimoiy muhit, shart-sharoit va uning o'smir shaxsiga qanday ta'sir etganligini tahlil qilish lozim. Ichki psixologik sabablar, salbiy shaxs sifatleri, ya'ni noqonuniy xulq, qat'iy hayotiy maqsadlarning mavjud emasligi, tashqi salbiy muhit va oilada tarbiyaning yaxshi emasligi unda jinoyatchilik xulqining shakllanishiga qulay imkoniyat yaratadi.

Tahlil va natijalar. Sharq pedagogikasiga ko'ra, ta'limni tarbiyadan ajratib bo'lmaydi. O'qituvchi o'quvchiga bilim barobarida odob-axloqdan, odamiylikdan ham saboq berishi kerak. Lekin bu ota-ona zimmasidagi mas'uliyatdan

aslo soqit qilmaydi. O'z mas'uliyatini unutgan ota-ona yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar tomonidan o'z qaramog'idagi voyaga yetmaganlarni ta'minlash, tarbiyalash va unga ta'lim berish bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarishdan bo'yin tovlash yoki bu vazifani lozim darajada bajarmaslik holatlari afsuski, hayotda uchrab turibdi. Nazarimizda, ularning bu boradagi javobgarligini kuchaytirish masalasini ham o'ylab ko'rish vaqti kelgan.

Ammo ta'lim muassasalari ham tarbiya ishlaridan soqit qilinmaydi, albatta. Chunki, shaxs oiladan tashqaridagi ta'limning muhim qismini maktabdan oladi va bu orqali ijtimoiy hayotga kirib boradi.

Yoshlar tarbiyasi bilan shug'ullanishda oila, ta'lim muassasalari bilan bir qatorda mahallaning ham o'rnini muhimdir. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev «Mana shunday murakkab sharoitda yoshlarimiz sezgir va ogoh bo'lishi, har bir masalada, avvalo Vatan manfaatlarini o'ylab ish tutishi zarur. Ilm-ma'rifat va kasb-hunarga intilish, oilani muqaddas bilish, ma'naviy poklik, kattalarga hurmat, kichiklarga shafqat, qadriyatlarimizga sadoqat kabi ezgu fazilatlar azaldan xalqimiz, millatimizning qonida bo'lib kelgan. Biz mana shunday bebaho merosimizni nafaqat asrashimiz, balki uni yanada boyitishimiz, kelgusi avlodlarga bezavol yetkazishimiz kerak.

Shu o'rinda men hurmatli ota-onalar, bobolarimiz va momolarimizni, jonkuyar ustoz va murabbiylarni, muhtaram ziyolilarimiz, keng jamoatchiligimizni bu masalaga befarq bo'lmasdan, yoshlar tarbiyasiga qaratilgan ishlarimizni yanada kuchaytirishga da'vat etaman.

Qanchalik qiyin bo'lmasin, biz yoshlar tarbiyasi bo'yicha o'zimizga xos va ta'sirchan, bugungi kunga hamohang usullarni izlab topishimiz kerak. Jondan aziz farzandlarimizni buzg'unchi va zararli g'oyalar, jinoyatchilik, giyohvandlik, loqaydlik, ma'naviy qashshoqlik kayfiyatidan asrashimiz zarur. Bunday salbiy holatlarni bartaraf etishda barchamiz, avvalo, siz, aziz yoshlar faol bo'lishingiz kerak. Xalqimizning ma'naviy qudrati va boqiy an'alarini asrab-avaylash va butun dunyoga tarannum etishga sizlar albatta qodirsiz» [1] - dedi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev.

«Bugun o'z tengdoshlariga ibrat bo'layotgan, jamiyatdagi yangilanishlar jarayonida faol ishtirok etayotgan yoshlarimiz juda ko'p. Lekin, hayotda o'z o'rnini topishga qiynalayotgan, adashgan, ko'makka muhtojlari ham yo'q emas. Shuning uchun yoshlar, ayniqsa, ularning uyushmagan qatlami bilan mas'ullar o'rtasida to'g'ridan to'g'ri muloqot o'rnatishga xizmat qiladigan "Yoshlar murojaati" elektron

platformasini yaratish vazifasi topshiriladi», — dedi davlat rahbari.

Xulosa va takliflar. Huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarni javobgarlikka tortish yoki jazo choralarini kuchaytirish bilan jinoyatchilikni butunlay bartaraf etib bo'lmaydi. Eng muhimi yoshlarning bilim olishi, mehnat qilishi bilan bog'liq muammolarni ijobiy hal etishi, huquqiy, pedagogik va psixologik tarbiyani kuchaytirish yo'li bilan ko'zlagan maqsadimizga erishishimiz mumkin.

Yoshlarni foydali mehnatga jalb etish, tarbiyalash, huquqbuzarlik va jinoyatchilikning oldini olishga mutasaddi bo'lgan ta'lim muassasalari, o'zini-o'zi boshqarish organlari, voyaga yetmaganlar bilan ishovchi inspektorlarning kamligi, ta'lim muassasalarida psixolog kadrlarning yetishmasligi va boshqa mas'ul idoralarning faoliyatidagi jiddiy kamchiliklar va boshqalar sabab bo'ladi [5].

Huquqbuzarlik va jinoyat sodir etishga moyilligi yuqori va jinoyat sodir etayotganlarning aksariyatini kuzatadigan bo'lsak yolg'iz onalar yoki yolg'iz otalar tomonidan tarbiya qilinayotgan voyaga yetmagan o'smirlar tomonidan kelib chiqmoqda. Ularni tarbiyasida ota yoki onaning o'rnini yaqqol sezilib turadi. Ota va onalar tomonidan ijtimoiylashish vaqtida o'zini o'rnini topishi uchun kerak bo'ladigan xulq-atvorining ijobiy omillar yo'qligi ko'rinadi. Shuning uchun jamiyatda oilalarni mustahkamlash farzandlarni barkamol qilib tarbiyalash davlat va jamiyatdagi qonunlarga hurmat ruhida tariyalashimiz muhimdir.

Xalqimizning asriy an'alarini hisobga olib, «Ona va bola sog'lom bo'lsa, oila baxtli, oila baxtli bo'lsa, jamiyat mustahkam bo'ladi» degan hayotbaxsh qadriyat va olijanob g'oya jamiyatda chuqurroq anglab yetilishiga va qaror topishiga yo'naltirilgan keng chora-tadbirlar kompleksini amalga oshirish bo'yicha olib borilayotgan ishlarining darajasini yanada yuksaltirish, oilani, onalik va bolalikni muhofaza qilish tizimini yanada takomillashtirish, jamiyatda onalarga alohida hurmat-ehtirom muhitini shakllantirish, sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash, oilaning mustahkam, sog'lom va ahil bo'lishida mahalliy davlat hokimiyati organlari va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish maqsadga muvofiq.

Shuning uchun hozirgi davrda yoshlarning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini respublikamiz ijtimoiy-siyosiy hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirildi. Buning natijasida mamlakatimizda barkamol avlod kamol topmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Sh.Mirziyoev. O'zbekiston yoshlari forumida so'zlagan nutqidan, 25 dekabr 2020 yil, 18:00 siyosat.
2. M. Abdullayev, E. Umarov, A. Ochildiyev, A. Yo'ldoshev, A. Abdullayev "Madaniyatshunoslik asoslari". «Turon-Iqbol» nashriyoti, Toshkent — 2006 y.
3. M.Imomnazarov "Milliy ma'naviyatimiz asoslar". O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent — 2006.
4. Rajabova M. Diniy ekstremizm va terrorchilik. «Adolat» gazetasi. 2000 yil 3 noyabr soni
5. Usmonaliev M., Karaketov Y. Kriminologiya. Toshkent, «Yangi asr avlodi». 2001 y. 281-bet.
6. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. (XVI-XIX asr I yarmi) -Toshkent, Fan, 2006. - 240 b.
7. Qodirov O.S.. Umumiy psixologiya // O'quv qo'llanma. - Samarqand, 2022.-250 b.
8. Qodirov O.S., Xotamov Sh.N.. Ijtimoiy psixologiya //Darslik. - Samarqand, 2023.-346 b.
9. Safarovich Q. O. et al. TEENAGER CHILD PSYCHOLOGY //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – T. 10. – №. 5. – S. 454-462.
10. <https://daryo.uz/2023/01/03/2022-yilda-rossiyada-muhojirlar-tomonidan-rekord-darajada-kop-jinoyat-sodir-etilgan>
11. <https://senat.uz/oz/events/post-1513>
12. www.ziyouz.com kutubxonasi
13. <https://www.gazeta.uz/uz/2023/11/17/samarkand/>
14. http://fikir.uz/posts/Fikr_psixologiya.
15. <http://lex.uz/pages/getpage.aspx>.

UDK:091

Maxmut MAMATOV,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti dotsenti, f.f.n
E-mail: mamatovmahmud51@gmail.com

TIQXMI professori, f.f.d Q.Nazarov taqrizi asosida

THE PRINCIPLES OF SPIRITUAL DEVELOPMENT OF RENEWING UZBEKISTAN

Annotation

In the formation of the principle of spiritual development of modern Uzbekistan, together with social, economic and political factors, the events that take place in the spiritual and educational aspects, various processes related to them are important in educational practice. In this article, information about the essence of man, the embodiment of his value as a being, that spirituality is a concept that represents the spiritual and mental world of a person, and that it includes philosophical, legal, scientific, artistic, moral, imaginations of people is explained. The necessity of science-based measures for proper upbringing of the young people of Uzbekistan, as well as the development of spiritual and moral education through the lectures and works of President Shavkat Mirziyoyev were discussed.

Key words: updating, law, movement, principle, spiritual and moral development, development, spiritual and moral values, spirituality, spiritual and moral education, modern education, stages of development.

ТЕНДЕНЦИИ (ПРИНЦИПЫ) ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ ОБНОВЛЯЮЩЕГОСЯ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В формировании принципа духовного развития обновляемого Узбекистана наряду с социальными, экономическими и политическими факторами, в образовательной практике важны события и явления, происходящие на духовно-просветительском поприще, связанные с ними различные процессы. В этой статье выражены сведения о сущности человека, его ценности как сущем, о том, что духовность - это понятие, представляющее духовный и умственный мир человека, содержащее философские, правовые, научные, художественные, нравственные представления людей. Необходимость научно обоснованных мер по достойному воспитанию молодежи в обновляющемся Узбекистане выражена в мнениях Президента нашей страны Шавката Мирзиёева о привитии и развитии духовно-нравственного воспитания.

Ключевые слова: обновляемый, закон, движение, принцип, духовно-нравственное развитие, развитие, духовно-нравственные ценности, духовность, духовно-нравственное воспитание, современное образование, этапы развития.

YANGILANAYOTGAN O'ZBEKISTONNING MA'NAVYI TARAQQIYOT TAMOYILLARI

Аннотация

Yangilanayotgan O'zbekistonning ma'naviy taraqqiyot tamoyilini shakllantirishda ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar bilan birga ma'naviy-ma'rifiy jabhalarda ro'y beradigan voqea-hodisalar, ular bilan bog'liq turli jarayonlar ta'lim amaliyotida muhim ahamiyatga ega. Bu maqolada inson mohiyati, uning mavjudot sifatidagi qadriyatini mujassam etilishi haqida ma'lumotlar, ma'naviyat - inson ruhiy va aqliy olamini ifodalovchi tushuncha ekanligi, kishilarning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, tasavvurlarini o'z ichiga olishi yoritilgan. Yangilanayotgan O'zbekiston yoshlarini munosib tarbiyalashda ilmiy asoslangan chora-tadbirlarni zarurligi, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning ma'ruza va asarlari orqali ma'naviy - axloqiy tarbiyani singdirish va rivojlanishiga oid fikrlar berilgan.

Kalit so'zlar: yangilanayotgan, qonun, harakat, tamoyil, ma'naviy-axloqiy rivojlanish, rivojlanish, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, ma'naviyat, ma'naviy-axloqiy tarbiya, zamonaviy ta'lim, rivojlanish bosqichlari.

Kirish. Jahon xalqlari tarixi va taraqqiyotida ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar bilan birga ma'naviy-ma'rifiy jabhalarda ro'y beradigan voqea-hodisalar, ular bilan bog'liq turli jarayonlar ham muhim ahamiyat kasb etishi azaldan ma'lum. Ushbu jarayonda ma'naviy taraqqiyot tamoyilidagi o'zgarishlar dinamikasining tadrjiiy rivojlanish darajasi, unga xos umumiy qonuniyatlarning amalga oshishi va bu bilan bog'liq o'ziga xos milliy xususiyatlar dialektikasi har bir jamiyat taraqqiyotida o'z o'rniga ega bo'lgan asosiy omillar qatoriga kiradi. Umum insoniyatga xos bo'lgan ushbu tarixiy zarurat va obyektiv ijtimoiy-siyosiy jarayon, barcha mamlakatlar qatori, O'zbekistonning bugungi taraqqiyoti va istiqbolini belgilaydigan tamoyillar hamda amaliy faoliyat dasturlarini yaratish va ularni amalga oshirish nihoyatda muhim. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev xalqimiz taraqqiyotining hozirgi bosqichi, mamlakatimiz taqdiri va kelajagi uchun ushbu masalaning naqadar katta ahamiyatga

ega ekanini nazarda tutib: "Barchamizga ayonki, O'zbekiston boy qazilma va tabiiy resurslarga, qudratli iqtisodiy va insoniy salohiyatga ega. Biroq, bizning eng katta boyligimiz - bu xalqimizning ulkan intellektual va ma'naviy salohiyatidir" - deya alohida ta'kidlangani aslo bejiz emas [1]. Shuning uchun ham, o'z mustaqilligining birinchi yillaridan boshlab mamlakatimizda jamiyat taraqqiyot tamoyillarining boshqa sohalari qatori, xalqimizning azaliy qadriyatlari, serqirra madaniyati hamda milliy ma'naviyatini tiklash va rivojlantirish masalalari davlat siyosatining eng muhim, ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu borada ma'naviy taraqqiyot tamoyillarining o'zgarishlar dinamikasi va uning muttasil o'sish suratlarini belgilaydigan tub islohotlar va yangilanishlarni amalga oshirishga alohida ahamiyat qaratildi. Mamlakatimiz taraqqiyotining Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahbarligida tub islohotlar olib borilayotgan hozirgi yangi bosqichida esa, bu boradagi o'zgarishlar va

yangilanishlarning boshqa sohalar qatori, ma'naviy taraqqiyot jarayonlariga ta'sir ko'rsatish dialektikasidagi o'rni va ahamiyati yanada ortib bormoqda. Ushbu jarayonning jamiyat ma'naviy taraqqiyot tamoyillining o'zgarishlar dinamikasida aks etishi, uning har bir yo'nalishi va turli sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlarning qadr-qimmatini va amaliy natijalarini izchil o'rganish, bu bilan bog'liq masalalarni falsafiy fanlar nuqtai nazaridan tahlil qilish vazifalari ham nihoyatda ahamiyatlidir.

Shu ma'noda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "2022–2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi 2022 yil PF- 60-son Farmoni va uning asosida qabul qilingan xalqimiz taraqqiyot strategiyasining barcha sohalarida islohotlar va yangilanishlar jarayonini yanada jadallashtirdi.[2] 2023 yil 3 iyuldagi PQ-200-sonli qarori bilan "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligini tashkil etish to'g'risida", 2017 yil 30 iyuldagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va soha rivojini yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida", 2017 yil 14 avgustdagi "Madaniyat va san'at tashkilotlari, ijodiy uyushmalar va ommaviy axborot vositalari faoliyatini yanada rivojlantirish, soha xodimlari mehnatini rag'batlantirish bo'yicha qo'shimcha sharoitlar yaratishga doir chora-tadbirlar to'g'risida", 2021 yil 26 mardagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan yangilash to'g'risida" gi Qarorlari va Farmonlari bu borada muhim. Jamiyat ma'naviy taraqqiyot tamoyillari dinamikasiga xos tadrijiy taraqqiyotning umumiy qonuniyatlari va o'ziga xos xususiyatlarini maxsus tadqiqot obyekt sifatida tadqiq qilish maqsad qilib olingan mazkur maqola Yangilanayotgan O'zbekistonning ma'naviy taraqqiyot tamoyillarini tarbiyalashda xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda ma'naviy taraqqiyot tamoyillari sohalar, bu jabhaning amaliyoti va uning tarmoqlariga xos ma'rifiy faoliyatni samarali tashkil qilish masalalari bugungi kunda Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning, "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz", "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz" (T.: „O'zbekiston", 2016.), "Tanqidiy tahlil, qat'iyat tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak" (T.: O'zbekiston, 2017), "Milliy tiklanishdan - milliy yuksalish sari" (T.: O'zbekiston, 2020) kabi asarlari, shu yo'nalishdagi qarorlar va farmonlar, Prezidentimizning joylardagi chiqishlari va ma'ruzalarida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ayni shu ma'noda, istiqloq yillarida xalqimizning bunyodkorlik sohasidagi samarali ishlarini boshqargan davlatimiz rahbarlarining o'tgan yillardagi islohotchilik faoliyati hamda ushbu masalaga bag'ishlangan g'oya va konsepsiyalari bizning maqolamiz uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, ma'naviy taraqqiyot tamoyillari asosida kishilik jamiyatini ma'naviyatini tarbiyalashga asos bo'la oladi. Ushbu yo'nalishda B.T.To'ychiyev, O. R. Musayev, F.N.Juraqulov, M.Quronov, A.A. Mavrulov, Q. N. Nazarov, M.Qirg'izboyev, Q.Quranboyev, V.Qo'chqorov, N.Mamanazarov, N.Umarova, S.M. G'afurov kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida ham biz tanlagan mavzuning o'z tadqiqotlariga aloqador ba'zi jihatlari maqsadga muvofiqdir. [3] Bundan tashqari, O'zbekiston Konstitutsiyasi, qonunlari, respublika, mahalliy hokimiyat organlari, nodavlat tashkilotlar va fuqarolik institutlarining meyoriy va boshqa hujjatlari, shuningdek, Sharq va Yevropa, Markaziy Osiyo va jahon falsafiy tafakkurining muammoga daxldor ilmiy-nazariy konsepsiyalari, ajdodlarimizning boy ma'naviy merosi, ular tomonidan yaratilgan asarlar ham ushbu maqolani yoritishda muhim manba sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, mamlakatimizda chop etilayotgan ommaviy axborot vositalari, gazeta va jurnallardagi jamiyat ma'naviy taraqqiyot tamoyillariga bag'ishlangan ilmiy-ommabop

maqolalar, mazkur mavzuga doir kitoblar va risolalar, keyingi yillarda himoya qilinayotgan dissertatsiyalar ham muhim manbalar sifatida xizmat qilganini alohida ta'kidlashimiz joizdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Respublika fan va texnologiyalarni rivojlantirishning, "Jamiyatni isloh etish va modernizatsiyalash jarayonida milliy, adabiy, tarixiy va diniy qadriyatlar, milliy g'oya, estetik badiiy tarbiya, san'at, moddiy va nomoddiy meros, milliy davlatchilik tarixini hamda ta'limni uzviylik va uzluksizligini, barkamol avlod tarbiyasini tadqiq etish" davlat dasturi vazifalariga muvofiq bajarilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning asarlari, ko'plab ma'ruza va chiqishlaridagi mamlakatimizning yangi qiyofasini yaratish, demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishda ma'naviy omillarga alohida ahamiyat qaratish, ular asosida tarbiyalangan ma'naviy barkamol avlodni voyaga yetkazish, ularda xalqimizning ezgu intilishlariga sodiqlikni shakllantirish haqidagi fikr-mulohazalari tadqiqotning nazariy-metodologik asoslarini tashkil etadi. Prezidentimizning "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni va uning asosida qabul qilingan Harakatlar strategiyasi, 2017 yil 30 iyuldagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va soha rivojini yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi hamda 2021 yil 26 mardagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan yangilash to'g'risida" qarorlari maqolamizning eng muhim nazariy asosi va tayanch metodologik hujjatlaridir.

Tahlil va natijalar. Falsafiy fanlar nuqtai nazaridan, bugungi kunga kelib dunyodagi global muammolarning keskinlashishi va ularni bartaraf etishning ma'naviy-mafkuraviy omillari bilan bog'liq masalalarini tahlil qilishga e'tibor kuchaydi. Bu boradagi xurujlar va tahdidlarning jamiyat ma'naviy taraqqiyot tamoyillariga salbiy ta'sirini bartaraf etishning samarali yo'llari va imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan izlanishlar orasida T.Jo'rayev, Sh.Paxrutdinov, A. Mo'minov, I. Ergashev, N. Jo'rayev, R. Jumayev, U. Idivov, F. Ravshanov, Sh. Qahhorova, M. Yuldasheva va A. Tashanov kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. [4] Mavzuning ijtimoiy-falsafiy tahlili nuqtaiy nazaridan talqinida X. Shayxovanning "Ma'naviyat mazhillari", T. Jo'rayevning "Milliy davlatchilik: xavfsizlik va barqarorlik", "Barqaror taraqqiyot va rahbar mas'uliyati", I. Ergashev, X. Xudoyberdiyev va A.Qahramonovlarning "O'zbekistonning mustaqil taraqqiyot yo'li va mafkuraviy jarayonlar", N. Jo'rayevning "Yangilanishlar konsepsiyasi: yaratilishi, evolyutsiyasi va amaliyoti", A. Muminovning "Milliy siyosat va madaniy sohadagi islohotlar", "O'zbekiston: axborotlashgan jamiyat sari", M. Qirg'izboyevning "Fuqarolik jamiyati: nazariya va xorijiy tajriba", U. Idivovning "O'zbekiston: zamonaviy demokratiyalashuv jarayonlarining konseptual asoslari", A. O'tamurodovning "Fuqarolik jamiyati g'oyalari evolyutsiyasi", T. Alimardonovning "Siyosat va axloq", V. Qo'chqorovning "Milliy o'zlikni anglash va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar" kabi monografiyalari va kitoblari muhim ahamiyatga ega. [5] Shu bilan birga, ijtimoiy-siyosiy fanlar yo'nalishida keyingi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlar orasida A. Abdumalikovning "Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish sharoitida shaxs informatsion madaniyatini shakllantirish, R. Jo'rayevning "O'zbekistonda umumdavlat va hududiy manfaatlar mutanosibligiga erishish mexanizmlarini takomillashtirish",[6] F. N.Jurakulovning "Fuqarolik jamiyatini qurish sharoitida davlat ijroiya hokimiyati tizimini modernizatsiyalash", [7] J. Mavlonovning "Fuqarolik jamiyatiga oid zamonaviy konseptual diskursning asosiy yo'nalishlari",[8] T. Matiboyevning "O'zbekistonda davlat va jamiyat taraqqiyot strategiyasining demokratiyalashuvi jarayonida ijtimoiy hamkorlik tizimini rivojlantirish

omillari”],[9] S. Norqulovning “Mustaqillik davrida O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati rivojlanishi va ijtimoiy ongda o‘zgarishlar”ga bag‘ishlangan dissertatsiyalarni alohida ta’kidlash lozim.[10] Jamiyat va ma’naviyat, ma’naviy taraqqiyot tamoyillari va inson omili, madaniy-ma’rifiy jarayonlar, millat va odamzotining ehtiyojlari, manfaatlar va talablari bilan bog‘liq fikrlar ko‘plab Sharq va G‘arb ijtimoiy-falsafiy tafakkuri namoyandalari ijodiy merosida o‘z aksini topganini alohida ta’kidlashimiz lozim. Aksariyat bizga zamondosh olimlar va mutaxassislarining asarlari va dissertatsiyalarida ushbu soha bilan aloqador ko‘plab mavzu va muammolarning o‘rganilganlik darajasi haqidagi mulohazalar va ma’lumotlar ana shu manbalarga murojaat qilishdan boshlanishi bejiz emas. Bu jihatdan, xalqimizning ma’naviy yuksalishi va jamiyat rivoji, uning taraqqiyot tamoyillari takomilida muqaddas islom dini allomalari va jadid bobolarimizning ham o‘ziga xos ta’siri borligi shubhasiz, albatta. Bugungi kunda ana shunday mutafakkirlarning g‘oya va qarashlarini chuqur o‘rganish va ularning asarlaridagi fikr va qarashlarini keng targ‘ib etish imkonini beruvchi izlanishlar va tadqiqotlarga ehtiyoj ortib borayotgani aslo bejiz emas.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, bizning davrimizga kelib maqolamiz mavzusi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar sharhi nuqtai nazaridan ta’kidlash joizki, ushbu sohadagi tajribani chuqur o‘rganish, undan foydalanish imkoniyatlarini izlab topish va shu bilan birga, mazkur yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar va tadqiqotlarda bu boradagi o‘ziga xosliklar va milliy xususiyatlarni ham hisobga olish muhim zuratga aylanmoqda. O‘zbekistonning ma’naviy taraqqiyot tamoyillari: Inson qadri uchun, Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari, hamma narsa inson uchun, inson-jamiyat-davlat, kattalarni kichiklarga o‘rnak bo‘lish tamoyillari asosida yoshlarni tarbiyalash bizning asosiy vazifalarimizdir. “Inson qadri uchun” degan

ustuvor tamoyil asosida bugun mamlakatimizda barcha sohalarda islohotlar, demokratik o‘zgarishlar butun xalqimiz tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotgan, ularning tub manfaatlariga mos keladigan ishlar amalga oshirilmoqda. Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyili Mamlakat rahbari tomonidan ishlab chiqilgan Yangi O‘zbekiston strategiyasi va unda ilgari surilgan ijtimoiy rivojlanishning bundan keyingi asosiy g‘oyasi hamda bosh mezon sifatida tan olinmoqda. Ushbu tamoyil xalqqa xizmat qilishning samarali vositasi sifatida xalqaro ham jamiyat tomonidan ham e’tirof etilmoqda. Yurtboshimiz ta’kidlaganidek, “Ma’naviyatsizlik va g‘oyasizlik har qanday jamiyatni tanazzul sari yetaklashi, davlat siyosati va boshqaruvini kuchsizlantirishi, korrupsiya, jinoyatchilik va axloqsizlik kabi illatlarning ildiz otishiga sabab bo‘lishi bilan bog‘liq misollarni insoniyat tarixidan ko‘plab keltirish mumkin”[11].

Shu bilan birga, qayd etilgan tadqiqotlarda ushbu mavzuga tegishli bo‘lgan masalalarning ba’zi tomonlari tahlil qilingan bo‘lsa-da, ammo uning ijtimoiy-falsafa bilan bog‘liq umumiy qonuniyatlari va o‘ziga xos xususiyatlari, bugungi jamiyatimiz ma’naviy taraqqiyot tamoyillarini ta’minlaydigan omillar va yo‘nalishlar majmui alohida maqola mavzusi sifatida maxsus o‘rganilmagan.

Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida O‘zbekistonning yangi qiyofasini yaratishga astoydil harakat qilinayotgan bugungi globalashuv davrida, jamiyat ma’naviy taraqqiyotini ta’minlashda asosiy tayanch va suyanch bo‘ladigan ijtimoiy-siyosiy mezonlarni shakllantirish ehtiyoji ham mavzuni maxsus tadqiqot obyekti sifatidagi konseptual jihatlarini chuqur tahlil qilish zaruriyati mavjudligini ko‘rsatadi. Yuqoridagi ma’lumotlar Yangilanayotgan O‘zbekistonning ma’naviy taraqqiyot tamoyillari – barkomol avlodni tarbiyalash uchun asos bo‘la oladi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. “Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз” Ўзбекистон 1қисм НМИУ,2019й. 418 бет. 2. Ш. М. Мирзиёев. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз” Т.:,Ўзбекистон”, 2016. ,
2. Мирзиёев Ш.М. “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” Т.: Ўзбекистон, 2020
3. Жўраев Т. “Миллий давлатчилик: хавфсизлик ва барқарорлик”. –Т.: Akademiya, 2007. 252 б.;
4. Пахрутдинов Ш. “Тахдид – ҳалокатли куч”. – Т.: Akademiya, 2001.; “Миллий манфаатлар ва бошқарув масъулияти”. “Огоҳлик ва ҳушёрлик тамойиллари”. Тошкент: 2010; Ташанов А. “Бузгунчи ғояларнинг миллий ўзликни англашга салбий таъсири”.Фалсафа фанлар доктори. дисс. –Т.: 2017. 186 бет.
5. Қаҳҳорова Ш.Б. “Глобал маънавият – глобаллашувнинг ғоявий асоси”. – Тошкент: Тафаккур, 2009 .- 448 б.
6. Жўраев Р. “Ўзбекистонда умумдавлат ва ҳудудий манфаатлар мутаносиблигига эришиш механизмларини такомиллаштириш”. Сиёсий фанлар доктори дисс.– Т.: ЎзМУ, 2017;
7. Жўракулов Ф.Н. “Фуқаролик жамиятини қуриш шароитида давлат ижроия ҳокимияти тизимини модернизациялаш”. Сиёсий фанлар доктори (DSc) дисс.– Т.: ЎзМУ, 2018;
8. Матибоев Т. “Ўзбекистонда давлат ва жамият ҳаётининг демократлашуви жараёнида ижтимоий ҳамкорлик тизимини ривожлантириш омиллари”. Социология фанлар доктори (DSc) дисс. – Т.: ЎзМУ, 2018.
9. Норкулов С. “Мустақиллик даврида Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ривожланиши ва ижтимоий онгдаги ўзгаришлар”.Фалсафа фанлар доктори (DSc) дисс.-Т.: ЎзМУ 2018
10. Мирзиёев Ш. М. “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси”. Т.: “Ўзбекистон” ,2022. 440 б.

UDK: 796 (02)

Nodir MARDONOV,
Samarqand davlat universiteti Sport faoliyati va san'ati fakulteti o'qituvchisi
E-mail: nmardonov51@gmail.com

P.f.f.d. Fh.Ermatov taqrizi ostida

O'QUVCHI YOSHLARNI UMUMIY JISMONIY TAYYORGARLIGINI OSHIRISHDA AXBOROT TEKNOLOGIYALARINING O'RNI

Аннотация

Maqolada jismoniy tarbiya va sportda axborot texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati, dunyoqarash hamda tafakkur ko'lamini hosil qilish, jismoniy, ma'naviy va axloqiy sifatlarni shakllantirish bo'yicha ayrim tavsiyalar berilgan. Bugungi globallashtirish jarayoni va axborot asrida barcha sohalar qatorida sportni ham raqamli texnologiyalarsiz tasavvur qilish qiyin. O'quvchi yoshlarni umumiy jismoniy tayyorgarligini oshirishda axborot texnologiyalarining o'rni beqiyos. Shuning uchun ham bugun axborot texnologiyalardan keng foydalanilmoqda.

Kalit so'zlar: Sport, pedagogik texnologiyalar, uslublar, mezonlar, amaliy darslar, kompyuter texnologiyalari, axborot texnologiyalari.

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ ОБЩЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье даны некоторые рекомендации о важности использования информационных технологий в физическом воспитании и спорте, формировании мировоззрения и кругозора мышления, а также формировании физических, духовно-нравственных качеств. В современный процесс глобализации и информационный век сложно представить спорт без цифровых технологий. Роль информационных технологий в повышении общей физической подготовленности школьников несопоставима. Именно поэтому сегодня широко используются информационные технологии.

Ключевые слова: Спорт, педагогические технологии, методы, критерии, практические занятия, компьютерные технологии, информационные технологии.

THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN IMPROVING GENERAL PHYSICAL FITNESS OF STUDENTS

Annotation

The article provides some recommendations on the importance of using information technologies in physical education and sports, creating a worldview and the scope of thinking, and forming physical, spiritual and moral qualities. In today's globalization process and information age, it is difficult to imagine sports without digital technologies. The role of information technologies in improving the general physical fitness of schoolchildren is incomparable. That is why information technologies are widely used today.

Key words: Sports, pedagogical technologies, methods, criteria, practical lessons, computer technologies, information technologies.

Bugungi kunda ta'lim tizimini takomillashtirish va modernizatsiya qilishda zamonaviy axborot va so'nggi paytlarda kommunikatsiya texnologiyalarining o'rni masalasi so'nggi yigirma yil davomida dolzarb bo'lib qolmoqda. Mamlakatimizda va jahonning rivojlangan davlatlarida ta'lim sohasini isloh qilish jarayonida pedagogik texnologiyalarning rivojlanishi, zarur axborotlarni mustaqil izlab topish, muammoni qo'ya bilish va uning yechimini hal etish, olingan bilimlarni tanqidiy tahlil eta olish va ushbu bilimlar asosida yangi masalalarni yechishda qo'llash uchun yo'naltirilgan. Barcha sohalar qatorida jismoniy tarbiya va sportda ham axborot texnologiyalardan keng foydalanilmoqda.

Axborot texnologiyalari jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish faoliyati samaradorligini sezilarli darajada oshirishi, shaxsiy qiziqishni rag'batlantirishi, o'z sog'ligi va qobiliyatiga qiziqishni oshirishi va ularni yanada rivojlantirish imkoniyatlarini namoyish qilishi mumkin. Turli illyustrativ materiallar, multimedia va interfaol modellar o'quv jarayonini butunlay yangi bosqichga ko'taradi.

Ba'zi tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, bugungi kunda axborotni qo'llab-quvvatlashning an'anaviy shakllari mutlaqo yetarli emas, chunki amaliy natijalarga erishish va eng qisqa vaqt ichida dolzarb, muhim muammolarni hal qilish

uchun tashkiliy, ilmiy, texnik va iqtisodiy kuchlar va vositalarni birlashtirish zarur. Shu munosabat bilan, axborot tizimlarini ishlab chiqish va tashkil etish, boshqaruvning turli darajalarida qarorlar qabul qilishda axborot texnologiyalari va tizimlaridan foydalanishga yangi yondashuvlar talab etiladi [1].

Jismoniy tarbiya darslarida interfaol doskadan foydalanish texnik jihatdan murakkab sport turlari (voleybol, basketbol) bo'yicha o'quv jarayonini osonlashtirish imkonini beradi. Jismoniy tarbiya darslarida interfaol doskadan foydalanish natijalari:

har qanday jismoniy tayyorgarlik uchun mutlaqo foydalanish imkoniyati;

o'quvchilarning o'rganish texnikasiga qiziqishi;

ushbu bilim va ko'nikmalarni hayotda qo'llash (ta'tilda, yozgi oromgohlarda);

O'quv jarayonida AKTdan foydalanishning optimal chastotasi va davomiyligi o'quvchilarning yoshi va maktab o'quvchilarning kognitiv faoliyatida ulardan foydalanishning maqsadga muvofiqligi bilan belgilanadi. Jismoniy tarbiya dasturining har bir bo'limini o'rganishda o'rganilayotgan vosita harakatlarining vizual tasvirini rivojlantirish va

assotsiativ fikrlashni mustahkamlash uchun AKTdan foydalanish to'g'ridir.

E.I.Axmetshina, O.B.Solomaxinning fikriga ko'ra, "... maktab o'quvchilarining jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga bo'lgan ehtiyojini rivojlantirish modeli quyidagicha:

– jismoniy tarbiyaga ijobiy munosabatni shakllantirish;

– jismoniy tarbiya mazmunining nazariy tarkibiy qismiga e'tiborni kuchaytirish;

– o'qitishning faol tashkiliy shakllari va usullaridan foydalanish;

– jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini ularning individual va yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda muntazam o'tkazishga bo'lgan ehtiyojini shakllantirish;

– jismoniy madaniyat bo'yicha tegishli o'quv, uslubiy va moddiy-texnikaviy bazani shakllantirish" [2]

Darhaqiqat, o'quvchi yoshlarni umumiy jismoniy tayyorgarligini oshirishda axborot texnologiyalarining o'zni beqiyosdir. Jismoniy tarbiya darslarini zamonaviy interfaol usullarda tashkil qilish, mashg'ulot mazmunini boyitishda axborot texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda.

Sportchilarning individual va yosh xususiyatlarini hosbga olgan holda zamonaviy informatsion texnologiyalarini tanlash va uni amaliyotda qo'llash samarali natijalarga erishishda asos bo'ladi.

Mutaxassislar L.X.Zaynutdinova [3], I.V.Robert [4], A.Yu.Uvarov [5]ning ta'kidlashicha, "...foydalanuvchiga ma'lumot taqdim etish shakliga ko'ra, to'rt darajani ajratish mumkin:

– ta'lim ma'lumotlarini faqat og'zaki shaklda (matnlarda) taqdim etadigan dasturlar;

– matnli va ikki o'lchovli grafiklardan foydalanadigan dasturlar;

– axborotni uch o'lchamli grafik, ovoz, video, animatsiya va qisman matn ko'rinishida taqdim etuvchi multimedia dasturlari;

– virtual dasturlar nafaqat audio-vizual ma'lumotni, balki taktil (taktil) ma'lumotni ham ifodalaydi."

Murabbiylar, jismoniy tarbiya va sport sohasi olimlari hamda mutaxassislarining axborot ta'minotini yaxshilash masalalarini an'anaviy kutubxona-bibliografiya usullari bilan hal etish mumkin emas. Ilmiy-texnik axborot oqimining muntazam ko'payib borishi, ilmiy tadqiqot mavzularining kengayishi va shu bilan bog'liq holda axborot ehtiyojlarining o'sib, murakkablashib ketishi mazkur soha mutaxassislarini axborot bilan ta'minlashning yangi zamonaviy usul hamda vositalarini zudlik bilan joriy qilishni talab etadi.

Ta'limda texnik vositalaridan foydalanish hozirgi zamon jismoniy tarbiya, va ayniqsa, sport mashg'ulotining eng muhim yo'nalishlaridan hisoblanadi. Sport mashg'uloti jarayonida texnik vositalar yordamida sportchining maxsus harakati malaka va ko'nikmalari ustidan muvaffaqiyatli boshqaruvni ta'minlash mumkin.

E.P.Antipova [6]ning so'zlariga ko'ra jismoniy madaniyatni rivojlantirish maqsadida axborot vositalaridan foydalanishning eng muhim jihatlardan biri bu:

ADABIYOTLAR

1. Внедрение инновационных методов образования в области физической культуры и спорта с помощью ИКТ. URL: <http://letopisi.ru>
2. Соломахин, О.Б. Формирование осознанной потребности и мотивации в регулярных занятиях физической культурой у учащихся начальных классов / О.Б. Соломахин, З.И. Ахметшина // Теория и практика физической культуры. - 2008. - №6. - С.28-31.
3. Зайнутдинова, Л.Х. Создание и применение электронных учебников(на примере общетехнических дисциплин): Монография. - Астрахань: Изд-во ЦНТЭП, 1999.- 364 с.
4. Роберт, И.В. О понятийном аппарате информатизации образования // Информатика и образование. -2002. - № 12. - С. 2-6; -2003.- № 1. - С. 2-9; -2003. -№ 2. - С. 8-14.
5. Уваров, А.Ю. Электронный учебник: теория и практика. - М.: УРАО, 1999.- 220
6. Антипова, Е.П. Формирование физической культуры студентов аудиовизуальными средствами / Е.П. Антипова // Теория и практика физической культуры и спорта. - 2010. - №3. - С. 48-50.
7. Димова А. Физическая культура и спорт в профессиональной деятельности бакалавра. Методич. пособие для самот. ; Автор · Димова А. Л. ; Издательство · Бибком, 2022

– o'qituvchi tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarning ishonchligini oshirish, uning so'zlarining qo'shimcha illyustratsiyasi;

– jismoniy chiniqqan shaxs qiyofasini, uning muvaffaqiyati, salomatligi, go'zalligi va boshqa ijtimoiy ahamiyatga ega fazilatlarini shakllantirish maqsadida jismoniy madaniyatni o'qitish jarayonida ommaviy axborot vositalaridan foydalanish;

– motivatsiyani oshirish, ya'ni o'rganilayotgan materialdagi asosiy, muhim narsalarni ajratib ko'rsatadigan harakatlarga yo'nalish berish [5].

Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishda axborot texnologiyalarida foydalanishning ahamiyati juda katta. O'qituvchi tomonidna taqdim etiladigan ma'lumotning sifati va ishonchligini elektron vositalar mustahkamlashga yordam beradi. Jismoniy madaniyatni o'qitish jarayonida o'rganilayotgan materiallarni o'quvchi ko'z o'ngida namoyon qilishda, turli audio materiallar, harakatali videolardan foydalanish samarali natija beradi.

A.L. Dimova jismoniy tarbiya va sport sohasida ta'limni axborotlashirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishlarini belgilab berdi, jumladan:

– axborot-kommunikatsiya vositalariga asoslangan jismoniy tarbiya sohasida ta'lim nazariyasi va texnologiyasini ishlab chiqish;

– elektron ta'lim resurslarini va ularni rivojlantirish uchun axborot-texnik ta'minot vositalarini yaratish;

– jismoniy tarbiya va sport sohasida ta'limni axborotlashirish uchun kadrlar tayyorlash [7].

Jismoniy tarbiya va sportda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalari dasturiy ta'minot, apparat va dasturiy-apparat va qurilmalar hisoblanadi. Ular mikroprotssessor, kompyuter texnologiyalari, zamonaviy axborot vositalari va axborot almashish tizimlari va axborot almashinuvi asosida faoliyat yuritadi, shuningdek, axborot tizimlarini yig'ish, to'plash, saqlash, qayta ishlash, uzatish va ishlab chiqarish hamda kompyuter tarmoqlarining axborot resurslariga kirishni ta'minlaydi. Jismoniy tarbiya inson organizmini rivojlantirish, sog'liqni saqlash va mustahkamlash, ruhiy jismoniy rivojlantirishni takomillashirishdagi xizmatlarini yosh avlodga uqtirish, o'qivchilarning kasbiy faoliyatida ruhiy jismoniy uslublarni qo'llashga doir nazariy bilim, amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishlariga yordam beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'quvchilarning o'sish va rivojlanishida jismoniy tarbiya va sportning har qanday shakl va uslublarining o'zni beqiyos. O'quvchilarning jismoniy rivojlanishi va tayyorgarligini oshirishda ularning yosh va pedagogik xususiyatlarini inobatga olgan holda amaliy ishlarni tashkil qilish bu jarayonni samaradorligini yanada oshiradi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarni umumiy jismoniy tayyorgarligini oshirishda axborot texnologiyalaridan foydalanish hozirgi kunning talabi. Chunki, zamonaviy sport ta'limi jarayonini texnik vositalarsiz tassavur etib bo'lmaydi.

UDC: 316.7:8125

Kudratbek MAKHMUDOV,

Head of the Interfaculty Department of Foreign Languages, Chirchik State Pedagogical University

E-mail: k.makhmudov@cspi.uz

Based on the review by D.Otajonova Associate Professor of Chirchik State Pedagogical University, Ph.D

EXPLORING LINGUISTIC PATHWAYS TO INTERCULTURAL UNDERSTANDING AND COMPETENCE

Annotation

This article presents a novel methodology for developing intercultural communication competence through a comparative study of language elements. Recognizing the increasing importance of effective intercultural communication in a globalized world, this research adopts a multidisciplinary approach, integrating insights from linguistics, cultural studies, and communication theory.

Key words: Intercultural Communication, Comparative Linguistics, Cultural Competence, Language and Culture, Communication Styles, Cross-Cultural Interaction, Linguistic Analysis.

MADANIYATLARARO TUSHUNISH VA MULOQOT KOMPETENSIYASIGA ASOSLANGAN TA'LIMNING LINGVISTIK YONDASHUVLARINI O'RGANISH

Annotsatsiya

Ushbu maqola til elementlarini qiyosiy o'rganish orqali madaniyatlararo muloqot kompetentsiyasini rivojlantirishning takomillashtirilgan metodologiyasini o'rgangan. Bugungi kunda samarali madaniyatlararo muloqotning ahamiyati ortib borayotganini hisobga olgan holda, ushbu kichik tadqiqot tilshunoslik, madaniyatshunoslik nazariyalaridan olingan fikrlarni birlashtirgan holda keng qamrovli yondashuvni ilgari surgan.

Kalit so'zlar: Madaniyatlararo muloqot, qiyosiy tilshunoslik, madaniy kompetensiya, til va madaniyat, muloqot uslublari, madaniyatlararo o'zaro ta'sir, lingvistik tahlil.

ИЗУЧЕНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ОБРАЗОВАНИЮ НА ОСНОВЕ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ПОНИМАНИЯ И КОММУНИКАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация

В этой статье была исследована улучшенная методология развития компетенции межкультурного общения посредством сравнительного изучения языковых элементов. Учитывая растущую важность эффективной межкультурной коммуникации сегодня, в этом небольшом исследовании предложен комплексный подход, сочетающий в себе идеи лингвистики и теорий культурологии.

Ключевые слова: Межкультурная коммуникация, сравнительное языкознание, культурологическая компетентность, язык и культура, стили общения, межкультурное взаимодействие, лингвистический анализ.

Introduction. In the era of globalization, the ability to communicate effectively across cultural boundaries, known as intercultural communication competence (ICC), has become increasingly crucial. This competence is not merely about language proficiency; it involves understanding cultural norms, values, and non-verbal cues that govern communication in different cultural contexts. The significance of this competence extends across various domains, including international business, diplomacy, education, and social integration, impacting both personal and professional interactions.

The foundation of ICC lies in recognizing and respecting cultural diversity. In a world where cross-cultural interactions are commonplace, misunderstandings arising from cultural differences can lead to conflicts, inefficient business practices, and hindered diplomatic efforts. Conversely, effective intercultural communication fosters mutual understanding, promotes international cooperation, and enhances multicultural teamwork.

Previous research in this field has primarily focused on identifying the key components of intercultural competence. These include cultural awareness, linguistic skills, empathy, flexibility, and the ability to manage ambiguity. Studies have explored various frameworks for understanding and teaching these skills, with a significant emphasis on experiential learning and cultural immersion.

However, there remains a gap in understanding the specific role of language elements in intercultural communication. While some research has touched upon the impact of language on intercultural interactions, there is a need for a more detailed exploration. This article seeks to fill this gap by conducting a comparative study of language elements across cultures, thereby providing deeper insights into how language shapes and is shaped by cultural contexts. By integrating the findings of this study into the broader framework of ICC, the article aims to offer practical strategies for individuals and organizations navigating the complexities of a globalized world.

Theoretical Background

ICC can be broadly defined as the ability to communicate effectively and appropriately in intercultural situations based on one's intercultural knowledge, skills, and attitudes [3]. Key components of ICC include cultural awareness, empathy, cognitive flexibility, and communication skills. Cultural awareness involves an understanding of cultural differences and similarities, while empathy refers to the ability to see things from another person's cultural perspective. Cognitive flexibility is the ability to adapt one's communication style to fit different cultural contexts, and communication skills entail the effective use of verbal and non-verbal language in intercultural interactions.

Several theories have been instrumental in shaping the understanding of ICC. G.Hofstede's Cultural Dimensions

Theory highlights how values in different cultures affect behavior, which has significant implications for intercultural communication [6]. Another important theory is E.T.Hall's High Context (HC) and Low Context (LC) cultures, which describes how communication in HC cultures relies heavily on contextual cues, whereas in LC cultures, communication is more direct [5].

In the context of language, the Sapir-Whorf Hypothesis suggests that the structure of a language influences its speakers' worldview and cognition, impacting intercultural communication [10]. This idea is further developed in contemporary research, indicating that language shapes thought patterns which in turn influence communication styles [2].

Research from Russian and CIS countries contributes significantly to this field. For example, V.Karasik [7] in Russia explores the role of language in shaping cultural identity, while studies in Uzbekistan focus on the interplay between language, culture, and communication in Central Asian contexts [1]. These studies underscore the complexity of language elements in intercultural communication, highlighting the need for a nuanced understanding of linguistic influences in different cultural settings.

In summary, the theoretical background of ICC encompasses a range of concepts and theories, with language playing a pivotal role in shaping intercultural interactions. The integration of these theories provides a comprehensive framework for understanding and developing intercultural communication competence.

Developing Intercultural Communication Competence

Based on the findings of the comparative study, several strategies can be recommended for developing ICC:

Enhanced Cultural Awareness - Encourage individuals to learn about the cultural contexts of the languages they are studying. This can involve studying cultural norms, values, and social practices, which are often reflected in language use.

Language Flexibility Training - Develop programs that focus on understanding and practicing the flexibility required in different linguistic contexts. For instance, training in switching communication styles from direct to indirect, depending on cultural norms.

Empathy Development - Facilitate activities that promote empathy, such as role-playing exercises where

participants communicate from the perspective of another culture, enhancing their ability to understand and interpret cultural nuances in language.

Non-Verbal Communication Skills - Since non-verbal cues can vary significantly across cultures, training programs should include components that teach the interpretation and appropriate use of body language, gestures, and facial expressions [4].

Idiomatic Expressions and Local Phrases - Encourage learners to familiarize themselves with idiomatic expressions and local phrases, as these often carry deep cultural meanings and connotations.

Practical Applications

Language Learners: Incorporate cultural studies into language learning curricula, making learners aware of the cultural underpinnings of the language.

Educators: Teachers and trainers can use real-world case studies to illustrate the impact of cultural differences in language use, making lessons more relatable and impactful [8].

Professionals: In multicultural workplaces, workshops on cultural and linguistic flexibility can enhance teamwork and reduce misunderstandings.

Case Studies or Real-world Examples:

Successful Intercultural Communication

A case study involving a multinational company that successfully navigated a business negotiation by understanding the high-context communication style of their Japanese counterparts. The company's representatives learned to interpret non-verbal cues and understand indirect refusals, leading to a successful deal.

Misunderstandings due to Cultural Differences

An example where an American manager's direct communication style was perceived as rude by his Indian team members, who were accustomed to a more indirect approach [9]. This misunderstanding led to initial distrust and communication breakdown, which was later resolved through cultural sensitivity training.

Results and Discussion. The results of the comparative study provide insightful interpretations and implications for the field of intercultural communication and language learning.

Cultural Embeddedness in Language

- The study vividly demonstrates how deeply cultural norms and values are embedded in language. Idiomatic expressions, sentence structures, and non-verbal cues are not just linguistic features but are reflective of cultural embeddedness and communication styles.

Impact of Language on Communication Styles

- There's a clear correlation between language elements and communication styles. HC languages (like Japanese) often require more interpretive and non-verbal communication skills, while LC languages (like English) favor directness and clarity.

Challenges in Intercultural Communication

- The study highlights common challenges faced in intercultural communication, such as misunderstandings arising from direct versus indirect communication styles and the misinterpretation of non-verbal cues.

Figure 1. Interpretation of Study Results

Based on the above-given results the following implications for intercultural communication can be developed:

There's a significant need for training programs that go beyond basic language proficiency to include cultural nuances and communication styles. Such training should be an integral part of language learning and professional development in multicultural environments.

Language educators should incorporate cultural intelligence into their teaching methods. Understanding the cultural context of language will help students communicate more effectively in diverse settings.

For global businesses and international relations, these findings underscore the importance of cultural competence. Understanding the subtle nuances of language can lead to more effective negotiations, collaborations, and cross-cultural interactions.

And the following implications for language learning can be concluded:

Language curricula should be designed to include cultural education, where learners are not only taught the language but also the cultural contexts in which it is used.

Language learners should be encouraged to develop empathy and flexibility in communication, understanding that

effective communication involves adapting to the cultural norms of the language.

It can be seen the study reiterates that ICC is not merely about linguistic ability but involves a deep understanding of the cultural intricacies embedded in language. This insight is pivotal for anyone looking to navigate the complexities of our increasingly interconnected world effectively.

Conclusion. The research presented in this article underscores the intricate relationship between language and culture and its profound impact on ICC. Key findings highlight that language elements such as idioms, syntax, and non-verbal cues are deeply embedded with cultural values and play a significant role in shaping communication styles across different cultures. This interplay between language and culture presents both challenges and opportunities in intercultural communication.

Significantly, the study reveals that effective intercultural communication extends beyond linguistic fluency. It requires an understanding of cultural nuances, empathy, and the ability to adapt communication styles to different cultural contexts. These insights have practical

implications for language learners, educators, and professionals in multicultural environments. Developing ICC involves not just learning a language but also immersing oneself in the cultural subtleties that govern its use.

The importance of developing ICC in today's globalized world cannot be overstated. In a world where cross-cultural interactions are increasingly common, the ability to communicate effectively across cultural divides is invaluable. It fosters better understanding, collaboration, and harmony in diverse settings. For businesses, it can mean the difference between successful international partnerships and costly misunderstandings. In education, it prepares students for a globalized workforce. And in everyday social interactions, it promotes tolerance and mutual respect.

To sum up, this research contributes to a growing body of knowledge that highlights the need for a holistic approach to language education and intercultural training. By integrating the insights from this study, individuals and organizations can enhance their intercultural communication skills, leading to more effective and harmonious interactions in an increasingly interconnected world.

REFERENCES

1. Akhmedova, O. (2019). *Language and Culture in Uzbekistan: Sociolinguistic Aspects*. Tashkent: Uzbekistan Academy of Sciences.
2. Boroditsky, L. (2001). Does Language Shape Thought?: Mandarin and English Speakers' Conceptions of Time. *Cognitive Psychology*, 43(1), 1-22.
3. Dearthoff, D. K. (2006). Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. *Journal of Studies in International Education*, 10(3), 241-266.
4. Ergashevna, A. M., & Shamsiddinova, K. D. (2021). Intercultural conflicts of Uzbek and English stereotypes. *Middle European Scientific Bulletin*, 11.
5. Hall, E. T. (1976). *Beyond Culture*. New York: Anchor Books.
6. Hofstede, G. (1984). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
7. Karasik, V. (2002). *Language Circle: Personality, Concepts, Discourse*. Volgograd: Peremena.
8. Makhmudov, K. (2023). *Developing Intercultural Communication in Teaching English (1st ed.)*. Yangi Chirchiq Book.
9. Solnyshkina, M. I., & Qizi, P. N. A. (2023). Effective methods to teach intercultural communication to Uzbek students. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(05), 83-87.
10. Whorf, B. L. (1956). *Language, Thought, and Reality: Selected Writings*. Cambridge, MA: MIT Press.

Shoista MURATOVA,
SamDTU Pedagogika-psixologiya kafedrasi v.b.dosenti, p.f.d.
E-mail:mleyla84@inbox.ru

SamDCHTI dotsenti, p.f.d. (DsC) A.Saidov taqrizi asosida

EMOTIONAL CHARACTERISTICS OF INDIVIDUALITY AND AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Annotation

In this article, based on I. Pavlov's theory about the reflection of emotional states in individual characteristics, the influence of the central nervous system on the dynamic characteristics of behavior, three main features of the system, the concept of emotional state are considered. In addition, 4 types of temperament and their characteristics, the quality of social and psychological problems are also reflected.

Key words: Individual characteristics, temperament, emotional state, family therapy, weak connection, cycloid type, hypotimic type, tendency to depression, study of semi-personality.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ И КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация

В данной статье на основе теории И. Павлова об отражении эмоциональных состояний в индивидуальных характеристиках, влиянии центральной нервной системы на динамические характеристики поведения, три основных признака системы, понятие эмоционального состояния. Кроме того, отражены 4 типа темперамента и их характеристики, качество социально-психологических проблем.

Ключевые слова: Индивидуальные особенности, темперамент, эмоциональные состояния, семейная терапия, слабая связь, циклоидный тип, гипотимический тип, склонность к депрессии, изучение семьи как личности.

INDIVIDUALLIKNING EMOSIONAL XUSUSIYATLARI VA IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Аннотация

Ushbu maqolada individual xususiyalarda emosional xolatlarini aks etishi, I.Pavlovning markaziy nerv tizimining xulqning dinamik xususiyatlariga ta'siri to'g'risidagi nazariyasiga asosan tizimning uch asosiy xususiyati, emosional holat haqida tushuncha ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari, tempramentning 4 tipi va ularning xususiyatlari, ijtimoiy-psixologik muammo sifatida ham o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: Individual xususiyatlar, temperament, emosional holatlari, oila terapiyasi, bo'sh bo'g'in, sikloid tip, gippirtim tip, depressiyaga moyillik, oilani individ sifatida o'rganish.

Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish, kelajak uchun barkamol avlodni tarbiyalash ishlari Davlat siyosatining ustivor yo'nalishiga aylandi.

Yurtimizda olib borilayotgan islohotlardan asosiy maqsad, yurtimizda sog'lom va barkamol, bilimli, yuksak ma'naviy-ahloqiy fazilatlariga ega bo'lgan avlodni shakllantirishdan iborat. Aynan ana shu maqsadga erishish uchun mamlakatimiz prezidenti Sh.M.Mirziyoyev rahbarligida yangi davrda yashaydigan, yangicha fikrlaydigan, yangi ishlab chiqarish, ijtimoiy sharoitlarda faoliyat ko'rsatadigan, zamonaviy kasbiy mahoratga ega bo'lgan mutaxassis kadrlar tayyorlanadi.

O'zbekistonning kelajagi, uning istiqboli, birinchi navbatda yoshlar tarbiyasiga, ularni sog'lom qilib o'stirishga, milliy g'oya, milliy mafkura va o'z vataniga sadoqat ruhida tarbiyalashga bog'liq bo'lib, bu murakkab jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish mustaqil mamlakatning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Demak, jamiyatimizning tamal toshini qo'yuvchi barkamol avlodni tarbiyalashning asosiy mezonini yoshlarning mustaqil fikrlay olishi, o'rgangan bilim va tajribani amaliyotga qo'llay bilishidir. Oliy o'quv yurtlari psixologiya yo'nalishi talabalariga o'qitilayotgan Umumiy psixologiya faninida "Individding individual emosional xususiyatlari, xolatlari" ushbu mavzuga aloqador nazariy va amaliy

materiallarni o'rganish va ularni dars jarayonida qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

"Simptomlarni yozib berish, tayinlash, belgilash" va "paradoksal intervensiya" tushunchalari odamga qandaydir o'zi uchun noxush bo'lgan, o'zi xohlamagan narsani qo'shib belgilab qo'yiladigan vaziyatni ifodalaydi. Bu usul terapiyani maqsadiga oddiy psixoterapevtik usullar bilan erishish mumkin bo'lmaganda qo'llaniladi.

Ba'zan zamonaviy oila terapiyasiga aynan sabr-toqat yetishmayotganga o'xshaydi. Psixoanalizning asosiy qoidasiga kirib qolgan biron-bir natijaga erishish uchun ancha uzoq kutish zarurati oila terapevtlariga xush kelmaydi. Aksariyat oila terapevtlari sodir bo'layotgan hodisani shosha-pisha baholashga moyil bo'lishadi. Oila terapiyasi doirasida turli oilalar tabiatini obrazli tasvirlaydigan tushunchalar yaratiladi. Xavotir va nevrotik atmosfera bilan ifodalanadigan oilalar "sanatoriy", para-noidal holatga yaqin atmosferali oilalar "sitadel", isterik belgilar namoyon bo'luvchi oilalar esa "teatr" tushunchalari bilan ataladi. Biroq ongsiz fantaziyalarning chuqur mazmunini ochish va payqash oila terapiyasida ajratilganiga nisbatan ko'proq vaqt talab qiladi.

Oilalar a'zolari, birinchi navbatda, inson va inson sifatida "tizim elementlari" tushunchasiga tenglashtirilishlari mumkin emas. Bundan tashqari oila terapiyasida qo'llaniladigan metodlar haddan tashqari direktiv xisoblanadi, terapevtning xulosasi kamdan-kam shubha ostiga olinadi.

Ayrim test metodlari, masalan, "O'z oila a'zolarining hayvonlar ko'rinishidagi rasmini chiz" deb ataluvchi test bolalar uchun mo'ljallangan bo'lib, yashirin oilaviy ziddiyatlarni ochish imkonini beradi, bu ziddiyatlar guruhiy terapiyada aniqlanadigan ziddiyatlarga juda xam o'xshab ketadi.

Shuning uchun istiqbolda oila terapiyasi va konsultasiya uchun qo'llash mumkin bo'lgan psixoanalitik metodlar qatoriga guruhli terapiyada qo'llaniladigan uchta metodni, guruh so'zini oila so'zi bilan almashtirish sharti bilan qo'shish mumkin. Unda bu yondashuvlar quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

- individni oiladan tashqarida o'rganish;
- oilani individ sifatida o'rganish;
- oilani va individni birgalikda o'rganish.

Uchinchi yondashuv alohida individ va oila a'zolarida namoyon bo'ladigan istak va qarshilik, ko'chirish va qarshi ko'chirish fenomenlarini o'z vaqtida payqashni taminlaydi. Individni taxlil qilishdan qolishmaydigan va tushunishning yetti bosqichini o'z ichiga oladigan oilani izchil va sabr-toqat bilan o'rganish oilaviy ongsiz jarayonlar tabiatini ochib berish imkonini beradi.

Amaliyot tajribasidan. Akademik o'z oilasidan begonlashish hissidan shikoyat qiladi. U juda band odam bo'lib, xotini va bolalariga vaqti yetmas edi. Ishdan charchab kelib, u oilasidan "najot" qidirgan va har doim hafsalasi pir bo'lgan. Analitik jarayonga xotini va bolalarin 54i qo'shish psixoanalitikka qo'shimcha ma'lumot berdi. Xususan, ma'lum bo'lishicha, bunchalik band odamning xotini va bolalari o'zlarini taqdir hukmiga tashlab qo'yilgan deb xis qilishgan. Shuning uchun ular o'ziga xos oilaviy "kichik guruh" tashkil qilib, mustaqil tarzda o'z g'amlari haqida o'zlarini qayg'urishga qaror qilishgan. Muammoni bunday xal qilish ularda nevroitik simptomlarni keltirib chiqargan: xotin bilan migren va depressiyalardan aziyat chekkan, ikkita o'smir farzand tengdoshlariga qo'shilmaslikka xarakat qila boshlagan.

Ushbu holatda davolash jarayonida er-xotinni alohida va birgalikda seans olib borilganligi uchungina ijobiy natijaga erishish mumkin bo'lmagan. Ijobiy o'zgarishlarning muhim quroli markaziy figura — otani individual psixoanaliz qilish bo'ldi. Muvaffaqiyat yana shu bilan izoxlandiki, seanslarni amalga oshirgan analitik oila terapiyasiga yo'nalish olmagani, balki vazifasi ongsiz jarayonlarni anglashdan iborat bo'lgan psixoanaliz bilan shug'ullangan.

Psixologiyada shaxs tipologiyalari pavlov va gippokrat psixofiziologik tipologiyasi.

– Pavlov o'zining markaziy nerv tizimining xulqning dinamik xususiyatlariga ta'siri to'g'risidagi nazariyasiga asosan tizimning uch asosiy xususiyatini — qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining kuchi, muvozanatligi, harakatchanligi va oliy nerv faoliyatining to'rtta tipi ko'rinishidagi shu uch xususiyatning uchta birikmasini aniqladi:

- Kuchli, muvozanatli, harakatchan.
- Kuchli, muvozanatli, mo'rt.
- Kuchli, muvozanatsiz.
- Kuchsiz.

Bu to'rtta tip Gippokrat aniqlagan temperament tiplariga mos keladi.

Sangvinik — yuqori faollik, serg'ayratlik, xarakatlarning jonliligi va bir narsani anglatuvchi xarakatlar va mimikaga boyligi. Dilkash, bir mashg'ulotni boshqasiga oson almashtiradi. Muammoli vaziyatlarga adekvat va faol munosabat bildiradi, odatda, yaxshi o'qiydi. Noqulay sharoit va tarbiyaning yo'qligida sangvinikda xovliqmalik, yuzakilik, muomalasida yengiltaklik, iltifotsizlik shakllanishi mumkin.

Flegmatik xotirjamlik va bosiqlik bilan xarakterlanadi. Odatda u sustkash va mulohazali. Mimika va xarakatlari sust

va ma'nosiz. Ish oldidan uzoq ikkilanadi, lekin toqatli va izchil.

Xolerik — faol, serg'ayrat, ildam, shiddatli, keskin, tiyiqsiz. Odatda, kayfiyati tez o'zgaradi, jizzaki, emosional portlashga moyil, ba'zan agressiv bo'ladi.

Melanxolik — psixologik faollikning past darajasi, xarakatlarining sustligi, nutqning siopoligi va tez toliqish. Melanxolikni yuqori emosional faollik, kuchsiz namoyon bo'luvchi emosiyalarining chuqur va mustahkamligi ajratib turadi. Odamovilik, gan ko'tarolmaslik xususiyatlari rivojlanishi mumkin.

Faoliyat jarayonida ko'proq xarakter aksentuasiyasi bor odamlar bilan ishlashga to'g'ri keladi. Xarakter aksentuasiyasi — normaning psixopat bilan chegaradosh variantini bildiruvchi xarakter ayrim sifat va sifatlar to'plamining haddan tashqari kuchli namoyon bo'lishidir. Xarakter aksentuasiyasi psixopatlardan ularga xos bo'lgan uchta belgining bir vaqtda namoyon bo'lmasligi bilan farqlanadi. Bu belgilar: Vaqt mobaynida xarakterning barqarorligi hamma vaziyatlarda yoppasiga namoyon bo'lishi va ijtimoiy dezadaptasiya (ko'nikolmaslik). Xarakter aksentuasiyasida odam psixopatga o'xshab psixik jarohat yetkazadigan hamma ta'sirdan ham ranjiyvermaydi, balki airam "nozlik yeriga tegib ketadiganlariga" javob berib, boshqalariga e'tiborsiz qoladi. Xarakter aksentuasiyasining ochiq va yashirin (latent) shakllari mavjud bo'lib, oila tarbiyasi xususiyatlari, ijtimoiy muhit, kasbiy faoliyat, jismoniy salom alik kabi muhim rol o'ynovchi omillar ta'sirida osongi- na bir-biriga o'tib turishi mumkin. Xarakter aksentuasiyasi o'smirlik davrida shakllanib, vaqt o'tishi bilan silliqilanib, kompensasiya qilinadi. Faqat xarakterning "bo'sh bo'g'iniga" uzoq vaqt tasir qiluvchi murakkab psixogen vaziyatlarda o'tkir affektiv reaksiyalar, nevrozlar, hatto psixopatik taraqqiyot shakllanishi mumkin.

Xarakter aksentuasiyasi mos ravishda psixopatik buzilish turlari bilan chegaradosh bo'lganligi uchun, uning tipologiyasi psixiatriyada atroflicha ishlab chiqilgan psixopatlar tasnifiga asoslanadi, biroq bu tasnif ayni paytda psixik sog'lom odam xarakteri xususiyatlarini ham aks ettiradi. Turli tasniflar asosida xarakter aksentuasiyasining quyidagi asosiy tiplari ajratilgan:

Sikloid — yaxshi va yomon kayfiyat bosqichlarining turli paytlarda almashib turishi.

Gipertim — doimiy ko'tarinki kayfiyat, bir yo'la bir necha ishga yopishish xususiyati va faoliyat chanqoqligi bilan birga keladigan yuqori psixik faollik, boshlangan ishni oxiriga yetkazmaslik.

Labil — vaziyatga qarab kayfiyatning keskin o'zgarishi.

Astenik — tez toliqish, jahldorlik, depressiya va ipoxondriyaga moyillik (depressiya — ruhiy siqilish, ipoxondriya — vahima).

Senzetiv — yuqori ta'sirchanlik, hadiksirash, shaxsiy to'laonli emaslik hissining kuchayganligi.

Psixostenik — yuqori xavotirlik, badgumonlik, jur'atsizlik, doimiy shubha va mulohaza, o'z-o'zini tahlil qilishga moyillik, ritual xarakatlar va obsessiya (irimchilik) xususiyatlari.

Shizoid — boshqalardan ajralish, yakkalanish, introversiya, hamdardlikning yo'qligi va emosional (munosabatlar o'rnatishning qiynchiligida namoyon bo'ladigan emosional sovuqlik, muloqot jarayonida intuisiyaning yetishmasligi).

Epileptoid — (ba'zan shafqagsizlik elementlari bilan) g'azabdan quturish va qahr xuruji ko'rinishi tarzida namoyon bo'ladigan agressiyaning to'planishi bilan darg'azab — g'amgin kayfiyatga moyillik, janjalkashlik, tafakkurning egiluvchanligi, g'oyat darajada pedantizm (o'taketgan rasmiyatchilik).

Tutilib qoluvchi (paranoyal)— yuqori darajadagi shubhalanuvchanlik va kasallik darajasidagi arazchilik, salbiy affektning sobitligi, ustunlikka intilish, boshqalar fikrlarini qabul qilmaslik natijasida o'ta tanjalkashlik.

Namoyishkor (isteroid) — tan olinishga ehgiyoy qoniqtirilmaganda «kasal bo'lib olish», manmanlik, qaltis ishlarga qo'l urish bilan ifodalanadigan, o'ziga diqqatni jalb qilish uchun foydalaniladigan yolg'onchilik, fantazyorlik va mug'ombirlik, subyekt uchun noxush bo'lgan fakt va hodisalarni siqib chiqarish xususiyati.

Distim — tushkun kayfiyatning ustunligi, depressiyaga moyillik, hayotning g'amgin va qayg'uli tomonlariga berilish.

Beqaror — atrofda g'aybning ta'siriga yengil berilishga moyillik, doim yangi taassurotlar, davralar qidirish, kishilar bilan osongina yuzaki munosabat o'rnatish.

Konform — boshqalarning fikrlariga haddan tashqari bog'liqlik va bo'ysunuvchanlik, tanqidiylik va tashabbuskorlikning yetishmasligi, konservatizmga moyillik.

“Toza” tiplardan farqli ravishda xarakter aksentuasiyasining aralash shakllari ko'proq uchraydi.

Masalan, bir vaqtning o'zida bir necha tip xususiyatlari rivojlangan oraliq tiplar, xarakterning shakllangan strukturasi ustiga yangi sifatlar qatlami tushishi ko'rinishidagi, aniq qonuniyatlar asosida hosil bo'ladigan amalgam tiplar.

Hayotda ko'proq norma hamda patologiya oraliqida turgan odamlar bilan ishlashga to'g'ri keladi. Sir emas, ko'plab rahbarlar, menejerlar, artistlar, rassomlar, yozuvchilar. olimlar u yoki bu psixik og'ishga moyil bo'lishib, o'zlarining xulqlari, nojo'ya qiliqlari yoki hayot faoliyatlarining zid shakllari bilan atrofda g'aybni lol qoldirishgan. Bunday odamlar ruhiy sog'lomlik va kasallik chegarasida turishadi. Ular ozodlikda oddiy odamlardan keskin farq qilishadi, agar ixtiyoriy yoki qonun yo'li bilan ruhiy kasalliklar maxsus muassasasiga tushib qolishsa ham, ular boshqalardan keskin farq qilishadi.

Yuqorida tasvirlangan xarakterlar kam uchraydi. Bular toza tiplar. Haqiqatda ular har uchala xususiyatning ko'p yoki ozligiga qarab qo'shilib ketadi. Bundan tashqari madaniy va axloqiy omillar xarakterning bu qirralari- ga sharoit va uning talablariga qarab yo kuchaytirib, yoxud susaytirib ta'sir ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Abramova.G.S. Vozrastnaya psixologiya: Uchebnoye posobiye dlya studentov vuzov.-M., “Izd-vo” 2001.- 621s
2. Vozrastnaya psixologiya: ot molodosti do starosti: Uchebnoye posobiye dlya studentov i prepodavateley ucheb.zaved M.V.Gamezo, V.S. Gerasimova, G.G.Gorelova, L.I.Orlova.M.,1999.-269s.
3. Gamezo A. «Atlas po psixologii». Moskva, Piter, 2001.
4. G'oziyev E. G'. Umumiy psixologiya. 1-2 tom. T., Fan, 2002.
5. G'oziyev E.G' Jabborov A. Faoliyat va hulq-atvor motivatsiyasi T-2003y
6. G'oziyev E.G'.Ontogenez psixologiyasi.-T.: Noshir. 2010.
7. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
8. Davletshin M.G., Do'stmuxamedova Sh.A., Mavlonov M.M.,To'ychiyeva S.M., «Yosh va pedagogik psixologiya». T. TDPU, 2004 .
9. Do'stmuxamedova Sh.A., Z.T.Nishonova, S.X.Jalilova, Sh.T.Karimova, Sh.T.Alimbayeva Yosh davrlari va pedagogik psixologiya Toshkent Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi. 2013
10. Zimnyaya.I.A Pedogagicheskaya psixologiya: Uchebnyk dlya vuzov. –M., “Izd-vo” 2002.-384s
11. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. z.FMJ., 2008.
12. G'.B.Shumarov, I.O.Haydarov “Oila psixologiyasi” o'quv qo'l. Akademik lisey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun. 2008 y. “Sharq” nashriyoti. 294 b.
13. Muratova Sh.N. O'smir yoshdagi o'g'il bolalarni oilaviy hayotga tayyorlashning ijtimoiy jihatlarini. O'zMU xabarlari, {1/2/1}ISSN: 2181-7324, 2020, 6-son, - B. 91-95, [19.00.00 №10]
14. Muratova Sh.N. O'g'il bolalarni oilaviy hayotga tayyorlash muammosining ilmiy-nazariy asoslari va uning o'rganilganlik holati. O'zMU xabarlari, {1/2/1}ISSN: 2181-7324, 9-son, - B. 82-86, [19.00.00 №10]
15. Muratova Sh.N. O'zining farzandlar tarbiyasidagi o'rni. Ta'lim, fan va innovatsiya, ilmiy axborotnoma. 2022, 5-son, - B. 82-86, [19.00.00 №10]
16. O'g'il bolalarni oilaviy hayotga tayyorlashning ijtimoiy-psixologik jihatlarini. SamDU ilmiy axborotnoma. ISSN: 2091-54-46, 2020, 6-son (124), - B. 100-105. [19.00.00 №10]
17. Muratova Sh.N. Nikoh oldi omillarining yigitlarni oilaviy hayotga tayyorlashdagi ijtimoiy-psixologik imkoniyatlari. BuxDU psixolo-giya ilmiy jurnal. ISSN 2181-5291, 2021, 3-son, - B. 84-90. [19.00.00 №10]
18. Muratova Sh.N. Oilada o'g'il bolalarni pedagogik va psixologik tarbiyasida nazariy qarashlar tahlili. NamDU ilmiy axborotnomasi. ISN: 2181, 2019, 6-con, - B. 409-415, [19.00.00 №10]
19. Muratova Sh.N. Problems of youth for family life. // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, /ISSN: 1475-7192, Volume 24, № 10, 2020, <https://www.psychosocial.com/> p. 282-291.
20. Muratova Sh.N. The place of the psychological environment in the family to increase student activity in the educational process. //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR) ISSN: 2278-4853 Impact Factor: SJIF 2020/882 "RESEARCH INVESTIGATIONS OF GLOBAL WORLD ON PANDEMIC TIME" MAY 2020, DOI NUMBER: 10.5958/2278-4853, ISSN: 2278-4853, Volume 9, № 5, Ma, 2020, <https://www.tarj.in>. p. 8 -11.
21. Muratova Sh.N. MARRIAGE AGE AND NEGATIVE CONSEQUENCES OF EARLY MARRIAGE. // European Scholar Journal (ESJ). Available Online at, ISSN: 2660-5562, Volume 2, № 3, March, 2021, <https://scholarzest.com> /p. 27-30.
22. Muratova Sh.N. Socio-Psychological Issues of Preparing Young Men for Family Life. International Conference on Applied Sciences, Conference is organi-zed in the London, United Kingdom on 24-25th. 2021, September <http://papers.online-conferences.com>. p.83-85.

Lalixon MUXAMEDJANOVA,
O'zMU professori, f.f.n
E-mail: Lalixon@list.ru, lalixonm@gmail.com

O'zbekiston Xalqaro Islom akademiyasi professori M.Qaxxorova taqrizi asosida

DEPRECIATION OF MORAL VALUES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Annotation

This article analyzes the processes of globalization and their impact on the moral values of humanity. Globalization, with its economic, technological, cultural and structural foundations, is causing major changes on a global scale. In this regard, in connection with the development of culture and business activity, in order to increase the level of morality and development of culture, including in order to increase the level of morality.

On the other hand, globalization also leads to the erosion of traditional values and cultures of indigenous peoples, as well as the weakening and generalization of moral standards. This article attempts to understand the complex consequences of globalization on moral values by examining in detail these fluctuating consequences.

Key words: Globalization, moral values, cultural influences, economic integration, technological changes, local cultures, intercultural relations, moral norms, social changes, transnational organizations, traditional values, globalization of information, social networks, multicultural world market.

ОБЕСЦЕННИВАНИЕ МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются процессы глобализации и их влияние на нравственные ценности человечества. Глобализация с ее экономическими, технологическими, культурными и социальными основами вызывает сложные изменения в мировом масштабе. В связи с этим, в связи с развитием культуры и предпринимательской деятельности, в целях повышения уровня нравственности и развития культуры, в том числе и в целях повышения уровня нравственности.

С другой стороны, глобализация также приводит к эрозии традиционных ценностей и культур коренных народов, а также к ослаблению и обобщению моральных норм. В статье предпринята попытка понять сложные последствия глобализации для моральных ценностей путем детального изучения этих колеблющихся последствий.

Ключевые слова: Глобализация, моральные ценности, культурные влияния, экономическая интеграция, технологические изменения, культуры коренных народов, межкультурные отношения, этические стандарты, социальные изменения, транснациональные организации, традиционные ценности, глобализация информации, социальные сети, мировой рынок мультикультурализма.

GLOBALLASHUV DAVRIDA AXLOQIY QADRIYATLARNING QADRSIZLANISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada globallashuv jarayonlari va ularning insoniyatning axloqiy qadriyatlariga bo'lgan ta'siri muhokama qilinadi. Globallashuv, o'zining iqtisodiy, texnologik, madaniy va ijtimoiy asoslari bilan, dunyo miqyosida murakkab o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Bu o'zgarishlar, bir tomondan, madaniyatlararo aloqalar va turli xil qarashlarning o'zaro ta'siri orqali axloqiy me'yorlarni yangilash va kengaytirish imkoniyatlarini taqdim etmoqda. Boshqa tomondan, globallashuv an'anaviy qadriyatlar va mahalliy madaniyatlarining eroziyasiga, shuningdek, axloqiy me'yorlarning susayishi va umumlashuviga ham olib kelmoqda. Maqolada ushbu ikkilanma ta'sirlarni batafsil o'rganib chiqish orqali, globallashuvning axloqiy qadriyatlarga bo'lgan murakkab ta'sirini tushunishga uriniladi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, axloqiy qadriyatlar, madaniy ta'sirlar, iqtisodiy integratsiya, texnologik o'zgarishlar, mahalliy madaniyatlar, madaniyatlararo aloqalar, axloqiy me'yorlar, ijtimoiy o'zgarishlar, transmilliy tashkilotlar, an'anaviy qadriyatlar, ma'lumotning globallashuvi, ijtimoiy tarmoqlar, ko'pmadaniyatlilik jahon bozori.

Kirish. Globallashuv – bu jahon miqyosidagi iqtisodiy, madaniy, siyosiy va ijtimoiy integratsiyaning jarayonidir. Ushbu jarayon, o'zining kompleks xususiyatlari bilan, dunyoning turli qismlaridagi odamlarning hayotiga, ularning qarashlariga va albatta axloqiy qadriyatlariga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Globallashuvning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: Iqtisodiy integratsiya: Dunyo bozorlarining birlashishi, savdo-sotiqning globallashuvi, xalqaro investitsiyalar va korporatsiyalarning xalqaro faoliyati. Texnologik o'zgarishlar: Internet va aloqa texnologiyalarining rivojlanishi, ma'lumot va madaniyatning global tarqalishi. Madaniy ta'sirlar: Turli madaniyatlarining o'zaro ta'siri va integratsiyasi, jumladan, madaniyatlararo almashinuv va madaniy homogenizatsiya. Ijtimoiy-siyosiy

o'zgarishlar: Xalqaro institutlarning va transmilliy tashkilotlarning rolining oshishi, global muammolarga global javoblarning ishlab chiqilishi.

Globallashuvning bu jihatlari insoniyatning axloqiy qadriyatlariga turlicha ta'sir ko'rsatmoqda. Bir tomondan, madaniy almashinuv va ijtimoiy integratsiya insonlarni boshqa madaniyatlarga, ularning qadriyatlariga va an'analarga ochiqroq qilib qo'ymoqda, bu esa turli madaniyatlarining o'zaro anglashishi va hurmatiga olib kelmoqda. Biroq, shu bilan birga, globallashuv ayrim hollarda mahalliy madaniyatlar va an'anaviy qadriyatlarining eroziyasiga ham olib kelmoqda. Jahon bozorining ta'siri ostida mahalliy ishlab chiqaruvchilar va an'anaviy iqtisodiy tizimlar bosim ostida

qolmoqda, bu esa o'z navbatida mahalliy aholining ijtimoiy va iqtisodiy barqarorligiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Shuningdek, globallashuv davrida texnologik o'zgarishlar, ayniqsa internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi, insonlarning axloqiy qarashlariga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Ma'lumotning cheksizligi va uning osongina olinishi, axborotning to'g'ri va noto'g'ri, yaxshi va yomonligini ajratish qiyinligiga olib kelmoqda. Bu holat esa, axloqiy me'yorlar va qadriyatlarning suvsishiga sabab bo'lishi mumkin. Shunday qilib, globallashuv davrida axloqiy qadriyatlarga ta'sir ko'rsatishning murakkab va ko'p qirrali tabiati mavjud. Bu jarayonlarni chuqur tushunish uchun ko'proq tadqiqotlar, mulohazalar va munozaralar zarur.

Globallashuv va madaniyatlararo ta'sirlar: o'zbek milliy qadriyatlari misolida. Globallashuvning eng muhim jihatlardan biri - bu turli madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarning kuchayishidir. Bu jarayon, ayniqsa, an'anaviy axloqiy qadriyatlarga ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekiston kabi madaniy va tarixiy boyliklarga ega mamlakatlarda globallashuvning ta'siri ayniqsa sezilarli bo'lib, bu jarayon mahalliy madaniyat va an'analarga yangi chaqiriqlar tug'dirmoqda.

Masalan, o'zbek madaniyatida mehmondo'stlik, oila qadriyatlari va an'anaviy bayramlar kabi axloqiy qadriyatlar muhim o'rin tutadi. Globallashuv esa bu an'analarga zamonaviy dunyoqarash va global madaniyatlarning elementlarini olib kirmoqda. Masalan, internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali o'zbek yoshlari boshqa madaniyatlar bilan oson va tez aloqa qilish imkoniyatini topmoqdalar, bu esa ularning dunyoqarashini kengaytirib, mahalliy qadriyatlarga yangicha munosabatni shakllantirmoqda.

Shuningdek, globallashuv orqali madaniyatlararo almashinuvlar o'zbek madaniyatiga ham yangi ranglar qo'shib, mahalliy madaniyatni yanada boyitishi mumkin. Masalan, o'zbek oshxonasi xorijiy ta'sirlar bilan boyib, yangi taomlarni o'zlashtirmoqda, bu esa o'zbek madaniyatining global madaniy manzarada o'rnini mustahkamlamoqda. Biroq, global madaniy ta'sirlar, ayniqsa yoshlar orasida, an'anaviy qadriyatlarga nisbatan befarqlikni keltirib chiqarishi ham mumkin. Masalan, zamonaviy texnologiyalar va global media madaniyati o'zbek yoshlarining an'anaviy bayramlarga va milliy urf-odatlariga bo'lgan qiziqishini kamaytirishi mumkin. Shu tariqa, globallashuvning madaniy ta'sirlari o'zbek milliy qadriyatlariga turlicha yo'llar bilan ta'sir ko'rsatmoqda. Bu jarayonni tushunish va uning ijobiy va salbiy tomonlarini muvozanatlashtirish mahalliy madaniyat va axloqiy qadriyatlarni saqlab qolishning muhim omilidir.

Axloqiy qadriyatlar - Inson va jamiyat hayotida axloq talab qiluvchi, tartibga soluvchi, boshqaruvchi, yo'naltiruvchi kuch bo'lganligi uchun ham buyuk mutafakkirlar, shoirlar, olimlar, davlat va jamoat arboblarning diqqatini o'ziga tortib kelgan. Axloqning mohiyatini, tabiatini tadqiq qilish tarixiylik va mantiqiylik, tizimli yondashuv usullari (metodlari) orqali ish ko'rishni taqozo etadi. Axloq va axloqiy qadriyatlarni o'rganish borasidagi tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, har bir xalq, millat va elatlar axloq masalasini o'rganishga jiddiy yondoshib, bu haqida bir qator diniy va dunyoviy tayanchga ega bo'lgan ta'limotlarni yaratganlar.

Er tarixida inson birinchi marta ulkan geologik kuch bo'lib maydonga chiqdi. Insoniy tafakkur biosferadagi o'zgarishlarning asosiy sababiga aylandi. Noosfera ta'limoti asoschilaridan biri buyuk rus olimi V.I.Vernadskiy ilmiy tafakkur va inson mehnati ta'siri ostida biosfera yangi holat bo'lmish noosferaga o'tayotganligini, butun geologik davr mobaynida yaratilgan, o'z muvozanatlarida barqarorlashgan biosfera inson ilmiy tafakkuri bosimi ostida tobora kuchliroq va teranroq o'zgarishga kirishganini ta'kidlaydi: «Sayyoramiz yuzi - biosfera inson tomonidan ongli va asosan ongsiz ravishda keskin kimyoviy o'zgarishlarga duchor etilmoqda, -

deb yozadi u. -Inson quruqlikning fizikaviy va kimyoviy havu qobig'ini, uning barcha tabiiy suvlarini o'zgartirmoqda... Hozir biz biosferadagi yangi geologik evolyutsion o'zgarishlarni boshdan kechiryapmiz. Biz noosferaga kirib boryapmiz».[1]

XXI asr kishisi ongini texnokratiya zaharidan forig'lantirishni taqozo etadi. Ya'ni ular insoni-yat oldida endilikda ekologik hodisa emas, balki tom ma'nodagi axloqiy muammolar sifatida ko'ndalang bo'lib turibdi. Mashhur avstriyalik entolog olim, Nobel mukofoti laureati Konrad Lorentsning: «Yoppasiga va tez yoyilib borayotgan jonli tabiatga begonalashish hodisasi uchun asosan tsivilizatsiyamiz kishisidagi estetik va axloqiy to'poslik aybdordir», - degan so'zlari shu nuqtai nazardan diqqatga sazovordir.[2]

Yuqorida aytilganlardan chiqadigan xulosa bitta: kelajakda inson o'zini va o'z sayyorasini muqarrar halokatdan qutqaraman desa - XXI asrdan boshlab etosfera davriga o'tishi kerak; axloqiylik har birimiz uchun har qadamda bugungi texnikaviy muhit kabi zaruratga aylangandagina bunga erishish mumkin.

Texnologiya va axloqiy qadriyatlar: ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri. Zamonaviy texnologiyalar, ayniqsa internet va ijtimoiy tarmoqlar, hozirgi davrda insonlarning axloqiy qarashlari va muloqot tarziga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu ta'sir O'zbekiston kabi mamlakatlarda ham sezilmoqda, bu erda an'anaviy axloqiy qadriyatlar va zamonaviy texnologiyalar o'rtasida o'zaro ta'sir mavjud. Ijtimoiy tarmoqlar, masalan Facebook, TikTok, Instagram va boshqalar, foydalanuvchilarga keng ma'lumotlar bazasi va kommunikatsiya imkoniyatlarini taqdim etmoqda. Bu esa, ayniqsa yoshlar orasida, an'anaviy qadriyatlarga qarshi turli fikrlar va madaniyatlarga duch kelishni oshirmoqda. Misol uchun, TikTok orqali tarqalayotgan chellenjlar va trendlar ba'zan o'zbek milliy qadriyatlari va an'analarga mos kelmaydigan harakatlar va fikrlarni ilgari surishi mumkin. Bu kabi madaniyatlararo ta'sirlar, yoshlarni an'anaviy madaniy me'yorlardan uzoqlashtirib, ularning axloqiy qarashlariga ta'sir qilishi mumkin. Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqalayotgan ma'lumotlarning ko'pligi va tez-tez o'zgarib turishi, yoshlarda an'anaviy axloqiy qadriyatlarga nisbatan shubha uyg'otishi mumkin.

Masalan, internetdagi turli manbalardan olingan ma'lumotlar, an'anaviy o'zbek oilasi qadriyatlari va jinsiy rollarga bo'lgan qarashlarni shakllantirishi mumkin, bu esa yoshlarning axloqiy qarashlarida aniqliksizlik va ziddiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalarning keng tarqalishi bilan, yoshlar orasida internet asosida bo'lgan aloqalarning kuchayishi, real hayotdagi munosabatlar va an'anaviy muloqot madaniyatini sustlashtirishi mumkin. Masalan, o'zbek madaniyatida katta avlod bilan muloqot va ularga hurmat ko'rsatish muhim ahamiyatga ega, ammo internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali muloqotning ko'payishi bu an'analarga ta'sir qilishi mumkin. Bu kabi o'zgarishlar, o'zbek milliy qadriyatlariga muvofiq bo'lmagan yangi axloqiy me'yorlarni shakllantirishi mumkin. Bu esa, milliy madaniyat va an'analarni saqlab qolish va ularni yangi global muhitga moslashtirish uchun choralar ko'rishni talab qiladi. Shunday ekan, texnologiya va axloqiy qadriyatlar o'rtasidagi munosabatlarni tushunish va ularga mos kelish uchun mahalliy jamiyatlarga moslashuvchan va tanqidiy yondashuv zarur. Olima Tuxtaboeva Dilafroz Ergashevnaning fikricha "Bugungi kunda yoshlar ma'naviyatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan asosiy muammolar quyidagilardan iborat: Birinchidan, ba'zi yoshlar bizni tashvishga solayotgan xolat bu yoshlar OAV va Internetni ota-onalari yoki o'qituvchilarini fikrlarini emas, balki bilim va hayotga munosabat, ulardagi ma'lumotlar va ma'lumotlarni mutlaqo to'g'ri ekanligiga ishonish juda yuqori. Ikkinchidan, G'arb madaniyati bilan bog'liq ba'zi namoyishlar va so'zlar mutlaqo

axloqsizdir. Bunday ma'lumotlar yoshlarimizning xulq-atvori va dunyoqarashiga salbiy ta'sir ko'rsatishi aniq. Uchinchidan, chet elning turmush tarzi va qadriyatlarini ulug'laydigan risolalar, filmlar va ma'lumotlarni tarqatish tabiiyki, bunday jamiyatda ma'lum bir jamoatchilik fikri e'tibordan chetda qolmaydi

Iqtisodiy o'zgarishlar va axloq: Global iqtisodiy integratsiyaning ta'siri global iqtisodiy integratsiya – bu milliy iqtisodiyotlarning xalqaro iqtisodiy tizimga tobora chuqurroq integratsiyalashuvi jarayonidir. Bu jarayon, albatta, faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan chegaralanib qolmay, balki axloqiy qadriyatlar va me'yorlarga ham ta'sir ko'rsatadi. Mehnat bozori va axloqiy qadriyatlar: Global iqtisodiy integratsiya, mehnat bozorining o'zgarishlari bilan bog'liq. Bu o'zgarishlar mehnat munosabatlarida adolat, tenglik va barqarorlikka bo'lgan qarashlarni o'zgartirmoqda. Masalan, global kompaniyalarning mahalliy bozorlarga kirishi, mahalliy ishchilarning huquqlari va ish sharoitlariga ta'sir qilmoqda. Bunday vaziyatlarda, adolat va tenglikka bo'lgan an'anaviy qarashlar sinovdan o'tkaziladi. Iste'mol madaniyati va axloq: Global iqtisodiy integratsiya iste'mol madaniyatini ham o'zgartirmoqda. Bu, ayniqsa, iste'molchilikka bo'lgan munosabatda ko'zga tashlanadi. Masalan, katta miqyosdagi iste'molchilik, barqarorlik va tejamkorlikka bo'lgan an'anaviy qadriyatlarga qarshi keladi. Shuningdek, global brendlarning mahalliy bozorlarga kirib kelishi, mahalliy ishlab chiqaruvchilarga raqobat yaratib, milliy iqtisodiy mustaqillikka ta'sir ko'rsatmoqda. Iqtisodiy globalizatsiya va etika: Iqtisodiy globalizatsiya, shuningdek, korporativ etika masalalarini keltirib chiqarmoqda. Xalqaro kompaniyalarning mahalliy qonun-qoidalar va me'yorlarga moslashishi, korruptsiya va adolatsizlik kabi masalalarni yuzaga keltiradi. Bu esa, mahalliy aholining adolat va etika tushunchalariga ta'sir ko'rsatadi. Texnologiya va ish o'rinlari: Texnologik rivojlanish ham iqtisodiy integratsiyaning bir qismi bo'lib, ish o'rinlarining turini va tabiatini o'zgartirmoqda. Bu o'zgarishlar, masalan, avtomatlashtirish va sun'iy intellektning ish jarayonlariga joriy etilishi, mehnat munosabatlariga va mehnat etikasiga ta'sir ko'rsatmoqda. Global iqtisod va mahalliy jamiyatlar: Global iqtisodiy integratsiya mahalliy jamiyatlarga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Bu jarayon mahalliy ishlab chiqaruvchilarni xalqaro raqobatga duch keltiradi va mahalliy iqtisodiy tuzilmalarni o'zgartirishi mumkin. Bu esa mahalliy jamiyatlarning axloqiy qadriyatlariga va iqtisodiy munosabatlariga ta'sir ko'rsatadi. Global iqtisodiy integratsiya axloqiy qadriyatlar va me'yorlarga murakkab va ko'p qirrali ta'sir ko'rsatmoqda. Bu jarayonning ijobiy va salbiy tomonlarini tushunish va ularni muvozanatlashtirish uchun muloqot va qaror qabul qilish muhimdir.

Globallashuv va Migratsiya Jarayonlari – Globallashuv davrida migratsiya – iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy

va siyosiy jarayonlarning muhim qismi bo'lib qolmoqda. Migratsiya, odamlarning yangi imkoniyatlarni izlab, o'z vatanlaridan boshqa mamlakatlarga ko'chib o'tish jarayonidir. Bu jarayon global iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Iqtisodiy Omillar: Iqtisodiy imkoniyatlar, ish o'rinlarining etishmasligi va yaxshiroq hayot sifatini izlash migratsiyaning asosiy omillaridan hisoblanadi. Mehnat migratsiyasi, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlardan rivojlangan mamlakatlarga kuchli bo'lib, bu jarayon ikkala tomon uchun ham iqtisodiy oqibatlariga ega.

Madaniy va ijtimoiy ta'sirlar: Migrantlar o'zlari bilan yangi madaniyatlar, tillar va an'analarni olib kirishadi. Bu esa, mezbon mamlakatlarda madaniy diversifikatsiyaga va ko'pmadaniyatlilikka olib keladi. Shuningdek, migratsiya oilalar va jamiyatlar uchun ijtimoiy va psixologik ta'sirlarga ham ega.

Siyosiy jihatlar: Migratsiya, shuningdek, siyosiy masalalarga ham ta'sir ko'rsatadi. Migrantlarning huquqlari, integratsiya siyosatlari va muhojirlikka bo'lgan munosabatlar muhim mavzular hisoblanadi.

Ta'lim va mahorat oqimi: Migratsiya, shuningdek, ta'lim va mahorat oqimini ham kuchaytiradi

Tahlil va natijalar. Globallashuv davrida axloqiy qadriyatlarining o'zgarishi, shubhasiz, murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Ushbu global jarayonlar, iqtisodiy, texnologik, madaniy va ijtimoiy o'zgarishlar orqali insonlarning axloqiy qarashlariga ta'sir ko'rsatmoqda. Bir tomondan, globallashuv madaniyatlararo ta'sirlarni kuchaytirib, dunyoning turli joylaridagi odamlar o'rtasida o'zaro tushunish va madaniy almashinuvlarni rag'batlantirmoqda. Bu esa, an'anaviy axloqiy qadriyatlarining yangilanishi va kengayishiga olib kelmoqda. Shuningdek, global iqtisodiy integratsiya va texnologik rivojlanish, ish o'rinlari va ijtimoiy munosabatlarda yangi axloqiy normalarni shakllantirishga yordam bermoqda. Boshqa tomondan, globallashuv ayrim hollarda mahalliy madaniyatlar va an'anaviy axloqiy qadriyatlarining eroziyasiga olib kelmoqda. Texnologik o'zgarishlar va ijtimoiy tarmoqlarning tarqalishi, ayniqsa yoshlar orasida, an'anaviy axloqiy me'yorlarga bo'lgan hurmat va sadoqatni sustlashtirishi mumkin. Shuningdek, iqtisodiy globalizatsiya mehnat va iste'molchilik madaniyatlarida axloqiy muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Xulosa. Globallashuv axloqiy qadriyatlarining transformatsiyasiga olib kelmoqda. Bu o'zgarishlarni tushunish va ularga muvofiq munosabat bildirish, har bir jamiyat uchun muhim vazifadir. Globallashuv davrida axloqiy qadriyatlarini saqlash va rivojlantirish uchun madaniy hamkorliklar va dialoglarni rag'batlantirish, shuningdek, global va mahalliy muammolarni integral yondashuv bilan hal qilish zarur.

ADABIYOTLAR

1. Вернадский в.и. начало и вечность жизни москва. сов. россия, 1989. с. 186 – 187.
2. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества. Журнал. «Вопросы философии» № 3, 1992. с. 42.
3. Тухтабоева Дилафроз Эргашевна (2021). ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ДУХОВНЫЙ МИР СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ. Вестник науки и образования, (14-1 (117)), 52-54.

UDK: 004.1:001

Feruz MUXAMMADIYEV,

Doctoral student of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

E-mail: muhammadiyevf1@gmail.com

Based on the review of TSPU head of department "Information technologies" Sh.A. Abdurakhmonova

BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ZARURATI

Annotatsiya

Globalashuv davrida turli sohalardagi shaxslar uchun ona tilini yaxshi bilishdan tashqari, bir nechta xorijiy tillarda bilim va muloqot ko‘nikmalariga ega bo‘lish juda muhimdir. Bu talabni qondirish uchun xorijiy tillarni o‘rganish va o‘qitish uslublarini yanada takomillashtirish, zamonaviy yondashuvlardan foydalanish, darslarga raqamli texnologiyalarni integratsiyalash zarur. Mamlakatimizda mutaxassisligidan qat’i nazar, innovatsion, ijodkor shaxsni tarbiyalashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Yoshlar uchun IT sohasi haqida keng qamrovli tushuncha va raqamli texnologiyalardan mustaqil foydalanish qobiliyati, shuningdek, xorijiy tillarni, xususan, ingliz tilini o‘rganish qobiliyatiga ega bo‘lishi juda muhimdir.

Kalit so‘zlar: Raqamli texnologiya, ta’limni raqamlashtirish, kasbiy kompetensiyalar, raqamli ko‘nikmalar.

НЕОБХОДИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В эпоху глобализации для людей в различных областях крайне важно обладать знаниями и навыками общения на нескольких иностранных языках в дополнение к хорошему владению родным языком. Чтобы удовлетворить этот спрос, необходимо совершенствовать методы изучения и преподавания иностранных языков, используя более современные подходы и интегрируя в уроки цифровые технологии. В нашей стране большое значение придается воспитанию инновационных и творческих личностей независимо от их специализации. Для молодых людей крайне важно иметь всестороннее понимание сферы информационных технологий и способность самостоятельно использовать цифровые технологии, а также способность изучать иностранные языки, особенно английский.

Ключевые слова: Цифровые технологии, цифровизация образования, профессиональные компетенции, цифровые навыки.

THE NEED TO USE DIGITAL TECHNOLOGIES IN TRAINING FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

Annotation

In the era of globalization, it is crucial for individuals in various fields to possess knowledge and communication skills in multiple foreign languages, in addition to a strong command of their native language. In order to meet this demand, it is necessary to improve the learning and teaching methods of foreign languages, using more modern approaches and integrating digital technologies into lessons. Our country places significant importance on the education of innovative and creative individuals, regardless of their field of specialization. It is essential for young people to have a comprehensive understanding of the IT field and the ability to independently utilize digital technologies, as well as the capacity to learn foreign languages, particularly English.

Key words: Digital technology, digitalization of education, professional competencies, digital skills.

Kirish. Hozirgi kunda pedagogik ta’lim tizimini rivojlantirishda mustaqil fikrlaydigan, turli xil vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qila oladigan malakali kadrlarni tayyorlanishi, davlatimiz oldida turgan dolzarb masalalaridan biridir.

YUNESKOning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan o‘zaro ta’siri bo‘yicha xalqaro dunyomizmi o‘zgartirish: 2030 yilgacha barqaror rivojlanish kun tartibi”ga muvofiq bergan tavsiyalariga ko‘ra, raqamli savodxonlik pedagogik ta’limning barcha shakllarini hamda butun hayoti davomida pedagogik faoliyatining elementi bo‘lishi kerak[9].

2021 yil iyun oyida Shveysariya nashriyotlaridan biri Inson va kompyuterining o‘zaro ta’siri bo‘yicha xalqaro konferensiya yakunlariga ko‘ra, ingliz tili o‘qituvchilarining raqamli texnologiyalardan qanday foydalanishi, ularning ushbu texnologiyalarga munosabati, ko‘nikma va malakalarini baholagan so‘rovnoma o‘tkazildi. Natijalariga ko‘ra So‘rovnomada 43 davlatdan 283 nafar chet tili o‘qituvchisi ishtirok etdi, Norvegiya, Rossiya, Kipr va Gresiyadan kelgan

mutaxassislar guruhi tomonidan o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalariga ko‘ra, chet tili o‘qituvchilari turli xil kompyuter asosidagi o‘qitish texnologiyalaridan foydalanadilar, biroq ko‘pchilikning ta’kidlashicha, texnik infratuzilma mavjudligiga qaramay, ularga raqamli texnologiyalaridan to‘liq foydalanish imkonini bermayapti. Ko‘pchilik ingliz tili o‘qituvchilari raqamli texnologiyalari sohasidagi bilim darajasidan qoniqmaydi. Buning sabablaridan biri, raqamli texnologiyalar bo‘yicha kasbiy tayyorgarlikning yetishmasligidir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 11 maydagi “2022 — 2026 yillarda Xalq ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-134-sonli Farmonining 5 bandi “Ta’lim tizimini raqamlashtirish”ga muvofiq ta’limni raqamlashtirish bo‘yicha axborot tizimlari hamda elektron ta’lim resurslarini (kontent) yaratish vazifasi belgilangan. Ushbu belgilangan vazifaga ko‘ra bo‘lajak o‘qituvchilar kasbiy faoliyatida raqamli texnologiyalaridan foydalana olishi va bu texnologiyalar yordamida ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan multimediali elektron ta’lim

resurslarini yarata olishlari kerak. Ushbu farmonga binoan bo'lajak o'qituvchilar ta'limga oid o'yinlar orqali o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida interaktiv virtual ta'lim platformalarini (SmartLand, Edumarket va boshqalar) kontent bilan boyitish ishlarini tashkil etishi hamda umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilari uchun ilmiy-ommabop qisqa metrajli animasion video roliklarni (Edukids) tayyorlash ko'nikmasiga ega bo'lishi kerak.

Ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy mahoratini oshirish uchun raqamli texnologiyalarni har bir darsga samarali integratsiya qilish muhim ahamiyatga ega. Ingliz tilini o'qitishda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanishga bo'lgan ehtiyojni ortiqcha baholab bo'lmaydi.

Tadqiqot maqsadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining "Ta'limda axborot texnologiyalari" fanini o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini oshirishdan iborat. Tadqiqot ushbu ko'nikmalarni oshirish uchun zarur bo'lgan bosqichlar, usullar va vositalarga qaratiladi.

Bizning tadqiqotimiz nafaqat multimediali elektron o'quv resurslari, virtual reallik va to'ldirilgan reallik kabi raqamli texnologiyalardan foydalanish, balki bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashda ushbu resurslarni mustaqil yaratish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Pirovard maqsad esa ushbu texnologiyalarni ta'lim tizimida samarali qo'llashdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha bir qancha ilmiy ishlar olib borilgan. Masalan, T.F.Kuzennaya [1] filolog talabalarida kasbiy tafakkurni rivojlantirish ularning kasbiy tayyorgarligining hal qiluvchi jihati sifatida muhimligini ta'kidlaydi.

S.V.Astaxovaning dissertatsiyalarida filologiya fanlari talabalarida pedagogik menejment orqali kasbiy kompetensiyalarning shakllanishi tadqiq etildi. Ushbu tadqiqot filologiya talabalarining kasbiy kompetensiyalarining muhim tarkibiy qismlarini (aksiologik, kognitiv, motivatsion, texnologik va hissiy-irodaviy) aniqladi. Shuningdek, ularning kasbiy tayyorgarligining psixologik va pedagogik jihatlari haqida tushunchalar berildi [2].

Boshqa tadqiqot ishlarida filologiya talabalarida aniq kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan. M.A.Paxnoskaya [3] talabalarida lingvistik va madaniy kasbiy kompetensiyalarning shakllanishini tahlil qilgan bo'lsa,

G.V.Kruglyakova [4] filologiya fanlari talabalarida kasbiy axborot-kommunikativ kompetensiyalarning mazmuni va shakllanish usullarini o'rganib chiqdi. E.V.Frolova [5] o'quvchilarda til kompetensiyasini rivojlantirishda kompyuter yordamining mazmuni, shakllari va amalga oshirish usullarini o'rgangan.

K.D.Risqulovanning ilmiy izlanishlari bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida ijtimoiy lingvistik kompetensiyani shakllantirish, mustaqil ta'lim jarayonida davlat ta'lim standartlari va Yevropa (CEFR) talablari asosida lingvodidaktik tuzilmani belgilashga qaratilgan [6].

M.E.Mamarajabovning ilmiy izlanishlari raqamli ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik tayyorgarligini oshirishga qaratilgan. Unda an'anaviy va raqamli texnologiyalarni uyg'unlashtirish, shuningdek, mashg'ulotlar va amaliy tajribalar davomida shaxsiy va kasbiy fazilatlar va o'rganish motivatsiyasini rivojlantirish ta'kidlandi [7].

D.N.Mamatov tadqiqotida raqamli ta'lim muhitida talabalarini kasbiy faoliyatga tayyorlashning pedagogik loyihalash metodologiyasi va texnologiyalari o'rganildi [8].

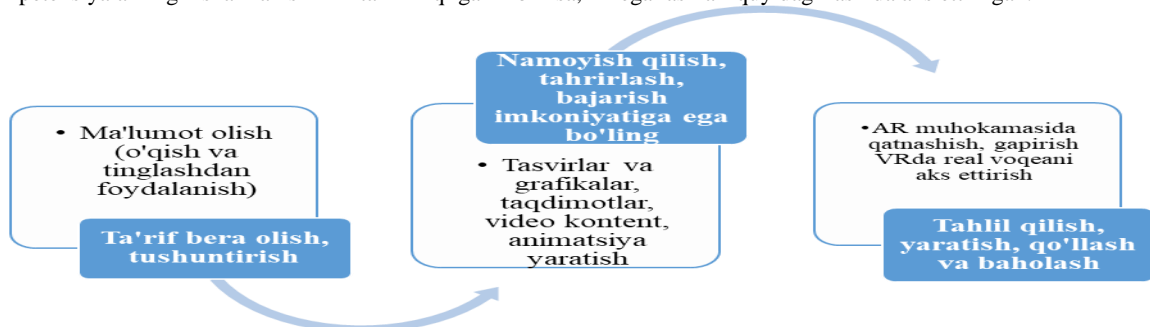
Tadqiqot metodologiyasi. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining raqamli texnologiyalardan foydalanish malakasini oshirishning quyidagi bosqichlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir:

1. Addaptiv – tahliliy bosqich. Bu bosqich bo'lajak ingliz tili o'qituvchilariga raqamli texnologiyalarni tahlil qilish, o'z kasbiy faoliyatida raqamli texnologiyalarni ongli ravishda tanlay olish, o'qitish texnologiyasi, maqsadi va mazmuni, o'quv faoliyatini tashkil etish bosqichlari, ingliz tilini o'qitish imkonini beradi. tayyor raqamli o'quv resurslari o'z shartlariga ko'ra tahrirlashga yo'naltiriladi.

2. Izlanuvchi - konstruktiv bosqich. Ushbu bosqich bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kelajakdagi kasbiy-metodik faoliyatida muallifning raqamli ta'lim resurslarini yaratish va ulardan foydalanish ko'nikmalarini zamonaviy ta'lim usullari bilan uyg'unlikda rivojlantirishni nazarda tutadi.

3. Kreativ – loyihalash bosqichi. Bu bosqichda bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari o'zlarining kasbiy faoliyatida raqamli ta'lim resurslarini mustaqil loyihalash ko'nikmalarini shakllantirishga e'tibor qaratadilar.

Raqamli texnologiyalardan foydalangan holda talabalarining ingliz tilini o'zlashtirishga oid bilimlarni egallashlari quyidagi rasmda aks ettirilgan.

1-rasm. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini raqamli texnologiyalardan foydalangan holda tayyorlash

Tahlil va natijalar. Pedagogik tajribaning birinchi bosqichida tajriba va nazorat guruhlari talabalarining bilim va malakalari deyarli bir xil darajada ekanligi aniqlandi (1-jadval).

Jadval 1. Tajriba-sinovdan oldin nazorat natijalari

Guruhlar	Tajriba guruhi				Nazorat guruhi			
	juda yuqori	yuqori	o'rta	past	juda yuqori	yuqori	o'rta	past
Termiz davlat universiteti	8	29	29	7	7	30	28	8
Shahrisabz davlat pedagogika instituti	6	24	25	6	7	26	25	6
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti	7	22	24	5	6	23	22	6
Talabalar soni	21	75	78	18	20	79	75	20
JAMI:	192				194			

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, tajribadan oldin to'rtta darajadagi tajriba va nazorat guruhları natijaları sezilarli darajada farq qilmaydi.

Quyidagi 2-jadvalda talabalarning (tajriba va nazorat guruhları) tajriba-sinov maydonlarida olib borilgan nazorati natijaları keltirilgan.

Jadval 2. Oliy ta'lim muassasalaridagi tajriba-sinovning yakuniy natijasi

Oliy ta'lim muassasalarining nomi	Daraja	Tajriba guruhi		Nazorat guruhi	
		Tajriba oxirida	%	Tajriba oxirida	%
Termiz universiteti	Talabalar soni	72 talaba		71 talaba	
	juda yuqori	16	22,2	8	11,3
	yuqori	38	52,8	31	43,6
	o'rta	18	25,0	25	35,2
	past	0	0,0	7	9,9
Shahrisabz pedagogika instituti	Talabalar soni	61 talaba		61 talaba	
	juda yuqori	14	22,9	7	11,5
	yuqori	34	55,7	26	42,6
	o'rta	13	21,4	23	37,7
	past	0	0,0	5	8,2
O'zbekiston jahon universiteti	Talabalar soni	57 talaba		56 talaba	
	juda yuqori	12	21,1	6	10,7
	yuqori	32	56,1	24	42,9
	o'rta	13	22,8	21	37,5
	past	0	0,0	5	8,9

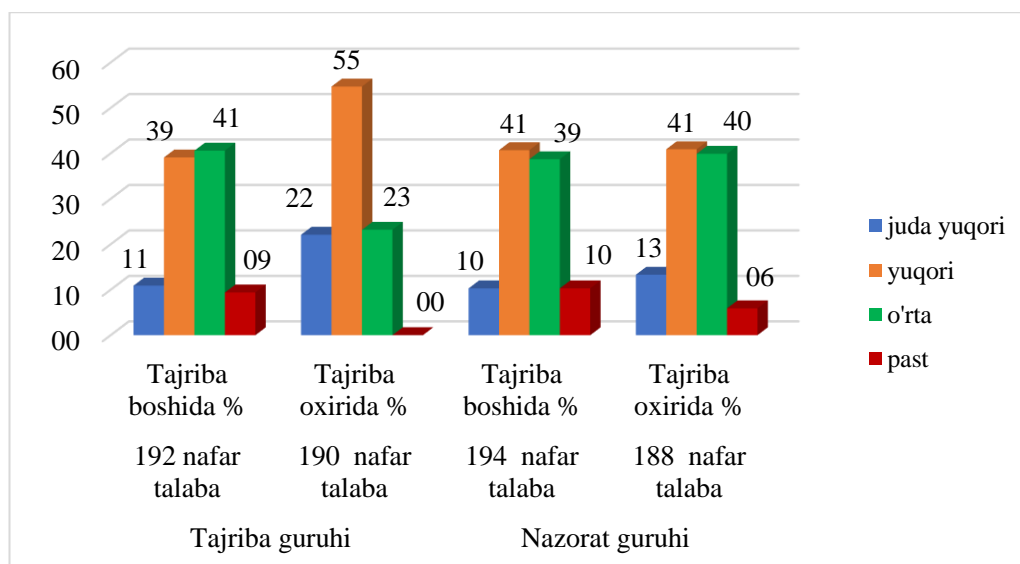
Jadval 3. Oliy ta'lim muassasalarining umumiy natijalari

Oliy ta'lim muassasalarining nomi	Ko'rsatkich	Eksperimental guruh				Nazorat guruhi			
		Tajriba boshidagi talabalar soni	%	Tajriba oxiridagi talabalar soni	%	Tajriba boshidagi talabalar soni	%	Tajriba oxiridagi talabalar soni	%
Barcha oliy ta'lim muassasalarining umumiy natijalari	juda yuqori	21	10,9	42	22,1	20	10,3	21	13,3
	yuqori	75	39,1	104	54,7	79	40,7	81	40,9
	o'rta	78	40,6	44	23,2	75	38,7	69	39,9
	past	18	9,4	0	0,0	20	10,3	17	5,9
JAMI:	Talabalar soni	192		190		194		188	

4-jadval. Olingan natijalarning umumiy holati

guruh / mezonlar	Umumiy natijalar	Tajriba guruhi (N T = 190)			Nazorat guruhi (N H = 188)			
Mos baholarning ballari		5	4	3	5	4	3	2
Baholar soni		42	104	44	21	81	69	17
Baholarning o'rtacha arifmetik qiymati		$X T = 3,99$			$X n = 3,56$			
Samaradorlik koeffitsienti		$\eta = 1,12$						
Tanlanma dispersiya		$S T = 0,45$			$S H = 0,65$			
O'rta qiymatlar standart xatolari		$S T = 0,67$			$S H = 0,81$			
X* ning ishonchlik oralig'i		$3,89 < X T < 4,09$			$3,44 < X n < 3,68$			
Styudent statistikasi		$T = 6,14$						
Statistika ozodlik darajasi		$K = 376$						
Kriteriy xulosasi		H_1 gipotezasi qabul qilinadi.						

Demak, olingan natijalarning matematik hisobiga ko'ra, tajriba guruhida olingan natijalar ishonchli, ya'ni $T=6,14 > 1,96$ ekanligi aniqlandi. Shuning uchun H_0 rad qilinadi va H_1 gipoteza qabul qilinadi.

2-rasm. Barcha ta'lim muassasalarida o'tkazilgan tajriba - sinov natijalarini umumlashgan holati

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, quyidagi xulosaga kelish mumkin: Tadqiqot natijalariga ko'ra, mustaqil topshiriqlarida raqamli texnologiyalar uchun mos vositalar va usullardan foydalanish oliy ta'limda hal qiluvchi ahamiyatga ega, degan xulosaga kelish mumkin. Talabalarning zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda topshiriqlarni mustaqil bajarishini takomillashtirish maqsadida test, nazorat ishlari, ijodiy topshiriqlar, amaliy topshiriqlar, qo'shimcha uy vazifalari va mustaqil ishlar kabi turli yondashuvlar amalga oshirildi. Bundan tashqari, talabalarning raqamli texnologiyalarni tushunish va nazoratini kuchaytirish maqsadida axborot texnologiyalari faniga oid adabiyotlarni mustaqil o'qishga tayyorlash va ularni tahlil qilish kabi topshiriqlar berildi.

Tadqiqot mobaynida talabalarning raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu ko'nikmalarining tarkibiy qismlari, jumladan, raqamli lingvistik, raqamli texnik, raqamli multimediya va telekommunikatsiya ko'nikmalariga aniqlik kiritildi, bularning barchasi turli sohalarda mustahkam bilim olishga yordam beradi.

Shuningdek, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari tomonidan raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha

mavjud vaziyat va mavjud muammolar o'rganilib, ularning raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalari ilmiylik, faollik va interaktivlik, tizimlilik va izchillik tamoyillari asosida tahlil qilindi.

Tadqiqotda bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha yetarli darajada tayyorlanmaganligi, ulardan samarali foydalanish uchun tegishli tashkiliy-pedagogik shart-sharoit yo'qligi muammosi aniqlandi. Raqamli ta'lim resurslarini yaratish va foydalanuvchilarning malakasini oshirish metodologiyasini ishlab chiqish zarurati tadqiqotning dolzarbligini tahlil qilish va mavjud qarama-qarshiliklarni aniqlash orqali aniqlandi.

"Ta'limda axborot texnologiyalari" fani doirasida raqamli texnologiya ko'nikmalari komponentlarini o'zida mujassam etgan holda o'quv faoliyatini tashkil etish tavsiya etiladi. Ushbu yondashuv zarur ko'nikmalarni rivojlantirish uchun qulay va samarali vositani ta'minlaydi.

Bundan tashqari, oliy ta'lim tizimida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining mustaqil ta'limni muvaffaqiyatli tashkil etish kabi ustuvor vazifalarni hal etish raqamli texnologiyalarni tasniflash va ularni o'qitish metodikasida qo'llashga asoslanishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Кузенная Т.Ф. Формирование профессионального мышления у студентов-филологов: специальность 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования»: диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Татьяна Федоровна Кузенная. – Калининград, 2006. – 186 с.
2. Астахова С.В. Формирование профессиональной компетентности студентов-филологов средствами педагогического управления: специальность 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования»: диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Светлана Вячеславовна Астахова. – Самара, 2005. – 170 с.
3. Пахноцкая М.А. Формирование лингвокультурологической профессиональной компетентности студентов-филологов: специальность 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования»: диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Маргарита Андреевна Пахноцкая. – Тольятти, 2006. – 167 с.
4. Круглякова Г.В. Содержание и технология формирования профессиональной информационно-коммуникативной компетенции студентов-филологов: специальность 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования»: диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Галина Владимировна Круглякова. – Тольятти, 2007. – 199 с.
5. Фролова Е.В. Содержание, формы и реализация компьютерного обеспечения формирования языковой компетентности студентов-филологов: специальность 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования»: диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Елизавета Владимировна Фролова. – Тольятти, 2008. – 206 с.
6. Рискулова К.Д. Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларининг социолингвистик компетентлигини шакллантириш тизими: Пед. фан. ном. ... дисс. Автореф. – Тошкент, 2017. – 10 б.
7. Мамаражабов М.Э. Рақамлаштирилган таълим шароитида бўлажак ўқитувчиларнинг касбий-педагогик тайёргарлигини такомиллаштириш.: Пед. фан. док. ... автореф.– Т.: 2022. – 78 б.
8. Mamatov D.N. Raqamli texnologiyalar muhitida ta'limda korporativ hamkorlik jarayonlarini pedagogik loyihalashtirish.: Ped. fan. dok. ... avtoref.– Т.: 2022. – 72 б.
9. Структура ИКТ-компетентности учителей. Рекомендации ЮНЕСКО. М.: Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, 2018. 70 с. [https:// iite. unesco.org/wp-content/uploads/2019/05/ICT-CFT-Version3-Russian-1.pdf](https://iite.unesco.org/wp-content/uploads/2019/05/ICT-CFT-Version3-Russian-1.pdf)

UDK:53.35.014.48

Murat NAJMIDDINOV,

Navoiy davlat pedagogika instituti "Fizika va astronomiya" kafedrasida tadqiqotchisi

E-mail: najmiddinov_m_2023@mail.ru

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, p.f.f.d. B.N. Xushvaqtoev taqrizi ostida

FORMATION OF STUDENTS' COMPETENCIES IN PHYSICS WITH THE HELP OF VIRTUAL LABORATORIES

Annotation

This article shows the methodological possibilities of the role of virtual laboratory work using "Mobile applications" in the formation of general competencies of students of the Academic Lyceum of Internal Affairs in physics. In particular, a mobile application was created with the possibility of virtual laboratory work, which justified the importance of its use in the processes of the lesson.

Key words: Pedagogical technologies, competence, mobile application, mathematical pendulum, acceleration of free fall.

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ ПО ФИЗИКЕ С ПОМОЩЬЮ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ

Аннотация

В данной статье показаны методические возможности роли виртуальной лабораторной работы с использованием "мобильных приложений" в формировании общих компетенций учащихся Академического лицея внутренних дел по физике. В частности, было создано мобильное приложение с возможностью виртуального выполнения лабораторных работ, в котором обоснована важность его использования в процессах урока.

Ключевые слова: Педагогические технологии, компетентность, компетентность, мобильное приложение, математический маятник, ускорение свободного падения.

O‘QUVCHILARNING FIZIKA FANIGA OID KOMPETENSIYALARINI VIRTUAL LABORATORIYALAR ORQALI SHAKLLANTIRISH

Аннотация

Ushbu maqolada ichki ishlar akademik litseyi o‘quvchilarining fizika faniga oid umumiy kompetensiyalarini shakllantirishda "Mobil ilovalar"dan foydalanib, virtual laboratoriya ishlarining o‘rni metodik imkoniyatlari ko‘rsatib o‘tilgan. Jumladan, laboratoriya ishlarini virtual ravishda bajarish imkoniga ega bo‘lgan mobil ilova yaratilib, undan dars jarayonlarida foydalanishning ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Pedagogik texnologiya, kompetensiya, kompetentlik, mobil ilova, matematik mayatnik, erkin tushish tezlanishi.

Kirish. Hozirgi kunda mamlakatimizda dars jarayonlariga o‘qitishning eng samarali usullarini izchil tadqiqot etish orqali ta‘lim sifati va samaradorligini oshirishga oid ko‘plab islohatlar olib borilmoqda. Ushbu sharoitda dars mashg‘ulotlarini zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish orqali ta‘lim oluvchilarda xususan, ichki ishlar akademik litseyi o‘quvchilarida fanga oid kompetensiyalarini shakllantirish ta‘limning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Ma‘lumki, ta‘lim tizimini isloh qilish, yangilash, takomillashtirishda zamon talablariga javob beradigan o‘quvchilarni tayyorlashning asosiy yo‘llaridan biri kompetensiyaviy yondoshuv hisoblanadi. Ta‘limda o‘qish va tarbiyaning bunday uslubini joriy qilish o‘z-o‘zidan an‘anaviy qarashlarni tubdan o‘zgartirishni talab qilib, bilim, ko‘nikma va malakalar bu borada endilikda yetarli emasligi ko‘zga tashlanib qoldi, ya‘ni o‘quvchilarning kompetensiyalarga ham ega bo‘lishi zamonaviy ta‘limga qo‘yilgan asosiy talablardan biriga aylanmoqda. Shu bilan birga, o‘quvchilarda bu muhim qobiliyatni qanday usul va vositalardan foydalangan holda shakllantirish masalasi bugungi kundagi pedagogik tadqiqotlar markazida turibdi. Chunki, shiddat bilan rivojlanayotgan global ijtimoiy borliq o‘z navbatida ta‘lim oluvchilardan muammoli vaziyatlarda tezlik bilan to‘g‘ri qarorlar qabul qilaoladigan, rivojlanishning bir nechta muqobil variantlarini oldindan ko‘ra oladigan va integrativ tafakkurli kadrlarga ehtiyoj sezmoqda. Demak, bugungi kun dunyo ta‘lim tizimi

har tamonlama kompetensiyalarga ega bo‘lgan mutaxasislarni tayyorlash vazifasini bajarish yo‘lidan bormoqda.

Ma‘lumki, fizika hozirgi kunga qadar insoniyat erishgan barcha texnik va texnologik taraqqiyotning asosini tashkil etuvchi fan hisoblanib, uni ta‘limga qo‘yilgan zamonaviy talablar asosida o‘qitish va shu bilan birga o‘quvchilarni ushbu fanga oid kompetensiyalarini shakllantirish fizik pedagoglar oldida turgan eng dolzarb muammolardan biridir. Ta‘limga qo‘yilgan zamonaviy talablardan biri esa, o‘qitish jarayonlariga axborot – kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish va o‘quvchilarni qiziqishlaridan kelib chiqqan holda dars strategiyalarini ishlab chiqish hisoblanadi. Yaqin yillargacha proektor, noutbuk va namoyishli ekranlar ta‘limning zamonaviy vositalari sifatida tushunilgan bo‘lsa, hozirgi kunga kelib telefon va smartfonlarsiz nafaqat ta‘lim jarayonlarini balki, hayotni ham tasavvur qilib bo‘lmay qoldi. Bu ayniqsa, yoshlar hayotida juda muhim o‘ringa va ahamiyatga ega bo‘lgan axborot manbai va vositasi aylanib ulgurdi. Demak, endilikda aynan ushbu vositalardan ta‘lim jarayonlarida samarali foydalanish metodikasini takomillashtirishga asosiy e‘tiborni qaratish lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-fevraldagi PF-5349-son "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" farmoni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli "O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi tizimini 2030-yilgacha

rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmonlari, 2021-yil 19-martdagi "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5032-son Qarorlarida belgilangan vazifalarni bajarish va ko'zlangan maqsadlarga erishish o'z navbatida fizika va uni o'qitish metodikasini zamonaviy talablar asosida takomillashtirishni taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'quvchilarning fanga oid kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik asoslari va shart-sharoitlari hamda ushbu jarayonlarga innovatsiyalarni joriy etish muammolariga oid bir qator pedagogik tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, Akademik litseylarda hamda umumta'lim muassasalarida o'qitiladigan fizika o'quv fani uchun metodik tizimning mashhur fizik olimlaridan A.G.G'aniyev, A.K.Avliyovqulov, G.A.Alimardanova, M.H.O'lmasova, A.S.No'monxo'jayev, A.M.Xudayberganov, K.A.Tursunmetov, M.A.Fattoxov, N.A.Nurmatov, B.Normatov, A.A.Uzoqov, I.Bo'riyev, A.M.Xudoyberganov, Q.T.Suyarov, Sh.N.Usmonov, J.E.O'sarov, A.X.Husanovlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan.

Respublikamiz uzluksiz ta'lim tizimiga kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning konseptual va metodologik asoslari M.Vaxobov, O.Musurmonova, M.Mirsoliyeva, Sh.Urakov, M.Pardayevalar, o'quvchilarda kreativ faollik va kreativlikni rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari B.Mirzaaxmedov, I.T.Choriyev, Y.Maxmudov, M.Djorayev, M.Qurbonov, J.Usarov, A.Ahmedov, H.Jo'rayev, K.Inoqov, D.Yakubjanova kabilar tomonidan tadqiq etilgan.

Ta'lim jarayonlariga axborot-kommunikatsion hamda raqamli texnologiyalarni joriy etish, elektron axborot-ta'lim resurslari va dasturiy ta'minotlarni yaratish va sohaga tadqiq etish oid tadqiqotlar mamlakatimiz A.A.Abduqodirov, M.M.Aripov, F.M.Zakirova, M.H.Lutfillayev, A.A.Abdqvasiyeva D.E.Toshtemirov, N.A.Muslimov, N.I.Taylaqov, M.E.Musayeva, B.Sapayev, B.Boltayev, Ya.Mamatova, M.A.Fayziyev, M.R.Fayziyevlarning ishlarida tadqiq etilgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari olimlaridan S.E.Kameneskiy, N.V.Burenkova, G.V.Erofeeva, J.Poyya, E.Zeer, A.M.Meleshina, N.I.Sorokina, A.V.Usova, A.V.Xutorskiylar va pedagog professional kompetentligining shakllanish shart-sharoitlari N.V.Burenkova, V.E.Lisenkolarning tadqiqot ishlarida o'z ifodasini topgan.

Xorijlik olimlardan De Cock M, C.Boudreau, W.Hutmacher, B.H.Ross, M.Reddy, M.H.Rahman, K.A.Stewart, J.Sandberglar tomonidan o'quvchilar fizik va politexnik kompetensiyalarni rivojlantirish, texnologik kompetentlikni rivojlantirishda kollaborativ o'qitish va loyihaviy faoliyatga o'rgatishning o'rni, texnologik va kasbiy ta'lim mazmunini integratsiyalashning nazariy-metodologik jihatlari yoritib berilgan bo'lsa, Norshidah Mohamad Salleh, Khalim Zainal James, Herbert, Marie Boyle-Duggan kabi olimlar tomonidan akademik litseylar va umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quv jarayoniga kompyuter imitatsion modellarni joriy etish metodikasini takomillashtirishga bag'ishlangan tadqiqotlar olib borilgan.

Yuqoridagi tadqiqot ishlarida o'quvchilarda fizika faniga oid kompetensiyalarni shakllantirishning turli jihatlari o'rganilgan bo'lsada, ichki ishlar akademik litsey o'quvchilarining fizika faniga oid kompetensiyalarini shakllantirishda mobil dasturiy ilovalardan foydalanish mavzusi maxsus tadqiq etilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Akademik litsey o'quvchilarining fizika faniga oid kompetensiyalarini shakllantirish metodikasini takomillashtirishga oid mulohazalardan oldin,

kompetentlik va kompetensiya tushunchalari mazmuni yoritish lozim.

Hozirgi zamonda ta'lim tizimi tadqiqotchilari tomonidan turlicha talqin etilayotgan kompetensiya tushunchasi va uning mazmuni, chegaralari, uning tarkibiy qismlarining tuzilishi, inson faoliyatidagi ahamiyati kabi muammolarga duch kelib turibdi. Psixologik-pedagogik adabiyotlarda hamda respublikamiz va xorijlik ko'pgina pedagog olimlarning ilmiy tadqiqot ishlarida "kompetensiya" va "kompetentlik" degan tushunchalar keyingi vaqtlarda keng qo'llanilmoqda.

"Kompetensiya" tushunchasi ilk bor XX asrning 50-60 yillarida ilmiy adabiyotlarda tilga olingan bo'lib, ta'lim tizimiga kompetentli yondashuvni tadqiq etish masalalari shu vaqtdan buyon olimlar tomonidan tadqiq etib kelinmoqda.

Kompetentli yondashuv masalalarining tarixiy ildizlari Sharq olimlari Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy kabi fan namoyondalarining asarlarida ham aks etgan. Tarixiy meroslarimizda kompetensiyaviy bilim olishga yo'naltirilganlik g'oyalarning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati va muhimligi masalalari haqida ko'plab fikr-mulohazalar bayon etilgan.

"Kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalarining mohiyatiga oid bir qator lug'atlarda keltirilgan ta'rif va talqinlarga e'tiborimizni qaratamiz: Kompetentlik tushunchasining lug'aviy ma'nosi turli tillarda quyidagicha bo'lanadi:

Kompetentlik tushunchasi - fransuz tilida - vakolatli, lotin va ingliz tillarida esa, qobiliyatli degan ma'nolarda talqin etilgan bo'lsa, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"da esa, - "u yoki bu sohada bilimlar, tajriba" sifatida izohlangan.

Mashhur S.I. Ojegovaning rus tili lug'atida kompetensiya tushunchasi, "biror kishi juda yaxshi bilgan yoki xabardor bo'lgan masalalar doirasi, biror kishining vazifalari, huquqlari doirasi" sifatida talqin etilgan bo'lsa, "Kompetentlik - biror soha bo'yicha har tomonlama chuqur bilimga ega bo'lgan va shuning uchun ham fikri salmoqli, ishonchli hisoblangan kishining sifati" tarzida ifodalangan [1, c.688]. Dj.Ravenning fikricha - "Kompetentlik bir-biriga nisbatan mustaqil va o'z-o'zini samarali boshqarishda bir-birini to'ldirishi mumkin bo'lgan ko'plab kompetentlarni ifodalovchi tushuncha sifatida ta'riflangan [2, c.145].

V.N. Vvedenskiy kompetentlikni - qandaydir individual tavsif, kompetensiyani aniq kasbiy yoki funksional tavsiflar majmuasi [3, 51-55 c.] deb ta'riflagan.

V.A.Bolotov va V.V.Serikovlarning fikriga ko'ra, kompetensiya nuqtai nazaridan yondoshuv talabning bilimdonligini emas, balki muammolarni hal qila olish qobiliyatini ko'rsatadi va eng birinchi darajadagi zarur qobiliyat deb baholaydi [4, c.16].

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda, kompetentlikni - shaxsning doimo takomillashib boruvchi tasnifini anglatuvchi, real hayotiy vaziyatlarda yuzaga kelgan muammolarni eng maqbul (hatto bir nechta muqobil) variantlarda yechish qobiliyati, o'z bilimi, ko'nikma va malakasini hamda o'quv va hayotiy tajribalarini, qadriyatlarini va qiziqishlarini safarbar etish imkoniyatlarini anglatuvchi tushuncha sifatida anglash mumkin.

Kompetensiyaviy yondashuvda birinchi navbatda umumiy o'rta va o'rta maxsus, professsional ta'limning natijasiga asosiy e'tiborni qaratish kerak. Bunda o'quvchi tomonidan o'zlashtirilgan axborotlarning miqdori yoki hajmi emas, balki o'quvchining turli vaziyatlarda va holatlarda ushbu axborotlarni samarali qo'llay olishiga e'tibor qaratiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida 2026-yilga qadar o'quv dasturlari va darsliklarni

ilg'or xorijiy tajriba asosida to'la qayta ko'rib chiqib, amalda joriy etish belgilangan. Hozirgi kunda ta'lim resurslarining yangi avlodlari paydo bo'lib, undan ta'lim jarayonida unumli foydalanish masalasi kun tartibiga chiqdi.

Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirishdan iborat. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda akademik litsey o'quvchilarining fanlarga, xususan fizika faniga oid umumiy kompetensiyalarini shakllantirishning shunday bir metodik tizimini yaratish lozimki, unda ta'limning mazmuni, maqsadi, vazifasi va barcha komponentlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ta'minlash imkoniyatlari mavjud bo'lsin.

Ichki ishlar akademik litseylarda fizika o'quv predmetini o'qitish jarayonida mobil ilovalardan foydalanishni takomillashtirish ta'lim sifatini yaxshilashiga va hozirgi rivojlangan zamonda foydalanuvchi(o'quvchi)ning mobil vositalardan foydalanish savodxonligini oshirishga va provard natijada ularni fanga oid kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. So'ngi yillarda zamonaviy texnologiyalar dunyosi juda jadal rivojlanmoqda. Bugungi kunda har kim odatdagidan tashqari shaxsiy kompyuter, smartfon, planshet, mp3 pler va boshqa turli gadjetlari to'plamiga ega. Uydagi kompyuter yoki noutbuk juda qulay vositalar emas, chunki ularni ko'chirish juda ko'p vaqt talab qiladigan jarayondir. Kishilarning hayotini osonlashtirish uchun "aqli" deb nomlangan telefonlar, smartfonlar va boshqa ko'plab mobil qurilmalar yaratildi. Mobil ilovalar (mobil ilovalar sifatida ham tanilgan) - smartfon va planshetlar kabi mobil qurilmalar uchun ishlab chiqilgan dasturiy ta'minot hisoblanadi. Ular yordamida mobil qurilmalar funksiyali va qiziqarli miniatura vositalariga aylanadi. Ba'zi qurilmalar ishlab chiqaruvchilarning ayrim uyali ilovalari yoki ular bilan bog'langan uyali aloqa provayderlari (masalan, Verizon, AT & T, T-Mobile va boshqalar) bilan oldindan o'rnatilgan bo'ladi, lekin ko'plab ilovalar qurilmaga xos ilova orqali foydalaniladi.

1-rasm. Fizika Mobil ilovasining umumiy ko'rinishi

Ushbu ilovada fizikadan laboratoriya ishlarini virtual tarzda bajarish imkoniyatlari ham yaratilgan. Ushbu maqolada "Matematik mayatnik yordamida erkin tushish tezlanishini aniqlash" mavzusidagi laboratoriya ishini virtual ravishda bajarish namunlarini keltiramiz (2-rasm).

Akademik litsey o'quvchilarining fizikadan umumiy kompetensiyalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanishning keng imkoniyatlari mavjud bo'lib, hozirda ta'lim jarayonlarida uni tadbqiq etish metodikasini takomillashtirishga zarurat sezilmoqda.

Virtual laboratoriya ishlarining yana bir imkoniyati mavjudki, unda o'quvchi laboratoriya ishlarini virtual ravishda mustaqil (qiymatlarni ixtiyoriy tanlash orqali) bajarishi mumkin. Bu esa, o'quvchilarning mediasavodxonligini oshiradi, matematik qonuniyatlar orqali fizik jarayon yoki hodisalarni ifodalash imkoniyatlarini namoyon etadi va o'quvchida o'z ixtiyori bilan fizik kattaliklarga qiymatlar berish orqali noma'lum bo'lgan fizik kattalik qiymatlari orasidagi o'zaro bog'lanish qonuniyatlarini yanada teranroq tushunish imkoniyatini beradi. Ushbu virtual laboratoriya ishlarining ahamiyatli tomoni shundaki, o'quvchi laboratoriya ishini darsda amaliy bajarishdan oldin, ushbu ish haqida ko'nikmaga ega bo'ladi. Bu esa, o'quvchilar tomonidan laboratoriya tajribalarni o'tkazish vaqtini tejash, xavfsizligini ta'minlash hamda ishini amalda samarali bajarish imkoniyatini oshiradi. Shu bilan birga, laboratoriyani virtual ravishda bajarish davomida olingan natijalar bilan, bevosita tajribada olingan natijalarni taqqoslab ko'rish imkoniyatlari yuzaga keladi. Agar ikkala usulda aniqlangan natijalar orasida yetarlicha katta farqlar yuzaga kelsa, ushbu jihatlarning obyektiv va subyektiv tomonlari tahlil qilib chiqiladi. Natijada o'quvchilarda ilmiy tahlil qilish ko'nikmalari shakllanib, fanga oid tadqiqotchilik kompetensiyasi yuzaga keladi.

Bugungi kun o'quvchisi, o'z hayotini smart telefonlarsiz tasavvur qila olmaydi. Bu qurilma o'quvchilar hayotiga shu qadar kuchli singib ketdiki, natijada ulardan ta'lim-tarbiya berish vositasi sifatida foydalanishga bugungi kunda zarurat tug'ilmoqda. Shu sababli, biz ilmiy tadqiqotimizda aynan, ichki ishlar akademik litseylar uchun fizikadan mobil ilovalar orqali o'quvchilarning fanga oid umumiy kompetensiyalarini shakllantirishni maqsadida mobil ilova yaratdik(1-rasm).

2-rasm. Matematik mayatnikni yordamida erkin tushish tezlanishini aniqlash virtual laboratoriya ishi

O'quvchi dastlab, laboratoriya ishini bajarish bo'yicha ilovada keltirilgan ishlanmani o'raganib chiqadi va ishchi formulani hisoblab topishni o'zlashtiradi. Shundan so'ng, ushbu laboratoriya nomi yozilgan bandga kirib, mustaqil ravishda ipning uzunligini va sayyorani tanlaydi va "Play"

tugmasini bosib, jarayonni ishga tushiradi. Bunda tebranish vaqti va tebranishlar soni avtomatik ravishda oynada

ko'rinadi. "Stop" tugmasini bosish orqali, tebranish jarayoni tugatish mumkin (3-rasm).

3-rasm. Qiymatlarni tanlash va jarayoni kuzatish

Tebranishlar soni, tebranish vaqti va ip uzunligining qiymatlari daftarga yozib olinadi ("Yangilash" tugmasi orqali qiymatlarni qaytadan olish mumkin). Masalan, 3-rasmda ipning uzunligi ($L = 1,5 \text{ m}$), tebranishlar soni 20 ta , shu tebranish uchun ketgan vaqt $49,5 \text{ s}$ ni tashkil etgan. Tebranishlar soni (N) va vaqti (t) ni bilgan holda, tebranish davri (T) ni bilvosita t/N formula orqali hisoblab topish mumkin:

$$T = \frac{t}{N} = \frac{49,5 \text{ s}}{20} = 2,475 \text{ s.}$$

Endi, matematik mayatnikning tebranish davrini hisoblashning $T = 2\pi \sqrt{\frac{l}{g}}$ ifodasidan, erkin tushish tezlanishini aniqlash formulasi $g = \frac{4\pi^2 l}{T^2}$ ko'rinishga keladi ($\pi^2 \approx 10$).

Agar, yuqoridagi aniqlangan qiymatlarni ushbu ifodaga qo'yib hisoblaydigan bo'lsak, Yer sayyorasi uchun erkin tushish tezlanishi taqriban $9,8 \text{ m/s}^2$ ga teng ekanligi kelib chiqadi. Bu hisoblangan qiymat, adabiyotlarda berilgan qiymatga tengligi o'quvchilarni virtual ravishda bajariladigan laboratoriya ishlariga bo'lgan qiziqishini va ishonchini oshiradi.

O'quvchi laboratoriya ishlarini bevosita bajarishdan oldin ularni, virtual ravishda bajarishi maqsadga muvofiq. Chunki, bunda o'quvchilar laboratoriya mavzusini, uni bajarish uchun kerak bo'ladigan jihozlarni, ishchi formulani,

ishni bajarish tartibini va eng muhimi hodisa yoki jarayon haqida ancha keng bilimlarga ega bo'ladi. Natijada laboratoriya ishini dars jarayonida bevosita bajarishda qiyinchiliklarga deyarli duch kelishmaydi. Sababi, ularda ma'lum darajada shu laboratoriya ishini bajarishga oid kompetensiya shakllangan bo'ladi. Bundan tashqari, ushbu virtual laboratoriya ishida o'quvchilar nafaqat erkin tushish tezlanishini bir necha marta aniqlash imkonini beradi, balki, matematik mayatnik ipi uzunligining uning tebranish davriga bog'liqligini ham o'rganadi.

Ushbu virtual laboratoriya ishining amalda bajariladigan tajriba ishidan ustun bo'lgan yana bir tamoni shundaki, o'quvchilar erkin tushish tezlanishining qiymatini tajribada faqat Yer uchun aniqlay oladilar. Biz yaratgan ilova orqali esa, yana 9 ta osmon jismlari (quyosh sistemasidagi ba'zi sayyoralar va ularning yo'ldoshlari) uchun erkin tushish tezlanishining qiymatlarini aniqlash imkoniyati mavjud. Bu jihat ham o'quvchilarda, fizika qonunlariga bo'lgan kuchli qiziqishni, tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Fizika darslarida o'quvchilarning fanga oid kompetensiyalarini shakllantirishda mobil ilovalardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etib, har tomonlama yetuk kadrlarni tayyorlash imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Сергей Ожегов: Толковый словарь русского языка. 100 000 слов. Издательство «Мир и образование»2020, с.688.
2. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие, реализация. Пер. с англ. –Москва, Когнито-Центр. –2002. –396 с.
3. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагогам // Ж. Педагогика. - 2003. - №10. - С. 51-55.
4. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: От идеи к образовательной программой. Педагогика. 2003. № 3. - С. 16.
5. Djo'rayev M. Fizika o'qitish metodikasi: o'quv qo'llanma. — Toshkent: ABU Matbuot — Konsalt, 2015. — 280 b.
6. Bepalko V.P. Bumajnyaya versiya elektronogo uchebnika. Shkolniye texnologii. -M.: «Narodnoye obrazovaniye», 2007. - № 2. - С.54-55.

Alisher NAZAROV,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail:alishernazarov1911@gmail.com

O'zMU dotsenti A.Insopov taqrizi asosida

POLITICAL MODERNIZATION IS AN IMPORTANT FACTOR OF POLITICAL DEVELOPMENT

Annotation

At the modern stage, the factors and foundations that serve the emergence and consistent continuation of the phenomenon of political development have become increasingly apparent. One of such important and most effective factors is political modernization. Although the concepts of political modernization and political development are similar in essence, they do not mean the same thing. It is known that political development has extremely comprehensive nature and it is a phenomenon that reflects the characteristics of the life and activities of society, as well as the general renewal and implementation of the foundations of statehood. Political development is the leading condition for the existence of society. The termination of this process means the collapse of the country as a political unit.

Key words: Political modernization, political development, political system, democracy, open society, authority, politics, sovereign state.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

На современном этапе все ярче стали проявляться факторы и основы, служащие возникновению и последовательному продолжению явления политического развития. Одним из таких важных и наиболее эффективных факторов является политическая модернизация. Хотя понятия политическая модернизация и политическое развитие близки по сути, они не означают одно и то же. Известно, что политическое развитие носит чрезвычайно всеобъемлющий характер и представляет собой явление, отражающее особенности жизни и деятельности общества, а также общее обновление и реализацию основ государственности. Политическое развитие является ведущим условием существования общества. Прекращение этого процесса означает распад страны как политической единицы.

Ключевые слова: Политическая модернизация, политическое развитие, политическая система, демократия, открытое общество, власть, политика, суверенное государство.

SIYOSIY MODERNIZATSIYA – SIYOSIY TARAQQIYOTNING MUHIM OMILI

Annotatsiya

Zamonaviy bosqichda siyosiy taraqqiyot hodisasining ro'y berishiga va izchil davom etishiga xizmat qiluvchi omillari va asoslari yanada yorqinroq namoyon bo'la boshladi. Bunday muhim omillardan biri va eng samaralisi siyosiy modernizatsiyadir. Siyosiy modernizatsiya va siyosiy taraqqiyot tushunchalari mohiyatan yaqin bo'lsa-da, aynan bitta ma'noni anglatmaydi. Ma'lumki, siyosiy taraqqiyot o'z mohiyatiga ko'ra nihoyatda keng qamrovli bo'lib, jamiyat hayoti va faoliyatining, shuningdek, davlatchilik asoslarini umumiy yangilash va amal qilish xususiyatlarini ko'rsatib beruvchi hodisadir. Siyosiy taraqqiyot jamiyatning mavjud bo'lib turishining yetakchi shartidir. Ushbu jarayonning to'xtab qolishi mamlakatni siyosiy birlik sifatida barbod bo'lishini anglatadi.

Kalit so'zlar: Siyosiy modernizatsiya, siyosiy taraqqiyot, siyosiy tizim, demokratiya, ochiq jamiyat, hokimiyat, siyosat, suveren davlat.

Kirish. Asrimiz boshlariga kelib, siyosiy taraqqiyot hodisasini ro'y berishiga va izchil davom etishiga xizmat qiluvchi omillarning murakkab ichki bog'lanishlari va asoslari yanada yorqinroq namoyon bo'la boshladi.

Zero, jahon amaliyotida ro'y bergan siyosiy tizimlar evolyutsiyasi ko'rsatib turganidek, zamonaviy davrda demokratiya g'oyalari taraqqiyotning zaminiga aylanishi obyektiv zarurat bo'lib turgan bir vaziyatda, siyosiy taraqqiyotning samaradorligini ko'p jihatdan uni liberal g'oyalarga asoslanib amalga oshirilishiga bog'liq bo'lmoqda. Mana shunday sharoitda inqilobiy emas, balki evolyutsion siyosiy o'zgarishlarni nazarda tutuvchi omillarni siyosiy taraqqiyot jarayonlariga kuchli darajada jalb qilib borish xalq qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Mana shunday muhim omillardan biri va ta'kidlash joizki, eng samaralisi siyosiy modernizatsiyadir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Siyosiy modernizatsiya siyosiy taraqqiyot tushunchalari garchand mohiyatan yaqin bo'lsada, aynan bitta narsa emas. Ma'lumki,

siyosiy taraqqiyot o'z mohiyatiga ko'ra nihoyatda keng qamrovli bo'lib, jamiyat hayoti va faoliyatining, shuningdek, davlatchilik asoslarini umumiy yangilash va amal qilish xususiyatlarini ko'rsatib beruvchi hodisadir. Siyosiy taraqqiyot jamiyatning mavjud bo'lib turishining yetakchi shartidir. Ushbu jarayonning to'xtab qolishi mamlakatni siyosiy birlik sifatida barbod bo'lishini anglatadi.

Shu bois ham siyosiy taraqqiyot hodisasining mohiyati, asoslari, modellarini o'rganish, tadqiq qilish masalasi insoniyat tarixida doimo muhim o'rinini egallab kelgan. Bugungi kunda mazkur fenomenning jamiyat hayotini yaxshilash, barqarorligi va xavfsizligini ta'minlash, odamlarning erkin va farovon kun kechirishga bo'lgan intilishlarini ro'yobga chiqarishning bosh omili, insoniyat hayotini yaxshilashga xizmat qiluvchi yanada samaraliroq siyosiy tizimlarni yaratishning kafolatli yo'li sifatidagi ahamiyati toboro ortib bormoqda.

Ayni paytda ta'kidlash joizki, siyosiy taraqqiyotga sabab bo'luvchi asoslar, faktorlar haqidagi nazariy qarashlar ham shu paytga qadar evolyutsion tarzda rivojlanib kelmoqda.

Jumladan, siyosiy tizim nazariyasining yirik namoyondalaridan biri D.Iston "siyosiy tizimning jamiyat oldida turgan maqsadlarga erishish uchun resurslarni safarbar qilish va tegishli qarorlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishdan iborat xususiyatlari siyosiy taraqqiyotning yetakchi mohiyatini tashkil etadi"[1] degan fikrlarni bayon qilib o'tgan edi.

Ma'lumki, G.Almond, D. Apter, R.Bendiks, S. Verba, R.Dal, L.Pay, S.Xantington va boshqa olimlar ilmiy xulosalarida siyosiy taraqqiyotning yo'nalishlari, zamonaviy bosqichining xususiyatlari haqidagi fikrlar "taraqqiyot sotsiologiyasi" bilan bog'liq nazariy paradigmalarda doirasida bayon qilingan.

Ta'kidlash joizki, siyosiy taraqqiyot haqidagi konseptual g'oyalar turli tuman bo'lishiga qaramasdan, ularning barchasida siyosiy taraqqiyotning yetakchi institutsional mavjehti masalasida fikrlar yaqinligi, qarashlar konsensusi mavjuddir. Bu o'rinda gap jamiyat siyosiy tizimining, siyosiy taraqqiyot uchun universal vosita vazifasini o'tashi haqida bormoqda. Chunki aynan jamiyat siyosiy tizimi taraqqiyot yuz berayotgan jarayonda jamiyatning barcha imkoniyatlarini uning ehtiyojlari uchun jalb qila oluvchi institutsional markaz bo'lib xizmat qiladi.

Zero, "siyosiy taraqqiyot jamiyat siyosiy tizimining yangi sotsial maqsadlar, itilishlar jarayoniga samarali moslashuvi va hukumat bilan xalq o'rtasidagi munosabatlar va hamkorlikni kengaytirib borish uchun zarur bo'lgan zamonaviy institutlarni vujudga keltirib borishni nazarda tutadi"[2].

Demak, siyosiy taraqqiyotning bosh maqsadi va yetakchi usuli siyosiy tizimni ochiq tizimga aylantirishdan iboratdir. Bu o'z nabatida siyosiy tizimni turli mafkuraviy normalardan holi qilinishi, har qanday yangiliklar va siyosiy qarorlar qabul qilishda alternativ variantlar orasidan eng maqbulini tanlab olish imkoniyatlarini yaratishdan iboratdir.

R.Darendorf aytganidek, "erkinlikning yo'li, yopiq jamiyatdan ochiq jamiyatga o'tishdan iboratdir. Ochiq jamiyat esa alternativ taraqqiyot yo'llarini o'rganish mexanizmidir" [3].

Mazkur jarayonda, L. Payning "Siyosiy taraqqiyot tushunchasi" nomli asarida xulosa qilib o'tilganidek, siyosiy taraqqiyotning asosiy parametrlari paydo bo'ladi.

Bular quyidagilardan iborat, "birinchidan tizimiy differensiyalashuv va funksional ixtisoslashuv. Bu holat jumladan, hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, sud tarmoqlariga mutanosib ravishda bo'linishini nazarda tutadi. Ikkinchidan, siyosiy tizimning innovatsiyalar, yangiliklarni o'zlashtirishga nisbatan layoqatini ortib borishi, uchinchidan, tenglikka bo'lgan tendensiyalarning rivoji, ushbu jarayonda aholi keng qatlamlarining jamiyat siyosiy hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash, siyosatga nisbatan passiv munosabatdan faol munosabatda bo'lishiga o'tish holati ro'y beradi" [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu jihatlardan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, siyosiy taraqqiyot, siyosiy tizimning yangi vaziyat talablaridan kelib chiqib, ana shu vaziyatga nisbatan samarali moslashgan holda pozitiv xususiyatlarni o'z tarkibida va faoliyatida ko'paytirib borishini anglatadi.

Bu o'rinda alohida ta'kidlab o'tish joizki, har qanday mamlakatning siyosiy taraqqiyoti zaminida birinchi navbatda suveren davlat omili turadi. Aynan suveren davlat, siyosiy taraqqiyotning ro'y berishi uchun zarur bo'lgan eng muhim fundamental sharoitlar, siyosiy, huquqiy, strategik asoslarni yaratib berish imkoniyatlariga ega bo'la oladi.

I.Vallersteyn ta'kidlaganidek, "suverenitet sharoitida davlat o'z chegarasi doirasida o'zi ma'qul deb hisoblagan har

qanday qonunlarni qabul qila oladi. Xalqaro sohada biron bir boshqa davlat, suveren davlatning ichki vakolatlariga daxl qila olmaydi" [5].

E'tirof qilib o'tish joizki, yuqorida bildirilgan fikrlar siyosiy taraqqiyot fenomeniga nisbatan liberal g'oyalar va qarashlar nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda yondashishlikni anglatadi. Zero, aynan liberal qadriyatlar zaminiga asoslanuvchi siyosiy taraqqiyot hodisasining mustahkam va izchil, shu bilan bir qatorda o'ta samarali bo'lishini dunyo tajribalari isbotlab turibdi.

Ma'lumki, o'tgan asrning o'rtalariga kelib jahonda siyosiy taraqqiyot nazariyasini tadqiq qilish jarayonlarining yangi bosqichi boshlangan edi.

XX asrning 80-90 yillarida "yangi nazariy paradigma – developmentalizm (ingliz tilidan development taraqqiyot) paydo bo'ldi.

Ushbu davrda yuksak rivojlangan mamlakatlardagi siyosiy o'zgarishlar, birinchi navbatda postindustrial davlatlardagi taraqqiyot jarayonlarini tadqiq qilishga e'tibor kuchaygan edi" [6].

Bu o'rinda ta'kidlash joizki, siyosiy taraqqiyot hodisasini anglash, uning ro'y berishiga xizmat qiluvchi asosiy faktorlarni teran tasavvur qilish hamda siyosiy taraqqiyotning fundamental asoslarini qayta tashkil qilib borish bilan bog'liq muammolar yechimini topishda, siyosiy modernizatsiyaning o'rni va ahamiyati ayniqsa, o'tgan asrning so'nggi yillari va XXI asrning dastlabki o'n yiligidagi yorqin namoyon bo'la boshladi.

Tahlil va natijalar. Siyosiy modernizatsiya o'z tabiatiga ko'ra, siyosiy taraqqiyot hodisasining tarkibiy qismlariga nihoyatda yaqin turadi. Shu tufayli ham ko'p hollarda siyosiy taraqqiyot va siyosiy modernizatsiya tushunchalari yonma-yon qo'llab kelinmoqda. Ba'zi olimlar har ikkala tushunchalar yoki hodisalarni hattoki sinonim sifatida ham ishlatib kelmoqdalar. Ammo, siyosiy modernizatsiyaning o'ziga xos jihatlari va funksiyalari mavjuddir.

Ta'kidlash joizki, siyosiy modernizatsiya nazariyasida evolyutsion g'oyalarining ustuvorlik qilishi uning jozibadorligini oshiruvchi muhim omil bo'lib xizmat qilgan edi.

"Siyosiy modernizatsiya g'oyasining konseptual asoslari taraqqiyotida O.Kont, G.Spenser, M.Veber, E.Dyurkgeym, F.Tennis, U.Rostou, G.Almond, D.Paull, S.Lipset, D.Rostou, Sh.Eyzenshtad, S.Xantington, R.Dal kabi g'arb olimlarining ilmiy g'oyalari muhim ahamiyatga ega bo'ldi"[7]. Umumiy tarzda olib qaralganda siyosatshunos mutaxassislar orasida modernizatsiya nazariyasiga bag'ishlangan barcha qarashlarni shartli ravishda ikki turga bo'lib tavsiflash ustuvorlik qilib kelmoqda. Jumladan, "S.Xantington, Dj.Nelson, X.Lins va shu kabi boshqa olimlar siyosiy modernizatsiya nazariyasining "konservativ" yo'nalishi vakillari hisoblanadi".

R.Dal, G.Almond, L.Pay va boshqalar siyosiy taraqqiyot nazariyasining "liberal" yo'nalishdagi vakillari sifatida e'tirof qilinadilar"[8].

Shu bilan bir qatorda ta'kidlash joizki, siyosiy modernizatsiya hodisasini izohlashda deyarli barcha olimlarda o'ziga xos umumiylik mavjuddir. Bunday holat jamiyat siyosiy tizimi, uning harakat mexanizmi va siyosiy hokimiyat bilan jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatlar tizimidagi o'zgarishlarni bevosita siyosiy modernizatsiya amaliyoti bilan bog'lashda yaqqol o'z ifodasini topadi. Ayni paytda, siyosiy modernizatsiyaning bunday xususiyati uni siyosiy taraqqiyot hodisasi bilan genetik yaqinligidan dalolat beradi.

Siyosiy modernizatsiya haqidagi asosiy ko'pchilik g'oyalarda "modernizatsiyani an'anaviy agrar jamiyatdan zamonaviy industrial va postindustrial jamiyatga o'tishdan iborat" hodisa ekanligi e'tirof qilinadi.

Ammo bunday ta'rif siyosiy modernizatsiyaning o'ziga xos parametrlarini to'liq ko'rsatib berishga o'zlik qiladi. Zero, siyosiy modernizatsiya o'z mohiyatiga ko'ra, "zamonaviy siyosiy institutlarni shakllanishi, taraqqiy qilishi, amaliyotga kiritilishini anglatadi.

Ushbu holatdan siyosiy modernizatsiyaning quyidagi maqsadlari kelib chiqadi:

Doimiy ravishda kengayib borayotgan sotsial, iqtisodiy va boshqa muammolarni hal etish uchun yangi siyosiy institutlarni barpo qilish; jamiyat siyosiy mo'ljallarini davr talablaridan kelib chiqib o'zgartirib borish; ratsional siyosiy elitani shakllantirish" [9].

Shu munosabat bilan e'tirof qilib o'tish lozimki, mashhur amerikalik siyosatshunos olim S.Xantingtonning ilmiy qarashlarida siyosiy modernizatsiyaning keng qamrovli va murakkab xususiyatlari o'zining chuqur talqinini topgandir. S.Xantington xulosa qilganidek, "siyosiy modernizatsiya bevosita hokimiyatning ratsionallashuvi, hokimiyat tizimlarining differensiyalashuvi va aholi siyosiy faolligini ortishi bilan bog'liqdir. Modernizatsiya insonlarning o'z ongli faoliyati orqali ijtimoiy muhitni ijobiy holatga o'zgartirishga bo'lgan ishonchini namoyon qiladi" [10].

Mazkur olimning qarashlarida, siyosiy modernizatsiyani jamiyatda siyosiy taraqqiyotni amalga oshirishning muhim va yetakchi asosi sifatida izohlash holatlari ham ustuvorlik qiladi.

Ayni paytda ushbu yondashuvlarda, siyosiy modernizatsiyani jamiyat siyosiy tizimi institutlarini demokratlashtirish jarayonlari bilan bevosita bog'lash holatlari ham yaqqol namoyon bo'ladi. Ayni paytda bu bilan olim siyosiy modernizatsiyani zamonaviy siyosiy taraqqiyotning muhim ustuni ekanligini isbotlaydi.

S.Xantington ta'kidlaganidek, "modernizatsiyani muvaffaqiyatli ravishda uddalash uchun, avvalambor, siyosiy tizim o'z siyosatini yangilashga qodir bo'lishi kerak. YA'ni, davlatning say'-harakatlari bilan siyosiy, ijtimoiy islohotlar, yangilanishlar manfaatlarini yo'nalishida amalga oshirilishi lozim" [11].

Demak, siyosiy modernizatsiyaning maqsad va vazifalari zaminida aynan jamiyatning siyosiy sohasidagi o'zgarishlarni amalga oshirish bilan bog'liq vazifalar turadi. Ushbu qoida siyosiy modernizatsiyani siyosiy taraqqiyot talablari va ehtiyojlari bilan hamohangligini yanada kuchaytiradi. Bunday holat esa o'z navbatida jamiyatda siyosiy modernizatsiyani real amalga oshirish imkoniyatlari va shart-sharoitlarini aniqlanishida muhim mezon bo'lib xizmat qiladi.

Ma'lumki, olimlar siyosiy modernizatsiyani amalga oshirishning "uchta turini ajratib ko'rsatishadi. 1) endogen - jamiyatning o'z imkoniyatlari va siyosiy, ijtimoiy resurslariga asoslangan holda modernizatsiya jarayonlarini amalga oshirish; 2) imitatsiya qilish, ya'ni boshqa jamiyatlarda amalga oshirilgan chora-tadbirlardan nusxa ko'chirish orqali modernizatsiyani o'tkazishga intilish; 3) endogen va imitatsiya qilish usullarini birgalikda qo'llash" [12].

Shu munosabat bilan ta'kidlash joizki, hozirgi vaqtda xalqaro maydonda globallashtirish jarayonlari chuqurlashayotgan va dunyoviy tartibot qoidalarini shakllanishi qiyin kechayotgan bir paytda, siyosiy modernizatsiyani amalga oshirishning endogen turigina ko'zlagan samaralarni berishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Siyosiy modernizatsiyani amalga oshirish talablari va qoidalari tarkibida suveren davlat omili hal qiluvchi rolni o'ynaydi.

Jahon tajribasi ko'rsatib turganidek, suveren davlat doirasida milliy an'analar va madaniyat zaminlariga tayangan holdagina keng ko'lamlil modernizatsiya jarayonlarini amalga oshirish mumkin. Shu bois ham modernizatsiya jarayonida boshqalardan nusxa ko'chirishga intilish mutlaqo samara bermaydi. Aksincha mustaqil mamlakatni o'z taraqqiyot yo'lidan chetga surilib qolishiga olib keladi. Shu bois ham siyosiy modernizatsiyaga nisbatan, har bir jamiyat xususiyatlaridan kelib chiquvchi tabiiy, tarixiy jarayon sifatida munosabatda bo'lishlik har tomonlama to'g'ri bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Истон Д. Концепция системного анализа политики. Антология мировой политической мысли. М.: 1997 - 140 с.
2. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Пер. с англ. В. Рокитянского. Прогресс Традиция. М.: 2004 - 311 с.
3. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1990. - №9. - С. 71.
4. Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию. М.: 2009 - 167 с.
5. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века. Логос. М.: 2003 - 83 с.
6. Лукин В., Мусиенко Т. Политология. Издательский дом Герда. М.: 2007 - 288 с.
7. Ачкасов А., Гуторов В. Политология. Высшее образование. М.: 2007 - 468 с.
8. Зеленков М. Политология. Юридический институт Миита. М.: 2009 - 306 с.
9. Ўша асар. 302 с.
10. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Пер. с англ. В. Рокитянского. Прогресс Традиция. М.: 2004 - 110, 115 с.
11. Ўша асар. 102 с.
12. Демидов. Политология. Гардарика. М.: 2006 – 272 с.

Mirzomurod NAFASOV,
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti, dotsent
E-mail: nafasovm@gmail.com

BuxDU professori Sh.Sh. Olimov taqrizi asosida

MOBIL TEXNOLOGIYALARNI TA'LIM JARAYONIGA TATBIQI

Annotatsiya

Maqolada asosiy e'tibor ta'lim jarayoniga mobil texnologiyalarni tatbiq etish va uning o'quvchilar hamda o'qituvchilarning o'zaro munosabatlaridagi ijobiy va salbiy ta'siriga qaratilgan. Raqamli texnologiyalarni ta'limda qo'llashning asosiy tendentsiyalaridan biri sifatida ta'limiy mobil ilovalar integratsiyasi nazarda tutilgan. Ushbu tadqiqotda ta'lim jarayoniga mobil ilovalarni tatbiq etish orqali samaradorlikka erishish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Mobil ta'lim (m-learning), ta'limiy mobil ilovalar, texnologiyalar, ta'lim muhiti.

ВНЕДРЕНИЕ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Аннотация

В статье основное внимание уделяется внедрению мобильных технологий в образовательный процесс и их положительному и отрицательному влиянию на взаимодействие учащихся и учителей. Интеграция образовательных мобильных приложений рассматривается как одна из основных тенденций применения цифровых технологий в образовании. В настоящем исследовании рассматриваются возможности достижения эффективности за счет внедрения мобильных приложений в образовательный процесс.

Ключевые слова: Мобильное обучение (m-learning), образовательные мобильные приложения, технологии, образовательная среда.

APPLICATION OF MOBILE TECHNOLOGIES TO THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation

The main focus of the article is the application of mobile technology to the educational process and its positive and negative impact on the interaction of students and teachers. One of the main trends in the application of digital technologies in education is the integration of educational mobile applications. This study examined the possibilities of achieving efficiency through the application of mobile applications to the educational process.

Key words: Mobile education (m-learning), educational mobile applications, technologies, educational environment.

Kirish. Jahonda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash maqsadida ta'lim jarayonini progressiv usullar yordamida boshqarish uchun zamonaviy axborot texnologiyalaridan, jumladan, mobil texnologiyalardan keng foydalanilib [1], bu boradagi mavjud muammolar jadal sur'atlar bilan tadqiq etilmoqda. Ayniqsa, dunyo oliy ta'lim muassasalari reytingini boshqarib turgan Garvard universiteti (AQSh), Oksford va Edinburg universitetlari (Buyuk Britaniya), Sorbonna universiteti (Fransiya), Seul milliy universiteti (Janubiy Koreya), Singxua universiteti (Xitoy), Kioto universiteti (Yaponiya) kabi ta'lim tizimi rivojlangan davlatlar universitetlarida mobil texnologiyalar asosida ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish muammolari fan va ta'lim tizimini raqamlashtirish bilan birga rivojlanmoqda.

Ta'limiy mobil ilovalardan foydalanib o'qitish bo'yicha amalga oshirilayotgan ilmiy ishlar tahlillari shuni ko'rsatadiki, respublikamiz oliy ta'lim muassasalarida mutaxassis kadrlarni tayyorlash jarayonida mobil texnologiyalardan foydalanish bo'yicha Sh.B.Bekchonova, A.R.Davlatova, M.Q.Lutfillayev, A.I.Olimov, A.R.Sattarov, B.M.Suropov, M.R.Fayzieva, T.T.Shoyardonov kabi olimlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlarida mobil texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiyasini A.P.Avrachenko [2], O.V.Jukov [3] tadqiq etgan bo'lsa, ta'lim jarayonida mobil texnologiyalarini qo'llash metodikasi K.V.Kapranichikova, E.I.Kravchenko, zamonaviy axborot-kommunikatsiya va mobil ta'lim texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari, xossalari va funksiyalarini rivojlantirish

bo'yicha V.A.Kuklev, R.S.Nagovitsin, D.O.Koroleva, V.V.Ryabkova kabi olimlar tomonidan izlanishlar olib borilgan.

Xorijlik olimlardan U.Lynch mobil qurilmalar yordamida o'qitishni tadqiq etgan bo'lsa, M.Callum mobil texnologiyalarni ta'lim jarayoniga jalb qilish va qo'llab-quvvatlash zarurligini ta'kidlagan. Bundan tashqari K.Tiitinen, Y.Huangu, S.Brown, S.Sophonhiranrak, B.Chen va boshqalar mobil qurilmalardan foydalangan holda ta'lim samaradorligini oshirish bilan bog'liq bir qator muammolarni o'z ilmiy ishlarida yoritib o'tganlar.

Ta'lim jarayoniga mobil texnologiyalarni tatbiq etish va ta'limiy mobil ilovalardan foydalanishning samaradorligi, metodikasi va muammolari [4] bo'yicha ko'pgina xorijlik va yurtimizda faoliyat olib borayotgan tadqiqotchilar o'zlarining ilmiy ishlarida so'z yuritganlar. Jumladan: shaxsga yo'naltirilgan ta'lim uchun mualliflik vositalaridagi mobil ta'lim xususiyatlari haqida Maria Virvou va Eythimios Alepis, kichik yoshdagilar uchun mobil ta'lim dasturlari haqida Stamatios Papadakis va Michail Kalogiannakis, ta'lim jarayonini takomillashtirish uchun mobil texnologiyalarni qo'llashning ba'zi bir didaktik imkoniyatlarini F.K.Ahmedov, D.M. Jomurodov, F.N. Khaitov, U.S. Khonimkulov, A.R.Sattarov, R.M. Yusupov kabi olimlar o'z ilmiy ishlarida yoritganlar.

Materiallar va metodlar. Mobil qurilmalar tobora ommalashib, bizning kundalik hayotimizga ko'proq ta'sir qilmoqda. Mutaxassis kadrlar tayyorlashni yigirma birinchi asr talablariga moslashtirish uchun ta'limni o'zgartirish zaruriyati

paydo bo'ldi. Bu jarayonda mobil qurilmalarni o'qituvchilar uchun auditoriya va undan tashqaridagi mashg'ulotlarida asosiy o'quv vositasiga aylanishi, bevosita mobil ta'limning alternativalaridan birini hosil qiladi.

Mobil ilova (mobile application) - bu smartfon, plashet yoki boshqa shu kabi mobil qurilmada ishlash uchun mo'ljallangan dasturiy ta'minot bo'lib, ular asosan mahalliy, webga asoslangan va gibrid kabi turlarga ajratilib tavsiflanadi.

Talimiy mobil ilovalar tijorat tipidagi ilovalardan biroz farq qiladi. Ular talabaga yordamchi bo'lib, ba'zi nuqtalarda qisman o'qituvchi vazifasini ham bajarishi kerak.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytish mumkin-ki, ta'limiy mobil ilovalar - bu pedagogik metodlarga asoslanib o'quv kontentini elektron shaklda yetkazishga mo'ljallangan hamda ta'lim oluvchilarning o'zlashtirishi monitoringini olib borishga yordam beradigan, mobil platforma uchun yaratilgan dasturiy ta'minotlardir.

Elektron axborot vositalarida, jumladan, Internet tarmog'i orqali ta'lim kontentini taqdim etish va uning assimilyatsiyasini nazorat qilish uchun o'quv-metodik ta'minotdan foydalanishni, ayniqsa, ta'limiy mobil ilovalarni ta'lim jarayoniga tadbiiq etishni taqozo etadi. Zamonaviy talablarga javob beradigan ta'lim jarayonini modellashtirish uchun uning barcha ishtirokchilariga samarali ta'sir o'tkazish va umumiy maqsadlarga erishishga imkon beradigan axborot-ta'lim muhitiga ehtiyoj tug'iladi. Bunday muhit, bizning fikrimizcha, mobil qurilmaning dasturiga aylanishi mumkin [5]. Ulardan foydalanish asosan talabalarning umumkasbiy yoki ixtisoslik fanlari bo'yicha mustaqil bilim faoliyati motivatsiyasini kuchaytirishga mo'ljallangan.

O'quv fanlarini o'qitish jarayoniga ta'limiy mobil ilovalarni muvaffaqiyatli integratsiyasining asosiy shartlaridan biri o'qituvchining axborot-kommunikatsiya bilan bog'liq qobiliyatlari bo'lib, u umum-foydalaniladigan, umum-pedagogik va fan doirasidagi maxsus-pedagogik tarkibiy qismlardan iborat. O'qituvchining axborot-kommunikatsion kompetensiyasi bugungi kunda eng zamonaviy va ommabop bo'lgan mobil texnologiyalardan foydalanish bo'yicha bilim va ko'nikmalarni o'z ichiga olishi kerak [6]. Bunday

1-jadval

Mobil ilovalarga bo'lgan ehtiyojni aniqlash maqsadida o'tkazilgan so'rovnoma natijalarining tahlili

Savol	Javob varianti	Pedagog-xodimlar	Talabalar	Jami
OTM auditoriya va/yoki undan tashqari ta'lim jarayonlarida mobil ilovalardan foydalanish kerakmi?	Ha, foydalanish zarur. Chunki u interaktivlikni ta'minlaydi va ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi;	219	1966	2185
	Ha, foydalanish kerak. Faqat auditoriya darslaridan tashqarida;	212	711	923
	Yoq, foydalanish shart emas. Chunki ular chalg'itishi evaziga ta'lim sifatiga salbiy ta'sir qiladi;	84	17	101
Ta'lim faoliyatigiz bilan bog'liq, siz eng ko'p foydalanadigan mobil ilova(lar)?	Telegram	515	2694	3209
	Zoom	515	2694	3209
	Tarjimon dasturlar	330	1374	1704
	Moodle	62	1294	1356
Siz faoliyat yuritayotgan OTMda qanday mobil ilova bo'lishini istaysiz?	OTM haqidagi ma'lumotlar (manzil, aloqa telefonlari, ish rejimi) ni taqdim etuvchi	120	485	605
	Ta'limiy mobil ilovalar, ayniqsa mutaxassislik fanlari bo'yicha	231	1374	1605
	Asosan OTM faoliyati bilan bog'liq yangiliklarni taqdim etuvchi	123	781	904
	Boshqa	41	54	95

Ta'limiy mobil ilovalar talabalarga ularning imkoniyati va individual xususiyatlaridan kelib chiqib, o'z tezligida o'rganish imkonini beradi. Ta'limiy mobil ilovalarni yaratish va ulardan OTMlari o'quv jarayonida foydalanish zaruriyatiga asos qilib quyidagilarni olish mumkin:

Yangicha ko'rinishdagi ta'lim usullarini taqdim etadi;

Ta'lim muassasasi bilan talabalar orasidagi aloqa farqini kamaytiradi;

Ishtirok etish imkoniyatini oshiradi;

Individualva interfaol ta'lim muhitini yaratadi;

jarayonlar ta'lim tizimining umumiy sifatini katta darajada yaxshilashga yordam beradi.

Ilmiy izlanishlar olib borishning nazariy metodlariga asosan OTMda umumkasbiy yoki ixtisoslik fanlarini o'qitishda ta'limiy mobil ilovalar integratsiyasi talablarini aniqlash uchun:

dasturiy va me'yoriy hujjatlar tahlili (axborot-kommunikatsion texnologiyalar o'quv fanlarini o'qitish komponenti sifatida);

fanlarini o'qitish jarayoniga mobil texnologiyalarni tadbiiq etish bo'yicha tajribalar va metodik adabiyotlarni umumlashtirish;

ta'lim jarayonida foydalanish maqsadga muvofiq bo'lgan mobil ilovalarni tasniflash va tizimlashtirish zarur bo'ladi [7].

Natijalar. Mobil texnologiyalar nafaqat talabalar, balki o'qituvchilarning ham faoliyat samaradorligini oshiradi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, mobil texnologiyalarning o'quv jarayoniga qo'shilishi bosqichma-bosqich amalga oshirilishi, o'qituvchi ham, talaba ham avval texnologiyadan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishi, so'ngra uni tizimli ravishda rivojlantirishi kerak.

Bundan tashqari OTMlarida umumkasbiy yoki ixtisoslik fanlarini o'qitishda ta'limiy mobil ilovalarga bo'lgan ehtiyojni aniqlash maqsadida o'tkazilgan so'rovnoma natijalarini tahlil qiladigan bo'lsak (1-jadvalga qarang), uning allaqachon zaruratga aylanganini ko'rish mumkin.

Mobil ta'lim texnologiyasini ko'rib chiqish, ularning oliy o'quv yurtlarida keng qo'llanilishi ijobiy samara berishi mumkinligini ko'rsatadi. Ko'pchilik pedagoglar oliy ta'limni modernizatsiya qilish uchun mobil texnologiyalardan foydalanish juda samarali natija beradi deb hisoblashadi. Mobil qurilmalar ta'lim faoliyatidagi o'quv dasturlariga qo'shimcha sifatida ishlatilishi va ma'lum fanlarni o'qitishda interfaollikni sezilarli darajada yaxshilashi mumkin. Biroq bu texnologiyalarni joriy etishdan oldin, nafaqat dasturiy balki uslubiy ta'minotni ishlab chiqishni o'z ichiga olgan strategiya va uni amalga oshirish imkoniyatlarini ko'rib chiqish zarur.

Muassasadan tashqarida o'qishni davom ettirish imkonini beradi;

Portativligi sabab va harakatdagilar uchun juda mos;

O'quv materialiga onlayn va oflayn kirish imkoniyati; 24/7 mavjudligi;

Turli ta'lim talablariga moslashtirilishining mumkinligi;

Vaqt sarfi va moddiy xarajat jihatidan tejamkorligi;

Muhokama. Ta'limiy mobil ilovalar masofadan o'qitishning kalitiga aylandi. Ayniqsa pandemiya sharoitida ulardan foydalanishning ko'payishi tufayli talabalar

universitetdan tashqarida ta'lim olishlari mumkinligini tushunib yetishdi. Ular yordamida an'anaviy pedagogik faoliyatning ko'pchilik vazifalarini masofadan amalga oshirish mumkin va bunday ilovalar mobil qurilmalar bilan birgalikda ajralmas ta'lim vositasiga aylanib bormoqda.

Ta'lim jarayoniga mobil ilovalarning integratsiyasi ichki metodologiyada yangi yo'nalish bo'lganligi sababli, ushbu sohada bir qator qarama-qarshiliklar mavjud. Jumladan:

ta'lim jarayoniga oid mashg'ulotlarni o'tkazishning yangi shakllari (interfaol ma'ruzalar, munozaralar, loyihaviy tadbirlar va boshqalar) joriy etilishi bilan mashg'ulotning interaktivligini kuchaytirilishi va ushbu faoliyat turlariga, shu jumladan topshiriq shakllariga uslubiy yordam yetishmasligi;

ijtimoiy ehtiyoj bilan mobil texnologiyalar va ta'limiy mobil ilovalardan o'quv vositasi sifatida foydalanish hamda mobil ilova va tizimlarning tipologiyalari bilan bog'liq vazifalarni amalga oshirish, xususan yurtimizda, umumkasbiy yoki ixtisoslik fanlarini o'qitish jarayonida ulardan foydalanish bo'yicha uslubiy ta'minot yo'qligi;

o'qituvchining me'yoriy hujjatlarda belgilangan kasbiy faoliyatda zamonaviy axborot-kommunikatsiya va mobil texnologiyalardan foydalanish kompetensiyasi bilan

ularning bilim va ko'nikmalari o'rtasida tafvutning mavjudligi.

Xulosa. Bugungi kunda mobil texnologiyalar ishtirokidagi ta'lim vaqti va makon tushunchalarini ikkinchi darajaga tushirgan holda ta'limni samarali tashkil etish imkoniyatlarini taqdim etadi. Bu kasbiy faoliyat turi va mehnat sharoitlaridan qat'i nazar butun umr davomida uzluksiz o'rganish g'oyasiga juda mos keladi. Mobil ta'lim, eng so'nggi mobil texnologiyalarni rivojlantirish natijasida, oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilishga yordam beradi. Mobil qurilmalardan tartibsiz foydalanish ehtimolining kattaligi auditoriyadagi ta'lim uchun maxsus texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llash zaruriyatini paydo qiladi. Faqatgina mobil ta'limdan to'g'ri yo'nalishda foydalanilganda o'quv fanlari bo'yicha o'qitish samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, umumkasbiy va ixtisoslik fanlari uchun ta'limiy mobil ilovalarni ishlab chiqish o'quv-biluv faoliyatini qiziqarli bo'lishi va unga ko'proq o'quvchilarni jalb qilish va ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun optimalga yaqin yechimni taklif qilishi hamda mustaqil o'rganishni rag'batlantirishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. UNESCO Policy Guidelines for Mobile Learning). Unesco Publishing- 2015. ISBN 978-92-3-400004-8.
2. А.П. Авраменко. Модель интеграции мобильных технологий в преподавание иностранных языков для развития устных видов речевой деятельности: английский язык. дис. канд. пед. наук. Москва-2013.
3. О.В. Жуков. Применение компьютерно-мобильной системы в процессе подготовки педагогов профессионального обучения. дис. канд. пед. наук. Москва-2008.
4. Nafasov M.M. The need to introduce mobile technologies to the educational process. O'zbekiston milliy universiteti xabarlari, 2021, [1/3] ISSN 2181-7324. pp. 87-91.
5. Nafasov M. M. The effectiveness of the use of mobile technologies in the educational process //EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). – 2020. – С. 142-166.
6. Нафасов М.М. Подготовка и осуществление компьютерной визуализации в процессе создания учебной модели //Молодежь и XXI век-2015. – 2015. – С. 129-132.
7. L.A. Akhtamova. Forms of conducting an electronic learning course. Academic research in educational sciences 2 (1).

Gulnoza NIYOZOVA,

Guliston davlat pedagogika instituti Pedagogika kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: niyozova.info@gmail.com

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, D.E.Toshtemirov taqrizi asosida

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL ABILITIES OF PRESCHOOL CHILDREN

Annotation

In history and today, there are various conflicting opinions regarding the development of the intellectual abilities of preschool children, and these views have been preserved for years in research in various sources, in scientific works of representatives of advanced pedagogy and psychology. This article highlights current issues of development and improvement of the intellectual abilities of preschool children.

Key words: Preschoolers, educational process, learning, intellectual abilities, educator.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

В истории и сегодня существуют различные противоречивые мнения относительно развития интеллектуальных способностей детей дошкольного возраста, и эти взгляды сохраняются годами в исследованиях в различных источниках, в научных трудах представителей передовой педагогики и психологии. В данной статье освещены актуальные вопросы развития и совершенствования интеллектуальных способностей дошкольников.

Ключевые слова: Дошкольники, образовательный процесс, обучение интеллектуальные способности, воспитатель-педагог.

MAKTABGACHA YOSHIDAGI BOLALARNING INTELLEKTUAL QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Аннотация

Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish ishlari yuzasidan tarixda va bugungi kunda turli xil munozarali fikrlar mavjud bo'lib, bu qarashlar turli manbalarda tadqiqotlarda, ilg'or pedagogika va psixologiya vakillarining ilmiy asarlarida yillar davomida sayqal topib kelgan. Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tarbiyalanuvchilarining intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish va takomillashtirish dolzarb masalalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha yoshdagi bolalar, ta'lim jarayoni, intellektual qobiliyat, tarbiyachi-pedagog, mashg'ulot.

Kirish. Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilishga alohida e'tibor qaratilib, farzandlarimizning jahon andozalari darajasida zamonaviy bilim, kasb-hunarlarni egallashi, jismonan va ma'nan yetuk insonlar bo'lib ulg'ayishi, yoshlarning iqtidor va qobiliyatlarini vaqtli aniqlash, ularning qobiliyat va iste'dodini, intellektual salohiyatini yuzaga chiqarish borasida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning asosiy tamoyillari, bolalarni ijodiy va intellektual rivojlanishini ertaroq, ya'ni u shaxs bo'lib shakllanayotgan vaqtdanoq e'tibor berilishi lozimligi va buning uchun barcha kerakli sarmoya ajratilishi bilan bog'liq xujjatlarni mustahkamlashga qaratilgan. "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunini qabul qilinishi ham jamiyatda mazkur masalani nechog'lik muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoqda.

Ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish bolalarning rivojlanganligi darajasi va ularning umumiy boshlang'ich ta'limga tayyorligini, shuningdek, ularning ijtimoiy, shaxsiy, hissiy, nutqiy, jismoniy va ijodiy rivojlanishini baholash asosida amalga oshirilishi lozim. Bunda bolalarda vatanga muhabbat hissini, oilaga, o'z xalqining milliy, tarixiy, madaniy qadriyatlariga hurmat, atrof-muhitga nisbatan ehtiyotkorona munosabatni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilishi lozim [1].

Insoniyatning intellektual qobiliyatlarini o'rganish bugungi kundagi fan oldida turgan muhim vazifalardan biri bo'lib qolmasdan, balki bu myammo qadimgi davrlardan

buyon mutafakkir, ma'rifatparvar olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Antik yunon faylasuflaridan Platon va Aristotellar qarashlarida insonning aqliy qobiliyati olam hamda borliqni bilishning eng maqbul yo'li ekanligini ta'kidlab o'tganlar.

O'rta asrlarga kelib, "intellekt" tushunchasining mazmuni va mohiyati ilm-fan mahsullariga asoslangan holda yanada kengaydi, yangicha terminlar bilan boyitib borildi.

Intellektning mohiyati va taraqqiyotini tushuntirishda qadim zamonlardan o'q turli turli xususiyatga ega bo'lgan qarashlar ilgari surilib, ular ma'lum bir fikrlar, mulohazalar negizida birlashgan hamda huddi shu yondashuvlar bo'yicha baxslashganlar. Olimlar o'rtasida intellektning mohiyatini tushuntirish va talqin qilishda ikki xil qarash mavjud bo'lgan:

1. Birinchi guruh vakillarining qarashicha, intellektual hususiyatlar odamlarga nasliy yo'l bilan ota-onalar tomonidan beriladi.

2. Ikkinchi guruh namoyondalari esa intellektni bola idrokining tashqi qo'zg'atuvlarga nisbatani bilan bog'lab tushuntirganlar.

Hozirgi davrga kelib esa insonning aqliy taraqqiyotini o'rganish uchun hech vaqt kechiktirib bo'lmaydigan qator amaliy ishlar olib borilmoqda. Intellekt myammosi yurtimiz psixologiyasida xam, chet el psixologiyasida ham eng ko'p o'rganilayotgan mavzulardan biriga aylanib qolmoqda. Yurtimiz psixologiyasida va chet elda intellekt mohiyatini talqin qilishda turlicha yondashilsa ham, lekin umumiy maqsad bitta bo'lib, u ham bo'lsa, insonning intellektual

taraqqiyoti, uning xususiyatlari o'ziga xosligini ochib berishdan iboratdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Intellekt to'g'risida oddiu odamlar qandau tasavvurga ega ekanliklarini tushuntirish maqsadida R.Shternberg tadqiqot o'tkazgan va natijada insonlar umumiy intellekt tushunchasiga quyidagilarni kiritishlarini ko'rsatib o'tgan:

1. Amaliy masalalarni hal qilish qobiliyati. Odam mantiqiu fikr yuritadi, muammoning barcha tomonlarini ko'ra biladi; to'g'ri yechimga kela oladi, zarur axborotlarning original manbalariga murojaat etadi; barcha dalillarni eshitadi.

2. Verbal qobiliyat. Aniq va ravon tilda gariradi; o'qiganini yaxshi tushunishi; lug'at boyligi kuchli va yaxshi; yozma nutqida myammolarga duch kelmaydi; odamlar bilan oson va samimiy muomalaga kirishadi va xokazo.

3. Ijtimoiy komretentlik. Boshqa odamlarni qanday bo'lsalar, shundayligicha qabul qiladi; uchrashuvlarga kechikmaydi; to'g'ri xulosa va qarorlarga kela oladi; boshqalarning xohish va extiyolarini seza biladi; qiziquvchan va hokazo [2].

Ma'lumki, intellekt va sezgi o'zaro bog'liq bo'lib, bolalar his qilish orqali atrofdagi voqea-hodisa, narsa va buyumlar bilan tanishadi. Ularning xususiyati va vazifalariga qiziqadi. Shuning uchun ham mazkur yoshda ko'roq ko'rgazmali va amaliy metodlarga tayanish lozim.

Mashhur rus psixologi D.B.Bogoyavlenskaya fikriga ko'ra, intellektual tashabbus, yangi g'oyalarni tug'ilishi intellektual faollikning o'lchovi, mezoni hisoblanadi. Uning nazariyasiga binoan, intllektual faollikning 3 ta darajasi mavjuddir:

1. Reproduktiv. Yuqori chegarasi – qiziqish, quyi chegarasi – sinalayotgan odamning vazifaga nisbatan sustligi. O'zlashtirilgan holatlar tarzi chegarasidan chiqadigan umumiy xulosalar qariyb yo'qligi.

2. Evristik. Faoliyatni takomillashtirishga intilish paydo bo'ldi, yechimning yangi usullarini qidirishga, topishga nisbatan moyillik vujudga keladi.

3. Kreativlik. Bu intellektual faollikni yuqori darajasi bo'lib, uning yordamida vazifani yo'lga qo'yishdagi tashabbus, nazariy umumiy xulosalar, o'zaro bog'liqlar, sabab – oqibatlar aniqlanadi.

Intellektning rivojlanishi myammosiga analatik yondashuv A.V.Zaporojets tadqiqotlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Muallif bola intelektining funktsional va yosh davrlari bo'yicha rivojlanishi jarayonini farqlaydi. Funktsional rivojlanish jarayoni bolaning tafakkuri mazmunining boyishida o'z ifodasini topadi. Boshqacha so'z bilan aytganda, shaxs tomonidan o'zlashtirilgan yangi harakatlar rivojlanib borib, ular aqliy harakatga aylanadi. Bolada paydo bo'layotgan yangi intellektual faoliyat shakli bola tafakkurining yosh davrlari bo'yicha sifat jihatdan rivojlanishini ta'minlaydi.

A.V.Zaporojets chet ellik olimlar A.Vallon va J.Piaje kabi intellektual faoliyatning 2 ta genetik izchilikdagi shakllarini ko'rsatib beradi:

1. Ko'rgazma harakat tafakkur
2. Ko'rgazma obrazli tafakkur

A.V.Zaporojets keyinchalik uchinchi shaklni xam kiritishga muvofiq bo'ladi, ya'ni so'z-mantiq tafakkur.

Uning fikricha, bolada ko'rgazmali harakat tafakkurning paydo bo'lishi universal predmetlar bilan ishlashiga, ko'rgazmali obrazli tafakkurning vujudga kelishi esa obrazlar, tasavvurlar bilan faoliyat ko'rsatishiga, shuningdek, so'z – mantiq tafakkurining tug'ilishi bo'lsa belgi va tushunchalar bilan faoliyatni amalga oshirishga olib keladi. A.V.Zaporojetsning fikricha, intellektning funktsional va yosh davrlari bo'yicha rivojlanishi o'rtasida juda yaqin aloqa mavjud bo'lib, ular o'zaro uyg'unlikka egadir.

Maktabgacha ta'lim tizimida yurtimiz olimlari tomonidan maktabgacha yoshdagi bolalarni aqliy ijodiy rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatish, tafakkur erkinligi, ularning yoshiga xos bo'lgan pedagogik -psixologik xusiyatlarning nazariy metodik jihatlarini tadqiq qilish va bu borada innovatsion usullar ishlab chiqish amaliyotga joriy etishga doir ko'rlab tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Jumladan B.R.Qodirov, A.F.Azimovalar tomonidan yosh avlodning aqliy qobiliyati va iqtidorini aniqlash metodikasi ishlab chiqilgan.[3].

G.Djanreisova esa, maktabgacha katta yoshdagi bolalarda elementar geometrik tasavvurlarni shakllantirishning metodik asoslarini ishlab chiqqan [4]. Bolalarda elementar matematik bilimlarni rivojlantirish orqali aqliy va ijodiy fikrlashi mustahkamlanadi. Geometrik shakllardan turli xil buyum va narsalar yasaydi, albatta bu jarayonda ham aqliy ham ijodiy faoliyat amalga oshadi.

Psixolog olim K.Qodirov bugungi kunda maktabda ta'lim olishga psixologik tayyorlik darajasining tarkibiy qismlari sifatida shaxs nuqtai nazaridan hamda aqliy va ijtimoiy jihatdan yetilganlik darajasining birligidan iboratligini ilmiy asoslab beradi. Shaxs nuqtai nazaridan yetuklik deganda, umuman olganda, bolaning yangi bir ijtimoiy bosqichga o'tishi bilan bog'liq ravishda maktab hayotiga, ya'ni o'quv faoliyati, o'qituvchi va o'ziga bo'lgan ichki munosabatlari tushuniladi [5]. Olimning g'oyalari asosida maktab ta'limining samarali amalga oshirilishi uchun bolada hissiy barqarorlik shakllangan bo'lishi lozim degan xulosaga kelish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda intellektual anglash malakalarini shakllanganligi mashg'ulot va tarbiyaviy jarayonlarda namoyon bo'ladi. Bolalarning ichki imkoniyatlarini namoyon etishlariga yordam berish, ta'lim-tarbiyaning eng muhim maqsadlaridan biri hisoblanadi. Sifatli ta'lim bolalarda intellektni shakllantirish omilidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual jihatdan rivojlantirishda o'quv-tarbiyaviy faoliyatni to'g'ri tashkil etish va ularning shaxsiy ehtiyojlarini qondirilishiga e'tibor qaratish talab etiladi. Maktabgacha ta'lim bolalarda intellektual rivojlanish bazasini yaratadi. Bolalar qachonki ijodiy va mustaqil fikrlasa, o'z hatti-harakatlarini tandiqiy baholay olsa, taqqoslash, solishtirish kompetensiyasini egallasagina ularda intellektual anglash malakasini shakllanishiga erishish mumkin. Intellektyal qobiliyat bu nafaqat bir faoliyat balki, bir qancha faoliyat turlarini bajara olishdir.

1-rasm: Intellektyal qobiliyat tarkibi

Xotira – idrok etilgan narsa va hodisalarni yoki o'tmish tajribalarini esda qoldirish va zarur bo'lganda tiklashdan iborat psixik jarayon. U nerv sistemasi xususiyatlaridan biri bo'lib, tashqi olam voqealari va organizm reaksiyalari haqidagi axborotni uzoq saqlash hamda uni ong faoliyatida va xulq, xatti harakat doirasida takroriy qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Idrok – bu bilishimizning shunday shakliki u borliqdagi ko'plab xilma-xil predmet va hodisalar orasida bizga ayni paytda kerak bo'lgan ob'ektni xossa va xususiyatlari bilan yaxlit tarzda aks ettirishimizni taminlaydi. Ya'ni idrokning asosida narsa va hodisaning yaxlitlashgan obrazi yotadiki bu obraz boshqalaridan farq qiladi.

Tasavvur – bu insonning ichki dunyosiga sho'ng'ishi va u erda tasvir, rasm va g'oyalarni yaratishdir. Agar idrok biz uchun tashqi dunyoda bevosita ko'rinadigan narsa va hodisalarning tasvirlarini yaratsa, tasavvur mavjud rasm va g'oyalar asosida etishmayotgan narsa va hodisalarning tasvirlarini quradi. Tasavvur yordamida inson boshqa olamlarga uchishi, o'tmishiga qaytishi yoki kelajagiga ko'chirilishi mumkin.

Tafakkur – inson aqliy faoliyatining yuksak shakli, ob'ektiv voqelikning ongda aks etish jarayoni. Tafakkur atrof muhitni, ijtimoiy hodisalarni, voqelikni bilish quroli, shuningdek, inson faoliyatini amalga oshirishning asosiy sharti sanaladi.

Nutq – tilning fikr ifodalash va almashish jarayonlarida amal qilishi, tilning alohida ijtimoiy faoliyat turi sifatidagi myayyan yashash shakli. Nutq deganda uning og'zaki (ovozli) va yozma ravishda namoyon bo'lishidagi jarayonlar, ya'ni so'zlash jarayoni va uning natijasi (xotirada saqlangan yoki yozuvda qayd etilgan nutqiy fikrlar, asarlar) tushuniladi.

Diqqat – ongni bir nuqtaga to'plab, myayyan bir ob'ektga akliv qaralishini aytamiz; biz o'z faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvar qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'zimizning qilgan ishlarimiz, so'z va fikrlarimiz diqqatning obyekti bo'la oladi.

Bularning barchasini rivojlantirish, maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachi-pedagoglarining vazifasi hisoblanadi.

Maktabgacha ta'lim amaliyotidan ma'lumki, bolalarga beriladigan savollar yoki myammoli topshiriqlar muhokama qilinayotganda ularda mustaqil fikrlash jarayoni amalga oshadi. Buyum, narsa va hodisalarning belgi xususiyatlari, vazifalarini o'rganishning afzalligi shundaki bolalar ularga turli tomondan yondashadi. Tabiiyki, maktabgacha yoshdagi bolalarda intellektual anglash malakalari qanday rivojlantiriladi? degan savol tug'ilishi mumkin. Tarbiyachi-pedagoglar tomonidan mashg'ulotlar, didaktik va intellektual o'yinlar, to'garak va turli xil tanlovlar (rasm chizish, tashlandiq va tabiiy materiallardan narsa-buyumlar yasash) o'tkazish orqali amalga oshiriladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda intellektual anglash malakalarini shakllantirish muvaffaqiyati mashg'ulot davrida tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning individual yondashuvi, tarbiyachining pedagogik mahorati va uddaburonligiga bog'liq. Tarbiyachining bolalarda bilim uchqunlarini hosil qilish, bilish faoliyatini tizimli tashkil etish orqali ularni o'quv jarayoniga qiziqitirish, bilim darajasini oshirish imkonini beradi. Har bir bolada o'ziga xos qobiliyat va talant mavjud. Bolalar tabiatan qiziquvchan bo'ladilar. Ularga tabiiy va ichki imkoniyatlarni namoyon etishlari uchun kattalar tomonidan zaruriy sharoit va vaziyat yaratishilishi kerak. Bunda tarbiyachi-pedagoglar turli xil samarali metodlardan foydalanishlari, bolalarning faolligini oshirishga qaratilgan o'yin texnologiyalar, tafakkurni rivojlantirishga mo'ljallangan o'quv topshiriqlarini qo'llashlari lozim. Bolalarni fikrlashlariga turtki berish, izlanuvchanlik, muhokama qilish, myammolarga turlicha

tomondan qarash, ma'lumotlarni yod olish emas, balki fikrlash orqali o'zlashtirishga o'rgatib borish kerak. Mavzu bo'yicha bolalarning mustaqil xulosa chiqarishlari, noyob yechimlar topib, ijodiy yondashishlari ta'limdan qoniqish hissini paydo qiladi. Aksariyat olimlar tomondan muammoli ta'limsiz, intellektual ko'nikmalar shakllanmasligi asoslangan.

Tahlil va natijalar. Myammoli ta'lim metodi maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bolalarga beriladigan o'quv topshiriqlari muammoli xarakterda bo'lishi va o'yin shaklida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Tarbiyachi-pedagog mashg'ulotni rejalashtirganda, bolalar yangi ma'lumotlar asosida shunga o'xshash intellektual harakatlarni bajarish imkoniga ega bo'lishlarini ko'zda tutishi zarur. Muammoli topshiriqlarni muntazam ravishda bajarish yangi bilimlar uchun ma'lumotlar bazasini kengaytiradi. Mana shunday tarzda tashkil etilgan mashg'ulotlarda intellektual anglash malakalari shakllana boshlaydi. Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalarining didaktik tamoyili talablaridan biri, mashg'ulot maqsadi rivojlantiruvchi topshiriqlar shaklida belgilanadi, unda intellektual ko'nikmalarni shakllantirishga e'tibor qaratiladi. Rivojlantiruvchi vazifalarni bajarish natijasida bolalarda muvaffaqiyat va o'z-o'zidan qoniqish hissi paydo bo'ladi. Yoki ushbu tushunchani - aqliy quvnoqlik hislari deb atash mumkin. Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyasidan o'quv-tarbiyaviy faoliyatning turli jarayonlarida foydalanish mumkin. Biroq topshiriqlar tarbiyalanuvchilarni mavzuga oid ma'lumotlarni tushunish hamda ularni amalda bajarishga yo'nalgan bo'lishi lozim. Ushbu texnologiya nafaqat intellektual potentsiali yuqori, balki intellekti o'rta daraja bo'lgan bolalarda ham samara beradi. Ijodiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantiruvchi topshiriqlar ijodiy tasavvur qilishga yordam beradi. Buning uchun mashg'ulotlarda tarbiyachi-pedagoglar turli xil o'yin usullarini qo'llashi zarur. O'yinlar rivojlantiruvchi yoki bilish faoliyatiga oid bo'lishi kerak. O'yin maqsadi bolalarning fikrlash doirasini kengaytirishi hamda dunyoqarashlarini shakllantirishi, bilim olishga qiziqishlarini oshirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Shu o'rinda avvalo o'yinlar intellektual xarakterga ega bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Bolalar faolligini oshirishga qaratilgan intellektual o'yinlar sirasiga zakovat o'yinlari, boshqotirma, topishmoq, mozaika, lego va dominolarni kiritish mumkin. Topishmoqlarni topish orqali bolalarda ijodiy tafakkur rivojlanadi. Tabiatga oid hikoya topishmoqlarni topish jarayonida bolalar tabiat qoidalarining o'zaro bog'liqligi hamda qonuniyatlarini anglaydilar. Kuzatish ham o'qitishning samarali usuli sanalib, kuzatish jarayonida bolalarda ko'rish, sezish va anglash rivojlanadi, tabiat hodisalarini tushunadilar. Maktabgacha ta'limda multimedia vositalaridan foydalanish ham o'qitishning faol shakli hisoblanadi. Bolalar ma'lumotlarni ko'rib eslab qoladilar va oson o'zlashtiradilar. Bolalar ekranda ko'rgan videotasvir mashg'ulot oxiriga qadar ular diqqatini barqaror bo'lishini ta'minlaydi. Mashg'ulotlarda multimedia vositalarini qo'llash mashg'ulotni yanada qiziqarli bo'lishini ta'minlaydi. Bolalarda ko'rish, eshitish, idrok qilish, tasavvur jarayoni rivojlanadi. Multimedia bolalarga o'rganilayotgan o'quv materialini puxta o'zlashtirish, ta'lim jarayonida charchamaslik va zo'riqmaslikka yordam beradi. Taqdimotlar vaqtdan unumli foydalanish, mashg'ulotni sifatli bo'lishini kafolatlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha tarixda va bugungi kunda turli xil fikrlar mavjud bo'lib, bu qarashlar tadqiqotlarda, ilg'or pedagogika va psixologiya vakillarining ilmiy asarlarida yillar davomida shakllanib kelgan, ammo maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual qobiliyatlarini raqamli texnologiyalar vositasida rivojlantirish myammoli pedagogikada ilmiy, nazariy-metodologik bazasiga ega bo'lsa-

da, ushbu myammo echimiga doir ilmiy tadqiqotlar davom etmoqda.

Ma'lumki, intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishda ilg'or va zamonaviy usullardan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyatga ega. Ta'kidlash joizki, raqamli texnologiya ta'limning ma'lum maqsadga yo'naltirilgan shakli, usuli va vositalarining mahsulidir.

Xulosa va takliflar. Kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, aksariyat hollarda tarbiyachi mashg'ulot jarayonida faqat o'zi ishlaydi, tarbiyalanuvchilar esa kuzatuvchi bo'lib qolaveradilar. Ta'limning bunday ko'rinishi maktabgacha

yoshdagi bolalarining aqliy tafakkurini o'stirmaydi, faolligini oshirmaydi, ta'lim jarayonidagi ijodiy faoliyatni so'ndiradi.

Ta'limda pedagogik texnologiyalarning asosiy maqsadi o'qitish tizimida tarbiyalanuvchini mashg'ulot jarayonining markaziga olib kelish, tarbiyalanuvchilarni mashg'ulotlarni shunchaki yod olishlaridan, avtomatik tarzda takrorlashlaridan uzoqlashtirib, mustaqil va ijodiy faoliyatini rivojlantirish, mashg'ulotlarning faol ishtirokchisiga aylantirishdir. Shundagina tarbiyalanuvchilar muhim hayotiy yutuq va myammolar, o'tiladigan mashg'ulotlarning amaliyotga tatbiqi bo'yicha o'z fikriga ega bo'ladi, o'z nuqtai nazarini asoslab bera oladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi PQ-4312-son qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, veb-sayti – www.lex.uz. 10.05.2019 y.
2. Sultanov M.M. International journal of innovative research.volume 11.March 2022. 2347p
3. Qodirov B.R., Azimova, A.F. O'quvchilarning qobiliyatlarini aniqlash metodlari. – T.: Respublika bolalar ijtimoiy moslashuvi markazi, 2017 y.- 7b
4. Djanpeisova G.A. Maktabgacha yoshdagi katta gurux bolalarida elementar geometrik tasavvurlarni shakllantirish. p.f.n.diss.- T., 2005.- 12b.
5. Qodirov K. Maktab ta'limiga yetuklikning psixo-fiziologik jihatlari. Uslubiy qo'llanma. – T.: UzMu , 2009. 9b.
6. Xurvaliyeva T.L. Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik rivojlanishiga oid nazariyalar. Zamonaviy ta'lim 2019 24-30b.
7. Rasulova G, Tashtayeva F. Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual salohiyatining rivojlanishining dolzarb masalalari. Academic research in educational sciences volume 1 issue 2020 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 4.804

UDK: 02. 371 KBK: 78. 74 H – 80

O'ktam NOSIROV,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti, falsafa fanlari nomzodi

E-mail: uktamosirov@gmail.com

Tel: (98) 308 36 80

O'zDSMI professori, f.f.d I.J.Yuldashev taqrizi asosida

KUTUBXONA-AXBOROT MUASSASI FAOLIYATINI BOSHQARISHDA PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK QOBILIYATLAR

Аннотация

Mazkur ilmiy maqolada pedagogik qobiliyatlar kutubxona-axborot faoliyati jarayonini ishtirokchilari bilan suhbatlarda, ko'rsatmalarda, tushuntirishlarda, ijtimoiy faollikni oshirishda ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda munosabatda bo'lish va boshqarishda alohida ahamiyat kasb etishi, rahbarlik faoliyatida tashkilotchilik, tashabbuskorlik, kommunikativlik singari ko'nikma va malakalar kabi pedagogik qobiliyat ham alohida o'rin egallashi, kutubxona-axborot muassasasi rahbari o'z faoliyatini ilmiy asosda tashkil etishi uchun yuqorida ta'kidlab o'tilgan pedagogik mahorat sirlaridan tashqari inson resurslarini boshqarish mahorati, ya'ni psixologik mahoratga ham ega bo'lishi zarurligi, rahbarning har bir xodimning psixologik xususiyatlarini, guruh psixologiyasini yaxshi bilishi boshqarishdagi muvaffaqiyatining garovi ekanligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Qobiliyat, pedagogik qobiliyat, kasbiy mahorat, tashkilotchilik, tashabbuskorlik, ijodkorlik, didaktik qobiliyat, perseptiv qobiliyat, o'z-o'zini boshqarish, hamkorlik faoliyati.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАВЫКИ В УПРАВЛЕНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННОГО УЧРЕЖДЕНИЯ

Аннотация

В данной научной статье особое значение придается педагогическому мастерству, которое используется в беседах, инструкциях, разъяснениях в процессе библиотечно-информационной деятельности с учетом специфических особенностей пользователей для повышения их социальной активности, а также в развитии у них организованности, инициативности необходимой для лидерской деятельности. Педагогическое мастерство предполагает наличие коммуникативных способностей и умений, необходимых для того чтобы руководитель библиотечно-информационного учреждения мог организовать свою деятельность на научной основе. Кроме того руководитель должен владеть навыками управления человеческими ресурсами, обладать психологическими навыками, хорошо разбираться в психологических особенностях каждого сотрудника и коллектива в целом именно в этом заключается залог успеха в управлении.

Ключевые слова: Способность, педагогическая способность, профессиональное умение, организатор, энтузиазм, творчество, дидактическая способность, перцептивная способность, самоуправление, взаимная деятельность.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL SKILLS IN MANAGING THE ACTIVITIES OF THE LIBRARY AND INFORMATION INSTITUTION

Annotation

This scientific article illustrates that how importance of pedagogical skills in conversations, instructions, explanations with the participants of the library-information activity process, as well as focusing on their specific characteristics in increasing social activity, and management, organization, initiative in leadership activities. Moreover, pedagogical skills such as communication skill will take a special place, in order for the head of the library and information institution to organize his activities on a scientific basis, in addition to the above-mentioned secrets of pedagogical skills, human resources management skills. Indeed, it is explained that it is necessary to have psychological skills as well, that the leader's good knowledge of the psychological characteristics of each employee and the psychology of the group is the guarantee of success in management

Key words: Ability, pedagogical ability, professional skill, organization, initiative, creativity, didactic ability, perceptive ability, self-management, cooperative activity.

Kirish. Kutubxona-axborot faoliyati jarayonini ilmiy asosda tashkil etish va uni samarali boshqarish zaruriyati barcha rahbarlarda pedagogik va psixologik qobiliyatlarining mavjud bo'lishini talab qiladi.

Avvalo pedagogik qobiliyatlar haqida to'xtalib o'tadigan bo'lsak, pedagogik qobiliyatlar kutubxona-axborot faoliyati jarayoni ishtirokchilari bilan suhbatlarda, ko'rsatmalarda, tushuntirishlarda, ijtimoiy faollikni oshirishda ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda munosabatda bo'lish va boshqarishda alohida ahamiyat kasb etadi. Rahbarlik faoliyatida tashkilotchilik, tashabbuskorlik, kommunikativlik singari ko'nikma va malakalar kabi

pedagogik qobiliyat ham alohida o'rin egallaydi. Kutubxona-axborot faoliyati jarayonini ilmiy asosda tashkil etish va takomillashtirishning asosi boshqaruv obyekti va boshqaruv subyekti tizimidan tashkil topadi. Ushbu tizim rahbarlar, xodimlar va foydalanuvchilar o'rtasidagi munosabatlarni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, kutubxona-axborot muassasalarini boshqarish jamoa a'zolarini boshqarish hamda ularning faoliyatini boshqarishdan iboratdir. Boshqaruv yuqori saviyada olib boriladigan muassasalarda intizom, xodimlarning mehnat unumdorligi, foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatish, sifat ko'rsatgichlari yuqori darajada bo'ladi hamda

jamoada majburiylik o'rniga ijodiy yondashuv yetakchilik qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kutubxona-axborot muassasalari faoliyatining zamonaviy talablariga javob berishi, muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun xodimlar o'rtasidagi mehnat taqsimotini to'g'ri qo'yish, o'z vaqtda ularning malakasini oshirib borish va qayta tayyorlash, kutubxona-axborot xizmati jarayonini ilmiy asosda tashkil etishga imkoniyatlar yaratish hamda boshqaruv jarayoniga innovatsion yondashuvlar texnologiyalarini loyihalashtirish va joriy etish rahbarning bilimi, pedagogik qobiliyati, kasbiy mahoratiga bog'liqdir.

Qobiliyat – rahbarda tashkilotchilik, tashabbuskorlik, ijodkorlik, o'z fikrini aniq bayon eta olishi, kuzatuvchanlik, talabchanlik, notiqlik, xotira mustahkamligi, pedagogik ta'sir ko'rsata olish mahorati, yetakchilik xususiyatlarining namoyon bo'lishidir.

Didaktik qobiliyat – kutubxona-axborot muassasasi jamoasini boshqarishda, turli vaziyatlarda ko'zlangan maqsadning mazmun va mohiyatini, maqsadga erishish yo'llarini, amalga oshirishi zarur bo'lgan vazifalarni barcha ishtirokchilarga aniq va ravshan tushuntirish, ushbu vazifalarni bajarishda mas'uliyat hissini hamda qiziqishini uyg'ota olish, jamoa a'zolarini umumiy maqsad sari safarbar eta olish qobiliyatidir.

Didaktik qobiliyatga ega bo'lgan rahbar kutubxona-axborot muassasasida vujudga kelgan muammoli vaziyatlarda o'z vakolati doirasida sharoitdan kelib chiqqan holda vaziyatli yondashuv asosida kerakli va zarur chora-tadbirlarni qo'llay biladi. Rahbarning “rahbar-xodim” munosabatlarining ko'p qirrali ekanligidan kelib chiqqan holda xodimlar bilimi, dunyoqarashi, ko'nikma va malakasi, qiziqishlarini chuqur bilishi o'zaro bevosita ta'sirlardan o'z vaqtda foydalana bilishini ta'minlaydi.

Perseptiv qobiliyatlar – kutubxona-axborot muassasasi xodimlarining, shuningdek, foydalanuvchilarning ichki dunyosiga kira bilish, psixologik kuzatuvchanlik, turli guruhlarga mansub foydalanuvchilarning vaqtinchalik psixik holatlari bilan bog'liq tomonlarini tushuna bilishdan iborat bo'lgan qobiliyatdir. Qobiliyatli rahbar xodimlarning har qanday vaziyatlardagi hatti-harakatlarida, kutubxona-axborot faoliyati jarayonida turli xil topshiriqlarni bajarishlari yorqin ifodalangan ayrim tashqi holatlarida hamda ichki dunyosida yuzaga keladigan o'zgarishlarni sezdirmasdan bilib olish iqtidoriga ega bo'ladi.

Nutq qobiliyati rahbarning o'z fikrini aniq, ravshan, tushunarli, ta'sirchan tarzda ifodalashi orqali xodimlar faoliyatini kerakli yo'nalishga yetaklash mahorati va qobiliyatidir.

Chunki xodimlar o'zlari bajarishlari zarur bo'lgan vazifa va topshiriqlarning mohiyatini to'la tushunib yetmasalar topshiriqlarni bajarishlari ham qiyinchilik bilan amalga oshishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tashkilotchilik qobiliyati - kutubxona-axborot muassasasi jamoasini ahillik, birdamlik, jipslik asosida birlashtira olishda namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, “tashkilotchilik rahbarning o'zining boshqarish faoliyatini to'g'ri rejalashtirish, bergan topshiriqlarining ijrosini tekshirish, xodimlar faoliyatini to'g'ri baholash, qarorlar qabul qilishi va uning nazorati bilan bog'liq bo'lgan faoliyatini ham o'z ichiga oladi” [2].

Tashkilotchilik qobiliyati asosan quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Barcha masalalarni to'g'ri va oqilona hal qilish, strategik oldindan ko'ra bilish, tez payqash imkoniyatining mavjudligi;

Yangi g'oyalar, ilg'or tajribalarni muassasa sharoitiga, xodimlar saviyasiga moslashtirilgan holda amaliyotga tatbiq eta bilish;

Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni tezkorlik bilan hal qila bilish, o'z vaqtda qat'iy qarorlar qabul qila bilish;

Muayyan chora-tadbirlar qo'llashda qat'iylik va mustaqillik;

Ijrochilarning yoshi, jinsi, aqliy va jismoniy imkoniyati, qobiliyati, iste'dodi irodaviy xususiyatiga binoan mehnat taqsimotini yo'lga qo'ya bilish;

Kutubxona-axborot faoliyati sifati va samaradorligi yuzasidan muassasani ilg'or jamoaga aylantirish uchun doimo qayg'urish.

Kutubxona-axborot muassasasi rahbari turli holatlarda o'zini-o'zi oqilona boshqarish uquviga ega bo'lishi muhim ahamiyatda egadir.

Kutubxona-axborot muassasasi rahbari hissiyotli holatlarda:

Ko'tarinkilik bilan o'z munosabatini anglati olishi, xodimlar va foydalanuvchilar bilan munosabatda muayyan meyorlarga amal qila bilishi;

Psixologik to'siqlar, ziddiyatli holatlarda irodaviy sifatlarni insonlararo munosabatlarda ilmiy psixologik muhitni vujudga keltirishga ko'maklashadi. Rahbar shaxsining irodasiga quyidagi talablar qo'yiladi:

- irodaviy kuch-quvvatning mujassamlashuvi;
- boshqaruv qiyinchiliklarini yenga olish kuchi;
- maqsadga intilish va sobitqadamlik;
- sabotlilik, qat'iylik, prinsiplilik;
- intizomlilik, o'z-o'ziga buyruq bera olish;
- o'zini safarbar eta olish.

Bulardan tashqari kutubxona-axborot muassasasi rahbari “shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarni uyg'unlashtirish, odamiylik, jonkuyarlik, oliyanoblik kabi axloqiy xislatlarga, madaniyatilik, ziyolilik, odillik, salohiyatlilik singari shaxsning umumiy xislatlariga, halollik, mas'uliyatlilik, tadbirkorlik singari ishbilarmonlilik xususiyatlariga, o'zgarlar yutuqlaridan quvona bilish, ko'tarinkilik singari ehtirosli xislatlarga ham ega bo'lishi zarur” [3].

Kutubxona-axborot muassasasi rahbari o'z faoliyatini ilmiy asosda tashkil etishi uchun yuqorida ta'kidlab o'tilgan pedagogik mahorat sirlaridan tashqari inson resurslarini boshqarish mahorati, ya'ni psixologik mahoratga ham ega bo'lishi zarur.

Rahbarning har bir xodimning psixologik xususiyatlarini, guruh psixologiyasini yaxshi bilishi boshqarishdagi muvaffaqiyatining garovidir.

Kutubxona-axborot muassasasi jamoasini boshqarish ikkita maqsadni ko'zlangan holda amalga oshiriladi.

Ular birgalashib kutubxona-axborot muassasasi ichki boshqaruvining maqsadli vazifalarini tashkil etadi. Birinchi vazifa ishlab chiqarish vazifasi bo'lib, foydalanuvchilar ma'lumot, axborot va bilim olishga bo'lgan ehtiyojlarini to'la qondirish maqsadida ularga xizmat ko'rsatish kiradi. Ikkinchisi, ijtimoiy vazifa bo'lib, xodimlar ehtiyojlari va manfaatlarini hisobga olgan holda qulay shart-sharoitlarni yaratish, jamoada mehnat qilish uchun ijobiy mikroiklimni shakllantirishdir.

Tahlil va natijalar. Kutubxona-axborot muassasasi jamoasini boshqarishning ijtimoiy vazifasi quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

- Jiplashtirish;
- Faollashtirish;
- Takomillashtirish;
- O'z-o'zini boshqarish.

Boshqaruv jarayoni bilan bog'liq psixologik muammolarning keng ko'lamli masalalar majmuidan iboratligi uning yuqorida ta'kidlab o'tilgan vazifalaridan ham ma'lumdir. Shuning uchun kutubxona-axborot muassasasi rahbari unga bog'liq psixologik muammolarni tahlil qila olishi va psixologik bilimlarga ega bo'lishi muhim.

Bugungi kunda boshqaruv muammosini psixologik o'rganish bir necha xil qarashlarga tayanadi. Chunonchi, boshqaruv tizimi serqirra va ijtimoiy guruhlarning xarakteridan kelib chiqqan holda bir nechta bosqichlarga ham ega. Boshqaruv jarayonining psixologik masalalari bir necha muammolarni o'zida qamrab olishini inobatga olgan holda ularning ayrim jihatlari ketma ketlikda o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Kutubxona-axborot muassasasi rahbari va jamoa o'rtasidagi hamkorlik faoliyatini amalga oshirish jamoadagi sog'lom psixologik muhitni hamda kutubxona-axborot faoliyati jarayoni samaradorligini ta'minlashning asosiy sharti hisoblanadi.

Hamkorlik o'zaro ta'sir ko'rsatishda va aloqadorlikni kuchlar nisbatiga emas, balki guruh a'zolarining tengligi tamoyiliga asoslanadi.

Hamkorlikning asosiy usullari o'zaro hamjihatlik, muhokama, fikr almashuv, o'zaro yordam, taklif kiritish o'zaro maslahatlashuv kabilardan iborat.

Hamkorlik faoliyati:

Simpatiyani namoyon qilish;

Hurmatni shakllantirish;

Ishonch hosil qilish;

Obro'-e'tiborga ega bo'lish kabi shart-sharoitlarga asoslanib amalga oshiriladi.

Hamkorlikdagi faoliyat shaxslararo munosabat jarayonida shakllanadi va uning ratsional, hissiy, irodaviy, amaliy jihatlari mavjuddir.

“Shaxslararo munosabatlarni keltirib chiqaruvchi sabab – ehtiyojlar” [4.B.160]. bo'lib, ularning amalga oshirishini ta'minlovchi mexanizmlar quyidagilardan iborat:

– “uyg'unlik” – rahbarning fikri, kechinmalari, baholari, ishonchi xodimlari bilan bilan bir xilda bo'lishi;

– “etalon” – rahbarning jamoa a'zolari bilan ehtiyojlarining ma'naviy birlikda namoyon bo'lishi;

– “tanqidiy” – rahbarning ijtimoiy munosabatlarida xodimlarda yo'q sifatlarini namoyon qilish;

“ko'maklashish” rahbarning xodimlari bilan munosabatda o'zining insoniy yordamini ko'rsatishi.

Rahbar bilan xodimlar o'rtasidagi hamkorlikni belgilashda rahbardan talab qilinadigan jihatlari quyidagilardir:

Obro'-e'tiborga egalik;

Jamoaning ishonchini qozonish;

Xodimlar faoliyatini to'g'ri idrok etish;

Talabchanlik;

Taqdiray bilish.

Xulosa va takliflar. Kutubxona-axborot muassasasidagi xodimlarni boshqarishni faollashtirishga to'stinlik qiluvchi quyidagi motivlar mavjud bo'lishi mumkin:

Kutubxona-axborot muassasasi ishini yuksaltirish bo'yicha qandaydir takliflar kiritishning befoydaligi;

Kutubxona-axborot muassasasi faoliyatidagi kamchiliklarni doimo tanqid qilish;

Xodimlarning boshqaruvdagi ishtirokiga ishonchining yo'qligi.

Bunday salbiy motivlarning bartaraf etishda kutubxona-axborot muassasasi rahbari quyidagi jihatlarga e'tibor qaratishi lozim:

Faqat jamoa fikrini talab qilmay, ularni erkin faoliyat yuritishiga ham shart-sharoit yaratish;

kutubxona-axborot muassasasi xodimlari ishini faollashtirish uchun tanqidga to'g'ri munosabat bildirish”

mehnatni ratsional tashkil etish – qog'ozbozlikdan, majlisbozlikdan, foydasiz ishlardan tiyilish;

Xodimlar kasbiy madaniyatining o'sishi uchun shart-sharoit yaratish;

Boshqaruvni faollashtirish, jazolashga emas, ko'proq rag'batlashtirishga tayanish.

Kutubxona-axborot muassasasi rahbarining xodimlar jamoasi bilan hamkorlikdagi faoliyati quyidagi muammolarni hal qilishga yordam beradi:

– xodimlarning kasbiy mahoratini oshirishga (metodik hamkorlikni o'rnatish);

– ish yuzasidan ishonch – xodimlarning kasbiy munosabatiga ishonch bilan qarash;

– xodimlar faoliyatini kuzatish, idrok etish asosida e'tibor qaratish;

– uslubiy hamkorlik uchun rag'batlantiruvchi omilning bo'lishi.

Lekin har qanday moddiy va ma'naviy rag'batlantirishniq bajarilgan ish miqdori va sifatiga ko'ra amalga oshirishi zarur. Shuningdek, rag'batlantirish sog'lom raqobat muhitini yaratishga ham xizmat qilishi kerak.

Kutubxona-axborot muassasasi rahbari jamoa a'zolari bilan hamkorlikdagi faoliyatida rag'batlantirish bilan bir qatorda jazolash yoki tanqid qilish asosida ular faoliyatini to'g'ri yo'nalishga solishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш. М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. 3-нашри. Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2022.-440 бет.
2. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент. Т.; “Ўқитувчи”, 2001. -702 бет.
3. Абдурахманов Қ.Х., Холмўминов Ш.Р. Зокирова Н.Қ. Персонални бошқариш. Тошкент: “Ўқитувчи” НМАК, -2008-656 бет.
4. Абдурахманов Қ.Х., Холмўминов Ш.Р. Персонални бошқариш. Тошкент: 2004. -160 бет.
5. Ўзбекистон педагогикаси антологияси. Тошкент: “Ўқитувчи” 1995. -464 бет.
6. Иброҳимов А. ва бошқалар. Ватан туйғуси. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996.-396 бет.
7. Иброҳимов А. Рухий озик маҳзани. Тошкент: Янги аср авлоди, 2012.-428 бет.
8. Иброҳимов А. Ёруғлуғ. –Тошкент.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. -376 бет.
9. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. Москва: “Мысль”, 1998,-253 с.
10. Качанова Е.Ю. Инновации в библиотеках. – СПб: Профессия 2003-318 с.

UDK:37.013.46

Raviyajan NURADDINOVA,
Urganch davlat universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti
E-mail: raviyajan.n@urdu.uz.

Urganch davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi, p.f.f.d (PhD) Q.Karimova taqrizi asosida

ABU RAYHAN BERUNI'S VIEWS ON MORAL EDUCATION

Annotation

In this article, special attention is paid to the importance of the spiritual heritage of the great scholar Abu Rayhan Beruni in the education of a perfect person.

The thinker's attention to moral education in the family and in the upbringing of children in the family is discussed.

Key words: Encyclopedist, perfect person, enlightenment, spirituality, education, knowledge, thinking, science, spiritual awareness, progress

МНЕНИЯ АБУ РАЙХАНА БЕРУНИ НА НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ

Аннотация

В данной статье особое внимание уделяется значению духовного наследия великого учёного Абу Райхана Беруни в воспитании совершенного человека.

Обсуждается внимание мыслителя к нравственному воспитанию в семье и воспитанию детей в семье.

Ключевые слова: Энциклопедист, совершенный человек, просвещение, духовность, образование, знание, мышление, наука, духовное сознание, прогресс.

ABU RAYHON BERUNIYNING AXLOQIY TARBIYAGA DOIR QARASHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada buyuk alloma Abu Rayhon Beruniyning ma'naviy merosining komil insonni tarbiyalashda muhim ahamiyatiga ega ekanligiga alohida e'tibor qaratiladi. Mutafakkirning oila va oilada farzand tarbiyasida axloqiy tarbiyaga beriladigan e'tibori haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Komil inson, ma'rifat, ma'naviyat, ta'lim-tarbiya, bilim, tafakkur, ilm-fan, ma'naviy ogohlik, taraqqiyot

Kirish. Mamlakatimizda buyuk allomalar va mutafakkirlarning ilmiy, ma'naviy merosining yoshlarda vatanparvarlik, sobitqadamlik, bag'rikenglik, ma'naviy ogohlik, gumanizm, barkamol insonni tarbiyalashdagi konstruktiv ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev "Farzandlarimizni mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini chuqur egallagan, mustahkam hayotiy pozitsiyaga ega, chinakam vatanparvar komil insonlar sifatida tarbiyalash biz uchun hamisha dolzarb masala hisoblanadi"[1] deb alohida ta'kidlaganlar. Shu bois mutafakkirlarimiz tomonidan ilgari surilgan, jamiyat taraqqiyoti va ma'naviy qiyofasini yuksaltirishga qaratilgan ilg'or g'oyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, buyuk allomalarning ta'lim-tarbiyaviy qarashlarini zamonaviy nuqtai nazardan o'rganish bugungi kunning obyektiv zaruriyatidir. Mamlakatimizda ijtimoiy siyosat va shakllanib borayotgan fuqarolik jamiyati asoslarining milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashuvini tizimli tadqiq qilish masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Chunki "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" degan dasturiy g'oya asosida yoshlarni ona yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularda tashabbuskorlik, fidoyilik, axloqiy fazilatlarini shakllantirish – o'ta sharafli vazifadir"[2].

Beruniy ilm-fan, jamiyatda bilim tarqatish, mehnat bilan jaholatdan qutilish mumkin, deb hisoblab, odamlarni o'zida yuksak axloqiy fazilatlarini tarbiyalashga chaqiradi. U bilim olishning o'zi katta va mashaqqatli mehnat, kuch, vaqt va sabr-toqat talab qiladi, deb biladi va odamlarda turli yo'llar bilan yod olish qobiliyati rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi.

Beruniyning fikricha, o'qish insonni oliyjanob qiladi, uni mehribon va aqlli bo'lishga sabab bo'ladi. Beruniy uchun "bilimning sofligidan boshqa" hech narsa yo'q. Buyuk

mutafakkir ilm-fan yordamida tarbiyalangan yuksak axloqiy mezonlarni keng joriy etish jarayonida komillikka erishish mumkin, deb ta'lim bergan. Beruniy bilim insonni to'g'ri yo'lga boshlab borishga chuqur ishonch hosil qilgan. Vaholanki, "bilim orqali najotga erishish faqat yomonlikdan tiyilsagina mumkin".

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Beruniy ilmiy merosini tizimli o'rganish, uning asarlarini Yevropa tillariga tarjima qilish va sharhlash o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. Beruniy dahosining butun dunyoda e'tirof etilishi uning umuminsoniy ilm-fan va madaniyatga qo'shgan hissasi naqadar ulkan ekanidan dalolat beradi. Taniqli amerikalik fan tarixchisi J. Sarton tomonidan butun XI asrning birinchi yarmi jahon fani tarixida Beruniy davri deb ataldi. J. Reno, B. Bonkompani, M. Fiorini, E. Videmann, G. Zuter, K. Shoy, S. X. Nasr va boshqalarning asarlari Beruniy ilmiy merosining turli jihatlarini ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Bundan tashqari, hozirgi vaqtgacha juda ko'p kitoblar, ilmiy-tanqidiy maqolalar, maxsus tadqiqotlar chop qilinib, ularda Beruniyning tabiatshunoslikning turli sohalariga qo'shgan hissasi tahlil etilgan – A.A. Semenov, I. Yu. Krachkovskiy, A.M. Belenitskiy, V.V. Bartold kabi taniqli olimlarning asarlari ham shular qatoridan o'rin olgan. Beruniyning inson kamolotida tarbiyaning muhim o'rnini ta'kidlashini uning yuqorida qayd etilgan «O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Mineralogiya», «Kitob as - Saidona», «al – Qonuni al - Mas'udiy», «Geodeziya» va boshqa asarlarida ko'rishimiz mumkin.

XIII asr boshlarida Xorazmda bo'lgan mashhur sayohatchi va geograf Yoqut Hamaviyning aytishicha, Vatanidan tashqariga ketgan har bir kishini xorazmiyliklar «Beruniy» laqabi bilan ataganlar. Keyinchalik bu laqab shu

an'anaga ko'ra uning nomiga qo'shib qolgan bo'lsa ehtimol. Chunonchi, olimni shaxsan bilgan mashhur tarixchi Abul Fazil Bayhaqiy unga nisbatan «Beruniy laqabini qo'llamay, faqat «Abu Rayhon» deb ataydi. «Abu Rayhon» esa «marhamatli», «rahmatli», «rahmdil» ma'nolarini bildiradi», – degan fikrlarni aytadilar. Abu Rayhon Beruniy boshlang'ich ta'limni olgach, o'sha davrda fan-madaniyat taraqqiy etgan Xorazmning peshqadam olimlaridan saboq oladi. Beruniy Xorazm tili bilan birga sug'diy, forsiy, suryoniy, yunon, qadimgi yahudiy tillarini, hatto qadimgi hind tili sanskritni ham o'rgangan. U yunon klassik ilmi, astronomiya, geografiya, botanika, matematika, geologiya, tarix, etnografiya, falsafa va filologiyadan ham chuqur bilim oladi.

Beruniy tug'ilib, o'sgan davrda Xorazm somoniylar davlatiga qaram bo'lsa-da, ma'lum darajada mustaqil edi. O'rta va yaqin Sharqning yirik ilmiy va madaniy markazlaridan biri edi. Abu Rayhon Beruniy butun umrini ilmga bag'ishladi, o'zi hayot paytidayoq o'sha davrning eng buyuk olimi va mutafakkiri sifatida taniladi. Beruniy ilm-fan rivojiga g'oyat katta hissa qo'shdi. «Aql va ma'rifatda xali unga o'xshash biror kishini davron yaratga olgani yo'q», – deb yozgan edi XIII asr tarixshunosi Yoqut.

Jamiyatimiz taraqqiyotining bugungi bosqichida ta'lim-tarbiya jarayonida xalqimiz ma'naviy-pedagogik merosga murojaat qilish, aynan buyuk Sharq mutafakkirlarining ma'rifiy-pedagogik g'oyalari va qarashlaridan samarali foydalanish muhim ahamiyatga kasb etadi. Sharqning o'rta asr faylasufi, "alloma pedagoglarining inson, shaxs, uning axloqi, odob tarbiyasi, ma'naviy qiyofasi, tarbiyalanuvchiga estetik ta'sir o'tkazish, insonning muhim axloqiy-estetik fazilatlarini, uning rivojlanishi va kamol topishi, axloqiy-estetik tarbiyaning eng ta'sirchan usullari va vositalari to'g'risidagi g'oyalari va mulohazalari shu kungacha o'z dolzarbligini yo'qotmagan" [3]

Tadqiqot metodologiyasi. Abu Rayhon Beruniy ham inson bilimlarni aqlning sezgi a'zolari bergan ma'lumotlar orqali egallashini aytadi. Beruniyning fikricha, inson barhayot ekan, extiyojlari saqlanadi. Oltin va kumushning kishi turmushida bevosita hech qanday ahamiyati yo'q, ular faqat vositadindir. U yozadi: «Chunki ularning har ikkalasi toshdirlar, ularning o'zlarini na to'ydira, na tashnalikni qondira, na zo'ravonlikni to'xtata, na yomonlikdan saqlay oladilar»[4]. Beruniy muruvvat va shavkatni eng yaxshi insoniy fazilat deb hisoblaydi. Uning ta'kidlashicha, muruvvatli kishi (ma'rv) boshqalarning qarzini to'lab yuboradi, o'zgalarga bag'ishlaydi. Shavkatli odam esa (fato) o'z qobiliyati, xushmuomalaligi, shavkatligi, qat'iyiligi, chidam, fazilat va kamtarlik xislatlari bilan ajralib turadi. Olimning bu fikri aslida psixolog M. G. Davletshin yozganiga yaqin: "Axloqiy xulq-atvorning zaruriy sharti axloqiy xulq-atvorning tegishli darajasini ta'minlamaydigan bilimdir. Bundan tashqari, bilimlarni o'z-o'zidan mos keladigan axloqiy xatti-harakatlar amaliyotisiz o'zlashtirish, axloqiy bilim va insonning axloqiy xatti-harakati o'rtasidagi tafovutda ifodalangan "axloqiy rasmiyatchilik" deb ataladigan narsaning paydo bo'lishiga olib keladi.

Shungdek, alloma mehnat tarbiyasiga katta ahamiyat bergan. Beruniyning fikricha, yosh shaxsning to'g'ri rivojlanishining zaruriy sharti mehnatdir. Moddiy qadriyatlarini yaratishda aynan mehnat asosiy omil hisoblanadi. Beruniy hayotni, baxtni mehnatsiz tasavvur qilmagan, mehnat orqali tarbiyani inson hayotining asosi deb hisoblagan. Beruniy mehnat bilan tarbiyalash haqida gapirar ekan, irodaning katta ahamiyatini qayd etadi. O'z maqsadiga erishish va ilm olish yo'lidagi matonat haqida Beruniy "Geografiya" kitobida shunday yozadi: "O'tmishda Ptolemey usulini uyg'unlashtirish uchun ko'p mehnat qildim".

Beruniy o'z asarida muruvvat va futuvvatni ulug'lash bilan birga, ular o'rtasida farqni ham ko'rsatib o'tadi. Chunki

muruvvat va futuvvat turli asoslarga ega. Biriga qodir bo'lgan odam ikkinchisiga qodir bo'lmasligi mumkin. Yana har bir ish o'z o'rnida va me'yorida bo'lishi shart. Haddan tashqari qilingan ish oqilona bo'lmaydi.

Umuman, Abu Rayhon Beruniy ilm-fanning buyuk homiysi va muxlisi sifatida mamlakatning obodonchiligi ilm-fanning gullashida, odamning baxti esa uning bilimi va ma'rifatida deb biladi.

Tahlil va natijalar. Olamni bilish masalasida Beruniy hind, yunon va ayrim so'fiy mutafakkirlarning fikrlarini qiyosiy tahlil qilar ekan, ularning barchalarida bilish, aslida, unutilgan narsalarni xotirlashdir deydi. Bunday xotirlash jonning tanadan-tanaga ko'chishi bilan bog'liqdir. Hindlar bunday ko'chishni "reinkarnatsiya" deb atashsa, yunonlar "metempsixoz" deb ataydilar. Beruniyning zukkoligi va donoligi shundaki, u "Sansara"ni hayot charxpalagi nihoyasiz, qandaydir doimo takrorlanadigan jarayon deb bilmasdan, unga taraqqiy etadigan jonning takomili va rivojlanishi sifatida qaragan[5]. Bundan ko'rinadiki, reinkarnatsiya qandaydir be'mani jonning tanadan-tanaga ko'chish jarayoni emas, balki jonning ruhiy evolyutsiya jarayoni deb ko'rsatilgan. Bu fikrlarning barchasida bilish voqelikning inson ongidagi in'ikosi emas, balki oldingi hayotdagi jonning taassurotlari va xotiralaridir. Shungdek, alloma mehnat tarbiyasiga katta ahamiyat bergan. Beruniyning fikricha, yosh shaxsning to'g'ri rivojlanishining zaruriy sharti mehnatdir. Moddiy qadriyatlarini yaratishda aynan mehnat asosiy omil hisoblanadi. Beruniy hayotni, baxtni mehnatsiz tasavvur qilmagan, mehnat orqali tarbiyani inson hayotining asosi deb hisoblagan. Beruniy mehnat bilan tarbiyalash haqida gapirar ekan, irodaning katta ahamiyatini qayd etadi. O'z maqsadiga erishish va ilm olish yo'lidagi matonat haqida Beruniy "Geografiya" kitobida shunday yozadi: "O'tmishda Ptolemey usulini uyg'unlashtirish uchun ko'p mehnat qildim".

Beruniy tarbiyada eng katta muvaffaqiyatga erishish uchun ishontrish, rag'batlantirish, jazolash, axloqiy va estetik mavzularda turli suhbatlar o'tkazish usullarini ham tavsiya qiladi. Bularning barchasi hozir ham o'z ma'nosini yo'qotmadi.

Beruniy merosi ilm-fan, ta'lim va tarbiya mazmuni haqidagi qimmatli fikrlarni o'zida mujassam etgan ulkan xazinadek ko'rinadi. Beruniyning ilm olish, uning yo'llari va ma'nosi haqidagi fikrlari ko'plab asarlarda uchraydi, ular go'yo uning kitoblari sahifalarida sochilib ketgan. Yunon, hind va ayrim sufiy mutafakkirlarning fikricha, tafakkur insonning hayoti davomida shakllanib boradi va uning asosiy vazifasi insonning moddiy olamga moslashishiga yordam berishdir. Hindlarda jondagi bilim ruhiy tusga ega bo'lib, insonning hayoti davomida shakllanmaydi, balki tug'ilishi bilan oq hosil bo'lishi ko'rsatilgan. Mas'udning "Al-hikmat" deb ataluvchi xazinasiga, astronomiya san'atiga xos bir qonun bilan xizmat qilishni ixtiyor etdim"[6]. Bu fikrlarga G'arb beruniyshunoslari alohida e'tibor berishadi, chunki ushbu so'zlarda allomaning nafaqat astronomiyaga, balki uning fan sifatidagi xususiyatlariga olamni bilishning o'ziga xos uslub va vositalariga alohida e'tibor bilan yondashgani ham aks etgan.

Beruniy asarlarini ko'zdan kechirar ekanmiz, ularning barchasida uning Allohga bo'lgan muhabbatiga guvoh bo'lamiz. Uning ilmiy izlanishlari va diniy bilimlari bir-biri bilan birlikni tashkil qiladi. Beruniyning diniy bilimlarni ilmiy bilimlar va tabiiy fanlar bilan uyg'unlashtira olishi Beruniyning eng yirik ilmiy kashfiyotlarida muhim o'rin tutgan.

Axloq - bu inson irodasini o'rganadigan inson tarbiyasining amaliy qismidir. Axloq nafaqat mumkin bo'lgan maqsadlar bilan shug'ullanadi va balki bunday maqsadga muvofiq faoliyat olib borishga undaydi. Beruniyning fikriga

ko'ra, axloq bu ma'naviy-ruhiy tarbiyaning amalda samarali texnologiyasini yaratish qobiliyatidir.

Xulosa va takliflar. Mutafakkirning fikricha, qalbdagi bilim bilan tafakkur bir-biriga uzviy bog'liq bo'lib, ular bir-biriga xizmat qilishi kerak. Shunday qilib, muallif hind falsafasidagi gnoseologik masalalar, asosan, ob'ekt va sub'ekt munosabatlari hamda insonning bilish jarayonidagi bilim va ob'ekt doirasida shakllangan, deb hisoblaydi. Hind falsafasidagi bilish jarayoni ratsional hamda irratsional tusga ega. Beruniy ratsional bilimni aqliy bilim deb atagan va uning asosida kuzatish, taqqoslash, tajriba kabi usullar yotishini ko'rsatgan. Shu bilan bir qatorda, alloma irratsional (qalbdagi), ya'ni tug'ma bilimlarni alohida bir guruhga ajratgan va u haqda yunon, hind, sufiy mutafakkirlarining qarashlarini qiyosiy taqqoslagan.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Beruniyning komil insonni shakllantirishga oid bu fikrlari faqat o'z zamonasi uchun emas, hozirgi davr ta'lim-tarbiya ishlarini takomillashtirishda ham katta ahamiyatga ega.

Zero, uning o'zi ham haqiqiy komil insonga hos hislatlarga ega ekanligini, hayoti va ijodiy faoliyati, yozgan asarlari bilan isbotlab, kelajak avlodlarga katta ma'naviy me'ros qoldirdi.

Beruniyning axloqiy qarashlarini o'rganish shuni ko'rsatib turibdiki, uning yaxshilik, yomonlik, nomus, baxt, mardlik, do'stlik, halollik kabi ko'p axloqiy masalalarga ahamiyat bergan bo'lib, ular bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. 178-b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoevning 2020-yil eng ustuvor vazifalari to'g'risida Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
3. Sabirova Ch.A. Bo'lajak o'qituvchilarni axloqiy-estetik tarbiyalash jarayonini shahsga yo'naltirilgan yondashuv asosida takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. CHirchiq, 2020, 16 b
4. Antologiya pedagogicheskoy mysli Uzbekskoy SSR. - M, 1986. S.90.
5. Jo'raqulov F. Abu Rayhon Beruniy tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy merosining G'arb olimlari tomonidan tadqiq etilishi /tarixiy-falsafiy tahlil/ Fal.fan.nom.darajasini olish uchun yoz. dis. –Toshkent, 2007. 96 - 97- b.
6. Abu Rayhon Beruniy. Qonuni Mas'udiy. -B.37.

UDK: 159.922.

Aziza ODILJONOVA,
Andijon davlat universiteti Umumiy psixologiya kafedrasida o'qituvchisi, PhD
E-mail: odiljonova@list.ru

ADPI professori, DSc V.M.Xalimova taqrizi asosida

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PARENTS AND CHILDREN RELATIONSHIPS

Annotation

The article reflects the latest achievements of psychology in the study of interpersonal relationships. The psychological aspects of the formation of communication culture in the family are highlighted. Eastern culture is so unique, unique and attractive, and one of the main reasons for this is the unique environment of the Uzbek family, its traditions, pictures and values. Psychological methods and trainings regarding the formation of communication culture in the family are widely covered.

Key words: Family, communication culture, values, interpersonal relations, Eastern culture and spirituality, national customs, traditions, child upbringing, morals, family environment, parents' position, reproductive institutions, need.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ ОТНОШЕНИЙ РОДИТЕЛЕЙ И ДЕТЕЙ

Аннотация

В статье отражены новейшие достижения психологии в изучении межличностных отношений. Освещены психологические аспекты формирования культуры общения в семье. Восточная культура настолько уникальна, неповторима и привлекательна, и одна из главных причин этого – неповторимая среда узбекской семьи, ее традиции, образы и ценности. Широко освещены психологические методы и тренинги по формированию культуры общения в семье.

Ключевые слова: Семья, культура общения, ценности, межличностные отношения, восточная культура и духовность, национальные обычаи, традиции, воспитание детей, нравственность, семейная среда, позиция родителей, репродуктивные институты, потребность.

OTA-ONA VA FARZANDLAR MUNOSOBATLARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada shaxslararo munosabatlarni o'rganish yuzasidan psixologiya fanining so'nggi yutuqlari o'z aksini topgan. Oilada muloqot madaniyatini shakllantirishning psixologik jihatlari yoritib berilgan. Sharq madaniyati shu qadar noyob, betakror va jozibali bo'lib, buning asosiy sabablaridan biri o'zbek oilasining betakror muhiti, undagi an'analar, rasm-rusmlar va qadriyatlar ekanligi ta'kidlangan. Oilada muloqot madaniyatini shakllantirish yuzasidan psixologik metodika va treninglar keng yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Oila, muloqot madaniyati, qadriyatlar, shaxslararo munosabatlar, sharq madaniyati va ma'naviyati, milliy urf-odatlar, an'analar, farzand tarbiyasi, axloq-odob, oilaviy muhit, ota-onalar pozitsiyasi, reproduktiv ustanovkalar, ehtiyoj.

Kirish. Insoniy munosabatlar shunday o'zaro ta'sir jarayonlariki, unda shaxslararo munosabatlar shakllanadi va namoyon bo'ladi. Bunday jarayon dastlab odamlar orasiga ro'y beradigan fikrlar, his-kechinmalar, tashvishu-quvonchlar almashinuvini nazarda tutadi. Odamlar muloqotda bo'lishgani sari, ular o'rtasidagi munosabatlar tajribasi ortgan sari ular o'rtasida umumiylik, o'xshashlik va uyg'unlik kabi sifatlar paydo bo'ladiki, ular bir-birlarini bir qarashda tushunidigan yoki "yarimta jumladan" ham fikr ayon bo'ladigan bo'lib qoladi, ayrim hollarda esa ana shunday muloqotning muloqotning tig'izligi teskari reaksiyalarni- bir-biridan charchash, gapiradigan gapning qolmasligi kabi vaziyatni keltirib chiqaradi. Masalan, oila muhiti va undagi munosabatlar ana shunday tig'iz munosabatlarga kiradi. Faqat bunday tig'izlik oilaning barcha a'zolari o'rtasida bo'lishi mumkin (ona-bola, qynona-kelin va hokazo).

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Olimlarning tavsiflashicha, antik davrlarda erkak va ayol aloqalari oqibatida farzand tug'lsa, unga deyarli befarq qarash, ya'ni, infantitsid munosabat kuzatilgan, bunday munosabat mohiyatan shafqatsizlikka asoslangan bo'lib, bolani dunyoga keltirganlar uchun uning nasl-nasabi, taqdiri unchalik ahamiyatli bo'lmagan. Yangi asrga kelib, bu munosabatlar tubdan o'zgargan, odam zotida egoizm, o'ziga tegishli narsaga

nisbatan egalik hissining takomillashib borishi o'zidan bo'lgan zuriyodga nisbatan munosabatlarda ham o'z aksini topgan.

Sharq madaniyati va ma'naviyati shu qadar noyob, betakror va jozibali bo'lib, buning asosiy sabablaridan biri o'zbek oilasining betakror muhiti, undagi an'analar, rasm-rusmlar va qadriyatlarining barhayotligidir. Zero har qanday oila inson taqdiri va kamolotini, kelajagini belgilab beruvchi omil ekanligi bilan xarakterli hisoblanadi. Ayniqsa, undagi an'analar, milliy qadriyatlar ma'naviy boy, axloqan etuk, intellektual rivojlangan yuqori bilimli, jismonan baquvvat, har tomonlama kamol topgan shaxsni, ya'ni sog'lom avlodni tarbiyalash, voyaga etkazishda ularning o'rni va ahamiyati kattadir.

Demak, oila-hayotning abadiylikini, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga kelajak nasl qanday inson bo'lib etishishiga ta'sir ko'rsatadigan katta tarbiya o'chog'idir.

Oila farovonligi-milliy farovonlikning asosidir. Oilada eng avvalo: halollik, rostgo'ylik, mehr-oqibat, or-nomus, sharmu-hayo, mehnatsevarlik kabi insoniy fazilatlar shakllanadi. Sharqda qadim-qadimdan oila muqaddas Vatan sanalgan. Agar oila sog'lom va mustahkam bo'lsa, mahallada tinchlik va osoyishtalik hukm suradi.

Oila va bola tarbiyasi muammosi hamma vaqt dolzarb masala bo'lib kelgan. Oila muhiti qanchalik axloq-odobning

madaniyat qoidalari va milliy qadriyatları asosida tashkil topgan bo'lsa, bola shaxsining to'g'ri shakllanishi uchun shart-sharoit yaratilsa, shaxs shunchalik barkamol, komil inson bo'lib etishadi.

O'zbek oilasidagi an'anaviy ta'lim-tarbiya namunalari farzandlarimizga amaliy tarzda o'rgatib, oilaviy munosabatlar madaniyatini yuksaltirishga da'vat etib shu orqali ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni oqilona tashkil etishga yordamlashish hammamizning vazifamizdir. Yosh avlodga ma'naviy, axloqiy tarbiya berishning yo'llari va vositalari xilma-xil bo'lib, bular ichida yoshlarni xalqimizning milliy an'analar ruhida tarbiyalash alohida o'rin tutadi.

Haqiqatdan ham, yaratilgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklarning ijodchisi bo'lishi bilan birga asrlar davomida yaratilgan bu ma'naviy boyliklar yana xalq manfaatiga xizmat qiladi. Milliy an'analar xalqimizning ana shunday ma'naviy boyliklaridan biridir.

Ma'lumki, an'analar muhim ijtimoiy hodisa bo'lib, kishilarning odatlari, yurish-o'tirish qoidalari, axloq normalari bo'lib, asrlar davomida yashab kelsada, avlodlardan avlodga o'tar ekan, mazmuni yanada boyiydi va insoniyat donishmandligining ifodasi sifatida xalq pedagogikasiga aylanadi. Bu donishmandlik odamlarning turmushi, histuyg'ulariga singib, ularning shunchaki qarashlari va ideallariga emas, shu bilan birga, ijtimoiy ong formasi ham bo'lib qoladi. Ularda odamlarning dilidagi, ko'nglidagi, psixologiyasidagi eng ezgu orzu istaklari o'z ifodasini topadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Oilada farzand tug'ilishi, uning soni va tarbiya berish imkoniyatlari masalasi har doim ham dolzarb bo'lgan. Lekin ayrim G'arb davlatlarida, jumladan, Rossiyada oilada bola sonining keskin kamayib ketishi munosabati bilan er-xotinning reproduktiv huquqi, madaniyati va xulqi masalasi ayni davrda o'ta dolzarb masaladir. Rus olimi S.P.Kapitsaning pessimistik bashoratiga ko'ra, Rossiyada 1995–2025 yillar oralig'ida tug'ilishning kamayishi 2 mln.dan (optimistik bashorat) 32 mln.gacha tushib (pessimistik bashorat) ketadi, bu raqamga 1995 yilgi 147,9 mln. aholi soni asos qilib olingan. Shuning uchun jahon olimlari, Xalqaro aholishunoslik jamg'armalari (jumladan, YUNFPA, YUNISEF) oilada sog'lom bola tug'ilishi siyosati orqali Yer yuzining turli mintaqalarida reproduktiv xulqni muvofiqlashtirish masalasiga alohida e'tibor berib, konkret tadqiqotlar o'tkazmoqda. Bunday asosiy muammo – onaning reproduktiv xulqini boshqarish va muvofiqlashtirish, uning salomatligini muhofaza qilish, sog'lom zurriyod tug'ilishini kafolatlashdir[5].

Reproduktiv xulq – bu oilada farzand tug'ilishi bilan bog'liq xulqdir. U oila a'zolarini o'z davrining fuqarosi sifatida ijtimoiy kelib chiqishi, yoshi, salomatligi darajasi, madaniyatiga bevosita bog'liq bo'lgan xatti-harakatidir. Bu harakatlarning asl motivi avvalo insondagi o'zidan nasl qoldirish, oilada er-xotinlik burchini ado etishga bo'lgan ishtiyoq va layoqatga borib taqaladi. Rossiyalik ayollar o'rtasida o'tkazilgan so'rovlarga ko'ra, ular xohlagan bola soni (2,8) real bolalar sonidan ancha ortiq. Shundan A.Antonov, ayni davrda odamlar o'z reproduktiv vazifalarini ado etmayaptilar, deb xulosa qiladi. Ko'pincha, reproduktiv xulqning motivlari odamning boshqa turdagi faoliyat motivlari ta'sirida so'nib bormoqda, avvalo bu harakat oilada sodir bo'lsa-da, u ayol kishining shaxsiy ishiday tasavvur etiladi va ayolning bola tug'ib berish orqali o'zini namoyon etishi, erining munosabatlarini keskin o'zgartirish, unga ta'sir (tazyiq) ko'rsatish, ustidan hukmron bo'lish, kimnidir sevishtirish va unga g'amxo'rlik qilish ehtiyojini qondirishga borib taqaladi.

Muhimi – yurtdoshlarimiz bugungi kunga kelib, oilada farzandning borligi uning mustahkamligi omili ekanligini chuqur anglagan holda, sog'lom onadan tug'ilgan sog'lom bola uning baxt-saodati ekanligini to'la anglaydilar.

Shu bois ham olib borilayotgan targ'ibot-tashviqot ishlari, xotin-qizlarning ijtimoiy hayotdagi faollashib borayotgan o'rni ularning reproduktiv xulqlariga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Psixologiya fanida ishlatiladigan “perinatal” tushunchasi bilan tibbiyotda ishlatiladigan tushuncha o'rtasida muayyan farq bor. Tibbiyotda perinatal davr o'z ichiga homilaning ona qornidagi 28 haftalik taraqqiyot davri bilan bola tug'ilgandan keyingi 7-10 kunlik davr oralig'ini nazarda tutadi. Perinatal psixologiyada esa homila paydo bo'lgan davrdan toki chaqaloqning ona bilan birgalikda, emotsional bog'liqlikda kechadigan yaxlit davrigacha bo'lgan vaqt nazarda tutiladi. Psixologiya uchun bolaning er va xotin qo'shilishi natijasida qanday konstruktiv yoki destruktiv motivlar asosida paydo bo'lishi ham ahamiyatlidir. Ayniqsa, ayolning homiladorlik davridagi his-kechinmalari, bolaning qanchalik kutishi kabi psixologik omillar keyinchalik u bilan amalga oshiriladigan psixoterapevtik ishlarda amaliy ahamiyat kasb etadi.

I.V.Dobryakov homilador ayollarning shu davr mobaynidagi psixologik kechinmalarining shakllarini shunday tafovutlaydi:

optimal tip;

gipogestagnozlik tip, ya'ni, turli sabablarga ko'ra, homilador ayol va uni o'rab turganlarning uning holatiga e'tibori kamligi ko'rinishida (masalan, talaba bo'lgan homilador ayol o'qishi tashvishlari bilan homilasiga yetarli vaqt ajratib e'tibor berolmaydi);

eyforik tip, ya'ni homilador ayolning yangi holatidan o'ta lazzatlanishi, butun vujudi bilan “maza” qilishi holati;

xavotirli tip;

depressiv tip.

Ayolning homiladorlik davrini qanday boshidan kechirishi uning ona bo'lganidan keyingi xulq-atvorini belgilaydi. Tug'ish bilan bog'liq tashvishlar psixoanalitik yo'l bilan O.Rank va S.Grofflar tomonidan batafsil o'rganilgan. Tug'ruqdan keyingi davr esa yana psixologik jihatdan alohida davr bo'lib, u ikkala tomonning farzand tug'ilishiga bo'lgan hissiy munosabati xarakteridan kelib chiqadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekistonda onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi va qadrlanadi. Lekin masalaning muhim jihati shundaki, nikohga kirishning eng dolzarb motivi farzand ko'rish bo'lgani sababli, aksariyat oilalarda ayolning petenatal davrida unga alohida mehr ko'rsatish, g'amxo'rlik qilish ham milliy an'analarimizga aylangan.

Tahlil va natijalar. Oilaviy munosabatlarning eng ta'sirli, jozibali va muhim bo'lagi – bu ona-bola munosabatlaridir. Ularning muhimligi shundaki, ayni dastlabki muloqot va mehrli munosabatlar bolaning keyingi psixik va aqliy taraqqiyotini hamda onaning xulq-atvorini shakllantiradi.

Bola tug'ilishining dastlabki onlarida ona va bola o'zaro hissan va psixologik jihatdan bog'langan bo'lib, ikkalasi bir tan, bir vujud hisoblanadi. Shu bois ularning munosabatlarida simbiotiklik (bir xillik, qo'shilib ketganlik, yaxlitlik) bo'ladi. Bola ulg'ayib, katta bo'lgani sari ular o'rtasidagi masofa, psixologik distantsiya ortib boraveradi, simbioz munosabatlar aqliy-kognitiv munosabatlar shaklidagi psixologik aloqalarga aylanib ketaveradi.

Chaqaloqning jismoniy o'sishi va rivojlanishi tabiiyki, onaning g'amxo'rlikiga bevosita bog'liq. Shuni muhimki, bola uchun har qanday g'amxo'r va mehrbon inson unga ona o'rni bosishi mumkin (buvisi, otasi, enagasi). Lekin kimningdir doimiy g'amxo'rliqi, ya'ni, mehrbon insonning – “ob'yekt”ning doimiyliqi bola rivojlanishi uchun o'ta muhim hisoblanadi. Bola bir yoshga to'lguncha bo'lgan davri noverbal muloqot davri hisoblanib, undagi barcha o'zgarishlar onasi yoki yaqinlari bilan bo'ladigan emotsional, bevosita munosabatlarning natijasi bo'ladi va bora-bora muomalaga til va tovushlar bilan bog'liq belgilar kirib kela boshlaydi.

Onaning barcha say'i-harakatlari bu davrda bola psixik rivojlanishining muvaffaqiyatini belgilaydi.

Agar ota va ona tomonidan ko'rsatilayotgan g'amxo'rlik doimiy va samimiylik kasb etsa, bu E.Erikson ta'бири bilan aytganda, "mutloq ishonch" (bazальное доверие)ga asos bo'ladi. Ya'ni, haqiqiy, g'amxo'r ona bolasining ayni paytdagi barcha ehtiyojlarini qalban his etib, o'sha zahoti qondirishga harakat qiladi, masalan, chanqasa suv, och qolsa – ko'krak suti, peshob qistaganda, to'sish kabi ishlarni o'z vaqtida bajarib boradi. Onaning bola ehtiyojlarini shu kabi aniq bilib, o'z vaqtida mehr ko'rsatishi ba'zan intuitiv tarzda kechsa, ba'zan ona o'zini bola bilan identifikatsiya qiladi, ya'ni, o'zini uning o'rniga qo'yish orqali, uning talab-istaklarini sezganday bo'ladi, "vujudi bilan his etadi". Bunday his qilishlar odatda ona tomonidan aniq anglanmaydi, lekin, tabiiyki, onaning kechinmalari va sezishlari to'g'ri chiqadi. Lekin ba'zan pediatr yoki boshqa mutaxassis bilan bolaning holati haqida fikrlashganda ayrim hollarda o'zining intuitiv qarorlari to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini anglab qoladi [4].

Olamni ona orqali bilishga imkon beruvchi psixologik holatlardan yana biri – bu hissiy-emotsional bog'langanlikdir. Ingliz psixiatri Jon Boulbi tomonidan ishlab chiqilgan, turli hayotiy vaziyatlarda ona-bola munosabatlarida M.Eynsvort degan olim tomonidan tekshirilgan emotsional bog'langanlik nazariyasi odatda yetti oylikdan keyingi bolaning onaga juda bog'lanib qolishi va shu orqali bola uchun muhim psixologik rivojlanishlar ro'y berishini isbotlagan[3].

Masalan, 12 oylikdan 18 oylikkagacha bo'lgan bolaning onasidan 3 minutga ayirib turib qayd etilgan xulqiga qarab, olimlar hissiy bog'langanlikning 4 xil shaklini ajratishgan:

Ishonchli bog'liqlik. Bola bunday sharoitda onasini ishonch bilan qidiradi, atrofni o'rganadi; ketib qolganini seza boshlagach, tushkunlikka tushadi, xafa bo'ladi, onasi qaytgach, uni zo'r xursandchilik bilan kulib kutib oladi, onasiga talpinadi;

Chetlashuvchi bog'liqlik. Onasi ketib qolganligini bilgach, atrofga qaraydi, qidiradi, lekin ona qaytgach, unga talpinishi minimal bo'lib, hattoki, teskari qarab ham oladi, o'yinchoqlarini o'yinshda davom etaveradi;

Ambivalent bog'liqlik. Onasi ketgach, go'yoki qotib qolganday depressiyaga tushadi, o'ynamaydi ham atrofga qaramaydi ham; onasi qaytgach, onasiga talpinmaydi ham, undan qochmaydi ham. Uning xafaligini ham, xursand ekanligini ham anglash qiyin bo'ladi;

Tartibsiz bog'liqlik. Bolada onaga nisbatan bog'liqlikni kuzatish qiyin, go'yoki bolaga barcha narsa befarqday, qiliqlarda mantiqni kuzatish mushkul[2].

R.J. Muxamedraximov o'z tadqiqotlarida "xavfsiz bog'liqlik" atamasini ishlatadi. Bunda ona-bola munosabatlari juda tekis, ravon, bir-biriga monand, samimiy kechadi. Oila muhitida, yaxshi ijobiy munosabatlar doirasida kechgan bog'liklik bilan ota-onasiz o'sgan yetimxonadagi bolalardagi bog'liqlik o'rganilganda, ayni xavfsiz bog'liqlik borasida ular o'rtasida katta tafovut borligi isbotlangan[1].

Shunday qilib, onaning bolani normal psixik taraqqiyotida roli ulkan. Bu ta'sir bolaning chaqaloqlikdan keyingi davrlarida ham o'z kuchini saqlab qoladi.

Xulosa va takliflar. Hayot tajribasini ko'rsatishicha, jamiyatning ravnaqi, gullab-yashnashi, farovon hayotning asosiy mezonini axloq-odob bo'lib hisoblangan. Shuning uchun ota-bobolarimiz oilaga, oilada bola tarbiyasiga, ularning ma'naviy kamoliga, axloqiga katta e'tibor berib kelganlar.

Demak, jamiyat mustahkam, ma'naviy va axloqiy jihatdan sog'lom oila bo'lishidan manfaatdordir. Shunday ekan, kattalarning farzand tarbiyasi yuzasidan mas'uliyatini, salohiyatini kuchaytirish, ularning pedagogik layoqatini oshirish, oilaviy va ijtimoiy tarbiya birligini ta'minlash davr talabidir. Oiladagi nosog'lom muhit juda ko'p illatlar qatori, odamning o'z salomatligi holatiga bo'lgan munosabatini salbiy tomonga o'zgartirib yuborishi mumkin. Bunday o'zgarishlarning ham turlicha sabablari bor. Masalan, agar oila a'zolari ma'lum sog'lom turmush tarziga o'rgangan bo'lsalar ham, biror sabab bilan shu oilada nizo, janjal kelib chiqsa, bu holat barcha oila a'zolari tafakkurining salbiy tomonga o'zgarishiga olib keladi. Bu o'z navbatida umuman faollikning pasayishini keltirib chiqaradi. Demak, o'zaro muomaladagi sog'lom ruhiyat, samimiyat mavjud ijobiy odatlarning barqarorligini kafolatlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Авдеева Н.Н., Хаймовская Н.А. Зависимость типа привязанности ребенка к взрослому от особенностей их взаимодействия (в семье и Доме ребенка) // Психологический журнал. – М.: 1999. – Т. 20. – № 1.
2. Калмыкова Е. С., Падун М.А. Ранняя привязанность и ее влияние на устойчивость к психической травме: Постановка проблемы (Сообщ. 1) // Психологический журнал. – Т. 23. – М.: 2002. – № 5.
3. Боулби Джон. Создание и разрушение эмоциональных связей. — М.: Академический проект, 2004. — 232с
4. Эриксон Э. Г. Детство и общество / пер. [с англ.] и науч. ред. А. А. Алексеев. — СПб.: Летний сад, 2000.
5. Paradoxes Of Growth: Laws Of Global Development Of Humanity. Sergei Kapitsa. (Glagoslav Publications, 2017)

UDK: 811.1.2

Dilorom OYMATOVA,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi

E-mail: azamat.eralov.95@mail.ru

Qarshi DU p.f.f.d., dots. N.Oripova taqrizi asosida

EMOTSIONAL INTELEKTNING IJTIMOY - PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada emotsional intellektning ijtimoiy - psixologik xususiyatlari haqida so'z boradi. Muallif ilmiy ma'lumotlarga tayanib, mavjud adabiyotlar asosida emotsional intellektning ijtimoiy - psixologik xususiyatlari bo'yicha o'ziga xos jihatlarni o'rgangan va tahlil qilgan.

Kalit so'zlar: Emotsional intellekt, psixologiya, ijtimoiy - psixologik xususiyatlar, psixologik muammolar.

СОЦИАЛЬНО – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация

В данной статье говорится о социальных и психологических особенностях эмоционального интеллекта. На основе научных данных автор на основе доступной литературы изучил и проанализировал конкретные аспекты эмоционального интеллекта с точки зрения социальных и психологических характеристик.

Ключевые слова: Эмоциональный интеллект, психология, социально-психологические особенности, психологические проблемы.

SOCIAL – PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

Annotation

This article talks about social and psychological features of emotional intelligence. Based on scientific data, the author studied and analyzed the specific aspects of emotional intelligence in terms of social-psychological characteristics based on available literature.

Key words: Emotional intelligence, psychology, social-psychological features, psychological problems.

Kirish. Ma'lumki, emotsional intellekt shaxsning yuqori darajada rivojlangan o'z histuyg'ularini va boshqa odamlarning his-tuyg'ularini tushunish, ularni boshqarish qobiliyati bo'lib, uni tadqiq etish psixologiya fanida emotsional intellekt muammosiga doir qator yangicha yondashuvlarni yuzaga keltirishi ehtimoldan holi emas. Psixologik mazmunga ko'ra, emotsional intellekt – bu boshqa odamlarning his-tuyg'ularini yengil tushunish yoki intellektual jarayonlarga asoslangan emotsiyalarning asoslanishu hamdir. Insondagi emotsional ongning barcha tarkibiy qismlari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning o'zaro bog'liqligi shaxslararo munosabatlarning samarali kechishiga yordam beradi [6].

Emotsional intellekt zamonaviy psixologiyada jadal rivojlanayotgan tadqiqot sohalaridan biridir. Ushbu hodisaga ko'plab tadqiqotchilar tamonidan taxlil qilingan. Emotsional intellekt - bu hissiyotlarni anglash, boshqa odamlarning va ularning shaxsiy maqsadlari, g'ayratlari va istaklarini anglash qobiliyati, shuningdek amaliy muammolarni hal qilish uchun ularning his-tuyg'ulari va boshqa odamlarning his-tuyg'ularini boshqarishdir.

Adabiyotlar tahlili. O'zining his-tuyg'u larini boshqarmasdan, inson o'z kasbiy faoliyatida va shaxsiy hayotida muvaffaqiyatga erisha olmaydi, chunki umumiy muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish hissiyotlarni anglash va bilan bog'liq. Aksariyat emotsional vaziyatlarda aql-idrok bilan hukm qilinishi kerak bo'lgan holatlar mavjud. Emotsiyalarni boshqarish va nazorat qilish shaxsning muhim qobiliyatidir[2]. Bu borada ko'plab tadqiqodlar amalga oshirilgan masalan: A.K. Kravtsova hissiy aql va jamoadagi etakchilik masalalarini ko'rib chiqadi. T.I.Solodkova o'qituvchilar ishida emotsional intellektning resurs imkoniyatlarini tahlil qiladi, K.S. Kuznetsova, I. N.

Meshcheryakova va boshqalar turli yoshdagi odamlarda emotsional intellektning dolzarb muammolarini o'rganadilar. 1930 yillarning boshlarida L.S.Vigotskiy ham ta'sirlarning o'zi, ham hissiyotlarni yanada murakkab psixologik tizimlar bilsn birlashtiruvchi aloqalar tartibi va aloqalarini o'rganish muammosini aniqladi va u ilmiy psixologiyaning asosiy vazifasi deb belgiladi. Hissiy holatlar va intellektning birligi va o'zaro bog'liqligi haqidagi g'oyalarni yana bir taniqli rus olimi A.N.Leontevning asarlarida kuzatish mumkin, u tafakkurni hissiy faoliyatdan ajralgan xolda ko'rib chiqish mumkin emasligini va hissiyotlarning eng muhim xususiyati ularning ichida ekanligini ta'kidladi [3].

1930 yillardayoq psixolog Edvard Torndayk "ijtimoiy intellekt" tushunchasini boshqa odamlar bilan til topisha olish qobiliyati deb ta'riflagan edi. 1940 yillarda psixolog Devid Veksler aqlning turli xil samarali komponentlari odamlarning hayotda qanchalik muvaffaqiyatli bo'lishida muhim rol o'ynashi mumkinligini taklif qildi. Emotsional intellekt haqida tajribali psixolog Jon Gottman, biz to'g'ri deb hisoblagan xatti-harakatlarning stereotiplari bolaning hissiy intellektini (EQ) rivojlantirishga yordam bermasligini aniq ko'rsatgan holda, quidagilarni ta'kidlagan:

Bolaning his-tuyg'ulariga e'tibor bering;

Farzandingiz bilan o'rganish va muloqot qilish imkoniyati sifatida hissiy ifodadan foydalaning;

Empatiy ko'rsating va bolaning kayfiyatini yaxshiroq tushuning;

Farzandingizga qiyin vaziyatlar va muammolarni yengishga yordam bering.

Emotsional intellekt, boshqa narsalar qatori chuqur hamdardlik, o'zingizni yo'qotmasdan boshqalarga donolik bilan raxbarlik qilish va ularga ergashish, boshqalarning chegaralarini hurmat qilish va o'z iste'dodlaringizni

rivojlantirish sevgi va qo'llab quvvatlashni qabul qilish va berish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Fan emotsional intellektni 5 ta alohida komponentga ajratadi. Birinchi uchtasi o'ziga, qolgan ikkitasi esa tashqi dunyoga tegishli: [4]

O'ziga ishonch:

O'z-o'zini tartibga solish:

O'z-o'zini rag'batlantirish:

Empatiya:

Ijtimoiy kompetensiya.

Tadqiqot metodologiyasi. Hissiy intellekt (EQ) - bu his-tuyg'ularni idrok etish, sharhlash, namoyish qilish, nazorat qilish va ular bilan aloqa qilish uchun foydalanish qobiliyati. Bu his-tuyg'ularni ifodalash va nazorat qilish qobiliyati juda muhim, ammo boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish, talqin qilish va ularga javob berish qobiliyati ham muhimdir.

Hissiy intellektning ba'zi asosiy belgilari va misollari: [1, 3]

Odamlar nimani his qilayotganini aniqlash va tasvirlash qobiliyati

Shaxsiy kuchli va cheklovlarni bilish

O'ziga ishonch va o'zini o'zi qabul qilish

Xatolardan voz kechish qobiliyati

O'zgarishlarni qabul qilish va qabul qilish qobiliyati

Kuchli qiziqish hissi, ayniqsa boshqa odamlarga

Boshqalarga nisbatan hamdardlik va tashvish hissi

Boshqa odamlarning his-tuyg'ulariga nisbatan sezgirlikni ko'rsatish

Xatolar uchun javobgarlikni qabul qilish

Qiyin vaziyatlarda his-tuyg'ularni boshqarish qobiliyati

Tom ma'noga ko'ra, emotsional intellekt tushunchasi emotsional kompetentlik bilan o'zaro bog'liq bo'lib, bir xil mazmunga ega sanaladi. "Emotsional kompetensiya" bu - inson tomonidan o'zining va boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish va baxolashdagi barcha bilim va ko'nikmalari hamda malakalaridir. Masalan, tanish qobiliyati o'zga insonning xissiyotlarini anglash va o'zgalarni ruhlantirish, ularga ta'sir etish qobiliyatini rivojlantirish imkoniyatini beradi. Shunga mos tarzda, o'z emotsiyalarini yaxshi boshqarishga qodir insonlar, turli xil stress vaziyatlarida chidamli va ishlash qobiliyatiga ega sanaladi.

Emotsional intellekt bu barchamizda yashiringan hissiyotlarimiz bo'lishi ham ehtimol, aytaylikki, o'smirning hissiyotlari bilan xech kim qiziqmadi, u esa olamga jar soldi; menga e'tibor kerak, menga yordam kerak, lekin xech kim uni eshitmadi va oqibatda uning hissiyotlari javobsiz qoldi. Oqibat unda hissiy intellekt borgan sari pasayib biror-bir faoliyatga bundan buyon hissiyotini ishlatmaslikka qaror qildi. Natijada biorobotga aylana boshladi, shuning uchun ham jamiyatda emotsionla intellktning nechog'li muhim ekanligini barchamiz tushunshimiz va anglab olishimiz darkor. Zeroki, davlatimiz tomonidan yaratilayotgan imkoniyatlar ayni vaqtda yoshlarda aqliy va hissiy tomonlarini yutuqlarini olib chiqib berishi mumkin. Bu esa yangidan-yangi fikrlarni va innovatsiyalarni beradi.

Tahlil va natijalar. Biz emotsional intellektdan qachon va qay tartibda foydalanamiz? Uni quyidagi bir qator misollarda faoliyatimiz davomida amalga oshiramiz.

Maktabda yoki ishda ishlashingiz. Yuqori hissiy intellekt sizga ish joyingizdagi ijtimoiy murakkabliklarni engib o'tishga yordam beradi, boshqalarni boshqaradi va rag'batlantiradi va karerangizda ustunlik qiladi. Darhaqiqat, muhim nomzodlarni baholash haqida gap ketganda, ko'plab

kompaniyalar endi hissiy intellektni texnik qobiliyat kabi muhim deb baholaydilar va ishga qabul qilishdan oldin EQ testidan foydalanadilar.

Sizning jismoniy sog'ligingiz. Agar siz his-tuyg'ularingizni boshqara olmasangiz, ehtimol siz ham stressni boshqara olmayotgan bo'lasiz. Bu jiddiy sog'liq muammolariga olib kelishi mumkin. Nazoratsiz stress qon bosimini oshiradi, immunitet tizimini bostiradi, yurak xuruji va qon tomirlari xavfini oshiradi, bepushtlikka hissa qo'shadi va qarish jarayonini tezlashtiradi. Hissiy intellektni yaxshilash uchun birinchi qadam stressni qanday boshqarishni o'rganishdir.

Sizning ruhiy salomatligingiz. Nazorat qilinmagan his-tuyg'ular va stress ham ruhiy sog'lig'ingizga ta'sir qilishi mumkin, bu sizni tashvish va depressiyaga qarshi himoyasiz qiladi. Agar siz o'z his-tuyg'ularingizni tushuna olmasangiz, o'zingizni erkin his qila olmasangiz yoki ularni boshqara olmasangiz, kuchli munosabatlar o'rnatish uchun ham kurashasiz. Bu, o'z navbatida, sizni yolg'iz va yolg'iz his qilishingiz va ruhiy salomatlik bilan bog'liq har qanday muammolarni yanada kuchaytirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda emotsional intellekt tushunchasini mahalliy tadqiqotlarda nazariy va amaliy jihatdan o'rganishga ehtiyoj yuqori sanaladi. Albatta, hissiy intellekt shaxsda ijtimoiy va biologik ehtiyojlarni amalga oshirishda sezilarli ta'sir ko'rsatadi; kasbiy qiziqishlarda nazariy, amaliy va kasbiy tayyorgarlik shular jumlasidandir. Ushbu intellektning rivojlanishi va shakllanishi shaxsda muhim omil sifatida qaraladi.

Haddan tashqari yuqori darajadagi xatti-harakatlar va faoliyatning umumiy tartibsizligida namoyon bo'ladigan noto'g'ri reaksiya sifatida qaraladi. Yuqori tashvishli toifaga mansub shaxslar o'zlarining hurmati va hayotiy faoliyati uchun keng ko'lamli vaziyatlarda o'zlarida shaxsiy va vaziyatli tahdidni ko'rishga moyil bo'lishadi. Bunday holatlarda ular keskinlikning aniq holatiga javob berishadi. Xavotirlanish umumiy ma'noda ayni xotiramizda paydo bo'ladigan dastlabki tajribalariz orqali yuzaga chiqadi. Shuning uchun ham yaxshi xotiralar insonni xavotirlanishdan saqlay oladi [3].

Emotsional intellekt tabiatini ochish boshqalarni tushunish madaniyatining oshishiga xizmat qilishi tabiiydir. Chunki aqliy qobiliyat va emotsional qobiliyatlar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Shaxsdagi emotsional kechinmalarning o'zgarishi albatta intellektual qobiliyatlarni ham o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Ko'pchilik olimlar tomonidan ma'lum bir emotsiyalar insonlarning aqliy qobiliyatlarini oshishiga yoki kamayishi ta'sir ko'rsatishi isbotlangan.

Xulosalar. Inson o'z emotsiyalarini boshqara olish albatta uni jamiyatda uni o'z o'rnini topishida muhim ahamiyat ksb etishi aniqlangan. Ayni vaqtda rahbarlarni tayyorlash davomida zamonaviy rahbar modellarini inobatga olish ham emotsionla intellekt orqali amalga oshirilib kelinmoqda, shu sababli ham rahbar, xodimlarini tushunishi va ularni rag'batlantirishi nechog'li muhim ekanligi e'tiborga olish lozim [6].

Agar bu borada yanada kengroq tadqiqotlar olib borilsa, unda emotsional intellektni tipologik jihatdan tushunish, emotsional intellekt va yosh, emotsional intellekt va kasb, boshqaruvda emotsional intellekt va uning roli, shaxs emotsional intellektning tipologik jihatlari o'ziga xos yechim topishi ehtimoldan xoli emas.

ADABIYOTLAR

1. Drigas AS, Papoutsis C. A new layered model on emotional intelligence. Behav Sci (Basel). 2018;8(5):45. doi:10.3390/bs8050045

2. Otamuratov R.U., Otamuratova S.A., Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish. // "Masofaviy ta'limni tashkil etishning pedagogik-psixologik jihatlari" Respublika ilmiyamaliy konferensiya materiallari to'plami., 2021., 494 b.
3. Otamuratov R.U., Kasbiy tanlovlardagi xavotirlanishning psixologik xususiyatlari. // "Global dunyoda psixologiya fani: nazariya va amaliyot, chaqiruvlar va istiqbollar" Professor Ergash G'oziyevich G'oziyev xotirasiga bag'ishlangan Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. 16 fevral 2022., - 379 b.
4. Otamuratov R.U., O'quvchilarda kasbiy motivatsiyalar shakllanishining psixologik omillari. O'zbekistonda psixologiyani rivojlantirish muammolari: nazariya va amaliyot uyg'undigi. 2021., - 282 b.
5. Murotmusaev K.B., Rizaeva Sh., Yuldashev Sh.E., Leadership As an Effective Means in Management Activities., Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences., 2022 y 135 p.
6. Karakulova U., O'smirlarda deviant xulq-atvor shakllanishining psixologik o'ziga xosligi. Международный научно-образовательный электронный журнал «Образование и наука в XXI века». 2021. 251.

Mansurbek ONGAROV,
Alfraganus universiteti dotsenti v/b, (PhD)
E-mail: www.mansurongarov@mail.ru

TDPU b.f.d., dotsenti O. Xojanazarov taqrizi asosida

SPECIFIC PECULIARITIES OF ORGANIZING EDUCATIONAL AND FIELD PRACTICE THROUGH INFORMATION TECHNOLOGY

Annotation

Information technologies in the process of conducting field practice, improving the effectiveness of pedagogical methods, changing the work of teachers, improving their working methods, the use of pedagogical systems during continuous field practice. This contributes to a simpler and more meaningful solution of specific tasks in the organization and management of pedagogical processes.

Key words: Practice, process, problem, approach, information, technology, approach, stage, source.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОЙ И ВЫЕЗДНОЙ ПРАКТИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.

Аннотация

Информационных технологий в процессе проведения учебно-полевой практики, повышение эффективности педагогических методов, изменение трудовой деятельности педагогов, совершенствование методов их работы, применение педагогических систем в ходе непрерывной полевой практики. Это способствует более простому и осмысленному решению конкретных задач в организации и управлении педагогическими процессами.

Ключевые слова: Практика, процесс, проблема, подход, информация, технология, подход, этап, источник.

O‘QUV-DALA AMALIYOTINI AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA TASHKIL ETISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada o‘quv-dala amaliyotini o‘tkazish jarayonida yangi axborot texnologiyalarni qo‘llash pedagogik metodlarning samaradorligini oshirish, o‘qituvchilarning mehnat faoliyatining o‘zgarishiga, ularning ish uslublarini takomillashishiga, dala amaliyoti davomida pedagogik tizimlarning uzluksiz amaliyot davomida qo‘llanilishi bayon qilingan. Bu esa, pedagogik jarayonlarni boshqarishni tashkil etish va boshqarishda o‘ziga xos vazifalarni sodda va ososon hal qilishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Amaliyot, jarayon, muammo, yondashuv, axborot, texnologiya, yondashuv, bosqich, manba.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-2909-son, 2017 yil 27 iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-3151-son, 2018 yil 5 iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-3775-son, shuningdek 2020 yil 12 avgustdagi “Kimyo va biologiya yo‘nalishlarida uzluksiz ta’lim sifati ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4805-son qarorlarida ta’lim va amaliyotning uyg‘unligini ta’minlash, oliy ta’lim sifatini oshirishda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, bo‘lajak mutaxassislarning amaliy tayyorgarligini kuchaytirish masalalarga alohida e’tibor qaratilgan[4].

Yuqorida keltirilgan qaror va farmoyishlarning ijrosini ta’minlash maqsadida amaliy fanlar bo‘yicha o‘tkaziladigan o‘quv-dala amaliyoti muhim vosita sifatida xizmat qiladi hamda quyidagi vazifalarni samarali hal etish lozimligini shart qilib qo‘yadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘quv-dala amaliyotida talabalar bilan olib boriladigan tashkiliy ishlar va ulardan samarali foydalanish masalalari bo‘yicha E.Babenkova, I.Pavlov, S.Ogoyukina, N.Mitrofanova, L.Zagidullina, V.Danilevskaya, A.Yakovleva, M.Dudoladova,

O.Bendina, S.Dzidzoyeva, L.Anisova, R.Bagirova, Y.Maksimova, E.Subbotina, M.Sherbakov, V.Tagirova, S.Grippa, V.Nenaxov, V.Agafonov, V.Malchenko, L.Puchkov, E.Shlevkova kabi olimlar tadqiqot ishlari olib borgan.

Xorijiy davlatlarda biologiya ta’limi jarayonida o‘quv-dala amaliyotidan foydalanish, elektron ta’limni joriy etish, ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini rivojlantirish, virtual laboratoriya mashg‘ulotlarini ishlab chiqish muammolari K.Hornby, P.Mary, G.Gunnill, A.Fernandez, M.Hovvel, H.Deborah, V.Diana, M.Linda, A.Ben, H.Rania, J.Cogan va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Buguni kunda talabalarda o‘quv jarayonini tashkil qilishda nazariy bilimlar bilan birgalikda o‘quv jarayonini tashkil qilishning auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlarini o‘tkazish ham muhim sanaladi. Bu o‘rinda esa o‘quv dala amaliyotini tashkil qilishning an-anaviy odatlaridan yondashilmagan holda dala amaliyotini tashkil qilishda axborot texnologiyalardan foydalanishning o‘ziga xos jihatlarni yoritib berilgan.

O‘quv-dala amaliyotini tashkil qilishda bu o‘rinda esa o‘quv-dala amaliyotini o‘tkazishda axborot texnologiyalarini qo‘llashning dolzarbligi talabalarning bilish faolligini yangi bosqichga ko‘tarilishi uchun tuganmas manba bo‘lib xizmat qilishidir. Biologiya ta’limida axborot texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha respublikamiz va xorijlik qator olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan[6].

Axborot texnologiyalaridan o'quv-dala amaliyoti jarayonida quyidagi shakllarda foydalanish mumkin bo'ladi:

muayyan mavzular bo'yicha tayyorlangan onlayn darslar;

kompyuter darslari – ko'rgazmali material sifatida; talabalarning guruhli va individual ishlarini tashkillashtirish;

talabalarning izlanishli-tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etish.

O'qitish metodikasi, texnika va audiovizual vositalarni takomillashtirish o'qitish sifati hamda ta'lim tizimini boshqarishga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

Texnik sharoitlarni kuzatish: auditoriyada videotexnikani to'g'ri tanlash va joylashtirish, gigiyenik talablarga e'tibor berish, darsda videomaterialni namoyish etishda talabalarning yosh xususiyatlarini inobatga olish zarur.

Videotasma, axborot uzatish vositasi sifatida o'quv-tarbiya jarayonida keng foydalanish imkonini beradi.

Videotasma yordamida: mamlakatlar bo'ylab sayohatlar, videoekskursiyalar, integratsiyalashgan darslar, videoma'ruzalar, tayanch konspekt rejasini tuzish yoki videofilm mazmuni bo'yicha bayon yozish; ko'rgazma va muzeylarga tashrif buyurish, musiqa olamiga kirish; laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarda tajriba va sxemalarni film asosida taqdim etish; ko'rsatilgan videofilm haqida og'zaki ko'rsatma yoki taqriz berish; illyustratsiyalar yoki loyihalar sifatida foydalanish va h.k.

O'quv-dala amaliyotida yangi axborot texnologiyalardan foydalanish o'qishga qiziqishni sezilarli o'sishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida talabalarni bilimni sifat jihatdan yaxshilaydi[8].

O'quv-dala amaliyoti jarayonida elektron nusxada berilgan o'quv materiallaridan talabalarga beriladigan nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lab borish, bunda muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish, qo'yilgan muammoni talabalar bilan birgalikda yechish, ularda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi, o'tilgan mavzu mohiyatini anglab olishlariga yordam beradi.

O'quv-dala amaliyoti jarayonida yangi axborot texnologiyalarni qo'llash pedagogik metodlarning samaradorligini oshishiga, pedagoglarning mehnat faoliyatining o'zgarishiga, ularning ish uslublarini takomillashtirishga, pedagogik tizimlarning tuzilmaviy o'zgarishiga olib keladi. Bu esa, pedagogik jarayonlarni boshqarishni tashkil etish va boshqarishda o'ziga xos vazifalarni qo'yadi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari muhitida pedagogik jarayonlarni samarali tashkil etish: o'qituvchilar o'rtasida mehnatning taqsimlanishini; masofaviy o'quv kurslarini va elektron adabiyotlarni yaratuvchi jamoaga pedagoglar va kompyuter dasturchilari, mutaxassislarining birlashuvini; pedagogik jarayonni tashkil qilishni takomillashtirish va o'qituvchilik faoliyatining samaradorligini monitoring etishni taqozo etadi.

Zamonaviy interfaol texnologiyalar pedagogik faoliyatning:

ta'limning texnologik asosini tez rivojlanishi bilan bog'liq ravishda kurslarni yaratishdagi murakkab jarayonni yengillashuvini;

o'quv kurslarini yaratishda maxsus malakalarning shakllanishini;

masofaviy kurslarning ochiqligi tufayli ularning sifatiga bo'lgan talablarning va o'quv materiallarining sifatini nazorat qilishga ehtiyojini;

o'quv jarayonida talaba faoliyatining roli ortishini, o'quv jarayoni salmog'ini o'qituvchidan talabaga ko'chishini;

interaktiv texnologiyalardan foydalanish asosida o'qituvchining har bir talaba bilan teskari aloqani vujudga kelishini ta'minlaydi[9].

Kompyuter ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida: yangi materialni tushuntirishda, bilimni mustahkamlashda, takrorlashda, talaba bilimlarini nazorat qilishda va yangi ko'nikmalarni shakllantirishda va h.k. qo'llanilishi mumkin. Bundan tashqari, kompyuter talaba uchun o'qituvchi, ish quroli, ta'lim obekti, hamkorlik qilishi va xordiq manbai sifatida xizmat qilishi mumkin.

Kompyuterning o'qituvchi sifatidagi: o'quv axborot manbai (o'qituvchi yoki darslikni to'liq yoki qisman ravishda o'rnini bosa olishi); ko'zga ko'rinarli darslik (multimedia va telekommunikatsiya imkoniyatlari orqali yangi bosqich darsligi ko'rinishida); shaxsiy axborot manbai; mashg'ulotlar manbai; tahlil va nazorat vazifalarini bajaruvchi sifatida xizmat qilishi mumkin.

Tahlil va natijalar. O'rganilish obekti sifatida kompyuter: dasturlashtirish, kompyuterni aniq ko'rsatilgan amallarni bajarishga dasturlashtirish; dasturiy mahsulotlarni tayyorlash; turli xil axborot muhitlarini o'rganish funksiyalarini bajaradi.

O'qituvchining kompyuter texnologiyalaridagi faoliyati quyidagicha:

Mashg'ulot o'tishga tayyorgarlik (o'quv jarayoni grafigini tayyorlash, tashqi tahlil, yakuniy nazorat).

Auditoriyani mashg'ulotga tayyorlash. Dars davomida guruh va talabalar faolligini nazorat qilish.

Kompyuter yordamida o'qituvchi har bir talaba bilan individual a'loqaga kirishadi, kompyuter yordamida uning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda o'qitishni tashkil qiladi.

Axborot muhitini o'qitilayotgan fan mazmuniga ko'ra tanlab olish va hozirlash.

Yuqoridagi funksiyalarni bajarishda talaba va o'qituvchilardan kompyuter savodxonligi bilimlarining yetarlicha bo'lishi talab qilinadi. Kompyuter savodxonligini oshirish ta'limni axborotlashirish dasturiga kiritilgan.

Kompyuter texnologiyalaridan foydalanishda kompyuter xotirasiga yozilgan va telekommunikatsion resurslaridan olinadigan pedagogik dasturlardan foydalaniladi[10].

Kompyuter texnologiyalaridan foydalanishning o'ziga xos xususiyati, ulardagi yordamchi ma'lumotlarning hajmini boshqa manbalardagiga qaraganda bir qancha martaba katta bo'lishi, o'zida gipermatn, multimedia, mikroduvno, imitatsion ta'lim, elektron aloqa kabi kompyuterlashgan ma'lumotlar muhitining mavjudligi bilan ajralib turadi.

O'qitishning yangi axborot texnologiyasi sifatida quyidagi jihatlarini hisobga olib yondashiladi, agar: bu texnologiya pedagogikaning asosiy tamoyillarini qanoatlantirganda (oldindan rejalashtirish, qayta ishlash, maqsadga yo'naltirilganlik, yaxlitlilik); u oldin didaktik, nazariy yoki amaliy jihatdan hal etilmagan masalalarni yecha olsa; axborotni tayyorlash va uni talabaga yetkazish vositasi kompyuter hisoblansa.

O'quv-dala amaliyotida axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish natijasida quyidagi maqsadlarga erishish ko'zda tutiladi: talabaning tizimli fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash; bilim olishga qaratilgan barcha faoliyatini rag'batlantirish va qo'llash, u egallagan bilim va ko'nikmalarni yanada kengaytirish va mustahkamlash; o'quv jarayonining yaxlitligini ta'minlagan holda individuallashtirish tamoyilini hayotga tadbiiq etish va uni rivojlantirish; talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish.

Shuningdek, O'quv-dala amaliyotida yangi axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish mutlaqo yangi bo'lgan bir qancha didaktik masalalar yechimini ham beradi: biologik ta'lim sifatini boshqarish; mikro va makro dunyodagi murakkab texnik, biotexnik hodisalarni modellashirish vositasi orqali o'rganish; turli xil biologik tizimlarda yuz

beradigan, juda tez yoki juda sekin kechadigan jarayonlarni o'rganish uchun qulay vaqtda va ko'lamga keltirib olish va o'rganish.

O'quv-dala amaliyotidagi axborot kommunikatsion texnologiyalarning differensiyallashuvi xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin: umumpedagogik, umumaxborot-texnologik maqsadlar bilan bir qatorda fanni o'qitishdagi aniq metodik maqsadlarga ham erishish; predmetlashgan ta'lim texnologiyasi birinchi navbatda umumta'lim imkoniyatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, biologiya fani bo'yicha umumlashgan tizimli bilimlarni shakllantirish va uni talabalarga berib borish, kompyuter yordamida turli xil amaliy mashg'ulotlarni bajarish (ekologik holatlarni modellashtirish, tajriba, axborotni tasviriy va belgili namoyish etish holatga o'tkazish, jismoniy organizmlarda kechayotgan jarayonlarni yaqqol ko'rinarli ravishda namoyish qilish, ekologik qonuniyatlarni o'rganish va h.k); axborot kommunikatsion texnologiyalar biologik ta'lim berishda asosiy fan maqsadlariga erishishga ko'maklashishdan tashqari, mutlaqo yangi bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishda ham qo'l kelishi. Ularga turli xil biologik, ekologik muammolarni hal etish, o'qituvchilar uchun mavzuga doir yangi tushunchalarni shakllantirish bo'lishi mumkin. Mazkur vazifani bajarishda kompyuterning ilmiy va amaliy imkoniyatlari o'ziga xos ahamiyatga ega.

Axborot kommunikatsion texnologiyalardan ta'lim sohasida foydalanishning maqsad va vazifalarini bir necha guruhga bo'lish mumkin.

Birinchi guruh maqsadlariga biologik tizimda kechadigan reaksiya mexanizmlarini tasvirlash, grafik tuzish va boshqalar kiradi. Masalan, fotosintezning jadalligini boshqa omillarga bog'liqlik darajasini aniqlash.

Ikkinchi guruhga modellashtirish vazifalari kiradi. Biologiya fanining ekologik aspekti modellar tuzishga asoslangan bo'lib, bu orqali o'rganiladigan barcha jarayonlarni tushuntirib berish mumkin. Biologik ta'limda modellashtirish biologik tizimlarni yashovchanlik darajasini baholashda foydalaniladi. Modellashtirish orqali talabalarda fikrlash va aniq masalalarni yechish ko'nikmasi tarkib toptiriladi.

O'quv-dala amaliyotida foydalaniladigan barcha modellarni obektlariga ko'ra, mikro va makro dunyo kabi ikki guruhga ajratish mumkin. Mikro dunyo obektiga hujayralarni tuzilishi va unda kechayotgan jarayonlarni kiritishimiz mumkin. Makrodunyo obektiga esa, o'simlik va hayvonot dunyosida amalga oshirilgan tajribalarni, ularni ko'payishi, hayoti davomida rivojlanishini kiritish olamiz, bundan tashqari

ekotizimlardagi jarayonlarni ham modellashtirish (biogeot-senozlar, bioturlar va h.k) makro dunyo obektiga kiradi.

Yuqoridagi imkoniyatlardan tashqari kompyuterdan biologiya darslarida foydalanish ko'rgazmalilik tamoyilini mutlaqo sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilish imkonini beradi.

Uchinchi maqsad guruhiga materialni mustaqil ravishda o'rganish imkonini beruvchi axborot-ma'lumotli va o'qitish tizimini yaratish kiradi.

To'rtinchi maqsadlar guruhiga amaliy mashg'ulotlarni talabalarining o'z ustlarida ishlashi, egallagan ko'nikmalarini mustahkamlashlari va yanada rivojlantirishga qaratilgan trenajyorlarni yaratish vazifasi kiradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni bayon qilish mumkinki yuqorida bayon qilingan dalillarning barchasi talabalar uchun, ularning har biri o'zi xohlagan tizim va darajada bilim olish imkonini beruvchi moslashuvchan ta'lim tizimini yaratilishi uchun sharoit yaratib beradi.

O'quv-dala amaliyotini axborot kommunikatsion texnologiyalar orqali o'tkazishga tayyorlash bosqichlari:

1-bosqich – texnologik (axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish usullarini aniqlab olish: talabalarining kompyuter bilan ishlash yo'llari);

2-bosqich – mazmunli-tashkiliy (mavzuni tanlash, maqsad va vazifalarni aniqlab olish, o'qituvchi va talaba faoliyatlarini rejalashtirish, o'quv materialini o'rganish shakli va tanlangan metodlar samaradorligini baholash);

3-bosqich – jarayonli (axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish asosida virtual ekskursiyani o'tkazish, belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish);

4-bosqich – tahliliy-refleksiv (amaliyotning barcha bosqichlarida talabalar faoliyatini tahlil qilib borish, axborot kommunikatsion texnologiyalar qo'llanilishi samaradorligini asoslash, talabalar bilimini baholash).

Bizning fikrimizcha, o'quv-dala amaliyotida axborot texnologiyalaridan foydalanish:

1. Talabalarining o'quv-tarbiyaviy jarayondagi o'rganish ishlarini ratsional tashkillashtirish.

2. Individuallik darajasini oshirish va o'zlashtirish darajasini yanada ko'tarish uchun kompyuterdan foydalanish.

3. Kompyuter modellashtirish va grafikasi yordamida mikro va makro dunyodagi jarayonlarni o'rganish.

4. Juda sekin kechadigan turli xil fizik, kimyoviy, biologik jarayonlarni o'rganish uchun qulay ko'lamga keltirib olish imkoniyatlari bilan o'ziga xoslik kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (23.09.2020) // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020., 03/20/637/1313-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 avgustdagi PQ-3907-son "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 15.08.2018 y., 07/18/3907/1706-son; 14.12.2019 y., 06/19/5894/416-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. www.lex.uz
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 avgustdagi PQ-4805 Kimyo va biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarori. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 13.08.2020 y., 07/20/4805/1174-son.
5. Abduqudusov O.A., Rashidov H.F. Kasb-hunar pedagogikasi. Toshkent, 2009. – 240 b.
6. Avazboyev A. I., Avazboyeva I. A., Shahriyov I. I., Mullaxmetov G., Muhammadsaidov B. K. Kasbiy pedagogika fanidan mustaqil talimni tashkil etish bo'yicha metodik qo'llanma. –Toshkent, 2017. 49-56 b.
7. Avazboyev A. I., Ismandiyarov Y. U., Qodirov G. O'. Kasbiy pedagogika. -Toshkent: Nodirabegim, 2020. - 15-24 b.
8. Agafonov V. A., Barabash G.I. Polevaya proaktika po botanika. –Rossiya, 2017. 58-60 s.
9. Akbarov N. Talabalarda kasbiy madaniyatni shakllantirish. –Toshkent. Fan, 2007. – 92 b.
10. Aleksandr G. K. Materiali kursa «Isolzovaniye igr na urokax biologii»: leksii 14. Uchebnoye posobiye M.: Pedagogicheskii universitet «Pervoye sentabrya», 2011.-72 s.

UDK: 316.6:35.075.31:17.022.1(575.1)

Akmal ORTIQOV,

O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi Kadrlar bosh boshqarmasi boshlig‘i, dotsent, polkovnik

Psixol.f.f.d.(PhD), dotsent L.Ravshanov taqrizi asosida

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL-VOLUNTARY QUALITIES

Annotation

One of the factors that determines a person's place in society is the occupation and activity of a person. In this regard, one of the personal qualities that lead to the emergence of various difficulties in the professional activity and becoming a good specialist in the process of work is the will of a person. In this article, we tried to reveal the theoretical aspects of professional volition.

Key words: Profession, will, interest, emotion, motive, society, social environment.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ДОБРОВОЛЬНЫХ КАЧЕСТВ

Аннотация

Одним из факторов, определяющих место человека в обществе, является род занятий и деятельность человека. В связи с этим одним из личностных качеств, которые приводят к различным трудностям в профессиональной деятельности и к тому, чтобы в процессе работы стать хорошим специалистом, является воля человека. В данной статье мы попытались раскрыть теоретические аспекты профессионального волнения.

Ключевые слова: Профессия, воля, интерес, эмоция, мотив, общество, социальная среда.

KASBIY-IRODAVIY SIFATLAR RIVOJLANISHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Shaxsning muayyan bir kasbni egallashi va unda faoliyat yuritishi jamiyatda uning tutgan o‘rnini belgilab beradigan omillardan biridir. Shu jihatdan kasbiy faoliyatda turli xil yuzaga keladigan qiyinchiliklar va faoliyat jarayonida yaxshi mutaxassis bo‘lishiga olib keluvchi shaxsiy sifatlardan biri bu shaxsning irodaviy xususiyatidir. Biz ushbu maqolamizda kasbiy irodaviy tomonlarini nazariy ochib berishga harakat qildik.

Kalit so‘zlar: Kasb, iroda, qiziqish, hissiyot, motiv, jamiyat, ijtimoiy muhit.

Kirish. Bugungi kunda malakali kadrlarni tayyorlash hamda professional harbiy xizmatchilarni yetishtirish tizimida nafaqat harbiy shaxs imkoniyatlarini balki, soha bo‘yicha ofitser kadrlarni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash, shaxs imkoniyati va kasb, shaxsga xos tiplar va uning kasbiy-irodaviy xususiyatlari bilan aloqadorligi kabilarning mazmun - mohiyatini aniqlash ham sanaladi. Umuman olganda, kasbiy-irodaviy sifatlarni shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o‘rganish o‘ta muhim ilmiy ishlar turkumidan sanaladi. E’tibor qaratadigan bo‘lsak, shaxs jamiyatning bir a’zosi sifatida hayot kechirar ekan, ma’lum bir kasb doirasida faoliyat yuritadi va jamiyat rivojiga o‘z hissasini qo‘shadi. Ijtimoiy sohalarida faoliyat yurituvchi shaxsning kasbiy shakllanishini o‘rganishda insonning imkoniyatlarini to‘liq ochib beruvchi sub’ekt va ijtimoiy muhit orasidagi turli ijtimoiy aloqalar tipiga ahamiyat qaratish lozim. Kasb bir xil faoliyat bilan shug‘ullanuvchi kishilarni birlashtiradi. Bu faoliyat ichda ma’lum a’loqalar va axloq normalari o‘rnatiladi. Kasb jamiyatning mehnatga layoqatli a’zolarini itimoiy tashkillashtirishning alohida shakli bo‘lib, bunda a’zolar faoliyatining umumiy turi va kasbiy ongi bilan birlashgan. Umumiy faoliyat jarayonida bir xil kasb egalarida umumiy kasbiy irodaviy xususiyatlar yuzaga kelishi mumkinligi o‘rganilgan. Mehnat bozoriga yetuk-professional kadrlarni tayyorlab berish maqsadida, hukumatimiz tamoniidan ko‘pgina choralar ko‘rilgan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 28 yanvar 2022 yil PF-60 farmoni bilan 2022-2026 yilarga mo‘ljallangan O‘zbekistonni rivojlantirishning yettita ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Taraqqiyot strategiyasining aynan sohani rivojlantirishga qaratilgan. Bunda yoshlarga oid davlat siyosatini

takomillashtirish bilan bir qatorda ta’lim tizimida xalqaro standartlarni joriy etish hamda mehnat bozoriga professional kadrlarni ta’minlash nazarda tutilgan[5].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Psixolog olim E.A.Klimov kasbiy faoliyat, sifatlari tarixiy rivojlanuvchi tizim va shaxsning o‘zini namoyon etish sohasi deb ta’riflaydi. Shaxsni kasbiy shakllanishi borasidagi nazariyalarga S.L.Rubinshteyn ishlari asos bo‘lib xizmat qildi[1]. S.L.Rubinshteyn insonning hayotga munosabatini ifodalovchi ikki usulni ajratib ko‘rsatgan. Birinchi usul – bu insondagi barcha munosabatlar to‘liq emas, balki alohida hodisalariga munosabat doirasiga kiruvchi hayotdir. Bunday munosabatda inson hayot sub’ekti hisoblanmaydi, shu bilan birga undan alohida ham bo‘lmaydi. Bu yerda hayotning o‘zi tabiiy jarayon sifatida namoyon bo‘ladi; inson hayot tarzi bilan uni to‘ldiradi. Ijtimoiy hayot insonni o‘rniga sub’ekt sifatida namoyon bo‘ladi. Ikkinchi usul ichki refleksiyaning namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lib, u hayotning bu uzluksiz jarayonini to‘xtatib qo‘yishi, uzib qo‘yishi mumkin va insonning g‘oyalar dunyosidan chiqarib yuboradi. Inson g‘oyalar dunyosidan tashqaridagi pozitsiyani egallaydi. Bunday refleksiyaning namoyon bo‘lishi hayotiy qadriyatlar tizimini aniqlash bilan bog‘liqdir[2]. I.P.Pavlov ikkinchi signallar tizimiga baho berib, bu signallar tizimi insonlar xulq-atvori va ixtiyoriy harakatlarining yuksak boshqaruvchisidir degan edi. Shuni ham aytish kerakki, iroda ikkinchi signallar tizimi birinchi signallar tizimiga asoslangan holda ishlaydi. Agar ikkinchi signallar tizimi o‘z faoliyatida birinchi signallar tizimiga asoslanmasa, odamning aks ettirish jarayoni ma’lum bir tizimli, ma’noli bo‘lmaydi. Ikkinchi signallar tizimi birinchi signallar tizimiga asoslanishi bilan birga uning

faoliyatini boshqarib, nazorat qilib turadi. Demak, irodaviy, ixtiyoriy harakatlarda ikkinchi signallar tizimi bilan birga birinchi signallar tizimi ham 165 ishtirok etadi[3].

Shaxs muayyan bir kasbning yaxshi mutaxasisi bo'lib yetishishi va kasbiy irodaviy xususiyatlarning rivojlanishi uchun avvalambor shaxsda o'z kasbiga nisbatan qiziqish va kasbiy faoliyatiga hoxish-istagi mavjud bo'lishi lozim. Shunday holatdagina shaxsda o'z kasbiga oid bilim-ko'nikmalarni to'liq egallay oladi. Inson o'zi egallagan bilimlari yordamida kasb doirasida yuzaga kelgan muammolarni yechishda foydalanadi. Bunda shuni ko'rish mumkinki kasbiy-iroda yuzaga kelishida kasbga doir bilim-ko'nikmalar muhim ahamyat kasb etadi. Ushbu nuqtai nazardan izlanishlarimiz natijasi o'laroq kasbiy irodaviy sifatlar va qiziqish psixologiyasi muammosi psixologik nuqtai nazardan N.A.Ribnikov, N.F.Dobrinin, N.D.Levitov, M.F.Belyayev, L.A.Gordon, L.I.Bojovich, N.G.Morozova, M.G.Davletshin, M.Vohidov, V.A.Tokareva, E.G.G'oziyev va boshqalarning nazariy metodologik xususiyatga ega bo'lgan asarlarida o'rganilganligini ko'rib chiqdik. Hozirgi zamon psixologiyasida qiziqish ob'ektiv borliqning insonlar ongida sub'ektiv tarzda aks etish shakllaridan biri sifatida tan olinadi. Qiziqish shaxsning muayyan voqealardagi, ma'lum vaziyatdagi turli narsa na hodisalarga tanlab munosabatda bo'lishda, insonning o'ziga xos qaror qabul qilishida, o'zini – o'zi nazorat eta bilishida, maqsadga intiluvchanligida, yuzaga kelgan ob'ektiv va sub'ektiv to'siqlarni yengishida ifodalanadi[4].

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda har qanday kasb egalarida kasbiy-irodaviy sifatlar rivojlanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ochib berish naqadar dolzarb masalalardan sanaladi. Kasbiy irodaviy sifatning asosiy xususiyatlaridan biri bu irodadir. Iroda - bu kishining oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishda qiyinchiliklarni yengib o'tishga qaratilgan faoliyati va xulq-atvorini ongli ravishda tashkil qilishi va o'z-o'zini boshqarishi demakdir.

Kasbiy irodaviy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan tashkil topgan:

- 1) kasbiy irodaviy harakatlarni shaxs hamisha ularning sub'ektiv sifatida amalga oshiradi;
- 2) irodaviy akt, harakat shaxs to'la-to'kis mas'ullikni zimmasiga olgan ish, amal sifatida namoyon bo'ladi;
- 3) irodaviy faoliyat tufayli inson ko'p jihatdan o'zini-o'zi shaxs sifatida anglaydi;
- 4) irodaviy faoliyat sababli shaxs o'z hayot yo'li va taqdirini o'zi belgilashini tushunib yetadi.

Iroda akt va uning tuzilishi ixtiyoriy harakatning dastlabki boshlang'ich nuqtasi harakat maqsadining vujudga kelishi va shu maqsadning o'rtaga qo'yilishidir va uning tuzilishini quyidagicha izohlash mumkin. Maqsad – kishining shu paytda ma'qul yoki zarur deb topgan ish-harakatini tasavvur etish demakdir[5].

Tahlil va natijalar. Har qanday kasbda qiyinchiliklar bo'lib ushbu qiyinchiliklarni yengishda shaxsning irodaviy sifatleri katta ahamiyat kasb etadi. Maqsadga erishish yo'lidagi qiyinchiliklar va to'siqlar ikki xil:

- tashqi (jismoniy va ijtimoiy);
- ichki (axloqiy, psixologik).

Shaxs yengib o'tadigan kasbiy tashqi qiyinchilik va to'siqlar deganda kasbiy vazifaning o'zi ob'ektiv qiyinchiliklari, uning murakkabligi, har xil to'siqlar, boshqa odamlarning qarshiligi, og'ir mehnat sharoitlari va hokozolarni tushunamiz. Masalan, ish muhitining o'ziga xos xususiyatlari; iqlim sharoiti, jismoniy qiyinchiliklardir. Tashqi qiyinchiliklar xizmatning mas'uliyati, uning hajmi, tezligi, murakkabligi va boshqalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu, shuningdek, muloqot, munosabatlar va ijtimoiy muhit bilan bog'liq qiyinchiliklarni o'z ichiga oladi[6].

Ichki qiyinchiliklar va to'siqlar - bu odam o'zini ishlashga majburlash, dangasalikni, charchoqni yoki ish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa biror narsani qilish istagini yengish qiyin bo'lganda, rejalashtirilgan narsani amalga oshirishga to'sqinlik qiladigan sub'ektiv, shaxsiy motivlar. bajarilishi kerak bo'lgan vazifa. Ichki to'siqlar orasida yomon odatlar, istaklar, ulardan voz kechish kerak bo'lgan istaklar mavjud. Inson ularni ixtiyoriy sa'y-harakatlari bilan yengadi. "Buyuk iroda, - deb yozgan edi A.S.Makarenko - bu nafaqat biror narsani orzu qilish va unga erishish qobiliyati, balki kerak bo'lganda o'zini biror narsadan voz kechishga majburlash qobiliyatidir. Iroda shunchaki istak va uni qondirish emas, balki ayni paytda istak, to'xtash, istak va rad etishdir".

Iroda, to'siqlarga qaramay, odam o'zini biror narsa qilishga majbur qilgan hollarda o'zini namoyon qiladi. Ammo o'sha shaxs o'z irodasi tufayli biron bir harakat yoki huquqbuzarlik qilishdan o'zini tiya oladi. Ko'pincha ixtiyoriy inhibitsion faoliyatni faollashtirishdan kam emas. Iroda shaxsning barcha murakkab faoliyatida ham, uning individual harakatlarida ham namoyon bo'ladi. Shuning uchun, inson o'z oldiga qo'ygan maqsadlar uzoq bo'lishi mumkin, ularga erishish uning butun hayotini oladi va yaqin, bir necha soniya ichida erishiladi.

Shaxs yengilgan to'siqlarga qarab, ixtiyoriy o'zini o'zi boshqarishning uchta darajasi ajratiladi, ular quyidagilarga mos keladi:

- oddiy ixtiyoriy harakat;
- murakkab ixtiyoriy harakat.

Oddiy ixtiyoriy harakat - unda ikki bosqich o'rnatiladi: ozmi-ko'pmi aniq amalga oshirilgan maqsadga qaratilgan harakatga turtki va impuls berilishi bilanoq darhol amalga oshiriladigan bevosita (ko'pincha odatiy) harakat. Oddiy iroda harakati motivlar kurashi bilan murakkablashmaydi, ichki fikrlar va qarama-qarshiliklarni keltirib chiqarmaydi (masalan, dars rahbarining buyrug'i bilan askarni aylanaga aylantirish). Ixtiyoriy harakatning dastlabki boshlang'ich nuqtasi harakat maqsadining vujudga kelishi va shu maqsadning o'rtaga qo'yilishidir va uning tuzilishini quyidagicha izohlash mumkin. Maqsad – kishining shu paytda ma'qul yoki zarur deb topgan ish-harakatini tasavvur etish demakdir

Murakkab ixtiyoriy harakat quyidagi bosqichlarga ega: bosqich - maqsadni anglash va unga erishish istagi; bosqich - maqsadga erishish uchun bir qator imkoniyatlardan xabardorlik; bosqich - bu imkoniyatlarni tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi motivlarning paydo bo'lishi; bosqich - motivlar va tanlov kurashi; bosqich - echim sifatida imkoniyatlardan birini qabul qilish; bosqich - qarorni amalga oshirish; bosqich - bajarilgan ishlarni baholash, kelajakda ixtiyoriy harakatlarni amalga oshirishga munosabatni shakllantirish.

Irodaviy harakat maqsadni anglashdan boshlansa ham, uning markaziy bosqichi motivlar kurashidir. Shu bilan birga, bitta maqsadga yo'naltirilgan bir yoki bir nechta motivlarning ustunligi tanlovni belgilaydi va imkoniyatlardan birini ixtiyoriy qarorga, butun jarayonni ixtiyoriy harakatga aylantiradi. Zero, kurashsiz qaror ham aqliy harakat bosqichi bo'lishi mumkin. [7]

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, shaxs kasbiy bilimlarni egallash jarayonida o'zida kasbiy - irodaviy sifatlarini shakllantira bora olishi kerak. Bunda ta'lim jarayonida faqat kabiy bilimlar bersih bilan chegaralanmasdan kasbiy tarbiya jarayoni ham unitmaslik zarur. Agar shaxs tomonidan ongli ravishda qo'yilgan faoliyatning umumiy maqsadiga to'g'ri kelmaydigan motivlar ustun bo'lsa, unda bunday jarayon irodaning emas, balki iroda yetishmasligining ko'rinishi bo'lib chiqadi. Irodaning yetishmasligi har doim

“ehtiyoj” motividan ko‘ra “men xohlayman” (yoki “men xohlamayman”) motiviga ustunlik berilganda o‘zini namoyon qiladi. Iroda harakati amalga oshiriladigan umumiy maqsadning ijtimoiy ahamiyati uning qadr-qimmatini haqida, talab qilinadigan harakat darajasi esa bajarilgan harakatda namoyon bo‘ladigan iroda kuchi haqida gapiradi. Har bir ixtiyoriy harakat faqat bog‘lanishni, shaxsning ixtiyoriy faoliyatining alohida ko‘rinishini ifodalaydi. Inson hushyor bo‘lsa, undan doimo ixtiyoriy harakatlar talab qilinadi.

Ixtiyoriy harakat bosqichlarini bilib, uning xususiyatlarining muntazam namoyon bo‘lishini hisobga olgan holda, rahbarga bo‘ysunuvchining irodaviy fazilatlarini yaxshiroq baholay oladi va shuning uchun undagi irodaning yetarli darajada rivojlanmagan fazilatlarini yanada maqsadga muvofiq shakllantiradi. Demakki, kasbiy qiyinchiliklarni yengib o‘tishda va shaxsiy rivojlanishda aynan irodaviy sifatlar ustunlik qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Иванников, В. А. Психологические механизмы волевой регуляции. - СПб.: Питер, 2006. — 208 с.
2. Вигровский Л. С. Собр. Оп.: 6 jildda-jild 3. - M., 1983 yil. (Bolalik davrida Iroda va uning rivojlanishi muammosi: 454-465.)
3. Е.П.Илин “Психология воли” 2009г 32ст.
4. F.I.Xaydarov, N.I.Xalilova. Umumiy psixologiya: Toshkent-2009.
5. Shermatov F.T., “Bo‘lajak ofitserlarda kasbiy zo‘riqishlar namoyon bo‘lishining ijtimoiy-psixologik va o‘ziga xos jihatlari: nazariya va amaliyot.” // Monografiya. 2021. 69-73 bet.
6. Кузнецов В. С., Колодницкий Г. А. Теория и история физической культуры. М.: КноРус, 2020. – С.123.
7. Смирнова Е.О. К проблеме воли и произвольности в культурно-исторической психологии // Культурно-историческая психология, 2015. – Т. 11. № 3. С.9 – 15.
8. Абрамова Г. С. Общая психология: учебное пособие / Г. С. Абрамова. – 2-е изд., стереотипное. – Москва: Инфра-М, 2020. – С.87.
9. <https://bspu.by/blog/finkevich/article/lecture/razvitie-emocional-no-volevoj-sfery-lichnosti-doshkol-nika>
10. www.expert.psychology.ru
11. www.psychology.all.ru
12. www.psychology.net.ru

UDK:324

Nodira ORTIQOVA,

Farg‘ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti tadqiqotchisi

E-mail:nodira_ortiqova@gmail.com

Urganch davlat universiteti dotsenti, DSc N.Quchqorova taqrizi asosida

PEDAGOGICAL ESSENCE AND CHARACTERISTIC OF THE CONCEPT OF “GENDER” IN THE CONTEXT OF EDUCATION

Annotation

In this article, the term “gender” is analyzed in education, professional activities, achieving power, the issue of individual capabilities in reproductive behavior in a family role, as well as the issue of gender socialization and male and female traits. It emphasized the issue of the concept of “gender” in medical education students.

Key words: “Gender identity, social role, gender socialization, communicative processes, gender culture, symbolism, social institution.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИЯ “ПОЛ” В КОНТЕКСТЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В этой статье анализируются индивидуальные возможности термина “гендер” в репродуктивном поведении в образовании, профессиональной деятельности, достижении власти, семейной роли, а также гендерная социализация и мужские и женские черты. В нем делается упор на вопрос о понятии “гендер” у студентов-медиков.

Ключевые слова: “Гендерная идентичность, социальная роль, гендерная социализация, коммуникативные процессы, гендерная культура, символика, социальный институт.

TA’LIM KONTEKSTIDA “GENDER” TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK MOHIYATI VA XARAKTERISTIKASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada “gender” atamasi ta’limda, kasbiy faoliyatda, hokimiyatga erishishda, oilaviy rolda reproduktiv xulq-atvorda individual imkoniyatlari hamda genderli ijtimoiylashuv va erkak va ayol xislatlari masalasi tahlil qilingan. Unda tibbiy ta’lim talabalarida “gender” tushunchasi masalasiga urg‘u berilgan.

Kalit so‘zlar: “Genderli identiklik, ijtimoiy rol, genderli ijtimoiylashuv, kommunikativ jarayonlar, gender madaniyat, simbolizm, ijtimoiy institut.

Kirish. Davlatimiz mustaqilligining dastlabki yillaridanoq yoshlar ta’lim- tarbiyasi, ularning ilm-hunar egallashlariga, ta’lim-tarbiya tizimini isloh qilish, milliy kadrlar tayyorlashni zamon talabi darajasiga ko‘tarish masalasiga ustuvor soha sifatida qaralmoqda. Respublikamizdagi umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflarida zamonaviy talablar asosida tashkil etilishi, boshlang‘ich ta’limning mazmunan yangilanishi, ta’lim va tarbiyaning ilg‘or texnologiyalarining o‘zlashtirilishi uzluksiz ta’lim tizimining fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyalashuvi ta’limga tabaqalashtirilgan joriy etilishi, ta’lim mazmunini yangilash pedagogika yo‘nalishidagi oliy ta’lim muassasalari tizimini yanada takomillashtirish, kasbiy raqobatbardosh o‘qituvchidagi shaxsiy fazilatlariga va uning kasbiy faoliyatida metodik tayyorgarligi jamiyat talablarining asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘ldi.

Pedagogik faoliyatning obro‘-e‘tiborini va ijtimoiy maqomini oshirish yuzasidan davlat siyosati ro‘yobga chiqariladi. Ta’lim oluvchilarning va pedagoglarning o‘qishi, sog‘liga va dam olishi uchun zarur sharoitlar yaratiladi. Ta’lim muassasalari va sog‘liqni saqlash organlari bolalar hamda o‘quvchi yoshlarning sog‘ligini saqlash va mustahkamlash uchun zarur choralarini ko‘radilar. O‘quv-tarbiya jarayonining sog‘lomlashtirishga qaratilgan yo‘nalishini ro‘yobga chiqarish, sog‘lom turmush tarzi normalarini joriy etish uchun sharoitlar ta’minlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Odatda, falsafa, siyosatshunoslik, psixologiya va sotsiologiyada foydalaniladigan gender tushunchasi hozirgi zamon jamiyatida

ilmiy atamadan keng foydalaniladigan tushunchaga aylandi, bu esa muammoning oshib borayotgan dolzarbligini ko‘rsatadi. Biroq genderning murakkab konstruksiyasini muhokama qilishdan avval, jins, gender kabi o‘zaro bog‘langan va ma’naviy farqqa ega bo‘lgan haqida aytishimiz lozim bo‘ladi.

Tilda jins biologik yo‘nalganlikka ega. U “organizmlarning jinsiy ko‘payishini ta’minlovchi genetik va morfologik xususiyatlar majmuyini tavsifladi [4]. Boshqacha aytganda, jins – bu “erkak va ayol orasidagi jismoniy farqlarga aloqador bo‘lgan anatomik-fiziologik xarakteristikadir” [7].

Sotsiologiyada “gender” atamasi ta’limda, kasbiy faoliyatda, hokimiyatga erishishda, oilaviy rolda reproduktiv xulq-atvorda individual imkoniyatlarni aniqlaydigan ijtimoiy status sifatida talqin qilinadi [8].

Xalqaro feministik hamjamiyat tomonidan gender tushunchasi “odamlarga jamiyat tomonidan ularning biologik jinsiga bog‘liq ravishda beriladigan barcha ijtimoiy va madaniy normalar, qoidalar va rollarni belgilash uchun foydalaniladigan” tushuncha sifatida tan olingan[6].

Ba’zi G‘arb tadqiqotchilari gender, bu shaxsiyatli psixologik xislatlar rol emas, balki “maxsus ijtimoiy yaratish mahsulidir”[8]. “Gender” tushunchasining ma’naviy ahamiyati faqat “Bu nima?” savoliga javobdagina emas, balki “Qanday amalga oshiriladi?”, “Gender nima uchun kepak?”ligiga javobida hamdir.

Talqinlarining xilma-xilligiga qaramasdan, pedagogika ensiklopediyasida “gender” tushunchasi umuman

o'rin olmagan. Pedagogikada "gender" atamasining yo'qligi uni tilga olgan mavzimiz kontekstida eksplikatsiyalanishini talab qiladi. Bizning nuqtai nazarimizcha, gender – bu erkak va ayol jinsidagi shaxslarning shaxsiyat psixologik ustanovkalari, jamiyat va davlat talablariga muvofiq ravishda xulq-atvori "xos xarakteristikalarini" majmuidir. Ta'rifdagi asosiy so'zlarni ajratgan holda, asosiy xos xarakteristikalar ayollik, erkaklik, mehribonlikdir. Shunga muvofiq ravishda pedagogikada genderli yondashuv jinslar o'zaro munosabati madaniyati o'g'il bolalar va qiz bolalar orasida garmonik munosabatlarni tarbiyalash, ularning identikligini anglashi, ideallar va hayotiy maqsadlarni tanlashga orientirlanadi.

Genderli ta'lim va tarbiya muammolariga shaxsiyatli-ijtimoiy yondashuvni nazarda tutadi. Bu pedagogning tarbiyalanuvchiga individuallikni har bir odamning betakror va fenomenalligini ochish va rivojlantirish yo'naltirilgan tarbiyaviy o'zaro ta'sir subyekti sifatida munosabatda bo'lishini anglatadi. O'g'il bolalar va qiz bolalar bilan hayot subyektlari sifatida munosabatda bo'lish o'z mavqei sferalarini va usullarini izlashda yordam berish va qo'llab-quvvatlash "adaptiv fenomenlikka" qobiliyatni egallash.

Shuni qayd etish muhimki, shaxsiyatli komponent jins faktorini hisobga olinishi bilan birga genderli ta'lim mazmunida tizim asosi bo'ladi va shu bilan u an'anaviy jinsiz ta'limdan jiddiy farq qiladi. Agar an'anaviy ta'limda intellektni, tafakkurni jinsning psixik xususiyatlarini hisobga olmasdan, rivojlantirishga urg'u berilsa, genderli ta'lim doirasida shaxsiyatli-ijtimoiy yondashuv tarbiyalanuvchilarning shaxsiyatli-ma'naviy sferasini rivojlantirishga yo'naltirilgan, buning belgisi esa axloqiy-ma'naviy sifatlar, hayotiy qadriyatlaridir.

"Gender" tushunchasi keng ma'noda "murakkab tizim" sifatida aniqlanadi. I.Abubikpova qayd etganidek, "... bu konseptual va tajribaga asoslangan, individual va ijtimoiy, spesifik madaniy, jismoniy va ma'naviy va, shuningdek, siyosiy konstruksiyadir" [5]. Yuqorida belgilangan konstruksiya yoki tizim olamda erkak va ayol yaratgan hayotning aks etishi bo'lib, bu yerda har qanday farq yoki ajralish qat'iy ierarxik va ustuvorlik munosabatlarida bo'ladi.

Gender tizimi bir qator tushunchalar majmuasini o'z ichiga oladi:

- "gender roli";
- "gender stereotiplari";
- "gender adaptatsiyasi";
- "gender ijtimoiylashuvi";
- "genderli identiklik";
- "gender faktorlari" va boshqalari.

"Gender rollari" – jamiyat tomonidan "erkaklik" va "ayollik" to'g'risidagi tasavvurlarga muvofiq individlardan kutiladigan xulq-atvor modellaridir[3]. Har bir jamiyatda "gender rollari turlichaligi mutlaqo tabiiydir, ular ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy o'zgarishlarga bog'liqdir.

Tadqiqot metodologiyasi. "Erkaklik" va "ayollik"ning juda muhim komponenti "genderli identiklikdir". Bu tushunchaning mazmunini ochishdan boshlaymiz. Agar katta sotsiologik lug'atdagi ta'rifga amal qiladigan bo'lsa, genderli identiklik – bu o'zini "erkaklik" va "ayollik" madaniy ta'riflari bilan anglashdir. Mazkur tushuncha "Men" va boshqalarning o'zaro ta'sirlashuv jarayoni natijasida yuzaga kelib, erkak va ayol xislatlarini psixologik interioratsiyasi bo'lib xizmat qiladi"[6].

1-jadval. "Erkaklik" va "ayollik"ning simvolik xarakteristikalarini

W	M
ayollik	erkaklik
qorong'u	yorug'
noaniq	aniq
past	baland
beqaror	barqaror
cheksiz	chekli
plyuralizm	monizm
irronatsionallik	ratsionallik
simvolik	qat'iylik

"Genderli identiklikni", "o'zini ma'lum jins vakili sifatida" o'zining erkaklik yoki ayollik tanasini his qilish, shu jinsga ijtimoiy kontekstda o'idligini anglashi sifatida talqin qiladi.

"Genderli identiklik" – bu o'zini o'zi anglashning odamning o'zini ma'lum jins vakili sifatida boshidan kechirishini tavsiflovchi aspektidir, "... genderli identiklik, ijtimoiy rollarni o'rganishni o'z ichiga olish". Shu bilan bir vaqtda O.M.Vovchenko fikricha, "genderli identiklik", jinsning biologik farqlari doirasidan chetga chiqmasdan, "jinsiy identiklik" tushunchasini ijtimoiy jihatdan kengaytiradi.

"Genderli identiklik" ayrim odamning o'z jinsiy individualligini ijtimoiy-sub'ektiv boshidan kechirishi sifatida belgilanadi [4]. Shunday qilib, barcha bu ta'riflarga asosan, gender jinsga faqat biologik o'idlik sifatidagina bog'liq bo'lmasdan, balki genderli identiklar yaralishining natijasi bo'ladi. Genderli identiklikning shakllanishi uchun hal qiluvchi faktor bu ijtimoiylashuvdir. Amerikalik psixolog Sh.Berining ta'kidlashicha, "genderli ijtimoiylashuv – bu erkak yoki ayol jamiyatda tegishli xulq-atvor modellari, qadriyatlarini o'rganadigan jarayondir"[5].

Genderli ijtimoiylashuvning shunga o'xshash tushunilishini T.V.Kiryenovada ko'ramiz, u bu tushunchani "... odamlar orasida axborot va tajriba almashinuvining o'ziga xos jarayoni" deb muhokama qiladi. Barcha kommunikativ jarayonlar esa genderli tusga ega [6]. Bu ikkala tushuncha genderli ijtimoiylashuv qarama-qarshi jinslarning ma'lum normalar, qadriyatlar, bilimlar va boshqalarni o'zlashtirish jarayonidan ibopatliligiga ko'pgazmali misol bo'lib xizmat qiladi.

Gender tizimi tushunchasi jamiyat gender madaniyatining sinxronik aspektini qismlarga ajratishimiz va tahlil qilishimizga yordam beradi. Umuman, mazkur tizim ongda va madaniyatda "erkaklik" va "ayollik"ning kvintessensiyasi ko'rinishida ifodalangan. Bunda shuni ham qayd etish kerakki, "erkaklik" va "ayollik" – bu doimo bir tomondan yaxlit, ikkinchi tomondan abadiy ziddiyatlik sifatida tushuniladigan dixatomiyadir. Buning ustiga "erkaklik" va "ayollik" odatdagi hayotda takrorlanadigan xulq-atvor stereotiplari orqali mustahkamlangan amaliy kognitiv konstruktir.

Ko'pchilik mifologiyalarda oy, yer, suv ayollik asoslari kabi, olov, quyosh, issiqlik esa erkaklik asoslari sifatida talqin etiladi. "Erkak" doimo faol, ijtimoiy-ijodiy asos tashuvchisi, "ayol" esa tabiiy-passiv kuch sifatida bo'ladi. Erkak va ayolning ijtimoiy rollari ham qarama-qarshidir. Erkaklar "instrumental", ayollar esa "ekspersiv" bo'lishadi. Erkak – bu "boquvchi, o'ldada umumiy rahbarlikni amalga oshiradi, ayol oilaviy-maishiy vazifalarni bajaradi, uyda iliqlik va shinamlikni ta'minlaydi [7; 72-bet].

Tahlil va natijalar. Ko'pchilik mualliflar asaplarini tahlilining ko'rsatishicha, tabiat ayolni materiya, "ayol-xaos", "ayol-stixiya" kabi simvollaritiradi. Unga o'lchov, ma'no, tartib singib ketgan erkak madaniyati qarshi turadi.

Erkaklik intizomi mistik xaosni tartibga soladi. Demak, madaniyat aslida insoniy asosi sifatida idrok qilinadi, u tabiatdan kelib chiqadi, uni o'zgartirish, bo'ysundirishga intiladi.

introvertirlik	ekstravertirlik
2-jadval. Mentalitet xususiyatlari	
W	M
ayollik	erkaklik
Dunyo ideal	dunyoreal
Idealga erishib bo'lmaydi	Idealga erishib bo'ladi
hayot (harakat) – hayot ma'nosi sifatida	maqsad – hayot ma'nosi sifatida
ideal va real qorishgan	ideal realdan alohida
dunyo ko'p ma'noli	haqiqat yagona
odam hissiyotlar bilan bilinadi	odam aql bilan bilinadi

Jadvalda keltirilgan simvolik xarakteristikalarini tahlil qilib, bir qator savollarga javob beramiz: “Qadimgi mifologiyalar va hozirgi zamon sharoitlarida “ayollik” va “erkaklik” mohiyatining farqi va o'xshashligi nimada?”, “Ayolga to'laqlonimas mavjudot”, “Evolutsiya pog'onasining quyi mahsuli”, erkakni esa kuch, jasurlik, xotirjamlik timsoli deb qarash hozirgacha ham mavjudmi?”.

Bu yerda fikrimizni quyidagicha belgilaymiz: ayol obrazini tavsiflashda hamma davrlarda ham asosiy e'tibor tashqi qiyofaga, jasoratlariga ruhlantiruvchi, insoniyatning kuchli yarmini asr etuvchi va bunda tobe, bog'liq, sirli bo'lib qoladigan tabiiy go'zalikka qaratilgan. Yangi davr – bu insoniyat go'zal yarmining yuksalish, uning dunyodagi roli o'sishi vaqtidir. Biroq, avvalgidek, uning go'zalligi erkaklar qalbini rom etadi. Bir tomondan, dadillik, sabotlilik, ikkinchi tomondan, olijanoblik, kuchsizlarga yordam, ayollar va bolalarni himoya qilish. Biroq erkak jinsi vakillari o'z mavqelarini tez berib qo'yishga intilmasdan, qarama-qarshi jinsga nisbatan ustuvor rolini, avvalgidek, saqlab qolmoqdalar.

(W-M) belgi tizimi – bu, bir tomondan, ikki asos In-Yanning birligi, muvozanatida turganligida, ikkinchi tomondan, bu – dixotomiya bo'lib, uning strukturasi ikki kurashuvchi asos – erkak va ayol bor.

Belgi tizimining tahlili N.I.Solovyov asarida o'z aksini topadi va u “... odam tabiati dualizmida hayot qonunlaridan biri aks etadi. Olamga qaysi tomondan qaramaylik, u hamma

yerda bir-birini to'ldiradigan ikki tomondan ibopat. Issiqlik bor va sovuqlik bor; egoizm bor, gumanizm ham bor; “erkaklik” bor va “ayollik” bor deb ta'kidlaydi [5].

Xulosa va takliflar. Yuqorida aytilgan fikrlarni yakunlab, shuni qayd etish joizki, odatda psixologiya, sotsiologiya, falsafada foydalaniladigan “gender” tushunchasi ilmiy tushunchadan keng foydalaniladigan tushunchaga aylandi va murakkab konstruktsiya sifatida qaraladi. Umuman, ongda ham, madaniyatda ham gender tizimi “erkaklik” va “ayollik” kvintessensiyalari, odam tabiatining dualizmi sifatida ifodalanadi.

Mazkur tizim, kognitiv konstrukt bo'lgani holda, jinsiy simvolizmida “in-yan” ko'rinishida o'z rivojini topadi, qadimgi mifologiyalarda barqaror erkaklik va ayollik obrazlari bilan mustahkamlanadi va hozirgi zamon madaniyatiga ham “ayol-xaos-stixiya” va uni erkak intizomi tartibga soladigan bo'lib singib kiradi. Erkaklik va ayollikning turli madaniyatlar mentaliteti xususiyatlariga mos simvolik xarakteristikalari ijtimoiy institutlar amaliyotida, shu jumladan, patriarxal an'analarga asoslangan ta'lim tizimida ham o'z aksini topadi.

Jamiyatda ustuvor mavqe egallagan erkak kishiga nisbatan tarixan qaror topgan stereotip erkak ta'limi xarakterini aniqlab berdi. Erkaklar o'quv mussasalarida ta'lim-tarbiya jarayonining xarakteri jamiyatda munosib o'rin egallashga qadar yuqori madaniyatli fuqarolarni tayyorlashdan iborat bo'lib, bu davlat manfaatlariga muvofiq edi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T., O'zbekiston, 1992. – 46 b.
2. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi, 46-modda 2. “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida”gi Qonun, 2019-yil 23-avgust
3. Avloniy A. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. 2-jild. – T., Ma'naviyat, 1998. –304 b.
4. Азизходжаева Н.Н. Основные тенденции развития высшего педагогического образования в Узбекистане / Под ред. В.А.Сластенин. – Т., “Фан”, 1990. – 143 с.
5. Давлетшин М.Г. Особенности психологической работы с эмоциональной сферой в юношеском возрасте (Методическое пособие для практических психологов) Тошкент, «Узбекистон» 2002 г, 20 с.
6. Mahmudov Yu., Mirzaev F. Pedagogik mahorat – oliy ijodkorlik Xalq ta'limi jurnali. – Toshkent, 1999. – № 6.–B. 57-60.
7. Gadamer G. Istina i metod: Osnov filozofskoy germenovtiki. (Per. snem)/ GansGeorg Gadamer. – M.: Progress, 1988.
8. Gender munosabatlari nazariyasi va amaliyotga kirish. –T. “O'zbekiston”, 2007.
9. <https://president.uz/oz/pages/view/strategy>
10. library.ziyonet.com

UDK:094

Shuhrat OTAQULOV,
MTTDMQTMOI "Ijtimoiy fanlar" kafedrasida dotsenti PhD

Xalqaro islom akademiyasi professori f.f.d. M.Qahhorova taqrizi asosida

COMPLIANCE WITH GENDER EQUALITY POLICIES IN LABOR ORGANIZATIONS

Annotation

This article highlights the issues of increasing the socio-political activity of women in society and further improving the mechanisms of forming a decent lifestyle for them. Also, in order to resolve conflicts between an employee and an employer in labor organizations, the organization of the labor dispute commission and ways of mutual conflict resolution were analyzed.

Key words: Gender equality, gender policy, society, law, labor code, labor relations, labor conflicts.

MEHNAT TASHKILOTLARIDA GENDER TENGLIK SIYOSATIGA AMAL QILISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada jamiyatda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini yanada oshirish, ularga munosib turmush tarzini yaratib berish mexanizmlarini yanada takomillashtirish masalalari yoritilgan. Shuningdek mehnat tashkilotlarida xodim va ish beruvchi o'rtasida yuzaga kelgan nizolarni bartaraf etish uchun tashkilotda mehnat nizolar komissiyasi tashkil etilishi va yuzaga kelgan nizoni o'zaro bartaraf qilish yo'llari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Gender tenglik, gender siyosat, jamiyat, qonun, mehnat huquqi, mehnat munosabatlari, mehnat nizolari.

ГЕНДЕРНАЯ ПОЛИТИКА И СОБЛЮДЕНИЯ РАВЕНСТВА В ТРУДОВЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

В данной статье освещены вопросы повышения общественно-политической активности женщин в обществе и дальнейшего совершенствования механизмов формирования для них достойного образа жизни. Также в целях разрешения конфликтов между работником и работодателем в трудовых организациях проанализирована организация комиссии по трудовым спорам и способы взаимного разрешения конфликта.

Ключевые слова: Гендерное равенство, гендерная политика, общество, закон, трудовой кодекс, трудовые отношения, трудовые конфликты.

Kirish. Jahonning barcha demokratik davlatlarida xotin-qizlar uchun turli xil yengilliklar yaratilganligi barchamizga ma'lum. Jumladan, ko'plab davlatlarda onalar salomatligi, shoshilinch tibbiy yordam, oilani rejalashtirish, gender tenglik, tibbiy va psixologik ko'mak bilan bog'liq davlat imtiyozlari mavjud. Jumladan, O'zbekistonda xotin-qizlar uchun ham qonunchilikka muvofiq bir qator imtiyozlar yaratilgan. 2019 yil 7 martda "Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori qabul qilindi.[1] Xotin-qizlarning mehnat huquqlarini himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish, ularning tadbirkorlik tashabbuslarini yanada qo'llab-quvvatlash, mehnat faoliyatini rag'batlantirish va odil sudlovga erishish darajasini oshirish maqsadida ayollar mehnatini muayyan soha yoki kasblarda qo'llash bo'yicha taqiqlar bekor qilinishi, tavsiyaviy xarakterdagi ayollar sog'lig'iga salbiy ta'sir etishi mumkin bo'lgan soha yoki kasblar ro'yxatini shakllantirish masalalari o'z yechimini topdi.

Bundan tashqari qarorda belgilangan normalarga ko'ra, ikki yoshga to'lmagan farzandini tarbiyalovchi ot-onalarning biriga ularning ish paytidagi dam olish va ovqatlanish, bolani ovqatlantirish uchun beriladigan tanaffuslar hisobidan ish beruvchi bilan kelishgan holda kun davomida foydalaniladigan tanaffus vaqtini belgilash huquqi berilishi, ayollarning pensiya yoshiga to'lganligi yoki qonun hujjatlariga muvofiq yoshga doir davlat pensiyasini olish huquqi vujudga kelganligi sababli ular bilan tuzilgan nomuayyan muddatli mehnat shartnomasini 60 yoshga to'lgunga qadar yoki muddatli mehnat shartnomasini muddati tugagunga qadar ish beruvchining tashabbusiga ko'ra bekor qilish taqiqlanishi yanada mustahkamlandi.

Bu boradagi islohotlar izchil davom ettirilgan holda, 2022 yildan boshlab, xotin-qizlarga tadbirkorlikni yo'lga qo'yish uchun 33 million so'mgacha kreditlar ajratilishi yo'lga qo'yildi. "Yoshlar va xotin-qizlarni kasb-hunar va tadbirkorlikka o'qitish dasturlarini samarali amalga oshirish hamda ularning tadbirkorlik faoliyati uchun mikroreditlar ajratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Hukumat qarori bilan tadbirkorlik tashabbusiga ega jismoniy shaxslar, shu jumladan, yoshlar va xotin-qizlarga mikroreditlar ajratish tartibi to'g'risidagi nizom tasdiqlandi. Nizomga ko'ra, tadbirkorlik tashabbusiga ega jismoniy shaxslar, shu jumladan, yoshlar va xotin-qizlar, shuningdek, mikrofirmalar va kichik korxonalar ta'sis etgan shaxslar (qarz oluvchilar) kredit olishlari mumkin.

Mikroreditlar 3 yil muddatgacha 6 oygacha imtiyozli davr bilan, yoshlarning biznes loyihalariga esa 7 yilgacha muddatga, 3 yilgacha imtiyozli davr bilan Markaziy bankning asosiy stavkasida ajratiladi. Qarz oluvchi – yoshlar va xotin-qizlarga mikroreditlar ularning talabiga binoan jami kredit summasi 50 foizdan oshmagan miqdorda naqd pulda ajratiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Jamiyatda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini yanada oshirish, ularga munosib turmush tarzini yaratib berish maqsadida hukumat tomonidan bir qancha normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinmoqda. Jumladan oliy ta'lim muassasalariga qo'shimcha davlat granti asosidagi qabul ko'rsatkichlari doirasida xotin-qizlarga tanlovda ishtirok etish uchun tavsiyanoma berish va ularni o'qishga qabul qilishni tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizom tasdiqlanishini keltirishimiz mumkin. Mazkur nizomga ko'ra kam ta'minlangan oiladan chiqqan xotin-qizlar, to'liqsiz oilada tarbiyalanayotgan, ya'ni ota yoki onasi vafot etgan xotin-qizlar, 14 yoshgacha bo'lgan ikki va undan ortiq farzandlarni tarbiyalayotgan, boshqa

qarindoshlaridan alohida yashayotgan yolg'iz ayol (erkak)larning qizlari, shaxsiy uy-joyga ega bo'lmagan, ijrada yashayotgan oilalar, ota-onalardan biri yoki har ikkisi ishsiz bo'lgan va ish qidiruvchi shaxs sifatida aholi bandligiga ko'maklashish markazlarida hisobda turganlar, nogironligi bo'lgan farzandi bor oilalardan chiqqan xotin-qizlar, oliy ma'lumotli xotin-qizlar bilan qamrab olish darajasi respublikaning o'rtacha ko'rsatkichlaridan ikki yoki undan ortiq marotaba past bo'lgan tumanlar, shuningdek, olis va borish qiyin bo'lgan hududlarda yashovchi oilalardagi qiz farzandlar uchun alohida davlat grandisi asosida tahsil olishi mumkin.

Huquqiy-demokratik davlatda inson huquq va erkinliklarining to'la ta'minlanishi, qonunlarning ustivorligi va barchaning qonun oldida tengligi kafolatlanadi. Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish borasida Respublikamizda olib borilayotgan islohotlar zamirida ham huquqiy demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyatini barpo etish, inson huquq va erkinliklarini himoya qilish ustuvor vazifa qilib belgilangan. Ma'lumki, o'zlarining huquq va qonuniy manfaatlariga zarar yetkazilgan hollarda xotin-qizlar sud va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlar yordamiga o'zlarining buzilgan huquqlarini tiklashga, manfaatlarini himoya qilishga intiladilar. Aynan mana shu kabi masalalar mehnat-huquqiy munosabatlarida ham ko'zga tashlanadi. Mehnat nizolari – ish beruvchi va xodim o'rtasida mehnat-huquqiy munosabatlarini tartibga soluvchi qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarini, mehnat shartnomasida nazarda tutilgan mehnat qilish shartlarining buzilishi yuzasidan kelib chiqqan kelishmovchilik hisoblanadi. Nizolashuvchi taraflar sifatida ish beruvchi va xodim ushbu munosabatlarning to'g'ridan-to'g'ri ishtirokchilari hisoblanadi, bundan tashqari taraflar manfaatlarini ifoda qiladigan, xususan xodim manfaatini ifoda qiluvchi kasaba uyushmalari yoki xodimlarning boshqa vakillik organlari ham ishtirok etishi mumkin.

Xodim va ish beruvchi o'rtasida yuzaga kelgan nizolarni bartaraf etish uchun korxonada, muassasa, tashkilotda mehnat nizolar komissiyasi tashkil etilgan bo'lsa, avvalo nizoni o'zaro bartaraf qilish va buzilgan huquqlarni tiklanishini so'rab mazkur komissiyaga murojaat qilish lozim. Agarda xodim, muayyan holatda ishni ko'rib chiqqan mazkur komissiyaning tegishli qarorida nurozi bo'lsa keyinchalik o'z huquqlarini tiklanishini so'rab sudga murojaat qilishi mumkin. Bordiyu jamoa kelishuvida, mehnat shartnomasida yoki tashkilotda mehnat nizolarini ko'rib chiquvchi komissiyalar mavjud bo'lmasa, xodim o'zining buzilgan huquqlarini tiklanishini so'rab to'g'ridan to'g'ri sudga murojaat qilishlari mumkin. Mehnat munosabatlarini tartibga solishda, unga oid ishlarni sudda ko'rishda mehnatga doir huquqlarining sud tomonidan himoyalaniishi, sud jarayonida taraflarning tengligi va o'zaro tortishuvi uchun sharoit yaratish, mehnat nizolarini ko'rib hal qilish bosqichlarini yanada soddalashtirish, taraflarning o'zaro kelishuviga erishish uchun sudlar tomonidan muayyan sa'yi-harakatlar amalga oshirilishini talab qiladi. Mehnatga oid ijtimoiy munosabatlarning huquq normalari bilan tartibga solinishi mehnat huquqiy munosabat tizimini yuzaga keltiradi. Bugungi kunda mehnatga oid huquqiy munosabatlar tizimiga mehnat qilish bilan bog'liq huquqiy munosabatlar, ish beruvchi va kasaba uyushmasi o'rtasidagi tashkiliy-boshqaruv munosabatlari, ishga joylashtirishga oid, kasbiy tayyorlash va malaka oshirish bilan bog'liq, mehnat muhofazasi va mehnat qonunchiligiga rioya etishni nazorat qilish sohasidagi hamda mehnat nizolarini hal etishga oid huquqiy munosabatlar kiradi. Mehnat nizolarining tegishlilikligi, yani ularning qaerda ko'rib chiqilishi lozimligi Mehnat kodeksining 558 va 569-moddalari hamda Fuqarolik protsessual kodeksining 31-moddasi bilan tartibga solinadi. Mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan mazkur nizoli ishlarni ko'rib hal qilish vakolatiga ega bo'lgan

organlar sifatida quyidagilar e'tirof etiladi: 1) mehnat nizolari komissiyasi; 2) sud organlari; 3) bo'ysunuv tartibida yuqori turuvchi organlar. Mehnat kodeksining 551-moddasida ko'rsatilganidek, mehnat nizolari bo'yicha xodim mehnat nizolari komissiyasiga yoki bevosita tuman (shahar) sudlariga murojaat etishga haqlidir. Mehnat nizolari komissiyasi o'n kunlik muddat ichida mehnat nizosini ko'rib chiqmasa yoki hal etmasa, manfaatdor xodim ushbu nizoni ko'rishni tuman (shahar) sudiga o'tkazishga haqlidir. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 558-moddasida nazarda tutilgan nizolar bevosita tuman (shahar) sudlariga tegishlidir.[2] To'g'ridan to'g'ri mehnat nizolarini sudda ko'rish asoslari sifatida, – agar xodimning ish joyida mehnat nizolari komissiyasi tuzilmagan bo'lsa; - ular mehnat shartnomasini bekor qilish asoslaridan qat'i nazar, ishga tiklash to'g'risida, mehnat shartnomasini bekor qilish vaqti va asoslari ta'rifini o'zgartirish to'g'risida, majburiy progul yoki kam haq to'lanadigan ishni bajargan vaqt uchun haq to'lashga doir bo'lsa; - ular xodim tomonidan ish beruvchiga yetkazilgan zararining to'lanishi haqida bo'lsa; – ular mehnat vazifalarini bajarayotganda xodimning sog'lig'iga shikast yetkazilgan oqibatidagi zararni (shu jumladan ma'naviy zararni) yoki uning mol-mulkiga yetkazilgan zararni ishberuvchi tomonidan to'lanishi haqida bo'lsa; – O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi 553-moddasida nazarda tutilgan hollarda ishga qabul qilish rad etilganligi haqida bo'lsa; – ular ish beruvchi va kasaba uyushmasi qo'mitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi bilan oldindan kelishib hal etilgan masalalar yuzasidan kelib chiqqan bo'lsa.[3]

Mansabdor shaxslar tomonidan ish beruvchiga yetkazilgan moddiy zararni to'lash to'g'risidagi mehnat nizolari, agar mansabdor shaxslar yetkazgan zarar xo'jalik nizosini ko'rib chiqish paytida aniqlangan bo'lsa, xo'jalik sudi tomonidan ham ko'rib chiqilishi keltirilgan. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 560-moddasiga muvofiq xodim yoki ish beruvchi quyidagi muddatlarda o'zining buzilgan huquq va erkinliklarini tiklashni so'rab sudga yoki mehnat nizolari komissiyasiga murojaat qilishlari mumkin. – ishga tiklash nizolari bo'yicha – xodimga u bilan mehnat shartnomasi bekor qilinganligi haqidagi buyruqning nusxasi berilgan kundan boshlab bir oy; – xodim tomonidan ish beruvchiga yetkazilgan moddiy zararni to'lash haqidagi nizolar bo'yicha - zarar yetkazilganligi ish beruvchiga ma'lum bo'lgan kundan boshlab bir yil; – boshqa mehnat nizolari bo'yicha – xodim o'z huquqi buzilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan boshlab uch oy; - xodimning sog'lig'iga yetkazilgan zararni qoplashga doir nizolar bo'yicha sudga murojaat qilish uchun muddat belgilanmaydi. Shuningdek, xodim o'zining buzilgan huquqlarini tiklashni so'rab murojaat qilishi lozim bo'lgan muddat uzrsiz sabablarga ko'ra o'tkazib yuborilgan va o'z vaqtida murojaat etilmasligi muayyan huquq buzilish hollarini hal etilishi yoki uni bartaraf etish, buzilgan huquqlarning tiklanmay qolishi va kelajakda ko'rib chiqilmasligiga olib keladi. Sababi, o'tkazib yuborilgan muddat xodimning shikoyat qilishi huquqidan mahrum qiladi. Agarda o'tkazib yuborilgan mazkur muddat sud tomonidan uzrli deb topilsa ushbu protsessual muddat tiklanishi mumkin. Mehnat-huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizoli ishlarning aksariyati (masalan, ishga tiklash, avvalgi ish joyiga o'tkazish, mehnat shartnomasini bekor qilish, ta'rifini o'zgartirish, mehnatga haq to'lash to'g'risidagi nizoli ishlar) javobgar – ish beruvchi joylashgan joydagi sudlarda qo'zg'atiladi. Lekin xodimlar tomonidan yetkazilgan zararni undirish to'g'risidagi da'volar bilan korxonada joylashgan sudga murojaat qilish mumkinligini qonun istisno qilmaydi. Darhaqiqat, Fuqarolik protsessual kodeksining 241-moddasiga muvofiq fuqaroning yoki yuridik shaxsning mol-mulkiga yetkazilgan zararining o'rnini qoplash to'g'risidagi da'volar zarar yetkazilgan joyda ham taqdim qilinishi mumkinligi

mazkur nizoli ishlar uchun da'vogarning tanlashi bo'yicha (muqobil) sudlovlik joriy qilinganligidan dalolat beradi. Shuningdek, Fuqarolik protsessual kodeksining 241-moddasi uchinchi qismiga ko'ra, o'z mehnat vazifalarini bajarishi munosabati bilan xodimning sog'lig'iga shikast yetkazilganlik yoxud boquvchisi ish bilan bog'liq holda vafot etganligi natijasida ko'rilgan zarar o'rmini qoplash to'g'risidagi da'volarni da'vogor o'zi yashab turgan joyda ham taqdim etishi mumkin. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, mamlakatimiz qonunchiligi va sud-huquq islohotlarining pirovard natijasi oliy qadriyat sifatida qaraladigan inson huquqlarining birinchi o'ringa qo'yilishi yana shunda namoyon bo'ladi, mehnatga oid nizolarni sudga ko'rishda bir qator o'ziga hos protsessual hususiyatlari bilan ajralib turadi.[4] Ya'niki, – da'vogarning davlat bojidan ozod qilinishi; - protsessual huquqiy vorislikka yo'l qo'yilmasligida (masalan, ishga tiklashda); – mehnat nizolari da'vo tartibida yoki buyruq tartibida ko'rilishi mumkin; – mehnat nizolarini qisqa muddatda ko'rilish (O'zR Fuqarolik protsessual kodeksining 131-moddasi); – mehnat nizolari bo'yicha sud hal qiluv qarori darhol ijro etilishi (O'zR Fuqarolik protsessual kodeksining 219-moddasi); – mehnat nizolari bo'yicha sud hal qiluv qarori qaytarma ijroga yo'l qo'yilmasligi (O'zR Fuqarolik protsessual kodeksining 385-moddasi); – mehnat nizolari bo'yicha voyaga yetmagan shaxsning sudga murojaat qilishi belgilangan. Bu ham albatta mazkur sohada qonun buzilishi hollariga sabab bo'lgan har qanday kam ahamiyatli huquqbuzarliklarni tezda bartaraf etishga xizmat qiladi albatta. Fuqarolik kodeksining 163-moddasida da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar ro'yxati ko'rsatilgan bo'lib, ushbu ro'yxatda shaxsiy nomulkiy huquqlarni va boshqa nomoddiy boyliklarni himoya qilish haqidagi talablar ham nazarda tutilgan. Mehnat-huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan talablar yuzasidan sudga da'vo ishlarini qo'zg'atishning asosiy shartlaridan biri mazkur talablar bilan sudga murojaat qiluvchi

shaxslar doirasini to'g'ri aniqlashdir. Mehnat kodeksining normalariga ko'ra: 1) xodim, kasaba uyushmasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi; 2) mehnatning huquq bo'yicha inspektori; 3) ishberuvchi, mehnat nizolari komissiyasining qaroriga rozi bo'lmagan taqdirda, shuningdek, unga xodim tomonidan yetkazilgan zararni qoplash haqidagi nizolar bo'yicha; 4) prokuror mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ishlar bo'yicha sudga da'vo qo'zg'atish huquqiga ega bo'ladi.

Mehnat huquqiy munosabatlarining asosiy subyektlaridan biri sifatida ish beruvchi mehnat nizolari komissiyasining qaroridan norozi bo'lganida yoki xodim tomonidan yetkazilgan zararni qoplash yuzasidan bo'lgan mehnat ishlari bo'yicha ariza bilan sudga murojaat qilishga haqli bo'ladi.

Xulosa. Muxtasar qilib aytganda, hozirgi kunda mehnat qilish erkinligi, biron bir faoliyat bilan shug'ullanish, erkin kasb tanlash va mehnatni muxofaza qilish borasida qonunchiligimizda to'la qonli kafolatlar yaratilgan. Birinchidan, mehnat qonunchiligi insonparvar va adolatli tamoyillar asosida shakllanganligi. Ikkinchidan, ish beruvchi va hodimning huquq va majburiyatlari aniq belgilab qo'yilganligi. Uchinchidan, mehnat nizolarini hal etishda alternativ yo'lning mavjudligi. Sud-huquq islohotlarini yanada chuqurlashtirish va fuqarolarning huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilishning samaradorligi oshirish maqsadida mehnatga oid ishlarni hal qilishda yurisdiksiyaviy organlarga ishlarning taalluqliligi va sudlovligini aniqlash jarayonini tizimlashtirish uchun zamonaviy axborot texnologiyalari, internet tizmidan kengroq foydalanish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Bunda avvalo mazkur munosabatlar ishtirokchilari o'rtasidagi nizolarni hal etishga bag'ishlangan majlislar va sud muhokamalarini onlayn tarzda tashkil qilib, taraflarning turli yerda ekanliklaridan qat'iy nazar, videokonferensiya tashkil qilish orqali jarayonni o'tkazish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. "Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi Prezident Qarori. 2019 yil 7 mart.
2. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. O'zR 29.10.2022 y.
3. O'RQ-798-son Qonuni
4. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. O'zR 29.10.2022 y.
5. O'RQ-798-son Qonuni.
6. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. O'zR 22.01.2018 y. O'RQ-460-son Qonuni

Mehriniso SAYDALIYEVA,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: saydaliyevamekhriniso@gmail.com
Zoir BOTIROV,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: botirovzoirbek@gmail.com

TerDUning psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD) A. Qodirova taqrizi asosida

PSYCHODIAGNOSTICS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN AGGRESSIVENESS AND RELIGION IN ADOLESCENTS (IN MUSLIM AND CHRISTIAN TEENAGERS)

Annotation

In this article, religious belief is approached as a psychological phenomenon, and its connection with the state of personal aggression was studied on the basis of research. Also, its role in the development of mental health and cognitive sphere of a person was explained theoretically.

Key words: Belief, "Psychological effects", religious person, catharsis, cognitive sphere, negativism, asthenic, sthenic, pre-religious experiences.

ПСИХОДИАГНОСТИКА ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АГРЕССИВНОСТЬЮ И РЕЛИГИОЗНОСТЬЮ У ПОДРОСТКОВ (У МУСУЛЬМАНСКИХ И ХРИСТИАНСКИХ ПОДРОСТКОВ)

Аннотация

В данной статье религиозное убеждение рассматривается как психологический феномен, и на основе исследования изучается его связь с состоянием личностной агрессии. Также теоретически объяснена его роль в развитии психического здоровья и познавательной сферы человека.

Ключевые слова: Вера, «Психологические эффекты», религиозный человек, катарсис, познавательная сфера, негативизм, астенический, стенический, до религиозных переживаний.

O'SMIRLARDA AGRESSIVLIK VA DINDORLIK O'RTASIDAGI ALOQADORLIK PSIXODIAGNOSTIKASI (MUSULMON VA XRISTIAN O'SMIRLARIDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada diniy e'tiqodga psixologik fenomen sifatida yondashilib, uning shaxs agressivlik holati bilan aloqadorligi tadqiqot asosida o'rganildi. Shuningdek, uning shaxs psixik salomatligi va kognitiv sohasi rivojidadagi o'rni ham nazariy jihatdan yoritib berildi.

Kalit so'zlar: E'tiqod, "Psixologik ta'sirlar", agressiya, katarsis, kognitiv soha, negativizm, astenik, steniklik, dingacha bo'lgan munosabat.

Kirish. Inson va jamiyatning psixik salomatlik holati bir qancha omillarga bog'liq bo'lib, ularning eng asosiylaridan biri, inson hayotining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan dindir. Bu sohada asosiy o'rinda diniy e'tiqod masalasi turadi. Diniy e'tiqodning inson ruhiy holatiga ta'sir qilish usullari va mexanizmlari, ulardan ijobiy foydalanish maqsadida faol o'rganilmoqda. Biroq, diniy e'tiqodning psixologik mohiyati haligacha to'liq ochib berilmagan. E'tiqod egasi shaxs bo'lib, iymon amali uning ichki o'zgarishlari va ularning tashqi voqelikdagi aks etishi bilan uzviy bog'liqdir. Shularni inobatga olsak, e'tiqod hodisasi haqida, uning mazmunli psixologik xususiyatlariga ega bo'lmagan fikrlarning biryoqlamaligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Diniy e'tiqod psixologiya, sotsiologiya, falsafa fanlarning o'rganilish predmeti bo'lib xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Psixologiyada e'tiqod turli tadqiqotchilar tomonidan tan olingan muhim psixologik fenomen sifatida B.S. Bratusya, V.R. Bukin va B.A. Erunova, Y.F. Borunkova, R.M. Granovskaya, A.K. Kozyreva, K.K. Platonova, T.P. Skripkina, D.M. Ugrinovich, P.N. Shikhireva, E. Fromm, K.G. Yung va boshqa psixolog olimlarning nazariyalarida ko'rib chiqilgan.

O'zbekiston psixologiya fani rivojiga katta xissa qo'shgan olim E.G. G'oziyev e'tiqodga bergan ta'riflariga e'tibor qaratadigan bo'lsak: "E'tiqod odamning shaxsiy

qarashlari, xulq-atvor tamoyillari, ilmiy dunyoqarashlariga asoslanib harakat qilishga undovchi anglashilgan ehtiyojlar majmuidir"[5]. Mazkur ta'rifda muallif e'tiqodga uchta asosiy nuqtaga alohida e'tiborimizni qaratadi. Bular ilmiy dunyoqarashlar, harakat qilish va undovchi anglashilgan ehtiyojlardir.

E'tiqod hodisasining mohiyati, uning psixologik xususiyatlari to'g'risida tadqiqotchilar o'rtasida yagona kelishuv mavjud emas. Shunga ko'ra, Y.F. Borunkov[4] e'tiqod jarayonini ong elementi sifatida tavsifladi, K.K. Platonov[6] "Tasvirlarni, xayollarni rang beruvchi va voqelik illyuziyasini yaratuvchi tuyg'ular va ular haqida bilish" deb ta'riflaydi. V.R. Bukin va B.A. Erunov[7] e'tiqodni insonning atrofida odamlarga va tabiatga munosabati bilan bog'liq bo'lgan asosiy qobiliyati, T.P. Skripkina[8] esa, e'tiqodni – qabul qilish akti bilan psixologik bog'liq bo'lgan ong hodisasi deb ta'riflaydi.

A.M. Dvoynin[9] e'tiqod hodisasini o'rganishga ba'zi psixologik yondashuvlarda quyidagi xatoliklarni aniqlaydi:

1. E'tiqodni mazmunini qabul qilish, tan olish mexanizmi sifatida qarash;
2. E'tiqodga mavhum tushuncha sifatida qaralib, uning psixologik jarayon sifatida "asossiz" deb qabul qilinishi;

3. E'tiqodni tarkibiy qismlar (intellektual, hissiy, irodaviy) yig'indisi sifatida ko'rib chiqishda elementarizm, uning "boshqa hodisalarda aralashib ketishi";

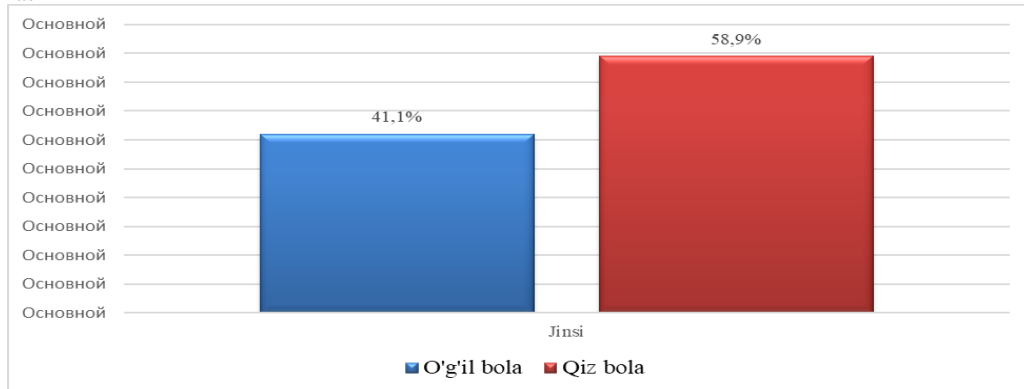
4. E'tiqodning maxsus voqelik sifatida mistifikatsiyalanishi.

B.S. Bratus nazariyasi e'tiqodning psixologik mohiyatini ochib berishda alohida ahamiyatga ega. U nafaqat e'tiqod va boshqa psixologik hodisalar o'rtasidagi tafovutni kuzatdi, balki ular bilan bog'liqlik mohiyatini ham belgilab berdi. Uning fikricha, e'tiqod – har qanday murakkab tarzda tashkil etilgan har qanday faoliyatni amalga oshirishning zaruriy shartidir[10]. Faoliyat haqida gapirganda, muallif uni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun qaror qabul qilish, motivatsiya, aqlning dalillari, iroda harakatlari yetarli emasligini ta'kidlaydi. Shaxs psixologiyasida e'tiqod fenomeni mualliflar tomonidan hissiyotlar, his-tuyg'ular, kechinmalar, munosabatlar, harakatlar va boshqa shu kabi psixik jarayonlar bilan bog'lanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuqorida berilgan nazariyalarning ilmiy asoslarini o'rganish maqsadida islom va xristian dinlariga e'tiqod qiluvchi 14-18 yosh oralig'idagi 151 nafar o'smir yoshlarda tadqiqot olib bordik. Tadqiqot ishidan ko'zlangan maqsadga erishishda va qo'yilgan vazifalarining yechimini topishda anketa – so'rovnoma, Y.Strelyauning "Temperament tip so'rovnomasi", V.V.Stolin va S.R.Pantelevning "O'ziga bo'lgan munosabat", Bassa-Darkining Agressivlikni o'rganish so'rovnomasi, O.D.Smirnov "Diniy faollikni o'lchash" metodikasidan foydalanildi. Shuningdek, taqdiqotdan olingan natijalarni psixologik qayta ishlashda, gender, guruh va yosh tafovutlarini solishtirishda hamda o'zaro bog'liqlik – korrelyatsiyani o'rganishda Spss – 14 dasturi asosidagi statistik metodlar (Styudent –T, Mann – Whitney, Spermen)dan ham foydalanildi.

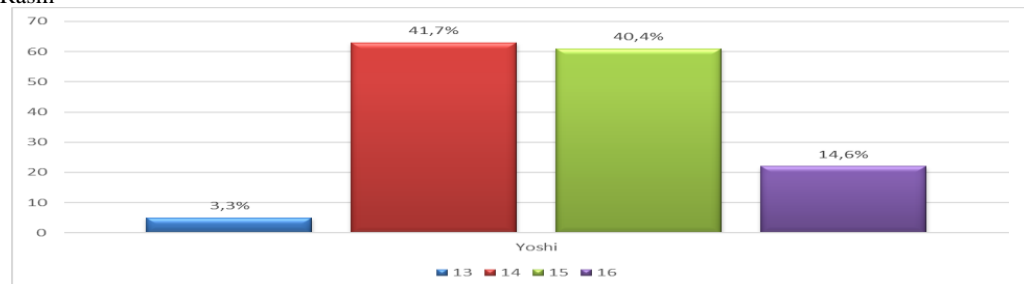
Tahlil va natijalar. Ma'lumki, bugungi kunda diniy e'tiqod shaxsning psixik salomatligi, bilish jarayonlari va irodaviy sifatleri rivojida muhim ahamiyatga ega ekanligi Respondentlarning jins bo'yicha nisbati

1- Rasm

Respondentlarning yosh bo'yicha nisbati

2- Rasm

Respondentlarning guruh bo'yicha nisbati

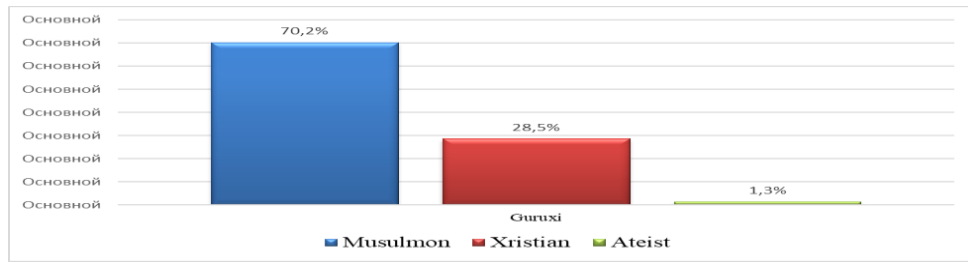
3- Rasm

ko'plab psixologik tadqiqotlarda o'z isbotini topmoqda. V.M.Bexterev nomidagi Sankt-Peterburg neyropsixofiziologiya ilmiy tekshirish instituti rahbari professor Valeriy Slezin insonga oilaviy munosabatlarga ta'sir qiluvchi dinning psixologik xususiyatini tekshirish davomida quyidagi xulosaga keladi: yoshlikdan olgan diniy tarbiya jarayonida diniy e'tiqod va ibodat inson organizmida bo'ladigan hamma bilish jarayonlarini tartibga solib qolmay, balki ongning zararlangan qismlarini ham qayta tiklaydi deydi.

Izlanishning natijalariga ko'ra, dinga e'tiqodsiz kishilar e'tiqodli kishilarga qaraganda ikki martagacha ko'proq oshqozon-ichak kasalliklari bilan og'riydilar va ularning nafas yo'llari xastaliklaridan o'lish darajasi e'tiqodli insonlarga nisbatan 66% ko'proq ekan. Dindan xoli, dunyoviy psixologlar bunga o'xshash raqamlarga «Psixologik ta'sirlar» deb izoh berishadi. Bu shuni anglatadiki, dinga e'tiqod odamlarning ruhini ko'taradi va bu ularning sog'ligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

AQShda nafaqat tibbiyot yo'nalishida, shuningdek, an'anaviy dinlardagi oilalar tizimida meditatsiyaning psixoterapevtik xususiyatlaridan foydalanishga harakat qilinyapti. Katarsis, meditatsiya, tavba-tazarru kabi psixologik holatlar diniy amallarning ajralmas qismiga aylanib boryapti. AQShlik protestant ruhoniysi va psixologi A.Boyzen fikricha, inson hayotidagi inqirozli vaziyatlardan chiqishda din ijobiy ta'sir etish kuchiga ega[3].

Hozirgi kunda psixologiyada diniy e'tiqod va agressivlik muammolari o'rtasidagi aloqadorlik munosabatlari bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Aksariyat tadqiqot natijalari haqiqatdan ham diniy e'tiqod psixologik fenomen sifatida shaxsning irodaviy xususiyatlari rivojida, psixik va fiziologik salomatligida ham yuqori o'rin egallashi o'z tasdig'ini topmoqda. Biz ham ushbu tadqiqot ishimizda diniy e'tiqod va agressivlik o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik munosabatlarini xristian va musulmon o'smirlarida o'rgandik. Quyida tadqiqot ishimizdan olingan ba'zi natijalarni keltirib o'tamiz.

Tadqiqot ishimiz davomida respondentlarni anketa-so'rovnomasi asosida o'rganganimizda, ularning e'tiqod jihatidan 3 guruhga mansubligi ma'lum bo'ldi. Unga ko'ra respondentlarning 106 nafari musulmon, 43 nafari xristian hamda 2 nafari ateist guruhiga mansubligi aniqlandi.

Spirmen mezonini bo'yicha tahlil etilganda quyidagi natijalar olindi: Jismoniy agressiya va verbal agressiya shkalalari o'rtasida 99 % lik ishonch darajasi bilan musbat korrelyatsiya aniqlandi. ($r=0,522$, $p \leq 0,01$), ya'ni shaxsda jismoniy agressiya holati qanchalik yuqori bo'lsa, unda verbal aggressivlik holati ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Jismoniy agressiya va bilvosita agressiya shkalalari o'rtasida 99 % lik ishonch darajasi bilan musbat korrelyatsiya aniqlandi. ($r=0,278$, $p \leq 0,01$), ya'ni shaxsda jismoniy agressiya holati qanchalik yuqori bo'lsa, unda verbal aggressivlik holati ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Jismoniy agressiya va tajanglik shkalalari o'rtasida 99 % lik ishonch darajasi bilan musbat korrelyatsiya aniqlandi.

($r=0,406$, $p \leq 0,01$), ya'ni shaxsda jismoniy agressiya holati qanchalik yuqori bo'lsa, unda tajanglik holati ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Jismoniy agressiya va asteniklik shkalalari o'rtasida 99 % lik ishonch darajasi bilan manfiy korrelyatsiya aniqlandi. ($r=-0,267$, $p \leq 0,01$), ya'ni shaxsda jismoniy agressiya holati qanchalik yuqori bo'lsa, unda asteniklik xususiyatlari: tangriga nisbatan chuqur va xilma - hil his - tuyg'ular haqida gapirish, tangri oldida ojizlik, nomukammallik, og'riqni his qilish kabi holatlar shunchalik pasayib boradi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bizning tadqiqot natijalarimizda ham diniy e'tiqodning shaxs emotsional holatlari jumladan aggressivlik holati bilan aloqadorligi o'rganildi. Ya'ni diniy e'tiqod darajasi yuqori shaxslarda aggressivlik holatga tushish darajasi nisbatan quyi ekanligi aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. Alimov X.G. Din psixologiyasi; Toshkent. 2019-yil.
2. Allport G. The Individual and his Religion / Allport G. – N.Y., 1950. – P. 141–142.
3. Сафронов А.Г. Психология религии. – Киев: Ника Центр, 2002. – 170
4. Борунков Ю. Ю. Структура религиозного сознания / Борунков Ю. Ю.– М. : Прогресс, 1991. – 240 с.
5. L.S.Tursunov. Maxsus son 3/1, 2019 "PSIXOLOGIYA" Ilmiy jurnal 77-bet.
6. Платонов К. К. Психология религии / Платонов К. К. – М. : Высшая школа, 1986. – 224 с.
7. Основы религиоведения : [учебник / под ред. И. Н. Яблокова, Ю. Ф. Борункова и др.]. – М. : Высшая школа, 1994. – 36
8. Москалец В. П. Психология религии : [пособник] / Москалец В. П. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
9. Двойнин А. М. О психологической природе религиозной веры / А. М. Двойнин // Психологические исследования : вып. 3 под ред. А. А. Журавлева.
10. Грановская Р. М. Психология веры / Грановская Р. М. – СПб. : Литер, 2010. – 480 с.

Abduvali SOTTAROV,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti “Axborot texnologiyalari va aniq fanlar” kafedrasida o‘qituvchisi

E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, PhD L. Muxtarova taqrizi asosida

UMUMIY FIZIKA KURSIGA DOIR NANOTEKNOLOGIYA SOHASIDAGI ASOSIY TUSHUNCHALARNING KELIB CHIQISHI VA EVOLYUTSIYASI

Аннотация

Mazkur maqolada nonotexnologiyalarning fan va texnika sohasidagi aloqadorligi va fizika faniga tadbiri haqida fikr va mulohazalar yuritilgan, nonotexnologiyaga asoslangan innovatsiyalarning mohiyatli, maqsadli joriy etilishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Nonotexnologiya, innovatsiya, texnika, fan va texnika sohasi, rivojlanish.

ORIGIN AND EVOLUTION OF BASIC CONCEPTS IN THE FIELD OF NANOTECHNOLOGY FOR THE GENERAL PHYSICS COURSE

Annotation

This article contains thoughts and opinions about the relevance of nanotechnologies in the field of science and technology and their application to physics, and the essential, purposeful introduction of innovations based on nanotechnology.

Key words: Non-technology, innovation, technology, science and technology, development.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ В ОБЛАСТИ НАНОТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ОБЩЕГО КУРСА ФИЗИКИ

Аннотация

В данной статье собраны мысли и мнения об актуальности нанотехнологий в области науки и техники и их применении в физике, а также о необходимости целенаправленного внедрения инноваций на основе нанотехнологий.

Ключевые слова: Нетехнологии, инновации, технологии, наука и техника, развитие.

Kirish. Zamonaviy nanotexnologiya juda chuqur tarixiy ildizlarga ega. Keling, nanotexnologiyaning yanada jadal shakllanishi va rivojlanishiga va uning zamonaviy fan va texnikaning fanlararo sohasi sifatida shakllanishiga hissa qo‘shadigan nanotexnologiya rivojlanishidagi asosiy fundamental kashfiyotlarning ba‘zi tarixiy bosqichlarini taqdim etaylik:

Tahlil va natija. 1905 yil – Mashhur fizik Albert Eynshteyn shakar molekulasi hajmini nanometrlarda ifodaladi.

1951 yil – Jon fon Neyman o‘z-o‘zini takrorlaydigan mashinalar tamoyillarini aniqladi.

1952 yil – ingliz biolog, shifokori va neyrobiologi Frensis Krik amerikalik biologlar Jeyms D. Uotson va Moris X. F. Uilkins (fiziologiya va tibbiyot bo‘yicha Nobel mukofoti laureatlari, 1962) bilan birgalikda DNK tuzilishini dekodlashdi.

1959 yil - amerikalik nazariy fizik Richard Feynman (Nobel

1965 yilda fizika bo‘yicha mukofot), afsonaviy ma‘ruza qildi: “Ko‘p narsa bor joylar” (“Pastkida xona ko‘p”), Kaliforniyada.

Texnologiya instituti. Feynman ma‘ruza davomida ishonchli tarzda fizikaning asosiy qonunlari nuqtai nazaridan, atomlardan to‘g‘ridan-to‘g‘ri, chiqindisiz yig‘ish orqali ob‘ektlarni yaratish uchun ob‘ektiv to‘siqlar yo‘qligini isbotladi.

1961 yil - Qaytariladigan operatsiyalarning mavjudligi haqidagi g‘oya birinchi marta R. Landauer tomonidan ifodalangan. Keyinchalik 1982 yilda kvant hisoblash bo‘yicha mutaxassis Charlz Bennet nazariy jihatdan bo‘ljak kvant kompyuteri hisob-kitoblar davomida hech qanday energiya

sarflanmaydigan tarzda qaytariladigan operatsiyalarga asoslangan bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatdi.

1966 yil – AQSh Milliy standartlar byurosida R. Young piezomotorlar g‘oyasini taklif qildi, ular hozirda 0,1 - 0,01 Angstrom aniqlikdagi skanerlash tunnel mikroskoplari va boshqa nanotexnologik uskunalarning tunnel zond substratini boshqarish va joylashtirishni ta‘minlaydi.

1968 yil – Amerikaning Bell kompaniyasi xodimlari Alfred Cho va Jon Artur nazariy asoslarni ishlab chiqdilar va sirtlarni nano qayta ishlashni ishlab chiqarishga kiritdilar.

1970 yil – Rus kimyogari Aleksey Mixaylovich Sladkov va uning hamkorlari tomonidan uglerodning yangi shakli – oq, sharsimon yoki “karbin” kashf qilindi [65]. Bu kashfiyot 1971 yilda tan olingan.

1974 yil – yapon fizigi Norio Taniguchi ilmiy muomalaga “nanotexnologiya” so‘zini kiritdi va u o‘lchamlari 1 mikrondan kichik bo‘lgan mexanizmlar nomi sifatida foydalanishni taklif qildi [48].

1981 yil – Erik Drexler molekulyar texnologiya bo‘yicha Massachusets texnologiya institutida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi.

1981 yil – Nemis fiziklari Gerd Binnig va Geynrix Rorer alohida atomlarni tasvirlay oladigan skanerlash tunnel mikroskopini (STM) yaratdilar. Birinchi marta moddaning alohida atomlari IBM xodimlari tomonidan kuzatilgan. , ular o‘sha paytda Tsyurixda ishlaganlar.

1984 yil – fiziklar Robert Kōrl, Xarold Kroto va Richard Smolli (AQSh) nurlanish ostida klasterlarni yo‘q qilish uchun o‘zlari yaratgan texnikadan foydalangan holda fullerenni kashf qilishdi.

1986 yil – G. Binning va uning hamkasblari nanotexnologlar uchun yangi asbob - atom kuchi mikroskopini (AFM) yaratdilar. Skanerli tunnel mikroskopidan farqli

o'laroq, atom kuch mikroskopi harakatlanuvchi zond bilan sirt bilan aloqa qilish va zondning burilishini o'lchashga tayanadi. STM va AFM texnologiyasining rivojlanishi nanotexnologiyalar arsenalidagi eng muhim zond qurilmalari va mikroskoplarning keng doirasi paydo bo'lishiga olib keldi.

1986 yil – Amerikalik futurolog Erik Drexler “Yaratilish mashinalari: nanotexnologiyalar davrining kelishi” kitobini nashr etdi.

1990 yil – IBM xodimi Donald Eigler o'z kompaniyasining nomini ksenon atomlari bilan ifodaladi.

1991 yil – Yaponiyadagi NEC laboratoriyasi xodimi Sumio Ijima neytral geliy atmosferasida voltaik yoyning chiqishi paytida hosil bo'lgan mahsulotlarni o'rgandi va birinchi marta uglerod nanotubalarini topdi,

1997 yil – Sez Dekker (Gollandiyalik fizik) nanotexnologiyaga asoslangan birinchi tranzistorini yaratdi.

1998 yil – Berkliida (Kaliforniya universiteti) dunyodagi birinchi ikki kubitli kvant kompyuteri yaratildi va keyingi yili Grover algoritmidan foydalangan holda ma'lumotlar bazasini qidirishi mumkin bo'lgan uch kubitli namuna yaratildi va bir yildan keyin buyurtma berish usuli 5 kubit sig'imga ega kvant kompyuterida amalga oshirildi.

1998 – 2000 Nanotexnologiyaning rivojlanish sur'atlari keskin o'sa boshladi. Yaponiya nanotexnologiyani 21-asrdagi eng muhim va istiqbolli texnologik kategoriya deb belgiladi. MITI davlat agentligi (Xalqaro savdo va sanoat vazirligi) 90-yillarda byudjeti 200 million dollar bo'lgan nanotexnologiya tadqiqotlari bo'yicha o'n yillik davlat dasturini ishlab chiqdi. moliyalashtirish bo'yicha dunyodagi eng yaxshi va birinchi bo'ldi.

2000 yil – Jores Ivanovich Alferov va Gerbert Kroemer yarimo'tkazgichli heterostrukturalar sohasidagi ishlari uchun Nobel mukofotiga sazovor bo'lishdi.

2001 yil – Academic Press nanostrukturali materiallar va nanotexnologiyalar bo'yicha besh jildlik ma'lumotnomani nashr etdi.

2001 yil – Intel o'lchamlari atigi 20 nanometr bo'lgan elementlarga ega birinchi kremniy tranzistorini ishlab chiqardi.

2005 yil – Gannoverdagi CeBit ko'rgazmasida IBM yangi funksional kvant ma'lumotlar saqlash qurilmasi chipini taqdim etdi - “Millipede” (“Centipede”).

2007 yil – Rossiya Fanlar akademiyasida yangi bo'lim - “Nanotexnologiya va axborot texnologiyalari bo'limi” tashkil etildi. Yevgeniy Pavlovich Velihov kafedraning akademik kotibi, RAS akademigi J.I. Alferov esa uning o'rinbosari bo'ldi.

2007 yil – 2007 yil 19 iyuldagi 139-F3-sonli “Rossiya nanotexnologiya korporatsiyasi to'g'risida” Federal qonuniga muvofiq nanotexnologiyalar sohasida davlat siyosatini amalga oshirishga, nanotexnologiyalar sohasida innovatsion infratuzilmani rivojlantirishga ko'maklashish; istiqbolli nanosanoat ob'ektlarini yaratish bo'yicha loyihalarni amalga oshirish, “Rossiya nanotexnologiya korporatsiyasi” Davlat korporatsiyasi (GC “Rosnanotech”). Davlat ustav kapitaliga 130 milliard rubl ajratdi, yana 50 milliard ochiq tenderlar orqali jalb qilindi. Korporatsiya notijorat tashkilotdir.

2009 yil - 2009 yil may oyida MIPTda nano-, bio-, axborot va kognitiv texnologiyalar (FNBIC) fakulteti tashkil etildi. 2017 yil aprel oyida u Nano-, bio-, axborot, kognitiv va ijtimoiy-gumanitar fanlar va texnologiyalar institutiga (INBIKST) aylantirildi. Institutning tashkil etilishi fanlararo muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash zarurati bilan bog'liq edi.

2011 yil – “Rusnano” OAJ - “Rossiya nanotexnologiya korporatsiyasi” davlat korporatsiyasini qayta tashkil etish natijasida paydo bo'lgan Rossiya kompaniyasi.

So'nggi yillarda nanotexnologiyaning rivojlanishi juda yuqori sur'atlar bilan tavsiflanadi. Nanotexnologiyalar jamiyat hayotining barcha jabhalarini asta-sekin qamrab oladi va haqiqatan ham XXI asrning asosiy texnologiyasiga aylanib bormoqda. 2001 yildan 2008 yilgacha bo'lgan davrda AQShda. nanotexnologiyalarni rivojlantirish uchun davlat xarajatlari 9 milliard dollarni tashkil etdi, nanotexnologiyaga xususiy investitsiyalar davlat sarmoyasidan taxminan 10 baravar ko'p bo'ldi va nanotexnologiyalar bo'yicha tadqiqotlar bilan shug'ullanadigan olimlar soni 100 000 kishiga yetdi.

Shuningdek, AQShda 2002 yildan 2010 yilgacha nanotexnologiya dasturlarini davlat tomonidan moliyalashtirish. 10 baravar oshdi. 2008 yilda nanotexnologiyalar bo'yicha tadqiqotlarni davlat tomonidan moliyalashtirish 1,4 milliard dollarni tashkil etdi, bu taxminan 36 milliard rublga to'g'ri keladi, shundan 1/3 qismi ilmiy tadqiqotlarga, bir xil miqdor mudofaaga va bir oz kamroq energiya loyihalariga yo'naltirildi.

Yaponiyada 1999 yildan buyon Milliy nanotexnologiyalar bo'yicha ish dasturi yiliga 5 milliard dollardan ortiq davlat mablag'lari hisobidan faoliyat ko'rsatmoqda.

Xitoyda 2001 yildan beri moliyalashtirish hajmi 300 million dollar bo'lgan davlat dasturi besh yil davomida amalda bo'lib, bu mamlakatga 2007 yilga kelib jahon rivojlanish darajasiga chiqish imkonini berdi.

2006 yildan 2010 yilgacha bo'lgan davrda nanotexnologiya loyihalarini moliyalashtirish bo'yicha yetakchilar. Yaponiya (6 milliard dollardan ortiq), AQSh (5,6 milliard dollar) va Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga (taxminan 4,6 milliard dollar) aylandi[4].

Rossiya 2006 yildan 2011 yilgacha nanotexnologiyani rivojlantirishga qariyb 8 milliard dollar sarmoya kiritdi. [59].

So'nggi paytlarda biz NBIC deb ataladigan narsa haqida tez-tez eshitamiz. Konvergentsiya (CPE-konvergentsiya) - 6-chi gipotetik yadro texnologik tuzilma, unifikatsiya va sinergetikaga asoslangan nano-, bio-, axborot va kognitiv texnologiyalar yutuqlarini mustahkamlash. NBIC konvergentsiyasi natijasi ushbu texnologiyalarning yagona ilmiy va texnologik bilim sohasiga to'liq birlashishi bo'ladi.

Xulosa. Ko'pincha nanotexnologiya noto'g'ri tarzda faqat kichiklashtirish istagining miqdoriy chegarasi (yoki chegarasi) sifatida qabul qilinadi. Bunga mikroelektronikada integral mikrosxemalar hajmining kichrayishi misol bo'la oladi. Biroq, aslida, nanotexnologiyaning asosiy g'oyasi ma'lum nanometr diapazonida materiallar va qurilmalarning sifat jihatidan yangi xususiyatlarini o'rganish va qo'llashdir[5]. Kam sonli atom va molekularning fizik xatti-harakatlari ularning ko'p sonli aglomeratlari (klasterlari) xatti-harakatlaridan juda farq qilishi isbotlangan. Shuning uchun nanotexnologiya moddalarning xossalarni va materiya zarrachalarining xatti-harakatlarini boshqarish uchun chinakam yangi kvant mexanik texnologiyasi sifatida qabul qilinishi kerak.

Bo'lajak o'qituvchi nanotexnologiya rivojlanishining asosiy tarixiy bosqichlarini bilishi kerak. Bu bo'lajak o'qituvchilarga zamonaviy texnologiyalarni rivojlantirishning ahamiyati va dolzarbligini tasdiqlovchi misollarni amaliyotda keltirish imkonini beradi. Nanotexnologiyaning rivojlanish tarixini bilmasdan turib, ularning mohiyati va o'ziga xos xususiyatlarini to'g'ri tasavvur qilib bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Образцов, П.И. Проектирование и конструирование профессионально - ориентированной технологии обучения - / П.И. Образцов, А.И. Ахулкова, О.Ф. Черниченко - / Учебно-методическое пособие - Орел: ОГУ, 2008. - 97 с.

2. Подготовка специалистов для nanoиндустрии: проект. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.rusnanonet.ru/products/20269/>.
3. Полена. Ю.В. Физико-химические основы нанотехнологий. Конспект лекций /Ю.В. Поленов, М.В. Лукин. - Иваново: изд. ИГХТУ. - 2008. - 164 с.
4. Проектирование компетентностно-ориентированных рабочих программ учебных дисциплин (модулей), практик в составе основных образовательных программ реализующих ФГОС ВПО».-М. Методические рекомендации. - 2009. – 162 с.
5. Проблемы современной нанотехнологии: учебно-методическое пособие сост. Н. В. Губина, И. Б. Морзунова, Е. Н. Тихонова. – М. Дрофа, 2010. - 270 с.
6. Пул, Ч. Нанотехнологии. Ч. Пул, Ф. Оуэнс. М. Техносфера. - 2006. - 138 с.
7. Разумовская, И.В. Нанотехнология. 11 класс. И.В. Разумовская.- М. Дрофа. - 2009 г. - 215 с.

UDK:324

Kusharbay SUYAROV,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, fizika va astronomiya o‘qitish metodikasi kafedrasida dotsenti,

E-mail: suyarov.k@cspi.uz

PhD G‘. Otamurodov taqrizi asosida

O‘QUVCHIGA FANGA OID BILIM VA TUSHUNCHALARNI O‘RGATISHDA TADQIQOT ISHI – VOSITA SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada kichik yoshdagi o‘quvchilarda tabiiy fanlarni taqqiqot metodi orqali o‘qitish metodikasi muhokama qilingan.

Kalit so‘zlar: Tadqiqot metodi, tadqiqot ishi, o‘quv natijalari, tabiiy fanlar, Blum taksonomiyasi.

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА КАК СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ УЧЕНИКОВ ЗНАНИЯМ И ПОНЯТИЯМ, СВЯЗАННЫМИ С НАУКОЙ

Аннотация

В статье обсуждается методика преподавания предмета «Естественные науки» у младших школьников с использованием исследовательской методики.

Ключевые слова: Метод исследования, исследовательская работа, образовательные результаты, естественные науки, таксономия Блума.

RESEARCH AS A MEANS OF TEACHING STUDENTS SCIENCE-RELATED KNOWLEDGE AND CONCEPTS

Annotation

The article discusses the methodology of teaching the subject “Natural Sciences” to junior high school students using the research methodology.

Keywords: Research method, research work, educational results, natural sciences, Bloom’s taxonomy.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” to‘g‘risidagi PF-5712-son Farmoni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 martdagi “Fizika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5032-son Qarori hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 27-avgustdagi “Ilmiy va innovatsion faoliyatni boshqarish tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 545-son qarorida mamlakatimizda, jumladan fizika sohasida ilmiy tadqiqot ishlarini jadallashtirish ustivor vazifa sifatida belgilangan. “Uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish” O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida muhim o‘rin egallaydi [1-4].

Darhaqiqat bugungi kunda jamiyatimizda olib borilayotgan islohotlarning zamirida mutaxassislardan nafaqat bilim, balki ulardan tadqiqotchilik va izlanuvchanlik qobiliyatiga ega bo‘lishni taqozo etmoqda. Shu bois, o‘quvchilarni tadqiqotchilik faoliyatiga jalb qilish dolzarb pedagogik muammolardan hisoblanadi.

“O‘quv-tadqiqot faoliyati”, “o‘quv-tadqiqot ishi”, “tadqiqotchilik qobiliyati” atamali o‘quv adabiyotlarda va pedagogik ilmiy tadqiqot ishlarida ko‘p ishlatiladi. O‘zbek tili izohli lug‘atida “tadqiqotchilik tadqiqot ishi bilan mashg‘ul bo‘lgan ishlar”, rus tilidagi izohli lug‘atida “tadqiqotchilik faoliyati insonning bilish faoliyati turlaridan biridir”, deb tavsiflangan [5-6].

Tadqiqot insonda bilishga qaratilgan faoliyatining bir ko‘rinishi bo‘lib, yangi bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini anglatadi. Hozirgi zamon pedagogikasining muhim maqsadlaridan biri ma‘naviy boy, erkin ijodiy fikrlovchi

shaxsni, o‘z-o‘zini rivojlantirish va anglashga qodir insonni tarbiyalashdan iboratdir.

Tadqiqot orqali o‘quv fanlarni o‘qitish va o‘rgatishning qanday xususiyatlari mavjud? degan savolga didaktik nuqtai nazaridan qaralsa, tadqiqotga asoslangan ta’lim javobgarlik darajasi bilan tavsiflanadi. Bunda o‘quvchi o‘z oldiga muammo qo‘yib tadqiqot g‘oyasini shakllantiradi va o‘quv-tadqiqot ustida ish olib boradi, tadqiqot bo‘yicha ma‘lumotlarni yig‘adi, muammoga javob izlaydi, kuzatishlar asosida dalillarni to‘plab muammoning yechimini shakllantiradi.

Bir qator olimlarning, jumladan, A.V.Leontovich, A.I.Savenkov ilmiy tadqiqot ishlari umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida o‘quv-tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etish muammosiga bag‘ishlangan [7-8]. G.B.Niyazova., Z.B.Sangirovaning tadqiqot ishlarida kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarda tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish muammolari o‘rganilgan [9-10].

Hozirda umumiy o‘rta ta’lim maktablari boshlang‘ich sinflarida tabiiy fanlarni o‘qitishni takomillashtirish maqsadida atrofimizdagi olam va tabiatshunoslik fani o‘rniga “Tabiiy fanlar” yagona fan sifatida tajriba-sinov tariqasida o‘qitishni bosqichma-bosqich joriy qilinmoqda. Mazkur o‘quv predmeti kichik maktab yoshdagi o‘quvchilarda tabiatda bo‘lgan qiziqishni, unda kechayotgan hodisa va jarayonlar to‘g‘risida bilimlarni anglashda hamda ularning empirik (kuzatish, tadqiqot) metodlarni o‘zlashtirishida muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quvchi dars jarayonida ilmiy bilishning ayrim elementlar(kuzatish, tajriba o‘tkazish, taqqoslash, xulosa chiqarish)ni o‘zlashtiradi. O‘quvchilar bilan kichik tadqiqot va qiziqarli tajribalarni o‘tkazish, turli qurilmalarning modelini hamkorlikda yasash jarayonida ularda izlanuvchanlik, tadqiqotchilik, loyihalashtirish qobiliyatlari rivojlantiriladi. Hamkorlikda olib borilgan faoliyat o‘quvchiga

yangi bilimlarni o'zlashtirishga, amaliy ko'nikmalarni egallashga yordam beradi.

Respublika ta'lim markazi tomonidan yaratilgan "Tabiiy fanlar" darsliklarida "Men izlanuvchiman", "Tabiatni qanday o'rganamiz", "Men tadqiqotchman", "Rangli eritmalarini tayyorlash", "Issiqlik va yorug'lik manbalarini farqlash", "Harakat qanday yuzaga keladi?", "Urug'ning unib chiqishini o'rganish", "Jismlarga berilgan issiqlik ta'sirini o'rganamiz", "Tovushlarni hosil qilish", "Magnit ta'sirini o'rganish" "Relief maketini yasash" va shu kabi mavzular mazmunida o'quvchilarni atrof olam to'g'risida yangi bilimlarni olishda tadqiqot orqali o'qitish va o'rgatish metodi qo'llab quvvatlaniladi [11-13]. Mazkur o'quv fanida metodologik asos o'quvchini mustaqil bilim olishga yo'naltirib, o'quvchi o'z-o'zini rivojlantirish hamda ularni faol

o'quv – bilish faoliyatiga tayyorlashga qaratilganligi bilan muhim sanaladi.

Mazkur maqolamizda "Jismlarga berilgan issiqlik ta'sirini o'rganamiz" mavzusini (2-sinf, Tabiiy fanlar) tadqiqot metodini qo'llash asosida o'qitish metodikasini keltiramiz.

Darsning umumiy maqsadida: issiqlikning jismlarga turlicha ta'sir ko'rsatishini o'rganish va issiqlikning jismlarga ta'sirini o'rganishga oid tadqiqot ishini o'tkazish rejalashtiriladi.

Darsni tashkil etishda turli ta'lim resurslari (darslik, jihozlar) hamda innovatsion metodlar (muammoli suhbat, kichik tadqiqot, didaktik o'yin) qo'llaniladi. Darsning umumiy maqsadidan kelib chiqib o'quvchilarning erishishlari lozim bo'lgan yakuniy o'quv natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

	Yakuniy o'quv natijalar Barcha o'quvchilarda...	Yakuniy o'quv natijalar Aksariyat o'quvchilarda...	Yakuniy o'quv natijalar Ba'zi o'quvchilarda...
A	Issiqlikning jismlarga ta'siri bo'yicha misol keltiradi.	Issiqlikning jism(tirik organizim)larga ta'siri muhim ekanligini tushuntiradi	Issiqlikning jism(tirik organizim)larga ta'siri muhim ekanligini tushuntiradi, izohlaydi xulosa qiladi.
B	Issiqlikning jismlarga ta'siriga oid kuzatishlar o'tkazadi.	Issiqlikning jismlarga ta'siriga oid kuzatishlar o'tkazadi, natijalarni taqqoslaydi	Issiqlikning jismlarga ta'siriga oid kuzatishlar o'tkazadi, natijalarni izohlaydi, xulosa qiladi
D	Issiqlik ta'siridan to'g'ri foydalanishni o'rganadi.	Issiqlik ta'sirining kundalik hayotda muhimligini misollar orqali tushuntiradi	Issiqlik ta'sirining kundalik hayotda muhimligini misollar bilan tushuntiradi, taqqoslaydi, ulardan tashqir foydalanish bo'yicha tavsiyalar beradi

Dars davomida o'quvchining yakuniy o'quv natijalarga erishish bosqichlarini tavsiflaymiz.

Birinchi bosqich. O'quv faoliyatiga yo'naltirish (motivatsiya).

Bolajonlar, qani ayting-chi, o'zingizni issiqlikdan qanday himoya qilaysiz? O'quvchining javoblari tinglanadi. Bolalar yozda oq rangli kiyimlarni kiyishini, soya va salqin joylarda sayr qilishlarini aytadi. O'quvchilar bergan javoblari asosida formativ baholanadi.

Ikkinchi bosqich. Bilimni faollashtirish. (A) Yakuniy o'quv natijalarga erishish. Bu bosqichda o'qituvchining faoliyati muhim sanaladi. O'qituvchi mavzuni yoritishga oid savollar tavodi va ularni o'quvchilarga taqdim qiladi. Bu faoliyat davomida o'quvchilarda mavzu bo'yicha bilim va

ko'nikmaga erishishi nazarda tutiladi. Masalan, ertalab nonushta vaqtida piyoladagi choyga temir qoshiqda shakar soldingiz va aralashdiringiz. Bunda qaysi jismlarning isiganligini kuzatdingiz? Oquvchining piyola va temir qoshiqning isiganligini aytishi unda ko'nikmaning hosil bo'lganligini anglatadi. O'qituvchi o'quvchilarning bergan javoblari asosida ularni formativ baholaydi.

Uchinchi bosqich. Yangi mavzuni o'rganish. (B va D) yakuniy o'quv natijalarga erishish. O'qituvchi "Jismlarga berilgan issiqlik ta'sirini o'rganamiz" mavzusini o'quvchilarga berish uchun sinfdagi o'quvchilarini kichik guruhlariga ajratadi va guruhdagi o'quvchilar kerakli jihozlar bilan ta'minlanadi. Kichik tadqiqot ishini bajarish ketma-ketligi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Kerakli jihozlar	1-tajriba	2-tajriba
Sham, pufaklar gugurt, suv	1. Pufakni puflang va og'zini bog'lang. 2. Pufakni yonib turgan shamga yaqinlashtiring. 3. Pufakka olov qanday ta'sir qilishini kuzating. Ochiq olovdan ehtiyot bo'ling!	1. Pufak ichiga suv quyuing. 2. Suvli pufakni puflang va og'zini bog'lang. 3. Suvli pufakni yonib turgan shamga yaqinlashtiring. Suv quyilgan pufakka olov qanday ta'sir qilishini kuzating

O'quv tadqiqot ishini Blum taksonomiyasida keltirilgan ketma-ketligida bajarish o'quvchilarda samarali yakuniy o'quv natijalarga erishishini ta'minlaydi. Blum taksonomiyasi bo'yicha harakatlar mazmuni 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

1.	Eslab qolish	Asosiy tushuncha, harakat, shakl yoki ko'rinishni eslab qolish
2.	Tushunish	Voqea yoki hodisalar oid tushunchalarni tushunish, muhokamada ishtirok etish
3.	Tadbiq qilish	Yangi vaziyatlarda ma'lumotlardan foydalanish va qo'llash
4.	Tahlil qilish	Tajriba qilish orqali solishtirish, ajratish, o'zaro bog'liq tomonlarni ko'rsatish
5.	Baholash	O'z qarorini qabul qiladi, muhokama qiladi, himoya qiladi, qo'llab quvvatlaydi hamda tanqidiy munosabat bildiradi
6.	Yaratish	Yasash, yig'ish

Tadqiqot ishini bajarish paytida o'quvchilarga texnika xavsizlik va gigenik talablarga rioya qilinishi o'qituvchi tomonidan uqtriladi. O'quvchilar issiqlik hodisalariga oid kichik tadqiqot ishini bajarish jarayonida zavq olishadi.

Tadqiqot davomida havo damlangan pufakni suv quyilmagan holatida olovga yaqinlashtirilganda pufakning yorilishi kuzatiladi. Agar pufakka suv quyib, u olovga yaqinlashtirilsa, uning yorilmasligi kuzatiladi. Tajribani olib borish jarayonida

o'quvchilarning voqea va hodisalarni kuzatish faolligiga alohida etibor qaraladi. Chunki o'quvchi yangi bilimlarni o'zlashtirishda kuzatish faoligi muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot o'tkazilgandan so'ng o'qituvchi tomonidan o'quvchilarga savollar beriladi. Suv quyilmagan va quyilgan pufaklarga olov qanday ta'sir qiladi?

Kichik tadqiqot o'tkazish jarayonida o'quvchilarda issiqlik hodisalariga oid yangi bilim va ko'nikma ega bo'lishadi hamda ularda ilmiy savodxonlik va amaliy kompetensiyalar shakllanadi. Ayniqsa o'qituvchining dars davomida o'quvchilarda issiqlik hodisalari bilan bog'liq hodisalarni hikoya qilib berishi ularda issiqlik hodisalariga nisbatan munosabat va qadriyatlarini shakllanishida muhim sanaladi.

Umumta'lim maktablarida olib borilgan pedagogik tadqiqot ishlarida kichik yoshdagi o'quvchilarning tadqiqot ishini bajarishi jarayonida tadqiqotchilik (muammoni tushunish, kuzatish usullarini hamda ishini rejalashtirish kabi) ko'nikmalarni egallashda kattalarning ko'magi muhtoj bo'lishi kuzatildi. Shu bois, aksariyat o'quvchilar tadqiqot ishlarini reproduktiv tarzda bajarishadilar.

Bugungi kunda o'quvchi shaxini rivojlantirish strategiyasi ustuvorlik kasb etmoqda. Bunga ta'lim jarayonida o'qitishning faol metodlari va shakllarini qo'llagan holda tashkil etish orqali erishiladi. Bizning nazarimizda tadqiqot metodi – o'qitishning faol vositalaridan biridir.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmoni // <https://lex.uz/docs/3107036>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5712-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/4312785>.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 martdagi «Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-5032-son Qarori. <https://lex.uz/docs/5338558>
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 27-avgustdagi «Ilmiy va innovatsion faoliyatni boshqarish tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 545-son Qarori. <https://lex.uz/docs/-5607138>
5. O'zbek tili izohli lug'ati. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi». – Toshkent, Davlat ilmiy nashriyoti, 2000. - 2-jild. – 532 b.
6. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь – М.: АСТ. – 2009. – 816 с.
7. Леонтович А.В. Концептуальные основания моделирования исследовательской деятельности учащихся // Школьные технологии. – 2006. - №5. – С.63-71.
8. Савенков А.И. Концепция исследовательского обучения // Школьные технологии. – М., 2008. - №4. – С.47–50.
9. Ниязова Г.Б. Развитие основ исследовательской компетентности учащихся начальной школы //Проблемы современного образования. – 2017. –№1. – С. 90-98.
10. Sangirova Z.B. STEAM o'quvchilarda izlanuvchanlik qobiliyatini rivojlantirishda vosita sifatida //Uzluksiz ta'lim// – T.: 2020, № 6. – B.54-57.
11. Suyarov K.T va boshqalar. Tabiiy fanlar. 1-sinf uchun darslik. – Toshkent. Respublika ta'lim markazi, 2021. – 88 b.
12. Suyarov K.T va boshqalar. Tabiiy fanlar. 2-sinf uchun darslik. – Toshkent. Respublika ta'lim markazi, 2021. – 120 b.
13. Sangirova Z.B va boshqalar. Tabiiy fanlar. 3-sinf uchun darslik. – Toshkent. Respublika ta'lim markazi, 2022. – 136 b.

УДК: 159.9.

Азизжон ТУРСУНОВ,

Начальник отдела “профессиональной подготовки” Главного управления внутренних дел города Ташкента, подполковник

По рецензии Х.Абдусаматова Доктор психологических наук (DSc), доцент

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОТБОРА СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы формирования потенциала высококвалифицированных кадров органов внутренних дел, особенности подбора высококвалифицированных кадров на этапе психологической проработки личности кандидата в связи с прохождением следующей службы, а также рассматриваются факторы, осложняющие реализацию.

Ключевые слова: Профессиональный отбор, сотрудники органов внутренних дел, психологические особенности личности, психологические механизмы.

ICHKI ISHLAR XODIMLARIDA KASBIY SARALOVNI AMALGA OSHIRISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Аннотация

Maqolada ichki ishlar organlarining yuqori malakali kadrlar salohiyatini rivojlantirish muammolari, xizmat bilan bog'liq holda nomzod shaxsining psixologik rivojlanishi bosqichida yuqori malakali kadrlarni tanlash xususiyatlari, psixologik kasbiy saralovni amalga oshirishni qiyinlashtiradigan omillar tahlil qilinadi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Kasbiy tanlov, ichki ishlar organlari xodimlari, shaxsning psixologik xususiyatlari, psixologik mexanizmlar.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF PROFESSIONAL SELECTION OF INTERNAL AFFAIRS EMPLOYEES

Annotation

The article discusses the problems of developing the potential of highly qualified personnel of internal affairs bodies, the features of the selection of highly qualified personnel at the stage of psychological development of the candidate's personality in connection with the next service and also examines the factors that complicate implementation.

Key words: Professional selection, employees of internal affairs, psychological characteristics of the individual, psychological mechanisms.

Введение. Изучение психологических характеристик личности на стадии оформления на службу имеет необыкновенно важное значение при формировании кадрового ядра органов внутренних дел. Так, психологические особенности ситуаций, возникающих в деятельности ведущих служб и подразделений милиции, оказывают существенное влияние на личность и образ жизни сотрудника. Особенно сильно это влияние проявляется в экстремальных ситуациях оперативной работы, предполагающих не только профессиональную компетентность, но и достаточный уровень личной психологической готовности к деятельности сотрудников милиции. При этом личный опыт преодоления трудностей, закалки в сложных жизненных условиях, а также индивидуальные психологические особенности, сами по себе дают развивающий эффект [9].

Оптимизация отбора персонала является важнейшей задачей кадрового менеджмента, поскольку предопределяет хорошую профессиональную адаптацию и эффективность сотрудников. Специфика службы в органах внутренних дел предъявляет повышенные требования к кандидатам: к их профессиональной компетентности, к физической подготовке. Не менее важную, а часто и решающую роль играют морально-психологические особенности личности претендентов. Поэтому проблема психологического отбора кандидатов для данной сферы профессиональной деятельности представляет большой научный и практический интерес [1].

Анализ литературы по теме. В настоящее время профессиональный отбор в органы внутренних дел, т.е. процедура, в результате которой принимается решение о годности кандидата к службе, помимо медицинского освидетельствования, включает, как правило, две ступени психологической проверки. Первый этап заключается в проверке соответствия кандидата определенным формальным социально-демографическим (возраст, образование, служба в армии, прописка и т.п.), правовым и морально-этическим нормам (лояльность к выбранной профессии, отсутствие негативных биографических данных, компрометирующих поступков, связей и др.).

На этом этапе кадровые аппараты, прежде чем начать формальное изучение социально-демографических и биографических данных, в процессе собеседования оценивают личность кандидата и очень часто принимают решение о непригодности кандидата к службе в милиции. При этом, сотрудник кадрового аппарата, обладающий необходимым опытом оценки личности собеседника, способен определить действительную сущность кандидата и его профессиональную пригодность либо непригодность для службы в органах внутренних дел, таким образом предупредив такие негативные последствия, как прогулы, халатное отношение к работе, самовольное оставление службы, злоупотребление спиртными напитками, рукоприкладство, взяточничество и другое.

Более того, проникновение негативно характеризующихся в психологическом аспекте личностей в органы внутренних дел представляет большую социальную опасность и является важнейшей

причиной различных чрезвычайных происшествий в системе МВД, в том числе различного рода правонарушений среди личного состава. Так, в настоящее время широкие масштабы приобрели злоупотребления служебным положением, взяточничество, вымогательство. Сложилась опасная тенденция покровительства со стороны сотрудников организованным преступным группам, оказания им помощи в реализации преступных замыслов и уклонения от ответственности, неделового сотрудничества с коммерческими структурами и прочее. Подобное беззаконие в деятельности отдельных сотрудников милиции возможно предупредить, выявить на стадии оформления на службу кандидата, но для этого необходим высокий профессионализм, ответственный и детальный подход, «участие» руководителей и сотрудников кадровых подразделений (особенно психологов) органов внутренних дел.

Однако в отношении психологического отбора существует ошибочное мнение, что он может решить все кадровые проблемы, связанные с текучестью, сменяемостью, профессиональной деформацией, созданием профессионального ядра служб. Схема рассуждений примерно следующая: отобрать тех, кто может стойко переносить все тяготы и лишения милицмейской службы, предан профессиональному долгу, нечувствителен к профессиональной деформации и т.п., если в процессе отбора реализовать подобные критерии, то и не будет описанных выше кадровых проблем [2].

В связи с подобным мнением, в последние годы теоретики пытаются разработать и внедрить методики профотбора сотрудников отдельных служб и подразделений милиции, ведь в настоящее время при приеме в органы внутренних дел речь не идет об отборе «лучших», так как отсутствует конкурс, т.е. избыток кандидатов. В лучшем случае осуществляется так называемый «отбор по минимуму» или, лучше сказать, отсеиваются лица, явно не пригодные к работе в милиции в основном, по медицинским показаниям. Но, даже несмотря на столь низкие требования профессионального отбора, практически ни одной из основных служб не удавалось избежать хронического некомплекта.

Однако, несмотря на тяжелую кадровую ситуацию в органах внутренних дел, следует отметить, что по прогнозам специалистов, в условиях возникшего мирового экономического кризиса в стране будет наблюдаться рост числа безработных, а в дальнейшем их число достигнет небывалых пределов, причем в основном это будут лица из числа молодежи, не имеющие специальности, либо со специальностями, не имеющими спроса. Возможно, что из этой ситуации министерство внутренних дел «сможет извлечь для себя выгоду», использовав необходимое количество кандидатов для решения проблемы полного качественного укомплектования основных служб.

Методология исследования. Остановимся на некоторых факторах, затрудняющих реализацию психологического аспекта профессионального отбора в органах внутренних дел. Одним из таких факторов является отсутствие нормативных разработок, регламентирующий порядок использования результатов психологической экспертизы. Если результаты медицинского освидетельствования и медицинское заключение о пригодности кандидата к работе в органах внутренних дел носят разрешительный или запрещающий характер на основании принятых нормативных документов, психологическое заключение имеет рекомендательный характер и остается в решающем виде. Изготовление кадровый аппарат, самостоятельно

решающий вопрос о приеме кандидата в органы внутренних дел по различным причинам (уровень некомплектности, характер службы, уровень понимания психологической характеристики и т.п.) [8].

Еще одним фактором, препятствующим полноценному развитию психологического отбора, является поверхностное знакомство кандидата со спецификой профессиональной деятельности различных служб и специальностей в органах внутренних дел или полное их незнание. Как правило, люди, поступающие на службу, имеют простое представление о профессиях сотрудников внутренних дел и зачастую не имеют представления о задачах, целях, средствах, условиях, нервном напряжении, необходимых рисках, навыках, умениях, способностях и психологические противопоказания для различных должностей, специальностей, служб, профессий в органах внутренних дел. В связи с этим одной из задач подбора сотрудников является подробное разъяснение кандидату на службу всех особенностей профессиональной деятельности сотрудника полиции.

Таким образом, на практике при проведении психологического тестирования кандидатов на службу в органы внутренних дел в большинстве случаев проводится анализ личностных особенностей с целью выявления признаков психологической адаптации или патологии. Оно, конечно, необходимо, но не заменяет анализ психологических особенностей кандидата в контексте его будущей профессии. За рамками проблемы остаются способности, важные профессиональные качества, психологическая предрасположенность к профессии, несовместимость с ней, уровень обучаемости и психологические контрасты с профессией.

По мнению автора, проведение психологического тестирования кандидата на службу в органы внутренних дел является важнейшим моментом в процессе регистрации лица, изъявившего желание стать сотрудником полиции. В связи с этим отделы кадров повышают качество кадров, отбирают кандидатов на службу, повышают их профессиональную квалификацию, совершенствуют формы и методы удержания на службе молодых, морально-нравственных, квалифицированных и активных сотрудников.

К сожалению, в связи со «служебной загруженностью» милиции имеет место тот факт, что психологи кадровых подразделений органов внутренних дел зачастую выполняют функции, не имеющие отношения к их профессиональной деятельности, в связи с чем отсутствует возможность полноценного психологического обследования лиц, поступающих на службу, изучения их интеллектуальных и психофизиологических характеристик, а также, что немаловажно, изучения особенностей профессиональной деятельности действующих сотрудников с целью совершенствования методов и критериев профессионального психологического отбора кандидатов и прогнозирования их психологической пригодности к обучению и выполнению оперативно-служебных задач.

При анализе понятия «отбор персонала» выяснилось, что большинство ученых используют термины «отбор» и «подбор» персонала как синонимы. Понятие «отбор персонала» трактуется по-разному. Так, отбор персонала рассматривается как серия мероприятий и действий, осуществляемых предприятием или организацией для выявления из списка заявителей лица или лиц, наилучшим образом подходящих для вакантного места работы [5]. Ряд исследователей полагают, что «отбор - это вид управленческой деятельности, с помощью которой организация выбирает из подобранных

кандидатов на вакантную должность одного наилучшего» [7].

Отбор персонала рассматривается также как функция организации, которая заключается в стремлении выявить личностный, интеллектуальный и ресурсный потенциал, который будет способствовать решению задач организации [4]. Под отбором персонала понимают также идентификацию требований, предъявляемых организацией к качеству человека; систему мероприятий, обеспечивающих формирование такого состава персонала, количественные и качественные характеристики которого отвечали бы целям и задачам организации; процесс, посредством которого предприятие выбирает из списка претендентов одного, наилучшим образом соответствующего вакантному месту, и т.п. [2].

В нашем исследовании мы будем придерживаться точки зрения Н.В.Деминой о том, что основной целью отбора кадров является выбор из множества соискателей работника с нужной квалификацией и необходимыми личностными качествами, способного решать поставленные перед ним задачи максимально эффективно [3].

Проведенный анализ сущности и содержания отбора персонала как важнейшего элемента системы кадрового менеджмента позволяет сделать следующие выводы:

- поскольку процесс отбора персонала - один из самых необходимых, но и проблемных процессов в жизни любой организации, его нужно оптимизировать;

- недифференцированное использование понятий «отбор» и «подбор» персонала создает трудности в научном и практическом аспектах;

- отбор персонала чаще трактуется как односторонний процесс, в котором кандидаты остаются пассивными объектами;

- основной целью отбора кадров является выбор из множества соискателей работника с нужной квалификацией и необходимыми личностными качествами, способного максимально эффективно решать поставленные перед ним профессиональные задачи;

- при отборе кадров важно избегать субъективного мнения к кандидату, применять валидные критерии отбора, основанные на компетентностном подходе, знании требований к должности и личности;

- на отбор сотрудников влияет общая стратегия кадровой политики на определенном этапе;

- для достижения большей объективности в практике отбора претендентов все большую роль

начинают играть стандартизированные методы и способы, многоступенчатые технологии, предусматривающие последовательное использование взаимодополняющих методов.

Н.В.Демина указывает на большую демократичность отбора по сравнению с подбором. В числе недостатков отбора автор называет высокую степень субъективизма, пристрастное отношение субъекта, осуществляющего данную функцию, которая носит эмоционально-психологический характер [4].

Процедура психологического отбора кадров в органах внутренних дел. Критериями определения категорий профессиональной пригодности являются уровень развития личных и деловых качеств кандидатов, необходимых для исполнения должностных обязанностей сотрудника органов внутренних дел, наличие или отсутствие факторов риска. Основная цель оценки кандидатов - это определение соответствия личных, деловых, моральных и профессиональных качеств кандидатов квалификационным и иным требованиям, предъявляемым к должностям в органах внутренних дел. Сама оценка производится в ходе осуществления кадровых технологий в процессе прохождения службы, ее результаты могут быть положены в основу карьерного роста правоохранительного служащего либо, наоборот, стать основанием для принятия решения о несоответствии его занимаемой должности [6].

Выводы и предложения. В случае внутреннего отбора кадров осуществляется оценка кандидата только на соответствие квалификационным требованиям должности, а в случае внешнего отбора - как на соответствие квалификационным требованиям, так и на соответствие иным требованиям, установленным законодательством к сотрудникам органов внутренних дел. Служебно-личностный рейтинг предполагает наличие двух составляющих: служебной и личностной. Использование рейтинга служебно-личностных компетенций сотрудников органов внутренних дел способствует более объективной оценке уровня профессиональных навыков и качеств сотрудников, а также позволяет снизить проявления коррупционного протекционизма при разрешении кадровых вопросов в органах внутренних дел. Таким образом, наличие в органах внутренних дел квалифицированных кадров находится в прямой зависимости от проведения кадровых процедур, основанных на квалификационных требованиях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Артемова М. Проблемы правового регулирования подбора, использования и профессионального обучения кадров в организации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 35 с.
2. Блинов А. О., Василевская О. В. Искусство управления персоналом: учебное пособие для экономических колледжей и вузов. Москва : ГЕЛАН, 2001. С. 388.
3. Гончарова Н. А., Костылева И. В. Аксиологические основания надежности личности сотрудников полиции // Психопедагогика в правоохранительных органах. 2015. №2 (61). С.7-11.
4. Демина Н. В. Отбор персонала как функция кадрового менеджмента в современных организациях : автореф. дис.канд. социол. наук. Москва, 2011. 25 с.
5. Дуракова И. Б. Управление персоналом: отбор и найм. Исследование зарубежного опыта. Москва: Центр, 1998. С.8.
6. Караваев А. Ф., Крук В. М., Носс И. Н. Проблемы лич-ностно-профессиональной диагностики в профессиональном отборе кандидатов на службу в органы внутренних дел и оценки надежности сотрудников // Психопедагогика в правоохранительных органах. 2015. №3 (62). С.106-113.
7. Федорова Н. В., Минченкова О.Ю. Управление персоналом организации : учебное пособие. Москва : КНОРУС, 2005. С. 123.
8. Абульханова-Славская К.А. Личностные типы мышления личности // Когнитивная психология. М.: Наука, 2006. С. 154-172.
9. Аронсон Э. Теория диссонанса: прогресс и проблемы // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М.: Изд-во МГУ, 2014. С. 111- 126.

Bobomurod TO'XTASINOV,

Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: bobomurod.tukhtasinov@bk.ru

Siyosiy fanlar doktori, professor R. Jo'rayev taqrizi asosida

THE STATE IS THE MAIN FACTOR OF SOCIO-POLITICAL RELATIONS

Annotation

In this article, the State is considered the main factor of the socio-political relations of the society. Opinions were held that it is the necessary means of organizing the social life of the state, man and society.

Key words: State, the idea of statehood, society, political elite, anarchy, globalization, hegemony, messianism, consensus.

ГОСУДАРСТВО – ГЛАВНЫЙ ФАКТОР ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В данной статье государство рассматривается как главный фактор социально-политических отношений общества. Высказывались мнения, что это необходимое средство организации социальной жизни государства, человека и общества.

Ключевые слова: Государство, идея государственности, общество, политическая элита, анархия, глобализация, гегемония, мессианизм, консенсус.

DAVLAT – IJTIMOY-SIYOSIY MUNOSABATLARNING ASOSIY OMILI SIFATIDA

Annotatsiya

Mazkur maqolada Davlatning jamiyat ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning asosiy omili hisoblanib. Aynan davlat, inson va jamiyat ijtimoiy hayotini tashkil etishning zarur vositasi ekanligi to'g'risida fikr-mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: Davlat, davlatchilik g'oyasi, sotsium, siyosiy elita, anarxiya, globallashuv, gegemonizm, messianizm, konsensus.

Kirish. Davlat jamiyat taraqqiyotining ma'lum bosqichida – jamiyat hayotini tashkil etishning zarur vositasi sifatida, jamiyat mavjudligining ajralmas sharti sifatida vujudga kelgan.

Ta'kidlash joizki, hozirgi zamon davlati ko'p qirrali ijtimoiy-siyosiy hodisa bo'lib, uni tavsiflashda turfa qarashlar va yondashuvlar, nazariya va konsepsiyalar mavjud. Bunday holatning sabablaridan biri – dunyodagi barcha davlatlar rivojida va amal qilishida umumiy jihatlari bo'lishi bilan birga, ayni paytda har bir davlat o'ziga xosdir.

Ayni paytda, jahonda kechayotgan globallashuv va integratsiyalashuv jarayonlari davlat haqidagi klassik qarashlarga o'zining ayrim tuzatishlarini kiritmoqda. Har bir davlat borgan sari xalqaro hamjamiyatga bog'liq bo'lib bormoqda. Bu ob'yektiv jarayon. Shu bilan bir qatorda, davlatni davlat ekanligini ta'minlab turadigan shunday elementlar borki, ularsiz davlat to'la qonli bo'la olmaydi. Bu davlatning aholisi, hududi va davlat organlaridir.

Darhaqiqat, davlat o'z qo'lida to'plangan davlat hokimiyatini aniq belgilangan hududda istiqomat qiladigan aholiga qaratadi. Shunga bog'liq holda davlat aholisi, davlat hududi, davlat hokimiyatini amalga oshiradigan davlat organlari tizimi mavjud bo'ladi.

Ayni paytda davlatning paydo bo'lishi va shakllanishi tabiiy – tarixiy jarayon bo'lmay, balki ijtimoiy-tarixiy jarayondir. Shu bois, muayyan xalqda davlatchilikning paydo bo'lishi bevosita millatning shakllanishi natijasi bo'lmay, balki bu jarayon kechgan ijtimoiy muhit hisoblanadi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bundan ancha oldin nashr qilingan ilmiy adabiyotlarni tahlil qiladigan bo'lsak, ularning aksariyatiga bir umumiy fikr xos: davlat oliy qonun chiqarish, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy me'yorlar hamda ijtimoiy hayot qoidalarini ishlab chiqish, nazorat qilib borish huquqiga ega, ma'lum bir hududiy-ma'muriy makonda mazkur jamiyatning xavfsizligi va barqarorligi uchun mas'ul va

javobgar siyosiy institut shaklida talqin qilingan [2]. Umuman olganda, bu ta'rifda biror bir g'alizlik yo'q va shunday ekan, uni qaysi bir parametriga ko'ra ma'qullash mumkin. Ammo, bu garchand muhim bo'lsa-da, ularda davlatdek ko'pqirrali institutning ayrim funksional muhim tomonlari o'z aksini topmagan.

Ma'lumki, bugungi globallashuv, xususan, davlatning liberal-demokratik modelining millionlab insonlar orzu-umidlari, kundalik yumushlaridan yaqqol yiroqlashish amaliyoti davlat haqida turli-tuman fikrlar ko'payib borishiga sabab bo'lmoqda. Achinarli tomoni faqat shundaki, davlatga nisbatan noo'rin fikrlar mamlakat, fuqarolar taqdiri uchun bevosita javobgar siyosiy elita, uning istiqbolini shubha ostiga olish hatto ayrim ilm sohiblarining tafakkuridan ham joy olmoqda. Ayrim mintaqalarda davlatga, uning insoniyat taraqqiyoti davomidagi ulkan mavqeyiga nisbatan keskin anarxistik munosabat shakllanishda davom etmoqda.

Tabiiyki, bu negativ tendensiya globallashuv, qolaversa davlatning iqtisodiy jabhaga ta'sirini ma'lum darajada cheklash zarurati bilan bog'liq umumsiyosiy istak-intilishlarni tor tushunishning ham oqibatidir. Biroq bu masalani bir tomonlama tushunish yoki bo'lmasa davlatga nisbatan qandaydir eksperiment o'tkazishni anglatmaydi. Zero, bunday xatti-harakat ko'pchilik fuqarolarning davlat haqidagi tasavvurini siyqalashirishi turgan gap. Xullas, ro'y berayotgan ijtimoiy tabaqalanishning barcha segmentlarida kuchayib borayotgan bosh-boshdoqchilik, parokandalik sharoitida dunyoni davlatsiz tasavvur qilish zararli deb o'ylaymiz.

Holbuki, barcha ijtimoiy, qolaversa davlatlararo munosabatlarda ro'y berayotgan muammolar, umuman, insoniyat rivoji va istiqboli davlat boshqaruvi bilan bevosita bog'liq va shunday bo'lib qolaveradi. Aks holda bugun ham, qolaversa ajdodlar, turli davrlar va mamlakatlarda buyuk

allomalar davlat xususida bu qadar bosh qotirmagan bo'lar edi.

Ko'rinib turibdiki, davlatga shunchaki mavjud institutlardan biri yoki bo'lmasa ijtimoiy barqarorlik uchun qandaydir javobgar instrument sifatida qarash, ayniqsa bugungi notinch davrda asossiz ekanligini anglash zarur. Ilm-fan o'z navbatida buni atroflicha isbotlagan holda siyosiy elitaga ko'makdosh bo'lmog'i lozim. Har bir fan tarmog'i davlatni o'z diskursi, tasarrufidagi makon doirasida qayta idrok etib, yangi xulosalarga kelishi lozim. Zero, muammoga aniqlik kiritilishida har bir fan tarmog'ining o'z o'rnini borki, bu nafaqat davlatga oid tasavvur va tafakkurimizni kengaytirib boradi, balki o'ziga tushiradi. Shu ma'noda falsafa fanining ham o'z o'rnini bor. Boshqalardan farq qilib, falsafa eng avvalo "g'oya" deb bilishi bilan davlat muammosiga kirib keladi.

Davlat o'ziga xos barcha atributlari orqali va ularga tayangan holda xalq – ijtimoiy guruh uchun ikkinchi "Men"ga aylandi. Davlat bilan xalq har biri alohida-alohida unsur ekanligini saqlagan holda bir butunlikka aylandi. Xalqning ongi, tafakkuri va orzu umidlari davlatning ham ongi, tafakkuri va pirovard maqsadiga aylandi. Individlarga immanent xos bo'lgan jamoaviylikka intilish davlat siyosida, faoliyatida pirovard ifodasini topdi. Davlat bo'lib yashash g'oyasi g'oyalari olamini tark etib obyektiv qonuniyatga, amaliyotga aylandi.

Xalq bilan bog'liq har qanday narsa shu xalq turguncha turadi, abadiylikka yo'g'riladi, bu o'z navbatida xalqni xalq qiluvchi, uning asliyatini asraguvchi "sotsiomadaniy kod" shaklida o'zini mujassam etadi. Zero, g'oyaviy, ruhiy tayanchi bo'lmagan xalq ham va davlat ham yashay olmaydi. Zamon va makon tahdid va talablariga o'z vaqtida javob bera olmagan xalq, davlat tarix sahnasidan tushib ketgan asnolar insoniyat tarixidan bizga ma'lum. Xullas, so'z xalqning o'z-o'zini anglashi masalasiga borib taqalmoqda [3].

Shu munosabat bilan bir muammo ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Jumladan, bugungi kunda davlat bilan bog'liq ko'p masalalarga "ratsional qarash" nomi bilan mashhur bo'lgan davlatga instrumental yondashuvni nazarda tutayapmiz. Unga ko'ra, davlatni ma'lum bir tarixiy vaqt kesimida insonlarga asqotgan va so'ngra unchalik ham zarur bo'lmagan qurol tarzida tasavvur qilinadi. Xulosa – davlat o'tkinchi, ammo xalq, avlodlar abadiy. Ba'zi birlar ongida davlatga nisbatan zo'ravonlik timsoli, erkinlikni cheklovchi omil sifatida qarash, shunday ekan, undan tezroq xalos bo'lish lozim, degan fikr mavjud. Unga ko'ra, davlat insonning haqqoniy erkinlik, hurfiylik tomon intilishi uchun ulkan to'siq emish.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi keskin o'zgargan dunyoda boshqa bir yo'nalish – postnoklassik qarash o'zini yaqqol namoyon etmoqda. Yangicha fikrlovchi olimlar bugungi kunda cheksiz erkinlikdan (uning intihosi – anarxiya, kaos) ko'ra, "insonning o'z erkinligini cheklashga bo'lgan salohiyati" muhimligi xususida so'z yuritishmoqda [4]. Chunki tarixning barcha davrlari, xalqlar tarixiy tajribasi "cheklanmagan erkinlikdan" bardavom tartibotni afzal ko'rish, olomonlik holatidan jamoaviylik beqiyos ustunligini isbotlab qo'ydi. Shu zayl dunyo xalqlarining birin-ketin davlatchilikka etib kelganligi kafolatlandi desak bo'ldi. Davlat tarix sinovidan o'tib ajdodlar va avlodlarni bog'lovchi, ular o'rtasidagi tabiiy bog'liqlikni asrovchi, uning tashuvchisi darajasida bugun o'zini namoyon etilmoqda.

Ilizlari sotsium hayotiy faoliyatining eng chuqur qatlamlariga borib taqalgan davlat har doim o'zining borlig'i – boshqa zarur ijtimoiy omillar qatorida – aynan shu omilga ustuvor darajada bog'liqligini "his etib" yashaydi. Bir paytlar, ya'ni XIX va XX asrlar oralig'ida ijod qilgan shvetsiyalik olim R.Shellenning Shvetsiyaning davlat sifatida mavjudligida aynan monarxistik an'analar va ramzlar hal qiluvchi omil deb

hisoblaganligi, mabodo ular barham topsa shved davlati ham, shvedlarning o'zlari ham barham topishi xususida aytgan fikri ayni haqiqatni aks ettirganligini ko'ramiz [5]. To'g'ri, ushbu umum fenomen faqat nomi zikr etilyotgan xalq va davlatga, ya'ni Shvetsiyaga xos xususiyat. Biroq har bir alohida sotsium, davlatning ijtimoiy-ma'naviy tayanchi turli xil bo'lsa-da, bu omil uning moziyi, buguni va kelajagining bir-biri bilan uchrashishini ta'minlar ekan. Ko'rib turganimizdek, "davlat-inson-sotsium-kosmos" o'rtasidagi ko'zga ko'rinmaydigan, lekin borliqning boshqa bir shakli sifatida aynan shu ob'yektiv bog'liqlik, shu davlatni ajdodlar va avlodlar, o'tmish, bugungi kun hamda kelajak o'rtasidagi mushtaraklik kafolatini parchalanmas quvvat darajasiga ko'taradi.

Shu munosabat bilan Gegel qalamiga mansub bir fikrga e'tibor qaratsak durust. Zotan unda inson va sotsium umrguzaronligida davlatning ahamiyati yaxshigina ochib berilgan. "Shu boisdan, – deb davom etadi buyuk faylasuf, – aslida davlat barcha ijtimoiy jarayonlar, rivojlanishning ifodasi, boshlang'ich nuqtasidir. Aynan uning bag'rida shu muhitda fuqarolik jamiyatining ajralmas qismi sifatida jumladan oila ham ravnaq topadi" [6]. Ushbu fikr mohiyati, yo'nalishiga ko'ra, marksistik ta'limotga nisbatan oila muammosiga tubdan boshqacha qarash bo'lib, hamma ijtimoiy munosabatlar, jarayonlar uchun davlatning birlamchi ekanligiga, uning mudom ijtimoiy taraqqiyot bilan uyg'unligiga, qolaversa ularning ichki bog'liqligi, uzluksizligini ta'minlovchi asosiy tayanch, tuzilma ekanligiga ishora qiladi.

Davlat va odamlar, ajdodlar va avlodlar o'rtasidagi munosabat xususida fikrni davom ettirar ekanmiz, insonning ijtimoiy-siyosiy sub'yekt sifatida o'z-o'zini aynanlashtirishida davlatning roli haqida ham batafsilroq so'z yuritish joiz deb o'ylaymiz. Davlat va hudud, xullas shu makonda ajdoddan avlodga o'tib istiqomat qilib kelganlar – bir tomondan va ikkinchi tomondan esa bugungilar o'rtasida aynanlashish mumkinmi, agar shunday bo'lsa, u nima va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati nimada, degan savollarni idrok etish lozim bo'ladi. Zero, bu azaliy fenomen, uni hatlab o'tish to'g'ri emas.

Tarixiy taraqqiyotning bugungi bosqichida shaxs, sotsium va hatto butun boshli mintaqa rivojida madaniy-ma'naviy aynanlashuv birinchi o'ringa chiqishi, qolaversa, uning xalq hamda davlat tomonidan sinxron anglanishi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Dunyoda kechayotgan turli-tuman salbiy yoki ijobiy siljishlarni o'rganar ekanmiz, ularning kelajakda ijtimoiy bir butunlik sifatida o'zini asrab qolish va aksincha, qolmasligi avvalambor "jamiyat-davlat-inson" triadasi darajasida o'zaro bir-birini asrash tuyg'usi qay darajada ekanligi bilan belgilanmoqda. Zero, bugungi kunda o'zini deyarli saqlab qola olmayotgan, parchalangan davlatlar yo'q emas. Globallashuv, gegemonizm, messionizm qarshisida ayrim joylarda keskin milliy davlat tanazzuli kuzatilmoqda. Bu yerda, albatta kuchlar teng emasligi, ya'ni zaif davlatlarning qudratlilarga bas kela olmasligi ham mavjudki, ularga hatto moddiy va intellektual salohiyat ham yordam berishi qiyinlashib bormoqda. Xullas, siyosat bilan milliy aynanlashuv o'rtasida ziddiyat borgan sari kuchayib ketishining guvohiga aylanmoqdamiz. Bunday vaziyat, tabiiyki, mintaqaviy yoki xalqaro barqarorlikka o'z ta'sirini o'tkazmasligi amri mahol.

Tahlil va natijalar. Bugungi bosqichga xos xususiyatlardan biri – bu turli mintaqalarda davlat-jamiyat-inson o'rtasida ma'naviy mushtaraklik, ichki aynanlashuvga darz ketish jarayoni. Davlat darajasida "ma'naviy yakdillik" muammosi bugungi kunda nafaqat kam taraqqiy etgan davlatlarda, hatto iqtisodiy, harbiy-siyosiy va siyosiy parametrlar bo'yicha yetarli darajada kuchga ega bo'lgan davlatlarda ham o'z kuchini ko'rsatmoqda.

Biroq XXI asrning birinchi choragida u yoki bu davlatning istiqboli uning iqtisodiy yoki harbiy qudratiga qarab emas, balki “xalq-davlat-inson” triadasi darajasiga ko'proq bog'liqligi ravshanlashib qoldi. Insoniyat tarixiy taraqqiyotning shunday bir davriga kirdiki, u yoki bu politiya yoki jamiyatning istiqboliga nisbatan yuz foiz aniq bashorat berish qiyin. Misol uchun, Amerika Qo'shma Shtatlaridek har jihatdan olg'a qarab ketgan davlatga nisbatan ham siyosiy bir butunligi yoki barqarorligiga nisbatan ishonchdan ko'ra shubhalanish ko'proq [7]. Hozirgi kunda u yerda “davlat-jamiyat-xalq-inson” zanjirida o'zaro ishonchsizlik hissi sezilarli mavjudligi, mabodo u bartaraf etilmasa, “eritish qozonidagi” sun'iy aralashma – shimoliy amerikaliklar o'zlariga o'z davlatining zominiga aylanishi tayin demoqdalar. Rossiyalik sotsiolog olim V.Lapinning fikriga ko'ra, ekspert jamoatchiligi tomonidan aytilayotgan prognozlar aynan shunday jarayon zahiridagi fundamental o'zgarishlar, betinim, besamar qo'nimsizlik, etnik va konfessional to'qnashuvlar, ichidan darz ketishlar mahsuli ekanligi isbotlanmoqda [8].

Shunday ekan, tarixning hozirgi bosqichida “davlat-xalq-inson” zanjiriga nisbatan ba'zi bir anarxistik qarashlar ko'paymoqdaki, ularga qarshi kurashish bugungi dunyodagi vaziyatga (globallashuv, messionizm, kuch ishlatgan holda butun boshli bir davlatni siyosiy bo'lmasa-da, psixologik yo'q qilish amaliyoti va boshqalar) ilmiy nuqtayi nazardan munosabat bildirish davlatimiz manfaatlarini nuqtayi nazardan muhimlik kasb etmoqda.

Davlat kuch va salohiyat sohibi sifatida u ma'rifiy ijtimoiy munosabatlar tizimini yaratish, uni avlodlarga, zamonlarga, makonlarga bus-butun yetkazilishi orqali, shu makonda o'tmish-bugun-kelajak yaxlitligiga asos soladi. Bir zamonlar ota-bobolar zakovati, uddaburonligi mahsuli bo'lgan boy moddiy va ma'naviy madaniyat bugun uchun taraqqiyot qudratli resursi bo'lsa, kelajak uchun esa pillapoya bo'lib xizmat qiladi.

Shu munosabat bilan yana bir muhim jihatga e'tibor qaratish foydadan xoli emas. Ma'lumki, kurrayi zaminda xalqlarning davlat haqida tasavvuriga qarab ularni bir-biriga qiyoslash, ularning har biriga xos noyoblikni, xususiy jihatlarni belgilash mumkin. To'g'ri, davlatchilik deyarli barcha xalq va elatlarga xos, undan hamma teng manfaatdor. Davlat tasarrufiga kirish, o'z vakolatining u yoki bu jihatini davlat bilan baham ko'rishdan aziyat chekkan xalqning o'zi bo'lmaydi. Bu – aksioma. Ammo shunday bo'lsa-da, xalqlaru elatlarni shartli ravishda “davlatparast”larga va aksincha, davlatga nisbatan “bag'rikenglar”ga ajratsa bo'ladi, deb o'ylaymiz.

Birinchi guruhga mansub xalqlar shunday ma'naviy-psixologik xususiyatga egaki (bu muammo milliy mentalitetga oid tadqiqotlarda chuqurroq o'rganilgan), ularning davlatparvarligi, davlat bilan o'zini aynanlikda ko'rishga intilishi aslini olganda ijtimoiylikka moyillik darajasidan boshlangan. Va vaqtlar o'tib undagi ijtimoiylik, demak, siyosiylik sifatleri davlat, davlatchilik bilan ancha chuqur uyg'unlashib ketadi. Jamiyatning tabiiy moyiligi, intilishi voqelikka aylanib, amaliyotda o'z ifodasini topadi. Bu ulkan ilmiy hamda amaliy muammo har doim buyuk aql-zakovat sohiblari, ijtimoiy-gumanitar ilm tarmoqlari vakillarining e'tiborini muttasil o'ziga qaratib kelgan.

Shunday ekan, odamzotning Inson bo'lishida, yangi tarix sub'yektiga aylanishida, uning keyingi avlodlar va qolaversa zamondoshlari qarshisida burchi, mas'uliyati

nimalarni o'z ichiga olishini anglab yetishida ijtimoiy hamjihatlikning oliy shakli va zinapoyasi davlatning roli shubhasiz. Uning bunyodkorlik salohiyati, qudrati Sharqda ham va G'arbda ham hech qachon shubha ostiga olinmagan.

Insoniyatning erkinlik, hurfikrlikning yuqori pillapoyalarini zabt etganligining bosh sababi, xususan, davlatning mohiyatini, ezgu maqsadini tushunib etganligida deb bilamiz. Uning ilmiy talqinini jumladan Immanuel Kant bisotida ko'ramiz. O'zining mashhur “Umumiy tarix g'oyasi, jahonshumul fuqarolik jamiyati loyihasi” nomli asarida quyidagilarni yozib qoldiradi: “Tabiat hukmi bois inson yechimini topishga majbur bo'lgan eng zalvorli muammo – umumjahon huquqiy fuqarolik jamiyatiga erishishdir. Faqat a'zolariga keng erkinlik berilgan jamiyatda ularning erkinligi boshqalar erkinligi orqali amal qilishi mumkin. Erkin bo'lgan hamohang jamiyatdagina tabiatning pirovard maqsadi – tabiat tufayli insoniyatga berilgan barcha salohiyat va kuch-quvvat amalga oshadi. Shundagina tabiat tomonidan in'om qilingan barcha imkoniyatlar o'zini namoyon eta oladi. Yuksak darajadagi erkinlik bilan majburiylik uyg'unlashgan jamiyatda, ya'niki to'la-to'kis adolatga asoslangan fuqaroviy munosabatlar ko'lamida tabiatning insonga qaratilgan pirovard oliy maqsadi ro'yobga chiqishi mumkin. Zero, ana shu maqsadga erishish, uni amalga oshirish orqali tabiatning insonga ato etayotgan ezgu niyatlari amalga oshadi” [9], – degan ekan buyuk faylasuf.

Shuningdek, jamiyat a'zolari manfaati, orzu umidi, maqsadini jamul-jam qilish, shu orqali davlatning “ajdodlar-avlodlar” tizimi parchalanmasligi, abadiylikni asrashi uchun ichki omillar/resurslar bilan bir qatorda qulay tashqi vaziyat bo'lmog'i lozim. Hozirgi kun terminologiyasidan kelib chiqadigan bo'lsak, vaziyat shundayki, davlat o'z fuqarolari oldida zimmasiga olgan burchi hamda vazifasini ado etishi uchun jahonda haqqoniy demokratik jarayon chuqur ildiz otishi zarur bo'ladi. Tabiatan ijtimoiy sheriklikka, mafkuraviy konsensusga muttasil intilgan va undan manfaatdorlik hissi bilan sug'orilgan davlatda har bir jamiyat a'zosi o'z ichki salohiyatini yuzaga chiqara oladi.

Bu yerda ideal holatni hisobga olish bilan birgalikda davlat va jamiyat a'zolari, fuqarolar o'rtasida qaror topgan o'zaro ishonch sharoitida majburiylik omilini e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Ijtimoiy muloqotda birlashib umumjamiyat rejalarini amalga oshirishda majburiylik qandaydir tashqaridan tiqishtirilgan sun'iy omil emas, balki u inson mohiyati, qalbi-shuurida ob'yektiv mavjud turli xillik, manfaatlar o'rtasidagi tabiiy notekislik, inson ongi va tafakkurida ba'zida o'zaro qarama-qarshi yo'nalishlar bilan bog'liq motivatsiyaga borib taqaladi. Zero, sotsium mohiyatan shunday va shu zaylda o'zini har doim namoyon etib kelgan. Aynan shunday holatlarda “majburlash” omili ishga tushadi. Bunday imtiyoz va huquqni davlat o'zida saqlab turadi va u umumiy insonparvar mezonlar doirasida amalga oshiriladi.

Xulosa va takliflar. Fikrimizni yakunlar ekanmiz, davlat, uning mislsiz imkoniyatlari, salohiyati, kerak bo'lsa insonparvarligidan aql-zakovat, donolik asosida foydalangan xalqgina uning abadiyligi, barqarorligi, hayotiyiligini ta'minlashga qodir. Hayotbaxsh, ichki yakkilikka erishgan fuqarolar bilan ma'nau hamjihat, ularning ikkinchi “Men”i “o'tmish-bugun-kelajak”ni, ajdodlar bilan avlodlar tadrijiyligini saqlab qolgan davlatni o'ziga munosib davlat deb baholash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Проблемы общей теории права и государства. М.: Инфра. Норма М.2004. С.541.
2. Всемирная энциклопедия философии. – М. – Минск: «Альма-Матер», 2001. – С. 249.
3. Алексеева И.Ю., Алексеев А.П. Философия исторической памяти // Вопросы философии. – 2018. – №10. – С. 67.
4. Даллмаер Ф.Р., Деменченков Э.В. Мир по ту сторону глобального беспорядка // Вопросы философии. – 2018. – №10. – С. 19.

5. Риттер К.П. О пространственных отношениях на поверхности Земного шара и их влияние на ход исторического развития // Полис. – 2005. – №5. – С. 110.
6. Гегель. Философия права. – М., 1990. – С. 278.
7. Панченко М.Ю. России не стоит мешать Соединённым Штатам, они сами работают против себя // Вечерняя Москва. – 2019, 16 января. – С. 6.
8. Традиции и новации: полсотни взглядов на идентичность // Мировая экономика и международные отношения. – 2018. – №12. – С. 111.
9. Кант И. Идея всеобщей истории в плане всемирного гражданского общества. Т. 6. – 1966. – С. 16-17.

UDK: 37.012

Lutfillo UMAROV,

Qarshi Davlat Universiteti Boshlang'ich ta'lim kafedrasidotsenti p.f.f.d.

E-mail: umarovlutfulla275@gmail.com

Qarshi davlat universiteti professori pfd. Kamolov Iftixor Baxtiyorovich taqrizi asosida

UZLUKSIZ KASBIY TA'LIM MAKONINI MODELASHTRISHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada uzluksiz kasbiy ta'limning qadriyatlariga yo'nalganlik jihatlari sifatida tanlash imkoniyati hamda o'zgaruvchan vaziyatda maqsad va vositalarni optimal ravishda tanlash, real imkoniyatlarni baholash hamda qilingan tanlovni amalga oshirish bo'yicha maksimal darajada faol bo'lish qobiliyatini va unga tayyorlikni shakllantirish belgilangan. Uzluksiz kasbiy ta'limni rivojlantirishning muhim maqsadlaridan biri insonparvarlikka oid qadriyatlarni mustahkamlash va shaxsning o'zini o'zi ochish, ro'yobga chiqarish mexanizmlarini yanada rivojlantirishdan iborat. Uzluksiz kasbiy ta'limning yetakchi tendensiyasi va tavsifi sifatida ta'limni bilimlarni iste'mol qiladigan va uni qayta ishlab chiqaradigan ijtimoiy bilimlarni ishlab chiqarish va bilimlarni kengaytirilishiga qayta ishlab chiqarilishiga aylantirish belgilangan.

Kalit so'zlar: Uzluksiz kasbiy ta'lim, modellashtiri, integrativ yondashuv, ijtimoiy-psixologik nazariya, ijtimoiy kompetentlik va boshqalar.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРОСТРАНСТВА НЕПРЕРЫВНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье определена возможность выбора в качестве ценностно-ориентированных аспектов непрерывного профессионального образования, а также формирование способности и готовности к оптимальному выбору целей и средств в меняющейся ситуации, оценке реальных возможностей и максимальной активности в осуществлении сделанного выбора. Одной из важнейших целей развития непрерывного профессионального образования является закрепление ценностей, связанных с гуманизмом, и дальнейшее развитие механизмов самораскрытия, реализации личности. В качестве ведущей тенденции и характеристики непрерывного профессионального образования определено преобразование образования в воспроизводство социальных знаний в производство и расширение знаний, которые потребляют знания и воспроизводят их.

Ключевые слова: Непрерывное профессиональное образование, моделирование, интегративный подход, социально-психологическая теория, социальная компетентность и др.

THEORETICAL-METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF MODELING THE SPACE OF CONTINUOUS PROFESSIONAL EDUCATION

Annotation

This article defines the ability of Continuing Professional Education to choose as aspects of value orientation, as well as the formation of the ability and readiness to be maximally active in optimally choosing goals and means in a changing situation, assessing real opportunities, and making the choice made. One of the important goals of the development of continuous professional education is to strengthen the values related to humanity and further develop the mechanisms of self-disclosure, realization of the individual. As a leading trend and description of continuing professional education, it is defined to transform education into the production of social knowledge that consumes knowledge and reproduces it, and the Re-production of knowledge into extension.

Key words: Continuous professional education, modeling, integrative approach, socio-psychological theory, social competence, etc.

Kirish. Tadqiqotimizda Uzluksiz kasbiy ta'limning mohiyatini ko'rib chiqishda muallif yangi tushunchalarning hosil bo'lishi ilmiy-nazariy va amaliyotga yo'naltirilgan pedagogik faoliyatning integratsiyalashgan tizimi sifatida ko'rilgan uzluksiz kasbiy ta'lim rivojlanishi tamoyillarini belgilashga tayangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Uzluksiz ta'lim va pedagogik integratsiya nazariyasi (S.G. Vershlovskiy, L.G. Vyatkin, V.S. Bezrukova, V.S. Lednev, V.M. Monaxov, N.K. Sergeev, V.G. Onushkin va b.);

pedagogika fani va pedagogik fashunoslik metodologiyasining umumiy masalalarini ochib beradigan holatlar (B.S. Gershunskiy, V.V. Krayevskiy, V.M. Slastyonin, V.M. Polonskiy, L.M. Suxorukova, YE.V. Tkachenko va b.).

Uzluksiz kasbiy ta'limning nazariy asoslari va dolzarb nazariy-metodik muammolarini «...tushuncha va nazariy tamoyillarni tanlash va asoslash, modellashtrishning konseptual asoslarini, innovatsion faoliyatning usul va texnologiyalari tizimini aniqlash, vorisiylikka asoslangan ta'lim dasturlari (tutashgan, integratsiyalashgan) mazmunini ishlab chiqish, fanlararo va darajalararo integratsiya imkoniyatlarini aniqlash, yangi pedagogik texnologiyalardan optimal foydalanish...» va boshqalar tashkil qilgan [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot mavjud nazariy konseptiyalarni sintez qilish strategiyasini ishlab chiqish va ushbu tadqiqotning konseptual asoslarini aniqlashda asosiy rol o'ynagan tarixiylik va tizimlilik tamoyillari asosida olib borildi. Tanlangan tamoyillar bog'lanishlarni hisobga olish, pedagogik nazariyalarni ularning paydo bo'lishi, amalga oshirilishi va natijalari jarayonida tahlil qilish, ularning

nazariy va amaliy ahamiyati va keyingi rivojlanish yo'llarini aniqlash imkonini berdi. Uzlüksiz ta'limning global va mahalliy pedagogika fanining fenomeni sifatidagi metodologiyasi va nazariyasining kelib chiqishi va asosiy qoidalari, uzlüksiz kasbiy ta'lim nazariyasi va konseptual asoslarining rivojlanishi o'rganildi.

Uzlüksiz kasbiy ta'limning mohiyatini ko'rib chiqishda muallif yangi tushunchalarning hosil bo'lishi; hosila tushunchalarni aniqlash, farazni ilgari surish va asoslash; muallif tomonidan ilmiy-nazariy va amaliyotga yo'naltirilgan pedagogik faoliyatning integratsiyalashgan tizimi sifatida ko'rilgan uzlüksiz kasbiy ta'lim rivojlanishi tamoyillarini belgilashga tayangan. Nazariy tadqiqotning pirovard maqsadi tushunchalarning yagona konseptual tizimini aniqlash va yaratishdan iborat bo'lib, uning yordamida uzlüksiz kasbiy ta'limning yaxlit makonini pedagogik modellashtirish amalga oshirilgan.

Tahlil va natijalar. Uzlüksiz kasbiy ta'lim makonini modellashtirish, loyihalash va yaratishning fundamental tamoyili sifatida madaniyatshunoslikka oid o'zaro shakllanganlik tamoyili hisoblanadi, uning maqsadi talabalarining izchil madaniy rivojlanishini, kasbiy ta'lim va o'quv jarayoni mazmunini madaniyatshunoslikka oid tushunchalar, kategoriyalar, qadriyatlar va xulq-atvor meyorlarini shakllantirishning vosita va usullari bilan to'ldirishni ta'minlashga qaratilgan.

Tanlangan metodologik-nazariy tamoyillarga tayanish uzlüksiz kasbiy ta'lim makonining quyidagi tipologik funksiyalarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

Ijtimoiy funksiya – bu talaba shaxsini, uning qadriyatlarga yo'nalganligini yoshlarning xilma-xil ehtiyojlari va manfaatlarini har tomonlama qondirish imkoniyatiga ega uzlüksiz kasbiy ta'lim makonining vositalari orqali shakllantirish funksiyasidir.

Prognostik (oldindan aytib berish) funksiya OTMning ko'p yo'nalishli makoni rivojlanishining uzoq muddatli istiqbollarini hamda talabalar shaxsini kelajakka yo'naltirib shakllantirishni, kasbiy ta'limning umumiy va bir nechta darajalari mazmunining integratsiyasini, mutaxassislarni prognostik tayyorlash modelini va individual ta'lim trayektoriyalarini yaratish uchun ushbu integratsiyani operativ ravishda tuzatishni ta'minlaydi.

Integrativ funksiya shundan iboratki, har bir ta'lim tashkiloti yuridik mustaqillikka ega bo'lishi bilan birga pedagogik tizim sifatidagi uzlüksiz kasbiy ta'limning modellashtirilayotgan makonining bo'g'ini hisoblanadi.

Tizimli funksiya uzlüksiz kasbiy ta'lim makonini «ilgarilab ketadigan modellashtirilishini» va yaxlitligini, nazariy va amaliy o'qitishni modellashtirishning ichki va tashqi omillarining o'zaro bog'liqligi va optimallashtirilishini, quyidagi qonuniyatlarni tizimlashtirish asosida ta'lim mazmunini integratsiyalashni ta'minlaydi:

kasbiy ta'limning pedagogik muammolari gumanitar, ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-ilmiy, texnik-tenologik bilimlarni, tegishli sohalarining innovatsion rivojlanishiga tayangan holda, integratsiyalash asosida hal qilinadi;

uzlüksiz kasbiy ta'lim makonini modellashtirish innovatsion jarayonlar tomonidan yuzaga keltirilgan obyektiv talab qilinadigan institutsional innovatsiya bo'lib, bu jarayonlarsiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hozirgi va istiqbolli darajalarida mutaxassislikni o'zlashtirish mumkin emas;

integratsiyaning umumilmiy darajasi yangi bilimlarni uzlüksiz kasbiy ta'lim makonining umumlashirilgan pedagogik modelida mujassamlangan yaxlit tizimlar haqidagi bilimlardan olinishini ta'minlaydi;

uzlüksiz kasbiy ta'lim makonini modellashtirishning nazariy asosini fan va ta'lim integratsiyasi yaratadi, bunda fan uzlüksiz kasbiy ta'limning harakatlantiruvchi kuchiga

aylanadi, ta'limni fundamental fundagi kashfiyotlarni vorisiylikka asoslangan ta'lim amaliyotiga joriy qilish hisobiga yangi sifat darajasiga olib chiqadi.

O'tkazilgan tadqiqotlar makonning uzlüksiz kasbiy ta'limning yagona yaxlit tizimi sifatida amal qilishi sharoitida mazmunni integratsiyalashning quyidagi qonuniyatlarini asoslash imkonini bergan.

Uzlüksiz kasbiy ta'lim mazmunini qurishda ilmiy g'oyalarning birligi va oliy, o'rta va qo'shimcha kasbiy ta'lim standartida taqdim qilingan ta'lim mazmunining umumiy tuzilishini (modelini) yaratish.

Ta'lim mazmunining umumilmiy, fanlararo va fanlar doirasidagi darajalarining yagona invariant asosda o'zaro bog'langanligi. Mazkur nazariy holatning oqibati o'laroq modellashtirish algoritmini yaratish, ta'lim mazmunini, integratsiyaning darajalari va yo'nalishlarini hisobga olgan holda, ishlab chiqish va tizimlashtirish.

Ta'lim mazmunini strukturalash va uzlüksiz kasbiy ta'lim mazmunining modelini yaratishda ilmiy-nazariy va amaliy funksiyalarning o'zaro singib ketishi. Ta'lim mazmuni o'quv-dasturiy hujjatlar ko'rinishidagi (o'quv rejalar, dasturlar, darsliklar va qo'llanmalar) ilmiy asoslangan konstruksiyalashning obyekti hisoblanadi.

Integratsiya nazariy darajada (konseptual asoslar), dasturiy darajada (innovatsion loyihalar), strukturaviy-funksional darajada (makon ishtirokchilari), o'quv-ilmiy-metodik darajada (o'quv fanlarning integratsiyalashgan maqsadlari va vazifalari) amalga oshiriladi, bu modellashtirilayotgan makonga universallik, yaxlitlik, uzlüksizlik va tizimlilik xarakterini beradi.

Uzlüksiz kasbiy ta'lim makonini modellashtirish metodologiyasi axborot texnologiyalaridan foydalanish asosida bir nechta harakat vektorlarini amalga oshirish imkoniyatini nazarda tutadi. Har bir vektor ochiq modul sifatida modellashtirilgan bo'lib, kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallash yoki kengaytirish ehtiyojlariga muvofiq har qanday ta'lim darajasida talabalarni tayyorlash va o'qituvchilarning malakasini oshirish imkonini beradi.

Muallif tomonidan aniqlangan uzlüksiz kasbiy ta'lim makonini modellashtirishning nazariy va uslubiy asoslari quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi:

uzlüksiz kasbiy ta'lim makoni ko'p tuzilmali bo'lib, turli darajadagi va turdagi kasbiy ta'lim tashkilotlari uning komponentlari hisoblanadi;

tizim tashkil qiladigan omillar - makonning tuzilishini va talaba shaxsining o'zini o'zi ro'yobga chiqarish imkoniyatlarini belgilaydigan tashkiliy-pedagogik va ilmiy-uslubiy shart-sharoitlar hisoblanadi;

modellashtirish ilmiy bilimlar turli sohalarining qonunlari va nazariyalarini integratsiyalashtirgan ijtimoiy hodisa hisoblangan kasbiy pedagogikada integratsiya nazariyasining rivojlanishi ahamiyatini tasdiqlaydi. O'z-o'zini harakatlantirish va o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatiga ega bo'lgan mutaxassisni tayyorlashning umumiy texnologiyasini modellashtirish muammosi ayniqsa dolzarbdir.

Muallif tomonidan uzlüksiz kasbiy ta'lim makonida mutaxassisni tayyorlashning umumiy texnologiyasi ishlab chiqilgan u maqsadli ustanovkalar, yo'nalishlarni, ta'limning mazmuni va tashkiliy shakllarini shakllantirish texnologiyalarini, ijtimoiy va kasbiy muhitda shaxsning o'z o'rniga ega bo'lishiga yordam beradigan individual ta'lim trayektoriyalarining tabaqalanishi va variatizatsiyasini o'z ichiga oladi.

Tadqiqot jarayonida muallif sohalar texnologiyalarining jadal rivojlanishi uzlüksiz kasbiy ta'lim sohasida xavfli vaziyatlarining yuzaga kelish imkoniyatini yaratishini aniqladi. Uzlüksiz kasbiy ta'lim tizimida pedagogik xavf-xatarlarning oldini olish uchun tashkiliy, metodologik va uslubiy shart-sharoitlarni yaratish zarurati ortib bormoqda.

Uzluksiz kasbiy ta'lim makoni sharoitida mutaxassisni tayyorlashning umumiy texnologiyasi tashkiliy, pedagogik va texnologik kabi potensial xavflarni bartaraf qilishga imkon beradi.

Xatarlarning o'z vaqtida oldini olish yangi ta'lim amaliyotini yaratish imkoniyatini beradigan, talabaning doimiy shaxsiy va kasbiy rivojlanishini va uzluksiz kasbiy ta'limning yaxlit makonining shakllanishini ta'minlaydigan uzluksiz kasbiy ta'limni amalga oshirish metodologiyasini muvofiqlashtirish asosida amalga oshiriladi.

Obyektiv tashkiliy-pedagogik xavflar ta'lim standartlarini tizimli yangilash, meyoriy-huquqiy va o'quv dasturlari bazasini yangilash hamda mazmuni amalga oshirishda ularning tutashuvi va texnologiyalarining ishlab chiqilmaganligi bilan bog'liq. Muallif tomonidan quyidagi xavf tug'dirish ehtimoli bo'lgan vaziyatlar aniqlangan: o'qitish muddatlarini tezlashtirish va barcha darajadagi standartlar mazmunini to'liq amalga oshirish zarurati; ko'p bosqichli kasbiy ta'lim muassasalarining yuzaga kelishi va rivojlanishi hamda har bir darajadagi meyoriy talablarni bajarish zarurati; nazariy va amaliy ta'lim standartlaridagi farq; ta'limni pedagogik qo'llab-quvvatlash funksiyasining oshishi va o'qituvchining kasbiy-pedagogik tayyorgarligi darajasining yetarli emasligi; innovatsion ta'lim muhitini yaratish va pedagoglar faoliyatining innovatsion yo'nalganligining yetarli emasligi.

Kasbiy-pedagogik xavf-xatarlar quyidagi vaziyatlarda yuzaga kelishi mumkin: turli darajadagi va yo'nalishdagi kasbiy ta'lim standartlarini amalga oshirishda; talabalar tayyorlash usullari, texnikasi va texnologiyalarini optimallashtirishda; o'quv-dasturiy hujjatlarini ishlab chiqish va amalga oshirishga yangi yondashuvlarni amalga oshirishda; davlat yakuniy attestatsiyasining mazmunida; kasbiy ta'limning pedagogik qo'llab-quvvatlash funksiyasini oshirishda; talabalarining ijodiy tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishda vorisiylikning yo'qligida.

Uzluksiz kasbiy ta'limni rivojlantirishdagi xavfli pozitsiyalar kasbiy ta'lim tizimidagi tayyorlash mazmuni, darajasi va sifatiga ilmiy-metodik yondashuvlar kasbiy ta'limni ta'limning boshqa darajalari, shu jumladan fuqarolik darajasi bilan integratsiyalash imkoniyati muammosining turli darajalarda ishlab chiqilmaganligi hamda kasbiy ta'limning barcha darajasida tayyorlash bilan bog'liq. Ular standart formatning yangiligida – keyingi aniqlashtirilishga muhtoj hujjat; standart mazmunida - kompetensiyalar va faoliyat turlari majmui; standart foydalanuvchilarida - davlat, kasbiy va fuqarolik ish beruvchilar, talabalar; muallif tomonidan ishlab chiqilgan metodologik asosda ifodalanadi.

Katta pedagogik xavflar o'qituvchining funksiyalari va ularga tayyorgarlik darajasidagi o'zgarishlarda saqlanadi. Talabalarining tashabbuskorligi, faolligi va mas'uliyatini rivojlantirishga yordam beradigan usul va texnologiyalarning roli oshgan. O'qituvchining talabalar faoliyatiga hamrohlik qiluvchi va uni qo'llab quvvatlaydigan o'qituvchi-maslahatchi, o'qituvchi-moderator, o'qituvchi-tyutor kabi vazifalari dolzarblik kasb etib, shakllanayotgan kasbiy kompetensiyalarni samarali amalga oshirish, baholash va moslashtirishga yordam beradi. Xatarlarning oldini olishga (bartaraf qilish) innovatsion loyihalar doirasida amalga oshiriladigan tashkiliy chora-tadbirlar orqali erishiladi.

Xulosa va takliflar. Uzluksiz kasbiy-ta'lim makonini modellashtirishning nazariy- uslubiy asoslarini o'rganish natijasida uzluksiz kasbiy ta'lim makonini modellashtirish va yaratishga asosiy konseptual yondashuvlar, uning ilmiy-nazariy tamoyillari tanlab olindi va asoslandi [2].

Shunday qilib, tadqiqot natijasida uzluksiz kasbiy ta'lim makonining potensial imkoniyatlari muallif tomonidan uzluksiz kasbiy ta'lim makonini modellashtirish uchun aniqlangan va belgilab berilgan nazariy-metodologik asoslarga asoslanganligi aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. Qurbonov. Sh. E., Seytxalilov. E. Ta'lim sifatini boshqarish./T.. "Turon iqbol", 2006-592 b.
2. Quysinov O.A Kasb ta'limi yo'nalishi bakalavr o'qituvchilarni tayyorlashda mustaqil ta'limning ilmiy metodik asoslari Diss. ...ped.fan nom.-Toshkent TDPU, 2008-160 b.
3. Апрефьев Р.С. Формирование готовности к самопроектированию коммуникативной компетентности у студентов педагогического вуза: Дисс...канд.пед.наук. -С.: 2004. -190 с.
4. Jo'rayev R., Yuldashev M., Rahmonqulova N., Bahromov A., Zokirov A. Pedagog kadrlar malakasini uzluksiz oshirish mexanizmini takomillashtirish. O'quv-metodik qo'llanma. –T.: Adabiyot uchqunlari, 2014, –160 b.
5. Olimov Q.T. va boshqalar. Kasb ta'limi metodikasi. Darslik. "Fan texnologiyalari nashriyoti". –T.: 2016. 328 b.

Gulshada O‘RAZALIEVA,

O‘zbekiston Milliy universiteti doktoranti, sotsiologiya fanlari nomzodi, dotsent

E-mail: g.urozaliyeva@yandex.ru

TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti professori Sh. O‘ljaeva taqrizi asosida

EASTERN THINKERS ON SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF FAMILY AND MARRIAGE RELATIONS

Annotation

This article is devoted to the study of the interpretation of some aspects of family and marriage problems in Eastern philosophy. Based on the study of existing literature on the history of socio-philosophical thoughts, the issues of family, women and marriage are approached from a historical point of view. It is analyzed that in different historical periods of the development of human society, family and marriage relations are an important component of social relations, and they have improved more and more as human civilization develops.

Key words: Family, marriage, woman, man, family relations, human society, social relations.

ВОСТОЧНЫЕ МЫСЛИТЕЛИ О СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ АСПЕКТАХ СЕМЕЙНО-БРАЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию трактовки некоторых аспектов проблем семьи и брака мыслителями восточной философии. На основе изучения существующей литературы по истории общественно-философской мысли, проблемы семьи, женщины и брака рассматриваются с точки зрения исторической преемственности. Анализируется, что в разные исторические периоды развития человеческого общества семейно-брачные отношения были важной составляющей общественных отношений и все более совершенствуются по мере развития человеческой цивилизации.

Ключевые слова: Семья, брак, женщина, мужчина, семейные отношения, человеческое общество, социальные отношения.

SHARQ MUTAFAKKIRLARI OILA VA NIKOH MUNOSABATLARINING IJTIMOY-FALSAFIY JIHATLARI TO‘G‘RISIDA

Annotatsiya

Ushbu maqola oila va nikoh muamolarining ayrim jihatlarning sharq falsafasi misolida talqin qilinishini tadqiq qilinishiga bag‘ishlangan. Ijtimoiy - falsafiy fikrlar tarixi haqidagi mavjud adabiyotlarni o‘rganish asosida, oila, ayol va nikoh masalalariga tarixiy nuqtayi nazardan yondoshiladi. Insoniyat jamiyati taraqqiyotining turli tarixiy davrlarida oila va nikoh munosabatlari ijtimoiy munosabatlarning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, insoniyat sivilizatsiyasi rivojlana borgan sari tobora takomillashib borganligi tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: Oila, nikoh, ayol, erkak, oilaviy munosabatlar, insoniyat jamiyati, ijtimoiy munosabatlar.

Kirish. Bugungi kunda O‘zbekistonda oila va nikoh munosabatlarini mustahkamlash, xotin-qizlarning imkoniyatlarini yanada yaxshilash, ularning erkinligi, huquqi, manfaatlari va sog‘ligini muhofaza qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir.

Mamlakatimiz prezidenti Shavkat Mirziyovning joriy yil 8 mart, Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimda so‘zlagan nutqida ta’kidlanganidek, oila – bu mehr va baxt qo‘rg‘oni, oila bor ekan, farzand degan bebaho ne‘mat bor, insoniy qadr-qimmat va ma’naviyat bor, oilaviy baxt bu – eng ulug‘ saodatdir. “Xotin-qizlarning huquq va manfaatlari ta’minlangan jamiyatda albatta tinchlik, adolat, erkinlik va farovonlik bo‘ladi. Ayol baxtli bo‘lsa, oila va jamiyat ham albatta baxtli bo‘ladi” [1].

Darxaqiqat, mamlakatimiz Asosiy qomusida oila va nikohning jamiyatda tutgan o‘rni hamda ularni huquqiy tomondan himoya qilish qayd etilgan. Jumladan, yangi Konstitutsiyaning 76-moddasiga ko‘ra, davlat, oila jamiyatning asosiy bo‘g‘ini hamda u jamiyat va davlat muhofazasida ekanligini saqlab qolgan holda, nikoh O‘zbekiston halqining an’anaviy oilaviy qadriyatlariga, nikohlanuvchilarning ixtiyoriy roziligiga va teng huquqliligiga asoslanishi belgilanmoqda[2].

Shuningdek Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida ham oilani va nikohni mustahkamlash, gender

tenglikni ta’minlash siyosatini davom ettirish, xotin-kizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga alohida e’tibor berilgan[3].

Ta’kidlash joizki, bugungi kunning umumbashariy globallashuv jarayonida oila va nikoh, erkak va ayol, farzand tarbiyasi masalalari hozirgi zamon jamiyatshunosligining, shu jumladan ijtimoiy falsafaning eng dolzarb muammolariga aylangan. Binobarin, Yangi O‘zbekistonni barpo etish jarayonida halqimizning tarixiy va ma’naviy qadriyatlarini o‘ziga jo etgan, etno-milliy xususiyatlarni mujassamlashtirgan, asrlar osha halqlarimiz tarixi, tarditsiyalari va milliy qadriyatlarida yashab kelayotgan jamiyatning asosiy bo‘lagi bo‘lmish oila, nikoh munosabatlariga asoslangan ma’naviy va milliy muxitni takomillashtiri vazifasini qo‘yadi. Bunday ulug‘vor vazifalarni amalga oshirishning ma’naviy asosi va kelajagi ham buyuk ajdolarimiz tomonidan asrlar osha yashab kelayotgan mutafakkirlarimizning bebaho ta’limotlari, falsafiy qarashlari bo‘lib sanaladi.

Ushbu nuqtai-nazardan, sharq mutafakkirlarining ayol, oila va nikoh muammolarining ijtimoiy-falsafiy jihatlari to‘g‘risidagi qarashlarini, ta’limotlarini tahlil etish nazariy va amaliy ahamiyatga egadir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qadimdan o‘z davrining eng ilg‘or mutafakkirlari qarashlarida oila, nikoh, farzand tarbiyasi, ayol huquqlari va vazifalari masalalari

dolzab bo'lib kelgan. Xususan sharq mamlakatlari ijtimoiy falsafiy taraqqiyotida bu masalalarga alohida e'tibor bilan yondoshishgan.

Jumladan, zardushtiylikning muqaddas kitobi «Avesto»da keltirilgan oila va shar'iy nikoh odoblari, otonalar va farzandlar munosabati, ularning burch va vazifalari, uylanish va kelin tanlash hususidagi g'oyatda qimmatli fikrlari bugunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan[4].

Buyuk shahar mutafakkiri Abu Nasr Farobiy inson kamoloti, baxti, ta'lim va tarbiyasi, ahloqi, dinga munosabati haqidagi qarashlariga oid fikrlarini «Fozil odamlar shahri» va «Baxt-saodatga erishuv haqida» asarlarida bayon etadi[5]. Oilaviy munosabatlar masalalariga oid o'zining diqqatga sazovor qarashlari taniqli olim Abu Ali Ibn Sino o'z asarlarida bayon etib, allomaning, ayniqsa, ayollarning burchlari, vazifalari va huquqlari haqida g'oyat qimmatli fikrlari bildirib o'tganlar va bu fikrlari bugungi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda[6].

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida ma'rifatparvarlar olim va jadidchilar Ahmad Donish, Furkat, Muqimiy, Zavqiy, Avaz O'tar, Abdulla Avloniy, Fitrat kabi ilg'or fikrlovchi olimlar tomonidan ham ahloq-odob, oila etikasi va oilaviy munosabatlarga oid qator asarlar yaratilgan.

Jumladan, taniqli ma'rifatparvar jadidchi olim Fitrat o'zining «Oila yoki oilani boshqarish tartiblari» asarida oila a'zolarining o'zaro munosabatlari, ota-ona va farzandlarning huquq va burchlari haqida o'z fikrlarini bayon qiladi[7].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada ko'tarilgan masalalarning tadqiqot metodologik asosi ayol, oila va nikoh masalalarining Sharq mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy-falsafiy ta'limolari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyovning ushbu masalalar bo'yicha nutqlari, O'zbekiston Respublikasining qonunchilik va me'yoriy-huquqiy hujjatlari va hozirgi zamon jamiyatshunos olimlarning asarlarida aks ettirilgan ilmiy talqinlar bilan belgilangan.

Maqolaning uslubiy asosini ilmiy bilishning tahlil va sintez, tarixiylik va mantiqiylik birligi, ilmiy va qiyosiy tahlil, tadqiqotchi olimlarning fikrlarini umumlashtirish kabi tamoyillari tashkil etadi.

Tahlil va takliflar. Jamiyat tarixining turli davrlarida oila va nikoh masalalari o'z davrining ilg'or mutafakkirlari va olimlari diqqat markazida bo'lib kelgan. Zardushtiylikning muqaddas kitobi bo'lmish «Avesto»da ham oila va nikoh odoblari, oilaviy munosabatlar, ota-onalar va farzandlar o'ratsidagi o'zaro aloqalar, ularning burch va vazifalari to'g'risida qimmatli fikrlar bayon etilgan. Avestoda keltirilgan eng qimmatli ma'lumotlardan biri qarindoshlar o'rtasidagi o'zaro oila qurishning qat'iyani nam etilganligi to'g'risidagi ma'lumotdir. Zardushtiylikda bir erkakka bir nikoh ravo bo'lgan. [Isxaqov 2001: 4] Zero, bu ma'lumotlarning mohiyati asrlardan beri ham o'z dolzarbligini yo'qotmay kelmoqda.

«Vendidod» Zardo'shtning turli hayotiy masalalariga oid bo'lib, unda Axuramazda - haqiqat va Oliy hakamga murojaati va olgan javoblari asosiy o'rin tutadi. Unda shaxsiy, oilaviy-maishiy hayotdan tartib ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-ahloqiy sohalargacha har bir odam fe'l-atvori, hatti-harakati, butun faoliyati qanday bo'lishi kerakligi uqtiriladi.[Ikromov 2021:8]

Sharq mamlakatlarida qadimdan nikohning bekor bo'lishi kam uchraydi. Chunki oila institutining poydevori mustahkam bo'lishiga ajdodlarimiz kayg'urganlar. Yetti pushtini surishtirish, sovcilik instituti orqali amalga oshirilgan. Nikohning bekor bo'lish shakllari va sabablarida har bir davrda o'ziga xos asoslar bo'lgan deyish mumkin

Nikohning barbod bo'lishidagi tashabbus, asosan, erkak kishining qo'lida bo'lgan. Masalan, qadimgi Hindistonda nikoh oddiygina fuqarolar ittifoqi emas, ilohiy ittifoq sifatida qaralib, nikoh rishtalarining buzilishi nihoyatda

ayanchli holat sifatida baholangan. Bu yerda ham nikoh faqat er tashabbusi orqaligina ro'y berishi mumkin bo'lgan. Eramizgacha bo'lgan 2000 yillikdan qolgan manbalarda ko'rsatilishicha, «8 yil mobaynida bola tug'magan ayol boshqasiga almashtirilishi mumkin, o'lik bola tuqqan - 10-yil, faqat qiz bolalarni tug'adigani - 11-yil, beadab, erning molini behuda sarf qiluvchi ayol esa shu zahoti er tomonidan taloq qilinishi mumkin» bo'lgan.

Keyinchalik hindlar ham nikoh va ajralish holatlarini qayta ko'rib chiqdilar: a) Agar ayol erining barcha boyliklarini isrof qilgan, noo'rin ishlatgan bo'lsa, abort yo'li bilan farzandini yo'qotgan bo'lsa va erining hayotiga suiqasd qilgan bo'lsa nikoh bekor qilinadi. b) Ayol esa faqat ikki holatda eridan nikohni bekor qilish huquqiga ega bo'ladi: eri bepusht bo'lsa va sodir etgan gunohi uchun qavmdan chiqib ketgan bo'lsa.

Nikohni bekor qilish shakllari ham, uning motivlari ham turli davrlarda turli xil ko'rinishda bo'lgan. Ko'pgina halqlarda nikoh buzilishiga sabab sifatida er-xotin hiyonati qayd etiladi. Shunisi xarakterliki, erkaklarning xiyonatidan ko'ra ayolning xiyonati barcha etnos va madaniyatlarda qattiq qoralanadi, chunki xiyonatkor ayol boshqa erkakdan homilador bo'lib qolishi va nikohsiz bolaning tug'ilishiga sababchi bo'lib qolishi mumkin. Natijada tug'ilajak bola ijtimoiy hayotda, oilada o'z o'rni ega bo'lmaydi. Zero, unga odatiy holda tug'ilgan bolalarga bo'lgani kabi munosabat bo'lmaydi.[Akromova 2019: 9]

Islom dini va uning asosiy manbalari hisoblangan Qur'oni Karim va hadislarida bo'lajak oilaning vujudga kelishiga alohida e'tibor berilgan. Qur'oni Karimning «Baqara», «Niso» suralarida oila, oilaviy munosabatlar va oiladagi ta'lim va tarbiya masalalari haqida ma'lumotlar beriladi. Dunyoda xamma narsa juft-juft yaratilgan: oy va quyosh, kecha va kunduz, Yer va osmon, erkak va ayol, mushab va manfiy bo'lib, aslida ular mohiyatan biri biriga bog'langan va ehtiyojlidir. Mavjudotlar hayotda mana shu juftlik bilangina barqaror bo'ladi. Kur'oni karimda: «Sizlar eslatma olishlaringiz uchun Biz har bir narsani juft juft qilib yaratdik», deyiladi [10].

Islom dinida erkak va ayol oila qurishga birdek targ'ib qilingan. Oila qurmasdan, tarkidunyochilik yo'lini tutish qoralanib, buning aksi bo'lgan nikoh ibodat darajasiga ko'tarilgan.

Alloh insonni, nafsiy rag'bat bilan yaratgan. Ayni paytda ushbu rag'batni halol, pok yo'l bilan qondirishni buyurib, nikohni joriy qilgan. Islom ta'limotiga ko'ra, oila islomiy odob bilan ziynatlanish va pok yo'l bilan insoniyat naslini davom ettirish maqsadida quriladi. Shuning uchun islom dini oilani nikoh asosida qurishga alohida ahamiyat beradi va nikohni insoniy aloqalarning eng muhimi sifatida yuksak qadrlaydi. [Jabborov 2001:11]

Islom olamida birinchi darsxonalar, madrasa va masjidlar ochilgan. Uni diniy va dunyoviy bilimlar bilan boyitishga muvaffaq bo'ldilar. Bu diniy va boshqa bilimlarni tahsil etishda ayol-erkak ajratilmagan. Chunki Islomda ilm olishda ayol-erkak tengdir. «Im talab etmoq har bir musulmon erkak va ayol uchun farzdir», degan hadis ham fikrimizning to'g'riligini ifodalaydi. [O'razalieva 2010: 12]

Islom ta'limoticha, shubhasiz, shariatning uch amal tayanchi bor. Bular: ilm, amal, ixlos. To'rt xalifa zamonlari o'tib ketgach, Islom davlatlarida soxta din peshvolari tarafidan ayollarning ilm olishini taqiqlaydigan uydirma hadislar ham yuzaga keldi.

Islom dinining ta'kidlangan ijobiy jihatlari bilan birga, ayrim kamsituvchi holatlari ham mavjud: ayollar asrlar davomida oila doirasi bilangina cheklandilar, erta nikohlilik, ko'pxotinlik, oilada ayollarni doimiy ravishda tazyiq ostida yashashi kabilar shular jumlasiga kiradi.

Sharq mamlaklarida yashab ijod etgan, diniy va dunyoviy ilm taraqqiyotiga alohida hissa qo'shgan mutafakkirlar Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Kaykovus, Alisher Navoiy, Xusayn Voiz Koshifiy, Zahriddin Muhammad Bobur, Ahmad Donish, Abdulla Avloniy, Fitrat va boshqalarning asarlarida oila va nikoh munosabatlari, farzand va ota onalar, qon qardoshlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, er-xotinning burch va vazifalari, oilaviy turmush tarzi va shu kabilar haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Taniqli Sharq mutafakkirlaridan biri bo'lgan Abu Ali Ibn Sino «Kitob ush-shifo» asarida oilaning inqirozga yuz tutishiga olib keladigan asosiy sabab va omillar deb quyidagilarni ko'rsatadi: a) Farzandsizlik, b) Xiyonat, v) Odobsizlik, g) Tabiatlarini mos kelmasligi[13].

Taniqli mutafakkir Abu Rayhon Beruniy (973-1048) o'zining ilmiy falsafiy qarashlarida xotin-qizlar tarbiyasiga alohida e'tibor qaratadi. U o'zining mashhur «Minerologiya» asarida oila bo'sag'asidagi qizlarga ota-onalar o'g'itlarini keltirib, oiladagi tinchlik, totuvlik, oilaning farovonligi ko'proq ayollarga bog'liq ekanligini ta'kidlab, «Ey qizim! Sen o'z uyingdan ketib, notanish xonadonga bormoqdasan. Sen u yerda yer kabi kamtar bo'lsang, turmush o'rtog'ing osmon kabi olijanob bo'ladi, osmon shifobaxsh yomg'iri bilan yerni ko'kartirgani kabi u ham o'z mehru-shafqati bilan seni xushnud etadi», deb maslahatlar beradi. Beruniy o'z qarashlarida oila barqarorligi bevosita aqlli, farosatli ayollar qo'lida ekanligiga alohida urg'u bergan.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida ma'rifatparvarlar olimlar va jadidchilari Axmad Donish, Furkat, Muqimiy, Zavqiy, Avaz O'tar, Abdulla Avloniy, Fitrat kabi ilg'or fikrlovchi olimlar tomonidan ham ahloq-odob, oila etikasi va oilaviy munosabatlarga oid qator asarlar yaratildi. Jadidchilar harakati namoyondalari ayollarni ta'lim olish sohalariga tinmay jalb eta boshlaganlar. Zero oila, oilaning mohiyati, unada bolaning tarbiyasi asosan ayollar zimmasida ekanligi hammaga ayon bo'lgan edi. Shuningdek, ma'rifatparvarlar o'z asarlarida oila, oiladagi shaxslararo munosabatlar, ota-onalar va farzandlar burchi, oiladagi tarbiyaning bola ongiga ta'siri, er-xotin mas'uliyati, nikoh masalalariga jiddiy e'tibor qaratganlar.

Taniqli ma'rifatparvar jadidchi olim Fitrat o'zining «Oila yoki oilani boshqarish tartiblari» asarida oila a'zolarining o'zaro munosabatlari, ota-ona va farzandlarning huquq va burchlari haqida gapiradi. Uning fikricha, oila muqaddas dargoh bo'lib, yosh avlodga to'g'ri tarbiya bermasdan turib jamiyatni rivojlantirish mumkin emas: «Qaerda oila kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat

ham shunchalik kuchli va muazzam bo'ladi». «Bolalarni o'ziga ishongan, kuchli, har tomonlama komil qilib tarbiyalash uchun o'z qadr-qimmatini tarbiya qilmoqlikni o'rgatmoq kerak. Bolalarni shunday tarbiya etish lozimki, baxtga bo'lgan intilishlari hech qachon xazon bo'lmasin. «Ushbu risolaning asosiy mavzui oiladir, – deb yozadi Fitrat.

Boshqacha qilib aytganda, oila bir shaxs boshchiligida bir uyda yashovchilardir». Asarda muallif mehnatga tarbiyalash va bilim olish tarbiyasi bolalarni baxtga erishishiga albatta yordam berishini ta'kidlaydi. «Xotinlarimiz va qizlarimiz- millat onalari, ular ilm va tarbiya olishlari zarur, ahloq bilimlarini kamolga yetkazishlari zarur. Aks holda ayollarimiz erkaklardan qo'rqqoq, zaifroq va g'ayratsizroq bo'lganlaridan bolalarimiz ham ularga o'xshab ketadi», deb ta'kidlaydi.[Fitrat 1998: 7]

Xulosalar va takliflar. Shunday qilib, oila va nikoh muammolari qadimiy sharq falsafasi taraqqiyotida mazkur muammolarni evolyusiyasini davr ehtiyojidan kelib chiqqan holda o'rganish va tahlil qilish, jamiyat taraqqiyotining yangi strategiyasini ishlab chiqish va zamonaviy jamiyatda oila va nikoh mohiyatini yanada kengroq va teran anglash imkonini beradi.

Ayniqsa, tez o'zgarayotgan globallashuv sharoitida oila va nikoh muammolarini o'rganish, xususan, yoshlar orasida qadriyatlarimiz mazmun mohiyatini tushuntirish va ularda axloqiy g'oyalarni shakllantirishda katta ahamiyatga molik bo'lib, ushbu yo'nalishda tadqiq olib borayotgan olimlar, faylasuflar, sotsiologlar, iqtisodchilar, dinshunoslar va boshqalarning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Sharq mutafakkirlarining bebaho ma'naviy merosini o'rganishni boshlang'ich ta'lim – o'rta ta'lim va oliy ta'lim tizimida joriy etish lozim. Bu borada Markaziy Osiyo mamlakatlari olimlari va mutaxassislarining integratsiyalashuvi va hamkorligini kengaytirish va rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek sharq falsafasining boy merosini keng ommaga targ'ib qilishda hozirgi zamon axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yutuqlaridan samarali foydalanishni yanada takomillashtirish, ommaviy axborot vositalari, ayniqsa radio va televideniedan keng foydalanish lozim.

Aholining turli qatlamlarining ijtimoiy ahvoli va demografik xususiyatlarini hisobga olgan holda, bolalar uchun multfilmlardan tortib, kattalar uchun ilmiy – ommabop, badiiy filmlargacha, turli teleko'rsatuvlarga va radio eshittirishlarda Sharq falsafasining ma'naviy durdonalari mohiyatini singdirish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Prezidenti Sh. M. Mirziyoevning xalqaro xotin qizlar kuniga bag'ishlangan tantanali bayramdagi nutqi.: <https://yuz.uz/news/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkatmirziyoevning-xalqaro-xotin-qizlar-kuniga-bagishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi>
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. <https://constitution.uz/uz>
3. 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son. <https://lex.uz/docs/5841063>
4. Авесто: Яшт китоби /М.Исхоков таржимаси.-Т.,2001.-Б.4.
5. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
6. Ибн Сино «Тадбири манзил» («Воспитание и обучение детей в школе»). Собр. соч. т. 8. — Ташкент 1986
7. Фитрат А. Оила ёки оилани бошқариш тартиблари.-Т: Маънавият, 1998.-Б.98.
8. Равшан Икрамов, Норкул Бекмирзаев «Авесто» да конун ва инсон ҳуқуқлари талқини // Академис ресеарч ин эдусатионал ссиенсес. 2021. №2. УРЛ: [хтпс://сйберленинка.ру/артислс/н/авесто-да-онун-ва-инсон-ху-у-лари-тал-ини](https://сйберленинка.ру/артислс/н/авесто-да-онун-ва-инсон-ху-у-лари-тал-ини).
9. Акрамова Ф ва б. Оила энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2019.
10. Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока. - М., 1982. – с. 42.
11. Жабборов С. Муслмон ҳуқуқи ва одат нормалари. Т.: 2001.- 16 б.
12. Ўразалиева Г. гендер ва аёллар ҳуқуқий маданияти. Монография, 2010.-144 б.
13. Хайруллаев М. Абу Али ибн Сино./ Маънавият юлдузлари.-Тошкент : Абдулла Қодирий, 2001.- Б.-103.

Nargiza URAZOVA,
TXVU akademik litseyi bosh o'qituvchisi, erkin tadqiqotchi

Filologiya fanlari doktori (DSc) Jo'rayeva Gulnoza taqrizi asosida

AKADEMIK LITSEYLARDA ADABIYOT O'QITISHNI TASHKIL ETISHNING NAZARIY-PEDAGOGIK O'ZIGA XOSLIGI

Аннотация

Maqolada akademik litseylarda adabiyot ta'limni tashkil qilishda ta'limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish, adabiyot o'qitishning ilmiy- nazariy asoslari haqida tushuncha berish.

Kalit so'zlar: O'quv-tarbiya jarayoni, bilim, ko'nikma, metodist olimlar, pedagogik texnologiyalar.

ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В АКАДЕМИЧЕСКИХ ЛИЦЕЯХ

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы внедрения инновационных форм и методов обучения в организации литературного образования в академических лицеях, дается понимание научно - теоретических основ преподавания литературы.

Ключевые слова: Учебно-воспитательный процесс, знания, умения, ученые-методисты, педагогические технологии.

THEORETICAL-PEDAGOGICAL SPECIFICITY OF THE ORGANIZATION OF TEACHING LITERATURE IN ACADEMIC LYCEUMS

Annotation

The implementation of innovative ways and methods of education in the organization of literary education, to give an understanding of the scientific-theoretical foundations of literature teaching in academic lyceums are provided in the current article.

Key words: Educational process, knowledge, skills, scientists, pedagogical technologies.

Kirish. Dunyo kundan kunga rivojlanib, o'zgarib borayotgan bir davrda yosh avlodni zamon talablariga mos keluvchi, kreativ fikrlovchi, yangi ijtimoiy shart-sharoitlarda o'zini yoqotib qo'ymaydigan, turli sohalarga qiziqadigan, erkin fikrlovchi, shaxsiy fikriga ega, ijodkor va raqobatbardosh kadrlarni tarbiyalash pedagoglar oldiga qo'yilgan dolzarb masalardandir. Shu bois mamlakatimiz rahbari tomonidan "o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko'tarish, o'quv-tarbiya jarayoniga ta'limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish" maqsadi o'quvchilarda kreativ fikrlashni shakllantirish metodikasini takomillashtirish, izlanish, o'z ustida ishlash va maqsadli faoliyatga yo'naltiradigan yondashish, olgan bilim va ko'nikmalarini hayotga tadbiiq eta olish masalasini kun tartibiga qo'ymoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ta'lim jarayonlarida adabiyot o'quvchilarning ma'naviy dunyosini shakllantirish, og'zaki va yozma nutqini o'stirish va axloqiy qiyofasini belgilashda eng samarali ta'sir ko'rsatuvchi fanlardan biridir. Adabiyot o'qitish metodikasi ilmi bilan shug'ullangan metodist olimlar Q. Ahmedov (Hamza Hakimzodaning "Boy ila xizmatchi" dramasi o'rganish), A. Zunnunov (Yuqori sinflarda G'afur G'ulomning hayoti va ijodini o'rganish), M. Mirqosimova (O'quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish asoslari), S. Matjonov (Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar) Q. Yo'ldoshev (Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari), Q. Husanboeva va R. Niyozmetova (Adabiyot o'qitish metodikasi), Q. Jo'rayev (Maktabda Oybek hayoti va ijodini o'rganish), S. Ismatov (Maktabda Abdulla Qahhorning hayoti va ijodini o'rganish), R. Usmonov (Maktabda Furqat ijodini o'rganish), B. To'xliyev (Adabiyot o'qitish metodikasi) va boshqalar, pedogog olimlar F. Norbaeva, M. Isaeva, M. Jamolitdinov,

A. Tilegenov, O. Usmonova, S. Chinieva kabi tadqiqotchilar ta'lim-tarbiyada adabiyot darslarining o'quvchi ma'naviy kamolotida tutgan o'rni alohida urg'u berishgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari olimlaridan: K. Angelovski, V. Bepalko, T. Vasileva, V. Monaxov, Z. Slastenin, B. Shadrikovlar tomonidan o'qitishning zamonaviy usullari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xorijlik olimlardan Dj. Dyui, X. Keyrns, Sosyur de F, H.D. Brown, Gardner, R.C and Lambert, Domyei Zolton, J. Hammond, P. Mehisto, D. Marsh, M. J. Frigolslar ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish, muammoli ta'lim masalalari atroflicha o'rganishgan.

Biroq o'rta maxsus ta'lim tizimining akademik litseylarida adabiyot o'qitish orqali o'quvchilarda nazariy ma'lumotlar shakllantirish va ularni amaliyotda qo'llash kompetensiyasini takomillashtirish mazmuni, tuzilmasi, komponentlari, mezonlari, ko'rsatkichlari, pedagogik jarayon modeli va didaktik asoslari maxsus tadqiq etilmagan. Bu esa, o'rta maxsus ta'lim mashg'ulotlarida muammoli vaziyatlarni mustaqil hal etish ko'nikmasini hosil qilish metodikasini yaratishni taqozo etdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi globallashuv davrida o'quvchini badiiy adabiyotga qiziqtirish, kitob o'qish ko'nikmasini uyg'otish o'qituvchi oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Chunki hayotimizga tobora chuqur kirib kelayotgan internet orqali o'quvchi kuniga juda ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lmoqda. Shunday ekan, o'qituvchi darsni shunday tashkil qilish kerakki, o'quvchi badiiy asarni o'qish, qahramonlar bilan ruhan gaplashish, qahramonlar taqdiriga befarq bo'lmaslik kabi tuyg'uni his qilsinlar. Shunday ekan o'qituvchi o'zining oldiga qo'ygan maqsadiga erishgan bo'ladi. O'qituvchi dars jarayonida badiiy asar voqealarini shunchaki bayon qilib emas, balki turli pedagogik

texnologiyalar, interfaol o'yinlaridan foydalanib o'tsa, dars samaradorligini yanada oshirgan bo'ladi.

Ta'lim beruvchi dars jarayonida turli interfaol metodlardan foydalanish uchun qaysi mavzuda qaysi pedagogik texnologiyadan foydalanish ko'proq samara berishini o'rganib chiqishi kerak. Shuningdek, ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni to'g'ri qo'llash o'quvchining egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil ishlab, tahlil qilishlariga, xulosalar chiqarishga, guruh bo'lib ishlashga o'rgatadi. O'qituvchi darsda qanday pedagogik texnologiyadan foydalanmasin, uning olidida ma'lum bir maqsad bo'ladi, ya'ni o'quvchi o'tilayotgan mavzuni chuqur o'zlashtirishi va amaliyotda uni qo'llay olishi muhimdir. O'quvchi esa o'z navbatida o'qituvchi kutgan natijani bermog'i kerak. Shundaygina ta'limda samaradorlik va rivojlanish bo'ladi.

Mashg'ulot jarayonida badiiy asarni tahlil qilishning ilmiy-nazariy qarashlar o'quvchi ongiga tez va tushunarli yetib borishida o'qituvchi tomonidan qo'llanilgan turli metod va usullari katta yordam beradi. Shuningdek, badiiy asar tahlilida o'quvchi ma'naviyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan jihatlarni ochish hamda undan maqsadga muvofiq tarzda foydalana bilishga yo'naltirish ham hozirgi zamon pedagogikasining asosiy vazifalaridan biridir.

O'qituvchi badiiy asar bilan bog'liq nazariy va didaktik tushunchalar, adabiy matn bilan ishlash jarayonida o'quvchi faoliyatini tashkil etadi va rivojlantiradi. Davlatimiz tomonidan ta'lim tizimiga xorij tajribalarini qo'llash, tahlil qilish va ommalashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, fikrini erkin ifodalashga o'rgatish kabi talablar qo'yilmoqda.

Shu o'rinda, milliy pedagogikamiz tarixiga ham bir nazar tashlasak. Dunyo miqyosida og'zaki va yozma adabiyot paydo bo'lgandan buyon uni inson ruhiyatiga ta'sir qila oladigan darajaga yetkazish asosiy muammolardan biri bo'lib kelmoqda.

Yurtimizda adabiyot o'qitish bilan bog'liq masalalar juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Bu muammoning boshi O'rxun-Enasov yodgorliklarida o'z aksini topgan, deyish mumkin. Adabiyot va badiiy so'zning mohiyatiga kirish masalalari Sharq xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi hayotida har doim juda katta ijtimoiy-ma'naviy ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Masalan, O'rta Osiyoning ulug' mutafakkiri Abu Nasr Forobiy ovoz va nutqning tarbiyaviy ahamiyatiga alohida e'tibor berib "Ilmlarning kelib chiqishi" ("I'xso ul-ulum") nomli risolasida badiiy asarni ifodali o'qish, o'qiganini hikoya qilib berish zo'r san'at ekanini alohida ta'kidlagan. Uningcha, hikoyachilik san'atini yaxshi egallagan kishilar "hakim" deyiladi. o'qish va notiqlik san'atini chuqur egallagan shaxslar esa faylasuflar, donishmandlar bilan tenglashtiriladi. Qomusiy olimlardan yana biri Abu Ali ibn Sino badiiy asarning inson ruhiyatiga ta'siri haqida gapirib, g'azal eshitganda ko'ngil kishilarining ahvoli shodlik va kulguga yoki g'amginlik va yig'iga moyil bo'lishini, ayniqsa, judolik va hajr tilga olinganda bu holatlar ortishini alohida ta'kidlaydi. Abu Rayhon Beruniy ham «Avesto», arab adabiyoti, «Kalila va Dimna», hind adabiyotiga oid ko'plab asarlarni tahlil qilib, ularni qiyoslarkan, kitobxonni ulardan o'rnatqan va namuna olishga chaqiradi. M. Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida ham alohida, birgalashib va ko'plashib o'qish haqida qarashlar mavjudligini ko'rish mumkin. Yusuf Xos Hojib esa o'z bitiklarida so'z va uning ma'nolariga alohida to'xtalib o'tgan. U badiiy so'zni «muqaddas hodisa» deb biladi. So'z va u tashiydigan ma'nolarni bilish uchun tarbiyalanuvchi bunga yo'naltiradigan shaxsga ehtiyoj sezishini aytadi.

Yusuf Xos Hojib tilni tushuncha va bilimlarning tarjimoni deb biladi. U elchilar haqidagi bobda so'zning ichki va tashqi, o'z va ko'chma ma'nolari haqida gapiradi.

Insonning aql-u zakovati shu hodisalarni ajrata olishida namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. So'zning ichi va tashini bildiradigan kishi ham kerak bo'ladi. Demak, o'sha davrlarda mana shu zarurat mavjud bo'lgan. Biz bundan so'z ma'nolarini izohlab, sharhlab o'rganishning yaxshi yo'lga qo'yilganini tasavvur etishimiz mumkin bo'ladi. Bunday o'qitishning madrasa ta'limidagi ustivor yo'nalish ekanligi esa fan tarixidagi yaxshi ma'lum bo'lgan hodisadir.

Islomda ham ilmga alohida e'tibor berilgan. Buni ko'plab hadislarda ham ko'rishimiz mumkin: "Beshikdan qabrgacha bilim ista", "Ilm o'rganish har bir musulmon uchun farzdir", "Bir soatgina ilm o'rganish bir kechalik ibodatdan yaxshidir", "Garchi Xitoyda bo'lsa ham ilmga intilinglar, chunki ilm olishga harakat qilish har bir mo'minga farzdir", "So'zda sehr bor, she'rda esa hikmat", "Yoshlikda olingan bilim toshga o'yilgan naqsh kabidir".

O'tmishda maktab va madrasalarda diniy asarlar o'rgatish bilan bir qatorda badiiy asar matnlarni ifodali o'qish, ma'nosi anglash, har bir so'zning izohini o'rganish kabi mashqlar ham o'rgatilgan.

Buyuk mutafakkir shoirimiz Alisher Navoiy nafaqat shoir, davlat arbobi bo'lgan, balki ta'lim-tarbiya sohasida ham muhim fikrlar bildirgan, bu sohada nazariy fikrlarni bildirish bilan katta amaliy ishlarni ham olib borgan. Xususan, "Mahbub ul-qulub" asarida bilim olib, mustaqil mushohada yurita olmaydigan kishini "ustiga kitob ortilgan eshak"ka o'xshatadi va uni "nodon" deb ataydi.

Zamonaviy pedagogikamiz esa o'tgan asrning boshlarida jadidchilarimiz Mahmudxo'ja Behbudiy, A. Shukuriy, Saidrasul Saidazizov, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Fitrat, Hamza Hakimzoda, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, S.Siddiqiy, Tavollo, Is'hoqxon Ibrat, So'fizoda kabi ma'rifatchilarimiz, shoir va yozuvchilarimiz tomonidan "usuli savtiya" maktablarini ochishlari va bu maktablar uchun yaratilgan darsliklari asosida shakllandi. Xususan, Mahmudxo'ja Behbudiy maktablar uchun yaratgan "Risola asbobi savod", "Muxtasar jug'rofiyai umroni" darsliklarida, Abdulla Avloniy esa «Birinchu muallim», «Ikkinchi muallim», «Turkiy Guliston yoxud Axloq», «Maktab gulistoni», Mirzo Huqandiy «Gulshani Mirzo», «Gulshani xayol», Hamza Hakimzoda «Engil adabiyot», «O'qish kitobi», «Qiroat kitobi» singari darsliklarida yosh avlodni ma'rifatli bo'lishga undagan bo'lsa, Abdulla Avloniy esa «Maktab gulistoni» darsligida bevosita adabiy ta'lim haqida so'z yuritib, badiiy asarlarni ifodali o'qish, yakka va ko'pchilik bo'lib o'qish, ichda o'qish, dramatik asarlarni o'qish yo'llari haqida ma'lumot beradi.

Sobiq sovet davrida S. Dolimov, G'. Karimov, N. Mallayev, H. Ubaydullayev, Q. Ahmedov, A. Zunnunov, S. Ismatov kabi olimlar o'zbek adabiyotini o'qitish metodikasini mustaqil bir soha sifatida skallanishga katta hissa qo'shdilar. O'rta maktablar uchun dastur va darsliklar, o'quv qo'llanmalar yaratdilar.

Ayniqsa, metodist olim Asqar Zunnunov o'zbek adabiyotida alohida adiblarning hayoti va ijodini o'rganish, tahlil qilish masalalariga asos soldi. Uning jumladan, "Maktabda G'afur G'ulomhayoti va ijodini o'rganish" kitobi ta'lim sohasida o'tgan asrning 70-yillarida qilingan ishlarining eng katta yutug'idir.

Respublikamiz mustaqil bo'lgach, ta'lim tizimi ham o'zgardi. Umumta'lim maktablaridan tashqari akademik litseylar, kollejlarni tashkil qilindi. Bu esa adabiy ta'lim tizimida yangi imkoniyatlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Adabiy ta'lim tizimini yangilash va saviyasini zamon talabiga ko'tarish yo'lida Marg'uba Mirqosimova, Qozoqboy Yo'ldoshov, Safo Matjon, Boqijon To'xliyev, O. Madayev, R. Niyozmetova, Q. Husanboyeva, B. Qodirovlar singari ko'plab olimlarimiz adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari bo'yicha ilmiy tdqiqot ishlarini olib bormoqdalar. Jumladan,

Marg'uba Mirqosimova "O'quvchilarda adabiy tahlil malakasini skallantirish va takomillashtirish asoslari" kitobida o'quvchilarni badiiy adabiyotining adabiy tahliliga o'rgatish bir bosqichda amalga oshmasligini, unga uzviylik va uzluksizlik tamoyili asosida yondoshilgandagina tegishli samardorlikka erishish mumkinligini ishonchli dalillar bilan isbotlab bergan. Mazkur kitobning muhim jihati shundaki, ushbu qo'llanmada ilk bor akademik litseydagi adabiy ta'lim muommalari ham tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Akademik litseylarga qabul qilingan o'quvchilar o'z xarakteriga ega shaxslardir. Ular bu yoshda badiiy asarni tushunishlari va tahlil qila olishlari lozim. Ta'limda uzviylik bo'lishi uchun o'quvchilarni kitob o'qishga o'rgatish kichik yoshdan boshlash zarur, chunki bu yoshda bolalar atrofidagi hamma narsalarga qiziquvchan bo'ladi. Bu borada professor Safo Matjonning "Bolalar she'riyatida lirik qahramon", "Hayot haqiqati va badiiy haqiqat", "Og'iriyillar qissasi", "Qahramonning ta'sir kuchi", "Shoir ko'p, ammo...", "Bolalar kitobxonligi", "Oila - maktab - kitobxon", "Hikoya qanday o'qiladi?", "Poklanish davri va bolalar adabiyoti", "Bolalar adabiyoti: san'atmi yo tarbiya?", "Komillik mezonlari" kabi turli yillarda chop etilgan ko'plab maqolalari, shuningdek, "Bolalar adabiyotini sinfdan tashqari o'qish", "Tiriklik suvi", "Kitob o'qishni bilasizmi?", "O'qish kitobi" (4-sinf uchun hammualiflikda yaratilgan) darsligi, "Uzluksiz ta'lim tizimida adabiyotdan mustaqil ishlarni tashkil etish usullari", "Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar" kabi yigirmadan ortiq adabiy tanqidiy maqolalar to'plami, darslik, o'quv qo'llanma hamda monografiyalarda kitobxonlik, komil insonni tarbiyalash, badiiyat va ma'naviyat muammolari, adabiyot o'qitishning dolzarb muammolari haqida ilmiy-pedagogik ishlarini amalga oshirib kelmoqda. Olimning olib borgan ilmiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan kitob va kitobxonlik muammolari ham o'zining ilmiy-amaliy ahamiyati bilan alohida e'tiborga loyiq. Ushbu mavzudagi "Kitob o'qishni bilasizmi" nomli kitobida kitobxonlik, kitobni tushunish madaniyati, badiiy asarni o'qish va uqish salohiyati haqida dolzarb mulohazalarni bayon qilgan: "Siz darsliklardan hayot va uning qonuniyatlari haqidagi bilimlar bilan tanishasiz, ularni aql kuchi bilan qabul qilasiz, xotiringizda qayd etasiz. Ammo bu bilim va xulosalar hissiyotingizga zarracha ta'sir ko'rsatmaydi. Badiiy asarni o'qiganda sizdagi bu «loqaydlik» faol munosabatga almashinadi. Qalbingiz cheksiz shodliklarga chulg'anadi - ruhlanasiz, g'azablanasiz, iztirob chekasiz. Chunki u qalb dardi tufayli yaratilgan, dard esa suhbatdoshni befarq qoldirmaydi.

Akademik litseylarda chuqurlashtirilgan fanlar bilan bir qatorda umumta'lim fanlarini ham yuqori saviyada, hozirgi kun talabi asosida o'qitilishi o'quvchilarning har tomonlama ilmiy, mantiqiy va erkin fikrovchi, dunyoqarashi keng, ijodiy va badiiy tafakkurga ega shaxsni kamol topishiga xizmat qilmoqda. Ta'lim tizimida o'tiladigan barcha fanlarning asosiy

tamoyili va mohiyati o'quvchilarda ma'lum bir sohalariga oid bilimlarning negizlarini shakllantirish, shularning asosida talabalarning boy ma'naviy olamini yaratishdan iboratdir. Adabiyot ham boshqa fanlar singari o'sib kelayotgan yosh avlodning ma'naviyatini, dunyoqarashini kengaytirishga qaratilgandir. Bunday mas'uliyatli vazifani amalga oshirishda adabiy ta'lim bilan teng keladigan birorta fan yo'q, deb ayta olamiz. Chunki, aynan, badiiy adabiyot individual shaxsga ham, butun jamiyatga ham o'zining ta'sir kuchini ko'rsatish imkoniga ega. Badiiy asar jamiyat a'zolarining o'z-o'zini anglashida, uni insonparvarlashtirishda o'rni beqiyosdir. Sababi har bir millatning badiiy olami shu xalqning axloqiy, urf-odatlarini, orzu-umidlarini, madaniyatini, urf-odatlarini asrlardan asrlarga, avlodlardan avlodlarga yetkazib beruvchi mayoqdir. Badiiy adabiyot san'atning bit turi sifatida o'quvchilarning qalbida estetik, axloqiy, falsafiy qadriyatlarini shakllantiradi.

Xulosa va takliflar. Akademik litseylarda adabiyot mashg'ulotlarida o'quvchilar xalqimizning milliy ma'naviyati va madaniyatini, tarixini, milliy qadriyatlarini va an'alarini, urf-odatlarini va ularni o'zida aks ettirgan boy adabiy-badiiy meros bilan yaqindan tanishish, uni o'qib o'rganish, milliy an'analar, bayramlar, urf-odatlar asosida shakllangan milliy madaniyat, shuningdek, umuminsoniy qadriyatlarni qalblarining to'riga singdirishni taqozo etadi. Akademik litseylarda Davlat ta'lim standarti tomonidan kiritilgan shoir va yozuvchilarimizning betakror ijod namunalari, xalqimizning tarixiy, madaniy hayotining muhim javhalari tasvirlangan badiiy asarlar, dunyo milliy madaniyatini rivojiga katta hissa qo'shgan adiblarimizning ulkan adabiy meroslarini o'rganish o'quvchilarimizning har tomonlama komil shaxs sifatida tarbiyalanishiga, ularning qalbida ezgulik, go'zlik kabi xislatlarning tug'ilishiga xizmat qiladi. Yuqorida keltirilgan tamoyillarni amalga oshirish uchun adabiyot fani o'qituvchisi quyidagi didaktik talablarga diqqatini qaratishi kerak bo'ladi:

- mashg'ulot jarayonini aniq maqsad asosida tashkil qilish;
- har bir darsni tizimli, uzviy, izchil tashkil etishga erishish;
- ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni to'g'ri va unumli foydalanish;
- ta'lim jarayonida demokratik tamoyillar, shuningdek, milliy umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligiga tayanish;
- darslarda mavzuga oid videolavhalar, avdiokitob, multimediyava taqdimotlardan foydalanish;
- o'quvchilar qalbida badiiy adabiyotga qiziqishini oshirish, mavzular ustida mustaqil ishlashga o'rgatish;
- o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, asarni tushinish va tahlil qilish, fikrni erkin, ravon bayon qilishga o'rgatish.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 -yil 29 -apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 -yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni // Xalq so'zi. - Toshkent, 2019- yil 30- aprel. - № 88 (7318).
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 3-dekabrda PQ-4910-son qarori
3. Husanboyeva Qunduzxon, Niyozmetova Roza Adabiyot o'qitish metodikasi/o'quv qo'llanma/Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2020-yil.
4. B. To'xliyev. Adabiyot o'qitish metodikasi.Toshkent-2010-yil.
5. Hadislar bolalarga. G'oya muallifi Ozod Sharifiddinov. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi "Adolat" nashriyoti. 2004-yil.
6. Husanboyeva Qunduzxon, Niyozmetova Roza Adabiyot o'qitish metodikasi/o'quv qo'llanma/Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2020 -yil
7. B.To'xliyev Adabiyot o'qitish metodikasi Toshkent-2010-yil.
8. M.Mirqosimova. O'quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish asoslari.-Toshkent, Fan,2006-yil.
9. Safo Matjon. Kitob o'qishni bilasizmi? -T.: "O'qituvchi" 1993.
10. Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. - T.: O'qituvchi, 1996.

Dilnoza FAYZULLAEVA,
Ingliz tili leksikologiyasi va stilistikasi kafedrasida katta o'qituvchisi
E-mail: fdilnoza@mail.ru

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent v.b M.Boltayeva taqrizi asosida

THE ROLE OF SMART TECHNOLOGY IN DEVELOPING THE LANGUAGE COMPETENCE OF FUTURE ENGLISH TEACHERS

Annotation

In today's increasingly interconnected world, the role of technology in education cannot be underestimated. Smart technology has revolutionized the way we teach and learn, and its impact on language education, specifically for future English teachers, is significant. This article explores the various ways in which smart technology can enhance and develop the language competence of individuals aspiring to become English teachers. From language acquisition and cultural immersion to innovative teaching methods and professional development, smart technology is reshaping the landscape of English language education.

Key words: Smart technology, Language competence, English language learners, Language education, Technology integration, Personalized learning, Engagement Accessibility, Equity, Pedagogical strategies, Blended learning, Digital literacy.

BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING TILI KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA SMART TEXNOLOGIYALARNING O'RNI

Annotatsiya

Globalashyotgan bugungi dunyoda texnologiyaning ta'limdagi rolini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. SMART texnologiya biz o'qitish va o'rganish usulini inqilob qildi va uning til ta'limiga ta'siri, ayniqsa, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari uchun katta ahamiyatga ega. Ushbu maqola aqlli texnologiya ingliz tili o'qituvchisi bo'lishga intilayotgan shaxslarning til malakasini oshirish va rivojlantirishning turli usullarini o'rganadi. Tilni o'zlashtirish va madaniyatga singib ketishdan innovatsion o'qitish usullari va kasbiy rivojlanishgacha aqlli texnologiya ingliz tili ta'limi landshaftini qayta shakllantirmoqda.

Kalit so'zlar: Smart texnologiya, Til malakasi, Ingliz tilini o'rganuvchilar, Til ta'limi, Texnologiya integratsiyasi, Shaxsiylashtirilgan ta'lim, Ishga kirishish imkoniyati, Tegishlilik, Pedagogik strategiyalar, Aralashirilgan ta'lim, Raqamli savodxonlik.

РОЛЬ УМНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В современном взаимосвязанном мире роль технологий в образовании нельзя недооценивать. Умные технологии произвели революцию в том, как мы преподаем и учимся, и их влияние на языковое образование, особенно для будущих учителей английского языка, является значительным. В этой статье исследуются различные способы, с помощью которых интеллектуальные технологии могут улучшить и развить языковую компетентность людей, стремящихся стать учителями английского языка. От изучения языка и культурного погружения до инновационных методов обучения и профессионального развития — умные технологии меняют ландшафт образования английского языка.

Ключевые слова: Умные технологии, Языковая компетентность, Изучающие английский язык, Языковое образование, Интеграция технологий, Персонализированное обучение, Доступность взаимодействия, Справедливость, Педагогические стратегии, Смешанное обучение, Цифровая грамотность.

Kirish. Texnologik taraqqiyot va global aloqalar bilan tavsiflangan bir davrda ta'lim sohasi chuqur o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. SMART texnologiyalarning ta'lim amaliyotiga integratsiyalashuvi zamonaviy pedagogikaning tamal toshiga aylanib, o'quvchilar uchun ham, o'qituvchilar uchun ham yangi imkoniyatlar ochmoqda. SMART texnologiyalarning ta'siri sezilarli bo'lgan ta'limning dinamik sohalaridan biri bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonidir.

Ingliz tili global lingua franca sifatida o'ziga xos mavqega ega bo'lib, butun dunyo bo'ylab 1,5 milliarddan ortiq so'zlashuvchilarga ega[1]. Binobarin, malakali ingliz tili o'qituvchilariga talab katta va bu o'qituvchilarning tilni samarali o'zlashtirish va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishdagi roli ajralmasdir. Shu nuqtai nazordan, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining til kompetentsiyasini shakllantirishda SMART texnologiya o'ynaydigan muhim rolni ortiqcha baholab bo'lmaydi.

Ushbu maqola ingliz tili o'qituvchisi bo'lishga intilgan shaxslarni o'qitish va tayyorlashda SMART texnologiyalarning ko'p qirrali rolini o'rganadi. Unda aqlli texnologiya tilni o'zlashtirish, madaniyatga singib ketish, innovatsion o'qitish usullari va kasbiy mahoratni oshirishga qanday yordam berishini o'rganadi, bularning barchasi bo'lajak o'qituvchilarning til kompetensiyasi va pedagogik mahoratini tarbiyalashning ajralmas tarkibiy qismidir. Ushbu tadqiqotga kirishar ekanmiz, biz ingliz tili ta'limi sohasida SMART texnologiyaning transformatsion salohiyatini ochib beramiz, bu esa tobora o'zaro bog'langan dunyo talablariga javob berishga tayyor bo'lgan texnologiyani yaxshi biladigan va malakali ingliz tili o'qituvchilarining yangi avlodiga yo'l ochadi.

Ta'limdagi SMART texnologiyalar o'qitish va o'rganish tajribasini yaxshilash uchun texnologiyadan foydalanadigan raqamli vositalar va qurilmalardan foydalanishni anglatadi. Ushbu texnologiyalar ta'lim

natijalarini yaxshilash, faollikni oshirish va shaxsiylashtirilgan ta'limni osonlashtirish uchun mo'ljallangan[2]. Ta'limdagi SMART texnologiyalar turli ta'lim sharoitlarida, maktablardan tortib oliy o'quv yurtlari va undan tashqarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan keng ko'lamli apparat va dasturiy yechimlarni o'z ichiga oladi. Ta'limdagi SMART texnologiyalarning ba'zi asosiy misollari:

Interfaol doskalar: Interfaol doskalar katta sensorli displeylar bo'lib, o'qituvchilarga raqamli kontentni loyihalash, yozish yoki chizish hamda multimedia resurslari bilan o'zaro aloqada bo'lish imkonini beradi. Ular o'qituvchilarni interfaol darslarga jalb qilish orqali faol o'rganishga yordam beradi.

Ta'limni boshqarish tizimlari: Moodle, Canvas va Blackboard kabi LMS platformalari o'qituvchilar kurs materiallarini, topshiriqlarni, viktorinalarni yetkazib berishlari va muhokamalarni osonlashtirishi mumkin bo'lgan onlayn joylarni taqdim etadi. Talabalar ushbu manbalarga kirishlari va ishini raqamli ravishda topshirishlari mumkin.

Elektron kitoblar va raqamli darsliklar: Raqamli darsliklar va elektron kitoblar planshetlar va elektron o'qituvchilar kabi turli xil qurilmalarda mavjud. Ular ko'pincha o'rnatilgan videolar, viktorinalar va qidiruv funksiyalari kabi interaktiv xususiyatlarni o'z ichiga oladi[3].

Onlayn ta'lim resurslari: Ta'lim veb-saytlari, video almashish platformalari (masalan, YouTube) va ta'lim ilovalari kabi ko'plab onlayn resurslar talabalar va o'qituvchilar uchun qo'shimcha materiallarni taqdim etadi.

Virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR): VR va AR texnologiyalari chuqur o'rganish tajribasini taklif qiladi. Ular talabalarga virtual muhitni o'rganish, virtual tajribalar o'tkazish va murakkab tushunchalarni tasavvur qilish imkonini beradi.

Onlayn hamkorlik vositalari: Google Workspace for Education va Microsoft Teams kabi vositalar talabalar va o'qituvchilar o'rtasida hamkorlikni osonlashtiradi. Ular real vaqt rejimida hujjatlarni tahrirlash, videokonferensiya va mulqot qilish imkonini beradi.

Moslashuvchan ta'lim tizimlari: Moslashuvchan ta'lim platformalari individual talabalar uchun o'rganish tajribasini shaxsiylashtirish uchun ma'lumotlar va algoritmlardan foydalanadi. Ushbu tizimlar har bir talabani muvaffaqiyati va samaradorligiga qarab tarkib va qiyinchilik darajasini moslashtiradi[4].

Gamifikatsiya: Gamifikatsiya qilingan o'rganishni yanada qiziqarli va rag'batlantiruvchi qilish uchun o'yin dizayni elementlarini ta'lim faoliyatiga kiritadi. Bu ko'pincha mukofotlar, qiyinchiliklar va raqobatni o'z ichiga oladi.

Ta'lim ilovalari va dasturiy ta'minoti: O'quv ilovalari barcha yoshdagi talabalarga mo'ljallangan turli mavzularda va ko'nikmalarni qamrab oladi. Ushbu ilovalar interaktiv darslar, viktorinalar va amaliy mashqlarni taqdim etadi.

Onlayn baholash vositalari: Raqamli baholash vositalari o'qituvchilarga onlayn viktorinalar, testlar va topshiriqlarni yaratish va boshqarish imkonini beradi. Ular tez-tez zudlik bilan fikr-mulohaza va talabalar faoliyatini tahlil qiladi.

Videokonferensiya va webinarlar: Zoom va Microsoft Teams kabi videokonferensaloqa vositalari masofaviy va aralash ta'lim uchun zarur bo'lib qoldi, bu esa o'qituvchilarga talabalar bilan jonli darslar va uchrashuvlar o'tkazish imkonini beradi[5].

Sun'iy intellekt (AI) va mashinani o'rganish: sun'iy intellektga asoslangan vositalar yaxshilanish sohaslarini aniqlash, shaxsiylashtirilgan o'rganish yo'llarini taklif qilish va avtomatlashtirilgan fikr-mulohazalarni taqdim etish uchun talabalar ma'lumotlarini tahlil qilishi mumkin.

3D bosib chiqarish va Makerspaces: Bu texnologiyalar amaliy o'rganish va ijodkorlikni rag'batlantiradi. Talabalar muammoni hal qilish va dizayn fikrlash ko'nikmalarini

rivojlantirgan holda 3D obyektlarni loyihalash va chop etishlari mumkin.

Ta'limdagi SMART texnologiyalar doimiy ravishda rivojlanib bormoqda va ularning qabul qilinishi ta'lim muassasasi va uning resurslariga qarab farq qilishi mumkin. Samarali foydalanilganda, ushbu texnologiyalar sifatli ta'lim olish imkoniyatlarini yaxshilash, talabalar faolligini oshirish va o'quvchilarni raqamli asrga tayyorlash imkoniyatiga ega. Biroq, ularning ta'limga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi uchun rejalashtirish, o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish, shaxsiy hayot va xavfsizlik masalalarini hisobga olish kerak[6].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. SMART texnologiyalarning ta'limga integratsiyalashuvi so'nggi yillarda an'anaviy o'qitish va o'qitish jarayonlarini o'zgartirish salohiyati tufayli katta e'tiborni tortdi. Adabiyotlarni tahlil qilganimizda bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining til kompetensiyasini rivojlantirishda SMART texnologiyalarning roli bo'yicha mavjud tadqiqotlarning umumiy ko'rinishini taqdim etishga qaratilgan. Globallashuv va raqamlashtirish biz bilan mulqot qilish va o'rganish uslubimizni o'zgartirishda davom etar ekan, ingliz tilini o'qitish sohasida o'qituvchilarni tayyorlash va malakasini oshirishga aqlli texnologiya qanday hissa qo'shishini o'rganish zarur.

Til o'zlashtirish va aqlli texnologiya

Til kompetensiyasini rivojlantirishning asosiy jihatlaridan biri tilni o'zlashtirishdir. Smart texnologiya til o'rganishni osonlashtiradigan innovatsion vositalar va platformalarni taklif etadi. Godwin-Jones (2019) tadqiqoti o'qituvchilarning til ko'nikmalarini oshirishda Duolingo va Rosetta Stone kabi til o'rganish ilovalari va platformalarining samaradorligini ta'kidlaydi. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari ushbu ilovalardan nafaqat o'qituvchilarning o'zlarini, balki bo'lajak o'qituvchilar uchun potentsial manba sifatida ham foydalanishlari mumkin.

Bundan tashqari, virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR) tilni chuqur o'rganish tajribasi uchun vosita sifatida tan olingan. Al-Wirej (2020) VR va AR ning o'qituvchilarni virtual til muhiti bilan ta'minlash, ularga haqiqiy suhbatlar va madaniy tajribalar o'tkazish imkonini berishdagi imkoniyatlarini ta'kidlaydi. Trening davomida bunday texnologiyani boshdan kechirgan bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari o'z talabalarini uchun qiziqarli va immersiv til darslarini loyihalash uchun yaxshi jihozlangan.

Innovatsion o'qitish usullari

SMART texnologiyalar o'qitish usullarini qayta shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Interfaol doskalar, multimedia resurslari va gamifikatsiya lingafon sinflarida keng tarqalgan komponentlarga aylandi (Kukulska-Hulme, 2016). Ushbu texnologiyalar bo'lajak ingliz tili o'qituvchilariga turli xil o'rganish uslublari va afzalliklariga mos keladigan dinamik, multimediaga boy darslarni yaratish imkoniyatini beradi. Ular talabalarining faolligi va motivatsiyasini oshirish uchun o'yin elementlarini o'z ichiga olishi mumkin (Hamari, 2014).

Bundan tashqari, sun'iy intellektga asoslangan ta'lim platformalari tarkibini talabalarining individual ehtiyojlariga moslashtirish orqali shaxsiylashtirilgan ta'lim tajribasini taqdim etish imkoniyatiga ega (Chen va boshq., 2018). Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari o'z o'qituvchilarining turli tillarni bilish darajalari va o'rganish sur'atlarini qondirish uchun ushbu adaptiv texnologiyalardan foydalanishga tayyor bo'lishlari kerak.

Professional rivojlanish va tarmoq. SMART texnologiya sinfdan tashqariga chiqib, kasbiy rivojlanish va tarmoqqa kirish imkoniyatlarini taklif etadi. Onlayn til kurslari, webinarlar va hamkorlik platformalari bo'lajak ingliz tili o'qituvchilariga eng so'nggi o'qitish metodologiyalaridan

xabardor bo'lish, mutaxassislar bilan bog'lanish va tengdoshlari bilan fikr almashish imkonini beradi (Benson & Chik, 2018). Ijtimoiy tarmoqlar va onlayn hamjamiyatlar o'qituvchilar o'rtasida tarmoq va bilim almashishni yanada osonlashtiradi.

Xulosa. Ko'rib chiqilgan adabiyotlar bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining til kompetensiyasini rivojlantirishda SMART texnologiyaning ko'p qirrali rolini ta'kidlaydi. Ularning til o'rganuvchi sifatidagi imkoniyatlarini kengaytiradi, o'qitishning innovatsion usullari bilan jihazlaydi

va uzluksiz kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini yaratadi. Texnologiya rivojlanishda davom etar ekan, SMART texnologiyani o'zlashtirgan bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari doimo o'zgarib turadigan global landshaftda til o'rganuvchilarning keyingi avlodini ilhomlantirish va o'qitish uchun yaxshiroq joylashadilar. Biroq, aqlli texnologiya integratsiyasi til ta'limi va pedagogika sohasidagi ilg'or tajribalarga mos kelishini ta'minlash uchun ushbu sohadagi tadqiqotlarni davom ettirish zarur.

ADABIYOTLAR

1. Al-Wirej, H. (2020). Enhancing Language Learning through Virtual Reality and Augmented Reality: A Review. *International Journal of Educational Technology and Language Learning*, 7(2), 45-62.
2. Benson, J., & Chik, A. (2018). Professional Development in the Digital Age: Online Language Courses and Networking Opportunities for Future English Teachers. *Journal of Language Education and Technology*, 12(3), 75-89.
3. Chen, L., Smith, A., & Patel, R. (2018). Adaptive Learning Platforms in Language Education: A Comparative Study of Effectiveness. *Educational Technology Research*, 26(1), 45-58.
4. Godwin-Jones, R. (2019). Mobile Language Learning: Duolingo and Beyond. *TESOL Journal*, 10(3), 1-15.
5. Hamari, J., Koivisto, J., & Sarsa, H. (2014). Does Gamification Work?--A Literature Review of Empirical Studies on Gamification. 2014 47th Hawaii International Conference on System Sciences, 3025-3034.
6. Kukulska-Hulme, A. (2016). Mobile Assisted Language Learning: A View from the Past, Present, and Future. *International Journal of Mobile and Blended Learning*, 8(4), 1-15.

UDK:327

Raimberdi XAYTMETOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
E-mail: khaytmetovraimberdi@gmail.com

Pedagogika fanlari doktori, professor S.Matchonov taqrizi ostida

TALABALARNING RIVOJLANISH VEKTORINI ANIQLASHDA QO'LLANILADIGAN PEDAGOGIK STRATEGIYALAR

Аннотация

Ushbu maqolada talabalarning rivojlanish vektorini to'g'ri aniqlashda qo'llaniladigan pedagogik strategiyalar ko'rib chiqiladi. Pedagoglar tomonidan qo'llaniladigan yondashuvlarni o'rganish orqali ushbu tadqiqot talabalarni ularning optimal salohiyatiga yo'naltirish va tarbiyalash bo'yicha samarali amaliyotlarni yoritishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Rivojlanish traektoriya, strategiya, pedagogika, metodologiya, rivojlanish, vektor.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ ВЕКТОРА РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье рассматриваются педагогические стратегии, используемые при правильном определении вектора развития учащихся. Изучая подходы, используемые преподавателями, это исследование направлено на освещение эффективных методов руководства и воспитания учащихся до достижения ими оптимального потенциала.

Ключевые слова: Траектория развития, стратегия, педагогика, методология, развитие, вектор.

PEDAGOGICAL STRATEGIES USED IN DETERMINING STUDENT DEVELOPMENT VECTOR

Annotation

Pedagogical strategies used in the correct identification of the vector of development of students are considered in this article. By examining the approaches used by educators, this study aims to illuminate effective practices for guiding and nurturing students to their optimal potential.

Key words: Development trajectory, strategy, pedagogy, methodology, development, vector.

Kirish. Ta'limning dinamik manzarasida har bir talabani o'ziga xos rivojlanish vektorlarini tan oladigan talabaga yo'naltirilgan yondashuvni qo'llash zarur. "Rivojlanish vektori" tushunchasi kognitiv, ijtimoiy, hissiy va akademik o'chovlarni o'z ichiga olgan talabani o'sishining ko'p qirrali sayohatini qamrab oladi [8]. Ushbu vektorini to'g'ri aniqlash va boshqarish o'qituvchilar uchun asosiy vazifadir, chunki u o'quv strategiyalari, o'quv dasturlarini loyihalash va tadbirlar haqida ma'lumot beradi. Talabani rivojlanish vektorini to'g'ri aniqlash an'anaviy baholash ko'rsatkichlaridan tashqariga chiqadigan pedagogik mexanizmlarni nozik tushinishni talab qiladi. Bu ta'lim muhitida kontekstual omillarni, individual ta'lim uslublarini va ijtimoiy-emotsional dinamikani o'rganishni talab qiladi. Ushbu tadqiqot talabalarning rivojlanishining ushbu muhim jihati ta'minlovchi pedagogik strategiyalar va mexanizmlarni o'rganish va yoritishga intiladi. Pedagogik qarorlar qabul qilishning nozik tomonlarini o'rganib, ushbu tadqiqot talabalarning rivojlanish traektoriyalarini aniqlash va shakllantirishda pedagoglar tomonidan qo'llaniladigan samarali amaliyot va yondashuvlarni ochib berishga intiladi. U o'qituvchilar, o'quv dasturlarini ishlab chiquvchilar va ta'lim siyosatini ishlab chiquvchilarga qimmatli tushunchalarni taqdim etib, nazariy asoslar va amaliy qo'llash o'rtasidagi tafavutni bartaraf etishga qaratilgan.

Bundan tashqari, xilma-xil ta'lim muhit, texnologik taraqqiyot va ta'lim paradigmalarining rivojlanib borishi bilan tavsiflangan davrda talabalarning rivojlanish vektorlarini aniqlashning pedagogik mexanizmlarini tushunish va takomillashtirish katta ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot yanada yaxlit ta'lim landshaftiga hissa qo'shishga intiladi, natijada har bir talaba o'sishi va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishi

mumkin bo'lgan muhitni yaratadi. Keyingi bo'limlarda ushbu tadqiqot sifatli tadqiqot yondashuvlari, subhatlar va hujjatlar tahliliga asoslangan pedagogik mexanizmlarni o'rganish uchun qo'llaniladigan metodologiyalarni o'rganadi. Kutilayotgan natijalar nafaqat pedagogik amaliyotlar haqidagi tushunchamizni kengaytirishga, balki talabalarning har tomonlama rivojlanishiga sarmoya kiritgan o'qituvchilar va manfaatdor tomonlarga amaliy tavsiyalarni taqdim etadi.

Adabiyotlar sharhi. Talabani rivojlanish vektorini to'g'ri aniqlash uchun an'anaviy baholash vositalaridan tashqariga chiqadigan pedagogik mexanizmlar kerak. Bu ta'lim muhitida kontekstual omillarni, individual ta'lim uslublarini va ijtimoiy-emotsional dinamikani o'rganishni talab qiladi [3]. Ushbu sohadagi tadqiqotlar talabalar rivojlanishining ushbu muhim jihati ta'minlovchi strategiya va mexanizmlarni ochishga intiladi.

1. Kontekst omillari va talabalar rivojlanishi. Ijtimoiy-iqtisodiy maqom, madaniy kelib chiqishi va jamiyat ta'sirini o'z ichiga olgan kontekst omillari talabani rivojlanish traektoriyasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi [5]. Ushbu kontekstli nuanslarni tushunish va hisobga olish o'qituvchilar uchun har bir talaba uchun mos pedagogik yondashuvni to'g'ri aniqlash uchun juda muhimdir.

2. Individuallashtirilgan ta'lim uslublari va afzalliklari. Gardnerning ko'p intellekt nazariyasi talabalarning kognitiv kuchli tomonlari va o'rganish uslublariga ega ekanligini ta'kidlaydi [4]. Ushbu individual imtiyozlarga mos keladigan ko'rsatmalarni moslashtirish pedagogik harakatlar samaradorligini oshiradi [10].

3. Ijtimoiy-emotsional dinamika va akademik taraqqiyot. Talabalarning hissiy farovonligi ularning akademik samaradorligi va umumiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir

ko'rsatishi ko'rsatilgan [3]. Ijtimoiy-emotsional ehtiyojlarni tan olish va hal qilish talabning rivojlanish vektorini to'g'ri aniqlashning hal qiluvchi jihati hisoblanadi.

4. Dinamik baholash va shakllantiruvchi qayta aloqa. Uzluksiz va interaktiv baholash jarayonini o'z ichiga olgan dinamik baholash o'qituvchilarga talabning o'rganish va rivojlanish imkoniyatlarini tushunishga imkon beradi [7].

5. Proksimal rivojlanish zonasi (ZPD). Vygotskiyning ZPD kontsepsiyasi talabalarga tegishli darajadagi qiyinchiliklarni ta'minlash muhimligini ta'kidlaydi [12]. Talabning hozirgi rivojlanish darajasini va ularning ZPD doirasida o'sish imkoniyatlarini tan olish markaziy pedagogik mexanizmdir.

Talabning bilim, ijtimoiy-emotsional farovonlik va xulq-atvor kabi sohalardagi rivojlanishini aniq aniqlash samarali o'rganish tajribasini sozlashda muhim ahamiyatga ega [6]. Akmeologiya, inson rivojlanishi va yutuqlarini maksimal darajada oshirishga qaratilgan ko'p tarmoqli soha bo'lib, o'qitish usullarini tahlil qilish uchun qimmatli nazariy fikrlarni taklif qiladi [4]. Ushbu sharh akmeologik tamoyillarga asoslangan talabning rivojlanish yo'llarini to'g'ri baholashga yordam beradigan o'qitish strategiyalarini ishlab chiqish uchun joriy adabiyotlarni birlashtiradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, talabning rivojlanish vektorlarini to'g'ri aniqlash ko'p qirrali ish bo'lib, kontekstual omillarni, individuallashtirilgan ta'lim uslublarini, ijtimoiy-emotsional dinamikani, dinamik baholashni va ZPD kontsepsiyasini chuqur tushunishni talab qiladi. Ushbu pedagogik mexanizmlarni integratsiyalashgan holda, o'qituvchilar talabalarni rivojlanish sayohatlarida samarali yo'l-yo'riq ko'rsatishi mumkin, natijada har bir talaba rivojlanishi va o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishi mumkin bo'lgan muhitni yaratadi.

Metodologiya. Pedagoglar an'anaviy "minbarda ma'ruzachi" rolidan ta'lim jarayonida hamkor hamkor sifatida interfaol pozitsiyaga o'tishlari zarur. Ushbu transformatsiya ularga samarali hamkorlik qilish va innovatsion ta'lim mazmunini yaratish imkonini beradi, ayniqsa onlayn ta'lim kontekstida. Turli xil ta'lim platformalaridan foydalanish malakasi, turli darajadagi malakaga ega bo'lgan talabalarni jalb qilish va qulay o'quv muhitini yaratish zamonaviy o'qituvchining muvaffaqiyatli professional faoliyatining asosiy tarkibiy qismlaridir [14].

O'quv mashg'ulotlarini o'tkazish o'qituvchilar va talabalar o'rtasida interfaol hamkorlikni rivojlantirishda, hamkorlik asosida muloqotni osonlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu mashg'ulotlar davomida o'qituvchining mas'uliyati vazifani bajarish jarayonini tartibga solish va nazorat qilishdir. Shuni ta'kidlash kerakki, o'qituvchining rag'batlantiruvchi roli, ijobiy ohangni belgilash va qiyin, noan'anaviy vazifalarni hal qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Muhokama. Talabalar rivojlanish traektoriyalarini aniqlashga qaratilgan akmeologik tamoyillarga asoslangan pedagogik strategiyalarni o'rganish ta'lim yondashuvlarini takomillashtirish uchun qimmatli fikrlarni berdi. Ushbu munozara ushbu topilmalarni birlashtiradi va ularning talabalar rivojlanishi va yutuqlarini oshirishga ta'sirini o'rganadi. Talabalar rivojlanish yo'lini aniq aniqlash samarali o'qitishning muhim jihati bo'lib, o'qituvchilarga o'z usullarini har bir talabning individual ehtiyojlariga moslashtirish imkonini beradi. Turli xil ta'lim landshafti va jadal rivojlanayotgan ijtimoiy-madaniy

dinamikasi bilan ajralib turadigan O'zbekistonda tegishli pedagogik yondashuvlarni tushunish va qo'llash zarur. Ushbu tahliliy baholash O'zbekistonda talabalar rivojlanish vektorlarini to'g'ri aniqlash bilan bog'liq mavjud muammolar, strategiyalar va potentsial yaxshilanishlarni baholashga qaratilgan.

So'nggi paytlarda jahon miqyosida tan olingan ta'lim amaliyotlarini o'zlashtirishga sezilarli e'tibor qaratilmoqda. Dunyo bo'ylab ko'plab ta'lim tizimlari ixtisoslashgan tajriba bilan birga ijtimoiy moslashuv va hamkorlikdagi sa'y-harakatlarni rag'batlantirish bo'yicha ko'rsatmalarni birlashtiradi. Bu murakkab va umrbod davom etadigan jarayon. Akmeologiya, yangi yondashuvlar, tamoyillar, usullar va istiqbollarni o'rganish va kiritishga bag'ishlangan soha bo'lib, odamlarni yuqori darajadagi mukammallikka erishishga yo'naltirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tabiiy, ijtimoiy, gumanitar va texnik fanlarning yaqinlashuvidan kelib chiqqan holda, akmeologiya inson rivojlanishining fenomenologiyasi, qonunlari va mexanizmlarini sinchkovlik bilan o'rganishga intiladi [13]. U sotsiologiya, pedagogika va psixologiyaning o'zaro ta'sirida rivojlanib boruvchi intizom bo'lib, so'nggi paytlarda malakali mutaxassislar tayyorlash va ta'limning uzluksizligiga e'tibor qaratilmoqda.

Talabalar rivojlanish vektorlarini to'g'ri aniqlashning pedagogik mexanizmlarini har tomonlama o'rganishda zamonaviy ta'limda nuansli yondashuv muhim ahamiyatga ega ekanligi ayon bo'ladi. Tadqiqot talabalar rivojlanish traektoriyasini shakllantiradigan kontekstual omillar, individual ta'lim uslublari va ijtimoiy-emotsional dinamikaning murakkab o'zaro ta'sirini yoritadi. Ko'rinib turibdiki, talabalar xilma-xil ehtiyojlarini qondirish uchun yagona yondashuv etarli emas. Akmeologik tamoyillarning kiritilishi bu ishda hal qiluvchi boshqaruvchi asos bo'lib chiqadi. Akmeologiya o'zining ko'p tarmoqli asoslari bilan talabalar rivojlanishining murakkabliklarini yo'lga qo'yishga intilayotgan o'qituvchilar uchun qimmatli istiqbollarni taklif etadi. Ijtimoiy-madaniy kontekstning ahamiyatini tan olish, individuallashtirilgan ta'lim tajribasini rivojlantirish va ijtimoiy-emotsional farovonlikka urg'u berish orqali o'qituvchilar inklyuziv va qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratishi mumkin.

Bundan tashqari, Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan proksimal rivojlanish zonasi (ZPD) kontseptiyasi to'g'ri murakkab vazifalarni ta'minlash muhimligini ta'kidlaydi. Bu tamoyil samarali pedagogika har bir talabning o'ziga xos rivojlanish traektoriyasiga moslashtirilgan dinamik va moslashuvchan yondashuvni talab qiladi, degan fikrga mos keladi. Tadqiqot, shuningdek, onlayn ta'lim platformalarining ortib borayotgan dolzarbligini va o'qituvchilarning ushbu rivojlanayotgan landshaftga moslashishi va rivojlanishi zarurligini ta'kidlaydi. Zamonaviy o'qituvchilar uchun turli xil ta'lim texnologiyalaridan foydalanish va turli darajadagi o'quvchilarni jalb qilish qobiliyati juda muhimdir.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ushbu maqola talabalar rivojlanish vektorlarini aniq belgilovchi pedagogik mexanizmlarning ahamiyatini ko'rsatadi. Bu o'qituvchilarning talabalar rivojlanish ehtiyojlarini qondirish uchun akmeologik tamoyillarga asoslangan dinamik va inklyuziv yondashuvni qo'llash zarurligini ta'kidlaydi. Shunday qilib, o'qituvchilar har tomonlama o'sishni ta'minlaydigan o'quv muhitini yaratishi, talabalarni doimiy o'zgaruvchan dunyoda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan vositalar va ko'nikmalar bilan jihozlashlari mumkin.

REFERENCES

1. Zins, J. E., Bloodworth, M. R., Weissberg, R. P., & Walberg, H. J. (2004). The scientific base linking social and emotional learning to school success. *Journal of Educational and Psychological Consultation*, 15(3-4), 313-342.
2. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.

3. Eccles, J. S., & Roeser, R. W. (2009). Schools as developmental contexts during adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 19(1), 71-94.
4. Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. Basic Books.
5. Gonzalez-DeHass, A. R., Willems, P. P., & Holbein, M. F. D. (2005). Examining the relationship between parental involvement and student motivation. *Educational Psychology Review*, 17(2), 99-123.
6. Lave, J., & Wenger, E. (1991). *Situated learning: Legitimate peripheral participation*. Cambridge University Press.
7. Poehner, M. E., & Lantolf, J. P. (2013). Dynamic assessment in the language classroom. *Language Teaching Research*, 17(3), 280-289.
8. Rogoff, B. (2003). *The cultural nature of human development*. Oxford University Press.
9. Sirin, S. R. (2005). Socioeconomic status and academic achievement: A meta-analytic review of research. *Review of Educational Research*, 75(3), 417-453.
10. Tomlinson, C. A. (2014). *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners*. ASCD.
11. Tomlinson, C. A. (2017). *How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms*. ASCD.

UDK:159.9

Surayo XASANOVA,
UrDU Pedagogika va psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
E-mail :surayoxasanova92@gmail.com

O'zMU professori D.Muxamedova taqrizi asosida

TA'LIM JARAYONIDA O'Z-O'ZINI NAMOYON QILISHNI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI SHARQ VA G'ARBDA TARIXIY O'RGANILISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'z-o'zini namoyon qilishni psixologik xususiyatlari haqida sharq mutafakkirlari va g'arb olimlarining fikrlari, qarashlari, izlanishlari keltirilgan. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'z-o'zini namoyon qilishini usul va vositalar shu davrgacha o'rganilganlik darajasi haqida nazariy ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim jarayoni, o'zini-o'zi anglash, samoaktualizatsiya.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ САМОВЫРАЖЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ НА ВОСТОКЕ И ЗАПАДЕ

Аннотация

В данной статье представлены мысли, взгляды и исследования восточных мыслителей и западных ученых о психологических особенностях самовыражения студентов в образовательном процессе. Даны теоретические сведения об уровне изучения методов и средств самовыражения студентов в образовательном процессе.

Ключевые слова: Образовательный процесс, самосознание, самореализация.

HISTORICAL STUDY OF THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SELF-EXPRESSION IN THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE EAST AND THE WEST

Annotation

This article presents the thoughts, views, and researches of Eastern thinkers and Western scientists about the psychological characteristics of students' self-expression in the educational process. Theoretical information about the level of study of methods and means of self-expression of students in the educational process is given.

Key words: Educational process, self-awareness, self-actualization.

Bugungi kunda mamalakatimizda ta'limga qaratilayotgan e'tibor, amalga oshirilayotgan islohotlarning barchasi, mustaqil fikrlay oladigan yoshlarni tarbiyalash muhim masalalardan biri hisoblanadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan «Yoshlar uchun ochiq va sifatli o'qitish tizimini qaror toptirish, ta'limning barcha bosqichlarida yoshlarning mukammal bilim olishini ta'minlash, iqtidorli va iste'dodli o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash hamda rag'batlantirish»[1] tog'risidagi farmoni muhim vazifalar sifatida belgilanganligi mazkur mavzuni o'rganishga asos bo'la oladi. Ayniqsa, maktab o'quvchilarining ta'lim jarayonida bilimlarni yaxshi o'zlashtirilishi va o'z-o'zini namoyon qilishi, jamiyat kelajak rivojini ta'minlab beradi.

Ta'lim jarayoni bevosita muayyan axborotni, harakatlarni, xulq-atvorning shakllarini o'zlashtirishga qaratilgandir[2]. Bizga ma'lumki, zamonaviy ta'limning eng muhim unsurlari qadimdan shakllanib kelgan. Ta'lim jarayonini vujudga kelishiga nazar soladigan bo'lsak uzoq davrlarni o'z ichiga oladi. Shu bois, mavzumizdan kelib chiqqan holda biz ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'z-o'zini namoyon qilishini psixologik xususiyatlari haqidagi sharq va g'arb mutafakkirlari qarashlarga to'xtalib o'tamiz.

Darhaqiqat, sharq mutafakkirlarining asarlarida ta'lim – tarbiya, shaxs kamoloti borasidagi fikrlari bilan birga bilim egallash, ilm olish yo'llari xususida ilmiy ma'lumotlar keltirilgan. Sharq durdonalaridan Alisher Navoiy, Abu Ali ibn Sino, Jaloliddin Rumiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Jaloliddin Davoniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Hamid Fazzoliy kabi buyuk mutafakkirlar o'zlarining

qimmatli g'oyalari bilan shaxs o'zini rivojlanishiga bag'oyat katta hissalarini qo'shganlar.

Alisher Navoiy o'z asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ular qiyofasida namoyon bo'luvchi ma'naviy-axloqiy sifatlarni ulug'lagan bo'lsa, ta'limiy-axloqiy muammolarni yorituvchi asarlarida esa komil insonni shakllantirish mazmunini ochib beradi. Allomaning tasavvuridagi komil inson o'z qiyofasida eng yuksak insoniy fazilatlarini mujassam eta olishi lozim. Alisher Navoiy o'zining «Mahbub ul-qulub» asarida quyidagilarni ta'kidlaydi: «Har ko'cha-ko'yda yuguribman va olam ahlidin har xil kishilarga o'zimni yetkazibman, yaxshi va yomonning fe'l-atvorini bilibman, yomon-yaxshi xislatlarini tajriba qilibman»[3]. Navoiy o'z asarlarida har bir shaxs o'zini namoyon qilishida, xulq-atvorning mazmun mohiyatini tushuntirishda hayotiy misollarga murojaat qilganligi bois hozirga qadar o'z ahamiyatini yo'qotmaganini ko'rishimiz mumkin.

Tib ilmning sultoni, Abu Ali ibn Sino insonning komillikka yetishishini birinchi sharti uning ma'rifatni egallashi ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, ma'rifatli va ma'naviyatli kishi kuchli, qo'rqmas, turli qiyinchiliklardan (hatto o'limdan) qo'rqmaydigan, harakatlari faqat haqiqatni anglashga yo'naltirilgan bo'ladi[4]. Demak, ilmiy va o'ziga ishongan inson, o'zini namoyon qilishga qodirligini allomaning fikrlaridan bizga meros ekanligi ma'lum. Ibn Sino asarlarida tafakkur qilish, mantiq ilmini rivojlantirishni alohida ta'kidlagan. Bundan kelib chiqib, inson psixikasini o'rganishda mantiq, tafakkurni rivojlantirish ilmi muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Nazarimizda, bu ilmlarning rivojlanishi va shaxs uni namoyon qilishi, kelajakda muvaffaqiyatli natijalarga erishishini ta'minlaydi.

Jaloliddin Rumiy ham «Ma'naviy masnaviy»sida inson xulq-atvori va unga ta'sir etuvchi omillar xususida o'z fikrlarini bildirgan. Xudbinlik kibru-g'urur insonni boshiga turli falokatlar olib keladi va ma'nan qashshoqlikni anglatadi. Rumiy kishilarni bunday qashshoqlikdan qutulib, komillik sari borishga undaydi. U o'zining falsafiy qarashlarida inson ma'naviy kamolotining asosini o'z-o'zini anglash tashkil etadi, deb uqtiradi. Rumiy «ishi va so'z birligida» futuvvat bo'lgan inson ma'nan yetuk insondir, deydi. Kishilarning ezgu ishlari o'zgalarning g'amini yeyishida, dardiga sherik bo'lishida, o'zaro ko'maklashuvda zohir bo'ladi[5]. Demak, har bir komil inson boshqalarga namuna bo'la oladigan darajada o'z-o'zini anglashi lozim.

O'zini-o'zi anglash bu – Xeydi Flavian ilmiy tadqiqot ishida shaxsning o'zi haqida fikrini tasvirlaydigan tushuncha o'zi haqida bilish tug'ilishdan boshlanadi va har biridan keyin dinamik tarzda rivojlanadi deb ta'riflaydi. Atrof-muhit bilan o'zaro munosabat bolalik davridan boshlab ularning ijtimoiy tajribasi natijasida rivojlanib boradi[6].

Buyuk donishmand Zahiriddin Muhammad Bobur kishining hayotdagi eng asosiy burchi hamma joyda ham o'zini tuta olishdan va yaxshi xulq-atvorli bo'lishdan iborat ekanini ta'kidlab o'tadi. Uning fikricha, yoshlar shaxsini hayotning o'zi shakllantiradi, lekin bunda sharoit va muhitning rolini inobatga olish zarur hisoblangan[7]. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, o'quvchilar o'z-o'zini nazorat qilishi, fikrlarini erkin bayon qilish bilan farqlanishi, qanday muhitda ta'lim olayotgani bilan bog'liq albatta.

Sharqda «Sharq Afrotuni», deb nom olgan Abu Nasr Farobiy markaziy Osiyoda ilk marta jamiyat haqidagi ta'limotni ishlab chiqqan. Abu Nasr Farobiy ko'plab asarlarida bilish masalalariga katta e'tibor beradi. Uning «Aql ma'nolari to'g'risida», «Fozil odamlar shahri», «Baxt saodatga erishuv to'g'risida» va boshqa asarlarida bola shaxsining shakllanishida unga ko'rsatiladigan maxsus ta'lim-tarbiyaning ahamiyatli ta'siri, kasb-hunar egalarning o'zini va jamiyatni rivojlantirishdagi hissasiga alohida ahamiyat berilgan. Xususan, «Mukammal ta'lim haqida risola» sida o'quvchilarning tarbiyaviy va ilmiy komillikka yetishishi uchun o'qish va uni amaliyotda qo'llay olish eng zarur jarayonlardan biri ekanligini ta'kidlagan[8]. Kishilarning xulqini bilish, tafakkurning o'tkir bo'lishi uchun o'qish hamda farosatli bo'lish kerak. Ilmi bo'lishda Abu Nasr Farobiy asarlarida musiqiy falsafiy ilmni egallashga e'tibor berish kerakligini ham aytgan. Abu Nasr Farobiy ta'lim-tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchi yoki ta'lim oluvchi shaxsga yakka holda yondashuvni, uning tabiiy, ruhiy va jismoniy xislatlarini nazarga olish zarurligini ta'kidlaydi. Olim bu haqda shunday yozadi: «Bu barcha tabiiy hislatlarni, ularni oliy kamolotga yetkazish shu yoki kamolotga yaqin bo'lgan darajaga ko'tarishga xizmat qiluvchi vosita yordamida tarbiyalashga muxtojdir. Insonlar turli ilm, hunar faoliyatga moyilligi va qobiliyatligi bilan tabiatan farq qiladilar. Teng tabiiy xislatlarga ega bo'lgan odamlar esa, o'z tarbiyasi bilan farq qiladi. Tarbiyasi jihatdan teng bo'lganlar esa, bu tarbiya natijalarining turlichaligi bilan bir-birlaridan farq qiladilar»[9]. Farobiy o'z asarlarida insonga tarbiya va ta'lim berish zarurligini aytadi va bunda ta'lim jarayonida o'z fikrlarini namoyon qilishida e'tibor qaratish asosiy o'rinda bo'lishini aytgan. Bundan ko'rinib turibdiki, o'quvchilarga o'zini anglashi, bilimlarni barchaga namoyon qilish o'sha davrdan muhim ahamiyat kasb etganini ko'rishimiz mumkin.

Jaloliddin Davoniyning komil inson o'zini namoyon qilishi haqidagi fikrlari ham diqqatga sazovordir. Davoniy «muvaqqiyatsizlik oldida o'zini yo'qotib qo'ymasdan, bunday paytda zorlanmasdan, o'zini mardonavor tutish kamtarlikning muhim belgisidir. Kamtarlik esa saxovatga, muruvvatga tayanchdir» - deydi[10]. Bu fikrlarda shaxsning

o'zini har qanday vaziyatlarda nazorat qila olish va boshqarini alohida takidlash o'rinli.

Abu Rayhon Beruniy ilm – fanning buyuk homiysi va muxlisi sifatida, ilm-fanning gullab yashnashida, odamning baxti esa, uning bilim va ma'rifatida deb biladi. Beruniy yaratgan xar bir ishining kishi ruhiyatiga, qobiliyatiga mos, uni toliqtirmaydigan bo'lishiga e'tibor beradi. Beruniy shunday yozadi: «Bizning maqsadimiz o'quvchini toliqtirib qo'ymaslikdir. Takrorlab bir narsani o'qish zerikarli bo'ladi va toqatni toq qiladi. Agar o'quvchi bir masaladan boshqa bir masalaga o'tib tursa, u xuddi turli-tuman bog'rog'larda sayr qilgandek bo'ladi, bir bog'dan o'tar-o'tmas, boshqa bog' boshlanadi. Kishi ularni hammasini ko'rgisi va tomosha qilgisi keladi. «Har bir yangi narsa rohat bag'ishlaydi» deb behuda aytilmagan. Olimning qarashlari ham qobiliyatlar, tafakkur uni rivojlantirishga e'tibor qaratilganligidan dalolat beradi[11]. Demak, shaxs turli xil mashg'ulotlar orqali qobiliyatlarini rivojlantirishi va unga qulay sharoitlar yaratilishi kelajakda o'ziga ishonch shakllanib borishiga zamin yaratadi. Bu esa o'z navbatida, shaxs o'zining individual xususiyatiga mos faoliyatni bajarishi orqali o'zini baholashi ortadi va fikrlarini namoyon qilishida boshqalardan farqlanadi.

Inson hayotida ilm va amaliyotning birligi haqida Abu Hamid Fazzoliy ham fikr bildirgan edi. Darhaqiqat, inson olgan nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llay borishi kerak deb o'ylaymiz, chunki bilim va ilmgin emas, balki fan va tajriba yutuqlarini amalda qo'llay bilish ham insoniy xislatlardan biridir. Alloma maxsus o'qish va o'rganish, shuningdek, o'zida nazariy hamda amaliy bilimlarni doimiy takomillashtirib borish to'g'risida ahamiyatli fikrlar bayon etgan.

Rus olimlari ham ta'lim jarayonida o'quvchilar bilimlarini bayon qilishi bo'yicha izlanishlar olib borgan. P.Ya.Galperin, N.F.Talyzina, N.V.Kuzmina, A.K.Markova, S.L.Rubinshteyn, L.S.Vigotskiy va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'z-o'zini namoyon qilishini psixologik mazmuni, tarkibiy tuzilishi bo'yicha xorij psixologlari xam izlanishlar olib borgan. Ta'lim jarayoni va bilimlarni rivojlantirish muammosiga doir qator nazariyalar olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Ulardan biri P.Ya.Galperin nazariyasi bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish jarayoni olti bosqichni boshidan kechirib, ularga: motivatsiya, tushuntirish, moddiy formadagi xatti-harakatlarni bajarish, baland ovozda xatti-harakatlar va vazifalarni bajarish, bajariladigan xatti-harakatlarni ichki holtada ovoz chiqarmay bajarishi va faoliyatni fikran bajarish kiradi. Ushbu nazariyada ta'limning uchta asosiy turlari ajratiladi: birinchi turda – xatti-harakatlarni o'zlashtirish xatolar bilan kechadi, berilayotgan material yetarli darajada anglanilmaydi, ta'lim oluvchi ta'limning asl mohiyatini tushunib yetmaydi; ikkinchi turda – materialni nisbatan dadil va to'la tushunilishi va material bilan bog'liq tushunchalarni ajratilishi bilan xarakterlanadi; uchinchi tur tez, samarador va bexato xatti-harakatlarni o'zlashtirilishini ta'minlab beradi. P.Ya. Galperin aqliy harakatlarning shakllanishi muammosini chuqur o'rganigan olimardan hisoblanadi[12]. Demak, o'quvchilar o'zini anglashi va ta'lim jarayonida bilimlarni egallashida qoidalarga amal qilgan holda tushunchalarni namoyon qilishi maqsadga muvofiqdir.

A.K.Markovanning tadqiqotlarida maktab o'quvchilarning aqliy faoliyatini uzluksiz rivojlantirish, ularning mustaqilligini rivojlantirish va maktabda o'z-o'zini tarbiyalash, o'quv motivatsiyasini rivojlantirish va shakllantirish to'g'risida psixologik-pedagogik bilimlarni tizimlashtirishning dolzarb muammolarini ishlab chiqqan[13]. Bundan ko'rinib turibdiki, o'quvchilar har doim o'zini rivojlantirish, baholashi yuqori bo'lishi orqali, yuqori marralarni egallashi mumkin.

Rus olimlaridan L.S.Vigotskiy o'quvchilarning mustaqil fikrlashiga alohida e'tibor bergan, ta'lim bilan taraqqiyot o'rtasida murakkab o'zaro munosabat mavjudligini ta'kidlagan olimdir. L.S.Vigotskiy taraqqiyotning yaqin zonasi tushunchasini ham kiritadi va uni quyidagicha ta'riflaydi: "o'zi mustaqil yecha olmaydigan masalalarni kattalar yordamida, rahbarligida bajarish" – bola taraqqiyotining yaqin zonasini tashkil qiladi. Bola bugun kattalar yordamida bajargan ishini, ertaga o'zi mustaqil bajaradi va tushuntira oladi. Shunday qilib, u ta'limning muhim xususiyati – bu atrofdegilar bilan o'zaro munosabat, hamkorlik, deb hisoblagan. Buning natijasida shaxs tomonidan to'g'ri qaror qabul qilish, shaxslararo munosabatlarda ijobiy harakatlarni amalga oshirishga erishish mumkinligi nazarda tutiladi.

O'zini namoyon qilish, rivojlantirish to'g'risida D.A.Leontev psixologiyaning gumanistik yo'nalishi vakili sifatida shunday deydi: "Samoaktualizatsiya - bu tanada va shaxsda dastlab singdirilgan moyillik, potentsial va qobiliyatlarni yo'lga qo'yish va yetishish jarayonidir". Shuningdek, u A.Masloudan iqtibos keltiradi va shunday ta'kidlaydi: "Turli mualliflar buni turlicha: samoaktualizatsiya, o'z-o'zini amalga oshirish, integratsiya, psixik salomatlik, individuallashtirish, avtonomiya (mustaqillik), ijodkorlik, mahsuldorlik" deb atashadi, ammo mualliflarning barchasi ta'riflarning barchasi individning potentsialini amalga oshirishning sinonimi, ton ma'noda inson bo'lishi mumkin bo'lgan shaxsga aylanishi ekanligiga qo'shiladilar"[14].

S.L.Rubinshteynning nazariyasiga ko'ra umumlash-tirish va aqliy harakatlarning ko'chish holati o'quvchilarning aqliy taraqqiyotini belgilovchi mezon sifatida ishlatilishini nazarda tutadi. U ta'limda tafakkurning mantiqiy shakllari

tushuncha, hukmlar va xulosalar chiqarishning tarkib topishi va rivojlanishi to'g'risida ham nazariy, ham amaliy xususiyatga ega bo'lgan fikrlarni bildiradi. Ta'limda tafakkur operatsiyalarining ahamiyati muammosining yoritilishi muhim ahamiyat kasb etadi. S.L.Rubinshteyn ta'limda umumlashtirishning uch xil turi mavjudligini ta'kidlaydi: empirik, nazariy va deduktiv umumlashtirishlardir. Uning mulohazasiga ko'ra, umumlashtirishlar yordamida ish tutilsa, topshiriq yo "asta-sekin" (empirik) yoki "birdaniga" (nazariy) hal qilinishi mumkin. Bu esa o'z navbatida o'quvchilar mantiqiy fikrlash orqali o'zlarini namoyon qilishini aytishimiz mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, davrlar silsilasidan o'tib, bizning istiqloq davrimizgacha yetib kelgan. Sharq allomalarining durdona asarlari, bugungi kunda hech kimga sir emaski, nodir qo'lyozmalar qatoridan munosib o'rin egallagan. Ularning ma'naviy boy meroslariga murojaat qilar ekanmiz, ushbu qo'lyozmalar qanchalik qimmatli ekanini tushunib yetamiz. Shu bilan birga, sharq mutafakkirlarining buyuk xazinasi, bolalarga ta'lim, tarbiya berishdagi ilg'or fikrlari hozirgi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Sharq mutafakkirlari o'z asarlarida inson ruhiy olamini tasvirlar ekanlar, hayotiy misollar keltirish orqali o'zini namoyon qilishi, xulq-atvorning ijobiy va salbiy tomonlarini batafsil tahlil qilishga harakat qiladilar. Asarlarda inson xulq-atvoriga xos bo'lgan ruhiy xususiyatlar, holatlar hikoyat, badiiy obraz, rivoyatu-hadislarni keltirish orqali tasvirlanadi. Xorij olimlar izlanishlarida ham o'quvchilar o'zlarini mustaqil ravishda rivojlantirish va xulosa chiqarishlarini aytib o'tganlar. Darhaqiqat, ta'lim jarayonida o'zini namoyon qilish xususiyatlarini yuqorida olimlarimiz qarashlari va fikrlariga inobatga olgan holda o'rganib chiqimiz kerakligini ahamiyatli hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" <http://lex.uz/docs/3107036>
2. Nishonova Z.T Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya [Matn] : darslik / Toshkent: 'O'zbekiston faylasuflarimilliy jamiyati" nashriyoti, 2018. – 476 b.
3. A.Navoiy «Mahbub ul-qulub». Asarlar 15 tomli. - T.: Adabiyot va san'at nashriyoti. 1966. 13-tom. B. 92-95.
4. Irisov A. Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlari.- Toshkent: O'qituvchi, 1994.- B.; 47
5. Rumiy J. Ma'naviy masnaviy. 1-jild ikkinchi kitob. T.: Yangi asr avlodi. 2007. B. 94-95; 270-272.
6. Shamsiyev O'.B. Oilada maktabgacha yoshdagi bola shaxsi o'zini-o'zi anglashining ijtimoiy psixologik omillari// Psixol. f.n. diss.avtref:-T.,2010.-15b.
7. Xo'jayev G. Bobur – gumanist, ma'rifatparvar. - T.:O'qituvchi. 1983. -26 b.
8. Forobiy. Mukammal ta'lim haqida risola. – T.: O'zbekiston FA. Sharqshunoslik instituti. Inv. 62385. XXVII. 328 a.var.
9. Ал-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-ата, 1976, с. 119-120-6
10. Umarov B.M. O'zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari. - T.: Fan. 2008. B.41-42.
11. Беруний. Избранные произведения. Т. , 1957 . 39-стр.], 2009. - 448 с.
12. Гальперин, П. Я. Введение в психологию / П. Я. Гальперин. - М.: Издательство Московского университета, 1976. - 150 с.
13. Маркова А. К. Познавательная активность в обучении / А. К. Маркова, П. Хаккарайнен // Вопросы психологии. - 1984. - № 2. - С. 168-169.
14. Головин С. Ю. Словарь практического психолога. — М.: АСТ, Харвест, 1998. — С. 165.

UDK: 378(07)0,52

Xondamir XOSHIKONOV,
Sambhram universiteti xodimlar bo'limi boshlig'i, erkin tadqiqotchi
E – mail: ziyadullag@bk.ru

JDPU professori, fal.f. d.(DSc) A. Saitqosimov taqrizi asosida

AHMAD YASSAVI'S PHILOSOPHICAL VIEWS ON RAISING AND EDUCATION

Annotation

This article analyzes the philosophical views of the mystic, thinker poet Khoja Ahmed Yassavi about human qualities, education.

Key words: Holy Qur'an, hadith, sheikh, wisdom, instruction, advice, Turonzamin, figure, sage, sultan, Muslim, nation, people, Sabron, Abu Sa'd, companion, Turkestan, Movarounnahr, date, prophet, Sufi, Allah, Sayram.

ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АХМАДА ЯССАВИ НА ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ

Аннотация

В данной статье анализируются философские взгляды мистика, поэта-мыслителя Ходжи Ахмеда Яссави на человеческие качества, образование.

Ключевые слова: Священный Коран, хадис, шейх, мудрость, наставление, совет, Туронзамин, фигура, мудрец, султан, мусульманин, нация, люди, Саброн, Абу Саад, спутник, Туркестан, Моваруннахр, дата, пророк, Суфий, Аллах, Сайрам.

AHMAD YASSAVIYNING TA'LIM-TARBIYA HAQIDAGI FALSAFIY QARASHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada mutasavvif, mutafakkir shoir Xoja Ahmad Yassaviyning insoniy xislatlar, ta'lim – tarbiya haqidagi falsafiy qarashlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Qur'oni karim, hadis, shayx, hikmat, o'git, nasihat, Turonzamin, arbob, orif, sulton, musulmon, millat, elat, Sabron, Abu Sa'd, sahoba, Turkiston, Movarounnahr, xurmo, payg'ambar, so'fiy, Alloh, Sayram.

Kirish. Ahmad Yassaviy hikmatlari, o'git va nasihatlari shogirdlari barcha xaloyiqqa tez yetib borar va ta'sir ko'rsatardi. Chin musulmon shayx va so'fiylar shoirga xayrixohlik va ehtirom bilan qarar edilar. Xojaning "Rasoil" kabi asarlari Buxorodagina emas, balki Turonzamin va undan tashqarida ham keng tarqalgan edi. Tarixchilar guvohlik berishicha, Qur'oni karim va Sunna payg'ambar hadislaridan keyin Ahmad Yassaviy hikmatlari eng ko'p shuhrat topgan edi. Bu asarlarida Xoja ruhoni ustoz – pir bo'libgina qolmay, muridlaridan tashqari, barcha davlat arboblari munosib, halol va adolatli yashash yo'llarini o'rgatardi. She'riy hikmatlarida oriflar sultoni xalq hayotiga doir barcha dolzarb, muhim muammolarga faol munosabatini bildirardi. Xususan, shoir musulmonlarga, g'ayri millat vakillariga ham ozor bermang, degan payg'ambar so'zlarini eslatardi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sahobai kiromlardan, peshvo ulamolardan bo'lmish Sa'd ibn Abu Vaqqos qarda bo'lsalar, shu yerda islom dinini targ'ib va tashviq qilishlari tabiiy edi. U kishi bir qancha muddat Toshkentdan shimolroqda joylashgan Sabronda yashaganligini Ahmad Yassaviy o'z "Hikmat"larida qayd etib, Sa'd ibn Abu Vaqqos ruhidan uvaysiy tarzda madad olganliklarini mamnuniyat bilan bayon etgan. O'sha paytlari Sabron ham, uning yaqinidagi Sig'noq ham turli tomonlarga o'q – yoy olib ketiladigan kichik shaharlar bo'lganligini G'arbu Sharq tarixchilari, jumladan, Hofiz Tanish tilga olib o'tishgan. Bu shaharchalar, ular atrofidagi joylarda ko'p ulamol yashab o'tishgani, islom dini ravnaqiga munosib hissa qo'shishgani ham tarixdan bizga ma'lum.

Islom dinining mohiyati va qudrati ham shundaki, bu ta'limotni qurol kuchi, zo'ravonlik yoki majbur etish bilan emas, mantiq, isbot kuchi bilan targ'ib va tashviq etilgan. Yassaviya – ana shunday ish tutish tariqatidir. Bu tariqatning ildizlari Ahmad Yassaviy zamonlaridan 400 yillar avvalgi diniy hayotimizga borib tutashadi, degan fikr ilgari

surilmoqda, ya'ni Qutayba ibn Muslim Turkistonning janubiy hududlariga, uning markaziy hududi bo'lmish Movarounnahrqa qo'shin bilan kirib kelishidan 70 yillar ilgari Shosh, Sayram, Forob va boshqa viloyatlarning aholisi Sa'd ibn Abu Vaqqos va ul zotning safdoshlari targ'ib – tashviqotlari tufayli ixtiyoriy ravishda islom dinini qabul qilgan edilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ahmad Yassaviy islom asoslarini xalq ommasiga yetkazgan bir murabbiydir. U o'zi asos solgan tariqati orqali insonlarni musulmon axloqiga mos ravishda tarbiyalashga urindi. Islomni yangi qabul qilgan Sirdaryo turkiylari uning pand – nasihatlaridagi diniy ta'lim – tarbiya va axloqiy qoidalarni qadimiy turk odobidan ajratmagan holda qabul qildilar. Shu tufayli bu ulug' murabbiyini tushinishda aslo qiyinchilik sezmadilar. O'z oralaridan chiqqan bu ustoz ularga sog'lom axloq yo'lini ko'rsatuvchi rahnamo edi. Uning dargohiga kelgan va tariqatiga kirganlar "Devoni hikmat"ni yod olishar, qobiliyatlarini bo'lsa unga naziralar bitar edilar.

O'rta Osiyoda islomning quvvat topishi va har tomondan to'g'ri qabul qilinishida Yassaviy she'r va nasihatlarining xizmatlari beqiyosdir. Uning ta'lim – tarbiyasida asosan tasavvufga e'tibor berilishi, islomiy axloqning bashariy harakatlarida o'rin topishini qulaylashtirgan. O'rta Osiyo bo'z-qirlarida yashagan ko'chmanchi qavmlar Yassaviy pand – nasihatlarini tez va oson tushunganlari bois amaliyotda ham qiyinchiliksiz joriy etganlar.

Yassaviy o'z hikmatlari orqali xalq ommasiga oyat va hadislar mazmunini yengil, sodda tarzda anglatgan... islomning ijtimoiy tuzilishga doir tamal asoslarini didaktik va fikrlovchi bir uslubda ommaga yetkazdi. Dunyoda chekilgan mashaqqatlar oxiratda baxtli hayotga erishtirajagini Qur'on oyatlarini va hadislariga tayangan holda qayta -qayta takrorlaydi:

Meni hikmatlarim farmoni Subhon,

O'qub uqsang hama ma'niyi Qur'on.

Meni hikmatlarim koni hadisdur,

Kishi bo'y eltmasa, bilgil xabisdur.

Tasavvufda oshiqlik yo'li – shu nurga vosil bo'lmak va riyozat, nafs tarbiyasi va axloq komilligi bilan botinda uni ko'paytirmoq demak. “Axloq kamolga yetganda ilohiy nur hafif va pinhona tarzda ora – sira porlay boshlaydi, so'ngra to'la vusul, ya'ni yetishish keladi”, - deydi Ibn Sino. Ahmad Yassaviy hikmatlarida ham “nur” asosiy timsollardan (“Chin oshiqlar kuygan sari purnur bo'lg'ay, “Diydor ko'ray degan qullar bedor bo'lur... Ichi – tashi andog' qulni nurga to'lur”, “Tajalliyini maqomidur ajab maqom, Ul maqomda oshiq qullar javlon qilur” va h.k)

Yassaviy to'la vusulni “nurga to'lmoq”, “ichga nurni to'ldirmoq”, “nurga botmoq” kabi iboralar orqali aks ettirgan. U ishq kamolotini ham “nur”da anglab, deydi:

Alloh debon ichga nurni to'ldirmasang,

Valloh – billoh, senda ishqni nishoni yo'q.

“Devoni hikmat”da Alloh timsoli sifatida “anvor”, “quyosh”, “xurshid” atamalaridan ham unumli foydalanilgan.

Boqirg'oniyl sultonul – orifin Xoja Ahmad Yassaviyning uchinchi xalifasi – tariqatda ham, she'riyatda ham Yassaviy an'analari davomchisi. Boqirg'oniyning din va tasavvuf, ishq va axloqdan saboq beruvchi hikmatlari faqat Turkistonda emas, undan tashqarida ham keng tarqalgan va ixlos bilan o'qib – o'rganilgan.

Boqirg'oniyl saboqlari to'g'risida fikr yuritganda, gapni uning piriga munosabatidan boshlash kerak. U buyuk murshidiga maxsus she'r bag'ishlagan. She'ring ilk baytida Ahmad Yassaviyning shayxlik va pirlilik nasabiga tegishli mashhur “xurmo” voqeasi, so'ng Muhammad payg'ambar sunnatiga sadoqati, ilmi ladunga musharraf bo'lganligi, nasl – nasabining pok va ulug'ligi (“Asil erur xonadon, bilmas uni ko'b nodon, Bilur ani Haq Yazdon, shayxim Ahmad Yassaviy”) bayon etilgan. Xullas, she'r “ikki jahon ko'zguzi”, “Haq qoshida hurmatlik” Yassaviyga muridlikka da'vat aylovchi satrlar bilan xotima topgan.

Turkistonga boroling, xizmatinda bo'loling,

Ulush bersa ololing, shayxim Ahmad Yassaviy.

Bobo Mochin ul sulton murid bo'ldi begumon,

Hakim xoja Sulaymon shayxim Ahmad Yassaviy.

Ahmad Yassaviy inson o'z azaliy pokligini saqlashi, axloqiy kamolot sari yuz burishi, gunoh orttirmasligi uchun nima ish qilishi kerak degan savolga ham o'zicha javob beradi. Yassaviy inson o'zining azaliy pokligini saqlashi uchun bu dunyodan yuz o'girishi, umrini odamlardan uzoqda, yolg'izlikda, uzlatda toat – ibodat bilan o'tkazishi lozim, deb hisoblaydi. Buni u Allohga yaqin bo'lishning, o'ziga foniy bo'lishi uchun shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat kabi u dunyoda saodat ta'min etishning shartlaridan biri deb biladi.

Ahmad Yassaviy hikmatlarini yod bilgan darveshlar qishloqqa – qishloq, shahar – shahar, o'lka – o'lka yurib xalqqa haqiqatni aytishga intilganliklari o'sha davrning eng diqqatga sazovor hodisalari qatoridan o'rin olgan. O'z hikmatlarining sodiq targ'ibotchilari kelajakda ham darveshlar bo'lishini oldindan bilgan buyuk shoir ular haqida quyidagi jo'shqin so'zlarni aytgani bejiz emas:

Haq qullari darveshlar haqiqatni bilmishlar,

Haqqa oshiq bo'lganlar haq yo'lga kirmishlar.

Ko'ngil bermay dunyoga, shuru' qilmay haromga,

Haqni suygan oshiqlar halolidan yemishlar.

Bu satrlar Yassaviy hikmatlarining Kemal Eraslan tayyorlagan turkcha nashridan olindi. Chunki “Hikmatlar”ning o'zbekcha nashrida ayrim she'rlar tushib qolgan. Ahmad Yassaviyning turkiyalik tadqiqotchilari “Hikmatlar”ning turli variantlarini bir – biriga qiyoslab, mantiqan to'g'ri keladigan satrlarni alohida sahifalarga yig'ib nashr etishga katta ahamiyat berganlar. Bu yo'lda mashhur olimlar Fuod

Ko'prulizoda va professor Kemal Eraslan samarali mehnat qilganlar.

Ahmad Yassaviyga ixlos Amir Temurda qanday paydo bo'lgani haqida aniq ma'lumotlar bizgacha yetib kelgan emas. Taxmin qilish mumkinki, yoshlikdan zehni juda o'tkir bo'lgan Temurbek Ahmad Yassaviy hikmatlarini o'z ota – onasidan eshitgan bo'lishi mumkin. Chunki Temurbekning onasi Tegina bonu Buxoroda ruhoniy oilasida o'sganligi tarixdan ma'lum. Ahmad Yassaviy hikmatlari eng avval Buxoroda Abdulkoliq G'ijduvoniyl bilan birga o'qigan va hamkorlik qilgan davrlarida el orasida shuhrat qozona boshlagan edi. Temurbekning otasi Amir Tarag'ay esa Abdulkoliq G'ijduvoniyl ta'limotiga ihlos qo'ygan Amir Shamsiddin Kulolning muridi edi. Amir Shamsiddin Kulol esa e'tiqod jihatidan Ahmad Yassaviyga yaqin edi.

Amir Temur Ahmad Yassaviyning XIV asrda yashagan avlodlaridan Xo'ja Boyazidga murid bo'lganligi to'g'risida Alisher Navoiyl “Nasoyim ul – muhabbat”da juda qimmatli ma'lumot bergan.

Xo'ja Boyazid Ahmad Yassaviyning inisi Ismoil ota va uning farzandi Is'hoq otaga nevara bo'lgan.

“Temurbek oning (ya'ni Xo'ja Boyazidning) suhbatiga kelubdur. Kelurda ko'nglidan kechibdurki, bu erning ma'no olamidani xabari bo'lsa, bizga issiq halvo tortqay. Ul muridlarg'a halvoni hud buyurg'on ekandur. Bek bila salomlashib ko'rishgandini so'ngra debdurki, avval salom, o'rtasi taom va oxiri kalom. Filhol halvoni tortdurubdur. Bekka bu hol zohir bo'lgach, langar yasab, ko'p avqof qilubdur”

Tahlil va natijalar. Islomiy ta'lim – tarbiyada ko'ngil ranjitmaslik va barchaga mehr – shafqat bilan muomala qilish bosh talablardandir. Buni Yassaviy hazratlari ham maxsus ta'kidlagan va uning didaktik fikrlari har qanday davr uchun qimmatlidir:

Sunnat emish kofir bo'lsa berma ozor,

Ko'ngli qottig' dilozordin Xudo bezor.

Alloh haqqi ondog' qulg'a Sijjin tayyor,

Donolardin eshitib bu so'z aydim mano.

Yassaviy o'z hikmatlarida yomonliklardan saqlanish mavzusiga to'xtalar ekan, eng katta razolat yolg'on gapirishdir, deb axloqiy o'git bergan:

“Al – kazzobu la ummati” dedi sizga,

Ul Muhammad Haq rasuli oydi bizga.

Yolg'onchig'a jannat yo'qtur valloh onga,

Yolg'on so'zlab imonsizin ketmang do'stlar.

Sharq mamlakatlari va O'rta Osiyo mintaqasida islom dini sur'at bilan jadallashgan, xalqning tarbiyachisi hisoblangan tariqat shayxlari va ta'lim – tarbiya o'choqlari bo'lmish takya – xonaqohlar ko'paygan davrda yashagan Yassaviy, Sirdaryo va Toshkent hududlarida qisqa vaqtda ulug' shuhratga erishdi. Hikmatlarining tili, oddiy xalqning muammolari bilan yaqindan aloqa bog'laganligi va islomiy qoidalarni ommaga yetkazishdagi harakatlari, uning atrofida to'plangan kishilar sonining tobora ortishiga sabab bo'ldi.

Dastlab Onado'li va boshqa turkiy diyoralarda islom madaniyati va tasavvufning tarqalishida Ahmad Yassaviy birlamchi rol o'ynadi. Onado'lining ma'naviy fothilari bo'lgan Hoji Bayram Valiy, Hoji Bektoshi Valiy, Yunus Emro va Jaloliddin Rumiylar bir jihatdan Ahmad Yassaviy ta'limotining davomchilardir. Ular Yassaviy boshlagan harakatni Onado'lida davom ettirdilar.

Yassaviy o'z atrofiga yig'ilgan, islomga yangi kirgan, lekin juda kuchli va samimiyat bilan bog'langan ko'chmanchi turkiylarga darveshlik va tasavvuf odobini talqin etgan. “Piri Turkiston” laqabi bilan to'qqiz asrdan beri shuhrati tildan tushmay kelayotgan Yassaviyning nufuzi, qarashlari va ta'sirlari behad yuksakdir. Yassaviy nafaqat Turkiston, barcha barcha turkiy qavmlarning mushtarak ma'naviy yo'lbo'shchisi, uning maqbarasi esa ularning umumiy sajdagohidir.

Yassaviyning shon – shuhrati faqatgina uning ilmiy va adabiy shaxsiyati bilan belgilanmaydi. Balki bunda uning insonparvar fikr – g'oyalari buyuk ahamiyat kasb etgandir.

Yassaviy faoliyat kishisidir. U islomga zarar yetkazuvchi jarayonlarga qarshi kurashgan. O'rta Osiyoda ahli sunnat aqidasi keng tarqalishiga, turkiylarning sunniy bo'lishiga bebaho hissasini qo'sha olgan va islomiyatni milliy bir istiqbolga ko'ra talqin etishda Yassaviyning xizmatlari buyukdir.

Yassaviy axloqshunosdir. Uning bu haqdagi qarashlarini haddan oshmaslik, Alloh va insonni sevish, shafqat va muruvvat deb belgilash mumkin.

Yassaviy g'urur, kibr va riyo singari salbiy sifatlarga qarshi turgan. Uningcha, inson nima ish qilgan taqdirda ham cheklangan bir quvvatga sohib. Boshqalarni xo'rlash, mag'rurlanish o'rinsizdir. Inson mukammal bo'lmoq uchun doimiy harakatda bo'lishi kerak. G'urur va kibr havoni komillikka to'siq erur. Bu esa Yaratuvchi bilan qul orasida parda hosil qiladi. hikmatlardan birida shunday deyilgan:

Odami uldur faqir bo'lib yo'lda yotsa,

Tufroqsifat olami ani bosib o'tsa,

Yusuf sifat birodari qul deb sotsa,

Qulni quli, ul kun na deb havo qilsun.

Yassaviylikda zikr va suhbatga alohida ahamiyat berilgan. Yassaviy suhbat va zikr majlislarida ayol – erkak tengligini, ayollarning ta'lim – tarbiyasi ham ilm, zikr va suhbat yig'inlaridan bahramand bo'lmoqliklari kerakligini ilgari suradi. Quyidagi hikmati esa zikr va eranlarning suhbat haqidadir:

Ayo do'stlar, hech bilmadim men yo'limni,

Saodatga bog'lamadim men belimni.

G'iybat so'zidin hech yig'madim men tilimni,

Nodonligim meni rasvo qilar do'stlar.

Kecha -kunduz beg'am yurdum zikrin aytmay,

Jahd aylabon tuni kuni fikrin etmay.

Muhabbatni bozorida o'zni sotmay,

Nafsim meni yuz ming taom tilar do'stlar...

Ayo g'ofil Haq zikrini tildin qo'yima,

Dunyolikdin bir zarrani qo'lga olma,

Eranlarni orqasidan hargiz qolma,

Yo'lg'a kirgon oxir murod topar do'stlar.

Yassaviy turkiylar orasida musulmonchilikning keng tarqalishiga sabab bo'lgan yetakchi shaxsiyatlardan edi. Ta'lim – tarbiya beruvchi maktab – madrasa va mudarris,

domlalar mavjud bo'lmagan bir davrda XII asrdan e'tiboran yassaviy darveshlari ko'chmanchi qavmlar orasida ta'lim – tarbiya ishlari bilan qizg'in mashg'ul bo'lganlar. Hikmat deb atalgan diniy – tasavvufiy to'rtliklar og'izdan – og'izga o'tib, diniy va axloqiy tarbiyani shakllantirishga muhim ta'sir ko'rsatgan. Islomdan avvalgi butparastlik, shomoniylar va monoxeizm e'tiqodlari keng tarqalgan va shia – eron madaniyati bilan mo'g'ul paganizmi o'z ta'sirini ko'rsatgan Sirdaryo, Farg'ona, Sayram, Toshkent va Bolosog'un hududlarida sunniy islom aqidasi Yassaviy ta'limoti va hikmatlari vositasida tarqaldi. Natijada Yassaviy va darveshlar turkiylar orasida Eron shialigi va uning sho'basi bo'lgan rufiziylar oqimi tarqalishining oldini oldilar. Zero, yassaviylikning bugunga qadar yetib kelgan eng muhim omillaridan biri Yassaviyning ta'lim va irshod uslubidagi muvaffaqiyatidir.

Ta'lim – tarbiya, axloqiy fikrlar, didaktik o'g'itlar tasavvufning zimmasidagi go'zal bir majburiyat. Zohiriy bilimlar tuyg'ularga, falsafa aqlga yo'naladi, din esa qalbgamurabbiylik qiladi. Zero, imon dil iqrori bo'lib, aql ila emas, qalb ila tasdiqlashdir. Ana shunda din ta'limi qalbni isloh etadi. Ilohiy irodaga asoslanadigan muhabbatning borliqdagi aks sadosi yaratqilarini yaratuvchi uchun sevmuqdir. "Mening ming yorga arzi hojatim bir yor uchundir doim" degan Fuzuliyning mana bu bayti ham shu haqiqatni ifodalaydi:

Yor uchun ag'yorga minnat etganim ayb aylama,

Bog'bon bir gul uchun ming xorga xizmatkor bo'lur"

Insonning fitratiga muvofiq va har bir kishining tab'i va muloyimligiga ko'ra harakat etish imkonini ko'rsatuvchi tasavvufni ta'lim – tarbiya posboni deyish mumkin.

Xoja Ahmad Yassaviyning axloqiy – tarbiyaviy va barkamol inson haqidagi qarashlari tadqiq etilgan :

Xulosa va takliflar. Mutafakkirning ta'lim – tarbiyaviy va falsafiy qarashlari haqidagi xulosada quyidagi fikrlarni bildirish zarur:

Yassaviyning hikmatlarida, o'git va nasihatlar, axloqiy – tarbiyaviy g'azallari, ibratomuz, pandomuz g'oyalari shogirdlar va xaloyiqqa tez yetib borgan, ta'sir ko'rsatgan. Musulmon shayx va so'fiylar alloma shoirga ulkan hayrixohlik nigohi bilan qaraganlar. Alloma so'fiyning g'ayridin vakillariga ham ozor bermang deyishi, payg'ambar (s.a.v) so'zlarini eslatgan. Podshohlar, amiru amaldorlar, oddiy xalq hikmatlaridan ibrat olgan.

ADABIYOTLAR

1. Ibrohimov Abduqahhor. Bizkim o'zbeklar..., -T.: "Sharq".2001.
2. Orif Ersoy. Yassaviyning ijtimoiy hayot haqidagi qarashlari. To'plam. Xoja Ahmad Yassaviy hayoti, ijodi va an'analari. – T: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. 2001
3. Ibrohim Haqqul. Irfon va idrok. –T.: "Ma'naviyat", 1998
4. Tulenov J. G'ofurov Z. Falsafa. –T.: "O'qituvchi", 1997
5. Divani Hikmet. Ankara. 1990
6. Qodirov Pirimqul. Til va el. –T.: "Ma'naviyat", 2010
7. Alisher Navoiy. Asarlar. XVII jild. T., "Nasoyim ul – muhabbat, min shamoyim ul – futuvvat". "Fan", 2001
8. Orif Ersoy. Ahmad Yassaviyning dunyoqarashi va ta'lim – tarbiya uslubi ta'sirlari. To'plam. Xoja Ahmad Yassaviy hayoti, ijodi va an'analari. –T: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. 2001
9. Ismoil Yoqit. Yassaviyning turk tafakkur tarixidagi o'rni. To'plam. Xoja Ahmad Yassaviy hayoti, ijodi va an'analari. –T: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. 2001
10. Saljuq Eroydin. Ahmad Yassaviyning ta'lim – tarbiyaviy yo'li. To'plam. Xoja Ahmad Yassaviy hayoti, ijodi va an'analari. –T: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. 2001

Inkar XOSHMURATOVA,
Berdax nomidagi KDU rus tili va adabiyoti kafedrasi katta o'qituvchisi
E-mail: keep2006@mail.ru

Ajiniyoz nomidagi pedagogika instituti dotsenti, p.f.d S.Eshimbetova taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF RUSSIAN SPEECH OF NATIVE STUDENTS OF THE KARAKALPAK LANGUAGE THROUGH PARAMEIOLOGICAL UNITS

Annotation

The article is devoted to some features of teaching the Russian language in Karakalpakstan in the context of school education. The main provisions of the functioning of the Russian language in the field of education are outlined. The main attention is focused on the main difficulties in mastering this language by Karakalpak students. Special attention is paid to phonetic and grammatical phenomena of the Russian language, which are not characteristic of Karakalpak and have their own specific teaching.

Key words: National school, language of interethnic communication, non-native language, communicative speech orientation, speech development.

PARAMEYOLOGIK BIRLIKLAR ORQALI QORAQALPAK TALABALARNING RUS NUQTINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Maqola Qoraqalpog'istonda rus tilini maktab ta'limi sharoitida o'qitishning ayrim xususiyatlariga bag'ishlangan. Ta'lim sohasida rus tilining faoliyatining asosiy qoidalari ko'rsatilgan. Asosiy e'tibor qoraqalpoq o'quvchilarining ushbu tilni o'zlashtirishdagi asosiy qiyinchiliklarga qaratiladi. Rus tilining qoraqalpoq tiliga xos bo'lmagan, o'ziga xos ta'limotiga ega bo'lgan fonetik va grammatik hodisalariga alohida e'tibor beriladi.

Kalit so'zlar: Milliy maktab, millatlararo muloqot tili, ona tili bo'lmagan til, kommunikativ nutq yo'nalishi, nutqni rivojlantirish.

РАЗВИТИЕ РУССКОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ-НОСИТЕЛЕЙ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА ПОСРЕДСТВОМ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация

Статья посвящена некоторым особенностям преподавания русского языка в Каракалпакстане в условиях школьного образования. Излагаются основные положения функционирования русского языка в сфере образования. Основное внимание сосредоточено на главных трудностях усвоения данного языка каракалпакскими учениками. Отдельное внимание уделяется фонетическим и грамматическим явлениям русского языка, которые не свойственны каракалпакскому языку и имеют свою специфику преподавания.

Ключевые слова: Национальная школа, язык межнационального общения, неродной язык, коммуникативно-речевая направленность, развитие речи.

Введение. Развитие русского языка как языка межнационального общения является одним из приоритетных направлений языковой политики Правительстве Республики Узбекистан. Оно закреплено Конституцией страны и Законом "О Государственном языке". Рыночная экономика, интенсификация процесса обмена достижениями культуры и разнообразными духовными ценностями ведут к неуклонному возрастанию потребности в качественном изучении русского языка. Общество выдвигает перед учителями русского языка в школах с каракалпакским языком обучения объективные требования – найти наиболее приемлемые эффективные пути, призванные помочь учащимся овладеть русским языком в целях формирования коммуникативной компетенции. К основным целям, на достижение которых должно быть направлено изучение русского языка в каракалпакской школе, можно отнести развитие способности обучаемых к речевому взаимодействию и социальной адаптации, овладение умением моделировать речевое поведение в соответствии с задачами общения. Одним из актуальных аспектов обучения русскому языку в каракалпакской школе является формирование образной речи учащихся. Особую роль в этом процессе играет изучение пословиц и поговорок, которое выступает и как

способ познания нового, и как форма осмысления окружающей действительности, и как логическая модель построения языковых структур, и как одна из смысловых баз в развитии русской речи учащихся-носителей каракалпакского языка.

Анализ литературы по теме. Начало научной разработки русской паремологии как самостоятельной лингвистической дисциплины было положено в 20-е годы XX века известными трудами академика В. В. Виноградова. В последующие годы было написано огромное количество работ, посвященных анализу паремииологического состава произведений художественной, общественно-политической, научно-популярной, художественно-документальной, мемуарной и другой литературы. В целом ряде работ пословицы и поговорки анализируются в семантическом, лексико-семантическом, морфологическом и синтаксическом отношении. Довольно подробно, но пока ещё недостаточно изучена семантическая парадигматика пословиц, их вариантность, синонимия и антонимия, многозначность и т.д.

В зависимости от того, какой признак считать решающим, а на этот счет имеются весьма различные точки зрения, - границы пословиц и поговорок то

расширялись, то сужались. В качестве главного дифференциального признака выдвигаются неперебиваемость на другие языки (Л. А. Булаховский, А. А. Реформатский), образность (А. И. Ефимов), воспроизводимость (Н. М. Шанский), сочетаемость лексем и семем (М.М. Копыленко), внутри компонентные связи (В. А. Архангельский), целостность номинации (О.С. Ахманова), характер отношения к действительности, семантическая целостность (И. С. Торопцев), лексическая неделимость (Е.А. Иванникова) и т. д.

Методология исследования. Пословицы и поговорки наделены целым рядом существенных, определяющих признаков: устойчивостью, воспроизводимостью, семантической целостностью значения, расчлененностью своего состава (раздельно оформленным строением)[6].

Лингвистами разделяется узкое понимание экспрессивности как образности. Образность пословиц и поговорок связана с их раздельно оформленностью и прозрачностью внутренней формы. Экспрессивность пословиц и поговорок тем больше, чем живее образ, лежащий в их основе. Анализ показал, что значение пословиц и поговорок и их смысл (актуальное значение) в тексте – не одно и то же. Смысл – это информативное значение, т. к. пословицы и поговорки, включаясь в контекст, приобретают логические и эмоционально – оценочные приращения. Смысловая значимость пословиц и поговорок в контексте зависит от того, какой троп лежит в основе его создания. При организации в национальной школе работы по усвоению пословиц и поговорок необходим учёт их лингвистических характеристик, и структурно – семантических особенностей. Систематизация пословиц и поговорок в учебных целях может быть соотнесена с её классификациями в лингвистике [3].

В последнее время связь методической науки и лингвистической теорией становится особенно заметной. Она выражается в появлении новых аспектов лингводидактического исследования. Лингводидактика активно решает не только уже ставшими традиционными вопросы методов и приёмов обучения языку, но и проблему теоретического обоснования содержания учебного материала, пути и принципы отбора и организации, его методическую типологию.

Особым средством выражения национально-культурного менталитета того или иного этноса являются паремнологическая образность, эмотивность. Межъязыковое сходство в семантике пословиц и поговорок появляется в результате соответствующего параллелизма, который возникает на фоне одинакового переосмысления исходных свободных словосочетаний [1]. Тождество образов при одинаковой семантике и является межъязыковым элементом в семантике пословиц и поговорок. При одинаковом значении пословицы и поговорки могут не совпадать образы в зависимости от национальной культуры, быта носителей языка и других экстралингвистических неязыковых факторов. Например, в пословице «Кто нос в чужие дела суёт, тот сам в них утопает» компонент нос, обозначающий человеческий орган, является паремнологической единицей. На каракалпакский язык эта пословица переводится: *Özgelerdin jumisina murnin tigib qoygan kisi ózin olarga g'arq etedi..* Здесь паремнологической единицей выступает слово *murin*-нос. Таким образом, эти пословицы имеют одинаковое значение, но образы в них разные.

Анализ и результаты. Проведённый сопоставительный анализ пословиц с национально-культурным компонентом значения позволили нам

выделить несколько групп языковых единиц, которые различаются разной степенью сходства.

В первую группу входят пословицы и поговорки, имеющие полные эквиваленты. В учебной практике усвоение этой группы пословиц и поговорок не представляет для каракалпакских учащихся особых трудностей. Например: сначала думай потом говори-aldin oyla, keyin soyle.

Ко второй группе сопоставляемых пословиц и поговорок относятся частичные эквиваленты. Например: век живи, век учи – jasa ham uyren.

Наиболее трудной для понимания учащихся-каракалпакцев является третья группа, которая не имеет эквивалентов в каракалпакском языке.

Поскольку русский и каракалпакские языки не являются близкими, то исторические, религиозные, бытовые и другие различия здесь огромны, они существенно отличаются друг от друга образными "картинами мира". Картина, мира включает в себя не только отраженные объекты, но и позицию отражающего субъекта, его отношение к этим объектам, причем, позиция субъекта такая - же реальность, как и сами объекты. Отсюда следует естественность того, что система социально-типичных позиций, отношений, оценок находит знаковое отображение в системе национального языка и принимает участие в конструировании языковой картины мира. Например, Один в поле не воин - Jalgiz atin shani shiqras.

Изучение пословиц и поговорок можно проводить путем соответствующей семантизации, лингвокультурологического комментирования и сопоставительного анализа. Сопоставление во многом помогает учащимся в усвоении значения, образа, национально-культурного своеобразия и стилистического употребления каждой пословицы и поговорки [6]. Анализируются действующие программы и учебники по русскому языку в каракалпакской школе. Русский язык как учебная дисциплина внесен в учебные планы общеобразовательных школ республики с четко определенной задачей.

Во всех школах республики занятия по русскому языку ведутся на основании «Программы по русскому языку для общеобразовательных учреждений с узбекским (каракалпакским, туркменским, казахским) языком обучения», которая составлена в соответствии с такими законодательными актами, как Закон «Об образовании», «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков», «Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года». В новой программе учтены современные образовательные категории: важнейшие цели обучения определяются понятием «коммуникативная компетенция», что ещё "больше подчёркивает важность решения в обучении русскому языку как не родному практических задач. В ней по-новому сформулированы задачи обучения.

Образовательные цели содействуют пониманию учащимися сущности языка как общественного явления. Усваивая новые лексико-грамматические средства выражения мысли, они осознают, что есть законы и явления, общие для различных языков, и есть явления и правила, присущие только родному или только русскому языку. Реализация образовательных целей способствует повышению общей культуры учащихся, расширению их кругозора.

Развивающие цели предусматривают развитие психических функций школьников, таких, как мышление, внимание, память, воображение, воля, эмоции, а также познавательных языковых способностей. Содержание

обучения русскому языку в каракалпакской школе заключает в себе экстралингвистический материал: сферы общения, темы, ситуации общения, элементы россиеведения (как части этнокультуроведения), языковой материал (фонетический, лексический, грамматический), текстовой, а также объём речевых умений и навыков, необходимых для овладения учащимися русским языком как средством межнационального общения. Описание содержания обучения по классам соответствует содержанию новых учебников, написанных разными авторами. Составители программы нашли нетрадиционную форму описания дидактического материала, которая, вероятно, тоже может быть использована в таком важном документе, как программа. На основе новой программы по русскому языку для каракалпакской школы авторским коллективом были составлены новые учебники, основной целью которых является реализация коммуникативной направленности в обучении. Для новых учебников характерно следующее:

Они построены в полном соответствии с программой для каждого обучающегося;

Характер раскрытия теоретических вопросов программы, их содержание и выводы свидетельствуют о соответствии их современным требованиям науки о языке;

упражнения, созданные на разнообразном дидактическом материале с целью обучения русскому языку на интегрированной основе, позволяют успешно решать как образовательные, так и воспитательные задачи;

должное место в учебниках отводится различным видам работ по развитию речи и мышления, которые органически связываются с изученными программными темами курса;

чётко прослеживается во всех учебниках принцип преемственности между классами, отдельными разделами

и темами курса; систематически осуществляется повторение пройденного и учёт родного языка. Чтобы добиться свободного владения русским языком, необходимо в ходе обучения обеспечить достаточный словарный запас учащихся [4].

Выводы и предложения. Работа по усвоению лексики и фразеологии русского языка в курсе этой учебной дисциплины ведётся систематически (при изучении каждого конкретного текста). Теоретические сведения о лексическом и фразеологическом составе русского языка излагаются в 5, 6 и 8 классах каракалпакской школы. Однако в учебниках русского языка для 7 и 10 классов не представлены различные приемы объяснения значения пословиц и поговорок, и семантизация значительного количества пословиц и поговорок основана на самостоятельном поиске эквивалентов значения. Значение пословиц и поговорок: а) выясняется по картинке - иллюстрации; б) устанавливается в ходе анализа ряда пословиц и поговорок и представленных к ним в произвольном порядке готовых толкований; в) находится по его значению или значение выясняется по словарю. Картинки-иллюстрации на сюжеты известных произведений детской литературы, тексты упражнений, содержащие информацию о происхождении пословиц и поговорок, не только помогают установить значение, но и способствуют осознанию их образного, метафорического компонента.

Несмотря на имеющиеся достоинства, учебники не лишены и недостатков. В частности, хотелось бы видеть преобладания текстов из художественных произведений (к примеру, в учебниках для 6, 8 классов). Но, в целом, это не умаляет значимости новых учебников по русскому языку в каракалпакской школе, в которых отражены современные требования к преподаванию русского языка как неродного.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового): Уч. пособие. Изд. 2-е, испр. - М.: РУДН, 2010. - 188 с.
2. Гусейнова Т.В. Методика преподавания русского языка: Учебное пособие для студентов филологического факультета. / Душанбе: РТСУ. 2013. -214 с. Кульневич С.В., Лакоценина Т.П. Сов. урок. - М.: Учитель, 2005.
3. Литневская Е.И., Багрянцева В. А. Методика преподавания русского языка в средней школе: Уч. пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. Е. И. Литневской. — М.: 2006. — 590 с.
4. Мельникова А. Ю. Проблемы обучения русскому языку как иностранному студентов из Узбекистана // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. 2017. № 2. С. 50-54.
5. Назарова Р.Т. Развитие речи учащихся при изучении русской литературы// Материалы научно – теоретической конференции профессоров, преподавателей и студентов по итогам научно – исследовательской работы в 2019г., посвященный 2020-2040 гг. «Двадцатилетию изучения и развития естественных, точных и математических наук» (23-25 апреля 2020 года).- Куляб, 2020.- С.290-293.
6. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремии-логии / Сост., авт. вступ. ст. Г Л. Капциц, М.: Наука, 1988. 235 с.
7. Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Восток: Систематизированное собрание сочинений двухсот народов / Отв. ред. Е.М. Меле-тинский. Изд. стереотип. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2020. 672 с.
8. Саввина Е.Н. Трансформация клишированных выражений в речи // Паремиилогические исследования: сб. ст. / сост. Г.Л. Пермяков. М.: Главная редакция восточной литературы «Наука», 1984. С.200-221.
9. Фоменко Ю. В. Типы речевых ошибок: Учебное пособие. Новосибирск, 1994.
10. Хошмуратова И. П. Использование пословиц и поговорок на уроках русского языка //Актуальные вопросы современной науки. – 2018. – №. 3. – С. 76-79.
11. Харитонова О.Ю. Уроки развития речи в системе литературного образования: диссер...канд. наук. М.: МПГУ, 2004. 185 с.

Abdumadjid XUDAYBERDIEV,

Guliston davlat pedagogika instituti Aniq va tabiiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: majidmed@umail.uz

P.f.b.f.d. (PhD), dotsent, M.B.Niyozov taqrizi asosida

ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ МЕДИАГРАМОТНОСТИ И ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются методы и способы развития мышления молодежи в контексте медиаграмотности и образования информационной культуры, а также содержание и сущность понятий «медиа», «грамотность», «медиаобразование», а также то, что развитие медиаграмотности у студентов является педагогической необходимостью.

Ключевые слова: Медиа, грамотность, медиаграмотность, медиаобразование, педагогический процесс, учебный процесс.

FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF MEDIA LITERACY AND INFORMATION CULTURE AMONG STUDENTS

Annotation

This article discusses the methods and means of developing the thinking of young people in the context of media literacy and information culture education, as well as the content and essence of the concepts of “media”, “literacy”, “media education”, as well as the fact that the development of media literacy in students is a pedagogical necessity.

Key words: Media, literacy, media literacy, media education, pedagogical process, educational process.

TALABALARDA MEDIASAVODXONLIK VA AXBOROT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Аннотация

Ushbu maqolada mediasavodxonlik va axborot madaniyatini ta'lim sharoitida yoshlarning tafakkurini rivojlantirishning metod va usullari hamda “media”, “savodxonlik”, “media ta'lim” tushunchalarining mazmuni va mohiyati, talabalarda mediasavodxonlikni rivojlantirishning pedagogik zaruriyat ekanligi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Media, savodxonlik, mediasavodxonlik, media ta'lim, pedagogik jarayon, o'quv jarayoni.

Kirish. Jahonning yetakchi ilmiy tadqiqot markazlarida yoshlarni tarbiyalashning innovatsion va pragmatik myammolari, zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonlarini axboratlashtirish, axborotlarni qabul qilishning pedagogik va psixologik asoslari hamda ta'limni axborotlashtirish sharoitida talabalar ma'naviyatini shakllantirish, masofaviy ta'limni amalga oshirish, mediata'lim texnologiyalarining didaktik va tarbiyaviy imkoniyatlarini rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Talabalarining media savodxonligini va oliy ta'lim muassasalarining standart media ta'minotini rivojlantirish, ularning web-brauzerlar, ilmiy matn bilan ishlash kompetentligini takomillashtirish, media ta'limni ijtimoiy, pedagogik va psixologik nuqtai nazardan tadqiq etish, mediafaoliyatning ilmiy-metodologik asoslarini ishlab chiqishga doir qator tadqiqotlar olib borilmoqda.

Respublikamizda uzluksiz ta'lim tizimi, axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalar, ommaviy axborot vositalari sohalarida katta islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur jarayon talabalar madiamadaniyati darajasini oshirish, media, ta'lim va hayotni o'zaro uyg'unlashtirishga doir tadqiqot olib borish zarurati mavjudligini ko'rsatdi. “2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi Farmonda “Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish”[1] yo'nalishida, “Yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish” maqsadlarida, “Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish” bandlarida oliy ta'limga oid qator ustuvor vazifalar belgilab berilgan. Bu esa mediata'lim texnologiyalarining pedagogik-psixologik imkoniyatlarini tahlil etish, xorijiy tajribalar asosida mediamadaniyatni rivojlantirish, medianing pedagogik imkoniyatlarini

kengaytirish orqali mediamadaniyatni rivojlantirish texnologiyalarini takomillashtirishni taqozo qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimiz olimlari tomonidan axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, global axborotlashuv sharoitida talabalarining axborot xavfsizligini ta'minlash va mediateknologiyalarning ahamiyati hamda ulardan foydalanish masalalari bo'yicha A.A.Abdugodirov, M.Aripov, U.Begimqulov, F.M.Zakirova, N.A.Muslimov, Sh.Paxruddinov, H.Sh.Qodirov, J.A.Hamidov, T.Shoyardonov, E.Qosimova, M.Quronovlar tomonidan tadqiqot ishlari amalga oshirilgan.

MDH olimlari D.V.Zalagayev, D.E.Grigorova, A.Yu.Deykina, N.A.Ivanova, N.B.Kirillova, N.A.Konovalova, A.A.Novikova, Ye.A.Stolbnikova, I.A.Fateeva, A.V.Fedorov, M.N.Fominova, A.V.Sharikovlar tomonidan mediata'lim mazmuni, ustuvor tamoyillari, uzluksiz ta'limning turli bosqichlarida shaxs tomonidan mediamahsulotlarni samarali o'rganish, talabalarda mediasavodxonlikni shakllantirish, ta'lim mazmuniga mediamahsulotlari g'oyalarini singdirish masalalari o'rganilgan.

Xorijiy olimlardan E.McLuhan, J.Gonnet, A.Hart, H.Eric, H.Michael, I.Harold, U.Carlsson, K.Friedrich va boshqalarning ilmiy ishlarida mediamahsulotlar, ularning shaxs kamolotiga ta'siri, mediamateriallar asosida ta'limni tashkil etish masalalari tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy ta'limni tashkil etishda madaniyatshunoslikka oid yondashuv talabalarining mediamadaniyatini rivojlantirish zarurligini belgilaydi. Bu, birinchi navbatda, bugungi kunda jamiyatda sodir bo'layotgan zamonaviy axborotlashtirish jarayonlari nafaqat shaxsiy kommunikatsiyada ko'rinadigan o'zgarishlarga, balki butun madaniyat tizimida tarkibiy o'zgarishlarga olib kelishi bilan

bog'liq. Bu, umuman, tez o'zgarib borayotgan dunyo manzarasiga ta'sir qiladi, chunki zamonaviy ta'limga axborot texnologiyalari, bilimlarni o'zlashtirishning masofaviy shakllari, loyiha faoliyati, san'at asarlarining elektron variantlari va boshqalar shiddat bilan kirib kelmoqda.

“Media” atamasi (lotincha – medium, ya'ni vosita, vositachi, usul) turli ko'rinishdagi kommunikasiya va axborot vositasini anglatadi. Jamiyatning har bir turi ma'lum bir «media» to'rlamiga mos keladi – ular shartli ravishda besh turga bo'linadi: erta (yozuv), bosma (bosma, litografiya, fotosurat), elektrik (telegraf, telefon, ovoz yozish), ommaviy media (kinematograf, televideniue), raqamli (kompyuter, internet). Medialarni elektron bo'lmagan bosma medialar va elektron medialarga ajratish mumkin.

Elektron bo'lmagan bosma medialar-davriy nashrlar, gazeta jurnal, kitoblarni va komiksardan iboratdir. Elektron medialarga – radio, kino, televideniya, kompyuter (cd-rom/usb), video o'yinlar, internet, yozib olingan musiqa, mobil telefon va elektron kitoblarni kiradi.

“Media” tushunchasi hamda uning jamiyatga ta'siri mavzusi 1950-1960 yillardan boshlab tadqiqotchilarni qiziqitira boshladi. XX asr o'rtalaridan boshlab texnologiya omillarining ijtimoiy-siuosiy jarayonlarda hal qiluvchi o'rin tutib borishi media myammosining tadqiqotchilar, ayniqsa, G'arb olimlari tomonidan faol o'rganilishiga xizmat qildi. Medianing individ va jamiyatga ta'siri, shaxsning kommunikasiya jarayonlaridagi o'rni bilan bog'liq masalalar G.Lassuel, U.Shramm, G.Gerbner, G. Innis, M.Maklyuen singari anglo-sakson dunyosi olimlarining asarlarida keng yoritildi. Aynan anglo-sakson maktabida “media” fenomeni bo'yicha keng, har tomonlama tadqiqotlar olib borildi. XX asrning 60-yillarida Toronto universiteti negizida yangi ilmiy yo'nalish ochilib, u yangi texnologiyalarning inson ongi va faoliyati ta'siriga bag'ishlandi. Rprofessor G.Innis rahbarligidagi birinchi guruh kommunikasiya texnologiyalarini o'rgangan bo'lsa, professor M.Maklyuen ommaviy kommunikasiyalar, mediata'lim fenomenlarini tadqiq qildi. Keyinchalik ushbu ilmiy yo'nalish “Toronto kommunikasiyalar nazariyasi maktabi” nomini oldi.

Aynan professor M.Maklyuen ilm olamiga “media” tushunchasini kiritgan olim hisoblanadi. Asli lotin tilida “medium” so'zining ko'rlik shakli bo'lgan “media” so'zi “o'rtadagi”, “vositachi” ma'nosini bildirgan holda, ilmiy iste'molda kommunikatsiya (aloqa) vositasi, axborot uzatish qabul qilish usuli sifatida qabul qilindi.

O'z tadqiqotlari natijasida M.Maklyuen “Medium is the Message” – “Media bu xabar” tezisini ishlab chiqdi. Unga ko'ra, axborot yetkazish vositasi ko'p mazmuniga ham, uning qabul qilinishiga ham ulkan ta'sir ko'rsatadi. Shunday ekan, bir axborotning turli kommunikatsiya kanallari (masalan, radio va televideniye) orqali uzatilish mutlaqo hal xil natijaga olib keladi. Mazkur fikrdan kelib chiqqan holda, kanadalik olim axborotni yetkazib berish vositasi axborotning o'zidan ko'ra muhimroq, degan xulosaga keladi.

Tahlil va natijalar. O'quv jarayonida ommaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish talabalarning psixofiziologik rivojlanishiga mos keladi, o'quv jarayonini yanada qiziqarli qiladi, o'qitish mazmuni, shakllari va usullariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida bu alohida dolzarblik kasb etadi. Mediata'limning bosh maqsadi – asosiy qonunlarni tushunishga yordam beradi, oddiy yo'nalishlardagi media axborot tilini o'rganish, talabning badiiy o'sishi, rivojlanishiga hissa qo'shish, mediamatlarni qabul qilish, o'rganish va malakali tahlil etish ko'nikmasini shakllantirishdan iborat.

Ta'lim tizimini modernizatsiyalashda media ta'lim masalalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Media ta'lim o'zining texnologik infrastrukturasi, o'z tayanch ta'lim texnologiyalariga ega. Media ta'limning asosiy mazmuni mediamadaniyat kino san'ati badiiy televidenie va badiiy media tilini uning tarixini bilish tushunishidir. Mediata'lim – o'quv jarayoni va uning barcha didaktik shart-sharoitlarni takomillashtiruvchi hodisadir. Ta'lim jarayonida media ta'limni tashkil etishda o'quv predmetlarining materiallari nihoyatda talabchanlik bilan muvofiqlashtirilishi lozim. Talaba o'rganilayotgan materialning ilmiy va amaliy ahamiyatini oshirishga harakat qilishi, o'quvchilar ongida barqaror tizimlashtirilgan bilimlarni singdirish vositasi hisoblanadi. Media ta'limning pedagogik strategiyasi badiiy tahlil qila olish, uni talqin qilish asosida baho berishdan iboratdir. Media ta'limning markazida talaba shaxs turadi, uning qiziqishi, istaklarini hisobga olish, olingan axborot vositasida tanqidiy fikrlashga o'rgatish kerak. Xorijiy davlatlar pedagogik olimlarning fikricha, media ta'lim tarbiyaviy, ta'limiy ahamiyatga ega bo'lib, talabalarni idrok qilish jarayonida reaktiv fikrlashga o'rgatadi. Axborot bilan ishlash, axborot qidirish, zarurlarni ajrata bilish, qayta ishlash, tartibga keltirish, axborot mazmunini tushunish mantiqiy yaqinlarini ajratishni o'rganadi. Shular asosida axborot madaniyati shakllanadi. Hozirgi vaqtda ommaviy axborot vositalarida “axborot xurujlari” atamasi tez-tez tilga olinmoqda. Niyati buzuv bo'lgan ayrim guruhlar sa'y-harakatlari bilan ommaviy axborot vositalari tajovuz quroliga aylantirilmoqda. “Mafkuraviy xurujlar”da insonning ongi va qalbi nishonga olinmoqda. Yoshlar masalasi, ularning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi alohida e'tiborni talab etadi.

Media dunyo axborot jarayonida muhim o'rin tutadi. Zero, istalgan redagogik faoliyatning nazariy asoslari mavjud. Bugungi kunda media ta'lim bo'yicha o'ndan ortiq kontsepsiyalar yaratilgan bo'lsa-da, uning turli yo'nalishdagi pedagogik tajriba to'planmasini yaxlit holga keltiruvchi yagona nazariya mavjud emas.

Mediata'lim nimaligiga aniqlik kiritish, uning ko'ptarmoqli pedagogik faoliyatdagi o'rini ko'rsatish, maqsadi, vazifalari, kopsertyal asoslarini aniqlash maqsadida ko'rlab izlanishlar amalga oshirilmogda.

I-rasm. Zamonaviy amaliyotda medianing tuzilmasi

Aslida ayni kunda mediata'limning nimaligi, maqsadi va vazifalari keng miqyosda o'rganilmoqda, salmoqli natijalarga erishilgan. Rossiya pedagogik ensiklorediyasida elektron qomusida berilishicha, mediata'lim – ommaviy

axborot vositalari – matbuot, televideniue, radio, kinematografiya, internetni o'rganishdir. Bu boradagi bilimlar nafaqat soha uchun kadrlarni yetkazib berish uchun, balki axborot texnologiyalariga murojaat etadigan har bir insonda

mediasavodxonlik -mediamatnlarni tahlil etish, baholash va yaratish ko'nikmasini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Mediata'lim termini tor mazmunda ta'limning umummadaniy tarkibiy qismi sifatida qo'llaniladi. U umumiy ta'limning maqsadlariga muvofiq keladi. Mediata'lim so'zining sinonimi sifatida pedagogikada mediamadaniyat va axboriy madaniyat so'zlari ham qo'llaniladi. Ta'limning yangi yo'nalishi, bir so'z bilan aytganda, ommaviy axborot va kommunikatsiya sohasidagi ta'limdir.

Media ta'lim natijasida mediasavodxonlik faqat o'quvchilarning zamonaviy axborot texnologiyalarini o'zlashtirishi yoki axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish bilan cheklanib qolmaydi. Media ta'lim konsepsiyasiga kengroq qarash talab etiladi. Axborotdan samarali va tezkor foydalanishda talaba muayyan muammoni hal qilishda zarur bo'lgan ma'lumotlar turini aniqlay oladi, bu ma'lumotlarga samarali va tez kirishi mumkin; qiziqtirgan ma'lumotlarga kirish uchun kalit so'z va

tegishli atamalarni aniqlashi; potensial axborot manbalarining turli xil turlarini, formatlarini aniqlashi va yana ko'plab ishlarni bajarishi mumkin.

Xulosa. Media ta'limni rivojlantirish ishlari yuzasidan tarixda va bugungi kunda turli xil munozarali fikrlar mavjud bo'lib, bu qarashlar turli manbalarda tadqiqotlarda, ilg'or pedagogika va psixologiya vakillarining ilmiy asarlarida yillar davomida sayqal torib kelgan, talabalarda mediata'lim texnologiyalari asosida rivojlantirish myammosi pedagogikaning muayan nazariy-metodologik bazasiga ega bo'lsa-da, ushbu muammoga daxldor tadqiqotlar olib borilayotganligi ma'lum bo'ldi. Mediata'limning mukammalligi yoshlarning kelajagini so'zsiz belgilaydi. Ana shu keng qamrovli pedagogik jarayon ta'lim tamoyillariga mos holda, darsda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarni qo'llashni, takomillashtirishni, interfaol, interaktiv usullarni keng ko'lamda bosqichma-bosqich amalda joriy etishni talab etadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. –T., 2022.
2. Mamatova Ya, Sulaymanova S O'zbekiston mediata'lim taraqqiyoti yo'lida O'quv qo'llanma T-2015
3. Rustamova N.R Umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilarining mediamadaniyatini rivojlantirish texnologiyasi. ped. fan. dok. (Phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.:2019
4. Mahmudova M Mediata'lim mediasavodxonlikni ta'minlovchi vosita sifatida / Ilmiy tadqiqot va innovatsiya issn: 2181-3507 1-tom 1-son 2022. 34-35 b
5. Qodirov X.Sh. Bo'lajak kasb ta'lim o'qituvchilarida mediakompetentlikni rivojlantirish texnologiyasi //ped.fan.dok(dsc) diss. Avtoref. Toshkent 2020.

UDK: 371.3+374.1

Egambergan XUDOYNAZAROV,

Ma'mun universiteti NTM Psixologiya va ijtimoiy fanlar fakulteti dotsenti, PhD

E-mail: egambergan@gmail.ru

Nasiba URAZOVA,

A. Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy-tadqiqot instituti magistri

E-mail: nasiba_urazova@gmail.ru

Qori Niyoziy nomidagi O'zPFITI "Aniq fanlar va raqamli ta'lim texnologiyalari" bo'limi boshlig'i, p.f.d., katta ilmiy xodim M.X.Maxmudov taqrizi ostida

SOME PEDAGOGICAL ISSUES OF PREPARATION FOR THE DEVELOP OF LOGICAL THINKING IN TEACHERS

Annotation

This article delves into the pedagogical aspects of preparing future teachers to enhance their logical thinking skills. Recognizing the vital role logical thinking plays in effective teaching, the authors examine various pedagogical strategies and approaches that can be employed to foster the development of this critical cognitive ability. The review begins by highlighting the significance of logical thinking in the teaching profession and its impact on students' learning outcomes. It emphasizes the importance of equipping future teachers with the necessary tools and techniques to cultivate logical thinking abilities among their students.

Key words: Pedagogical issues, future teachers, logical thinking, teaching profession, problem-solving tasks, deductive reasoning, inductive reasoning, heuristic methods, Socratic method, dialogical approaches, associations, riddles, associative tasks, procedural tasks, algorithmic tasks, heuristic tasks, self-analysis, problemsolving strategies.

НЕКОТОРЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ К РАЗВИТИЮ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

В данной статье рассматриваются педагогические аспекты подготовки будущих учителей к совершенствованию навыков логического мышления. Признавая жизненно важную роль логического мышления в эффективном обучении, авторы исследуют различные педагогические стратегии и подходы, которые можно использовать для развития этой критической когнитивной способности. Обзор начинается с подчеркивания значения логического мышления в профессии учителя и его влияния на результаты обучения учащихся. Подчеркивается важность оснащения будущих учителей необходимыми инструментами и приемами для развития у учащихся способностей к логическому мышлению.

Ключевые слова: Педагогические вопросы, будущие учителя, логическое мышление, педагогическая профессия, проблемные задачи, дедуктивное рассуждение, индуктивное рассуждение, эвристические методы, метод Сократа, диалогические подходы, ассоциации, загадки, ассоциативные задачи, процедурные задачи, алгоритмические задачи, эвристические задачи, самоанализ, стратегии решения проблем.

O'QITUVCHILARDA MANTIQIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHGA TAYYORLASHNING AYRIM PEDAGOGIK MASALALARI

Аннотация

Ushbu maqola bo'lajak o'qituvchilarni mantiqiy fikrlash qobiliyatini oshirishga tayyorlashning pedagogik jihatlari o'rganadi. Samarali o'qitishda mantiqiy fikrlash muhim rol o'ynashini tan olgan holda, mualliflar ushbu tanqidiy kognitiv qobiliyatni rivojlantirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan turli pedagogik strategiya va yondashuvlarni ko'rib chiqadilar. Shuningdek, o'qituvchilik kasbidagi mantiqiy fikrlashning ahamiyati va uning o'quvchilarning bilim olish natijalariga ta'sirini ko'rsatish masalalari ko'rib chiqiladi. Unda bo'lajak o'qituvchilarni o'quvchilarda mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun zarur vosita va uslublar bilan jiozlash muhimligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Pedagogik masalalar, bo'lajak o'qituvchilar, mantiqiy fikrlash, o'qituvchilik kasbi, muammoni hal qilish vazifalari, deduktiv fikrlash, induktiv fikrlash, evristik usullar, Sokratik usul, dialogik yondashuvlar, assotsiatsiyalar, topishmoqlar, assotsiativ vazifalar, protsessual topshiriqlar, algoritmik vazifalar, evristik vazifalar, o'z-o'zini tahlil qilish, muammolarni hal qilish strategiyalari.

Kirish. Respublikamizda bajarilayotgan ijtimoiy iqtisodiy islohotlar, rivojlangan davlat barpo etish maqsadlariga mos ravishda o'quvchilarning ta'lim-tarbiyasi sifatini oshirish, hamda ta'limning zamonaviy shakllari va usullarini joriy etish vazifasini qo'yadi. Ushbu vazifani amalga oshirish shaxsga yo'naltirilgan ta'lim strategiyasi talablari asosida boshlang'ich sinf o'quvchilari mantiqiy fikrlashi barvaqt rivojlantirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da "Umumiy o'rta ta'lim sifatini tubdan oshirish, chet tillar, informatika hamda matematika,

fizika, kimyo, biologiya kabi boshqa muhim va talab yuqori bo'lgan fanlarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rganish" vazifasi belgilandi. Demak, boshlang'ich sinf o'quvchilari mantiqiy fikrlashini tarkib toptirish va rivojlantirishning metodik tizimini ishlab chiqish alohida zarurat kasb etdi.

Adabiyotlar tahlili. Fikrlash – muayyan voqea-hodisa haqida ma'lum bir xulosaga kelish uchun mulohaza yuritish, o'ylashni ifodalovchi tushuncha hisoblanadi. Fikrlash ham faoliyatga mos bo'lgan harakatga ega bo'lishni talab qiladi. Boshlang'ich ta'limda o'rganiladigan ta'lim elementlarini o'zlashtirishga, ular ustida amallar bajarishga qaratilgan

faoliyatdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda o'qitiladigan darslar, tashkil qilinadigan sinfdan tashqari ishlar, ayniqsa bu jarayonda taqdim etiladigan maqsadga yo'naltirilgan savol va og'zaki mashqlar ham muhim o'rin egallaydi [1, 8, 9, 10].

Endi o'quvchilarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish ustida ishlagan ko'plab olimlar va izlanuvchilar g'oyalari to'xtalamiz: Jan Piaget [2] shveysariyalik psixolog bo'lib, u o'quv jarayonida mantiqiy fikrlashning rolini ta'kidlaydigan kognitiv rivojlanish nazariyasini ishlab chiqdi. Uning fikricha, bolalar kognitiv rivojlanish bosqichlarida rivojlanadi va mantiqiy fikrlash bolalar atrof-muhit bilan o'zaro aloqada bo'lib, muammolarni hal qilishni metodlarini o'rganganda rivojlanadi.

Lev Vigotskiy rus psixologi bo'lib, u "proksimal rivojlanish zonasi" kontseptsiyasini ishlab chiqdi [3], bu bolaning kattalar yoki tajribali tengdoshi yordamida rivojlanishi mumkin bo'lgan ko'nikmalar doirasini anglatadi. Vigotskiy o'quv jarayonida ijtimoiy o'zaro ta'sirning muhimligini ta'kidladi va mantiqiy fikrlash o'zaro suxbatlar va hamkorlik orqali rivojlanadi, deb hisobladi

Mariya Montessori italiyalik o'qituvchi bo'lib, u o'z-o'zini boshqarish va amaliy tajribalarning muhimligini ta'kidlaydigan ta'limga bolalarga yo'naltirilgan yondashuvni ishlab chiqdi [4]. M. Montessori bolalar izlanish va kashfiyot orqali eng yaxshi o'rganishlarini isbotladi, mantiqiy fikrlash amaliy muammolarni hal qilish va ko'plab tajribalar orqali rivojlanadi degan fikrga keladi.

Seymur Papert Janubiy afrikalik matematik va kompyuter olimi bo'lib, o'quv jarayonida qurilish va ijodning rolini ta'kidlaydigan "konstruktivizm" tushunchasini ishlab chiqqan. [5] S.Papert, bolalar yaratish va qurish bilan faol shug'ullanganda eng yaxshi o'rganishadi va mantiqiy fikrlash muammolarni hal qilish va amalga oshirish jarayonida rivojlanadi degan fikrga keladi.

Xovard Gardner-ko'plab intellekt nazariyasini ishlab chiqqan amerikalik psixolog, bu aqlning bir necha xil turlari, shu jumladan mantiqiy-matematik intellekt mavjudligini ko'rsatadi [6, 7]. X.Gardner mantiqiy fikrlashni mantiqiy qiziqarli jumboqlar, o'yinlar, muammolarni hal qilish va tanqidiy fikrlashni targ'ib qiluvchi boshqa mashg'ulotlar yordamida rivojlantirish mumkin degan fikrga keladi

Tadqiqot metodlari. O'quvchilarning muntazam mustaqil izlanuvchan faoliyatini tashkil qilish bilimlarni o'zlashtirish bilan birgalikda amalga oshiriladi. Barcha o'qitish metodlari aniq va tashxislanuvchi o'quv maqsadlarini qo'yish va muammoli ta'lim tamoillari asosida shakllantiriladi. O'qituvchi va o'quvchining o'zaro munosabatlarini vujudga keltirish jarayoni ta'lim oluvchilarning fikrlashini rivojlantirishga yo'naltirilib ixtiyoriylik tamoyiliga asoslanadi [6, 7].

Sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilishda qiziqarli topshiriqlardan foydalanish ta'lim jarayoni subyektlari uchun foydali bo'lib, ularni muayyan muammo ustida mustaqil fikrlash, masalalarni tahlil qilish, mas'uliyatni his etish, ularni yechish ustida mustaqil faoliyat ko'rsatish, mazkur muammo ustida shaxsiy nuqtai nazarini shakllantirish, guruh va jamoa bo'lib ishlash, faoliyatni rejalashtirish va rivojlantirishga o'rgatadi. Ta'limda sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilish orqali o'quvchi oldiga muammoli vaziyatlar xosil qilinadi.

Muammoli vaziyat o'quv yoki amaliy vaziyat orqali hosil qilinib, u ikki guruhdagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi: ma'lum va noma'lum elementlar. Muammoli vaziyat – intellektual zo'riqish holatini ifodalaydi, bunda inson bu holatdan chiqib ketishga, unga yechim topishga extiyoj sezadi. Muammoli vaziyat, bu insondan tanlash zaruriyatini, qaror qabul qilishni talab etadi. Bu "muammoli vaziyatdagi fikrlashning boshlanishidir" – deb ta'kidlaydi S.L.Rubinshteyn.

Shuning uchun muammoli vaziyat o'quvchilarni mantiqiy fikrlashini faollashtirishning asosiy vositalaridan biridir. Muammoli vaziyat ko'pincha axborot, berilgan ma'lumotlar cheklangan va bunday holda bir nechta yechim variantlari mavjud bo'lganda vujudga keladi.

Tahlil va natijalar. Umuman olganda, yuqoridagi va boshqa olimlar o'quvchilarda mantiqiy fikrlash qanday rivojlanib borishi va uni samarali o'qitish strategiyalari orqali qanday rivojlantirish mumkinligi haqidagi tushunchamizga hissa qo'shdilar. Mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, ayniqsa, yosh o'quvchilar uchun o'quv jarayonining muhim qismidir. Biroq, o'quvchilarda mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonida bir nechta muammolar paydo bo'lishi mumkin. Boshlang'ich sinf o'quvchilari mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qiziqmasligi mumkin. Bu o'qituvchilarga o'quvchilarni mantiqiy fikrlashni talab qiladigan mashg'ulotlar va mashqlar tizimi bilan shug'ullanishni qiyinlashtirishi mumkin. yosh o'quvchilarning diqqat doirasi qisqaroq bo'lib, bu ularga uzoq vaqt davomida murakkab mantiqiy fikrlash vazifalariga e'tibor berishni qiyinlashtirishi mumkin. boshqa tilda gaplashadigan yoki boshqa madaniy kelib chiqishi bo'lgan o'quvchilar boshqa tilda yoki madaniy sharoitda taqdim etilgan murakkab mantiqiy tushunchalarni tushinishda qiyinalishi mumkin.

O'qituvchilar o'z o'quvchilariga mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini samarali o'rgatish uchun zarur bo'lgan resurslar yoki vositalardan foydalana olmasligi mumkin. O'qituvchilar mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini o'rgatish bo'yicha zarur tayyorgarlik yoki tajribaga ega bo'lmasligi mumkin, bu esa ushbu ko'nikmalarni o'quv dasturiga samarali kiritishni qiyinlashtirishi mumkin. Ta'lim tizimi mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga to'sqinlik qilishi mumkin bo'lgan tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilishdan ko'ra ko'proq yodlash va o'rganishga e'tibor qaratishi mumkin.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun o'qituvchilar turli xil strategiyalardan foydalanishlari mumkin, masalan, ko'proq interaktiv va qiziqarli tadbirlarni o'z ichiga olish, texnologiya va resurslardan foydalanishni ta'minlash, o'qituvchilarni o'qitish va malakasini oshirish imkoniyatlarini ta'minlash, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilishga urg'u beradigan o'quv dasturini yaratish, bundan tashqari, bu jarayonga ota-onalar va tarbiyachilarni jalb qilish ham sinfdan tashqarida mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini mustahkamlashga yordam beradi.

Kelajakda boshlang'ich ta'lim o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini oshirish uchun quyidagilarni amalga oshirish zarur. O'quv dasturiga mantiqqa asoslangan tadbirlarni kiritish zarur: o'qituvchilar o'z darslariga jumboqlar, o'yinlar va shu kabi mantiqiy fikrlashni rag'batlantiradigan tadbirlarni kiritishlari zarur. Ushbu tadbirlar talabalarga muammolarni hal qilish va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. texnologiya o'quvchilarda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun foydali vosita bo'lishi mumkin.

Mantiqiy fikrlashni talab qiladigan o'quv dasturlari va ilovalari sinf mashg'ulotlarini to'ldirish uchun ishlatilishi kerak. o'qituvchilar talabalarni "to'g'ri" javobni topishga emas, balki muammolarning turli xil yechimlari bilan tajriba o'tkazishga undashlari zarur. Bu o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi va ularni zaruriy talabdan tashqarida fikrlashga undaydi. o'qituvchilar talabalarga fikrlash jarayonlari haqida fikr yuritishga undash orqali metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berishi mumkin. Bu o'quvchilarga o'z fikrlash tarzidan xabardor bo'lishga va fikrlashdagi xatolarni yaxshiroq aniqlashga va tuzatishga yordam beradi. guruhlarda ishlash mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishning ajoyib usuli bo'lishi mumkin.

O'quvchilarni muammolarni hal qilishda birgalikda ishlashga undash ularning muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi va ularni turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqishga undaydi. Umuman olganda, kelajakdagi boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy fikrlash qobiliyatini oshirish o'qituvchilar va talabalarni qamrab oladigan ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi.

Mantiqqa asoslangan faoliyatni o'quv dasturiga kiritish, texnologiyadan foydalanish, metakognitsiyani ta'kidlash, mantiqiy xatolarni o'rgatish va hamkorlikni rag'batlantirish orqali o'qituvchilar o'z o'quvchilarining mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Bizningcha, boshlang'ich maktab o'quvchilarining mantiqiy fikrlashini qanday oshirish mumkin: Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini oshirish tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilishga yordam beradigan o'qitish usullari va faoliyatining kombinatsiyasini talab qiladi.

Boshlang'ich maktab o'qituvchilariga o'quvchilarining mantiqiy fikrlashini rivojlantirishlarida samarali bo'lishi mumkin bo'lgan ba'zi talablar: talabalarni savollar berishga va taxminlarni rad etishga undash. Bu ularning muammolarni tahlil qilish va turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. O'quvchilarga kundalik vaziyatlarda mantiqiy fikrlashni qanday qo'llash mumkinligini tushunishga yordam berish uchun hayotiy vaziyatlardan foydalaning. Mantiqiy o'yinlar va jumboqlar talabalarga fikrlash va muammolarni hal qilish

ko'nikmalarini ishonchli va qiziqarli tarzda rivojlantirishga yordam beradi. deduktiv fikrlash xulosa chiqarish uchun aniq ma'lumotlardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

O'quvchilarga maslahatlar berish va shu ma'lumotlar asosida mantiqiy xulosalar chiqarishni so'rash orqali deduktiv fikrlashni mashq qildirish zarur. O'quvchilarga umumiy mantiqiy xatolar va ulardan qanday qochish kerakligini o'rgatish kerak. Bu talabalarga dalillarni yaxshiroq baholashga va tanqidiy fikrlashga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Talabalarni guruhlarda ishlashga va loyihalarda hamkorlik qilishga undash. Bu ularning g'oyalarini etkazish va turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Mantiqiy fikrlashni rivojlantirish uchun texnologiyadan foydalanish zarur, masalan, muammolarni hal qilish va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini talab qiladigan o'quv dasturlari va ilovalaridan foydalanish. talabalarni o'z fikrlash yoki metakognitsiya haqida o'ylashga o'rgatish juda dolzarbdir. Bu talabalarga o'zlarining fikrlash jarayonlaridan xabardor bo'lishga va fikrlashdagi xatolarni yaxshiroq aniqlashga va tuzatishga yordam beradi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini oshirish, ularga fikrlash, muammolarni hal qilish va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini mashq qilish uchun bir qator tadbirlar va imkoniyatlarni taqdim etishni o'z ichiga oladi. Ushbu strategiyalarni sinfga kiritish orqali o'qituvchilar o'quvchilarga maktabda va hayotda muvaffaqiyat qozonish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam berishlari mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Педагогика. Энциклопедия. III жилд. жамоа // Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2017. – 400 б.
2. Piaget, J. (1982). Reflections on Baldwin [interview with J. J. Vonèche]. In J. M. Broughton & D. J. Freeman-Moir (Eds.), *The cognitive developmental psychology of James Mark Baldwin* (pp. 80-86). Norwood, NJ: Ablex.
3. Выготский Л.С. Проблема культурного развития ребенка // Вестник Московского мактаба. Серия 14: Психология. – 1991. – № 4. – С.5–19.
4. Montessori 2013 — Montessori M. *A New World and Education (1946/1947)* // AMI Journal. 2013. № 1-2. P. 69-76.
5. Пейперт С. *Переворот в сознании: Дети, компьютеры и плодотворные идеи*. Москва, Педагогика, 1989.
6. Gardner H. "A Blessing of Influences" in *Howard Gardner Under Fire* (англ.) / Schaler, Jeffrey A.. — Illinois: Open Court, 2006. — ISBN 978-0-8126-9604-2.
7. Xudoynazarov E.M., Xudayberganov G'.Q. Boshlang'ich sinf matematika darslarida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish. *Darslik*. // – T: «Bookmany print» nashryoti, 2023. 215 b.
8. Xudoynazarov E.M. Theoretical foundations of growing logical thinking of elementary school students.// *Internashional bulletin of enjeenieng and technology. An american internashional jurnal*. 2023. ISSN:2770-9124. UIF = 8.1 | SJIF = 5.71. -P. 33-37
9. Xudoynazarov E.M., Avezova D.G. Didactic Principles of Developing Logical Thinking in Students // *International Scientific Conference on "New Scientific Trends and Challenges" 20th February 2023, Rome, Italy*. P. 97-100.
10. Xudoynazarov E.M., Sapparboeva S.O. //Didactic Foundations of the Development of Human Thinking. *International Scientific Conference on "New Scientific Trends and Challenges" 20th February 2023, Rome, Italy*. P. 94-96.

Eshmaxmat XURRAMOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti v.b.datsenti PhD
E-mail:eshmaxmatxurramov88@gmail.com

O‘zDJTSU dotsenti, PhD L.Xolmurodov maqruzi asocuda

USE OF MODERN INFORMATION COMMUNICATIONS IN PREPARING FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS FOR PROFESSIONAL PEDAGOGICAL ACTIVITY

Annotation

The article covers the issues of using modern communications in the preparation of future physical education teachers for professional pedagogical activities, and the problems of studying and using foreign experiences are reflected in this process.

Key words: Pedagogy, innovative system, communication, teacher personality, quality of education, monitoring, skill, qualification, physical education, professional activity, foreign experiences.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ КОММУНИКАЦИЙ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье освещены вопросы использования современных коммуникаций при подготовке будущих учителей физического воспитания к профессиональной педагогической деятельности, а также отражены проблемы изучения и использования зарубежного опыта в этом процессе.

Ключевые слова: Педагогика, инновационная система, коммуникация, личность учителя, качество образования, мониторинг, мастерство, квалификация, физическое воспитание, профессиональная деятельность, зарубежный опыт.

BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARINI KASBIY PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASHDA ZAMONAVIY AXBOROT KOMMUNIKASİYALARDAN FOYDALANISH

Annotasiya

Maqolada bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari – kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda zamonaviy kommunikasiyalardan foydalanish masalalari yoritilgan bo‘lib, ushbu jarayonda xorij tajribalarini o‘rganish va ulardan foydalanish muammolari o‘z aksini topgan.

Kalit so‘zlar: Pedagogika, innovasion tizim, kommunikasiya, o‘qituvchi shaxsi, ta‘lim sifati, monitoring, ko‘nikma, malaka, jismoniy tarbiya, kasbiy faoliyat, xorij tajribalari.

Kirish. Davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri – ma‘naviy jihatdan barkamol insonni tarbiyalash, ta‘lim va tarbiya tizimini takomillashtirish, milliy istiqloq g‘oyasi asosida ma‘naviy va ruhiy jihatdan yangi avlodni voyaga etkazishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol yondashuv asosida tashkil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu ma‘noda ta‘lim tizimining barcha bosqichlari, shu jumladan, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlashda bakalavriatura yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarni yuksak ma‘naviyatli, axloqli va ma‘rifatli qilib tarbiyalashga alohida ahamiyat berilishi qonuniy va zaruriydir. Shu jihatdan olganda, bakalavriatura yo‘nalishining “Jismoniy tarbiya va madaniyat” yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun Oliy va o‘rta maxsus kasb-hunar ta‘limi o‘quv uslubiy birlashmalari faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashining 2015 yil 20 avgustdagi “4”-sonli majlis bayoni bilan ma‘qullangan fanning o‘quv dasturlari ishlab chiqilgan. Ularda fanlar bo‘yicha talabalarning bilimiga, ko‘nikma va malakasiga quyiladigan talablar minimumi belgilab chiqilgan.

“Jismoniy tarbiya va madaniyat” o‘quv fanlari turkumiga kiruvchi kurslarni o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

– jismoniy tarbiya fanining mazmuni, mohiyati, fiziologik va psixologik, tana va muskul rivojlanishi, ongning taraqqiyoti, bilish jarayonlari, jismoniy sifatlar va psixik holatlar, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi, individual psixologik xususiyatlarini bilishi kerak.

– talaba o‘zining kelayotgan yosh organizmning jismoniy, fiziologik, psixik rivojlanishi qonuniyatlari, faoliyat, jismoniy va irodaviy sifatlarini rivojlantirish, chiniqtirish, individual xususiyatlar yuzasidan tushuncha, tasavvurga ega bo‘lish bilan birga, amaliy faoliyatga tatbiq etish bo‘yicha ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari kerak.

– talaba shaxsdagi jismoniy, fiziologik, psixologik jarayonlar, holatlarning yuzaga kelish mexanizmlari, qonuniyatlari, tuzilishi, tashqi omillar ta‘siriga berilish jihatlari doir malakalarga ega bo‘lishi kerak.

Oliy ta‘lim muassasalari talabalariga bilim berishda innovasion usullar orqali ularning ma‘naviy madaniyatini tarbiyalashga mo‘ljallangan o‘quv mashg‘ulotlari fikrlarini erkin ifodalashlari, axborotlarni tanqidiy qabul qilish, jamoada ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga, o‘z mavqei mustahkamlashga qaratilishi lozim. Bunda o‘qituvchining izlanuvchanligi, ijodkorligi, oz vaqt, kam kuch sarflab yuqori natijalarni ta‘minlashida, shuningdek, talabalarning ma‘naviy madaniyatini tarbiyalash samaradorligini oshirishda yangi pedagogik texnologiya va interaktiv ta‘lim metodi muhim omil hisoblanadi.

Talabalarning kelgusidagi faoliyatini innovasion tashkil qilish, ta‘lim-tarbiya mazmunini yangilash va boyitish asosan to‘rt yo‘nalish bo‘yicha tashkil qilinishi maqsadga muvofiq:

v talabalarga insonparvarona munosabat bildirish yo‘nalishi;

– didaktik faollashtiruvchi va majmuaviy rivojlantiruvchi yo'nalish;

– tarbiya konsepsiyasi yo'nalishi;

– innovasion g'oyalar, konsepsiyalar, metodlarni qo'llash yo'nalishi;

– talabalarda sog'lom turmush tarzini shakllantiruvchi g'oyalarni atrof-muhitni insonparvarlashtirish, ya'ni tarbiya va ta'lim tamoyillarining ustuvorligini amalga oshirish yo'nalishi bilan bog'liqlikda rivojlantirish Binobarin, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining, ya'ni bugungi kunda pedagogika oliygohlarida tahsil olayotgan talabalarning yuksak madaniy va ma'naviy saviyasini qaror toptirish, mas'uliyat va burchni his ettirish ularni kelgusidagi faoliyatlarini innovasiyalar asosida tashkil etishga o'rgatishni taqozo etadi.

E'tirof etish kerakki, ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida innovasion faoliyatni amalga oshirish mumkin emas. Buning uchun, o'quv-biluv jarayoni ochiq xarakterga ega bo'lishi, o'zaro axborotlar almashinuvi asosida tashkil etilishi kerak.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlash quyidagi omillar asosida rivojlanadi:

– ijodiy individuallik;

– talabalarining har tomonlama kasbiy kamolotga erishishi va takomillashishi jarayoni;

– o'z imkoniyatlarini amalga oshirish sifatidagi kreativ tajriba;

– intellektual-ijodiy tashabbus;

– bilimlar kengligi va chuqurligi, intellektual qobiliyati;

– ziddiyatlarga nisbatan hushyorlik, ijodga tanqidiy yondashuv, axborotlarga tashnalik, muammolardagi g'ayrioddiylikka va yangilikka bo'lgan his-tuyg'u, professionalizm, bilishga bo'lgan chanqoqlik va boshqalar.

Shunday qilib, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisi, ya'ni bugungi kun talabalarini kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda quyidagi jihatlarga e'tiborni qaratish lozim:

– bakalavriatura bosqichida tahsil olayotgan talabalarni ijodiy-motivasion yo'naltirish, ya'ni ularning ijodiy qiziqishi, muayyan yutuqlarga intilishi inobatga olinishi zarur;

– kreativlik fazilatlarini tarkib toptirish, ya'ni ularning tanqidiy fikrlashi, baho bera olish qobiliyati, mushohada yuritish, refleksiya moyilligini o'stirish;

– o'z kasbiy faoliyatini baholashga o'rgatish, ya'ni ijodiy faoliyat metodologiyasini egallash, ziddiyatni ijodiy bartaraf qilish qobiliyati; ijodiy faoliyatda hamkorlik va o'zaro yordam berish qobiliyatini shakllantirish;

– talabalarda qat'iyatlilik, mas'uliyatlilik, halollik, haqiqatgo'ylik, o'zini tuta bilishni rivojlantirish.

Demak, o'qituvchining innovasion faoliyati o'z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepsiyasini shakllantirish, ushbu rejani amalga oshirish va tahrir qilish, samaradorlikka baho berishni qamrab oladi. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashning o'ziga xos jihatlardan yana biri har xil ta'limiy sharoitlarda turlicha tabiatga, dunyoqarashga ega bo'lgan ta'lim jarayoni sub'ektlari imkoniyatlarini ro'yobga chiqara olishidir. Bu sohadagi dastlabki yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, bu sohaga oid konsepsiyalar murakkab, muntazam bo'lmagan ochiq didaktik vaziyatlar, uning tarkibiy qismlari va tarbiya jarayonini ham o'z ichiga qamrab oladi.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda estetik tarbiyaning xam o'ziga xos o'rni bor. Estetik tarbiya ancha keng ma'noga ega bo'lib, shaxsni tabiat va jamiyatdagi go'zallikni ideal nuqtai nazardan idrok etishga o'rgatadi. Voqelikdagi, ijtimoiy-mehnat, pedagogik munosabatda shaxsning didini o'stirishga, go'zallik va mukammallikka intilishga zamin yaratadi. Shu

sababli talabalarning kelgusidagi faoliyatini tashkil etishda, hayotdagi go'zallikni in'ikos etish, uni fahmlay va qadrlay olishi, nozik didli bo'lishiga, xullas o'z hayotini go'zallik qonunlari asosida tashkil qilish asosida komil insonga xos bo'lgan eng zaruriy fazilatlarini rivojlantirish zarur.

Oliy ta'limdagi islohotlar mazmuni yuksak rivojlangan mamlakatlar darajasida, O'zbekistonning ilg'or ilmiy-texnik, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishini ta'minlashga qodir intellektual salohiyotga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlashni talab etadi. Bu vazifaning samarali echimini topish ko'p jihatdan o'qitish texnologiyalarini takomillashtirish, o'quv jarayonida zamonaviy axborot kommunikasiya tarmoqlaridan o'z o'rnida maqsadga muvofiq foydalanishga bog'liq.

Talabalarga jismoniy tarbiya o'quv mashg'ulotlarida innovasion bilimlar berish ijtimoiy qonunlar asosida olib boriladi. Bunda quyidagi asosiy vazifalar hal etiladi:

1) sog'lom turmush tarzi tushunchalarini rivojlantirish, tana a'zolarini chiniqtirish, jismoniy jihatdan to'g'ri rivojlanish hamda ish qobiliyatining oshishiga ta'sir etish;

2) kelgusida ish faoliyatini umumiy o'rta ta'lim maktablarida tashkil qiluvchi talabalarni maktab yoshidagi bolalar to'g'risidagi fiziologik, psixologik bilimlar bilan qurollantirish, xususan, qaddi-qomatni to'g'ri tutish, mutanosib shakllantirish suyak-bo'g'inlari va muskullarni uyg'unlashgan tarzda rivojlantirish, yurak-qon tomir hamda nafas olish a'zolarini, asab tolalari majmuasini mustahkamlash haqidagi bilim berish;

3) maxsus usul va texnika asosida talabalarining sog'liklarini, har bir individual shaxs kamoloti saviyasini tadqiq etish: belgilangan norma va undan uzoqlashish ko'rsatkichlarini oldindan belgilash negizida tarbiya uchun doimiy ko'rsatkichni aniqlash va boshqalar.

Jismoniy mashqlar asablar majmuasining faoliyatiga ham, xususan, bosh miya qobig'idagi harakatlanuvchi qismga ham ta'sir etadi, natijada harakatlarning bir-biriga uyg'unligi yaxshilanadi, harakatlarda muvofiqlik, aniqlik zaruriy kuch va ritm hosil bo'ladi. Talaba aynan shu ta'sirlar natijasida tuzilishi jihatidan murakkab bo'lgan katta tezlikdagi harakatlarni oson o'zlashtirib oladi, bu esa jismoniy mehnat mashg'ulotlari uchun muhimdir. Kelgusida ish faoliyatini umumiy o'rta ta'lim maktablarida tashkil qiluvchi talabalar umumiy o'rta ta'lim maktablarida jismoniy tarbiya vositalari orasida eng ko'p qo'llanadiganlari jismoniy mashqlar ekanligini yaxshi bilishadi.

Jismoniy mashqlar gavda muskullarining o'sishi va mustahkamlanishiga, yurak-qon tomir tizimi faoliyatining va nafas olish a'zolarining yaxshilanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Jismoniy tarbiya vositalari orasida gimnastika, harakatli o'yinlar, badantarbiya daqiqalari (fizkulminutlar), an'anaviy sport turlari etakchi hisoblanadi.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda jismoniy tarbiya vositalaridan foydalanish muhim hisoblanadi. Inson jismonan sog'lom, har tomonlama etuk rivojlanishi uchun ma'lum maqsadni ko'zlagan holda tejamli harakat qilishi, tabiat qo'ynida yoki ozoda-shinam sport zalida harakatli mashqlar bilan shug'ullanishi nafosat his-tuyg'usini, aqliy tushunchasi va didini tarbiyalaydi. Shubha yo'qki, xilma-xil, aniq, ifodali bajarilgan jismoniy mashqlar estetik kechinma, hislarni yuzaga keltiradi. Jismoniy mashqlarni bajarish jarayonida harakatlar maqsadining ham shakli, ham mazmun jihatidan bir-biriga mos kelishi esa uning go'zalligini ta'minlaydi.

Yangi pedagogik bilimlar ko'lami bugungi kunda ta'lim-tarbiya tizimida yangicha metodologik yondashuvlarni yuzaga keltirayotir. Shu jihatdan olganda talabalarini estetik tarbiyalashda jismoniy mashqlarni loyihalash texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlash bir-biri bilan bog'langan va o'zaro ta'sirda bo'luvchi unsurlardan iborat uzluksiz va kafolatlangan natijani qo'lga kiritish jarayonidir.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlash maqsadi iste'molchilar talablariga mos keluvchi sifatli ta'lim xizmatlarini taqdim etish uchun zarur sharoitlarni ta'minlaydi, davlat ta'lim standartlari talablariga erishishda ta'lim jarayonlari samaradorligini oshiradi, muassasada ijodiy va ishchan muhitni rivojlantirib, xodimlarning kasbiy faolligini oshirishga, muassasaning raqobatbardoshligini ta'minlashga, ta'lim faoliyati uchun zamonaviy xavfsiz sharoitlarni yaratish va boshqaruvida jamoatchilikning keng ishtirokini ta'minlashga xizmat qiladi.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislar tayyorlashda o'qitiladigan asosiy fanlar qatoridan "Jismoniy tarbiya metodikasi", "Pedagogika", "Umumiy psixologiya", "Pedagogik mahorat", "Pedagogik texnologiyalar" kabi o'quv predmetlari jami 172 soat o'tilishi mo'ljallangan. Mazkur fanlarning o'quv dasturlari va o'quv-mavzu rejalarining tahlili shuni anglatadiki, pedagogik kadrlar tayyorlashdagi asosiy e'tibor bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mahoratni shakllantirish, pedagogik texnologiya elementlarini egallash, o'qituvchi mahoratiga doir dolzarb muammolar, o'qituvchi mahorati, uning asoslari, o'qituvchi faoliyatida kasb mahoratining o'rni va mohiyatini bilish, faoliyatning turli holatlarida o'qituvchining muomala madaniyati, aloqa o'rnatishi va muloqotga kirisha bilishi haqidagi bilimlar talabalar tomonidan o'zlashtirib olinishi kerak. Biroq mazkur o'quv dasturlarida bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchilari innovasion faoliyatini shakllantirishga bo'lgan ichki ehtiyoj va qiziqish inobatga olinmaydi. Bu borada maxsus metodik qo'llanmalar, yangilik kiritishga nisbatan rag'batning qaror topmaganligini kuzatish mumkin.

– jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarini kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashning ilmiy - pedagogik asoslari ishlab chiqilmaganligi bois o'qituvchilarda motivatsiyani kuchaytirishga xizmat qiladigan o'quv majmualari yaratilmagan;

– ayrim hudud va qishloq joylarida maxsus sport inshootlari va anjomlar zamon talablari darajasida emasligi;

– maktab fan metodbirlashmalari faoliyati zamon talablariga to'la javob bera olmaydi va malaka oshirishning samaradorligi aniqlanmaydi;

– hududiy metodbirlashmalarda sort bo'yicha o'tkazilgan musobaqalar, ularning natijalari monitoringi olib borilmaydi.

Bular kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlash muammosining amaliyotdagi holatini yaxshilash zarurligidan dalolat beradi. Buning uchun quyidagi vazifalarni bajarish lozim:

– bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda;

– kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlash shart-sharoitlarini, mexanizmini ishlab chiqish;

– kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlash samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan metod va vositalarni belgilab olish;

– jismoniy tarbiya o'qituvchilarining zamonaviy ta'lim olishlari, tajriba almashishlari uchun shart-sharoit yaratish, ta'limning sifat ko'rsatkichlarini aniqlash;

– zamonaviy texnologiyalarni amalda qo'llashga o'rgatish.

Innovation faoliyat motivasion, texnologik va refleksiv qismlardan tashkil topadi Talabalarni bu faoliyatga tayyorlash ikki yo'nalishda amalga oshiriladi: yangilikni idrok qilishga innovasion tayyorgarlikni shakllantirish va yangicha harakat qilishga o'rgatish. Innovation faoliyatni tashkil etishda tahsil oluvchilarning bilish faoliyati va uni boshqarish alohida ahamiyatga ega.

Shunday qilib, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisini kelgusidagi kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda bakalavriatura bosqichida tahsil olayotgan talabalarni ijodiy-motivasion yo'naltirish, ya'ni ularning ijodiy qiziqishi, muayyan yutuqlarga intilishi inobatga olinishi zarur. Bundan tashqari, ularni o'z kasbiy faoliyatini baholashga o'rgatish, ya'ni ijodiy faoliyat metodologiyasini egallash, ijodiy faoliyatda hamkorlik va o'zaro yordam berish qobiliyatini shakllantirish zarur. Binobarin, o'qituvchining innovasion faoliyati o'z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepsiyasini shakllantirish, ushbu rejani amalga oshirish va tahrir qilish, samaradorlikka baho berishni qamrab oladi.

ADABIYOTLAR

1. Abdullaeva Sh. A. Sportchilarning tarbiyalanganlik darajasini tashxislash metodlari. – Toshkent: Kamalak, 2002. - 134 b.
2. Atoev A.Q. Milliy kurashni rivojlantirish. – Buxoro: Ziyo, 2008. – 144 b.
3. Usmonxo'jaev T., Xo'jaev F. 1001 o'yin. – T.: Ibn Sino nomidagi nashriyot, 2004. - 352 b.
4. Usmonxo'jaev T.S., Arzumanov S.G., Qodirov V.A. Jismoniy tarbiya. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2003. - 208 b.
5. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Ta'lim menejmenti. – Toshkent: A.Avloniy XTRXMOMI, "Nikon Print", 2006. 73 b.

UDK: 316.1/2-340 (575.1)

Xayriniso XUSANOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti, sotsiologiya fanlari doktori (DSc)
E-mail: husanovahayriniso@gmail.com

I.f.d., prof. X.Abduramanov taqrizi ostida

IJTIMOY HIMOYA TIZIMIDA SOTSILOGIK POTSEDURALARNI QO‘LLASH SAMARADORLIGI

Annotatsiya

Maqolada ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirishda innovatsion yondashuvlar qo‘llanilish sarmadorligi sotsiologik tahlil qilingan. Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniqlash va ularga moddiy ko‘mak pullarini ajratish tizimi avtomatlashtirilib, ushbu jarayonda mutassaddi shaxslarning ishtiroki minimallashtirish yo‘llari ko‘rsatilgan. Elektron tizim ushbu sohada suiiste‘molliklarning oldini olishda raqamli iqtisodiyot yutuqlariga tayangan munosib yechim ekanligi asoslangan. Aholini ijtimoiy himoyalash tizimining tarkibiy elementlari bo‘lgan manfaatdor vazirlik va idoralar o‘rtasida to‘siqlarsiz axborot hamda zaruriy ma‘lumotlarni almashish tizimi ishga tushirilish ijtimoiy zarurat ekanligi alohida e‘tirof etilgan. “Ijtimoiy himoya yagona reyestri” axborot tizimi orqali kam ta‘minlangan oilalarga ijtimoiy nafaqa va moddiy yordam tayinlash hamda to‘lash mezonlari, ijtimoiy nafaqalarni tayinlashda ustuvorlik daromadi nisbatan pastroq bo‘lgan oilalarga berilish zarurati asoslangan.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy himoya, ilg‘or modellar, liberal yondashuv, ijtimoiy risk, ijtimoiy ko‘mak, ijtimoiy xizmat, ijtimoiy sug‘urta, ijtimoiy davlat, subsidiya, dotatsiya.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕДУР В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ

Аннотация

В статье проведен социологический анализ эффективности применения инновационных подходов к совершенствованию системы социальной защиты. Автоматизирована система выявления социально незащищенных слоев населения и выделения им денег на материальную поддержку, намечены пути минимизации участия должностных лиц в этом процессе. Он основан на том факте, что электронная система является достойным решением, основанным на достижениях цифровой экономики в предотвращении злоупотреблений в этой области. Отдельно отмечена социальная необходимость внедрения системы беспрепятственного обмена информацией и необходимой информацией между заинтересованными министерствами и ведомствами, являющимися структурными элементами системы социальной защиты населения. Критерии назначения и выплаты социальных пособий и материальной помощи малообеспеченным семьям через информационную систему "Единый реестр социальной защиты", приоритет при назначении социальных пособий отдается семьям с относительно низким доходом.

Ключевые понятия: Социальная защита, продвинутые модели, либеральный подход, социальная нестабильность, социальные риски, социальная помощь, социальная работа, социальная страхование, социальная справедливость, социальное государство, социальное благосостояние, субсидия, дотация.

THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF SOCIOLOGICAL PROCEDURES IN THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM

Annotation

The article presents a sociological analysis of the effectiveness of innovative approaches to improving the social protection system. The system of identifying socially vulnerable segments of the population and allocating money to them for material support has been automated, ways to minimize the participation of officials in this process have been outlined. It is based on the fact that the electronic system is a worthy solution based on the achievements of the digital economy in preventing abuse in this area. The social necessity of introducing a system of unhindered exchange of information and necessary information between interested ministries and departments, which are structural elements of the social protection system, was separately noted. Criteria for the appointment and payment of social benefits and material assistance to low-income families through the information system "Unified Register of Social Protection", priority in the appointment of social benefits is given to families with relatively low income.

Key words: Social protection, advanced models, liberal approach, social instability, social risks, social assistance, social work, social insurance, social justice, welfare state, social welfare, subsidies, subsidies.

Kirish. Dunyo miqyosida aholining ehtiyojmand qatlamlarini ijtimoiy himoyalash, ularning ish bilan bandligini ta‘minlash orqali kambag‘allikdan chiqarishga qaratilgan e‘tibor yangi vazifalarni kun tartibiga qo‘ymoqda. Ma‘lumotlariga ko‘ra, «...dunyo aholisining 47 foizi ijtimoiy himoyaning bitta turidan foydalana olsa, 53 foizi (4,1 milliard kishi) bunday yordamdan to‘liq yoki qisman mahrumligicha qolib, davlatlar YAIMning atiga 12,8 foizi ijtimoiy himoya chora-tadbirlariga sarflanadi, yuqori daromadli davlatlarda bu ko‘rsatkich 16,4 foizni tashkil etsa, past daromadli davlatlarda

1,1 foizni tashkil etmoqda»[1]. Bu aholini ijtimoiy himoyalash tizimini takomillashtirishda innovatsion tendensiyalarni ilmiy o‘rganish zaruriyatini ilgari suradi.

Jahonning etakchi ilmiy markazlari va universitetlarida aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari sarmadorligini tizimli tahlil qilish borasida tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu borada, ijtimoiy himoya tizimida zamonaviy transformatsiyalar, dunyo davlatlarida muhtojlikning korrelyatsion tahlili, aholi ijtimoiy-demografik taqsimotiga ko‘ra himoyalash tendensiyalari, universal ijtimoiy himoyadan

individual yondashuvga o'tib borish, ijtimoiy himoya va inson kapitaliga sarmoya aloqadorligi, aholining yosh stratalari bo'yicha zamonaviy ijtimoiy tahlikalar, boqimandalik va ichki zahiralarni faollashtirish muammolari, ijtimoiy himoya tizimida raqamli islohotlar masalalarini ilmiy tadqiq qilish zaruratini ilgari surmoqda.

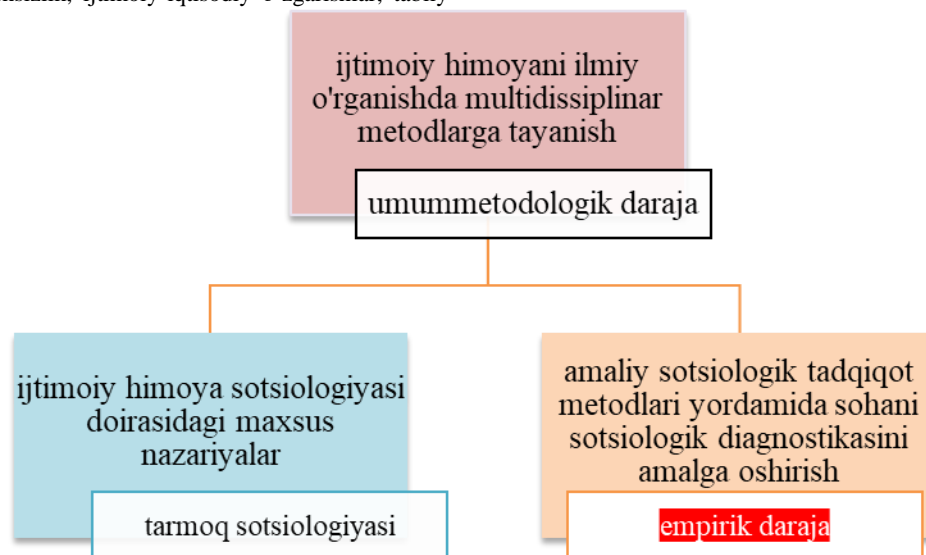
Yangi O'zbekistonda aholining ehtiyojmand qatlamlarini ijtimoiy himoyalashga e'tibor qaratilmoqda. «Ijtimoiy himoya birgina ko'mak pullarini to'lash bilan cheklanmasligi kerak va muhtoj kishilarning «oyoqqa turib olishi»ga yordam berishi shart»[2]. Shu boisdan, aholini ijtimoiy himoyalash tizimini yanada takomillashtirishda mavjud tajribani tanqidiy-tahliliy o'rganish, ushbu sohadagi muammoli nuqtalarni aniqlash, ijtimoiy himoya tizimida differensiallashgan-preventiv texnologiyalarni faollashtirish orqali uning samaradorligini ta'minlash dolzarbligi oshib bormoqda. Shuningdek, ijtimoiy himoya tizimida tartib-tamoyillar, mezonlar va ko'rsatkichlar doirasini aniqlash, ijtimoiy himoyaning kompensatorlik va stimullovcilik funksiyalarini kun tartibiga chiqarishda ko'maklashadigan kompleks sotsiologik tadqiqotlarni yanada takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahonda olib borilgan tadqiqotlardan qator, jumladan, quyidagi ilmiy natijalar olingan: barqaror taraqqiyot maqsadlariga erishish sohasida ijtimoiy himoya samaradorligini oshirish masalalarini ilmiy o'rganish (International Labour Office, Shveysariya), ijtimoiy himoya tizimining strategik asoslari (EU Social Protection Systems Programme, Finlyandiya), Osiyo va Tinch okeani havzasi davlatlarida ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash (United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, Tailand), ehtiyojmand qatlamlarni ijtimoiy himoyalashning tuzilmali-funksional xususiyatlari (The Asian Development Bank, Tailand)[3], kambag'allik, ishsizlik, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, tabiiy

ofat oqibatlarini va boshqa krizislarda qo'llab-quvvatlashni tarmoqli rivojlantirish (The International Bank for Reconstruction and Development (IBRD), World Bank Group, AQSH)[4], aholining bazaviy ijtimoiy ehtiyojlar ta'minotini moliyalash va ijtimoiy himoya tizimi samaradorligini oshirish (The International Development Association, AQSH), ijtimoiy himoyada xalqaro ijtimoiy hamkorlik va global koordinatsiya (Social Protection Inter-agency Cooperation Board, AQSH) masalalarini qamrab oladi[5].

Dunyoda aholini ijtimoiy himoyalash bo'yicha qator, jumladan, ustuvor yo'nalishlar asosida tadqiqotlar olib borilmoqda: ijtimoiy himoyaning iyerarxik funkcionalligi, vertikal va gorizontaal strategiyalari, umumbashariy va milliy paradigmalari, sohani ilmiy tadqiq etishda multidistsiplinar pozitsiya, ijtimoiy himoyada universallikdan chekinish va individual-intellektual mezonlarning afzalligi, muhtojlikdan chiqarishda ichki subyektiv zahiralarni faollashtirish, stimullash tartibiga o'tish, muhtojlik omillarini fiziologik, ijtimoiy, ruhiy komponentlardan iborat yaxlitlikda baholash metodikalarini ishlab chiqish, sohada ijtimoiy tadbirkorlik ijtimoiy himoyaning ijtimoiy-texnologik, inersion-integratsion rivojlanish trayektoriyalari ilmiy-tadqiqot ishlarning dolzarb yo'nalishlari qatoridan joy olmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ijtimoiy himoya tushunchasining sotsiologik modelini shakllanishida ijtimoiy davlat kontsepsiyasi alohida ahamiyatga ega. Ushbu kontsepsiyaga muvofiq ijtimoiy himoya fuqarolarning farovon turmushiga tahdid soluvchi ijtimoiy tahlikalardan himoyalash mexanizmi sanaladi. Sotsiologik nuqtai-nazardan ijtimoiy himoya davlat ijtimoiy siyosatining institutsional tarmog'i bo'lib, u o'zida jamiyatning strategik taraqqiyot maqsadlarini ifodalaydi[6]. Uni sotsiologik o'rganish «Ijtimoiy himoya sotsiologiyasi» tarmoq yo'nalishini shartlaydi va quyidagi darajalar kesishmasida amalga oshiriladi (1-rasm):

1-rasm. Ijtimoiy himoya sotsiologiyasining tarkibiy tuzilishi.

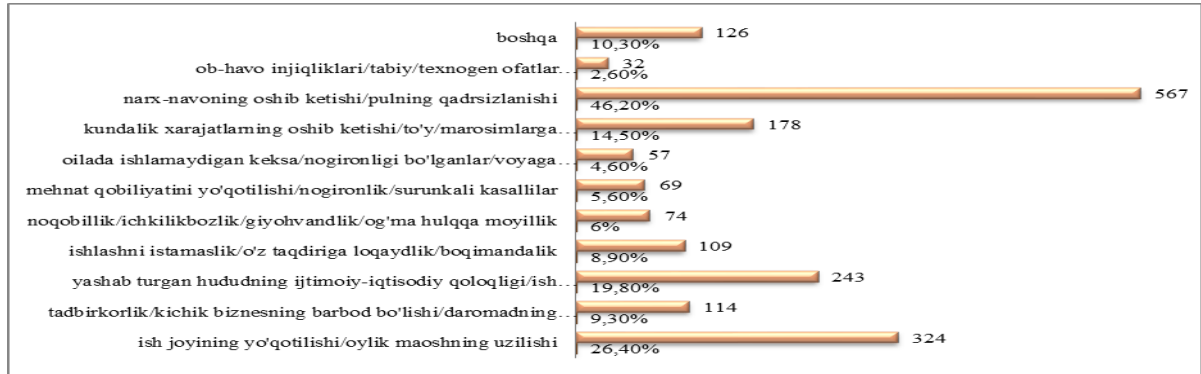
1) umummetodologik daraja – ijtimoiy himoyani kontseptual o'rganishda multidistsiplinar metodologiyaga tayanish; 2) tarmoq sotsiologiyasi – ijtimoiy himoya sotsiologiyasi doirasidagi ilmiy tadqiqotlar mahsuli bo'lgan maxsus nazariyalar; 3) empirik daraja – amaliy sotsiologik tadqiqot metodlari yordamida sohani sotsiologik diagnostikasini amalga oshirish[7]. Ushbu darajalar «Ijtimoiy himoya sotsiologiyasi»ning metodologik va metodik bazasini hosil qiladi. Shuningdek, «ijtimoiy himoya» tushunchasi falsafa, tarix, sotsiologiya, iqtisodiyot, demografiya,

siyosatshunoslik, huquqshunoslik, psixologiyada fanlararo tadqiqotlarga turtki berdi. Natijada, multidistsiplinar loyihalarni amalga oshirish tendensiyasi organik metodologik hamkorlik va fanlararo konsensusni shartladi. Bu ilm-fan doirasida yaqqol sezilmoqda va ijtimoiy himoyaning zamonaviy mazmun-mohiyatini ilmiy o'rganishda integratsiyalashgan yondashuvni shakllantirmoqda. Ushbu yondashuvga muvofiq ijtimoiy himoya universal ilmiy ob'ekt sifatida bitta fan doirasida muxtor qola olmaydi. Aksincha,

ko'p qirrali metodologiyaga tayanadi va multidistsiplinar simbiozni hosil qiladi.

Tahlil va natijalar. Statistik reallikdan kelib chiqib, 30-55/60 yoshli aholi qatlami Kun.uz ijtimoiy tarmog'ida o'tkazilgan on-layn anketali so'rovda ishchi ob'ekt sifatida tanlandi[8]. Bunda quyidagi ijtimoiy mezonlar asos bo'ldi; 1) o'rta yoshlilar sotsial mas'uliyatli, qat'iy fuqarolik pozitsiyasiga ega ijtimoiy yetuk shaxslar yig'indisi; 2)

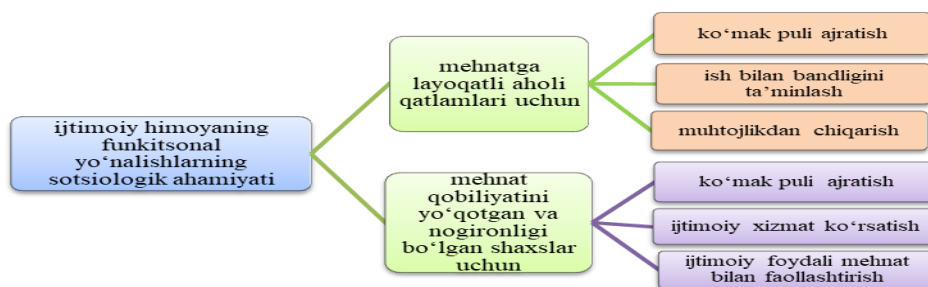
jamiyatda o'rnatilgan me'yorlarga mos holda shaxsiy va kasbiy hayotda barqarorlikni ta'minlab, kar'era pillapoyasida faol harakatlanadi; 3) ularning zimmasida ikki karra mas'uliyat – ya'ni, o'sib kelayotgan farzandlar hamda qarib borayotgan ota-onasi borasida qayg'urish yotadi. Tadqiqotda respondentlarga «Kundalik hayot barqarorligiga tahdid soluvchi omillarni ko'rsating» savoli bilan murojaat etildi (2-rasm):

2-rasm. Kundalik hayot barqarorligiga tahdid soluvchi omillar, %.

Har ikkinchi respondent (46,2%) turmush barqarorligiga tahdid sifatida narx-navoning oshib ketishi/pulning qadsizlanishini ko'radi. Keyingi o'rinda ish joyining yo'qotilishi/oylik maoshning uzilib qolishi (26,4%) aniqlandi. 19,8% holatda yashab turgan hududning ijtimoiy-iqtisodiy qoloqligi/ish o'rnlari yaratilmaganligi bu muammolar qatoridan joy oldi. Kundalik iste'mol/to'y /marosimlarga muntazam sarf-harajatlarni oshib ketishi (14,5%) xuddi shunday ijtimoiy tahlikalar qatoridan o'rin olmoqda. 9,3% - respondentlar fikriga ko'ra, tadbirkorlik va kichik biznesning barbod bo'lishi/daromadning to'htab qolishi xavotirga sabab bo'lmoqda. 8,9% - so'ralganlar ishlashni istamaslik/o'z taqdiriga loqaydlik/boqimada kayfiyatda yashashga moyillikni ijtimoiy tahlikalar qatorida ko'radi. Tadqiqot natijalariga muvofiq ijtimoiy himoyaga muhtojlik Bartel shkalasi bo'yicha sotsiologik baholanib, ehtiyojmand qatlamlarda salomatlik darajasi va maishiy ijtimoiylashuv holatidan kelib chiqib, ularda ichki sub'ektiv zahiralarni faollashtirish orqali jamiyatdagi o'rni, maqomini oshirish zarurati asoslandi.

Tadqiqotda mamlakatimizda «Ijtimoiy himoya yagona reyestri» axborot tizimida idoralararo elektron hamkorlik istiqbollari va integratsiyalashgan axborot tizimini takomillashtirish tendensiyalari aniqlandi. «Ijtimoiy himoya yagona reyestri» axborot tizimi samaradorligini ijtimoiy ko'rsatkichlarida baholang?» savoli bo'yicha ekspertlar fikriga ko'ra, davlat ijtimoiy xizmatlari va ijtimoiy yordam oluvchilarning doimiy yangilanib turiladigan yagona ma'lumot bazasi shakllantirildi (27%); ijtimoiy yordam tayinlash jarayoni maksimal shaffoflashdi (32%); ehtiyojmandlik darajasi belgilangan mezonlarga muvofiq ob'ektiv aniqlanmoqda (21%); muhtojlikni regional baholash dolzarblashmoqda (20%). Tizimda inson omilining ishtiroki juda kamligi bois suiste'molliklarni oldini olishning o'ziga xos mexanizmi bo'ldi va aholini ijtimoiy himoyalash tizimida raqamli texnologiyalar samaradorligini ta'minladi. Ijtimoiy himoyaning avtomatlashtirilgan tizimi «maqsadli» bo'lib, bir-biri bilan chambarchas bog'liq quyidagi ikki yo'nalishda amalga oshiriladi (3-rasm):

3-rasm. Ijtimoiy himoya yagona reyestri axborot tizimining funksional imkoniyatlari.

Ijtimoiy himoyaning maqsadlilikini oshirishda ehtiyojmand aholi qatlamlari uchun qulay sharoit yaratishda ularning ijtimoiy mehnatda band bo'lganlarga to'liq bo'lmagan ish kunlari joriy etish, barqaror daromad va tibbiy xizmatni kafolatlaydigan ijtimoiy shartnomalar tuzish imkoniyatlarining sotsiologik jihatlari kengaytirish tizimini yaratilishini shartlaydi. Ushbu innovatsion yangiliklar «Raqamli O'zbekiston-2030» davlat dasturi doirasida «elektron hukumat» tizimini takomillashtirishni anglatadi. BMT Inson taraqqiyoti dasturi doirasida Qozog'istonda 2022 yildan boshlab aholini adresli ijtimoiy himoyalashda raqamli texnologiyalarga asoslangan «Oilaning raqamli xaritasi» loyihasi ishga tushirildi[9]. Qo'shni davlat ijtimoiy himoya

tizimida raqamli islohotlar mamlakatimizda joriy etilgan «Oilaning raqamli pasporti» texnologiyasining analogi bo'lib, ikkala holatda ham bu mexanizm ehtiyojmand oilalarga tezkor va samarali yordam ko'rsatishga mo'ljallangan innovatsion yechim bo'ldi.

Xulosa va takliflar. Ijtimoiy himoyaning yagona axborot tizimi ehtiyojmand qatlamlarning ijtimoiy holatni o'rganishda differentsiallashgan-preventivlik tartibiga mutanosib bo'lmoqda. Ushbu tartib doirasida ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlarining hayotiy ehtiyojlarini qondirishga hamda mahallalarda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga yo'naltirilgan milliy ijtimoiy sug'urta xizmatlaridagi oilaviy ko'mak, «manfaatli taklif» loyihalarini

jamoatchilik nazorati asosida yo'lga qo'yilishi ayni muddao sanaladi[10]. Ushbu tizim xalqaro amaliyotda keng qo'llanilib, ehtiyojmand kishining nafaqat moddiy yetishmovchilik holati, balki uni muhtojlikka tushurib yuborgan bevosita va bilvosita omillar tashxislanadi. Ehtiyojmand aholi qatlamlari uchun qulay sharoit yaratishda ularning ijtimoiy mehnatda band bo'lganlariga barqaror daromad va tibbiy xizmatni kafolatlovchi ijtimoiy shartnomalar tuzish imkoniyatlarining sotsiologik jihatlari kengaytirish zarurati oshib boradi. Bunda ijtimoiy yordam, ijtimoiy xizmat va ijtimoiy sug'urta birligi asosida ko'rsatilayotgan ko'makning kompensatorlik hamda stimullovchi funksiyalari uyg'unlashib ketadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati aholining ehtiyojmand qatlamlarini ijtimoiy himoyalash tizimini yanada takomillashtirish, ijtimoiy tahlikalarni sotsiologik baholash metodikalarini ishlab chiqish, sohani axborotlash va raqamlashtirish tendensiyalarida inson omili ishtiroki, ijtimoiy yordamning jamg'arma samaradorligini oshirish jihatlari chuqur tadqiq etishga bag'ishlangan maxsus ilmiy ishlarda manba sifatida foydalanishi bilan belgilanadi.

Ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamining ehtiyojmandlik darajasini Bartel shkalasi bo'yicha aniqlash orqali sotsiologik baholash mezonlari (salomatlik, maishiy ijtimoiylashuv, ichki sub'ektiv zahiralarni faollashtirish, jamiyatdagi o'rni, maqomi) ishlab chiqilgan;

jamiyat ijtimoiy tuzilmasida ehtiyojmand aholi qatlamlarining hayot faoliyatini tashkil etish tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarishga yo'naltirilgan davlat, nodavlat, xususiy sektor hamda mahalla faoliyatini muvofiqlashtirish asosida yagona ijtimoiy ekotizimni yo'lga qo'yilishi asoslanirilgan;

ehtiyojmand aholi qatlamlari uchun qulay sharoit yaratishda ularning ijtimoiy mehnatda band bo'lganlariga barqaror daromad va tibbiy xizmatni kafolatlaydigan ijtimoiy shartnomalar tuzish imkoniyatlarining sotsiologik jihatlari kengaytirish tizimining yaratilishi asoslangan;

og'ir sharoitli oilalarda latent muammolarni yakka tartibda aniqlab, ularda ijtimoiy faollikni mahallalarda shakllantirish orqali ijtimoiy sotsiologik tizimini (tibbiy ko'rikdan o'tkazish, bepul dori-darmon, stasionar sharoitda sog'liqlari tiklanishi va tibbiy-ijtimoiy patronaj xizmatlari, sihatgoh va dam olish uylariga yo'llanmalar ajratish) tashkil etilishi asoslangan;

ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlarining hayotiy ehtiyojlarini qondirishga hamda mahallalarda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga yo'naltirilgan milliy ijtimoiy sug'urta xizmatlaridagi oilaviy ko'mak, «manfaatli taklif» loyihalarini jamoatchilik nazorati asosida yo'lga qo'yilishi asoslanirilgan.

ADABIYOTLAR

1. <https://www.ilo.org/global/research/global-reports/world-social-security-report/2020-22/lang--en/index.htm>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi / Xalq so'zi. 2020-yil 25-yanvar.
3. Всемирный доклад по мониторингу ОДВ. – Ташкент: Издательство ЮНЕСКО, 2021. – С. 12.
4. Доклад о социальной защите в мире в 2017-2019 годах. Обеспечение всеобщей социальной защиты для достижения Целей в области устойчивого развития / Группа технической поддержки по вопросам достойного труда и Бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. – Москва: МОТ, 2018. – С. 32-33.
5. Социальное обеспечение для всех. Стратегия Международной организации труда. Создание минимальных уровней социальной защиты и всеобщих систем социального обеспечения. Международная организация труда, 2013. – С. 3-5.
6. Sodiqova Sh.M. Jamiyatni modernizatsiyalash jarayonida keksalarni ijtimoiy himoyalashning sotsiologik tahlili. Sots. f.dok. dissert. – Toshkent: O'zMU, 2016. – B. 161.
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimini mustahkamlash" loyahasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2020-yil 30-oktabrdagi 669-sonli Qarori Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. 2020-yil 31-oktabr.
8. Dissertatsiya ishida muallif tomonidan ishlab chiqilgan «O'zbekistonda ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish tendentsiyalari» mavzusida on-layn anketali savolnomasi Kun.uz ijtimoiy tarmog'ida joylashtirildi va unda 1225 nafar respondent ishtirok etdi. Mazkur tadqiqotda tasodifiy tanlanma usuli qo'llanilib, unda respublikamizning ma'muriy-hududiy taqsimotga muvofiq aksariyat respondentlar Toshkent shahri 22% (266 nafar) va Samarqand viloyati 14% (176) nafar ishtirok etdi. Respondentlarning aksariyat ko'pchiligi 30-54 yosh (68,9%), ya'ni o'rta yoshli aholi qatlamiga mansubligi aniqlandi. (https://docs.google.com/forms/d/1lzkp3ujdN3_zIgz2Uvk1H7POAGNKDEwBmzSNSt).
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06/22/60/0082-son).
10. Xusanova X.T. O'zbekistonda ijtimoiy himoya tizimi: kontseptual asoslar va innovatsion tendentsiyalar. Monografiya. – Toshkent: KALEON-PRESS, 2021. – 168 b.

Kamoliddin XO'SHBOQOV,
Termiz davlat pedagogika instituti Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: kamolxoshboqov22121995@gmail.com

TDPIning p.f.n, dotsenti M.A.Norbosheva taqrizi asosida

SHAXS PSIXIK SALOMATLIGINI TA'MINLASHDA SOG'LOM TURMUSH TARZINING O'RNI

Annotatsiya

Ushbu maqolada yosh avlodni psixosotsial salomatlik, uning asosiy ko'rsatkichlari va baholash mezonlari bilan tanishtirish, ularga psixologik salomatlik, uning strukturasi va buzilish me'yorlari haqida ma'lumot berish, bo'lajak mutaxassislarda psixologik salomatlikka xavf soluvchi omillar to'g'risidagi bilimlarni rivojlantirish asosiy vazifa sifatida mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: Shaxs, psixologik salomatlik, psixogigiyena, psixik taraqqiyot, psixoterapevtik ta'sir, yosh psixogigiyenasi, mehnat va ta'lim psixogigiyenasi, turmush psixogigiyenasi, oila psixogigiyenasi.

РОЛЬ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЛИЧНОГО ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ

Аннотация

Данная статья знакомит молодое поколение с психосоциальным здоровьем, его основными показателями и критериями оценки, информирует о психологическом здоровье, его структуре и нормах расстройства, дает знания о факторах, угрожающих психологическому здоровью будущих специалистов. задача.

Ключевые слова: Личность, психологическое здоровье, психогигиена, психическое развитие, психотерапевтический эффект, психогигиена молодежи, психогигиена труда и обучения, психогигиена жизни, семейная психогигиена.

THE ROLE OF A HEALTHY LIFESTYLE IN ENSURING PERSONAL MENTAL HEALTH

Annotation

This article introduces the young generation to psychosocial health, its main indicators and assessment criteria, informs them about psychological health, its structure and norms of disorder, and provides knowledge about the factors that threaten psychological health in future professionals. development is intended as the main task.

Key words: Personality, psychological health, psychohygiene, mental development, psychotherapeutic effect, youth psychohygiene, labor and educational psychohygiene, life psychohygiene, family psychohygiene.

Kirish. JSST nizomiga ko'ra, «salomatlik – nafaqat kasallik va jismoniy nuqsonlarning yo'qligi, balki to'liq jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonlik holatidir»[1]. Turmush tarzi deganda – muayyan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda shakllangan insonlarning barqaror hayot faoliyatlari; moddiy va ma'naviy ehtiyojlarning qondirilishi; muloqot va xulq-atvor normasi tushuniladi[2].

Jamiyat ma'naviyatini yangilash, davlat va ijtimoiy qurilish sohalarida yuqori natijalarga erishishda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish hozirga yosh avlodning, butun millatning sog'lig'ini asrash muhim masala hisoblanadi. Sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish har xil yo'nalishlarda olib borilishi lozim. Bu bir tomondan, talabalar va kattalarga sog'lom turmushga oid ma'lum bir tibbiyot va gigiyenik bilimlarni berishga, ularga sog'lom turmush tarzi organizm rivojiga qanday ta'sir etishi haqidagi tasavvurlarning uyg'onishiga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ta'lim-tarbiyada gigiyenik qoidalarga amal qilishga, o'zini va yon atrofdagilarni sog'lig'ini asrashni kundalik odatga aylantirish ko'nikmalarini shakllantirishga bog'liqdir. Bu borada sog'lom turmush tarzi ommaviy axborot vositadarida, barcha tarbiya o'choqlari bilan hamjihatlikda keng targ'ib qilinmogi zarur. Sog'lom turmush tarzi - inson turmush sharoitlarini faol o'zlashtirish usuli bo'lib, kun tartibiga rioya qilish, faol harakat asosida organizmni chiniqtirish, sport bilan shug'ullanish, to'la va sifatli ovqatlanish ovqatlanishning gigiyenik qoidalariga rioya qilish, muloqot va ekologik madaniyatga erishish, umuminsoniy va milliy qadriyatlar asosida ma'naviy tarbiya olish, zararli odatlardan o'zini tuta bilish demakdir.

Sog'lom turmush tarzi - tor tushuncha bo'lib, inson organizmi hayot faoliyatining ichki va tashqi sharoitlarining majmuini ko'zda tutadi. Ushbu sharoitlar organizm barcha sistemalarini uzoq ishlashga yordam beradi. Shuningdek, sog'lom turmush tarzi - bu salomatlikni mustahkamlash, shaxs uyg'un rivojlanishi, dam olish va mehnat qilishga olib keluvchi ratsional metodlar majmuidir[3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Psixogigiyena – psixik sog'liqni saqlash va mustahkamlashga yo'naltirilgan tadbirlarni ishlab chiquvchi va amalga oshiruvchi gigiyena sohasidir. I. P. Pavlov jismoniy harakatning inson salomatligiga ta'sirini, organizm tashqi muhit bilan chambarchas bog'lanligini anglatuvchi ko'rinish, deb ta'riflaydi. S. Pako. G. Ofire. L. Bine. U. Maynot. E. Medovir. A. Komfort. I. V. Davidovskiy. B. G. Ananyev, I. V. Nogorniy, E. D. Aleksandrovna va boshqalar uzoq umr ko'rish sirlarini ekologik omillar orqali tushintirishga harakat qiladilar. Aksariyat olimlarning fikricha, ekologik omillar insonning yashash sharoitiga, kamol topishiga bevosita yoki bilvosita ta'sir qiladigan omillardir[4].

Tahlil va natijalar. Har bir shaxsning turmush tarzi kun sayin ro'y berayotgan voqea hodisa va turli o'zgarishlarning ta'siri ostida shakllanmoqda. O'zaro munosabatlarning o'zgarayotgani o'quvchilar ruhiyatiga ta'sir etmoqda. Natijada ularda o'z taqdiri, oilasi, jamoasi uchun zarur bo'lgan aqliy, hissiy va erkiga oid xatti-harakatlar tanlash mas'uliyatini oshirmoqda. Ular natijasida yuzaga keladigan asab kasalliklarining oldini olish zarur. Buning uchun esa eng avvalo shaxsiy va ijtimoiy miqyosda sog'lom turmushni tashkil etish talab etiladi va sog'lom turmush tarzini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari va amalga oshirish

yo'llarini bilishi kerak. Sog'lom turmush tarzini shakllantirish predmetining maqsadi va vazifalari:

* shaxs hayoti va salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni bartaraf etish borasidagi nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirishga erishish;

* kun tartibiga qat'iy amal qilish;

* muntazam ravishda chiniqib borish, faol jismoniy harakatni tashkil etish hamda sport bilan doimiy shug'ullanishga erishish;

* to'g'ri ovqatlanish qoidalarining mohiyati va ahamiyati to'g'risidagi ma'lumotlarni puxta o'zlashtirish va ulardan amaliy faoliyatda foydalanish;

* shaxsiy salomatlikni saqlashga nisbatan mas'uliyatni qaror toptirish;

* atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik madaniyat qoidalariga ega bo'lish;

* turli xildagi jarohatlanish va baxtsiz hodisalarning oldini olish layoqatiga ega bo'lish; * salbiy odatlarni o'zlashtirish (tamaki mahsulotlarini chekish, narkotik moddalar va spirtli ichimliklarni iste'mol qilish)ning rag'batini yuzaga kelmasligini ta'minlash;

* jins sifatida to'g'ri tarbiyalanish, shaxsiy gigiyena qoidalaridan xabardor bo'lish va ularga og'ishmay amal qilish;

* o'zida yuksak axloqiy sifatlar, kuchli va mustahkam irodani hosil qilishga erishish, shuningdek, psixogigiyena talablariga amal qilish;

* hayotning umumiy falsafasi - turmush muammolariga qarshi kurasha olish, milliy istiqloq g'oyasi va mafkura tamoyillariga zid bo'lgan aqidalarga qarshi immunitetni hosil qilish yo'lida nazariy va amaliy faoliyatni tashkil etish va hokazolardan iboratdir. Jismoniy mashqlarni bajarish natijasida organizmning himoya vositalari yaxshi rivojlanadi. Bolalik, o'smirlilik davridan boshlangan chiniqish mashg'ulotlari, ayniqsa, foydalidir. Har bir kishida mustahkam rejimga amal qilish odatini tarbiyalash zarur. Badantarbiya bilan shug'ullanishni, toza havoda sayr qilish, sport o'yinlarida ishtirok etish, uzoq umr ko'rish va salomatlikni ta'minlovchi omillardandir. Har bir shaxs muntazam ravishda muayyan darajada jismoniy qobiliyatga mos keluvchi jismoniy harakatlarni bajarishga odatlanishi lozim. Bulardan tashqari, bizning issiq iqlim sharoitimizda an'anaviy usullarga qaraganda noan'anaviy usullar bilan organizmni chiniqtirish maqsadga muvofiq. Ya'ni, turli xil oyoq vannalari, tuzli hamda toshli yo'lakchalarda yurish, shuningdek, uyqudan oldin va keyin ochiq havoda sayr qilish singari chiniqtirish usullari organizmni immun tizimining faoliyatini kuchaytiradi.

Faol harakatning organizmga ko'rsatadigan ta'sirini quyidagicha ifodalash mumkin:

– yurak-qon-tomir funksiyasi faollashadi;

– nafas olish yaxshilanadi;

– suyaklar mustahkamlanib, muskullar kuchli bo'ladi, bo'g'inlarning harakatchanligi ortadi;

– ovqatning yaxshi hazm bo'lishi ta'minlanadi;

– ayrim organlarining faoliyati yaxshilashadi;

– asab tizimi mutahkamlanadi, bular esa markaziy nerv tizimida bo'ladigan qo'zg'alish hodisalarining muvozanatini bir me'yorda saqlashda katta ahamiyatga ega;

– inson psixologiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

– qaddi-qomatning to'g'ri shakllanishiga yordam beradi va hokazolalar.

O'qituvchi ta'lim jarayonida turmush tarzining salomatlikni saqlash va mustahkamlashda tutgan o'rni, inson umrini davrlarga bo'lish, bolalarning o'sish va rivojlanish qonuniyatlari, jismoniy holatini aniqlash, bolalik davrida uchraydigan anatomik va fiziologik nuqsonlarni to'g'ri holatga keltirish, to'g'ri qaddi-qomatning gigiyenik asosi, bola va o'smirlarda uchraydigan qomatning buzilish turlari, sabablari va uni tuzatish usullari, jismoniy tarbiyaning gigiyenik asoslari, organizmni mustahkamlash va chiniqtirish

uchun tabiatning tabiiy kuchlaridan - quyosh, havo va suvdan foydalanish, insonning sog'lom turmush kechirishida jismoniy tarbiyaning ahamiyati, masalalariga alohida ahamiyat bermog'i va o'quvchilarda shu tushunchalarni shakllangarmog'i zarur. Kun tartibiga amal qilish - sog'lom turmush tarzining asosi. Kun tartibi - insonning dunyoga kelgan kunidan boshlab amalda bo'luvchi doimiy jarayon sanalib, shaxsning turli mazmundagi faoliyati - mehnat qilish, dam olish, ovqatlanish, sport bilan shug'ullanish va hokazolarning muayyan vaqtda, tartib bilan, ketma-ket bajarilishidir. Tabiiyki, kun tartibi hamma uchun bir xil bo'la olmaydi va u shaxsning yoshi, sog'lig'i, ish qobiliyati va maishiy turmush sharoitiga muvofiq tuziladi va uning umumiy talablariga: kun tartibini ishlab chiqishda amaliy mehnat bilan jismoniy mehnatning to'g'ri taqsimlanishi, mehnatning o'z vaqtida dam olish bilan almashtirilishi, har kuni muayyan ovqatlanish, ma'lum vaqtda uyquga yotish va barvaqt uyqudan uyg'onishga odatlanish, ochiq havoda sayr etish kabilar kiradi. Insonning sog'lom, nosog'lom turmush tarzi ham kun tartibining to'g'ri, noto'g'ri uyushtirilganligiga bog'liq.

Insonning ijtimoiy muhit sharoitlari ichiga kasb mehnati, turmush tarzi, madaniyati va ma'naviyati kabilar kiradi. Ma'lumotlarga ko'ra, ochiq havoda ortiqcha zo'riqishsiz jismoniy mehnat bilan shug'ullangan odamlarda harakatning tezligi, qad-qomatning tikligi, ma'naviy tetiklik, ruhiy faollik uzoqroq saqlanadi. Mana shu holat jismoniy tarbiya bilan doimiy shug'ullanuvchi kishilarda ham bo'ladi. Tog'lik hududlarda yashovchilarning uzoq umr ko'rishining asosiy sabablari quyidagilar: - Iqlim sharoiti va jug'rofiy omillar; - kun mobaynida 4-5 marta iste'mol qilinadigan go'shtli, o'simlik moyli va sutli oziq-ovqat, -chekish, ichish va ortiqcha jinsiy aloqaning taqiqlangani: - madaniy an'analar, o'ziga xos turmush tarzi va va uning xususiyatlari; - shaxsiy gigiyenaga rioya qilishi va butun umr bo'yi jismoniy mehnat bilan shug'ullanish; - bir maromda ham passiv, ham aktiv hordiq chiqarish: - turmush darajasining yuqori bo'lishi va h[6].

Ta'lim - tarbiya jarayonida aqliy va jismoniy mehnatni gigiyenik talablar asosida to'g'ri rejalashtirish - dam olishni to'g'ri tashkil etish, uyqu gigiyenasiga rioya etish, bola uyqusining buzilishi va uyqusizlikning oldini olish, bolalar harakat rejimi va salomatligiga e'tibor berish, ham o'quv ishlarining gigiyenasi-charchash va o'ta charchashning oldini olish kabi masalalarga e'tibor qaratiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Psixopedagogik yo'nalishda sog'lom turmush tarzi kishi ongi, psixologiyasi va motivatsiyasi nuqtai nazaridan qaraladi. Boshqa nuqtai nazarlar ham mavjud (masalan, tibbiy-biologik), lekin ular o'rtasida keskin farq chegarasi mavjud emas, chunki ular bitta muammo — individuum salomatligini mustahkamlashga qaratilgan. Sog'lom turmush tarzi inson hayotining turli jihatlarini rivojlanishiga, uzoq umr ko'rish va ijtimoiy vazifalarini to'laqonli bajarish, mehnat, jamoaviy, oila-ro'zg'or kabi hayot kechirish shakllarida faol ishtirok etishiga zamin yaratadi. Sog'lom turmush tarzi insonning ko'zlangan faolligining o'ziga xos shakli — o'zining salomatligini saqlash, mustahkamlash va yaxshilashga qaratilgan faoliyat sifatida namoyon bo'ladi. Sog'lom turmush tarzining muhimligi salomatlikka salbiy ta'sir ko'rsatadigan jamoat hayotining murakkablashishi, texnogen, ekologik, psixologik, siyosiy va harbiy xarakterli xavflarning ortishi tufayli chaqirilgan. Faol harakat bilan bog'liq hayot kechirish, chiniqish, jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish - sog'lom turmush tarzining muhim omillari. Insonning sog'lom turmush kechirishida faol harakat, ya'ni chiniqish asosiy o'rinni egallaydi. Bunday bog'lanish va biologik a'zolar faoliyatini markaziy asab tizimi boshqarib turadi. Jismoniy mashg'ulot u yoki bu muskullar guruhiga ta'sir qilmay, bir butun hisoblangan organizmga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Ayniqsa, doimiy uzluksiz ravishda bajariladigan jismoniy harakat kishi sog'lig'iga yaxshi ta'sir etadi. Modda almashinuvi yaxshilanadi, organizm to'qimalari oziq moddalarni yaxshi o'zlashtiradi, parchalangan moddalar esa

organizmdan tezroq chiqarib tashlanadi. Yurak chiniqadi va yana chidamli bo'ladi. Shu sababli faol jismoniy harakat qiluvchi kishilar tetik, ruhan yengil, quvvatga to'lgan, kayfiyati yuqori, dili ravshan bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Jalilova Sabohat Xalilovna Taraqqiyot psixologiyasi va differensial psixologiya o'quv qo'llanma 5210200 - Psixologiya (Umumiy psixologiya) ta'lim yo'nalishi uchun Toshkent "Innovatsiya-Ziyo" 2020 190b.
2. Jalilova Sabohat Xalilovna Taraqqiyot psixologiyasi va differensial psixologiya o'quv qo'llanma 5210200 - Psixologiya (Umumiy psixologiya) ta'lim yo'nalishi uchun Toshkent "Innovatsiya-Ziyo" 2020 190b.
3. JALILOVA SABOHAT XALILOVNA Taraqqiyot psixologiyasi va differensial psixologiya o'quv qo'llanma 5210200 - Psixologiya (Umumiy psixologiya) ta'lim yo'nalishi uchun Toshkent "Innovatsiya-Ziyo" 2020 191b.
4. JALILOVA SABOHAT XALILOVNA TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI VA DIFFERENSIAL PSIXOLOGIYA O'QUV QO'LLANMA 5210200 - Psixologiya (Umumiy psixologiya) ta'lim yo'nalishi uchun Toshkent "Innovatsiya-Ziyo" 2020 191b.
5. JALILOVA SABOHAT XALILOVNA TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI VA DIFFERENSIAL PSIXOLOGIYA O'QUV QO'LLANMA 5210200 - Psixologiya (Umumiy psixologiya) ta'lim yo'nalishi uchun Toshkent "Innovatsiya-Ziyo" 2020 191-b.
6. G'oziyev E. G., "Ontogenez psixologiyasi". T.: Noshir. 2010.
7. B. M. UMAROV PSIXOLOGIYA O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'ria maxsus ta'lim vazirliji tomonidan nopedagogik oliy ta'lim yo'nalishi magistratura bosqichi talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan «Voris-nashriyot» Toshkent – 2012.

Umar XUSHVAQTOV,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti erkin tadqiqotchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

TerDPIning pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD L. Muxtarova

O'QUVCHILARDA IMPERATIV TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV

Annotatsiya

Mazkur maqolada talabalarga algoritmik tillar va dasturlash asoslari fanini o'qitishning umumiy xususiyatlari shu bilan birga dasturlash asoslari ta'limida metodik innovatsiyalarning mazmun-mohiyati haqida fikrlar yuritilgan, algoritmik tillarga oid manbalarning nazariy va amaliy aspektlari atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Talabalar, algoritmik tillar, dasturlash asoslari, innovatsiya, fanini o'qitishdagi o'ziga xos xususiyatlari, yangilanish.

IMPERATIVE THINKING IN STUDENTS COMPETENT APPROACH IN DEVELOPMENT

Annotation

In this article, the general features of teaching algorithmic languages and the basics of programming to students, as well as the content and essence of methodological innovations in the education of programming basics, theoretical and practical aspects of sources related to algorithmic languages are thoroughly analyzed.

Key words: Students, algorithmic languages, programming basics, innovation, specific features in science education, innovation.

ИМПЕРАТИВНОЕ МЫШЛЕНИЕ У СТУДЕНТОВ КОМПЕТЕНТНЫЙ ПОДХОД В РАЗРАБОТКЕ

Аннотация

В данной статье рассмотрены общие особенности преподавания студентам алгоритмических языков и основ программирования, а также содержание и сущность методических новаций в обучении основам программирования, теоретические и практические аспекты источников, относящихся к алгоритмическому языку. Тщательно анализируются.

Ключевые слова: Студенты, алгоритмические языки, основы программирования, инновации, особенности научного образования, инновации.

Kirish. Mamlakatimizning barqaror va samarali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashning asosiy tarkibiy qismlaridan biri malakali mutaxassislarini tayyorlashdir. Shu bilan birga, so'nggi yillarda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning ko'plab sohalarda malakali kadrlar, ayniqsa, axborot texnologiyalari sohasidagi mutaxassislar bo'lgan extiyojlar ortib bormoqda. Axborot texnologiyalari sohasidagi OTM bitiruvchilari zamonaviy mehnat bozoriga kuchli qiziqish bildirmoqda, bu so'nggi yillarda ularning ishga joylashish dinamikasini baholanishidan dalolat beradi[1].

Bizning tadqiqotimiz uchun chelyabinsk tadqiqotchisi A.S.Belkinning pozitsiyasi qiziq bo'ldi, u kompetentsiya – bu odam ega bo'lgan narsalarning yig'indisi, kompetentsiya esa u egalik qiladigan narsalarning yig'indisidir. Shunday qilib, bu tushunchalarni farqlash.

Tahlil va natijalar. Shu nuqtai nazardan qaraganda, N.A.Shaidenkoning "kompetentlik" va "kompetentlik" tushunchalari o'rtasidagi munosabatlarga yaqin pozitsiyasi ushbu nuqtai nazardan alohida e'tiborga loyiqdir, uning fikricha, "umumiy va individual" deb ajratish maqsadga muvofiqdir.

Muallif o'z nuqtai nazarini ta'kidlaydi:

kompetentsiya – shaxsning tegishli kompetentsiyani egallashi. Kompetentsiya bilim, operativ, motivatsion, qiymat-axloqiy va xulq-atvor komponentlarini o'z ichiga oladi. N.A.Shaidenkodan so'ng biz ushbu komponentlarni sinf o'qituvchilarining ICC konsepsiyasi mazmuniga kiritdik.

2. kasbiy kompetentsiya – bilim, ko'nikma, qobiliyat va shaxsning paydo bo'lgan vaziyatda harakat qilish va yuqori darajadagi noaniqlik bilan kasbiy muammolarni hal qilishga tayyorligining birligi; Bu mehnatning yuqori sifatli natijasiga

erishish qobiliyati va tayyorligi, kasbga qadriyat sifatida munosabatdir.

kasbiy sohada maxsus kompetensiyalar (kasbiy faoliyatda yetarlicha yuqori darajadagi malakani aniqlash, kasbiy sohada innovatsiyalarga tayyorlik) va asosiy yoki asosiy, universal kompetensiyalar (turli sohalarda kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirishni ta'minlash) o'rtasida farqlanadi.)

Biz N.A.Shaidenkoning fikriga to'liq qo'shilamiz va asar yozishda yuqorida qayd etilgan pozitsiyalarni hisobga olishga harakat qildik.

Yuqoridagi tushunchalar o'rtasidagi munosabatlarga yana bir yondashuvni ko'rib chiqaylik. ETF atamalarining lug'atida kompetentsiya deganda kompetentsiya quyidagicha tushuniladi: "1. Biror narsani yaxshi yoki samarali qilish qobiliyati; 2. Ishga qabul qilish uchun qo'yiladigan talablarga rioya qilish; 3. Maxsus mehnat funksiyalarini bajarish qobiliyati". Ya'ni, shuni ta'kidlash mumkinki, ushbu nuqtai nazarga amal qiladigan odamlar vakolatlarning amaliy yo'nalishini qayd etadilar. Ularning nuqtai nazari bo'yicha kompetentsiya inson amaliyotida bilim va harakat o'rtasidagi mavjud munosabatlar sohasidir"[2].

A.P.Tryapitsyna, o'qituvchining malakasi haqida gapirar ekan, ayniqsa, kasbiy muammoni hal qilish usulini tanlash va natijada echimni talqin qilish shaxsning motivatsion va qadriyat xususiyatlari bilan belgilanadiganligini ta'kidlaydi.

Yuqorida keltirilgan kompetentsiya ta'riflarini tahlil qilib, biz ushbu kontsepsiyaning tarkibiy qismlarini aks ettiruvchi 1-jadvalni tuzamiz.

Shunday qilib, olimlar kompetentsiya tushunchasining ikkidan oltigacha yoki undan ortiq tarkibiy qismlarini aniqlaydilar. Biz J. Raven, I. A. Zimnyaya, A. P. Tryapitsyna,

N. A. Shaydenko, I. L. Fedotenko kabi nomlardan keyin motivatsion-qiyamatli, kognitiv, operatsion-faoliyat, amaliy va shaxsiy komponentlarni o'z ichiga olamiz.

A.K.Markova kasbiy kompetentsiyaning quyidagi tarkibiy qismlarini aniqlaydi:

1. "kasbiy (obyektiv zarur) psixologik-pedagogik bilimlar;

2. kasbiy (obyektiv zarur) pedagogik mahorat;

. kasbiy psixologik pozitsiyalar, o'z kasbi bo'yicha undan talab qilinadigan o'qituvchi munosabatlari;

. o'qituvchining kasbiy bilim va ko'nikmalarni egallashini ta'minlaydigan shaxsiy xususiyatlar[2].

A.K.Markovning fikriga ko'ra, o'qituvchi kompetentsiyasining mazmuni uning ish jarayonini (uning tarkibiy qismlari - pedagogik faoliyat, pedagogik muloqot, shaxs) va natijasini (maktab o'quvchilarini tayyorlash va tarbiyalash) o'z ichiga oladi.

Taniqli mahalliy o'qituvchi B.S.Gershunskiy kasbiy kompetentsiyani shakllantirishni shaxsning rivojlanishi va shakllanishi bosqichlaridan biri deb hisoblaydi. U "ta'lim" va "kasbiy kompetentsiya" tushunchalarini ajratadi. Muallif ta'kidlaganidek, "ta'lim - bu shaxsiy ta'lim olishlarni tavsiflovchi kategoriya. Va "kasbiy kompetentsiya" toifasi asosan o'z kasbiy ta'limi darajasi, insonning tajribasi va individual qobiliyatlari, uning uzluksiz o'zini o'zi tarbiyalash va o'zini o'zi takomillashtirishga bo'lgan intilishlari, biznesga ijodiy va mas'uliyatli munosabati bilan belgilanadi[2].

Professor P.I.Pidkasisti ta'kidlashicha, kompetentsiya, jumladan, kasbiy kompetentsiya insonni erishilgan darajada to'xtab qolishiga yo'l qo'ymaydi, uni yangi bilimlarga, o'z ustida doimiy ravishda tinimsiz ishlashga undaydi.

Jadvalning tahlili shuni ko'rsatadiki, "kasbiy kompetentsiya" tushunchasi kasbiy ta'lim muammolari bilan shug'ullanadigan olimlar tomonidan juda noaniq talqin qilinadi. Ular bu hodisaning turli tomonlarini ta'kidlaydilar. Yoki bilim va tajriba, yoki shaxsiy xususiyatlar yoki professionallik jihati alohida ta'kidlangan.

Jon Stark (AQSh, 1986) professional kompetentsiyaning oltita komponentini belgilaydi:

- 1) kontseptual;
- 2) texnik;
- 3) kontekst malakasi;
- 4) shaxslararo;
- 5) integratsiya;
- 6) moslashish qobiliyati.

O'z navbatida, N.E. Kostyleva o'qituvchining kasbiy kompetentsiyasining quyidagi tarkibiy qismlarini belgilaydi:

- 1) shaxsiy-gumanistik yo'nalish;
- 2) pedagogik idrok;
- 3) pedagogik mahorat;
- 4) pedagogik ijodkorlik. [1, 75-bet]

NV.Kuzmina o'qituvchining kasbiy kompetentsiyasining alohida turlari sifatida quyidagilarni belgilaydi:

- 1) o'qitiladigan fan bo'yicha maxsus kompetentsiya;
- 2) o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish usullari sohasidagi uslubiy kompetentsiya;
- 3) ta'lim sohasidagi psixologik-pedagogik kompetentsiya;
- 4) o'quvchilarning motivlari, qobiliyatlari, yo'nalishi bo'yicha differentsial psixologik kompetentsiya;
- 5) pedagogik faoliyatning aks etishi [5].

Ushbu ta'riflarni tahlil qilish asosida biz kompetentsiya tushunchasiga shaxsiy komponentni kiritish zarurligini aniqladik.

Biz, shuningdek, kasbiy kompetentsiya tarkibida asosiy, asosiy va maxsus kompetentsiyalarni ajratib ko'rsatadigan olimlarning nuqtai nazariga qo'shilamiz (I.S. Batrakov, V.A. Kozyrev, M.P. Lapchik, A.A. Orlov, N.F. Radionova, A.P. Tryapitsyna). Asosiy vakolatlar har qanday kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lib, ular tez o'zgaruvchan dunyoda shaxsning muvaffaqiyati bilan bog'liq bo'lib, birinchi navbatda, axborot va kommunikatsiyalardan foydalanish asosida kasbiy muammolarni hal qilish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Bu kompetensiyalar, ko'rib turganimizdek, bugungi kunda alohida ahamiyatga ega. Asosiy vakolatlar ma'lum bir kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Kasbiy va pedagogik faoliyatda ijtimoiy rivojlanishning ma'lum bir bosqichida ta'lim tizimiga qo'yiladigan talablarga muvofiq kasbiy faoliyatni qurish uchun zarur bo'lgan asosiy kompetensiyalar bo'ladi. Maxsus kompetentsiyalarni o'quv predmeti, kasbiy faoliyatning ma'lum bir sohasi, masalan, sinfni boshqarish sohasidagi asosiy va asosiy kompetensiyalarni amalga oshirish deb hisoblash mumkin.

Yuqoridagi kompetentsiya turlari o'zaro bog'liqdir. Kompetensiyalarning uchala turi ham pedagogik faoliyatning individual uslubini shakllantiradi, mutaxassisning yaxlit qiyofasini yaratadi va pirovard natijada kasbiy kompetentsiyani ma'lum bir yaxlitlik, yaxlit shaxsiy xususiyat sifatida shakllantiradi. Bizning tadqiqotimizda sinf o'qituvchilarining maxsus kasbiy kompetensiyasi turlaridan birini ko'rib chiqamiz.

Shunday qilib, "o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi" tushunchasining mohiyatini aniqlashda olimlar birlikka ega emaslar va bu tushunchaning xususiyatlari soni ular tomonidan ikkitadan ko'pgacha farqlanadi.

"Kompetentsiya" va "kompetentlik" tushunchalariga qarashlar ham har xil. Olimlar odatda ikkita nuqtai nazardan biriga amal qilishadi. Asosan xorijiy olimlar tomonidan taqdim etilgan birinchi variantga ko'ra, kompetentsiya va kompetentsiya tushunchalari bir-birini almashtiradi. Rus olimlari esa boshqacha nuqtai nazardan qarashadi va ularni farqlaydilar.

Xulosa. Yuqoridagilardan shuni ta'kidlaymizki, bunday jarayonlarning to'liq imkoniyatlarini tushunishning asosiy nuqtalari kasbiy bilimlarni qo'llash asosida ish jarayonini shakllantirish imkoniyatlarini bilish, shuningdek, ish jarayoni davomida mashg'ulotlarni amalga oshirishdir. Bu potensial elektron ta'lim muhitini rivojlantirishga imkon beradi va shu bilan turli qurilmalar va interfeyslardan foydalangan holda turli kontekstlarda dasturlashni o'rganishga kirishishni osonlashtiradi. Shu bilan bir qatorda, ba'zi qarashlarga ko'ra, virtual ta'lim va aloqa texnologiyalaridan foydalanish talabalarni dasturlash bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil etishning muqobil bo'lmagan variantidir. Tarmoq xizmatlari guruhi yordamida shakllantirilgan ta'lim muhiti o'quv jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil etish, talabalarning o'quv ishlarining jamoaviy shakllaridan foydalanish va o'qituvchi tomonidan ularning mustaqil ishi va loyiha faoliyatini boshqarish imkoniyatini ta'minlash imkonini beradi. Yuqoridagi tahlillarga asoslanib ushbu faslga doir quyidagi xulosalar keltiriladi:

Dasturlash asoslarini o'rganishda o'zaro baholash usulini qo'llashning asosiy faktori talabalar tomonidan bir-birlarining faoliyati natijasida yaratilgan mahsulotlarni baholashni o'rganish hamda jamoaviy loyiha ustida ishlash jarayonida talabalar o'zaro mas'uliyatlarini to'g'ri anglashi bilan belgilanadi.

ADABIYOTLAR

1. Югфельд И. А. Подготовка будущих учителей к использованию игровых технологий в процессе изучения психолого-педагогических дисциплин //URL: <https://www.dissercat.com/content/podgotovka-budushchikhuchitelei-k-ispolzovaniyu-igrovyykh-tehnologii-v-protssesse-izucheniya> Zagatskaya TS. – 2007. – С. 13.
2. Орлов С. А. Технологии разработки программного обеспечения //СПб.: Питер. – 2002. – Т. 464. – С. 21.
3. Макконнелл С. Профессиональная разработка программного обеспечения //СПб.: Символ-Плюс. – 2006. – С. 82.
4. Лафоре Р. Объектно-ориентированное программирование в С:[пер. с англ.]. – Издательский дом" Питер", 2013. – С. 6.
5. Sancho P., Fuentes-Fernández R., Fernández-Manjón B. NUCLEO: Adaptive computer supported collaborative learning in a role game based scenario //2008 Eighth IEEE International Conference on Advanced Learning Technologies. – IEEE, 2008. – С. 671-675.

Shahnoza XUSHMURODOVA,
Samarqand Davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mai: xushmurodova.shahnoza@yahoo.com

Samarqand davlat universiteti kafedrasida dotsenti N.A.Isakova taqrizi asosida

THE INFLUENCE OF PERSONALITY ON LEARNING ENGLISH AS A THIRD LANGUAGE

Annotation

This article is about the study aimed to investigate the effect of bilingualism on English pronunciation development among Karakalpak students at Uzbekistan State World Languages University. The findings of this study provide valuable insights into the relationship between bilingualism, language proficiency, attitudes towards pronunciation, and the age at which English learning began. Psychological concern plays an important role in shaping language acquisition. It is described that the development of self-conception among learners could potentially impact their academic performance, but it is worrisome that many of them currently have low self-conceptions and display passive and negative attitudes.

Key words: Effective learning, learner personality, multilingualism, language proficiency, educational outcomes.

UCHINCHI TILNI O'RGANISHDA SHAXSIY FAZILATLARNING TA'SIRI

Annotsatsiya

Ushbu maqola O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti qoraqalpoq talabalari o'rtasida ikki tillilikning ingliz tili talaffuzi rivojlanishiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan tadqiqot haqida. Ushbu tadqiqot natijalari ikki tillilik, tilni bilish, talaffuzga bo'lgan munosabat va ingliz tilini o'rganish boshlangan yosh o'rtasidagi bog'liqlik haqida qimmatli fikrlarni beradi. Tilni o'zlashtirishni shakllantirishda psixologik tashvish muhim rol o'ynaydi. Ta'riflanganidek, o'quvchilarda o'z-o'zini anglashning rivojlanishi ularning ilmiy faoliyatiga ta'sir qilishi mumkin, ammo ularning ko'pchiligi hozirda o'z-o'zini anglash pastligi va passiv va salbiy munosabatda bo'lishi tashvishlidir.

Kalit so'zlar: Samarali ta'lim, o'quvchi shaxsi, ko'p tillilik, tilni bilish, ta'lim natijalari.

ВЛИЯНИЕ ЛИЧНОСТИ НА ИЗУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ТРЕТЬЕГО ЯЗЫКА

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию, направленному на изучение влияния двуязычия на развитие английского произношения среди каракалпакских студентов Узбекского государственного университета мировых языков. Результаты этого исследования дают ценную информацию о взаимосвязи между двуязычием, знанием языка, отношением к произношению и возрастом, в котором началось изучение английского языка. Психологическая забота играет важную роль в формировании овладения языком. Описано, что развитие самооценки среди учащихся потенциально может повлиять на их академическую успеваемость, но вызывает беспокойство то, что многие из них в настоящее время имеют низкую самооценку и демонстрируют пассивное и негативное отношение.

Ключевые слова: Эффективное обучение, личность учащегося, многоязычие, владение языком, результаты обучения.

Introduction. The thinking ability of learners is crucial for effective learning, and their academic success is a matter of concern for learners, teachers, parents, school administrators, and the wider community [1]. Psychologists have attempted to unravel the complexities of educational achievement and have put forth several reasons for variations in achievement. It has been found that cognitive ability alone is insufficient for students to thrive academically [2]. The development of self-conception among learners could potentially impact their academic performance, but it is worrisome that many of them currently have low self-conceptions and display passive and negative attitudes [3]. Chamorro-Premuzic and Furnam [4] conducted research that demonstrated the inadequacy of cognitive ability alone in ensuring student success in academics, which led to a heightened interest in identifying non-cognitive predictors of academic achievement. Personality likely plays a significant role in influencing academic success. It is worth noting that personality, alongside other factors, likely contributes to academic achievement. In conclusion, cognitive ability is important but not comprehensive on its own, as personality traits and self-conceptions are likely influential in academic success. Efforts are being made to understand these non-cognitive factors and their impact on educational outcomes.

Big Five Model. Interest in the field of personality studies has increased in recent centuries, leading personality psychologists to develop a measurement tool known as the Five Factor Model (FFM) Personality Inventory [5]. This inventory utilizes factor analysis and is based on adjective-driven questions. In the early 1980s, researchers adopted a widely-used language and defined personality using a five-factor model called the "Big Five," which encompasses the major personality traits of an individual [6].

The Big Five model consists of five primary dimensions: Openness to Experience, Conscientiousness, Extraversion-Introversion, Agreeableness, and Neuroticism-Emotional Stability. [7] These dimensions are often represented using the acronym OCEAN. The Big Five Framework, as described by Gosling [8], is a hierarchical classification model that categorizes personality traits into five broad variables, representing the highest level of abstraction. Each of these factors, such as Extraversion, embodies various more specific facets, like sociability, which in turn encompasses even more specific aspects, such as speech and outgoingness. [9] Consequently, it is possible to classify the majority of individual differences in human personality within these empirically derived domains. [10]

Personality and EFL Learning. The identification of the Big Five personality factors based on linguistic information has led to the development of structured questionnaires and other personality assessment tools, which may or may not be specifically designed to measure these factors. [11] EFL (English as a Foreign Language) students, as indicated by Asghari [12] et al., hold certain perceptions about their learning experiences, and these perceptions can be influenced by a range of factors, including individual differences and specific personality characteristics. Numerous studies have explored the relationship between personality and EFL learning, with researchers employing different methodologies and focusing on various aspects of personality traits. Ehrman [13], for instance, conducted research that yielded additional findings highlighting the connections between personality, language learning abilities, language acquisition, and the design of language learning programs.

Personality and academic achievement. In three longitudinal studies conducted by Chamorro-Premuzic and Furnam [14], two British university researchers, a survey was conducted to examine the connection between personality traits and academic achievement. The researchers discovered a significant relationship between personality and academic performance. Similarly, Pomsakulvanich [15] et al. acknowledged that extensive research has revealed a strong association between personality traits and academic success, suggesting that personality traits can have either a positive or negative impact on learners' academic achievements. Another study by Nye [16] et al. explored the interrelationships between psychological characteristics, as measured by the Big Five model, and academic performance. The findings of this study showed a positive and significant correlation between the five personality traits (openness, conscientiousness, extraversion, agreeableness, and neuroticism) and students' educational achievements.

Theory part. The study that follows supports the linguistic relativity hypothesis, which holds that thinking is determined by language, and as a result, cognitive categories are limited and defined by linguistic categories. Language only affects thinking, and in addition to linguistic categories, thinking is also shaped by traditions and specific non-linguistic behaviors.

Language-based communication alters how people perceive the world. Therefore, every language has a unique way of thinking. A person only has the chance to perceive the world from a fresh perspective after studying a foreign language. Thoughts are influenced by language, not the other way around. A person's language's grammatical structure and overall verbal construction have an impact on how they see the outside world. It emphasizes how one's mind is either determined by or influenced by language.

The study of linguistic identity is one of the most important concerns in modern linguistics, which has a strong anthropocentrism.

Since the "user" of a language does not always belong to a certain linguistic ethnos, the manifestation of a nation's

character via the lens of linguistic identification is not always clear. We're talking about bilingualism and multilingualism, where a person's linguistic identity might take on a derivation or level system in the case of dominant multilingualism.

Bilingualism is not simply the addition of a second language to a first language; rather, it is a linguistic repertoire made up of novel language practices that represent the individual meaning-making resources of language users (Garcia & Wei, 2015).

We contend that it is impossible to assess the adaptability of all elements of a secondary linguistic identity without considering the national characteristics of native speakers, which are mirrored in both "standard" and "non-standard" language. The degree to which one's linguistic identity has developed and one's level of proficiency with various forms of understanding in one's mother tongue influence one's preparedness to acquire a foreign language.

Furthermore, it's intriguing in and of itself how we 'fill out' our constructions of other people's identities. We use knowledge—some of which may be "hard-wired" into us genetically (it is impossible to know at this point), but the bulk of which has been accumulated over a lifetime of experience of meeting people, forming "hypotheses" about what they are like, and "testing" these hypotheses in our interactions with them—to fill the gap between the scant linguistic and other evidence available to us, and the whole person we construct.

"We, as language users or scholars, should go beyond the language and perceive language itself as the realization of something beyond to acquire a good knowledge of the functions of language. As a result, it is essential to investigate and analyze language meaning in social context from a social perspective (Ming Liu, 2014).

The study presents the hypothesis that the expression of the concepts of "uniqueness," "subjectivity," and "individualization" in the Karakalpak and Russian languages is associated with the use of the second-person singular pronoun you - sen; - ti of KS to the spouse and elders, as opposed to the Uzbek language. Particularly, the simplicity, which has a good impact on the development of phonetic competence in a second language.

Conclusion. This study aimed to investigate the effect of bilingualism on English pronunciation development among Karakalpak students at Uzbekistan State World Languages University. The findings of this study provide valuable insights into the relationship between bilingualism, language proficiency, attitudes towards pronunciation, and the age at which English learning began.

The linguistic relativity hypothesis, which posits that language shapes thinking and cognitive categories, served as the theoretical framework for this study. It was observed that language-based communication influences individuals' perception of the world, and each language offers a unique way of thinking. The study supported the idea that language influences thoughts, and individuals' grammatical structures and verbal constructions impact how they perceive the external world.

REFERENCES

1. Eyong, E., David, B. and Umoh, A. (2014) The Influence of Personality Trait on the Academic Performance of Secondary School Students in Cross River State, Nigeria. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 19, 12-19.
2. Chamorro-Premuzic, T. and Furnam, A. (2006) Intellectual Competence and the Intelligent Personality: A Third Way Differential Psychology. *Review of General Psychology*, 10, 251-267.
3. Ibrahim, N.S., Yusof, N.S.H.C., Razzak, N.F.A. and Norshahidi, N.D. (2014) A Meta-Analysis of the Relationship between Big Five Personality Traits and Students' Academic Achievement. *ICSSR E-Journal of Social Science Research*, 2, 15-22.
4. Chamorro-Premuzic, T. and Furnam, A. (2006) Intellectual Competence and the Intelligent Personality: A Third Way Differential Psychology. *Review of General Psychology*, 10, 251-267.
5. Ibrahimoglu, N., Unaldi, I., Samancioglu, M. and Baglibel, M. (2013) The Relationship between Personality Traits and Learning Styles: A Cluster Analysis. *Asian Journal of Management Sciences and Education*, 2, 93-108.
6. Mynatt, C.R. and Doherty, M.E. (2002) *Understanding Human Behavior*. 2nd Edition, Allyn & Bacon, Boston.

7. Mynatt, C.R. and Doherty, M.E. (2002) *Understanding Human Behavior*. 2nd Edition, Allyn & Bacon, Boston.
8. Dörnyei, Z. and Skehan, P. (2005) Individual Differences in Second Language Learning. In: Doughty, C. and Long, M., Eds., *The Handbook of Second Language*, Blackwell, Oxford, 589-639..
9. Gosling, S.D., Rentfrow, P.J. and Swann Jr., W.B. (2003) A Very Brief Measure of the Big-Five Personality Domains. *Journal of Research in Personality*, 37, 504-528.
10. Maghsoudi, M., Fatemeh, S. and Fatemeh, A. (2013) Investigating the Effect of Big Five Personality Traits in Iranian EFL Bilingual Learners. *International Journal of Language and Linguistics*, 1, 26-32.
11. Goldberg, L.R. (1990) An Alternative "Description of Personality": The Big-Five Factor Structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1216-1229.
12. Paunonen, S.V. and Jackson, D.N. (2000) What Is beyond the Big Five? Plenty! *Journal of Personality*, 68, 821-835.
13. Asghari, A., Fatemi, A.H. and Pishgha, R. (2012) Attribution Theory and Personality Traits among EFL Learners. *International Journal of Linguistics*, 4, 229-243.
14. Ehrman, M.E. (1995) Language Aptitude, Personality, and Language Learning: Is There a Link? AA4L Convention, Long Beach.
15. Chamorro-Premuzic, T. and Furnam, A. (2006) Intellectual Competence and the Intelligent Personality: A Third Way Differential Psychology. *Review of General Psychology*, 10, 251-267.
16. Pomsakulvanich, V., Dumrongsiri, N., Sajampun, P., Sornsri, S., John, S.P., Sriyabhand, T., Nuntapanich, C., Chantarawandi, C., Wongweeranoncha, P. and Jiradilok, S. (2012) An Analysis of Personality Traits and Learning Styles as Predictors of Academic Performance. *ABAC Journal*, 32, 1-19.
17. Nye, J.V., Orel, E. and Kochergina, E. (2013) Big Five Personality Traits and Academic Performance in Russian Universities.
18. García, O., & Wei, L. (2015). Translanguaging, bilingualism, and bilingual education. In W. E. Wright, S. Boun, & O. García
19. García, O., & Wei, L. (2015). Translanguaging, bilingualism, and bilingual education. In W. E. Wright, S. Boun, & O. García (Eds.), *The handbook of bilingual and multilingual education*. Palgrave Macmillian. 2015. -p. 223–240.
20. Ming Liu. *The Social Interpretation of Language and Meaning. Theory and Practice in Language Studies*, Vol. 4, No. 6, Academy Publisher, 2014. -p. 1238-1242.

UDK:324

Muhabbatxon HABIBULLAYEVA,
Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: habibullayeva@gmail.com

QDPI dotsenti, Geografiya fanlari doktori (DSc) O.Qo'ziboyeva taqrizi asosida

TEACHING OF NATIONAL HERITAGE AND VALUES IN GEOGRAPHY LESSONS

Annotation

In this article, we want to convey the national heritage and values to the young generations, who are our future, to teach them to value our customs and traditions, to listen to the teachings of our ancestors, to preserve our material wealth, and to educate them so that they do not become spiritually poor. information about the need to explain in detail in school geography lessons is provided.

Key words: National heritage, values, customs, traditions, teachings, national-spiritual heritage, national-cultural heritage, upbringing, behavior, culture, material and spiritual blessings .

ПРЕПОДАВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ И ЦЕННОСТЕЙ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ

Аннотация

В этой статье общее образование необходимо, чтобы передать национальное наследие и ценности молодым поколениям, которые являются нашим будущим, заставить их ценить наши обычаи и традиции, прислушиваться к учению наших предков, сохранять наши материальные блага, и не стать духовно бедным. Приведена информация о необходимости подробно объяснять на школьных уроках географии.

Ключевые слова: Национальное наследие, ценности, обычаи, традиции, учение, национально-духовное наследие, национально-культурное наследие, воспитание, поведение, культура, материальные и духовные блага.

MILLIY MEROS VA QADRIYATLARNING GEOGRAFIYA DARSLARIDA O'QITILISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada umumta'lim maktablari geografiya darslarida milliy meros va qadriyatlarni kelajagimiz bo'lgan yosh avlodlarga yetkazish, ularni urf-odat, an'alarimizni qadrlashlari, ota-bobolarimiz meroslarini o'rganishlari, moddiy boyliklarimizni asrab - avaylashlari, yuksak ma'naviyatli insonlar bo'lib yeyishishlari uchun atroflicha tushuntirish kerakligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Milliy meros, qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar, o'g'itlar, milliy-ma'naviy meros, milliy-madaniy meros, tarbiya, xulq-atvor, madaniyat, moddiy va ma'naviy ne'matlar.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qilmoqda. Dunyodagi aholisi milliy tarkibi murakkab tuzilishga ega ko'plab mamlakatlarida turli nizolar, kelishovchiliklar turli mafkuralar kurashi kechayotgan bir vaqtda O'zbekistonda istiqomat qiluvchi turli millat vakillarining bir oiladek yashashi, milliy barqarorlik mamlakatda amalga oshirilayotgan islohatlarning to'g'ri yo'lga qo'yilganligidan dalolat beradi.

Shuningdek, bugungi axborot asrda yoshlarni milliy qadriyatlar va milliy merosimizga hurmat ruhida tarbiyalash bugungi kundagi dolzarb masalalardan xisoblanadi. Hususan, umumta'lim maktablari o'quvchilarni milliy qadriyatlar va milliy meroslarni qadrlashga, ularga xurmat ruhida tarbiyalashda geografiya darslarining o'rni va ahamiyati katta hisoblanadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib mazkur maqolada milliy qadriyatlar va milliy merosni geografiya darslarida o'qitilish masalasi yirotilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sh.Mardonov, B.Xodjayev, Sh.Taylanova, D.Xojimuxamedova. Pedagogik aksiologiya. Toshkent. 2013 yil. Aksiologiya (yun. «axio» - qadriyat va «logos» - fan, ta'limot) - qadriyatshunoslik; qadriyatlar haqidagi fan. XIX asrning ikkinchi yarmida nemis qadriyatshunosi E.Gartman va fransuz olimi P.Lapilar tomonidan fanga kiritilgan. Aksiologik yondashuv insonparvarlik pedagogikasining uzviy o'ziga xosligi bo'lib, barcha odam unda jamoaviy rivojlanishning maqsadi va jamiyatning oliy qadriyati sifatida qaraladi. Qadriyatlar qachonki, insonda aksiologik ong, aksiologik munosabat va

ustanovkalar shakllantirilgan sharoitdagina, uning faoliyati va xulq-atvorini mo'ljalga olishga imkon beradi, deydi mualliflar.

Tadqiqot metodologiyasi. Insonlar uchun ahamiyatli bo'lgan, qadrlanadigan barcha narsalar qadriyatdir. Qadriyatga urf-odat ham adolat va tinchlik ham kiradi. Qadriyat so'zi juda keng ma'noli tushuncha bo'lib, qaysi fan sohasida qadriyatga oid tadqiqot olib borilsa, bu tushunchaga shu fan jihatidan o'rganilib ta'rif berilgan. Geografiya darslarida joy nomlari bilan bog'liq mavzularni o'rganar ekanmiz o'sha joy bilan aloqador kasb, hunar, bog'dorchilik, dehqonchiliklar kabi qadriyatlar haqida ham ma'lumotlar berib boriladi. Masalan, Ko'nychilik mahallasi bu joy aholisi qadim zamonlardan o'q ko'nychilik hunarini ardoqlab kelishgan. Bu hunarni kelajak avlodlarga meros qilib qoldirgan.

Milliy meros ajdodlarimiz bilim va tafakkuri bilan yaratilgan va bugungacha yashab kelayotgan, bugun biz farzandlarga ham xizmat qilayotgan merosdir. Biz milliy merosimizni ikki turga bo'lib o'rganishimiz mumkin.

1. Milliy-ma'naviy meros (urf-odat, an'ana, marosim, qadriyat, asarlar).

2. Milliy-madaniy meros (madaniy boyliklar, tarixiy obidalar).

Milliy merosimiz millatimiz, xalqimiz harakati bilan ming yillar davomida yaratilgan va keyingi avlodlarga meros qilib qoldirilgan. Milliy urf-odat, an'ana, qadriyatlar millatning ma'lum davridagi xulqi, atvori, madaniyatida o'z aksini topadi. Bir an'ananing yuzaga kelishi, yashab qolishi va

avlodlar tomonidan davom ettirilishi darajasiga kelguncha ko'p vaqt va ko'p jarayonlar kerak bo'lgan. Milliy urf-odatlar va an'analar uzoq yillar yashab kelgani va kishilar hayotida takrorlanishi milliy merosning tarkibiy qismi bo'lishiga zamin yaratadi. Bu merosning xalqimiz ichida uzoq vaqt amal qilishi, kundalik turmushimizda qo'llanilishi millatimiz yaqinligi, ahil-inoqligiga yaxshi ta'sir ko'rsatadi. Boshqa millatlarga emas, faqat o'zimizga xos bo'lgan, o'z zamonimizga to'g'ri keladigan yangi urf-odat va an'analar shakllanib boradi. Masalan oddiygina to'y marosimlarini olsak, Qo'qon va Andijon o'rtasida ham turli tafovutlar bo'lib, bugungi kun talabi bilan kamxarj va ortiqcha hashamlarsiz to'y o'tkazish maqsadida bir-birimizning odatlarimizni ham o'zlashtiryapmiz. Bunday marosimlar bir viloyat hududida ham turlicha ekanini ko'rishimiz mumkin. (Masalan Baliqchi tumani bilan Marhamat tumani farqi) Bizning ajdodlardan meros bo'lib qolgan mana shu odatlarimiz odamlarimiz o'rtasida mehr-oqibat, birdamlik, o'zaro ahil-inoqlik tuyg'ularini kuchaytirib kelmoqda. Milliy qadriyatlar millat manfaati va maqsadlariga xizmat qiluvchi moddiy va ma'naviy ne'matlar bo'lib, milliy merosni tashkil qiladi. Yana

shunday ma'naviy meroslarimiz borki, ular bizning ma'naviyatimiz yuksalishida haqiqiy ma'noda barkamol yoshlar bo'lib yetishishimizda dasturulamal bo'lib xizmat qiladi

Bunga Farg'ona vodiysida yashab o'tgan Ahmad Farg'oniy, Burhoniddin Marg'inoniy, Muhammad Sodik Muhammad Yusuf hazratlari kabi olimlarimiz, Zahiriddin Boburdek shoir, biologiya, geografiya, etnografiya va tarixni yaxshi bilgan shoh, Uvaysiy, Amiriy, Nodira, Gulxaniy, Nodim Namangoniy, Habibiy, Chustiy, kabi shoirlarimiz qoldirgan boy ilmiy va adabiy meroslarni misol keltirishimiz mumkin. Vodiy geograf olimlari prof. Yu.Ahmadaliyev, M.Mamajonov, K.Boymirzayev, R.Qodirovlar ham katta izlanishlar olib borib, o'zlaridan boy ilmiy meros qoldirishmoqda.

Milliy-madaniy meroslar

Vodiy shaharlari Samarqand Buxoro Xiva kabi dunyoga mashhur bo'lmasa ham undagi madaniy yodgorliklarimiz o'ziga xos. Qo'qon shahridagi xon o'rdasi (XIX asrning ikkinchi yarmida Xudoyorxon qurdirgan).

Xudoyorxon saroyi

Jome masjidi – shahar markazida joylashgan. Shaharningko'rkiga ko'rk qo'shib turgan bu masjid 1819-1822 yillarda Qo'qon xoni Amir Umarxon tomonidan qurdirilgan. Islom me'morchiligi asosida ishlangan.

Madrasai Mir jome masjidi 1799 yilda, Norbo'tabiy madrasasi 1798 yilda Qo'qon xoni Norbo'tabiy ibn Abdurrahmonxon tomonidan barpo qilingan. Bu masjidlar Yangi Chorsu maydonida qad ko'targan.

Jome madrasasi Andijon shahrining Eski shahar hududida (hozirgi Registon maydonining sharqiy qismida) joylashgan. Jome madrasasi hududida (g'arbida) joylashgan baland minorasi uyg'unligida Jome masjidi joy olgan. Madrasa mahalliy islom ulamolarning tashabbusi va taklifi sarmoyasi hisobidan 1882-1889-yillarda qad ko'targan (1902 - yildagi zilziladan omon qolgan yagona obida)

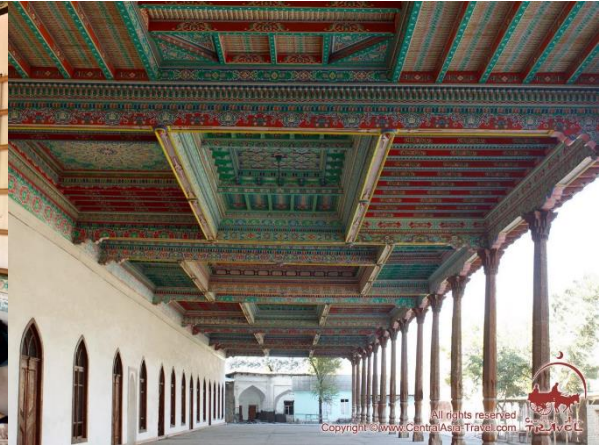

Andijon Jome madrasasi

Shayx Eshon jome masjidi (to'liq nomi Shayx Is'hoq Eshon jome masjidi deb ataladi) — Namangan viloyatining G'ishtko'prik qishlog'i markazida joylashgan masjid. 1910 - 1912-yillarda qayta barpo qilingan.

„Ahmadbek-Khoja” mehmonxonasi

Mehmonxonaning muzey qismitashqi ko'rinishi

Yurtimizning madaniy yodgorliklari ro'yxatida turadi. Bino ikki qavatdan iborat bo'lib, Andijon zilzilasidan so'ng (1905-1907 -yillarda) paxta zavodi xo'jayini Ahmadbek xoji Temurbek o'g'li tomonidan barpo qilingan.

Bunday tarixiy yodgorliklar, obidalar milliy hunarmandchilik (Qo'qon, Marg'ilon, Shahrixon, Chust), shaharsozlik, kiyim - kechak, do'ppido'zlik, zardo'zlik, ipak matolari shular jumlasidandir.

Milliy merosimiz millatimiz salohiyatini, qudratini, yoshlarimizning boshqa millatlar va dunyo xalqlari nigohida aniq ko'rsatib beruvchi vositalardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Geografiya fani ham Milliy meros va qadriyatlarini o'rganishda boshqa fanlar qatori o'z oldiga ko'p vazifalarni qo'yadi. Ota bobolarimizdan bizgacha yetib kelgan urf-odatlar, an'analar va qadriyatlar biz geografiya fani o'qituvchilari tomonidan chuqur va atroflicha o'rganilib, bu haqida kelajak avlodga mustahkam bilim berib boriladi. Bugungi texnikasi rivojlangan axborot almashinuvi jadallashib

borayotgan zamonda milliylikimizni, o'zligimizni, ming yillardan beri shakllanib kelgan ma'naviy meroslarimizni asrashning o'zi muhim masalalardan biridir.

Biz o'z fanimiz doirasida bilim berar ekanmiz viloyatlar va ularning joylashuvi, sanoatining rivojlangani, tabiati, aholisi haqida bilim berar ekanmiz o'sha joyning o'ziga xos, alohida urflari, odatlari, marosimlari, tutilari haqida ham ma'lumotlar berishimiz, o'quvchi yoshlarda qiziqish, hurmat – ehtirom tuyg'ularini shakllantiramiz. O'zbekiston bo'ylab malakaviy –kompleks amaliyot davrida (Konfutsiy:

–Aytsang unutaman ;

-Ko'rsatsang eslab qolaman;

-O'zim bajarsam anglab yetaman.

O'quvchilarimiz nazariyada o'rgangan ma'lumotlarini amalda ko'radilar va bevosita ishtirok etadilar. Natijada o'ziga xos malakaga ega bo'ladilar.

ADABIYOTLAR

1. Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. - T.: «Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi» nashriyoti, 2005.
2. Ahmadaliyev Yu.I Etnoekologiya (geografik jihatlari)- Farg'ona "Nashriyot", 2021 yil.
3. Abdulla Sher. "Ahloqshunoslik" darslik. Toshkent 2010yil.
4. Mardonov Sh., B.Xodjayev, Sh.Taylanova, D.Xojimuxamedova. Pedagogik aksiologiya Toshkent 2013 yil.
5. Ro'ziyeva R. Yoshlarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarini shakllantirish. T., 2011 yil.
6. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi. T., 2007.
7. Kuziboeva O.M., Xabubullaeva M.H Axmad al-Farfoniyning ilmiy merosini geografiya darslarida ukutilishi. Muallim xem uslikisiz bilimlendiuriy. 5/1-san 208-6, 2023.Nuqus
8. Kuziboeva O. M. Geografiya darslarida kartografik kompetentligini shakllantirish. Muallim xem uslikisiz bilimlendiuriy. 5/1-san 208-6, 2023.Nuqus
9. Kuziboeva O., Muminov D.F., Suqoriladigan erlardan foydalaniish va landshaft-melioratив baqolash (andijon viloyati misolida). электронное научно-практическое периодическое издание «экономика и социум» iupr.ru. issn 2225-1545. №104. 2023.
10. Кузибаева Озодхон, Муминов Дониёр, Развитие географических основ для оптимизации геоэкологических ситуаций юго-западной ферганы. o'zbekiston milliy. universiteti xabarлари, 2023, [3/1]. issn 2181-7324

Elshod XUSANOV,
O'zbekiston Milliy Universiteti tayanch doktoranti
E-mail: elshodhusanov2626@gmail.com

O'zbekiston Milliy universiteti, p.f.f.d. G.A.Abdullayeva taqrizi asosida

O'QUVCHI-YOSHLAR EKOLOGIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Аннотация

Mazkur maqolada ekologik madaniyat – yoshlar madaniyatining ajralmas tarkibiy qismi sifatida ilmiy jixatdan tadqiq etildi. Ekologik madaniyat tushunchasi va uning muhim komponentlari; o'quvchilar ekologik madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari, ekologik rivojlanish jarayoni va natijalari hissiy-estetik, kognitiv, axloqiy-semantik va faoliyat komponentlari ilmiy asoslab berildi. Har bir yosh bosqichi ekologik madaniyatning shakllanishi va namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari tavsiflandi. Ekologik ta'lim jarayonining o'quvchilar ekologik madaniyati rivojlantirishdagi mavjud pedagogik shartlari aniqlashtirildi.

Kalit so'zlar: Ekogumanistik dunyoqarash, qadriyat, axloq, atrof-muxit.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА МОЛОДЁЖИ

Аннотация

В данной статье научно исследовательская экологическая культура как неотъемлемая составляющая молодежной культуры. Понятие экологической культуры и ее важные компоненты; Научно обоснованы особенности экологической культуры студентов, процесса и результатов экологического развития, эмоционально-эстетической, познавательной, нравственно-смысловой и деятельностной составляющих. Описаны особенности формирования и проявления экологической культуры на каждом возрастном этапе. Уточнены существующие педагогические условия развития экологической культуры у студентов экологического образовательного процесса.

Ключевые слова: Экогуманистическое мировоззрение, ценности, этика, окружающая среда.

ECOLOGICAL CULTURE OF YOUTH PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION

Annotation

This article scientifically examines environmental culture as an integral component of youth culture. The concept of environmental culture and its important components; The features of the ecological culture of students, the process and results of environmental development, emotional-aesthetic, cognitive, moral-semantic and activity components are scientifically substantiated. The features of the formation and manifestation of environmental culture at each age stage are described. The existing pedagogical conditions for the development of environmental culture among students of the environmental educational process are clarified.

Key words: Eco-humanistic worldview, values, ethics, environment.

Kirish. Ekologik madaniyatning yoshlar, ayniqsa, maktab o'quvchilarida shakllanishi, rivojlanishi va takomillashuv jarayonlari o'ziga xos pedagogik mohiyatga ega bo'lib, ushbu madaniyatning xususiyatlari va tarkibiy tuzilishi ham ilmiy izlanishlar mavzusiga aylantirilgan. Zamonaviy ilmiy va pedagogik adabiyotlarda ekologik madaniyatning mohiyatini aniqlashga umumiy nuqta nazar yo'q, chunki bu hodisa murakkab, ko'p o'lchovli, ko'p funktsionaldir.

Ekologik madaniyatning yadrosi ekogumanistik dunyoqarashdir, ya'ni bu shaxsning ob'ektiv dunyo haqidagi qarashlari tizimi, u haqida yaxlit g'oyaga asoslanadi. Dunyoga tabiiy markazlashgan va ekosentrik yondashuvlar uning asosini tashkil etadi. Ekogumanistik dunyoqarashga esa qadriyatlar va ideallar, e'tiqodlar va tamoyillar, bilish va faoliyat usullari, ekologik va axloqiy imperativlarning normalari va talablari, qulay ijtimoiy-tabiiy muhitni saqlash uchun shaxsning javobgarligi kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ekologik madaniyatning mohiyati, uning eng muhim tarkibiy qismlari bir qator falsafiy, sotsiologik va pedagogik tadqiqotlarda ko'rib chiqilgan[9]. Turli tadqiqotchilarning nuqta nazarini tahlil qilinganda, shaxs ekologik madaniyatining mohiyati bo'yicha umumiy manzara yaratiladi. Ya'ni, shaxsning ekologik madaniyati umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, ekologik gumanistik dunyoqarashni, ekologik

bilim va ko'nikmalar, qobiliyatlar, munosabatlar, qadriyat yo'nalishlari tizimini birlashtiradi, ular birgalikda dunyoning yaxlit tabiiy yo'naltirilgan manzarasini shakllantiradi va samarali tabiiy va insoniy faoliyatda namoyon bo'ladi. L.V.Moiseeva ekologik madaniyatga, ekologik bilimlarni, ekologik fikrlashni, ekologik hissiyotlar madaniyatini, ekologik jihatdan asosli (ekologik jihatdan mos) xatti-harakatlarni o'z ichiga oladi[10]. – deb ta'rif beradi. N.S.Dejnikova ekologik madaniyatda to'rtta komponentni aniqlaydi: ekologik bilimlar tizimi (tabiiy fanlar, qadriyat-huquqiy, amaliy); ekologik ko'nikmalar tizimi (baholash, tadqiqot, xulq-atvor, tabiatni muhofaza qilish); ekologik fikrlash (sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish, modellashtirish, bashorat qilish); hissiyotlar madaniyati (hamdardlik, hamdardlik, sog'liqqa g'amxo'rlik)[11].

N.F.Reymers asarlarida ekologik madaniyat umumiy madaniyatning bir qismi, "umuminsoniy madaniyat rivojlanishining bosqichi va ajralmas qismi" sifatida qaraladi[12]. B.T.Lixachev o'z asarlarida atrof-muhitni muhofaza qilishning ilmiy, axloqiy, estetik jihatlarini o'z ichiga olgan va turmush tarzining asosini tashkil etuvchi ekologik ongini tizimlashtiruvchi yadro sifatida ta'kidlab, atrof-muhitni muhofaza qilish tog'risida batafsil va tizimli tushuncha beradi[13]. Tadqiqotchilarning nuqta nazarini bilan aytganda, shaxs ekologik madaniyatida, umuman madaniyatda

bo'lgani kabi, insonning ma'naviyati va ma'naviy qadriyatlarini birinchi o'rinda turadi, ular orasida har qanday mavjudotning hayoti va uni saqlab qolish mutlaq qadriyat hisoblanadi.

Natijalar va ularning muhokamasi. Aksariyat tadqiqotchilar ekologik madaniyatning mazmunini shaxs va jamiyatning tabiatga mas'uliyatli munosabati, ijtimoiy-tabiiy muhit to'g'risida ko'p qirrali bilimlarni o'zlashtirish, ekologik muammolarni hal qilish ko'nikmalari va tajribalarini egallash, tabiiy faoliyatning mumkin bo'lgan oqibatlarini oldindan bilish, tabiat bilan doimiy aloqada bo'lish, tabiatni muhofaza qilish harakatida bevosita ishtirok etish, tabiat va uni saqlash, sog'lom turmush tarzi haqida qayg'urish zarurati bilan bog'lashadi.

Biroq, bizning fikrimizcha, ekologik madaniyatning yuqoridagi talqinlarining hech biri to'liq yoki tizimli emas, chunki tadqiqotchilar ekologik madaniyatni asosan vakolatli foydalanish bilan bog'liq bo'lgan umuminsoniy madaniyatning bir qismi sifatida ko'rib, faqat uning alohida tomonlariga e'tibor qaratmoqdalar.

Ekologik ta'lim nuqtai nazaridan, madaniyat uchun tartibga soluvchi, gumanistik, kognitiv, informatsion, orientatsion, kommunikativ, badiiy-estetik va tashkiliy funksiyalar ustuvor hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ekologik madaniyat tushunchasini hisobga olgan holda, uning ikki tomonini ajratib ko'rsatish lozim bo'ladi. Birinchidan, atrof-muhit madaniyati shaxsning integral shaxsiy xususiyati sifatida uning ijtimoiy-tabiiy muhitdagi xatti-harakati va faoliyatini tavsiflaydi. U shaxsning yo'alishini belgilaydigan qadriyat munosabatini va ehtiyoj-motivatsiya sohasini shakllantiradi. Ikkinchidan, ekologik madaniyatni rivojlantirish mezonlari – bu ijtimoiy-tabiiy muhitda inson faoliyati va xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlari hisoblanadi. Shaxsning ekologik madaniyatini shakllantirish jarayoni, uning dinamikasi va oqim sharoitlarini o'rganish pedagogika va psixologiyani o'rganish mavzusi hisoblanadi.

Bugungi sharoitda axloqiy imperativning ahamiyati o'zgarib bormoqda, birinchi navbatda jahon sivilizatsiyasining buzilmasligiga, tabiiy resurslardan tejamlorlik va ehtiyotkorlik bilan foydalanish, kelajak avlodlar farovonligi haqida qayg'urish tufayli yashash muhitining barqarorligini saqlashga yordam beradigan me'yor va qoidalarining bajarilishi ilgari surilmoqda.

Atrof-muhit madaniyatining qadriyat-semantik tarkibiy qismining orientatsiya funksiyasi atrofda ijtimoiy-tabiiy muhitda yuzaga keladigan jarayonlar va hodisalarga, xulq-atvor va ijtimoiy harakatlarning yetarli motivlariga faol munosabatni shakllantiradigan o'quvchilarning qadriyat-tashkiliy mazmunini belgilaydi. Monitoring tadqiqotlarida o'quvchilarning ijtimoiy-tabiiy muhit bilan o'zaro ta'sirini boshlaydigan motivlar va ehtiyojlarning tabiiy shaxsning ekologik madaniyatini rivojlantirish jarayonining muvaffaqiyati ko'rsatkichidir.

Hissiy va estetik komponent ekologik madaniyatning badiiy va estetik funksiyasi bilan bog'liq bo'lib, dunyoga, shu jumladan ong osti darajasida sub'ektiv munosabatni shakllantirishga yordam beradi. Tuyg'ularda istaklarning asoslari namoyon bo'ladi va faoliyatning shaxsiy ma'nosi oldindan belgilanadi. Belgilangan komponent, qadriyat-semantik bilan bir qatorda, shaxsning ehtiyoj - motivatsion sohasining asosi bo'lib, diagnostika tadqiqotlarida o'quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirish ko'rsatkichlari bo'lgan hissiy sezgirlik, go'zallik, hamdardlik, vijdon, xayrixohlik va boshqalarni ko'rish qobiliyati kabi shaxsiy fazilatlarida namoyon bo'ladi.

Dunyoni hissiy va estetik bilish qadriyat munosabatlarining xabardorligini shakllantiradi, bilim, axloqiy qadriyatlar, xulq-atvor normalari va qoidalarini amaliy masalalarda va ekologik jihatdan aqlli harakatlarda amalga

oshiriladigan shaxsiy qarashlar va e'tiqodlarga aylantirishga yordam beradi.

Ekologik madaniyatning faoliyat komponenti tashkiliy va tadqiqot funksiyalarini aks ettiradi. Belgilangan funksiyalar birgalikda shaxsning o'z qarashlari va e'tiqodlariga muvofiq amaliyotga yo'naltirilgan faoliyatga tayyorligini tavsiflaydi, muayyan atrof-muhit sharoitida amalga oshiriladigan haqiqiy ekologik faoliyatga qo'shilish darajasini belgilaydi.

Tahlil va natijalar. Shaxsning ekologik madaniyati kontekstida dunyoqarash va maqsadli faoliyat ajralmas hisoblanadi. Faoliyat jarayonida atrofda dunyoni o'zgartirib, inson o'zini o'zgartiradi. Amaliy faoliyat, boshqa odamlar, tabiat, jamiyat bilan aloqa, maqsadli pedagogik ta'sir ta'siri ostida ichki aqliy faoliyat ijtimoiy-tabiiy muhit bilan o'zaro ta'sir o'tkazish ideallarini shakllantiradi, keyinchalik insonning ekologik jihatdan aqlli faoliyatini ideal g'oyalarga mos keladigan yo'nalishga yo'naltiradi.

Ekologik jihatdan mos keladigan faoliyat quyidagi holatlarga xosdir: natijalarning bashoratlilik, qabul qilingan natijalarning yetariligi, ekologik imperativga muvofiq, atrofda dunyoga hurmat, tabiiy resurslardan tejash va oqilona foydalanish va uning asosiy tamoyili "zarar yetkazmang!".

Insonning haqiqiy faoliyati va uni tartibga soluvchi aqliy jarayonlar uning ekologik madaniyatining rivojlanish darajasini aks ettiradi. Ekologik madaniyatning rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, haqiqiy ekologik aqlli faoliyat idealga yaqinroq bo'ladi. Muammoning pedagogik tomoni – bu belgilangan yaqinlashishga eng ko'p turtki beradigan, ekologik jihatdan oqilona-hammom faoliyatini mazmunli va jozibali qiladigan sharoitlar va omillarning etarililigini aniqlash. Ushbu omillarning eng muhimi, dunyo haqidagi bilimlarni uning hissiy qiyofasi bilan birlashtirishga, ekologik asoslangan faoliyatga shaxsiy ahamiyat berishga imkon beradigan gumanitar tarkibiy qismning ekologik bilimlarini boyitishdir.

Ekologik madaniyatning mohiyati g'oyasi shaxs rivojlanishining har bir bosqichida ma'lum bir o'lchov va yoshning psixologik xususiyatlariga muvofiq konkretlashtiriladi.

Ta'kidlash joizki, ta'limning yosh bosqichi bolaning ekologik mantiqiy madaniyatini rivojlantirishda ham hal qiluvchi bosqichdir. Ushbu yoshdagi o'quvchi genetik jihatdan maktabgacha yoshdagi bolaning tabiiy qiziquvchanligi va faolligini saqlab qoladi, kuzatuvchanlik, jonli tasavvur va atrofda dunyoni o'rganishga qiziqish bilan ajralib turadi, taqlid va rol o'ynash xatti-harakatlariga xos bo'ladi. Kichik yoshdagi bosqich o'quvchilari mehnatsevarlik va burchni bajarishda tirishqoqlik, muvaffaqiyatga erishish istagi bilan ajralib turadi. Bu yoshdagi ong hissiy-hissiy majoziy xarakterga ega bo'lib, ratsional dunyoqarashning asoslari boshlang'ich bosqichida bo'ladi. Dunyoga munosabat sub'ektiv-pragmatik emas, balki bu bolalarning sof insoniy fazilatlarida namoyon bo'ladi. Bu, ya'ni aksariyat hollarda ular mehribon, atrofda dunyoga mehr bilan munosabatda bo'lishadi, ular insonparvarlik, achinish va rahm-shafqat bilan ajralib turadi. Ushbu davr atrofda dunyoni idrok etishning hissiyotlilik va obrazlilik tufayli ekologik gumanistik dunyoqarashni shakllantirish uchun juda qulaydir.

Aytish mumkinki, ta'limning kichik yoshdagi bosqichida ekologik madaniy shaxsga xos bo'lgan asosiy fazilatlar shakllanadi, bola uchun mumkin bo'lgan shakllarda ekologik aqlli faoliyatning asoslari yaratiladi, turli rollarni bajarish qobiliyatlari rivojlanadi, baholash va tanqidiy mulohazalar shakllanadi. Shunga ko'ra, ekologik ta'limning mazmuni, uning usullari va shakllari asosan hissiy va hissiy idrokni faollashtirishga qaratiladi.

Aynan ushbu yoshda ekologik madaniyatning shakllanish xususiyatlari ko'p olimlarning asarlarida chuqur

o'rganilgan[14]. Olimlarning ta'kidlashlaricha, dunyoning shaxsiy-mazmunli qiyofasi dunyoning badiiy va estetik rivojlanishi jarayonida yaratiladi, bu yoshda munosabatlar, ehtiyojlar va xulq-atvor va faoliyat motivlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi[15]. His-tuyg'ular bolaning tabiat va odamlar dunyosiga bo'lgan munosabatini tajriba shaklida aks ettiradigan, hissiy, idrok, tasavvur, xayol, sezgi kabi individual aqliy xususiyatlarining rivojlanishiga hissa qo'shadigan sub'ekt psixologik holatlarining rivojlanishi bilan bog'liq.

O'quvchining ekologik madaniyatini rivojlantirishda, ayniqsa ta'limning kichik yoshdagi bosqichida, his va tuyg'ular muhim rol o'ynaydi. Bolaning yorqin va obrazli, hissiy jihatdan to'ldirilgan taassurotlari, u bir marta olgan ijobiy yoki salbiy, keyinchlik uning keyingi hayotiga hamroh bo'ladi va ongsiz ravishda munosabatlarga, qaror tanlashga va kelajakdagi ekologik va tezkor faoliyatning tabiatiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Biroq, zamonaviy tabiatshunoslik ta'limining mazmuni, insonparvarlik va gumanistik tarkibiy qismlarning yetarli darajada taqdim etilmaganligi sababli, bugungi kunda uni qurishning konseptual asoslarini qayta ko'rib chiqish, ekologik ta'limni gumanitar tarkibiy qism bilan boyitish, dunyoni bilishga turli xil yondashuvlarni sintez qilish zarur. Tabiiy qiziquvchanlik, yosh o'quvchining harakatchan ongi, yaxshi xotira, ekologik ta'limning tegishli mazmuni, pedagogik texnologiyalar va uni amalga oshirish shakllari bilan dunyoni hissiy-majoziy idrok etish bizga erta yoshda ekologik gumanistik dunyoqarashga asos yaratishga imkon beradi.

Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar asta-sekin maktabgacha davrga xos bo'lgan egotsentrizmni yengib, o'zlarining "men"larini atrofda dunyodan aniq ajratishni boshlaydilar. Hayotiy tajribaning kengayishi tabiiy ob'ektlarni tushunish va teng deb qabul qilishni boshlashiga olib keladi, ya'ni sub'ektifikatsiya jarayonlari paydo bo'ladi. Natijada, bola tabiiy ob'ektlarni ichki dunyo bilan ta'minlangan sub'ektlar deb hisoblashni to'xtatadi, "inson" va "g'ayriinsoniy" sohalarni farqlay boshlaydi, ular bilan o'zaro munosabatlar sub'ektiv asosda quriladi va ular o'z-o'zini tenglik sohasiga kiradi. Shunday qilib, ma'lum bir yosh davrida tabiiy ob'ektlarni idrok etish "teng - noteng" munosabatlarga asoslanadi[16].

Atrofdagi dunyoni hissiy idrok etish yosh bosqich o'quvchilarida bola tug'ilishida go'zallikni saqlab qolish istagini uyg'otadi, tirik mavjudotga insoniy munosabatni tarbiyalaydi, ijodga bo'lgan ehtiyojni rivojlantiradi.

Ekologik ta'limning an'anaviy usullari va shakllari bilan bir qatorda, tabiatda mehnat faoliyati faolligining o'sishi tufayli mutlaqo yangilari paydo bo'ladi, ya'ni bular, ekologik va targ'ibot, ekologik va ma'rifiy, ilmiy jamoalar va boshqalar. Ekologik ta'lim faoliyatining tabiati o'zgaradi va u yanada ijodiyroq bo'ladi.

Shuni ham ta'kidlash zarurki, o'smirlik davrida o'quvchilar hayotda murakkab o'zgarishlarga duch kelishadi. Psixika yaxshilanadi, fiziologiya tiklanadi, faoliyatning ehtiyojlari va motivlari o'zgaradi. Ta'lim jarayoni ham shunga mos ravishda qayta tiklanadi, ta'lim mazmuni tubdan o'zgaradi, ya'ni ta'limning integrativligi differentsiatsiya bilan almashtiriladi, dunyoni hissiy idrok etish uning oqilona rivojlanishidan past bo'ladi.

Ma'lumki, o'smirlik davrida hayotni aniqlashning boshlanishi shakllanadi. Ushbu davrda dunyoni sub'ektiv, shaxsiy-mazmunli idrok etish, faoliyatning umumiy saqlanishi va ijodiy faoliyatga intilish bilan susayishi mumkin. O'smirda dunyoni intellektual bilishning aniq ustunligi, hissiy-majoziy vakillikka nisbatan nutqning ustunligi, pragmatik motivlar va atrofdagi dunyoga utilitar munosabat sezilarli bo'ladi. O'quvchi o'zini chorrahada topadi, ya'ni dunyoga avvalgi

munosabatini saqlab qolish va rivojlantirish yoki texnokratizm, befarqlik va xudbinlikning boshlanishini qo'zg'atadigan ob'ekt, pragmatik sohaga kirib qoladi.

O'qituvchilarining tajribasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ekologik ta'limning an'anaviy mazmuni sharoitida o'smirlarning atigi 15-20 foizi atrofda dunyoga tuyg'u va hissiy munosabatni saqlab qoladi. Uchinchi sinf bolalarining 98 foizi tabiatga yordam berishga, o'rmondan axlatni olib tashlashga va o'rtog'ini ham shunday qilishga ishonitirishga intiladi. Biroq, oltinchi sinfda bolalarining atigi 41 foizi bunga intiladi, to'qqizinchi sinfda esa atigi 18 foizi qoladi. O'rganilgan uch yuz to'qqizinchi sinf o'quvchilarining 89 foizi daraxtni qanday qilib to'g'ri ekish kerakligini bilishmaydi va 58 foizi buni hech qachon qilmaganligini aytishadi. Ko'rsatkichlar albatta, ayanchli.

Shunday qilib, biz shaxsning ekologik rivojlanishi muammosini hal qilishning muhim sharti, madaniy komponentni o'quv, ilmiy, amaliy, bo'sh vaqt, maktabdan tashqari va boshqa ta'lim dasturlariga kiritish orqali, tabiiy bilimlarning gumanitar tarkibiy qismini kuchaytirish lozimligini ta'kidlamog'chimiz.

Biz olgan ma'lumotlarga ko'ra, maktab o'quvchilari tirik mavjudotlarga nisbatan empatik munosabatni yanada rivojlantiradilar, bu esa tabiiy ob'ektlar bilan odamni tabiiy identifikatsiyalashni anglashga olib keladi. Katta yoshdagi o'quvchilar nafaqat tabiatning, tirik sub'ektlarining ehtiyojlarini anglaydilar, balki ularga quvonch baxsh eta oladilar.

Shunday qilib, o'quvchilarning ekologik mantiqiy ijodiy faoliyatda ishtirok etish istagi hissiy rangga ega bo'ladi, bu bizning fikrimizcha, insonning tabiiy yashash muhitini yaxshilash bo'yicha o'z faoliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Katta yoshdagi o'quvchilar nafaqat tabiatning go'zalligini payqashlari va qadrlashlari, balki makkor ilon harakatining nafisligini shu turlarning ekologik moslashuvchanligi bilan taqqoslash qobiliyatiga ham ega.

Shaxsning ekologik madaniyati tuzilishining izchil tarkibiy qismlarini, uning rivojlanishining yoshga bog'liq pedagogik-psixologik xususiyatlarini, ekologik muvofiq faoliyat motivatsiyasining xususiyatini o'rganish, o'quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirish darajasining asosiy mezonlari va ko'rsatkichlarini quyidagicha ajratib ko'rsatishga imkon beradi:

atrof-muhitga mos keladigan faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning hajmi va darajasi; ekogumanistik dunyoqarashning shakllanish darajasi; ijtimoiy-tabiiy muhitda amaliy faoliyat motivatsiyasining tabiati; ijtimoiy-tabiiy muhit bilan o'zaro munosabatlarning shaxsiy tajribasining mazmuni; qadriyat yo'nalishlari va ehtiyojlarining yo'nalishi; tabiatga va uning alohida ob'ektlariga bo'lgan munosabatning tabiati;

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, yuqorida aytilganlarga asoslanib, quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

Ekologik madaniyat tarkibida biz tarkibiy qismlarni ajratib ko'rsatdik, unda shaxsning ekologik rivojlanish jarayoni va natijalari hissiy-estetik, kognitiv, axloqiy-semantik va faoliyat komponentlarida aniq ko'rinadi. Ekologik madaniyat tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liqligi va izchil rivojlanishi shaxsning ekologik yo'nalishini shakllantiradi, bu ekologik jihatdan mos faoliyat va xatti-harakatlarda namoyon bo'ladi.

Shaxsning ekologik madaniyatining izchil tarkibiy qismlarini rivojlantirishda bilim va hissiyotlar teng darajada ishtirok etadi. Kundalik ekologik aqli faoliyat va xatti-harakatlarning rag'batlantiruvchi asosi bo'lish uchun ekologik bilimlarni anglash kerak.

Har bir yosh bosqichi ekologik madaniyatning shakllanishi va namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari bilan tavsiflanadi, bu shaxsning ekologik ta'limi jarayoni va natijasi orqali ifodalanadi. O'quvchilar ekologik madaniyatining qadriyat-semantik va hissiy-estetik qismlarining ustun rivojlanishi mavjud bilimlar va ekologik jihatdan maqsadga muvofiq xatti-harakatlar o'rtasidagi ziddiyatni yengishga imkon beradi.

Yaxlit ekogumanistik dunyoqarashni shakllantirish, ularning tabiatga ta'siri natijalarini bashorat qilish va o'tmish, hozirgi va kelajak o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini topish ko'nikmalarini egallash dunyo haqidagi bilimlarini tasdiqlovchi alohida maktab fanlari doirasida mumkin emas, balki ta'lim sohasidagi hamkorlik doirasida integratsion ekologik va rivojlanish yondashuvi zarur.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 27 maydagi "Ekologik ta'limni rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 434-son qarori <https://lex.uz/docs/4354743> (murojaat sanasi - 26.03.2022)
2. Tilavov O'.G'. Global barqaror taraqqiyotda ekologik partiyalarning roli (ijtimoiy-falsafiy tahlil), Fals.fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, Toshkent, 2021;
3. Дерябо С.Д., (1996) Левин В.А. Экологическая педагогика и психология. - Ростов-на-Дону: Феникс – 236-бет.
4. Занков В. Избранные педагогические труды. - М., 1990. - 424 с.
5. Богомолова Л.В., Голубева Т.П. Подростковая культура // Проблемы эстетического воспитания подростков. - Новая школа, 1994. - С. 3-37;
6. Смолянинов И.Ф. Природа в системе эстетического воспитания: Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1984. - 207 с;
7. Печко Л.П. Экологическое и эстетическое воспитание школьников. - М., 1999. - С. 8-32;
8. Зверев И.Д. Постулаты развития экологической культуры // Экологическая культура и образование: концепции и технологии. - Волгоград: Перемена, 1996. - С. 72-84.
9. Бенин В.Л. Педагогическая культура: философско-социологический анализ. - Уфа, 1997. - 131 с; Глазачев С.Н. Экологическая культура учителя: Монография. - М.: Современный писатель, 1998. - 431 с; Глазачев С.Н. Козлова О.Н. Экологическая культура: Пробное учеб. пособ. - М.: Горизонт, 1997. - 208 с; Дежникова Н.С. Экологическая культура: грани восприятия // Биология в школе. - 1995. - № 3. - С. 22; Зверев И.Д. Постулаты развития экологической культуры / Экологическая культура и образование: концепции и технологии. - Волгоград: Перемена, 1996. - С. 72-84; Зверев И.Д. Экологическое образование и воспитание: узловые вопросы // Экологическое образование: концепции и технологии. - Волгоград: Перемена, 1996. - С. 72-84; Печко Л.П. Экологическое и эстетическое воспитание школьников. - М., 1984. - С. 8-32.
10. Моисеева Л.В. Региональное экологическое образование: Теория и практика. — Екатеринбург: Изд. Урал. гос. пед. ун-та, 1997. - 246 с; Моисеева Л.В., Колтунова И.Р. Диагностика уровня экологических знаний и сформированности экологических отношений у школьников: Метод, пособие для учителей, - Екатеринбург: Изд. Урал. гос. пед. ун-та, 1997. - 246 с.
11. Дежникова Н.С. Экологическая культура: грани восприятия // Биология в школе. - 1995. - № 3. - С. 22.
12. Реймерс Н.Ф. Надежды на выживание человечества: Концептуальная экология. - М.: Наука, 1987. - 182 с.
13. Лихачев Б.Т. Философия воспитания. - М.: Прометей, 1995. - 478 с.
14. Дерябо С.Д., Левин В.А. Экологическое образование в условиях экологического кризиса Учителю об экологии детства. - М., 1996. - С. 16-31; Салеева Л.П. Опыт экологического воспитания младших школьников // Начальная школа. - 1991. - № 4. - С. 24-27; Цветкова И.В. Экологическое воспитание младших школьников: Теория и методика внеурочной работы. - М.: Пед. об-во России. 2000. - 176 с.
15. Печко Л.П. Экологическое и эстетическое воспитание школьников. - М., 1999. - С. 8-32.
16. Дерябо С.Д., Левин В.А. Экологическая педагогика и психология. - Ростов-на-Дону: Феникс. 1996. - 218-221 ва 345-бетлар.

Nodira SHODIYEVA,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti pedagogika kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: shodiyevan22@gmail.com

Toshkent davlat pedagogika universiteti pedagogika fanlari doktori prof.v\b M.X.Ahmedova taqrizi asosida

NIKOH MUSTAHKAMLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMMILLARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Oila inson uchun muqaddas maskan, kishilik jamiyatining ijtimoiy poydevoridir. U jamiyatning asosiy, yetakchi bo'g'ini hisoblanadi. Shuningdek jamiyat taraqqiyotida oila mustahkamligi muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola sharh oilalarida nikoh mustahkamligiga ta'sir etuvchi omillarning psixologik xususiyatlari ilmiy, tarixiy manbalar asosida bayon etilgan. Hozirgi vaqtdagi oila qurish davrida duch keladigan muammolar tadqiqot manbalari asosida chuqur tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada ijtimoiy muhit, milliy, diniy urf-odat, ta'lim-tarbiya masalalari oilalarda nikoh mustahkamligiga ta'sir etuvchi omil sifatida qaralgan.

Kalit so'zlar: Oila, jamiyat, muhit, milliy, diniy, urf-odat, qadriyat, nikoh, hurmat.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FACTORS AFFECTING THE STRENGTH OF MARRIAGE

Annotation

The family is a sacred abode for a person, a social foundation of a human society. It is the main, leading link of society. Also, family strength is important in the development of society. This article describes the psychological characteristics of the factors affecting the strength of marriage in eastern families based on scientific and historical sources. The problems encountered during the current family formation are analyzed in depth based on research sources. Also, in the article, the social environment, national, religious tradition, education issues are considered as factors affecting the strength of marriage in families.

Key words: Family, society, environment, national, religious, tradition, value, marriage, respect.

Kirish. Oila-bu jamiyatdagi sog'lom va barqaror hayot tarzi vujudga kelishining asosidir. Oilani qadriyat sifatida tavsiflash va jamiyat hayotidagi nufuzini ta'kidlash bilan birgalikda, uning mustahkamlovchi kafolatli omillarining rolini o'rganish, ayniqsa, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash katta ahamiyatga ega bo'lgan dolzarb masaladir. Oila qurish arafasidagi yigitlarning psixikasi va jismoniy tayorgarligi kelajakdagi qurilgan oila hayoti uchun hal qiluvchi muhim ahamiyatga ega jihat bo'lib qoladi.

Asosiy qism. Oila qadriyatlar e'zozlanadigan maskan bo'lishi bilan birga, muqaddas nikoh rishtalari va ahdu vafo asosiga qurilgan, sha'riy shartnoma bilan kafolatlangan jamiyatning asosiy bo'g'inidir.

Erkak ishonchli bir juft ekanini xotiniga qabul qildira olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Bolalariga shafqatli, mehribon bo'lishi, mehr-muhabbat va qayg'u-g'amda sherik, hamdard bo'lishi, o'zini ayamasligi kerak [8].

Barcha davr va zamonlarda oila degan nom muqaddas va bog'lovchi vosita sifatida jamiyat hayotida muhim o'rin tutgan. Buni yuqoridagi asl diniy qadriyatlar namunasini o'zida jo qilgan Imom G'azzoliyning "ey farzand" nomli kitobidagi fikrlardan ham bilish mushkil emas.

«Uylaning, ko'paying. Chunki, tushgan bir bola bilan bo'lsa ham, qiyomat kuni o'zga ummatlar oldida siz bilan faxrlangayman». (Abdulloh ibn Umardan (r.a.) Bayhaqiy rivoyat etgan) [9].

Ta'kidlash joizki, oilaning mustahkamligi va undagi o'zaro hurmat va munosabatlar, farovon hayotning asosida tomonlarning ruhiy, jismoniy, aqliy va iqtisodiy ijtimoiy jihatdan tayyorligi yotadi. Barcha omillarning qisman butligi va kamchiliklardan xoli bo'lmashligi ham farovon hayotni kafolatlay olmaydi. Zero inson mukammal ishlangan mashina emas. Arzimas ehtiyot qism arzimas yoki kichik tuyilsa ham, hal qiluvchi vaziyatlarda kamchilikni namoyon etishi hech gap emas.

Statistik ma'lumotlar va jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, yigitlarning oila qurish uchun mos biologik yoshi 20, qizlarda esa 18 yoshni tashkil etadi. Bu yosh ikki jins vakillari uchun ham balog'atga yetish va mustaqil hayotga jismoniy tayorgarlik yoshi hisoblanadi. Organizmdagi gormonal va funksional o'zgarishlar, tashqi xarakter xususiyatlarida o'z ifodasini topadi. Ammo faqat biologik yosh barchasiga yechim bo'la olmaydi, bu ko'rsatkichga barobar ravishda aqliy, ruhiy voyaga yetish albatta mukammal bo'lmashda tasavvurga ega bo'lish lozim. Masalan, ba'zi o'smirlarning aqliy faoliyati yoshiga nisbatan ilgari ketishi va aksincha boshqalarda bu holatning teskarisini kuzatish mumkin. Har ikki holatda ham buni yutuq diya olmaymiz, chunki aqliy faoliyat, ruhiyatning barqarorligi va jismoniy ko'rsatkichlarga muvofiq kelmasligi bir tomondan muammo bo'lsa, jismoniy tez rivojlanishning sababi gormonal funksiyaning buzilishi ikkinchi muammo hisoblanadi. Bunday muammolar aynan oila qurish davrida turli tuman belgilarni beradi. Bu jarayonda asosiy kuch va hal qiluvchi rol diniy va dunyoviy jihatdan yigitlar zimmasida bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 15-moddasi Nikoh yoshi masalalariga tegishli bo'lib unda, Nikoh yoshi erkaklar uchun o'n sakkiz yosh, ayollar uchun o'n yetti yosh etib belgilanadi [5].

Balog'at belgilarini biologik o'sishning asosi bo'lsada oila qurishning eng asosiy maqsadlaridan biri bu ko'payish, nasl qoldirishdir. Ko'payish organizmning avlod qoldirish xususiyatidir. Ikki xil jinsiy hujayralar qo'shilishi hisobiga yangi organizmlar hosil bo'ladi. Jinsiy ko'payish esa irsiy (nasliy) xilmaxillikka olib keladi [6].

So'rovnoma va kichik statistik kuzatuv tahlili natijalariga ko'ra oila qurish davrida (o'tish davrida yigitlar) duch keladigan muammolar quyidagicha:

Biologik ya'ni jismoniy jihatdan tayorgarlikning yetarli emasligi; (gormonal, antropometrik, gigiyenik, fiziologik, genetik va.hk)

Ruhiy tayorgarlikning talab darajasida emasligi; (aqliy, intellektual, dunyoqarash, ong, muloqot, nutq va faoliyat layoqati)

3. Har tomonlama ko'rsatkichlarning mosligi va muvofiqligi haqidagi talablar informatsiyalar, ko'nikma va malakalarning yo'qligi; (malakalar, ko'nikmalar, ma'lumotlar hozirgi zamon talabi va sharoitiga nomuvofiq loqaydlik);

4. Tashqi omillarning salbiy ta'siri natijasida yuzaga keladigan muammolar va ularga nisbatan sovuqqonlik xususiyati; (ota-onaning qarashlari, madaniy ma'rifiy saviya, ommaviy madaniyat, internet va axborot texnologiyalari, zararli odatlar va davralarning ta'siri);

5. Zarur imkoniyatlar va sharoitlarning talab darajasiga javob bermasligi; (iqtisodiy, moddiy holat, ijtimoiy kelib chiqish, xarakter xususiyatlari temperament va dunyoqarash nomutanosibligi).

Yuqoridagi muammolarni davom ettirish mumkin, biroq biz aytmoqchi bo'lganlar asosiy hayotiy ahamiyatga ega jihatlari bo'lib, ularga panja ortidan qarash va hal etishni kechiktirish nafaqat oila qurish istagidagi o'smirlarni, balki ulardan dunyoga keladigan yosh avlod naslining sog'ligini xavf ostiga qo'yadi. Har tomonlama sog'lom va layoqatli yosh avlod tarbiyasi barchamizning asosiy maqsadimiz, millatimiz jamiyatimiz hayotini hal etuvchi jarayon ekanligini unutmaslik lozim.

Shu o'rinda yana diniy bir misol. Yigitning uyulanadigan qizga nisbatan ziyarak bo'lishi lozim bo'lgan va e'tiborga molik jihatlari 4 ta. Birinchisi, qizning moli, ikkinchisi, husnu-jamoli, uchinchisi, nomu nasabi ya'ni ijtimoiy kelib chiqishi, to'rtinchisi dindorligi (islom dini vakili ekanligi eng ulug' va almashinmas xususiyatidir) [4].

Xalqimizda nikoh eng avvalo arshi a'loda o'qilib, keyin yerda o'qiladi, degan naql behuda aytilmagan. Otabobolarimizning azaliy tushunchalari bo'yicha, nikoh ilohiy axd, oila muqaddasdir. Nikohdan o'tib oila qurishdan asosiy maqsad inson avlodining davomiyligidir. Nikohga kirishda yanglishmaslik, mustahkam oila tashkil topishga olib keladi. Ahil totuv yashash, halol mehnat, muxabbatga asoslangan oila jamiyatga munosib avlod, axloqi pok jamiyat ishiga, taraqqiyotga, mustaqillikka sadoqatli inson tarbiyalab yetkazishda muxim rol o'ynaydi.

Qadimdan Sharq oilalarida yigit-kizlarni oilaviy turmushga tayyorlashga alohida e'tibor berilganligi, yigitlar alohida, kizlar alohida maxsus enaga-tarbiyachilar tomonidan tarbiyalanganligi haqida ma'lumotlar mavjud. O'tgan davrlarda ota-onalarning hayotiy tajribasi, bir-biriga hurmati, sadoqati, muhabbati, hamfikrliligi, iymonliligi, insofiligi, mehnatsevarligi, oilaparvarligi farzandlar uchun kamolot maktabi bo'lgan. Bu maktabda barcha bir umr unutilmaydigan, e'tiqodiga chuqur singadigan saboq olgan. O'g'il-qizlar uchun ahl, sadoqatli, halol, mehnatsevar, iymonli – insofli, ota-ona og'ushida tarbilanishdan yuksak baxt bo'lmaydi. Farzand oldin ota-ona ibrati mohiyatini ruhan, vijdonan, aql-idrok bilan angelaydi, keyin shu e'tiqoddan kelib chiqqan holda xayriy ishlariga qo'l uradi [3].

Hozirgi kunda mamlakatimizda rasman e'tirof etilgan nikoh yoshidagi yigit-qizlarning barchasi ham aslida oilaviy hayotga tayyor bo'lmaydi. Ayniqsa, malakali mutaxassis bo'lish niyatida oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirgan talabalar oldida ma'lum ma'noda kasbiy tayorgarlik bilan bir qatorda oilaviy hayotga tayyor bo'lish muammosi ham mavjud. Zero, aynan shu toifa yoshlarni oilaviy hayotga ijtimoiy-psixologik jihatdan tayyorlash dolzarb masala bo'lib, bu oliy o'quv yurtlarida malakali mutaxassislar tayyorlash muammosi bilan chambarchas bog'liq ravishda amalga oshirilishi lozim. Nikohga kirish arafasida bo'lgan talabalarda psixologik to'siqlar, nikoh-oila ustanovkalarining adekvat emasligi, oilaviy qadriyatlar tizimining to'liq shakllanmaganligi, umr yo'ldosh tanlashda ko'proq romantik tuyg'ularga berilish,

sheringining tashqi ko'rinishiga ko'proq e'tibor berish, ota-onalariga iqtisodiy bog'liqlik kabi bir qator omillar ko'rinadiki, bu omillarni maxsus o'rganish va tezkor bartaraf etishni davr taqazo etmoqda.

Oilalar bilan ishlash, farovon oilani jamiyat taraqqiyotining asosi sifatida ko'rish uchun markazning viloyat boshqarmalari qoshida tashkil qilingan kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash bo'yicha maxsus o'quv-kurslarida butun respublika bo'ylab mahalla fuqarolar yig'inlarining xotin-qizlar bilan ishlash va oilalarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini mustahkamlash bo'yicha mutaxassislari o'quvlari tashkil etilganligi besabab emas, albatta.

Har bir oilaning ma'naviy sog'lom, baxtli va xotirjam hayot kechirishi oila muhitida tarbiyalanayotgan farzandlarning komil inson sifatida voyaga yetishiga, davlatning kuchiga kuch, qudratiga qudrat qo'shadi. Zero, oila jamiyatning asosiy bo'g'ini ekan, uning mustahkam bo'lishi, farovonligi davlat va jamiyat ravnaqiga xizmat qilishi, shubhasizdir.

O'zbek xalqining ko'p asrlik boy madaniyati va tarixi bor. Madaniy me'ros jamiyatdagi jamiki madaniy boyliklarni o'z ichiga qamrab oladi. O'rta Osiy xalqlari pedagogikasi ma'naviy – madaniy, tarixiy me'rosga ega bo'lib, uning mohiyati ilg'or mutafakkirlarning asarlarida aks etgan. Qur'oni Karim, uning mazmunini yoritadigan hadislar, shuningdek, imom at-Termiziy, al-Buxoriy kabi allomalarning asarlari musulmon olamining xayotbaxsh o'ftobidir. Uning nurlaridan farzandlarimizni bahramand etishimiz lozim. O'zbek oilasida bola tarbiyalashda ishortirish, tushuntirish, nasihat, ibrat-namuna ko'rsatish, rag'batlantirish, tanbeh berish, ogohlantirish kabi usullar qo'llaniladi. Oilada bola tarbiyasining quyidagi o'ziga xos qoidalari mavjud: oilada xususiy moslik, ruhiy xotirjamlik va iqlim yaratish; ota-ona obro'sini saqlash; tarbiyada ota-ona va farzandlar o'rtasida talabchanlik birligi; bola shaxsini mehnatda tarbiyalash; oila, maktab va jamoatchilik hamkorligi; bolani sevish va izzat qilish; oilada qat'iy rejim va kun tartibini o'rnatish; tarbiyada bolalarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish; bola taraqqiyotini anglab yetish; bolada mustaqillik, tashabbuskorlik sifatlarini shakllantirish, va boshqalar [1].

Oilada bola ma'naviy dunyosini takomillashtirish uchun unda zarur ruhiy xotirjamlik, ruhiy munosabat, o'zaro totuvlik yaratilgan bo'lishi zarur. Ota-onalarning o'zaro munosabatlarida hamjihatlik, mehr va oqibat, o'zaro hurmat, shirinsuxanlik, bir-biriga g'amxo'rlik mavjud bo'lsa, bunday munosabat bola tarbiyasiga ijobiy ta'sir qiladi. Kam bolali oilalarda ota-onalar farzandlarini ortiqcha erkalaydilar, natijada bola o'jar, tantiq bo'lib voyaga yetadi. Oilada qat'iy intizom bo'lishi ijobiy natija beradi. Oilada ota-onalar faqat bolalariga ruhiyat va ma'naviyat bilimidan saboq berishi bilan qanoatlanib qolmasdan, balki o'zlari ham tarbiyaning sehrgarlik xususiyatlari, holatlari, yangi-yangi ma'lumotlardan xabardor bo'lib turishlari kerak. bundan ota-onalar o'z umrlarini rohat va farog'atda o'tkazadilar. Shu to'g'risida xalqimizda quyidagi hikmat borligini ta'kidlash joiz "Toy ulg'aysa – ot tinadi, o'g'il o'ssa – ota tinadi".

Oilada otaning rahbarlik roli to'g'risida buyuk siymolar hikmatli so'zlar aytishgan. Jumladan, Alisher Navoiy farzandlarni o'z ota – onalarini qadrlashga da'vat etib: "Birisin oy angla, birisin quyosh" deya madh etadi. muhammad Payg'ambar (s.a.v.) hadislarida "Otangning do'sti bilan do'stlik aloqasini davom ettirishing, otangga qilgan yaxshiliging hisoblanadi", deyiladi. Demak ota yo'lini davom ettirish, uni qadrlash o'g'il uchun farzandlik burchidir.

Bola ilk tarbiyani oiladan oladi. Bola tarbiyasining ilk saboqlari haqida atoqli pedagog Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy Guliston yoxud axloq" kitobida quyidagicha yozadi:

“Tarbiyani tug‘ilgan kundan boshlamoq, vujudimizni quvvatlantirmoq, zehnimizni ravshanlantirmoq lozim” [2].

Oilaviy va pedagogik tarbiyada otaning obro‘si alohida ahamiyat kasb etadi. Ota-onaning obro‘si davlat va oila a‘zolari oldida javobgarlikni xis qilishdan boshlanadi. Bu obro‘ va ibrat, namuna, rahmat, ezgu niyat evaziga yuzaga keladi. ba‘zi ota – onalar borki, ular bolalar, oila a‘zolari o‘rtasida kalondimog‘lik, qo‘rqitish, noo‘rin buyruq berish, badjahillikni tarbiya vositasi deb hisoblaydilar va bu bilan obro‘ qozonmoqchi bo‘ldilar. Ota - ona obro‘sinini orttirishda, eng avvalo ibrat-namuna muhim rol o‘ynaydi. Demak, oilada tarbiyani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ota-ona tinmay o‘zalarini tarbiyalab borishlari kerak.

Ota-onalar farzandlarida jamoaga to‘g‘ri munosabatni tarbiyalashi, milliy to‘y, milliy kurash, turli bayram, sayllarni o‘tkazish va ularda ishtirok etish to‘g‘risida tushuncha berishlari kerak. Shuningdek, mehmon kutish, kuzatish, ovqatlanish madaniyati qoidalarini o‘rgatishlari lozim. bolalarda mehr-muhabbat tuyg‘usini namoyon etishda onaning sehrli allasi muhim ahamiyatga ega, chunki ona farzandlariga alla aytishi orqali tabiat, zahmatkash xalq, betakror jannatmisol bog‘lar to‘g‘risidagi timsollarni izhor qiladi.

Ta‘lim va tarbiyada oila, maktab, mahalla va oliy o‘quv yurtlari hamkorligi hammaga ma‘lum. Tarbiya masalasi nuqtai-nazaridan yondashadigan bo‘lsak, endi mahalla oilani va butun jamiyatni mustahkam bog‘lab turuvchi tayanch hisoblanadi. chunki mahalla – bu ijtimoiy hayot beruvchi vatan timsoli, vatan ichra vatandir. Agar oila, maktab bola uchun tarbiya o‘chog‘i bo‘lsa, mahalla esa bola uchun bir umrga tarbiya o‘chog‘idir. Hatto tarbiyachi bo‘lgan ota-onaning, o‘qituvchining o‘zi ham mahallada tarbiyalanadi, undan doimiy ravishda ma‘naviy ozuqa oladi.

Shuningdek, yoshlar ongiga oilada har bir shaxs o‘ziga xos dunyoqarashga, xarakterga ega bo‘lishi, oilaviy o‘zaro munosabatlar jarayonida ana shu kabi insoniy xususiyatlarni xisobga olish lozimligini singdirish muhimdir. Yangi turmush qurgan yoshlarda individuallikning namoyon bo‘lishi oqibatida bir biriga bo‘lgan munosabat ba‘zan o‘zgarib qolishi, o‘zaro tushunish istagining yo‘qligi ko‘pincha oilada ijtimoiy-psixologik muhitning yomonlashuviga olib kelayotganligi ma‘lum bo‘lmoqda.

Xulosa. Demak, oliy o‘quv yurti pedagoglari o‘z faoliyatlarida o‘zlari ta‘lim berayotgan fanidan qat‘iy nazar yoshlarni oilaviy turmushga tayyorlashga qaratilgan mavzularda suhbat-munozaralar tashkil etishi, oilaviy turmushga tayyorlashga yo‘naltirilgan tadbirlarni yoshlar talabalikka qabul qilinganidan boshlab ularning jins va individual-psixologik, ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish maqsadga muvofiq.

Shunday qilib yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash jamiyatda sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllanishida muhim omillardan biri bo‘lib, avvalo millat va davlat ravnaqini ta‘minlashning asosiy mezonlaridan biri ekanligini xisobga olish lozim. Farzandlarining talab va ehtiyojlarini oqilona qondirish ularni bir-birlariga yaqinlashtiradi, obro‘lariga obro‘ qo‘shadi. Oilada totuvlikning mavjudligi barcha muvaffaqiyatlarning garovidir.

Oila qurishda va oilaviy turmushning kechishida nikoh motivlari alohida rol o‘ynaydi. Shuning uchun yoshlarda nikoh motivlarining shakllanishi va unga munosabtni to‘g‘ri yo‘naltirish bo‘yicha psixologik ishlarni olib borilish albatta oila mustahkamligiga bevosita tahsir ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Иноятов М. Оила, ижод, тарбия ва маънавият. – Т.: Шарқ, 2000. – Б.111.
2. Каримова В. Оилавий ҳаёт психологияси: Ўқув қўлланма. – Т.: 2006 – Б. 142.
3. Каримова В. ва бошқалар. Фарзанд – азиз, она – мўътабар. – Т.: Ўзбекистон, 2001 – Б. 204.
4. Shayx Muhammadsodiq Muhammad Yusuf. “Zikr ahlidan so‘rang” 4-qism B. 188
5. O‘zbekiston respublikasi oila kodeksi– Т.: “Адолат”, 1998. 15-moddasi. Б.302.
6. Фафоров Я. Оилада ҳуқуқий тарбия. – Т.: “Ўзбекистон”, 1991. – Б.40.
7. G‘oziyev E.G‘., Uzoqov H., Tojiyev A.A. Oila etikasi va psixologiyasi. – Т.: “O‘qituvchi”, 2009.
8. www.ziyouz.com kutubxonasi. Abu Homid G‘azzoliy”Ey, farzand” Б. 40
9. www.lex.uz Имом Ғазолий “Уйланиш одоби”, 3-б
10. Shodieva N., Raxmanova N. Ayollarning oila mustahkamligida tutgan o‘rni // "Science Shine" International scientific journal 18 (1)
11. Normamatovna S.N., Aminzhanovna R.N. Opinions of eastern thinkers on family and marriage relations // Journal of science, Research and teaching 2 (7), 159-161
12. Shodieva N. Theoretical and practical foundations of forming a healthy mindset in pupils based on the cooperation of the family and the educational institution // Science and innovation 2 (B3), 564-566

Sadoqat **ERMATOVA**,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti o'qituvchisi, mustaqil izlanuvchi

O'zDSMI Professori v.b. pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) J.A.Mamatqosimov taqrizi asosida

TALABA AKTYORLARDA BOSHLANG'ICH KASBIY TA'LIM HOLATI

Anotatsiya

Maqolada keying yillarda mamlakatimizda olib borilayotgan tub islohatlar va ularning yoshlar bilmi, tarbiyasida tutgan o'rni, sahna asrlari orqali milliy iftixor tuyg'usini holati haqida so'z borib talabalarning ijro mahoratlarini kuzatilganligi haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: IJRO, badiiy adabiyot, inson qadri, milliy, ufq, dokaro'mol, qochoq, manqurt, beshik, tabib, baxshi, mas'uliyat, matonat.

BEGINNING PROFESSIONAL IN STUDENT ACTORS STATE OF EDUCATION

Annotation

In the article, the fundamental reforms carried out in our country in the following years, their role in the education and education of young people, and the state of national pride through the ages of the stage, and the performance skills of the students were observed.

Key words: Spectacle, godly literature, human value, national, horizon, beglets, cot, doctor, gift.

НАЧИНАЮЩИЙ ПРОФЕССИОНАЛ У СТУДЕНТОВ АКТЕРОВ СОСТОЯНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассмотрены коренные реформы, проведенные в нашей стране в последующие годы, их роль в воспитании и воспитании молодежи, состояние национальной гордости на протяжении веков эстрады, исполнительское мастерство учащихся.

Ключевые слова: Спектакль, художественная литература, человеческая ценность, национальный, горизонт, беглец, манкурт, кроватка, врач, ответственность, сила духа.

Kirish. Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev takidlaganidek "Yaratganning o'zi ijod ahliga shunday noyob iste'dod va salohiyat ato etganki, bunday xususiyat, bunday fazilat har kimga ham nasib etmaydi"

Zamonaviy milliy teatr san'atimizning asoschisi buyuk ma'rifatparvar Mahmudxo'ja Behbudiy 1914 yili Turkistonda teatr ishlarini poydevorini qo'yayotgan bir pallada o'zining "Oyna" jurnalida "Teatr nimadur?" deya savol tashlab, "Javobig'a teatr ibratnomadur, teatr va'zxondir, teatr ta'zir adabdur. Teatr oynadurki, umumiy hollarni anda mujassam va namoyon suratda ko'zliklar ko'rub, kar-quloqsizlar eshitib, asarlanur. Xulosa: teatr va'z va tanbih etguvchi hamda zararlik odat, urf va taomilni, qabih va zararini ayonan ko'rsatguvchidir. Hech kimni rioya qilmasdan to'g'ri so'ylaguvchi va ochiq haqiqiatni bildirguvchidir." Fikrini bildirib zamonaviy milliy o'zbek teatrining ijtimoiy-estetik mezonini belgilab bergan.

Biz ham talabalar sahnasida namoyish qilinadigan katta va kichik sahna asrlarini badiiy va ijtimoiy-estetik mezonini belgilab, milliy g'urur va iftixor tuyg'usini o'zida mujassamlashtirib ibrat maskaniga aylantirishimiz kerak.

Keyingi yillarda mamlakatimizda o'zgarishlar, yangiliklar jadallashib, inson qadri ulug'lanib borayotganligi, bu borada prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev tomonidan qator qaror va farmonlar qabul qilinayotganligi barchamiz uchun quvonarlidir.

"Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyiliga asosan yoshlarni ilm olishi uchun qaratilgan e'tibor va sharoitlarni ko'rib talabalarda milliy iftixor va Vatanga muhabbat hissi yanada ortmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sahnasidagi asrlari orqali talabalarda milliy iftixor tuyg'usini takomillashtirish holatini

o'rganar ekanmiz avvalo uni yo'nalishlariga ajratib chiqishimiz lozim.

1. Drama teatr aktyorligi yo'nalishi.
2. Musiqali drama teatr aktyorligi yo'nalishi.
3. Qo'g'irchoq teatr aktyorligi yo'nalishi.
4. Estrada va ommaviy tomoshalar aktyorligi yo'nalishi.
5. Folklor va etnografiya yo'nalishi.

Ushbu yo'nalishlarning barchasida mahorat darslari dastlabki bosqichda bir hil olib boriladi, ya'ni talabani sahnaga moslashtirib olish uchun sahnani his qilishni o'rgatish maqsadida predmetlarni jonlantirish yoki predmetsiz harakatlar, etyud (so'zsiz mashqlardan foydalaniladi. Bunda talaba o'z ustida izlanib har bir detalga alohida e'tibor qaratadi. Ya'ni tabiatni, insonlarni, jonivorlarni harakterlarini, jonsiz predmetlarni qanday vazifani bajarishlarini kuzatib uni talabalar sahnasida gavdalanirish orqali o'z iste'dodini shakllantirib boradi.

Buyumlarni jonlantirish uchun telefon apparati, kalkulyator, xolodilnik, choynak, payola, kursi va hokozalardan foydalanish mumkin bo'ladi.

Kursidan foydalanadigan bo'lsak talaba unda kursi shaklida taburetkaga o'tirib o'zining yuz mimikalari orqali kursiga kim yosh bolakaymi, qizchami, nozik ayolmi, olifta yigit yoki baquvvat erkak kishi kelib o'tirganini ko'rsatib beradi. Bu mashq orqali talabalar asosan yuz mimikalari ustida ish olib boradilar.

Bundan tashqari predmetsiz hatti-harakat orqali masalan oyna kesish, dazmol qilish, choy quyish, chuchvara tugush, yer chopish, daraxt kesish va hokozo mashqlarni etyud shaklida bajarib his qilish, ilk bora sahnaga chiqish va ijro mahoratlarini o'rganib boradilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Talabalar sahnasida namoyish qilinadigan katta va kichik sahna asrlarini badiiy va ijtimoiy-estetik mezonini belgilab, milliy g'urur va iftixor tuyg'usini o'zida mujassamlashtirib ibrat maskaniga aylantirish bugungi kunda soha mutaxassislarining ustuvor vazifalaridan biridir.

Yuqorida keltirib o'tilgan har bir yo'nalish bo'yicha mutaxassislar o'z tajriba va bilimlarini talabalarga o'rgatib boradilar.

Qo'g'irchoq aktyorligi san'ati bo'yicha M.Ashurova o'zining "Aktyorlik mahorati" darsligida aynan qo'g'irchoq aktyorligida tahsil oladigan talabalar uchun bajarilishi lozim bo'lgan jarayonlarga to'xtab o'tganini guvohi bo'lamiz.

Boshqa aktyorlik yo'nalishida tahsil olayotgan talabalardan farqli o'laroq "Qo'g'irchoq aktyorligi san'ati" ta'lim yo'nalishi talabalari avvalo qo'l va barmoqlari bilan ijro etish usullarini o'rganishlari kerak bo'ladi. M.Ashurova ham aynan shu jihatlariga alohida e'tibor qaratib "Qo'g'irchoq teatri aktyori qo'lining ahamiyatini aniqlash va uni harakatchanligini tarbiyalash", "Qo'l va barmoq mashqlarining asosiy xususiyatlari", "Ekzersiz-obrazli qo'llar", "Aktyor qo'lining badiiy ifodalash xususiyati. Qo'llar orqali turli xarakterdagi obrazlar yaratish", mavzularini yoritib bergan. Bu albatta har bir qo'g'irchoq teatri aktyorligi yo'nalishida tahsil olayotgan talaba uchun zarurdir.

Musiqali drama teatri, drama teatri, estrada san'ati va folklor va etnografiya yo'nalishi talabalari uchun ham bir qator tadqiqotchi pedagoglar o'z tajribalari bilan talabalarni o'z mutaxassisliklari bo'yicha tayyorlab boradilar.

Tadqiqotchi olimlar B.Sayfullayev va J.Mamatqosimovlarning "Aktyorlik mahorati" darsligida barcha ko'rsatilgan yo'nalishlar uchun aktyorlik mahoratining toki ibtidoiy davrdan boshlab, antik davri, Zardo'shtiylar davri, o'rta asrlarda Yevropa tomoshalarida aktyorlik mahorati, Temuriylar davrida tomosha san'ati, Turkistonda professional teatrnin paydo bo'lishi va sho'rolar davrida aktyorlik san'ati, mustaqillik davrida teatr san'ati holatlari yoritib berilibgina qolmay aktyorlik san'atining alifbosiga ham alohida to'xtalib o'tilgan.

Qolaversa bugungi kunda barcha teatr san'ati, aktyorlik mahoratlaridan dars beruvchilar uchun zarur bo'lgan K.S.Stanislavskiy sistemasini ham talabalarga tushunarli tarzda yoritib berganlar.

Sahna asarlari orqali talabalarda milliy iftixor tuyg'usini takomillashtirish holatini o'rganar ekanmiz bunda avvalo biz talabalarimiz boshlang'ich ta'lim olishlariga e'tiborimizni qaratamiz. Boshlang'ich ta'limda talabalar kuzatuv mashqlarini bajaradilar va keyin etyudlarga o'tadilar.

Etyudlar bir kishilik, juft va ommaviy tarzda bajarilib o'zida dramaturgiyaning barcha komponentlarini voqya, qarama-qarshilik, tugun, yechim jarayonlarni jamlaydi.

Etyud – deb hayotiy voqyalar asosida hatti-harakatlar bilan diologsiz bajariladigan mashqlarga aytiladi. Lotinchada etyud so'zi "mashq", "mashg'ulot" kabi ma'noni anglatib, teatr pedagogikasida aktyorlik mahoratini shakllantirish va uni takomillashtirish uchun qo'llaniladi.

Etyud bajarish jarayonida talaba aktyorlar professional sahnada rol o'ynayotgan aktyorlar singari mezanstena (mezansahna)ga ham alohida e'tibor qaratishlari lozim bo'ladi. Shu o'rinda mezanstena ham alohida to'xtalib o'tamiz:

Teatr asoschilaridan biri buyuk san'at arbobi, rejissyor K.S.Stanislavskiy mizanssenani "Mizanssena – rejissorning tili" deya ta'riflaydi.

Mizanssena – Fransuz tilida mise en scene – ya'ni sahnada joylashish ma'nosini beradi.

Tahlil va natijalar: Mizanssena asarning voqealar rivojini ochib berishda ham muhim hisoblanadi. Ijrochilarning o'zaro bir biriga bo'lgan munosabatlarini aynan nutqiga qarab harakatlantirilishi ya'ni mizanssena asosida to'g'ri qurilishi

ham rejissyoridan mahorat talab etiladi, chunki asarning mohiyatidan kelib chiqib qo'yilgan mizanssena o'z ta'sir kuchini orttirib tomoshabinni ham o'ziga jalb qiladi hamda sahna asarida uyg'unlik va yaxlitlikni vujudga keltiradi.

Mizanssena haqida bir qancha mutaxassislar o'zlarining fikrlarini bayon qilib o'tganlar ulardan eng asosiylarini quyida keltirib o'tamiz.

"Mizanssena atamasini ko'pchilik mutaxassislar o'zbek tiliga tarjima qilib "mizansahna" deb yuritadi. Xususan, shu soha rejissori va pedagog J.Mahmudov "Mizansahna sahnada dekoratsiya va aktyorlar o'rnamshuvidir" deb, ta'rif bersa, pedagog-rejissor Farhod Ahmedov "Mizanssenani ilmiy asosda ta'riflasak, bu-qarama-qarshiliklarni plastik harakatga ko'chishidir" deya ta'kidlagan.

Har bir talaba aktyor ham mizanssena qoidalarini chuqur o'zlashtirmog'i kerak bo'ladi. U o'ziga berilgan mizanssenada harakat qilmasdan tura olmasin. Ya'ni uni o'z-o'zidan harakatga soladigan kuch bo'lishi kerak. Chunki ijro etayotgan obrazi orqali nafaqat yuz mimikalari yoki nutqi bilan balki sahnada maqsadli harakatlanishini ham mahorat bilan ijro etsa obrazning jozibasini ortadi. Mizanssenaning o'zida, har bir ishtirokchi uchun alohida jismoniy harakatlar chizig'i aniq belgilab qo'yilgan bo'lmog'i zarur.

Ana shunday qoidalarni o'zlashtirib borgan talabalar sahnasida namoyish qilingan sahnaviy parchalarni kuzatar ekanmiz bunda har bir yo'nalish talabalari o'z mutaxassisliklaridan kelib chiqib repertuar tanlaydilar. "Estrada va ommaviy tomoshalar rejissyorligi" ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabalari tomonidan badiiy adabiyot asarlari asosida namoyish etilgan etyudlarni kuzatish davomida A.Qaxxorning "Bemor" hikoyasi asosida ishlangan "Baxshi tabib" etyudi diqqatimizni tortgan edi. Bu etyud orqali rejissyor talaba o'zbek millatining sodda, ishonuvchan va samimiy timsolini ko'rsatib bu fazilatlar hamisha ham to'g'ri bo'lmasligi insonlarga biroq qat'iyyatlilik ham kerakligi haqida o'z fikrini bildirishga harakat qilgan.

Ijrochi aktyor talabalar esa o'zlariga berilgan rolni mahorat bilan ijro etganlar. Baxshi tabib obrazini oladigan bo'lsak talaba aktyor ushbu roli orqali oddiy eskicha tabib timsolini yaratgan va baxshi tabiblar ko'p ishlatadigan har bir detallarga doira, qamchi, sham, isiriqlarga alohida e'tibor qaratganligini, ulardan mohirlik bilan foydalana olganligini guvohi bo'lamiz. Bemor ayol esa yotgan joyida ham farzandiga mahtal bo'lganini va turmush o'rtog'ining oldida hech narsaga yaramasdan kasal bo'lib yotib qolganidan joni og'rib tursa ham xijolat bo'layotganligini ko'rsatib bera olgan. Er esa ayolini joniga darmon topa olmayotganidan o'zini aybdordek tutishi, bor umidini shu tabibga qaratganligini guvohi bo'lamiz. Qizchani esa bolalarcha o'zini tutishi, tabibni ishlaridan qo'rqib tursa ham onasini sog'ayishi uchun qo'rqmaslikka harakat qilishi, dadasiga yopishib jimgina turishi va so'ngida bolalarcha iltijo bilan onasini tuzalib ketishini xudodan yolvorib so'rashi bu jarayonlarning barchasini talabalar o'z ijrolari orqali hech qanday so'z ishlatmasdan yuz mimikalari va harakatlari bilan profesional tarzda namoyish eta olganlar. Bu sahnaviy parcha orqali talabalar oddiy xalqni har hil yolg'onlarga ishonib qolmasliklari haqida fikr yuritganlar.

Yuqorida qayd etilgan talabalar tomonidan S.Axmadning "Ufq" romani asosida ijro etilgan "Qochoq" etyudi ham badiiy adabiyot asari asosida tayyorlangan bo'lib asardagi Tursunboy obrazi orqali talaba butun bir asarni voqyalarini ochib berishga intilganini guvohi bo'lamiz. Sovuq kunlarda dalada hammaning ko'zidan panada, yolg'iz, och-nahor, nochor ahvolda gavdalantirilgan Tursunboy obrazi tomoshabinni o'ylantirib qo'yadi chunki urush yillari hech bir inson zotiga oson bo'lmaganligi tarixdan ma'lum. Musiqiy bezak sifatida sovuq kunlarda qushlarning issiq o'lkalarga uchib ketishi va qarg'alarning uchib kelishi ovozi bilan

foydalanilganligi etyud voqyalarini to'ldirgan, bu esa tomoshabinda vidolashuv onlarini ko'z oldida gavdalantirib, oz muddatga bo'lsa ham o'sha davrga tushib, urush yillarini ayanchli oqibatlarini eslatadi.

Ushbu etyudda ham talabalar ijro mahorati, dekoratsiya va musiqalarga alohida e'tibor qaratib mohirona yondoshgan.

Yuqoridagi misollardan kelib chiqib badiiy adabiyotlar asosida tayyorlangan etyudlar talabalarga nima berishini ta'kidlab o'tamiz

O'zbek va jahon badiiy adabiyoti bilan tanishadilar

2. Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan nodir asarlarning jahon hamjamiyatida tutgan o'rni va roli haqida bilim va ko'nikmaga ega bo'ladilar.

3. O'zbek adabiyotini o'qish bilan birga milliy qadriyatlarni ham tushunib boradilar

4. Asar tahlilini o'rganadilar.

5. Sahnada katta rol o'ynash uchun tayyorlanadilar.

6. Fikrlash boyligi ortadi.

7. So'z boyligi ko'payib nutqi ravonlashadi.

8. Asarlarni rollarga taqsimlashni o'rganadilar.

9. Ibrat tushunchasini his qiladilar.

10. Milliy qadriyatlarga iftixor tuyg'usi bilan yondoshadilar.

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirilgan fikrlar orqali ta'kidlashimiz mumkinki bugungi sifatli ta'limga katta e'tibor qaratilayotgan davrda yurt taraqqiyoti yo'lida talaba aktyorlar eng avvalo ijro mahoratlarini oshirib, xalqaro festivallarda milliylikimiz aks etgan sahna asrlari orqali ishtirok etib, millatimiz madaniyati va san'atini shijoat bilan namoyon etayotganliklari millat mavqeini yanada oshirib talabalarda g'urur va iftixor tuyg'usini takomillashtirmoqda. Zero har bir yaratilgan badiiy asarlarda milliy qadriyatlarga alohida urg'u beriladi bu esa insonlarda ezgulik, mehr-shavqat, hamjihatlik, poklik, o'zaro muomila madaniyati, hurmat va e'zoz tuyg'ularini uyg'otadi.

Biz bugun talabalar sahnasida ijro etiladigan har bir sahna asarini kuzatar ekanmiz asarning maqsad va g'oyasi o'zida insoniy fazilatlarini ulug'lab milliylikni aks ettirishiga uning gurur va iftixor tuyg'usi ortib borishiga amin bo'ldik.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev SH.M. 2017-yil 3-avgustda mamlakatimiz ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi" gazetasi.:2017-yil, 4-avgust.
2. Sayfullayev B.S., Mamatqosimov J.A. Aktyorlik mahorati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
3. Маматқосимов Ж. Оммавий байрамлар режиссурасида сахна маданияти. – Тошкент: Фан ва технология, 2009.

Olmosbek ESHMURADOV,

Termiz davlat pedagogika instituti dotsenti v/b, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

E-mail: olmosbekeshmuradov@gmail.com

TDPU professori ps.f.d B.S.Abdullaeva taqrizi asosida

SOCIAL ROLES IN THE FAMILY AS A FACTOR FOR ENSURING THE STABILITY OF FAMILY RELATIONS

Annatation

After a girl gets married, her attitude towards others and herself changes based on a radical change in her position in the social environment. A girl who is able to build confidence in herself regarding this change will be able to find her place in her new family in a short period of time. One of the factors that play the role of the main motivation for the formation of self-confidence in starting a family is self-guidance, that is, the comprehensive cultivation of readiness for a family. Adapting to the position of a new bride, of course, is based on experience and knowledge. According to this, every girl of marriageable age should be able to mentally analyze her achievements and shortcomings and imagine what she will do when she becomes a bride.

Key words: Family, mutual respect and trust of spouses, good understanding of each other, children's manners, awareness and moral and moral status, material security, rationality of role distribution, gender balance is the stability of family relations determined to determine.

СОЦИАЛЬНЫЕ РОЛЬ В СЕМЬЕ КАК ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

После того как девушка выходит замуж, ее отношение к другим и к себе меняется в зависимости от радикального изменения ее положения в социальной среде. Девушка, которая сможет обрести уверенность в себе относительно этой перемены, сможет за короткий период времени найти свое место в новой семье. Одним из факторов, играющих роль основной мотивации формирования уверенности в себе при создании семьи, является саморукводство, то есть всестороннее культивирование состояния семейной готовности. Адаптация к положению новобрачной, конечно, основана на опыте и знаниях. Согласно этому, любая девушка на выданье должна уметь мысленно анализировать свои достижения и недостатки и представлять, что она будет делать, когда станет невестой.

Ключевые слова: Семья, взаимное уважение и доверие супругов, хорошее понимание друг друга, манеры детей, осведомленность и морально-нравственное состояние, материальная обеспеченность, рациональность распределения ролей, гендерный баланс – вот что определяет устойчивость семейных отношений.

OILADAGI IJTIMOYIY ROLLAR OILAVIY MUNOSABATLAR BARQARORLIGINI TA'MINLASH OMILI SAFATIDA

Annotatsiya

Qiz bola turmush qurgandan so'ng uning ijtimoiy muhitdagi mavqiye tubdan o'zgarishi asosida unga nisbatan boshqalarni va o'z-o'ziga bo'lgan munosati o'zgarishi kuzatiladi. Mazkur o'zgarishga nisbatan o'zida ishonchni shakllantira olgan qiz bola yangi oilasida qisqa muddatda o'z o'rniga ega bo'la oladi. Oila qurishga o'zida ishonchni shakllantirishiga eng asosiy turki rolini o'ynovchi omillardan biri bu – o'z-o'ziga yo'riqnoma berishi ya'ni, oilaga tayyorlik holatining har tomonlama o'stirish hisoblaniladi. Yangi kelinlik mavqega moslashish albatta, tajriba va bilimlarga asoslanadi. Shularga ko'ra, har qanday turmush qurish yoshiga yetgan qiz o'zining yutuqlari va kamchiliklarini tafakkurida aqlan tahlil qilib o'zi kelin bo'lgach amalga oshiradigan xatti-harakatlarini tassavur eta olishi kerak.

Kalit so'zlar: Oila, er-xotinning o'zaro hurmati va ishonchi, bir-birini yaxshi tushunishi, farzandlarning muomala odobi, ongliklik va ma'naviy-axloqiy mavqeyi, moddiy ta'minlanganligi, rollar taqsimoti oqilligi, jinsiy mutanosiblik oilaviy munosabatlar barqarorligini belgilab berishi aniqlangan.

Kirish. O'z davrining yetuk namaoyondasi Abdurauf Fitrat oila asoslari to'g'risidagi mulohazalarida nikoh masalasida to'xtaladi. U avvalo deydi: «...Odamda ikki xil mavjudlik bor. Biri shaxsiy borliq, ikkinchisi ijtimoiy mavjudlik». U shaxsiy mavjudlikka odamning vujudi va manfaatlarini kiritadi. Ijtimoiy mavjudlik esa insoniyatdir, deydi va qayd etadi: «...Odam o'rtasidagi jinsiy munosabat Bani Odamning (insoniyatning) ijtimoiy borlig'ini ta'minlaydigan sababdir. Agar u tamoman dunyodan ko'tarilsa, bashariyatning inqirozga duch kelishi aniq» Shu ma'noda Fitrat oila qurishda munosib yor tanlashga e'tibor berish; er-xotinning o'zaro mos bo'lishi va nikoh to'yining ortiqcha harajatlardan holi bo'lishini uqtirishdan iborat. Bu masalalar nihoyatda jiddiy bo'lib, uning to'g'ri yechimini

topish oilaning baxtli va mustahkam bo'lishiga asos bo'ladi. Fitratning fikricha, bu masalalarning yechimini topish uchun oila qurish ostonasida turgan yoshlar to'rt narsaga e'tibor berishlari lozim. Bular: mol, nasab, husun va iymon e'tiqod. Aslida bu to'rt tushuncha asrlar davomida Sharq mutafakkirlari tomonidan ta'kidlab kelingan. Misol uchun, XI asr donishmandi Yusuf Xos Xojib ham to'g'risida alohida ta'kidlab o'tgan. Fitrat ham ana shu an'anaga sodiq qolib, oila qurishda ushbu masalalarga diqqat qilish lozimligini uqtiradi. Bu o'rinda «mol» ro'zg'or tebratish uchun yetarli mablag'ning bo'lishini, «nasab» – nasliy kasalliklarning bo'lmasligi va teng-tengi bilan turmush qurishini, «husn» – er-xotinning o'zaro mos bo'lishini va «iymon» esa – ma'naviy pok va ahloqli bo'lishini anglatadi. Oila qurishga chog'lanayotgan

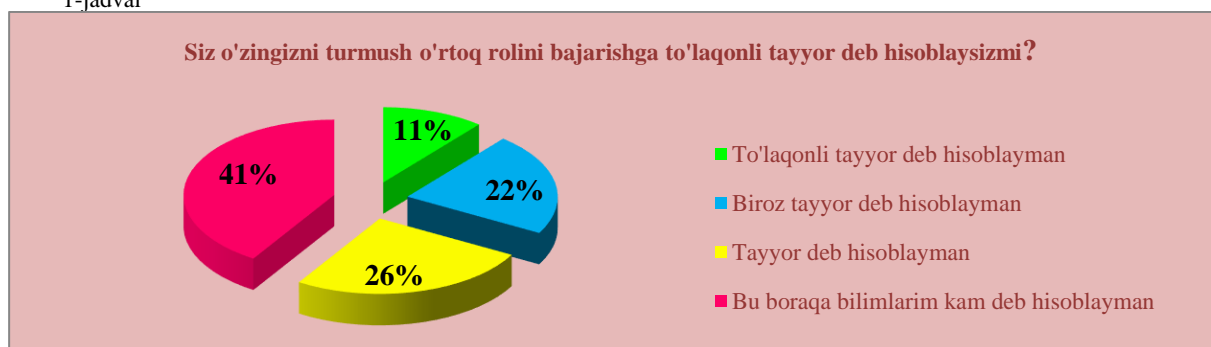
erkak va ayol ana shu to'rt masalada mos tushishi lozim va shundagina ularning turmushi baxtli kechadi.

Sharqda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashga qadimdan jiddiy ahamiyat berilgan, ko'p asarlarda birinchi navbatda oila muqaddasligi, uni avaylab-asrash zarurligi haqida turli tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan fikrlar yoritilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda oila va oilaviy munosabatlarni mustahkamlashga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni o'zbek olimlaridan G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, B.M.Umarov, R.S.Samarov, Z.A.Rasulova, M.Utepbergenov, U.Qodirov, N.A.Sog'inov, F.A.Akramova, R.Dushanov, G.Niyazmetova, N.X.Lutfullaeva, R.Abdullaeva, H.Abdusamatov, A.E.Kadirova, X.K.Karimov, F.Ro'ziqulov, U.S.Saribaeva, E.N.Sattarov, E.Sh.Uzmanov, M.Fayzieva, M.E.Morshinina, G.T.Yadgarova, G.Niyozmetova, N.X.Lutfullaeva va boshqalar tadqiq etganlar [4]. Bo'lajak onalarimiz esa hozirgi kunning yosh qizlaridir. M.X.Fayzievaning ilmiy tadqiqot ishida oila barqarorligiga shaxslararo munosabatlar ta'sirining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari bo'yicha oilalarda inqiroz shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, oilada shaxslararo munosabat tengligini ta'minlashning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari, oilaviy munosabatlarning gumanizatsiyalash imkoniyatlari hamda shaxslararo munosabatni muvofiqlashtirishning psixoterapevtik vositalari o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, er-xotinning o'zaro hurmati va ishonchi, bir-birini yaxshi tushinishi, farzandlarning muomala odobi, ongillik va ma'naviy-ahloqiy mavqei, moddiy ta'minlanganligi, rollar taqsimoti oqilligi, jinsiy mutanosiblik oilaviy munosabatlar barqarorligini belgilab berishi aniqlangan [4].

O.Eshmuradov tadqiqotida oilalardagi yigit va qizlarda qullab-quvvatlashga nisbatan motivatsiyasini o'rganish jarayonida quyidagilarni ajratib ko'rsatadi, Birinchidan qanday oila bo'lishidan qat'iy nazar, yigitlar qizlarga nisbatan aynan o'smirlilik yoshida o'zgalardan tomonidan qo'llab-quvvatlanishga kuchliroq ehtiyoj sezadi, chunki bu davrda o'ziga xos «kattalik hissi» paydo bo'lishiga qaramay, ular o'zgalarning psixologik madadiga muhtojroqdir. Lekin bu holat ko'proq noto'liq oila yigitlariga xos ekanligini ham e'tirof etish lozim. Ikkinchidan, o'rtacha ko'rsatkichlarda qo'llab-quvvatlovga muhtojlikni namoyon etganlar umumiy tanlovda aksariyatni tashkil etishiga qaramay, bu borada ham nosog'lom muhitli oila vakillari bo'lgan yigitlarning ko'rsatkichlari hammanikidan yuqoriroq. Demak, bu holat ham yana bir marotaba nosog'lom muhitli oiladagi o'smir

1-jadval

So'rovnomada qatnashgan qizlarga "Siz o'zingizni oila qurgandan so'ng onalik mas'uliyatiga tayyor deb hisoblaysizmi?"- degan savol bilan murojaat etilganda, 12 foiz qizlar "ha, to'liq tayyorman" javobini tanlaganliklari, qolgan

2-jadval

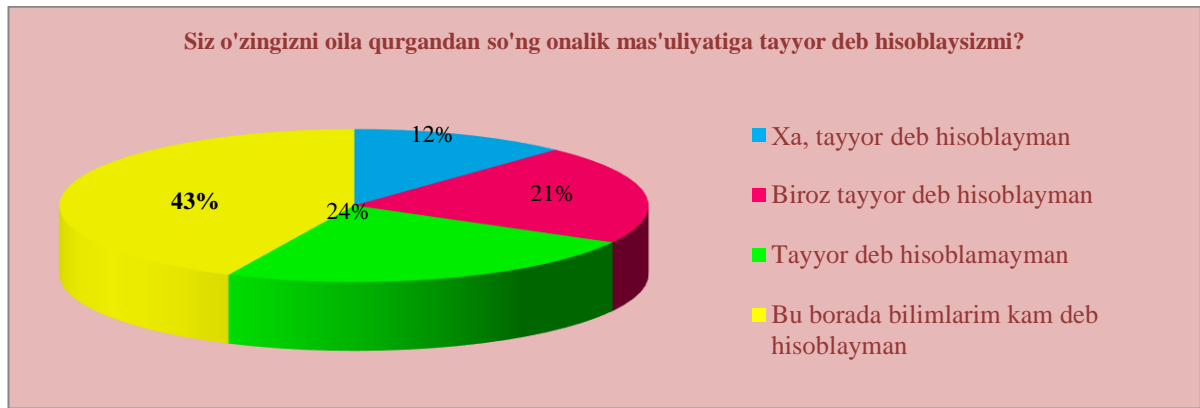
o'g'il bolalarning ijtimoiy qo'llab-quvvatlovga boshqalarga nisbatan ko'proq ehtiyoj sezishini isbotlab turibdi. Uchinchidan, qizlar haqida fikr yuritiladigan bo'lsa, ikki toifa oila vakillarida sezilarli farqlar ko'zga tashlanganligi nosog'lom muhitli oila qizlari ijtimoiy qo'llab-quvvatlovga ko'proq muhtoj ekanligi ko'rinadi. Masalan, bu toifa qizlarning faqat past ko'rsatkichdagi motivatsiyani namoyon qilgan, ularning tengqurlarida esa bunday motivatsiya yuqori foizni tashkil etgan. Bunday holat nosog'lom muhitli oila vakilasi bo'lmish qizlarning ko'proq mustaqillikka intilishi va namoyon etishining belgisidir, deb xulosa qilishga asos bo'ladi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Qiz bola turmush qurgandan so'ng uning ijtimoiy muhitdagi mavqie tubdan o'zgarishi asosida unga nisbatan boshqalarni va o'z-o'ziga bo'lgan munosati o'zgarishi kuzatiladi. Mazkur o'zgarishga nisbatan o'zida ishonchni shakllantira olgan qiz bola yangi oilasida qisqa muddatda o'z o'rniga ega bo'la oladi. Oila qurishga o'zida ishonchni shakllantirishiga eng asosiy turki rolini o'ynovchi omillardan biri bu - o'z-o'ziga yo'riqnoma berishi ya'ni, oilaga tayyorlik holatining har tomonlama o'stirish hisoblaniladi. Yangi kelinlik mavqega moslashish albatta, tajriba va bilimlarga asoslanadi. Shularga ko'ra, har qanday turmush qurish yoshiga yetgan qiz o'zining yutuqlari va kamchiliklarini tafakkurida aqlan tahlil qilib o'zi kelin bo'lgach amalga oshiradigan xatti-harakatlarini tassavur eta olishi kerak.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, o'zbek qizlarida oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarning oila mustahkamligini ta'minlashdagi o'rnini o'rganish maqsadida "Qizlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarini o'rganish" nomli ijtimoiy-psixologik so'rovnoma o'tkazildi.

"Siz o'zingizning turmush o'rtoq rolini bajarishga to'laqonli tayyor deb hisoblaysizmi?" deb berilgan savolga 16 yoshdan oshgan qizlarning 11 % gina turmush o'rtoq rolini bajarishga to'laqonli tayyor deb hisoblashliklari ma'lum bo'ladi. Bu esa qizlar tasavvurlarida kelajakdagi er-xotin munosabatida nizoli holatlar vujudga kelganda katta xavotirlanish borligidan dalolat beradi. Bunday holat ma'lum bir vaziyatga nisbatan xavotirlanish va o'ziga ishonch darajasi sust bo'lgan shaxslarning oilaviy munosabatlardagi ayrim vaziyatlarning yechimini topishda qiyinchiliklarga sabab bo'lishi mumkin. Chunki, ulardagi shaxsiy ma'naviy-psixologik yetuklik fazilatlarini va vaziyatni ijobiy hal qilishda psixologik ko'nikmalarning yetarli emasligi shaxsiy xavotirlanishning kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

88 foiz qizlarimiz esa oilaviy hayotga to'liq tayyor emasliklarini, o'zlarini tayyor deb hisoblamasliklarini hamda bu borada bilimlari kamlik qilishini ta'kidlashganliklari kuzatildi.

Ushbu ko'rsatgich qizlarda onalik mas'uliyatining katta ekanligini anglagan holda, bunga tayyor bo'lish uchun bilimlari va tasavvurlari kamlik qilishini, o'zlarida onalik mas'uliyatiga nisbatan to'liq ishonch bo'lishi uchun yanada ko'p izlanishlari va aniq bilimlarni olishga nisbatan yuqori istaklari mavjudligidan dalolat beradi. Bu o'z navbatida birinchidan, qizlarning tasavvurlarida reproduktiv salomatlik; homiladorlik va tug'ruq; onalik mas'uliyati; komil insonni tarbiyalashda oilaning va onaning o'rni; farzand tarbiyalashda yosh xususiyatlarini inobatga olish; onalikka tayyorlashda ma'naviy-psixologik bilimlarini shakllantirishga oid chora-tadbirlarni ishlab chiqish muhimligini ko'rsatadi. Ikkinchidan, erta tug'ruqning oldini olish zarurligini taqozo qiladi. Chunki, 16 yoshdan oshgan qizlar tasavvurlarida onalik roliga nisbatan xavotirlanish borligi kelajak avlodni sog'lom tarbiyalashda bilimlari va o'zlarida ishonchning yetarli emasligi kuzatiladi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi ko'rsatgichlarga ko'ra, respondent qizlarning oilaviy hayotda er-xotin munosabatlaridagi nizoli vaziyatlarni yengib o'tishda o'zlariga nisbatan ishonchlari darajasi past ekanligi kuzatiladi. Shuning

uchun qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashda ularga oiladagi sog'lom muhitni yaratishda er-xotin munosabatlarining o'rni, er-xotin munosabatlarida nizoli vaziyatlar va ularning oldini olish malakalarini, sabr-toqat, iroda bir-birini tushunish, mehr va sadoqatli bo'la olish xislatlarini rivojlantirish talab etiladi.

Qolaversa, respondentlardan olingan natijalardan ma'lum bo'ladiki, ko'pgina holatlarda ayrim hududlarda qizlarni juda erta turmushga uzatilishi ularning oilaviy hayotga har tomonlama tayyor bo'lib shakllanmasliklariga va natijada turli xil oilaviy hayot vaziyatlarda to'g'ri yo'l tutishlari malakasining shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmasdan qolmayotganligi kuzatiladi. Shuning uchun qizlarni erta turmushga uzatish holatlarining oldini olish choralarini ko'rish talab etiladi. Afsuski, jamiyatimizda qizlarning istaklari va xohishlari bilan xisoblashmaydigan va erta turmushga uzatib yuboradigan ota-onalarimiz ham ba'zan uchrab turadi. Bunday holatlarning oldini olishda ta'lim muassasalarida, mahallalarda ota-onalar bilan uchrashuvlarni tashkil etish va aholi orasida erta nikohning oldini olish targ'ibotini olib borish yaxshi natija berishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Akramova F.A. Oilada sog'lom psixologik muhitni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik asoslari. O'quv-uslubiy qo'llanma.T., 2014. 185 b.
2. Xodakov N.M. Yosh kelin-kuyovlarga. 3-nashr. – Toshkent, 1990.
3. Oila psixologiyasi: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma. / G'.B. Shoumarov tahriri ostida / – Toshkent: "Sharq", 2008. – 296 b.
4. O. E. Eshmuradov. Oila mustahkamligini ta'minlashning ijtimoiy-psixologik omillari mavzusidagi psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiyasi. TDPU xuzuridagi ilmiy kengash 2022
5. O. E. Eshmuradov "Oilaviy munosabatlarda shaxs moslashuvchanligi xususiyatining oila mustahkamligiga ta'siri" «Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnali DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.21.57.012> (2021 yil Maxsus son) 378 b
6. Eshmurodov O. (2022). Oila mustahkamligini ta'minlashning ijtimoiy-psixologik omillari.

UDK: 316.658:32

Shohista YUNUSALIYEVA,

O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqodchisi, Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi yetakchi mutaxassisi

E-mail: shahobova92@list.ru

F.f.d dotsent, professor v/b Y.M.Mamatova taqrizi asosida

AXBOROT XURUJI: MAZMUN-MOHİYATI VA UNGA QARSHI KURASHISH USULLARI

Annotatsiya

Axborot urushlari ya'ni mafkuraviy kurash yadroviy to'qnashuvlardan kuchli ekanini ayni paytda jahonda yuz berayotgan siyosiy iqtisodiy voqealar misolida ko'rib, kuzatib turibmiz. Bu aslida kecha yoki bugun paydo bo'lgan urush turi emas. «Axborot urushi» tushunchasi bilan bir qatorda «psixologik urush» atamasi ham ilmiy-ommaviy muomalada faol qo'llanilmoqda. «Psixologik urush» atamasi ilk bor britaniyalik tarixchi J.Fuller tomonidan 1920 yilda qo'llangan. Bu albatta tushunchaning paydo bo'lish tarixi. Mazmunan esa ancha ko'hna. Ushbu maqolada axborot urushining nafaqat tarixi balki mazmun-mohiyati, bugungi oqibatlar va unga qarshi kurashish yuzasidan takliflar ham ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Axborot urushi, global urushlar, Duayt Eyzexauer, mediamadaniyat.

INFORMATION ATTACK: ESSENCE AND METHODS OF COMBATING IT

Annotation

We have seen and observed that information wars, that is, ideological struggle, are stronger than nuclear conflicts, at the same time, in the example of the political and economic events taking place in the world. This is not really a type of war that appeared yesterday or today. Along with the concept of "information war", the term "psychological war" is actively used in scientific and public communication. The term "psychological war" was first used by the British historian J. Fuller in 1920. This is certainly the history of the emergence of the concept. The content is very old. In this article, not only the history of the information war, but also its essence, its consequences today, and proposals for combating it are put forward.

Key words: Information war, global wars, Dwight Eisenhower, media culture.

ИНФОРМАЦИОННАЯ АТАКА: СУЩНОСТЬ И МЕТОДЫ БОРЬБЫ С НЕЙ

Аннотация

Мы видели и наблюдали, что информационные войны, то есть идеологическая борьба, сильнее ядерных конфликтов, при этом на примере политических и экономических событий, происходящих в мире. Это не тот тип войны, который появился вчера или сегодня. Наряду с понятием «информационная война» в научной и общественной коммуникации активно используется термин «психологическая война». Термин «психологическая война» впервые был использован британским историком Дж. Фуллером в 1920 году. Это, безусловно, история возникновения понятия. Контент очень старый. В данной статье изложена не только история информационной войны, но и ее суть, последствия сегодня и предложения по борьбе с ней.

Ключевые слова: Информационная война, глобальные войны, Дуайт Эйзенхауэр, медиакультура.

Kirish. Ko'p bilgan odam xato qilmaslik uchun o'z fikrini ehtiyotlik bilan bayon etishni biladi. Yuzaki bilgan o'z bilan esa hamma narsa haqida jasorat bilan gapiradi.

L. N. TOLSTOY

Darhaqiqat, fikrining sayozligi bilimsizligini yashirish, ko'proq gapirsa aqlli ko'rinishiga ishonish aslida ahmoqlikdi. Ming afsuski, oqibatda so'z va axborot dunyosida turli turli yanglishlarga sababchi bo'lyotganlarni har qadamda uchratamiz. Ular goh siyosat, goh shou biznesda turli mish mishlar asosida internet makonida "portlash" qilmoqchi bo'lishadi. Aslida bunday jarayonlar kecha yoki bugun paydo bo'lgani yo'q.

Adabiyotlar tahlili. Ushbu mavzu aynan o'rganilmagan bo'lsa-da, axborot urushi, kelib chiqish sabablari va uning jamiyatga ta'siri haqida xorij hamda mamlakatimiz olimlari ilmiy maqolalar, mutaxassislarining turli monografiya, to'plamlarini ko'rish mumkin. Jumladan, Alisher Mo'minov (Axborot urushi: holati, usul va vositalar) ilmiy maqolasi[1], "Media va axborot savodxonligini shakllantirishning pedagogik jihatlar" "Jurnalistikada media va axborot savodxonligi jurnalistlar va media sohasida ta'lim beruvchilar uchun qo'llanma"(N. Muratova, E.Grizl, D. Mirzaxmedova — Toshkent: Baktaria press, 2019. — 112 b.)

Xalqaro miqyosda esa bu borada talaygina yutuqlarni ham ko'rish mumkin biroq ular aynan xorij mamlakatlari muhiti, aholisi-xalqining yashash tarzi va turmushiga mutanosib tadqiqotlar olib borgan. Ular jumlasiga axborot xurujining mazmun mohiyati va aspektlari haqida yozilgan "Informatsionnye voyni: aksiologicheskiy aspekt" (Burova Mariya Leonidovna dotsent, kandidat filosofskix nauk, dotsent, Sankt-Peterburg, Rossiya.), internetdagi axborotlar urushi hamda unga qarshi kurash texnologiyalari bayon etilgan «Texnologii informatsionnix voyn v internete» (I. Yu. Nejdantov-<https://al-kuzin.livejournal.com/2014>) «Informatsionnye voyni» (Sundiyev I.Yu № 2 / 2014Stati, o'publikovannye v jurnale) yoki bo'lmasa aynan axborot xurujlari jarayonida inson huquqlarining himoya qilinishi yutuq va muammolari haqidagi «Prava cheloveka v Sentralnoy Azii» (ejekvartalnyy byulleten№8. Okt-dek. 2010) kabi tadqiqot ishlari va ilmiy-ommabop to'plamlarni misol keltirish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Dunyo nazariyotchi olimlarining axborot xurujlari va urushlarini insoniyat uchun jiddiy tahdid ekanligini bot-bot ta'kidlashayotganini hisobga olsak mazkur masalani mamlakatimiz manfaatlar yo'lida o'rganish zaruratini paydo qiladi. AQSh olimi Uinn Shvartau axborot urushlarining uch xil turini ajratib ko'rsatadi.

Bular: 1. Shaxsga qarshi qaratilgan axborot hujumi.

Ijtimoiy tarmoqlarda Bosh vazir amaldorlarga din yoki davlat ishini tanlashi kerakligini aytmagani ma'lum qilindi, degan mazmunda turli xabarlar tarqalgan. Bunga javoban, Bosh vazir Abdulla Aripov ishtirokida o'tkazilgan majlis tafsilotlari ijtimoiy tarmoqlarda noto'g'ri talqin qilinmoqda. Bu haqda bosh vazir matbuot kotibi Behzod Hidoyatov ma'lum qildi. «Go'yoki Bosh vazir amaldorlarga qarata dinni yoki davlatdagi ishini tanlashi kerakligini aytgandek qilib tarqatilayotgan xabarlar haqiqatga mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Bloggerlardan tekshirilmagan va yolg'on axborotlarni tarqatmasliklarini, tarmoq foydalanuvchilaridan esa bunday mavzudagi xabarlarga umuman ishonmasliklarini so'raymiz», deyiladi xabarda.

2. Tashkilotlar darajasidagi axborot urushlari - ya'ni bugungi kunda har qanday kompaniyani uning axborot tizimiga hujum qilish orqali uning faoliyatini izdan chiqarishga yo'naltirilgan urush. Ushbu ikki binoni saqlash uchun yiliga 100 milliard so'mdan ortiq pul sarflanadi:

1. "O'zbekiston" Xalqaro forumlar saroyini saqlash uchun 2022-yilda davlat tomonidan 7,4 mlrd so'm sarflangan. 2021-yilda esa 6,4 mlrd so'm.

2. Respublika ma'naviyat markazini saqlash uchun esa 95,4 mlrd so'm sarflangan. 2021 yilda esa 107 mlrd so'm.

Bu haqida Iqtisodiyot va moliya vazirligiga qarashli "Fuqarolar uchun byudjet" nashrining 2022 yilgi byudjet ijrosiga bag'ishlangan sonida ma'lumot berilgan.

Qayd etilishicha, 2022 yilning o'zida madaniyat uchun davlat xarajatlari 2 trillion 259 mlrd so'mni tashkil etgan. Bu 2021 yilga nisbatan qariyb 200 mlrd so'mga ko'pdir[2]. Rost.24ning ushbu ma'lumoti asosli manbaga ega. Biroq maqsad qay tomonga qaratilgan. Ushbu xabardan oddiy aholi byudjed mablag'ining sarflanishiga va ushbu tashkilotga nisbatan munosabati o'zgaradi. Xuddi, davlat asosiy xarajatni madaniy sohaga yo'naltirgandek, xulosa keltirib chiqarishi mumkin. Agar bu axborot urushi emas balki davlat byudjetining sarflanishi yoki taqsimlanishi haqida ketganida jurnaldan aynan shu qismini "kesib" olinmagan bo'lar edi.

3. Global axborot urushlari». Axborot urushining yorqin namunasi arab-isroil mojarosi. Qarama-qarshi tomonlar o'z manfaatlarini yo'lida turli xil axborot resurslaridan foydalanadilar: bosma matbuot, televizion, radio, Internet. Axborot urushida xakerlik hujumlaridan faol foydalanilmoqda: masalan, Isroilning JIDF tashkiloti - "Yahudiy Internet Mudofaasi Kuchlari" - Internet jamoatchiligining "Isroil mamlakat emas!" Aktsiyasini to'sib qo'ydi, Facebook ijtimoiy tarmog'ida joylashtirilgan va 45 mingdan ortiq foydalanuvchisi bor va Isroil xakerlari guruhi 15 ta saytni buzib kirgan Gilad jamoasi o'z sahifalarida Isroil bayrog'ini va "Hack" yozuvini joylashtirdi. O'z navbatida, Falastinni qo'llab-quvvatlaydigan xakerlar "Cast Lead" operatsiyasi davomida bir necha ming Isroil veb-saytlarini buzib kirdilar; Ynet axborot agentligi xabar berishicha, to'qnashuvning birinchi kunida 750 dan ortiq Isroil veb-saytlari buzilgan. Arab ommaviy axborot vositalari har xil uydirma videolardan faol foydalanmoqda. Ulardan ba'zilari keng jamoatchilik rezonansini keltirib chiqardi va keltirib chiqarmoqda[3].

«Axborot urushi» tushunchasi bilan bir qatorda «psixologik urush» atamasi ham ilmiy-ommaviy muomalada faol qo'llanilmoqda. «Psixologik urush» atamasi ilk bor britaniyalik tarixchi J.Fuller tomonidan 1920 yilda qo'llangan. U birinchi jahon urushini tahlil qilar ekan, urushning nafaqat qurolli to'qnashuvlardan, balki davlatlarning bir-birlariga o'tkazgan axborot-psixologik tahdidlaridan ham iborat bo'lganligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari bugungi kunda keng qo'llaniladigan «psixologik amaliyot (operatsiya)» atamasining paydo bo'lishi ham urush bilan bog'liq. Bu atamani ilk bor AQSh dengiz kuchlari kontr-admirali

E.Zaxarias qo'llagan. U Yaponiya bilan urushda nafaqat qurol kuchidan foydalanish, balki raqib askarlariga ruhiy bosim ko'rsatish, ulardagi vatanparvarlik tuyg'ularini so'ndirish lozimligini ta'kidlagan[4]. Ko'rinib turibdiki, mafkuraviy kurashlarning rivojlanishi asosan urushlar bilan bog'liq bo'ladi yoki bunday kurashlar davlatlar orasida qurolli to'qnashuvni keltirib chiqaradi. AQSh prezidenti Duayt Eyzenxauer shunday deb yozadi: «Biz sovuq urush olib bormoqdamiz. Bu urushdan ko'zlangan maqsad aniq bo'lmasa, u o'zining mazmunini yo'qotadi. Biz bu urushni olib borayotganligimiz boisi, harbiy harakatsiz g'alabani ta'minlashdan iborat. Chunki, bugun ikki qaramaqarshi tizim yonma-yon yashayotganligi tufayli, bizning tizimimiz insonlarni o'ziga ko'proq jalb qilishi lozim. Insonlar qalbi, yuragi va aqlini o'ziga ko'proq jalb qila olgan tizimgina kelajakda g'alaba qozonishi muqarrardir»[5].

Tahlil va natijalar. Aytish mumkinki, AQShning o'sha vaqtlardagi prezidenti g'alabani asosiy omili sifatida "tizimining kishilar ongi va qalbi uchun jozibadorligi"ni ko'rsatgan bo'lsa, bugungi kunda ham mafkuraviy tahdidlarni amalga oshirayotgan ba'zi kuchlar o'z g'oyalarini jozibali qilib yetkazishga intilmoqdalar. Shu bois davlatning axborot siyosatidagi xususiyatlardan biri - o'z hududida fuqarolar faoliyatini umumiy maqsad sari yo'naltirishni targ'ib etishdir. Axborot-mafkuraviy tahdidlar muammosi bo'yicha izlanishlar olib borgan olim T.Tomas ham axborot resurslarini yadro quroliga tenglashtiradi. I Axborot mafkuraviy ta'sirning asosiy vositasi ekanligini e'tiborga oladigan bo'lsak, uning quyidagi xulosalarini keltirish mumkin:

- «Axborot resurslarini boshqalardan xuddi yadro qurolini himoya qilgan kabi himoyalash lozim;

- axborot resurslari kuchlar nisbatini buzib yuborishi mumkin;

- axborot xurujlari o'zining boshlanish pallasida unchalik ko'zga tashlanmasligi sababli har doim ham ularning oldini oluvchi choralarni qo'llab bo'lmaydi;

- axborot xurujlari ekologik xavf-xatar tug'dirmaydi, shu bois dushmanga axborot hujumini uyushtirish yadro qurolini qo'llashdan ko'ra samaraliroq hisoblanadi;

- axborot amaliyoti mamlakat iqtisodini ham izdan chiqarishi mumkin;

- axborot xurujlari kishilardagi milliy ruhiyatni zaiflashtirishda samarali usuldir;

- axborot xurujlari mavjud voqelikni buzib ko'rsatib, mamlakatning noto'g'ri qarorlar qabul qilishiga yoki qarorlar qabul qilish jarayonini buzishga sabab bo'lishi mumkin»[7]. Bu kabi axborot xurujlari albatta, mafkuraviy xarakter kasb etadi. Bu ta'sirlar nafaqat davlat uchun balki, jamiyatning xar bir a'zosi, oddiy fuqarolar uchun ham xavf-xatar tug'diradi. Axborot xurujlari bo'yicha amerikalik taniqli olim Uinn Shvartouning fikricha, «Ertami-kechmi, har bir kishi axborot xurujiga duch kelishi mumkin. Chunki zamonaviy jamiyatlar axborotga asoslanadi»[8]. Shunday ekan, bugungi shiddatli globallashtirish sharoitida milliy manfaatlarni yetakchi o'ringa qo'ygan har bir davlat o'zini axborot-mafkuraviy jihatdan himoyalash choralarni ko'rishi milliy taraqqiyotning kelajak rivojini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda mamlakatimizga "islom halifaligi"ni tiklab, uning bayrog'i ostida musulmon xalqlarini yangi imperiyaga birlashtirishga qaratilgan intilishlar; yosh mustaqil davlatlarni sobiq ittifoqqa birlashtirish g'oyasi; tariximizni, milliy qadriyatlarimiz va islom dinining mohiyatini soxtalashtirishga urinishlar; axloqsizlik g'oyalarini targ'ib etib, yoshlarni ma'naviy jihatdan qashshoqlashtirishga intilishlar; turli mafkuraviy vositalar orqali mintaqaviy va davlatlararo mojarolar keltirib chiqarishga qaratilgan harakatlar» shaklidagi mafkuraviy tahdidlarni amalga

oshirayotganliklari sir emas. Birjinsli nikohlar va gey-paradrlarning OAVda ochiq targ'ib etilishi zamonaviy jamiyatda ushbu borada haligacha go'yo mavjud bo'lgan diskriminatsiyaga chek qo'yish istagi bilan izohlanayotir. Fransiyada tegishli qonun qabul qilinganidan so'ng ilk bora rasmiylashtirilgan birjinsli nikohni ro'yxatga olish marosimi 2013 -yil may oyi oxiri – iyun oyi boshlarida Euronews kanali orqali bir hafta davomida takror-takror ko'rsatildi. Birorta siyosiy yangilikka, ijtimoiy-madaniy voqeaga, ilmiy kashfiyot yoki qirollar, “yulduzlar” hayotiga bunchalik efir vaqti ajratilmagan edi. Axborotning mazmuni va maqsadini qo'yaturaylik, unga ajratilgan efir vaqti hajmining o'ziyoq bu borada aniq axloqiy, ijtimoiy mo'ljallar yo'qolayotganiga dalolatdir. Bunday sharoitda jamiyat a'zolari ongida kuchli immunitetni shakllantirish lozimki, ushbu jihat davlatning axborot sohasidagi faoliyatida ustuvor mohiyat kasb etishi lozim.

Shuni ham hisobga olish kerakki, bugungi globallashuv jarayonlarida axborot dunyosida davlat chegaralari degan tushuncha yo'qolib bormoqda. Shuning uchun ham mavjud axborotlarga noqonuniy kirish, ulardan foydalanish va o'zgartirish, yo'qotish kabi muammolardan yoshlarni himoya qilish dolzarb masala bo'lib qoladi.

Mutaxassislarning fikricha, hozirda axborot iqtisodiyotning eng serdaromad manbaiga aylanib bormoqda. AQSH strategik tadqiqotlar institutining ma'lumotlariga ko'ra, axborot mahsulotiga sarflangan har bir dollar, yoqilg'i-energetika sohasiga sarmoya qilingan 1 dollardan ko'ra bir necha barobar ko'p foyda berar ekan. Bu faqat uning iqtisodiy jihati, uning siyosiy jihati esa o'z shaxsiy manfaatlariga o'ta arzon, o'ta qulay yo'llar bilan erishish sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan bugungi kunda axborot omili ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan ayrim kuchlar manfaatiga aylanib bormoqda. Shuning uchun ham davlatlarning milliy xavfsizligini ta'minlashda siyosiy, iqtisodiy, harbiy omillar bilan bir qatorda uning axborot jihatlari borgan sari dolzarblashmoqda.

Xulosa va takliflar. Media madaniyat bu – turli media asarlarni tahlil qilish, baholash, yaratish uchun zarur bo'ladigan bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisidir. Ukrainalik pedagog olimasi S.M.Sterdenko media madaniyatli shaxsni shunday tasvirlaydi:

- 1) uning media bog'lanishlari soni va davomiyligi rejalashtirilgan bo'ladi;
- 2) o'ziga kerakli axborotni to'g'ri tanlay oladi;
- 3) axborotga tanqidiy yondashadi, chunki medianing zararli ta'sirlarini biladi, qarshisida ochilgan mediamatni o'z filtridan o'tkazib, keyin qabul qiladi;
- 4) mediamahsulotdan foydalanishda axloq me'yorlariga amal qiladi;

5) mediamahsulot yarata oladi.

Aynan mana shu media madaniyat yoshlarni axborot xavfsizligidan himoya qilish bilan birga ularni frilanserlik bozorida ham o'z pozitsiyasiga ega bo'lishiga yordam beradi. Ma'lumotlarga ko'ra, “upworking.com”da Oliy ta'limda ham o'qimagan tuman yoshlari uyda o'tirib 10 million so'm daromad topmoqda. Bu faoliyatni qo'llab-quvvatlashning ham huquqiy asosi qabul qilindi.

Umuman olganda, O'zbekiston media maydoni o'zgarib bormoqda, ko'proq audio (podkastlar) va video formatdagi materiallar (qisqa lavha, stories, katta intervyu, hujjatli film) ommalashib bormoqda. Foydalanuvchilar kattaroq hajmdagi matnlarni o'qishni istashmayapti. Ular matnga berilgan havolani ochib o'qishlari uchun mualliflar barcha usullarni qo'llashiga – sarlavha, vizual ko'rinishi ustida ishlash kerak. Yana bir “live” formati ham keng ommalashdi, bunda muhim voqea, hodisalar mazmuni ikki-uchta gap bilan qisqa va lo'nda tarzda yoki ijtimoiy tarmoqlarda jonli efir tarzida berilmoqda. Uyali aloqa, Internet, yangi gadjetlar, qurilmalar jadal rivojlanayotgani odamlarga axborotni tez va o'zlariga qulay ko'rinishda olish imkoni bor.

Axborot oqimining ko'pligi tabiiyki, uni saralash va muhimini tanlab olishni talab qiladi. Buning uchun insonda mediasavodxonlik, to'g'ri, ishonchli manbani saralash ko'nikmasi bo'lishi kerak. Tadqiqodlar, o'rganishlar natijasida quyidagi takliflarni havola etish mumkin :

Faktlarni ishonchli ekaniga diqqat qaratish

Manbaning rasmiy yoki norasmiylikni aniqlash

Jurnalistik fakt cheking tekshuruvi o'tkazish

Shu bilan birga, bunday xurujlarga qarshi kurashda quyidagilar muhim:

Axborot makonini mamlakatimizda amalga oshirayotgan islohotlar, o'zgarishlar, aholining qiziqishi yuqori bo'lgan masalalar haqidagi ob'ektiv va pozitiv axborot bilan doimiy ravishda to'ldirib borish.

Fuqarolarimizda internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirishga qaratilgan kompleks choralar ko'rilishi kerak. Xususan yoshlarimizni tafakkur qilishga, har qanday axborotni tahlil qilib so'ng xulosa chiqarishga o'rgatishimiz zarur.

Mamlakatimiz, davlat apparati, rahbarlar haqida noto'g'ri ma'lumotlar, tuhmat, uydirmalar, buzilgan axborot tarqatuvchi har qanday axborot vositalari faoliyatiga qonun doirasida chek qo'yish.

Aholiga chet ellarda turib mamlakatimiz to'g'risida noto'g'ri, bir taraflama axborot tarqatuvchi axborot vositalari, shaxslarning asl qiyofasini ochib beruvchi axborotni etkazish.

Milliy g'oya, mafkura, ma'naviyat tushunchalari, shu jumladan fuqarolarimizning vatanparvarligi axborot xurujlariga qarshi muhim omillardir. Bu yo'nalishda amalga oshirayotgan ishlarimizni izchillik bilan davom ettirish.

ADABIYOTLAR

1. Suvi Tuominen o'quv amaliy qo'llanma. - T.: Extremum-press, 2017-142 b.)
2. https://t.me/rost24_tezkor/2053
3. <https://winpcguide.ru/uz/tips-for-beginners/chto-takoe-informacionnaya-voyna-primery-start-v-nauke.>
4. Fuller Dj. Vtoraya mirovaya voyna 1939-1945 gg. M., 1956, s. 16
5. Zaxarias E. M.Sekretnye missii/ Perevod s angliyskogo Litvina Z. V. I Fadeyevoy L. S.- M.: Voenizdat, 1959. - 472 s.
6. Schwartau W. Introduction to information warfare\\War in information age. New challenges for U.S. security policy. - Washington - London 1997. 8.
7. G.G. Pohepsov. Psixologicheskiye voyny. M.: Refl-buk, K.: Vakler. 2000. Ss. 58-59.
8. G.G. Pohepsov. Psixologicheskiye voyny. M.: Refl-buk, K.: Vakler. 2000. Ss.57.

UDK: 371.035(045)

Yulduz YARMANOVA,
Qarshi Davlat universiteti, p.f.f.d (PhD), Boshlang'ich ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi
Sitora G'ayBULLAYEVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2-kurs magistranti

Qarshi DU pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent N.Oripova taqrizi asosida

MAKTABGACHA TA'LIM JARAYONIDA IJTIMOY PEDAGOGIK HAMKORLIKNI TARKIB TOPTIRISH MAZMUNI

Аннотация

Ushbu maqolada jamoaviy munosabatlarda bolalar muhitidagi jamoaviy munosabatlar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida birgalikdagi faoliyatni axloqiy qadriyatlariga tayanilgan holda tashkil etishdan maqsad tarbiyalanuvchilarning o'zaro munosabatlarini axloqiylikka yo'naltirishdan iborat. Bu orqali bolalarda tengdoshlariga nisbatan o'zaro hurmat hissi tarkib topadi. Shuningdek, bolalar xatti-harakatlarining bir-biriga qaratilganligi, ularni ushbu jarayonda o'z o'rnini topishiga xizmat qiladi. Shuningdek, insonning axloqiy fazilatlarini namoyon bo'lishi hamda jamoaviy faoliyatda individuallikni rivojlantirish haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Bola, shaxs, jamoa, jamoaviy munosabat, ijtimoiy, maktabgacha yosh, maktabgacha ta'lim, axloqiy fazilatlar, individ, individuallik.

THE CONTENT OF SOCIAL PEDAGOGICAL COOPERATION IN THE PROCESS OF PRESCHOOL EDUCATION

Annotation

This article presents information about collective relations in the environment of children in collective relations. In particular, the purpose of organizing joint activities in the caregivers of the preschool educational organization on the basis of moral values is to direct the interaction of the caregivers to morality. Through this, a feeling of mutual respect for their peers is formed in children. Also, the fact that children's behavior is focused on each other serves to make them find their place in this process. It was also thought about the manifestation of human moral qualities as well as the development of individuality in collective activity.

Key words: Child, person, community, collective relationship, social, preschool age, preschool education, moral qualities, individual, individuality.

СОДЕРЖАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ПРОЦЕССЕ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В этой статье представлена информация о коллективных отношениях в среде детей в коллективных отношениях. В частности, целью организации совместной деятельности воспитанников ДОО с опорой на нравственные ценности является ориентация взаимодействия воспитанников на нравственность. Благодаря этому у детей возникает чувство взаимного уважения к сверстникам. Кроме того, тот факт, что поведение детей направлено друг на друга, помогает им найти свое место в этом процессе. Также рассматривалось проявление нравственных качеств человека и развитие индивидуальности в коллективной деятельности.

Ключевые слова: Ребенок, человек, сообщество, коллективные отношения, социальное, дошкольный возраст, дошкольное образование, моральные качества, личность, индивидуальность.

Kirish. Bolalarning axloqiy tarbiyasiga asoslangan bolalar muhitidagi jamoaviy munosabatlar, har qanday maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchisi layoqatida namoyon bo'ladigan, keyinchalik qobiliyat bilan rivojlanishi mumkin bo'lgan, tengdoshlar guruhida bolaning o'zini o'zi anglash shartlaridan biri bo'lishi mumkin. Bolaning shaxsiy kechinmalari boshqa bir bolaga yo'naltirilishi juda muhimdir, chunki bu boshqa bolaga hissiy yo'naltirish jarayoni bo'lib, u maktabgacha yoshdagi bolaning tengdoshlar guruhiga kirishini osonlashtiradi va unda bo'lishini nisbatan qulayligini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ham "Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, maktabgacha ta'lim tizimiga innovatsiyalarni, ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish kabi ustuvor vazifalar belgilangan[1].

Bu esa, maktabgacha ta'limga qo'yilayotgan yangi talablar sharoitida bolani rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Har bir bolaning o'ziga xosligi o'rtoqlar orasida bolalar jamoasida namoyon bo'ladi. Bola o'zini qadrlagan, sevgan, tushungan, himoyalangan joyida qulay his qiladi. Bunday jamoa esa axloqiy munosabatlar hukmron bo'lgan jamoadir. Bolaning ijtimoiy muhitga moslashuvi uning jamoa hayotiga faol ishtirokini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ko'p narsani bajara olish qo'lidan kelmaydigan bola ko'pincha tengdoshlarining tanqidiga, hatto qattiq tanbehlariga duch keladi. Shu sababli, bolalarning munosabatlari hamdardlik, g'amxo'rlik kabi axloqiy asoslarga qurilsagina bunday jamoa har bir bola uchun zarurdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bu muammoni o'rganishga bo'lgan ehtiyoj, bunday tizimning rivojlanishi bir qator qarama-qarshiliklarni bartaraf etishni o'z ichiga oladi. Jumladan, pedagog tarbiyachining bolaga bo'lgan munosabatida, ushbu yoshdagi bolalarga nima yoqishi va yoqmasligi, ularga nimalarni o'rgatish kerakligi, ular

nimalarni kutishlari va hokozalar haqidagi fikrlari, ya'ni tarbiyachining ongidagi "ideal" tasviri bilan belgilanadi. Pedagog tarbiyachi maktabgacha yoshdagi bolani idealga muvofiqligiga erisha turib, bolani nafaqat individualligiga e'tibor qaratadi balki, uni rad ham etadi.

Shaxsni jamiyatda individuallashtirish va o'zini o'zi namoyon etish prinsipi har qanday davr tadqiqotchilarining turli nazariyalari va tushunchalarida u yoki bu tarzda ko'rib chiqilgan. Jamiyatda shaxsning individualligi va o'z-o'zini namoyon qilish muammosi u yoki bu shaklda Y.A. Komenskiy, J.J. Russo, A.Disterveg, D. Dyui, M. Montessori, K.D.Ushinskiy, E.I.Tixeyeva tomonidan qiziqib o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Shaxsiy fazilatlar namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyati, faoliyatga individual moyillik va ularni amalga oshirishning jamoaviy shakllari o'rtasidagi ziddiyat, ularda ma'lum bir zaylning tanlanganligi, xarakteristikalarining umumiyliigi, modelga mosligi va boshqalar bilan tavsiflanadi. Bolaning tabiiy ravishda o'z imkoniyatlarini bolalar guruhida amalga oshirishga intilishi hamda pedagogik nazariya va amaliyotdagi tadqiqot o'rtasidagi ziddiyat quyidagicha: a) guruh hayotida bolaning o'ziga xosligini saqlab qolishning eng optimal yo'llari; b) jamoaviy munosabatlarning ishlashi uchun zarur bo'lgan individ kontekstida shaxsning axloqiy salohiyatini rivojlantirishga yordam beradigan bunday tadbirlarni tashkil qilish.

Ushbu qarama-qarshiliklarni hisobga olgan holda, tadqiqotimizning asosiy muammosi quyidagicha:

pedagogik jarayon, bola uchun uning individualligi o'rtasidagi obyektiv qarama-qarshilikni yengib o'tishga sharoit yaratadigan, axloqiy fazilatlarining namoyon bo'lishi, individual moyillik va maktabgacha ta'lim tashkilotidagi faoliyatning jamoaviy tavsifi;

- bolaning tengdoshlari bilan faoliyatga bo'lgan ehtiyojini qondirish, ularda individual ijobiy xususiyatlarini namoyon bo'lishi va salbiylarini bartaraf etib borish.

Jamiyatda shaxsni rivojlanish muammosini ko'rib chiqish uchun "shaxs", "individ", "individuallik", "jamoat" va "jamoatchilik" tushunchalarining mohiyatini aniqlashimiz zarur.

Tahlil va natijalar. "Individ" tushunchasiga pedagogik lug'atda "lot. Individuum - bo'linmas ma'nosini anglatib, mustaqil, aql ato etilgan mavjudot sifatidagi inson" sifatida ta'riflanadi. Shuningdek, u o'zini o'zi idora etishi mumkinligi, lekin shu bilan birga o'zining tashqi munosabatlarida umuminsoniy qadriyatlarini eltuvchi ham hisoblanishi qayd etiladi. [7].

"Individuallik" – yuqoridagi ikkala tushunchaga nisbatan torroq tushuncha bo'lib, u konkret odamni boshqa bir konkret odamdan farqlovchi barcha o'ziga xos xususiyatlar majmuini o'z ichiga oladi. Ushbu tushunchaga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "individga xoslik, individga oid xatti-harakat" ma'nolarini anglatishi ko'rsatilgan. [2].

Qadimdan qarindoshlik, qo'ni-qo'shnicilik kabi masalalar nafaqat diniy, balki boshqa ijtimoiy munosabatlar doirasida ham muhim o'rin tutgan. Buning mohiyati esa jamoaviy munosabatlarda shaxsning xulqini tarbiyalashga qaratiladi. Shuningdek sharqning buyuk allomasi Abu Rayhon Beruniy jamoaviy munosabatlarni tarkib topishida yaqin qarindoshlik munosabatini yo'lga qo'yish lozimligini ta'kidlaydi. Bu masala to'g'risida alloma shunday deb yozadi: "Inson jamiyatda o'z qarindosh-urug'lari bilan birgalikda yashashga majburdir, bundan maqsad bir-birini qo'llab-quvvatlash hamda har bir kishining ham o'zini, ham boshqalarini ta'minlash uchun zarur ishlarni bajarishdir"[3].

Jamoaviy munosabatlar masalalariga oid o'zining diqqatga sazovor qarashlari bilan farqlanib turuvchi Sharq mutafakkirlaridan yana biri Abu Ali ibn Sinodir. Ibn Sinoning pedagogik va psixologik qarashlari ijtimoiy asosda qurilgan

bo'lib, u bola tarbiyasida umuminsoniy tamoyillarning qo'llanishini yoqlab chiqib, bolani jamoada tarbiyalash muhimligini ilmiy isbotlab bera oldi[5].

Shaxs, bir tomondan, ma'lum bir individni hayot faoliyati subyekt sifatida individual xususiyatlar va ijtimoiy sifatlarni birligini ko'rsatsa, boshqa tomondan, shaxs deganda individning ijtimoiy xususiyatlari, unga birlashtirilgan, ma'lum bir kishining boshqa insonlar bilan to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita o'zaro ta'siri jarayonida shakllanadigan hamda muloqot, bilish, faoliyat obyekti bo'lgan ijtimoiy xususiyatlari tushuniladi.

Jamoat - ma'naviy-axloqiy birlashma, insoniy umumiy istiqomat qilishning obyektiv xususiyati, mehnatni tashkil etishni, bo'sh vaqtni, moddiy va ma'naviy tovarlarni tarqatish usulini, iste'mol shakllarini, xuquqiy, axloqiy va estetik xulq-atvor normalariga rioya qilishni ta'minlaydigan munosabatlar tizimidir.

Jamoachilik - ijtimoiy foydali faoliyatda obyektiv ravishda tarbiyalanadigan, meyoriy munosabatlarni ta'minlaydigan odamlarning umuminsoniy xususiyatidir. Shuning uchun ham mazkur shaxsiy xususiyat odamlarning ijtimoiy yo'nalishi va pedagogik tizimga qaramasdan maqsadli tarbiya predmeti bo'lishi lozim.

Shaxs rivojlanishining tarixiy asoslari har bir davrda ko'zga tashlanadi. Har bir tarixiy davrda ijtimoiy muammolar ustida fikr yuritgan taniqli faylasuflar, mutafakkirlar tarbiyaning maqsadlariga e'tibor qaratishgan, ya'ni jamiyatning mazkur davrda erishgan madaniyati darajasiga mos keladigan shaxsiy idealga e'tibor qaratilgan.

Jamoalarda avloddan avlodga o'tib boradigan nimalar o'zgarishsiz qoladi va nimalar ijtimoiy-tarixiy istiqomat qilishning mahsulotidir? B.T.Ляхачев har qanday aniq tarixiy formatsiyada mavjud bo'lgan ajralmas to'rtta o'zgarishsiz qoladigan boshlanishni aniqlaydi:

- odamlarning mafaatlari va ehtiyojlariga qarab jamoada birlashish. Bu har bir inson birlashmasining tabiiy-ijtimoiy asosidir;

- foydali va samarali mehnat faoliyati mumkin bo'lgan tarkibiy-tashkiliy tuzilmalar;

- ijtimoiy adolatni ta'minlashga intilish, individuallikni namoyon etish uchun barchaga teng sharoitlarni yaratish, birgalikdagi faoliyat orqali moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish;

- insonlar o'rtasidagi munosabatlarda axloqiy-psixologik muhitning paydo bo'lishi [6];

Bola shaxsning individual sifatlari avvalo oila muhitida tarkib topsa, asta-sekinlik bilan tarbiya topadigan ta'lim muassasalarida ko'zga tashlana boradi. Shu boisdan ham insoniyat madaniyati tarixining ilk davrlaridanoq bolani shaxslararo munosabatlarga, ayniqsa, unda ota-ona va farzandlar hamda bolalarning o'zaro munosabatlariga alohida e'tibor berib kelingan. Bu mavzuning uzoq o'tmishga ega ekanligini biz deyarli barcha namunalar misolida ko'rishimiz mumkin. Jamoaviy munosabatlarning ilk ildizi oilaviy munosabatlar, ota-ona va farzandlar hamda qon-qarindoshlik aloqalari zamirida ko'rishimiz mumkin.

Inson muloqotining asosini tashkil etuvchi umumbashariy axloqiy ko'nikmalarni bolada oila, do'stlar, tarbiyachilar va atrof-muhit bilan (ko'chada, jamoat joylarida va hokazo) o'zaro aloqa natijasida o'zlashtiradi. Biroq, shu tarzda to'plangan tajriba cheklangan bo'lib, u barqaror xulq-atvor uchun ishonchli va tayanch baza bo'la olmaydi. Oilada axloqiy xatti-harakatlar tajribasi oilaviy munosabatlar doirasida cheklangan. O'sib kelayotgan yosh avlodning axloqiy xatti-harakatlaridagi ijobiy tajribani to'plashning asosiy manbai – ta'lim-tarbiya beruvchi jamoasidir. U nafaqat barchaning axloqiy rivojlanish maqsadlariga xizmat qilishi, balki har bir bolaning atroficha rivojlanishi uchun vosita bo'lishi kerak. Ularning ma'naviy dunyosini boyitishda

bolalarning o'zaro ma'lumotlari, bilimlar almashinuvi katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu o'zaro ma'lumotlarning jamoadagi o'rni vaqt o'tishi bilan kamaymaydi, aksincha ortib boradi.

Jamoaviy tarbiya sharoitida, har bir bola tengdoshlari juda muhim ahamiyat kasb etadi. Birgalikdagi faoliyatda, kundalik muloqot jarayonida bolalar axloqiy xatti-harakatlar tajribasiga ega bo'ladilar, harakatlar natijasida o'zlarining axloqiy e'tiqodlari va his-tuyg'ularini anglaydilar. Bu juda muhimdir, chunki jamiyatning axloqiy tamoyillari va meyorlari bola uchun axloqiy tamoyil hamda meyorlariga aylanishi uchun ular nafaqat o'zlashtirilishi kerak, balki ularga "tayanilishi", ular bilan tanish ham bo'lishi lozim.

Jamoaviy tarbiya sharoitida, har bir bola tengdoshlari jamoasiga kirishi, unda o'z o'rnini topishi va boshqalarni tan olishi kerak bo'ladi. Buning uchun bolada alohida fazilatlar shakllangan bo'lishi lozim, ular yordamida esa bola tengdoshlari bilan turli xil munosabatlarni o'rnatadi. Bolani ijobiy tavsiflovchi bunday fazilatlariga tashkilotchilik, tartib-intizomlilik, qiziqish kabilar kiradi, lekin bular hali bolani o'z tengdoshlari davrasiga qo'shilib ketdi degani emas. Bolada idrokni rivojlantirish axloqiy tarbiyani shakllantirish uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Bolalar jamoasini tabiatning yorqin va unitilmas tavsifdagi hodisalariga guvoh qilib, biz "emotsional ta'sirchanlik" effektiga duch kelamiz.

Shu sababli, bolalarning axloqiy his-tuyg'ularini shakllantirib, ularning atrofidagi hodisalar va dalillarga hissiy munosabatini uyg'otish orqali pedagog tarbiyachi bu jarayonni yanada samaraliroq qilishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa shuki, axloqiy potentsialni rivojlanishi ijtimoiy fazilatlarining namoyon bo'lishidagi imkoniyatlar to'plami sifatida qaralib, u tengdoshlar bilan jamoaviy faoliyat jarayonida individuallikning mohiyatini aks ettiradi.

Buning uchun bolalar bilan muloqot qilish va munosabatlarni rivojlantirishga yordam beradigan boshqa shaxsiy fazilatlar kerak bo'ladi. Unda individuallikning ijtimoiy mohiyatini tavsiflovchi potentsial imkoniyatlarni namoyon etadigan xayrixohlik, hamdardlik, qayg'urish, o'zaro yordam kabi fazilatlarini maktabgacha yoshdagi bolaning axloqiy rivojlanishining sharti sifatida hisoblaymiz. Tabiatan ular ijtimoiylikni namoyon etganligi sababli, ular har bir bola uchun majmuaviy shakllantirilishi, shaxsan muhim ma'no kasb etishi kerak. Ushbu fazilatlarining shaxsan muhim ma'nosi, shaxs layoqatligining ta'siri bilan kuchayadi, uning ahamiyati birgalikdagi jamoaviy faoliyatda aniqlanadi, bunda har bir tarbiyalanuvchi o'z imkoniyatlarini amalga oshirib, umumiy ishda o'z hissasini qo'shgan holda o'zini ko'rsatishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-son Qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 10.05.2019 y., 07/19/4312/3106-son.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Е–М / 5 жилдли. Иккинчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. – 671 б.
3. Беруний А.Р. "Минералогия". -Т.: 1969. - 187 б.
4. Выготский, Л.С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский ; под ред. В. В. Давыдова. - М.: Педагогика-Пресс, 1999. - 536 с.
5. Ирисов А.Абу Али Ибн Сино ҳаёти ва ижодий мероси.Т.:Фан,1980. -174 б.
6. Лихачев Б.Т. Философия воспитания. - М., 1995. -288 с.
7. Олий таълим. Луғат-маълумотнома. Тузувчилар: Саидов М., Перегудов Л., Тоҳиров З. Тошкент: Молия. – 2003. 98-б.
8. Yarmanova Yu. Positive trends and development prospects personalites of the child in the time. European Journal of Research and reflection in Educational Sciences. Vol.7. №12, 2019
9. Yarmanova Y.B. Maktabgacha yoshdagi bolalar individualligini hisobga olgan holda jamoaviy munosabatlarni shakllantirish modeli. Mug'allim hem uzliksiz bilimlendirio'. – Nukus, 2019, №3. B. 140-143.